

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΣ

ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Κοσμητεία

Καθηγητής Αχιλλεύς Γ. Χαλδαιάκης

Διεύθυνση και επιμέλεια έκδοσης

Καθηγητής Γεράσιμος Γ. Ζώρας

ΤΟΜΟΣ ΜΕ' 2020-2021

ΑΘΗΝΑ 2021

Κοσμητεία:
Αχιλλεύς Γ. Χαλδαιάκης,
Συντακτική επιτροπή:
Διευθυντής Γεράσιμος Γ. Ζώρας, Καθηγητής,
Αμφιλόχιος Παπαθωμάς, Καθηγητής,
Εύη Πετροπούλου, Αν. Καθηγήτρια,
Γεώργιος Π. Πεφάνης, Καθηγητής,
Γεώργιος Βασίλαρος, Καθηγητής,
Διονύσιος Χ. Καλαμάκης, Αν. Καθηγητής,
Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Αν. Καθηγητής.

ANNUAIRE SCIENTIFIQUE
de la Faculté de Philosophie de l'Université d'Athènes
Directeur: Prof. Gerasimos G. Zoras

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγής, προσαρμογής
και οποιασδήποτε άλλης εκμετάλλευσης ή χρήσης
κατοχυρωμένα για όλες τις χώρες του κόσμου.

Copyright © by Φιλοσοφική Σχολή του Εθνικού
και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών / Εκδόσεις Ηρόδοτος,
Αθήνα, 2021.

Ηρόδοτος, Μαντζάρου 9, GR 10672 Αθήνα.
Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστημιούπολη, 157 84, Ζωγράφου.
All rights reserved.

ISSN 0571-7590

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΑΧΙΛΛΕΥΣ Γ. ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ
Κοσμήτωρ, Φιλοσοφική Σχολή
Καθηγητής, Τμήμα Μουσικών Σπουδών

ΝΕΟΜΕΘΟΔΙΚΕΣ ΣΥΝΘΕΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΙΔΕΑ, ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΕΠΕΚΕΙΝΑ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ*

Θεμιτὸς δύναται νὰ θεωρηθεῖ ὁ νεολογισμὸς «νεομεθοδικός», παρ' ὅτι δὲν φαίνεται νὰ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ εὐρύτερα. Ἄν ἀποπειρώμασταν λεξιμογράφηση τοῦ ὅρου, αὐτὸς θὰ ἐρμηνευόταν, εἰκότως, ὡς «ὁ σχετικὸς μὲ τὴ νέα μέθοδο, ὁ συμβατὸς μὲ τὴ γνωριστικὴ ἰδέα τῆς καὶ συνεπῆς πρὸς τοὺς θεωρητικοὺς ὅρους καὶ τεχνικοὺς κανόνες τῆς».

Ὡς ἐκ τούτου, οἱ ἐν προκειμένῳ ἐξεταζόμενες «νεομεθοδικές συνθετικές πρακτικές» ἀναφέρονται, συνεχδοχικά, σὲ τεχνικές μελοποιίας, μελοποιίας ὅμως κατασκευασμένης καὶ κυρίως καταγεγραμμένης ἀποκλειστικὰ μέσῳ τῆς νέας μεθόδου ἀναλυτικῆς σημειογραφίας, ἄρα καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐξ αὐτῆς συνεπαγομένης φιλοσοφίας.

ΙΔΕΑ

Αὐτόχρονα, ἀναδύεται ἓνα ἐρώτημα: παρόμοιες μελοποιήσεις διαφέρουν ἀπὸ τίς προγενέστερα γνωστὲς ἀνάλογες, τίς κατὰ τὴν ἐποχὴ χρήσης τῆς παλαιᾶς συνοπτικῆς σημειογραφίας πεποιημένες συνθέσεις; Φαίνεται ὅτι σὲ ἰκανὲς ἢ ἔστω σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἐπισημαίνεται ὄντως παρόμοια διαφοροποίηση, ἐνίοτε δὲ ἔντονα ἀξιοσημείωτη βέβαια, ἢ ἐν προκειμένῳ ἐπιχειρουμένη ἀπάντηση ἐπουδενὶ δύναται (καὶ οὔτε πρέπει) νὰ γενικευθεῖ· ἀνάλογη γενίκευση θὰ συνιστοῦσε ἀβασάνιστη τοποθέτηση, οὐδόλως ἀντιπροσωπευτικὴ τῶν τάσεων ποὺ ἀποτυπώνονται στὸ σύνολο τοῦ παραδεδομένου σχετικοῦ μουσικοῦ ὕλικου· ὥστόσο, ἄς σημειωθεῖ ἐξ ἀρχῆς ὅτι ἡ παραπάνω δι-

---

* Τὸ παρὸν κείμενο παρουσιάστηκε ὡς ἀνακοίνωση στὸ Συνέδριο *Θεωρία καὶ Πράξη τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης-3^ο Διεθνὲς Συνέδριο Μουσικολογικὸ καὶ Ψαλτικὸ: Οἱ τρεῖς Διδάσκαλοι: Χρῦσανθος, Γρηγόριος, Χουρμούζιος καὶ ἡ Νέα Μέθοδος Σημειογραφίας, 200^η ἐπέτειος: 1814/15-2015* (Τμήμα Μουσικῶν Σπουδῶν ΦΛΣ ΕΚΠΑ-Ίδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας-Ἀθήνα, 21-23 Ὀκτωβρίου 2015).

Επιστημονική Επετηρίς

αφοροποίηση μοιάζει να όφείλεται στην ίδια τη φύση της αναλυτικής σημειογραφίας, ή οποία διαμορφώνεται κατά δεδομένη ιστορική συγκυρία, έντοπιζόμενη στην Κωνσταντινούπολη και έγχρονηζόμενη από τις άρχες του 19^{ου} αιώνα και έντεϋθεν, κατά μιάν περίοδο, δηλαδή, που διέπεται γενικότερα από τάσεις νεωτερικές και ροπές διαφωτιστικές· όπωσδήποτε, αυτά τὰ δεδομένα έπηρέασαν και ως ένα βαθμό άναμόρφωσαν καθοριστικά τις προγενέστερες άνάλογες τεχνικές.

Έκ προοιμίου, πάντως, έμβαθύνοντας στον περι της παραπάνω μελοποιητικής τακτικής προβληματισμό, πρέπει να έπισημανθεί ότι ή νεομεθοδική συνθετική φιλοσοφία χαρακτηρίζεται, έν πολλοίς, από ένα οίονει μετασχηματισμό του ένδιαφέροντος των μελοποιών· από την έμφαση στη στιβαρή μακροδομική εξέλιξη των μουσικών γραμμών ή μέριμνα μετατίθεται στη λεπτότερη έπεξεργασία της μικροδομικής ανάπτυξης των ήχητικών σχηματισμών ή άκόμη και στην εύφάνταστη συμπλοκή των έπι μέρους πολυσχιδών τροπικών διαφοροποιήσεων.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ

Για μιάν ειδικότερη άναφορά στο ζήτημα θα χρησιμοποιηθεί έδω, ως παράδειγμα, σύνθεση Άναστασίου του Ύδραίου, μιá Δοξολογία μελοποιημένη σε ήχο πλάγιο του τετάρτου χρωματικό, που παραδίδεται σε σπάραγμα χειρόγραφης Άνθολογίας, άποκειμένης στα κατάλοιπα μακαριστού Αιγινήτη Ιεροφάλλη· πρόκειται για σύνθεση που παραδίδεται διττώς: κατά την πρωτότυπη μελοποίησή της, από τον Άναστάσιο Ύδραίο², αλλά και κατά – μεταγενέστερη προφανώς– «διορθωμένη» έκδοχή της, διαμορφωθείσα κατόπιν έπιθεώρησης του μέλους της από τον διδάσκαλο Χουρμούζιο Χαρτοφύλακα³. Κατά την τελευταία αυτή έκδοχή της, ή συγκεκριμένη Δοξολογία

1. Βλ. Αχιλλεύς Γ. Χαλδαιάκης, *Η ψαλτική τέχνη στην Αίγινα. 1. Εύαγγελος Χ. Μαρίνης (1890-1977)*, Άθηναι 1995, κυρίως σσ. 47-48 (όπου συνοπτική περιγραφή του έν λόγφ κώδικα [= Συλλογής Εύαγγέλου Μαρίνη 4]).

2. Βλ. Συλλογής Εύαγγέλου Μαρίνη 4, φφ. 16^ν-21^ν [: Δοξολογία χρωματική ήχου (;) βάσιν (;) του δια τονικόν παρά Άναστασίου Ύδραίου (;) ήχος πλ. δ' με πλ. β' Δόξα σοι τῷ δείξαντι τὸ φῶς] (έφ' έξής: Υ)· πρβλ. στο ίδιο, σσ. 75-76 (όπου δημοσιεύονται πανομοιότυπα αυτής της μόνης ως τώρα γνωστής άνθολόγησης της παρούσας σύνθεσης [συγκεκριμένα, τὰ φφ. 16^ν και 18^ν του παραπάνω κώδικα]).

3. Βλ. Συλλογής Εύαγγέλου Μαρίνη 4, φφ. 26^ν-31^ν [: Δοξολογία ήχος πλ. δ' χρωματικόν (sic) μελοποιηθείσα παρ' Άναστασίου του Ύδραίου έπιθεωρηθείσα δε και έπιδιορθωθείσα παρά του μουσικολογιστάτου Χουρμούζιου Χαρτοφύλακος· Δόξα σοι τῷ δείξαντι τὸ φῶς] (έφ' έξής: Χ)· πρβλ. στο ίδιο, σσ. 77-78 (όπου και πάλι δημοσιεύονται πανομοιότυπα της άνθολόγησης αυτής της έκδοχής της παρούσας σύνθεσης [συγκεκριμένα, τὰ φφ. 26^ν και 30^ν του παραπάνω κώδικα]).

Νεομεθοδικές συνθετικές πρακτικές

δημοσιεύθηκε τὸ ἔτος 1901 στὸ πρῶτο τεύχος τοῦ μουσικοῦ παραρτήματος τῆς ἔφημερίδος *Φόρμιγξ*⁴, ἐκείθεν δὲ ἀναδημοσιεύθηκε σὲ εὐάριθμες σύγχρονες μουσικὲς ἐκδόσεις⁵. Ὁ ἀρχικὸς συνθέτης, ὁ περίφημος Ὑδραῖος πρωτοφάλης Ἀναστάσιος ὁ Ταπεινός, ποὺ πεθαίνει σὲ «βαθὺ γῆρας» τὸ ἔτος 1884⁶, γνωστὸς ὁ ἴδιος καὶ ὡς διδάσκαλος⁷, φέρεται βέβαια ὄχι μόνον ὡς μαθητῆς ἀλλὰ καὶ ὡς δεξιὸς μιμητῆς τοῦ ἐτέρου τῶν ἐφευρετῶν τῆς νέας μεθόδου, Γρηγορίου τοῦ πρωτοφάλτου, σύμφωνα μὲ ὅσα σημειώνει ὁ ἐπίσης Ὑδραῖος πρωτοφάλης Γεώργιος Χαλιορῆς, στὸν πρόλογο ἐνὸς –κατὰ τὸ ἔτος 1890 κυκλοφορηθέντος– μουσικοῦ πονήματός του: «Τὸ ὕφος ὅπερ μετεχειρίσθην ἐστὶ καθαρῶς ἐκκλησιαστικόν, μὴ στερούμενον ἅμα

---

4. Βλ. *Μουσικὸν παράρτημα τῆς μουσικῆς ἔφημερίδος «Φόρμιγξ»*, περιέχον ἐκλεκτὰ ἀνέκδοτα μουσικὰ μαθήματα ἐσπερινοῦ, ὄρθρου καὶ λειτουργίας, τῶν δοκιμωτέρων ἀρχαίων τε καὶ νεωτέρων μουσικοδιδασκάλων, ἔτι δὲ καὶ δημόδη ἄσματα, ἐκδίδοται ἐπιμελείᾳ τῶν κκ. Γερμανοῦ Κυριαζῆ, Ἰωάννου Θ. Τσώκλη καὶ Παναγ. Τζαννέα, ἔτος Α' ἐν Ἀθήναις 1901, σσ. 22-31 [: *Δοξολογία εἰς ἵχον πλ. δ' χρωματικόν*, Μελοποιηθεῖσα παρὰ † Ἀναστασίου τοῦ Ὑδραίου, ἐπιθεωρηθεῖσα δὲ καὶ διορθωθεῖσα παρὰ † Χα[*(sic)*=ου]μουζίου τοῦ Χαρτοφύλακος· Δόξα σοι τῷ δεῖξαντι τὸ φῶς] (ἐφ' ἐξῆς: Φ).

5. Βλ. *Ταμείον Ἀνθολογίας*, περιέχον ἅπασαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐνιαύσιον ἀκολουθίαν ἐσπερινοῦ, ὄρθρου, Λειτουργίας, Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καὶ τῆς λαμπροφόρου Ἀναστάσεως, μετὰ τινῶν καλοφωνικῶν εἰρημῶν, τόμος Β', ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου, τεύχος Γ', συμπλήρωμα ἀνθολογηθὲν ὑπὸ Ἀγιορείτου μοναχοῦ Ἀνδρέου Θεοφιλοπούλου, καθηγητοῦ βυζαντινῆς μουσικῆς, εἰκονογράφου Ἰωάννου Βράνου, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 706-715 [: *Δοξολογία ὑπὸ Ἀναστασίου τοῦ Ὑδραίου*, ἐπιθεωρηθεῖσα δὲ καὶ διορθωθεῖσα ὑπὸ Χουρμουζίου τοῦ Χαρτοφύλακος· εἰς ἵχον πλ. δ' χρωματικὸν Δόξα σοι τῷ δεῖξαντι τὸ φῶς] (πρόκειται γιὰ φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν Φ· ἐφ' ἐξῆς: Α)· καθὼς καὶ Χαράλαμπος Καρακατσάνης, *Ὀκτάηχον Μουσικὸν Λειτουργικόν*, τόμος Η', ἵχος πλάγιος τοῦ τετάρτου [...], Ἀθῆναι α.α.ζγ' [1993], σσ. 333-340 [: Κων. (sic. διαβ. Ἀναστασίου) Ταπεινοῦ τοῦ Ὑδραίου ἐπιθεώρησις Χουρμ. Χαρτοφύλακος· Δόξα σοι τῷ δεῖξαντι τῷ φῶς] (ἐφ' ἐξῆς: Κ).

6. Βλ. Γεώργιος Ἰ. Παπαδόπουλος, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς καὶ οἱ ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ἄχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἀμμάσαντες ἐπιφανέστεροι μελωδοὶ, ὕμνογράφοι, μουσικοὶ καὶ μουσικολόγοι*, ἐν Ἀθήναις, Τυπογραφεῖον καὶ Βιβλιοπωλεῖον Κουσουλίνου & Αθανασιάδου παρὰ τῷ ναῶ τῶν ἁγίων Θεοδώρων, 1890 [= ἐκδόσεις Κουλτούρα, Ἀθῆνα 2017], σσ. 359 καὶ 494. Τοῦ ἰδίου, *Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς (1-1900 μ.Χ)*, Ἀθῆναι 1904 [= ἐκδόσεις Τέρτιος, Κατερίνη 2019], σ. 214. Τοῦ ἰδίου, *Λεξικὸν τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς*, ἐκδόσεις Πανελληνίου Συνδέσμου Ἱεροφαιτῶν Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς καὶ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, Ἀθῆνα 1995, σσ. 223, 228 καὶ 237. Φίλιππος Ἀθ. Οικονόμου, *Βυζαντινὴ Ἐκκλησιαστικὴ Μουσικὴ καὶ Ψαλμωδία –Ἱστοριομουσικολογικὴ Μελέτη–*, τόμος Α', Αἴγιο 1992, σ. 86. Πρβλ. Ἀχιλλεὺς Γ. Χαλδαιάκης, ὅ.π., σ. 48, ὑποσημ. 40.

7. Ἀπὸ τοὺς μαθητῆς τοῦ ἐν λόγῳ μουσικοδιδασκάλου μνημονεύονται ἐδῶ οἱ ἐκ Σύρου μουσικῶτατοι αὐτάδελφοι Νικόλαος καὶ Θεοφάνης Παπαϊωάννου, ὁ σπουδαῖος Χιώτης πρωτοφάλης Νικόλαος Πουλᾶκης, καθὼς καὶ ὁ ἐκ Σπάρτης πρωτοφάλης Ἠλίας Ζαχαράκος. Βλ. Γεώργιος Ἰ. Παπαδόπουλος, *Συμβολαὶ...*, ὅ.π., σσ. 449, 491 καὶ 496. Τοῦ ἰδίου, *Λεξικόν...*, ὅ.π., σσ. 178, 196 καὶ 89, ἀντίστοιχα.

Επιστημονική Επετηρίς

του προφορικού χαρακτήρος του αιδιμίμου Μουσικοδιδασκάλου Άναστασίου Ταπεινού, του ἐξ Ὑδρας, ὅστις ἦτο ἐκ τῶν καλλίστων ποιητῶν, μαθητοῦ δὲ τοῦ Γρηγορίου Πρωτοψάλτου, ὃν καὶ ἐμμεῖτο ἄριστα, μετὰ τούτου δέ, τύχη ἀγαθῇ, ἐπὶ δεκαετίαν συνέψαλλον»⁸.

Τὸ ἀξιοσημεῖωτο γεγονός τῆς προεπισημανθείσας διττῆς μελικτῆς ἐκδοχῆς τῆς ἐξεταζομένης σύνθεσης, φέρει –κατὰ βάσιμη εἰκοτολογία– σὲ κάποια ἐπαφή καὶ ἐπικοινωνία τοὺς δύο ἄντρες, Ἀναστάσιο τὸν Ὑδραῖο καὶ Χουρμούζιο Χαρτοφύλακα, ἐντοπίζοντας ἐνδεχομένως τὸν πρῶτο στὴν Κωνσταντινούπολη. Πάντως, ὁ συσχετισμὸς τους καὶ κυρίως ἡ ἐκ μέρους τοῦ Ἀναστασίου ἐμπιστοσύνη πρὸς τὸν Χουρμούζιο, ἂν δὲν ἀναπτύχθηκαν –εὐλόγως– μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Γρηγορίου πρωτοψάλτου († 1821), τοῦ πρώτου, μᾶλλον, διδασκάλου τοῦ Ἀναστασίου, ἀναδεικνύουν ἴσως ἔμμεσα ἐδῶ καὶ μιὰν ἐκ μέρους τοῦ Χουρμούζιου ὑπόρρητη διάθεση «μουσικοῦ σχολιασμοῦ» σχολιασμοῦ τόσο τοῦ μαθητοῦ (τοῦ Ἀναστασίου) ὅσο, μέσῳ αὐτοῦ, καὶ τοῦ διδασκάλου του (τοῦ Γρηγορίου). θὰ ἦταν, ὡς ἐκ τούτου, πιθανὸν νὰ θεωρηθεῖ ὅτι λανθάνει ἐν προκειμένῳ κάποιοι, εὐλόγα ἐνδιαφέρων, συναδελφικὸς ἢ καὶ συντεχνιακὸς «διάλογος» τῶν δύο ἐκ τῶν τριῶν διδασκάλων τῆς νέας μεθόδου.

ΕΠΕΚΕΙΝΑ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Τὸ προεπισημανθὲν μουσικὸ ὕλικὸ παρέχει πολλὰς προοπτικὰς περαιτέρω σχολιασμοῦ καὶ ἀνάλυσης· θὰ ἐπισημανθοῦν ἐδῶ, ἐνδεικτικὰ καὶ ὑπαινικτικὰ, δύο μόνον:

---

8. Βλ. Νέον ταμεῖον μουσικῆς Ἀνθολογίας, περιέχον Ἀναστασιματᾶριον ὅλου τοῦ ἐνιαυτοῦ, τὰ δοξαστικά τῶν αἰῶν καὶ μέρος ἐσπερινοῦ, ἀργοσυντόμους καταβασίας τοῦ ἐνιαυτοῦ, ἄπασαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐνιαύσιον ἀκολουθίαν ἐσπερινοῦ, ὄρθρου, λειτουργίας, Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, Προηγασμένων, Ἐγκωμίων Ἐπιταφίου, τῆς λαμπροφῶρου Ἀναστάσεως, καλοφωνικῶν εἰρῶν, μέρος θεωρητικῶ καὶ τιῶν ἀρίστων ἀνεκδότων εἰσέτι μαθημάτων τῶν ἀειμνήστων διδασκάλων Ζαφειρίου καὶ Ταπεινοῦ, ἐπεξεργασθὲν ἤδη καὶ ἐπιδιορθωθὲν κατ' ἀναλυτικώτερον, ἐμμελέστερον καὶ κανονικώτερον τρόπον ὑπὸ Γεωργίου Μ. Χαλιορῆ, μουσικοδιδασκάλου ἐξ Ὑδρας, συνδρομῇ φιλοτίμῳ τῶν ἐξ Ὑδρας φιλομούσων Μιχαῆλ Σακελλαρίου προσκυνητοῦ καὶ Γεωρ. Βλαστοῦ, νῦν τὸ πρῶτον ἐκδίδεται εἰς τόμους τρεῖς, μετὰ πολλῶν νεωστὶ μελοποιηθέντων μαθημάτων παρὰ τοῦ ἰδίου ἐκδότου, ἐγκρίσει καὶ ἀδεία τῆς Ἱεραῆς Συνόδου τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, τόμος πρῶτος, ἐν Ἀθήναις, τυπογραφεῖον καὶ βιβλιοπωλεῖον Κουσουλίνου καὶ Ἀθανασιάδου, παρὰ τῷ ναῶ τῶν ἁγίων Θεοδώρων, 1890, σ. ζ'. Πρβλ. Ἀχιλλεὺς Γ. Χαλδαϊάκης, «Ἡ ψάλτικὴ παράδοση τῆς νήσου Ὑδρας. Α'. Ὑδραῖοι κωδικογράφοι, μελουργοὶ καὶ ψάλτες», *ΕΕΦΣΠΑ* 32 (1999-2000), 190-193.

Νεομεθοδικές συνθετικές πρακτικές

1. Συγκριτική εξέταση τών μουσικῶν κειμένων

Ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ πρωτοτύπου μιᾶς σύνθεσης, ποὺ τυγχάνει ἤδη πολυ-
διαδεδομένη κατὰ τὴ δευτερογενῶς ἐπεξεργασμένη μουσικὴ ἐκδοχὴ τῆς,
ἐπιτρέπει, ὅπως εἶναι προφανές, τὴ σύγκριση ἑκατέρων τῶν ἐκδοχῶν
καὶ τὴ συνακόλουθη ἐξαγωγή πολλῶν καὶ χρησίμων καὶ πολυσημάντων
συμπερασμάτων, ἀναφερομένων τόσο σὲ θέματα δομικῆς κατάστρωσης
ὅσο καὶ σὲ ζητήματα τροπικῶν ἐπιλογῶν τοῦ μέλους.

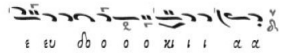
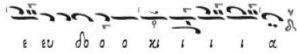
Ἐς ἐπισημανθεὶ αἴφνης, πάντοτε ὑπὸ τὴν παραπάνω ἐνδεικτικὴ καὶ
ὕπαινικτικὴ διάθεση, ὅτι στὶς μελικές καταλήξεις τῆς σύνθεσης, γιὰ πα-
ράδειγμα, ἐκεῖ ὅπου ὁ Ἀναστάσιος φέρεται νὰ «ἀναπηδᾷ ὡς σκύμνος»,
ὁ Χουρμούζιος ἐμφανίζεται νὰ «περιπατεῖ ὡς λέων»:

Στίχος

Ἀναστάσιος Ὑδραῖος

Χουρμούζιος Χαρτοφύλαξ

1

2

3

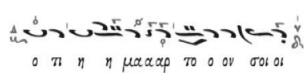
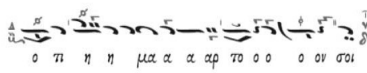
4

12

13

Ἐπιπροσθέτως, ὁμως, κυριότατα στὶς ληκτικὲς καὶ πάλι ἀπολήξεις
τοῦ μελοποιήματος, ἐκεῖ ὅπου ἡ συνθετικὴ ἰδέα τοῦ Ἀναστασίου ἀνα-
πτύσσεται ἡχητικὰ ἀμιγῆς, οἱ ἀντίστοιχες ἐπιλογές τοῦ Χουρμούζιου δι-
απνέονται ἀπὸ σύμμικτες μελωδικές ἐξελίξεις:

Επιστημονική Επετηρίς

Στίχοις

Αναστάσιος Ύδραϊος   Χουρμούζιος Χαρτοφύλαξ

6	 <p style="text-align: center;">θε ε ε πα τρο α α α μη η ην</p>	 <p style="text-align: center;">θε ε ε πα α α τρο α α μη ην</p>
8	 <p style="text-align: center;">φυ λα χθη η η η ναι αι η η η μα α ας</p>	 <p style="text-align: center;">φυ λα χθη η η η ναι αι η η η μα ας</p>
9	 <p style="text-align: center;">εις τουσ αι ω ω ω ω να α ας α μη η ην</p>	 <p style="text-align: center;">εις τος αι ω ω ω ω να α ας α μη η ην</p>
10	 <p style="text-align: center;">ηλ πι ι σα α με εν ε ε πι ι ι σε ε</p>	 <p style="text-align: center;">ηλ πι ι σα α με εν ε ε πι ι ι σε ε ε</p>
14	 <p style="text-align: center;">συ ει ει ο ο θε ε ε ε ο ο ο ος μδ</p>	 <p style="text-align: center;">συ ει ει ο ο θε ε ε ε ο ο ο ο ο ο ος μδ ε</p>
15	 <p style="text-align: center;">ο ηλο ο με ε θα α α φαι ω ως</p>	 <p style="text-align: center;">ο ηλο ο ο με ε θα α α φαι ω ως</p>

Οι τελευταίες, τροπικές περισσότερο παρά δομικές, παρεμβάσεις του Χουρμούζιου ἐπὶ τοῦ πρωτοτύπου, ἀποπνέουν αὐτόχρομα ἕνα οἶονεὶ ἐξωτερικὸ ἄκουσμα, μᾶλλον δὲ συμβάλλουν ἀποφασιστικὰ στὴν αὐτονομημένη καὶ σαφῆ πλέον ἀποτύπωση τῆς λανθάνοντως καὶ διστακτικὰ καταγεγραμμένης στὸ ἀρχικὸ μουσικὸ δοκίμιο διάθεσης: ὡς μελοποιημένη σὲ ἦχο πλ. δ' με πλ. β' περιγράφει τὴ σύνθεσή του ὁ Ἄναστάσιος, ὡς μέλος ἤχου πλ. δ' χρωματικῶ τὴν χαρακτηρίζει ὁ Χουρμούζιος.

Ἀκολουθεῖ μιὰ συγκριτικὴ παράθεση ἐκατέρων τῶν ἐκδοχῶν τῆς ἐν προκειμένῳ σχολιαζομένης σύνθεσης⁹:

9. Στὸν πίνακα ποὺ ἀκολουθεῖ, τὸ μουσικὸ κείμενο τῆς Δοξολογίας ἀντιγράφεται πιστὰ καὶ ἀναστοιχειοθετεῖται ἠλεκτρονικὰ ἀπὸ τὴς ἡδὴ παραπάνω (βλ. ὑποσημ. 2-3) ἐπισημανθεῖσες ἀντίστοιχες πηγές: Υ' (ἡ πρωτότυπη σύνθεση Ἄναστασίου τοῦ Ύδραϊου: ἀριστερὴ στήλη) καὶ Χ (ἡ ἐπιθεωρημένη καὶ ἐπιδιορθωμένη ἐκδοχὴ τῆς ἀπὸ τὸν Χουρμούζιο Χαρτοφύλακα: δεξιὰ στήλη) κατὰ τὴν παράθεσή τῆς, ἡ σύνθεση χωρίζεται σὲ 23 ἐνότητες, διαμορφούμενες ἀπὸ τοὺς 16 στίχοις τῆς Μεγάλῃς Δοξολογίας (τοῦ στίχου *Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, δίδαξόν με τὰ δικαιώματά σου* παραδιδομένου κατὰ διττὴ μελικὴ ἐκδοχή), μὲ συμβατικὴ συνέχιση αὐτῆς τῆς ἀρίθμησης (πρὸς διευκόλυνση τῶν σχετικῶν συγκρίσεων καὶ παραπομπῶν) καὶ στὰ ἐπὶ μέρους τμήματα τόσο τοῦ ἐπιτασσομένου *Τρισαγίου* καὶ τῆς *Μικρῆς Δοξολογίας* ὅσο καὶ τοῦ ληκτικῶ *Ἀσματικῶ Τρισαγίου*. Γιὰ τὴν ἠλεκτρονικὴ ἐπεξεργασία αὐτῶν τῶν μουσικῶν κειμένων ὀφείλονται ἐγκράδιες εὐχαριστίες στοὺς συναδέλφους Παναγιώτη Κουτράκο [: Υ' & Χ], Νίκο Μπούρη [: Χ] καὶ Θεόδωρο Μαρουλάκη [: Υ']. Σημειωτέον ὅτι στὸ Υ' διορθώνονται σιωπηρὰ εὐάριθμα μόνον σημειογραφικὰ ἀβλεπτήματα, σχετικὰ μὲ τὴς φθογγικὰς μαρτυρίες, ὡς συχνότερο τῶν ὁποίων ἐπισημαίνεται ἡ ἀντικατάσταση τῆς ἀπαντώσας στὴν ἐν λόγῳ πηγῆ

Νεομεθοδικές συνθετικές πρακτικές

Άναστασιος Ύδραϊος

Χουρμούζιος Χαρτοφύλαξ

1.

ο ξα α α σοι οι τω θει ει ξαν τι ι ι
 πο ο ο φω ω ω ως δο ο ο ξα εν υ ψι ι ι
 ι ι ι σοι ος θε ε ω ω κει ε πι ρη ης
 ει ει ρη η η η η εν αυ θρω ω πος ε
 ευ δο ο ο κς ι ι ι α

ο ξα α α σοι οι τω θει ει ξαν τι ι ι
 πο ο ο φως δο ο ο ξα εν υ ψι ι ι
 ι στας θε ε ε ω ω κει ε πι ρη ης ει ρη
 η η η η εν αυ θρω ω πος ει ευ δο ο ο ο
 κς ι ι ι α α

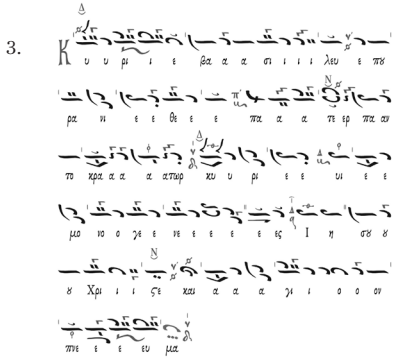
2.

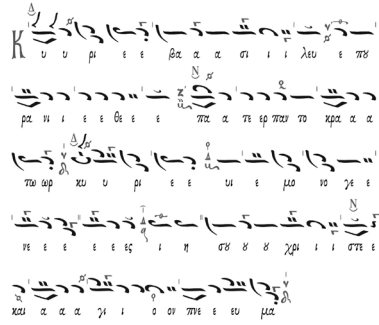
μου με ε εν σι ε ευ λο ρη ε ε με
 εν σι ε ε ε προ σκυ ης ε με εν σι ε ε
 δο ξο ο λο ο ρη με εν σι ε ευ χα ρι ε
 ε με ε εν σοι οι δι α την με ρα α α α
 λη ην σε ε ε δο ο ο ο ξαν

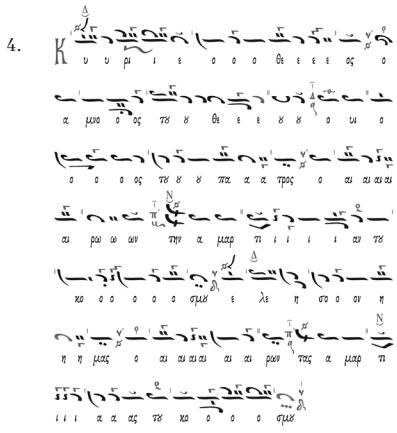
μου με ε εν σι ε ευ λο ρη με εν σι προ
 σκυ ης με εν σι ε ε δο ξο ο ο λο ο ρη με
 σε ε ευ χα ρι ε σε ε με ε εν σοι οι δι
 α την με ρα α α α λη ην σε ε ε δο
 ο ο ο ξαν

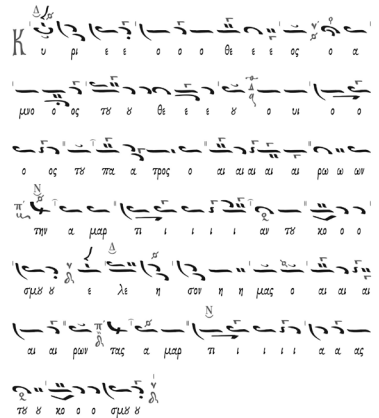
μαλακής χρωματικής μαρτυρίας των περιττών φθόγγων ( ) με την ανάλογη του σκληρού χρωματικού γένους ( ). Ανάλογες, έντελως μεμονωμένες, διορθωτικές παρεμβάσεις στο X υπομνηματίζονται άρμοδιώς στην κριτική μουσική Έκδοση που ακολουθεί. Στο Y, επίσης προσετέθησαν δύο μουσικά σημάδια (από τον 4^ο στίχο), εκ παραδρομής παραλειφθέντα στο χειρόγραφο, τα όποια επισημαίνονται με γκριζα σκίαση. Ή επί του μουσικού κειμένου άμφοτέρων των συνθέσεων προσθήκη ισοκρατημάτων και ρυθμικών ενδείξεων έγινε από τον γράφοντα κατά τις τελευταίες προσθήκες, ήταν απαραίτητες πέντε, ρυθμικής ύψης, έπουσιώδεις παρεμβάσεις στα παραδεδομένα από τις επισημανθείσες πηγές μουσικά κείμενα (συγκεκριμένα, στους στίχους Y 2, 3, 4 & 7 και X 9), οι όποιες επισημαίνονται, όμοιως, με γκριζα σκίαση.

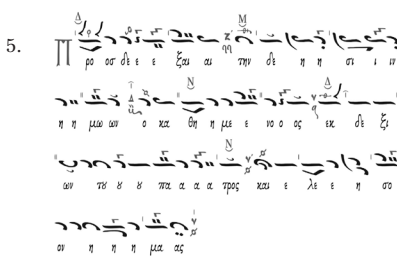
Επιστημονική Επετηρίς

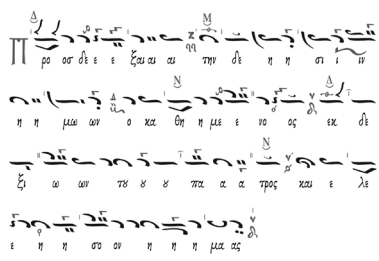
3. Δ
 Κ υ υ ρ ι ε ε βα α α σι ι ι λει ε πη
 ρα η ε ε θε ε ε πα α α τε ερ πε αυ
 το κρα α α α α τωρ κυ υ ρι ε ε υι ε ε
 μο νο ο γε ε νε ε ε ε ε ες Ι η σο ο
 ο Χρι ι ι ςε και α α α γι ι ο ο ον
 πτε ε ε ευ μα

  Δ
 Κ υ υ ρ ι ε ε βα α α σι ι ι λει ε πη
 ρα η ι ε ε θε ε ε πα α τε ερ πε το κρα α α
 τω ωρ κυ υ ρι ε ε υι ε μο νο γε ε
 νε ε ε ε ε ες ι η σθ θ θ γρι ι ι στε ε
 και α α α γι ι ο ον πτε ε ευ μα

4. Δ
 Κ υ υ ρ ι ε ε ο ο ο θε ε ε ε ος ο
 α μου ο ος τθ θ θε ε ε θ θ ο υι ο
 ο ο ο ος τθ θ η πα α α προς ο αυ αυ αυ
 αυ ρω ω ων τθ η μαρ τι ι ι ι αυ τθ
 κο ο ο ο ο ο σμθ ε λε η σο ο ο η
 η η μας ο αυ αυ αυ αυ αυ ρων τας α μαρ τι
 ι ι ι α ας τθ κο ο ο ο σμθ

  Δ
 Κ υ ρ ι ε ε ε ο ο ο θε ε ε ε ος ο α
 μου ο ος τθ θ θε ε ε θ θ ο υι ο ο
 ο ος τθ πα α προς ο αυ αυ αυ αυ ρω ω ων
 τθ η μαρ τι ι ι ι ι αυ τθ κο ο ο
 σμθ θ ε λε η σον η η μας ο αυ αυ αυ
 αυ αυ ρων τας α μαρ τι ι ι ι ι α α ας
 τθ θ κο ο ο σμθ θ

5. Δ
 Π ρο οσ θε ε ε ξαι αυ τθ η η σι ι ι
 η η μω ων ο κα θη η με ε νο ο ος εκ θε ες
 ων τθ θ η πα α α προς και ε λε ε η σο
 ο η η η μα ας

  Δ
 Π ρο οσ θε ε ε ξαι αυ τθ η η σι ι ι
 η η μω ων ο κα θη η με ε νο ο ος εκ θε
 ες ι ω ων τθ θ η πα α α προς και ε λε
 ε η η η σο ο η η η μα ας

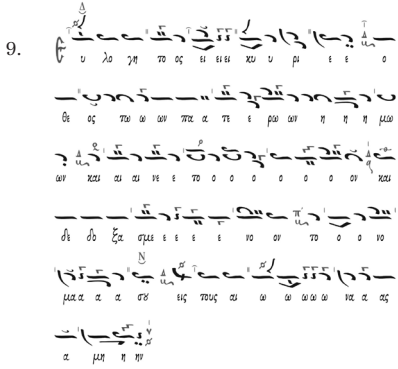
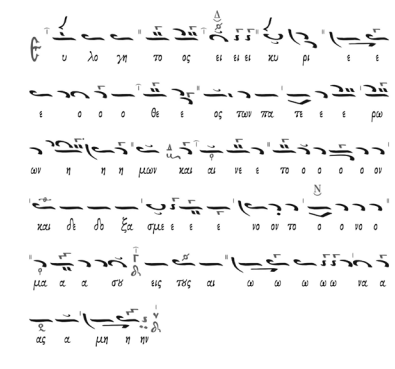
Νεομεθοδικές συνθετικές πρακτικές

6.

7.

8.

Επιστημονική Επετηρίς

9.

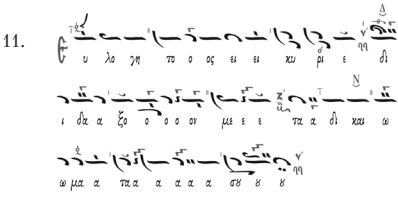
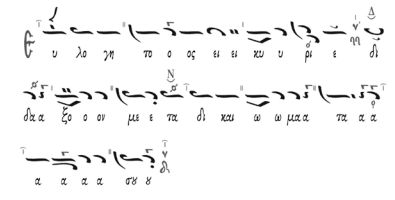
9. *υ λο γη το ος ει ει κυ ρι ε ε ο*
θε ος τω ω αν πα α τε ε ρω αν η η η μω
ων και αι αι νε ε το ο ο ο ο ο ο ο ον και
θε θε ζα σμε ε ε ε ε νο ον το ο ο νο
μα α α α σθ εις τω αι ω ω ω ω τα α ας
α μη η ηη

υ λο γη το ος ει ει κυ ρι ε ε
ε ο ο ο θε ε ος τω αν πα τε ε ε ρω
ων η η η μω και αι νε ε το ο ο ο ο ον
και θε θε ζα σμε ε ε ε ε νο το ο ο νο ο
μα α α α σθ εις τω αι ω ω ω ω τα α
ας α μη η ηη

10.

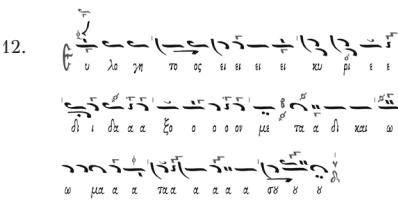
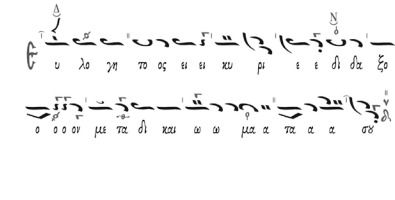
10. *ε ει νοι οι το ο ο ο κυ ρι ε ε το ε*
ε λε ε ε ε ε ο ο ος σθ θ ε ε ε φη η μα ας
κα θε α α α α α πι ε ρη κλ πι ι σα
α με εν ε ε πι ι ι σι ε

ε ει νοι το ο ο κυ ρι ε ε το ε λε ε
ος σθ ε ε φη η μα ας κα θε α α πα ε ε
ερ ηλ πι ι σα α με εν ε ε πι ι ι
σι ε ε

11.

11. *υ λο γη το ο ος ει ει κυ ρι ε εηι θε*
ι θε α ζο ο ο ο ον με ε ε τα α δι και ω
ω μα α τα α α α α α σθ θ θ

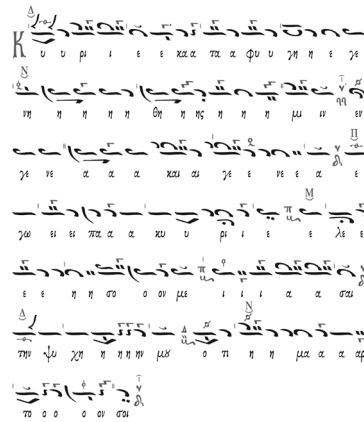
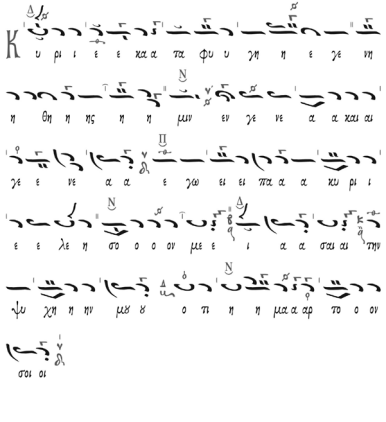
υ λο γη το ο ος ει ει κυ ρι ε εηι θε
θε α ζο ο ον με ε τα θε και ω ω μα α τα α α
α α α α σθ θ θ

12.

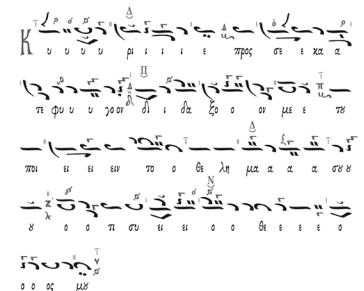
12. *υ λο γη το ος ει ει ει κυ ρι ε ε*
θε ι θε α α ζο ο ο ο ον με τα α θε και ω
ω μα α α τα α α α α α σθ θ θ

υ λο γη το ος ει ει κυ ρι ε ε θε θε α ζο
ο ο ο ον με τα θε και ω ω μα α τα α α α σθ
θ θ

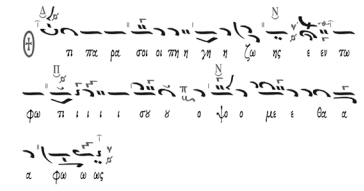
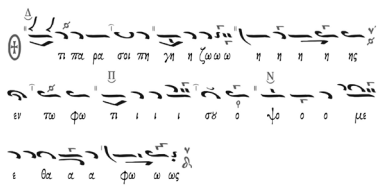
Νεομεθοδικές συνθετικές πρακτικές

13.

Κ υ υ ρ ι ι ε ε κα α πα α φυ υ γη η ε γέ η
 η θη η ης η η μιν εν γέ νε α α και αι
 γέ νε α α α και αι γέ ε νε ε α ε
 γω ει πα α α και υ ρ ι ε ε ε λε ε
 ε ε η η στο ο ον με ι ι α α σαι
 την ψυ χη η η η ην με ο τι η η μα α α αρ
 το ο ο ο ον σου
 σου αι

14.

Κ υ υ υ υ ρ ι ι ι ι ε προς σε ε κα α
 τε ε φυ γον δι δα α ε ο ον με ε τει ποι εν
 ποι ει ει εν το ο θε ε λη μα α α α σσ ε
 ε ο ο ο τι συ ει ο ο ο θε ε ε ε ο
 ο ο ος με
 με ε

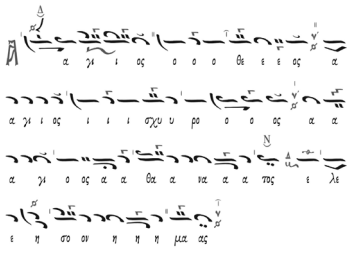
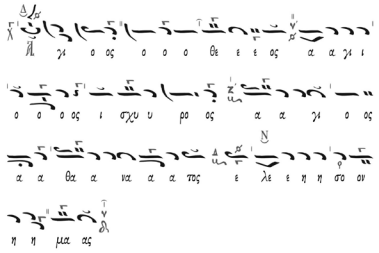
15.

τι πα ρα σου οι πη η γη η ζω ης ε ει τω
 φω τι ι ι ι σσ ε ο ο ο με ε θα α
 α φω ω ος
 τι πα ρα σου πη η γη η ζω αι η η η ης
 εν τω φω τι ι ι ι σσ ο ο ο ο ο ο με
 ε θα α α α φω ω ος

16.

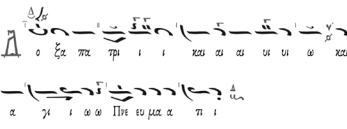
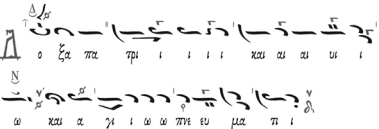
α ρα α α α α α α α τει η ει πα
 ρα τει η η το ε ε λε ο ο ο ο ο ος σσ
 τος γι η ω ω σκα ε σι ι ι ι σι
 α ρα α α α α α α α τει πα ρα α τει
 ει ει νον το ε ε ε ε ο ο ο ο ο ος σσ
 τος γι η ω ω σκα ε σι ι ι σι ε

Επιστημονική Επετηρίς

17.

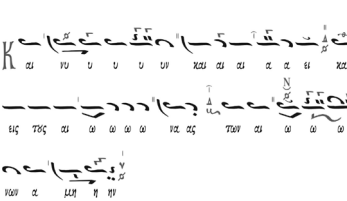
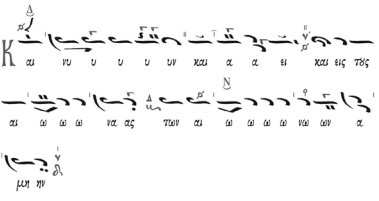
α γι ι ος ο ο ο θε ε ε ος α
α γι ος ι ι ι σγυ υ ρο ο ο ος α α
α γι ο ος α α θα α να α α τος ε λε
ε η σο ον η η η μα ας

γι ο ος ο ο ο θε ε ε ος α α γι ι
ο ο ο ος ι σγυ υ ρο ος α α γι ο ος
α α θα α να α α τος ε λε ε η η σο ον
η η μα ας

18.

ο ζα πα τρι ι ι και αι αι υι υι ω και
α γι ι ω ω Πτε ευ μα α τι ι

ο ζα πα τρι ι ι ι και αι αι υι ι
ω και α γι ι ω ω πτε ευ μα τι ι

19.

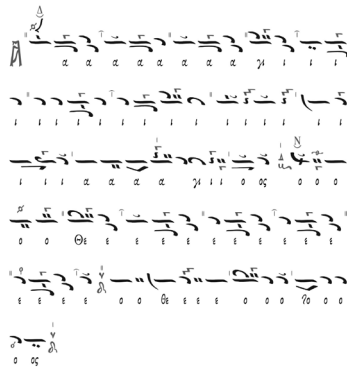
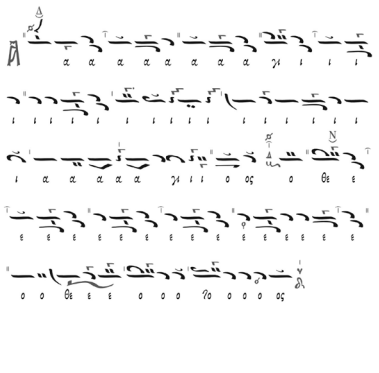
αι υυ υ υ υ υ υ και αι αι α α ει και
εις τος αι ω ω ω να ας τω αι ω ω ω

αι υυ υ υ υ υ υ και αι αι ει και εις τος
αι ω ω ω να ας τω αι ω ω ω υω ων α
ων α μη η ην
μη ην

20.

α γι ο ος α α θα α να α α τος
ε λε ε η σο ον η η η μα ας

α γι ο ο ο ος α α θα α να το ος
ε λε ε η η σο ον η η μα ας

21.

α α α α α α α α γι ι ι ι ι
ι ι ι ι ι ι ι ι ι ι ι ι ι ι ι ι
ι ι ι α α α α γι ι ι ο ος ο ο ο
ο ο θε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε
ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε
ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε
ο ο θε ε ε ε ο ο ο ρο ο ο ο ος
ο ος

α α α α α α α α γι ι ι ι ι
ι ι ι ι ι ι ι ι ι ι ι ι ι ι ι ι
ι α α α α γι ι ι ο ος ο θε ε
ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε
ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε
ο ο θε ε ε ε ο ο ο ρο ο ο ο ος
ο ος

Επιστημονική Επετηρίς

νά καταλήξουμε στην ακόλουθη «κριτική μουσική έκδοση» τῆς ἐν προκειμένῳ ἐξεταζομένης σύνθεσης, κατὰ τὴν ἐκδοχὴ τῆς ἐπιθεώρησης καὶ ἐπιδιόρθωσής της ἀπὸ τὸν Χουρμούζιο Χαρτοφύλακα¹⁰:

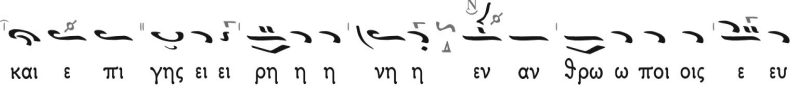
Δοξολογία χρωματική

Μελοποιηθεῖσα παρ' Ἀναστασίου τοῦ Ἰδραίου
ἐπιθεωρηθεῖσα δὲ καὶ ἐπιδιορθωθεῖσα
παρὰ τοῦ μουσικολογιατάτου
Χουρμούζιου Χαρτοφύλακος

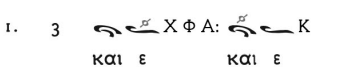
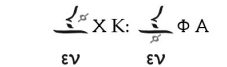
³Ἦχος λ' π' δ' Νη

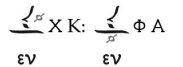
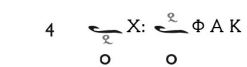
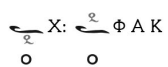
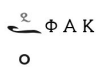
1.
ο ζα α α σοι οι τω δει ει ζαν τι ι ι το ο ο φως

δο ο ο ζα εν υ ψι ι ι ι ι στοις θε ε ε ω ω

και ε πι γης ει ει ρη η η νη η εν αν θρω ω ποι οις ε ευ

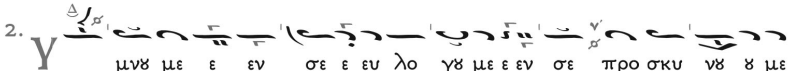
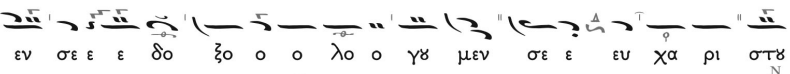

δο ο ο ο ο κι ι ι α α

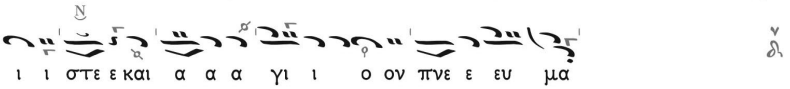
1. 3 X Φ A: K
και ε και ε

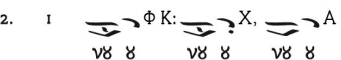
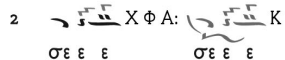
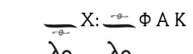
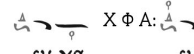
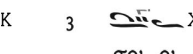
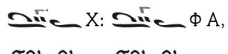

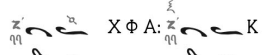
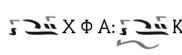

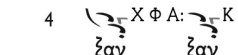

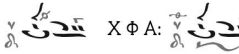

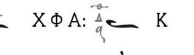
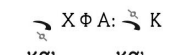
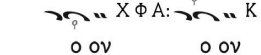
 X K: Φ A 4 X: Φ A K
εν εν ο ο

10. Κατὰ τὴν ἀκολουθοῦσα «κριτικὴ μουσικὴ ἐκδοση» ἡ σύνθεσις χωρίζεται, ὁμοίως, στὶς προεπισημανθεῖσες (βλ. ὑποσημ. 9) 23 ἐνότῃτες· σὲ κάθε ἐνότῃτα νοεῖται αὐτοτελὴς στιχαρίθμηση, ἢ ὁποῖα καὶ χρησιμοποιεῖται κατὰ τὸν ὑπομνηματισμὸ τοῦ μουσικοῦ κειμένου. Τὸ ὑποσημειούμενο «κριτικὸ μουσικὸ ὑπόμνημα» στοιχειοθετεῖται συναφῶς πρὸς τὸ ὁμόλογο φιλολογικὸ *apparatus criticus*, τῶν λέξεων ἀντικαθιστωμένων ἐν προκειμένῳ ἀπὸ μουσικῆς φράσεις· χρησιμοποιοῦνται, ὁμοίως, ἐδῶ τόσο οἱ παραπάνω (βλ. ὑποσημ. 3-5) ἐπισημανθεῖσες τέσσερις, πρὸς τὸ παρὸν γνωστές, σχετικῆς πηγῆς [: X, Φ = A, K], ὅσο καὶ τὰ συνήθη, φιλολογικῶς καθιερωμένα καὶ λατινιστὶ διατυπωμένα, *sigla* [εἰδικότερα, ἐν προκειμένῳ, μόνον τὰ ἀκόλουθα δύο: *ex corr.* (*ex correctionem* [ἀπὸ διόρθωσις]) καὶ *om.* (*omittit/omisit* [παρалаίπει/παρέλειψε])]. Τὴν κοπιώδη διαδικασίαν τῆς ἠλεκτρονικῆς στοιχειοθεσίας αὐτοῦ τοῦ πρωτοτύπου ἐγχειρήματος μιᾶς «κριτικῆς μουσικῆς ἐκδοσης» ἀνέλαβε, προθύμως καὶ εὐγενῶς, ὁ συνάδελφος Νίκος Μπούρης, πρὸς τὸν ὅποιον ἀπευθύνεται καὶ ἐντεῦθεν ἡ εὐγνωμοσύνη τοῦ γράφοντος.

Νεομεθοδικές συνθετικές πρακτικές

2. **Υ**
 μνθ με ε εν σε ε ευ λο γθ με ε εν σε προ σκυ νθ ϑ με

 εν σε ε ε δο ζο ο ο λο ο γθ μεν σε ε ευ χα ρι στθ

 ϑ με ε εν σοι οι δι α την με γα α α α α λη

 ην σθ ϑ ϑ δο ο ο ζαν

3. **Κ**
 υ υ ρι ε ε βα α α σι ι ι λευ ε πθ ρα νι ι ε ε

 θε ε ε πα α τε ρ παν το κρα α α τω ω ρ κυ υ ρι ε ε

 υι ε μο νο γε ε νε ε ε ε ε ες ι η σθ ϑ ϑ χρι

 ι ι στε ε και α α α γι ι ο ο ν πνε ε ευ μα

2. 1
 νθ ϑ νθ ϑ νθ ϑ
 2
 σε ε ε σε ε ε

 λο λο

 ευ χα

 ευ χα
 3
 σοι οι σοι οι

 σοι οι

 δι α

 δι α

 α α α α
 4
 ζαν ζαν
 3. 2
 παν παν

 κυ υ

 κυ υ
 3
 ε ε

 ε ε

 ι ι
 4
 και και

 ο ο ν ο ο ν

Επιστημονική Επετηρίς

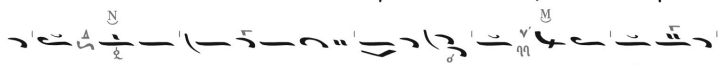
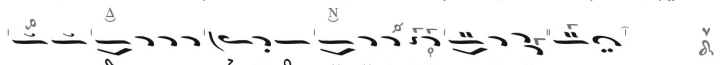
4.
 Κ υ ρ ι ε ε ο ο ο θ ε ε ε ο ς ο α μ ν ο ο ς τ ς
 ς θ ε ε ε ς ο υ ι ο ο ο ο ς τ ς π α α τ ρ ο ς ο αι
 αι αι αι ρ ω ω ν τ η ν α μ αρ τ ι ι ι ι αν τ ς κ ο ο ο
 σ μ ς ε λε η σ ο ν η η μ α ς ο αι αι αι αι αι ρ ω ν τ α ς
 α μ αρ τ ι ι ι ι α α α ς τ ς ς κ ο ο ο σ μ ς

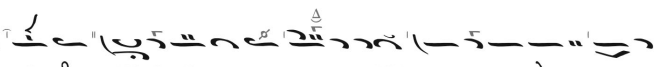
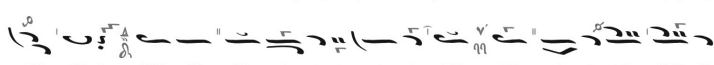

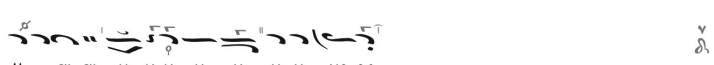
5.
 Π ρ ο ο σ δε ε ε ζ αι αι αι τ η ν δε η η σ ι ι ι ν η η μ ω ν
 ο κ α θ η η μ ε ε νο ο ς εκ δε ζ ι ω ω ν τ ς ς ς πα
 α α τ ρ ο ς κ αι ε λε ε η η σο ο ν η η η μ α ς

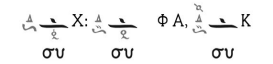
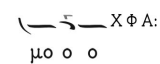
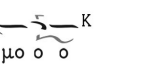

4.
 ι ο X φ Α: K 3 ω ν τ η ν ω ν τ η ν ω ν τ η ν
 ι ι αν ι ι αν 4-5 τ α ς α τ α ς α τ α ς α
 τ α ς α 5 τ ς τ ς

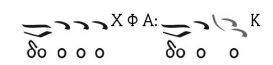
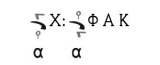
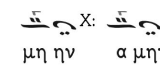

5.
 1 δε ε δε ε τ η ν τ η ν τ η ν η η η
 2 νο ο ς εκ νο ο ς εν δε ζ ι ω ω ν δε ζ ι
 α α 3 κ αι κ αι λ ε λ ε η η
 μα ς μα ς

Νεομεθοδικές συνθετικές πρακτικές

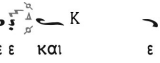
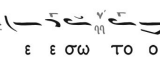

6. **Ο**
 τι ι ι συ υ ει ει μο ο νο ο ος α α γι ι

 ι ος συ ει μο ο ο νο ος κυ υ ρι ος ι η σς χρι ι

 στος εις δο ο ο ο ξαν θε υ υ πα α α τρος α α μη ην

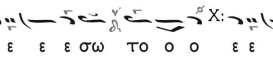
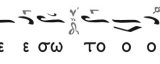

7. **Κ**
 α θε κα α α στην η με ε ραν ε ε ευ λο ο γη η

 σω σε ε και αι νε ε ε ε ε ε σω το ο ο νο μα α

 α α σς εις τον αι ω ω ω ω να και εις τον αι ω να τθ

 υ αι αι ω ω ω ω ω νο ος

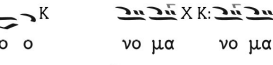
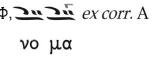
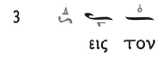

6. 2 X: Φ Α, Κ X Φ Α: Κ
 συ συ συ μο ο ο μο ο ο

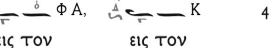
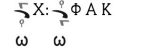

3 X Φ Α: Κ X: Φ Α Κ X: Φ Α,
 δο ο ο ο δο ο ο α α μη ην α μην

 Κ
 α μην

7. 2 X Φ Α: Κ X Φ Α: X:
 σω σε ε και σω σε ε και ε ε ε ε σω το ο ο

 X: Φ Α, X: X:
 ε ε ε ε σω το ο ο ε ε ε ε σω το ο ο ε ε ε σω το

 Κ X Κ: Φ, ex corr. Α 3 X:
 ο ο νο μα νο μα νο μα εις τον

 Φ Α, Κ 4 X: Φ Α Κ
 εις τον εις τον ω ω

Επιστημονική Επετηοίς

8. **Κ** α τα ξι ι ω ω ω σο ον κυ ρι ε ε εν τη η με
 ε ρα τα α α α αυ τη α να μαρ τη η η η η η τός
 φυ λα χθ η η η η ναι αι αι η η η μα ας

9. **Ε** υ λο γη το ος ει ει ει κυ ρι ε ε ε ο ο ο θε
 ε ος των πα τε ε ε ρων η η η μων και αι νε ε το
 ο ο ο ον και δε δο ζα σμε ε ε ε νο ον το ο ο νο ο μα α
 α σα εις τός αι ω ω ω ω να α ας α μη η η ν

8. 2 $\text{X}\Phi\text{A}:\text{K}$ $\text{X}:\text{K}$ $\text{X}:\text{X}$ $\text{X}\Phi\text{A}:$
 α να α να τη η η η η η τη η η η η η η
 $\text{X}\Phi\text{A}:\text{K}$ $\text{X}:\text{X}$ 3 $\text{X}\Phi\text{A}:\text{K}$
 τη η η η η η τός τός ναι ναι

9. 1 $\text{X}:\text{X}\Phi\text{A}:$ $\text{X}\Phi\text{A}:$ $\text{X}:\text{K}$ 2 $\text{X}\Phi\text{A}:\text{K}$
 το ος ει το ος ει το ος ει ος ος
 $\text{X}\Phi\text{A}:\text{K}$ $\text{X}\Phi\text{A}:\text{K}$ 3 $\text{X}\Phi\text{A}:\text{K}$
 η η και αι και αι μα μα
 4 $\text{K}:\text{X}\Phi\text{A}$ $\text{X}:\text{X}\Phi\text{A}:$ $\text{X}\Phi\text{A}:\text{K}$ $\text{X}\Phi\text{A}:\text{K}$
 εις τός εις τός εις τός ας ας
 $\text{K}:\text{X}\Phi\text{A}$
 μη η η ν μη η η ν

Νεομεθοδικές συνθετικές πρακτικές

ΙΟ.

 Ε ε νοι το ο ο κυ ρι ε ε το ε λε ε ος σα
 ε ε φη η μα ας κα θα α α πε ε ε ερ ηλ πι ι σα α με
 εν ε ε πι ι ι σε ε ε

ΙΙ.

 Ε υ λο γη το ο ος ει ει κυ υ ρι ε δι δα α ζο ο ον
 με ε τα δι και ω ω μα α τα α α α α α σα β

10. 2

 μα ας κα μα ας κα πε ε πε ε

2-3

 πι ι σα α με εν πι ι σα α με εν πι ι σα α με εν

3

 σε ε ε σε ε ε

11. 1

 το ο ος το ο ος δι δα α δι δα α

2

 τα τα μα τα α α μα τα α α μα τα α α

σα β σα β

Επιστημονική Επετηρίς

12.
 Ευ λο γη το ος ει ει κυ ρι ε ε δι δα ζο ο ο ο ν

 με τα δι και ω ω μα α τα α α σα

13.
 Κυ ρι ι ε ε καα τα φυ υ γη η ε γε νη η θη η ης

 η η μιν εν γε νε α ακαι αι γε ε νε α α ε γω ει

 ει παα α κυ ρι ι ε ε λε η σο ο ο ο ν με ε ι α α σαι αι

 την ψυ χη η η ν μϋ ο τι η η μαα αρ το ο ο ν σοι οι

12. 1
 ευ λο ευ λο
 το ος ει ει το ος ει ει

 δι δι
 τα δι τα δι
 μα μα
 13. 1
 καα καα
 γη η ε γη η ε
 γε

 γε
 σο ο ο ο ν σο ο ο ο ν
 1 1
 4
 την την
 ο ο
 η η η η

 αρ αρ

Νεομεθοδικές συνθετικές πρακτικές

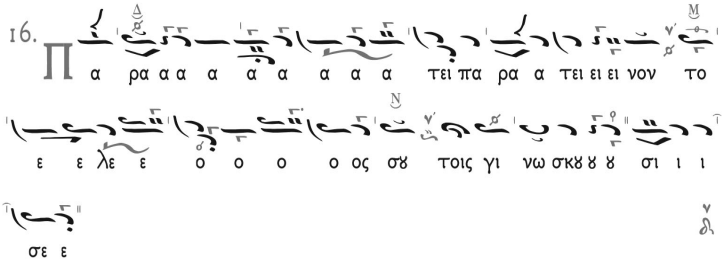
14. **Κ** υ υ υ υ ρι ι ι ι ι ε προς σε κα τε ε φυ
 γον δι δα α ζο ο ον με ε τϺ ποι ει ν το ο θε ε λη η μα α
 α α σα Ϻ ο ο τι συ ει ει ο ο θε ε ε ε ο ο ο
 ο ο ο ος μϺ Ϻ

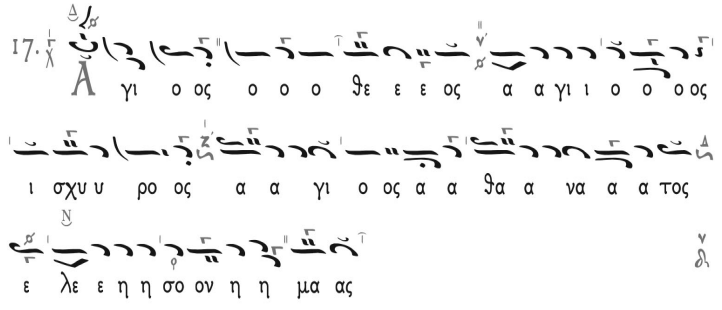
15. **Ο** τι πα ρα σοι πη γη η ζω ω ω η η η η ης εν τω
 φω τι ι ι ι σα ο ψο ο ο με ε θα α α φω ω ως

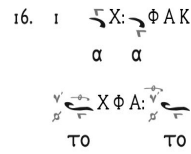
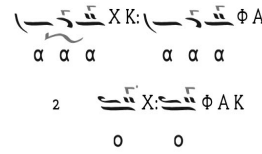
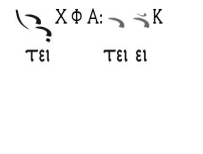
14. 1 $\overset{\Delta}{\text{K}}$ $\overset{\Delta}{\text{X}}$ $\overset{\Delta}{\text{A}}$ $\overset{\Delta}{\text{K}}$ $\overset{\Delta}{\text{X}}$ $\overset{\Delta}{\text{A}}$ $\overset{\Delta}{\text{K}}$ ($\overset{\Delta}{\text{om.}}$) X 2 $\overset{\Delta}{\text{X}}$ $\overset{\Delta}{\text{X}}$ $\overset{\Delta}{\text{A}}$ $\overset{\Delta}{\text{X}}$ $\overset{\Delta}{\text{A}}$ $\overset{\Delta}{\text{K}}$
 προς προς προς δι δα α δι δα α
 $\overset{\Delta}{\text{X}}$ $\overset{\Delta}{\text{A}}$ $\overset{\Delta}{\text{X}}$ $\overset{\Delta}{\text{K}}$ 3 $\overset{\Delta}{\text{X}}$ $\overset{\Delta}{\text{A}}$ $\overset{\Delta}{\text{X}}$ $\overset{\Delta}{\text{K}}$ $\overset{\Delta}{\text{X}}$ $\overset{\Delta}{\text{A}}$ $\overset{\Delta}{\text{X}}$ $\overset{\Delta}{\text{A}}$ $\overset{\Delta}{\text{K}}$
 τϺ τϺ ο ο τι τι ο ο

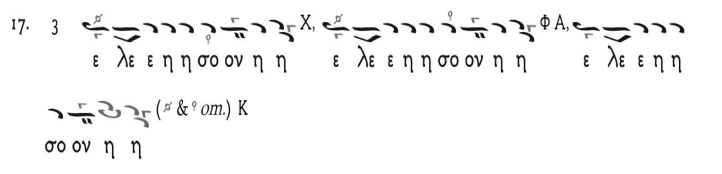
15. 1 $\overset{\Delta}{\text{X}}$ $\overset{\Delta}{\text{A}}$ $\overset{\Delta}{\text{X}}$ $\overset{\Delta}{\text{K}}$ $\overset{\Delta}{\text{X}}$ $\overset{\Delta}{\text{A}}$ $\overset{\Delta}{\text{X}}$ $\overset{\Delta}{\text{A}}$ $\overset{\Delta}{\text{K}}$ $\overset{\Delta}{\text{X}}$ $\overset{\Delta}{\text{A}}$ $\overset{\Delta}{\text{X}}$ ($\overset{\Delta}{\text{om.}}$) K
 ζω ω ζω ης εν ης εν τω τω
 2 $\overset{\Delta}{\text{X}}$ $\overset{\Delta}{\text{A}}$ $\overset{\Delta}{\text{X}}$ $\overset{\Delta}{\text{K}}$ $\overset{\Delta}{\text{X}}$ $\overset{\Delta}{\text{A}}$ $\overset{\Delta}{\text{X}}$ $\overset{\Delta}{\text{A}}$ $\overset{\Delta}{\text{K}}$
 ο ο φω ω ως φω ω ως

Επιστημονική Επετηρίς

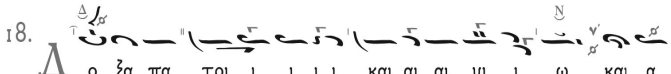

16.

 Π α ρα α α α α α α τει πα ρα α τει ει ει νον το
 ε ε λε ε ο ο ο ο ος σα τοις γι νω σκλ λ σι ι ι
 σε ε

17.

 Α γι ο ος ο ο ο θε ε ε ος α α γι ι ο ο ο ος
 ι σχυ υ ρο ος α α γι ο ος α α θα α να α α τος
 ε λε ε η η σο ον η η μα ας

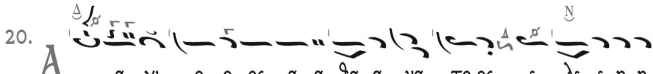

16. 1

 α α α α α α τει τει ει
 το το ο ο

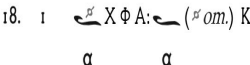
17. 3

 ε λε ε η η σο ον η η ε λε ε η η σο ον η η ε λε ε η η
 σο ον η η

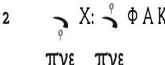
Νεομεθοδικές συνθετικές πρακτικές

18. Δ ο ξ α πα τρι ι ι ι ι και αι αι υι ι ω και α
 γι ι ω ω πνε ευ μα τι ι

19. Κ αι νυ υ υ υ υν και α α ει και εις τας αι ω ω
 ω να ας των αι ω ω ω ω των α μη ην

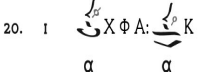
20. Α α γι ο ο ος α α θα α να το ος ε λε ε η η
 σο ον η η μα ας

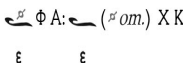
18. 1 α α

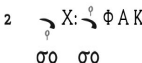
2 πνε πνε

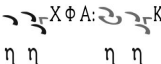
19. 1 και και

2 των αι των αι των αι

20. 1 α α

 ε ε

2 σο σο

 η η η η

Επιστημονική Επετηρίς

21. **A** α α α α α α α α γι ι ι ι ι ι ι ι
 ι ι ι ι ι ι ι ι ι ι ι ι ι α α α α α γι ι ι
 ο ος ο θε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε
 ε ο ο θε ε ε ο ο ο ηο ο ο ο ος v
δλ

22. **A** α α α α α α α α γι ι ι ι ι ι ι ι
 ι ι ι ι ι ι ι ι ι ι ι ι ι α α α α α γι ι ι
 ο ος ι σχυ υ υ υ υ υ υ υ υ υ υ υ υ υ υ υ υ υ
 υ ι ι σχυ υ υ ρο ο ο ηο ο ο ο ος v
δλ

21. 1 X: Φ A K 2 X: Φ A K X Φ A: K
 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
 X K: Φ, *ex corr.* A X Φ A: K
 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
 3 X Φ A: (om.) K 4 X: Φ A K X: Φ A K
 ε ε ο ο ο
 X: Φ A: K
 ηο ο ο ο λιο ο ο ο ηο ο ο

22. 1 X Φ A: K 2 X Φ A: K X Φ A: K
 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
 X Φ A: K 3 X Φ A: (om.) K 4 X: Φ A K
 1 1 1 υ υ
 X Φ A: K X: Φ A: K
 1 1 1 ηο ο ο ο λιο ο ο ο ηο ο ο

Επιστημονική Επετηρίς

εύκταιο να αξιολογείται το χρονικό πλαίσιο της καταγραφής τυχούσας μελοποιητικής παραγωγής και συνεκδοχικά ή ανάλογη ιστορική εξέλιξη της σημειογραφίας, ώστε να αποτρέπονταν αβασάνιστες, οίονει διορθωτικές, έτεροχρονισμένες παρεμβάσεις· έτσι, για παράδειγμα, θα έπελύετο άμεσα, ως δευτερεύον και ύπερβάσιμο, το ζήτημα της αντικατάστασης πρωτολείων (και ως εκ τούτου άδέξιων ίσως ή και άτεχνων) θεωρητικών και σημειογραφικών έπιλογών από μεταγενέστερες (δοκιμότερες, ή και άδιαμφισβήτητες, ως συνθηέστερες σήμερα) ανάλογες¹¹.

3. Το «φαίνεσθαι» και το «είναι» τών μουσικών κειμένων

Άν οί παραπάνω παρατηρήσεις άφορούν όλες στο έπιφαινόμενο της έξεταζομένης σύνθεσης (στον τρόπο, δηλαδή, κατά τον όποιο αυτή μάς γνωστοποιείται μέσω τών ποικίλων μελικών έκδοχών και σημειογραφικών καταγραφών της) στον πυρήνα της έρευνητικής μας αναζήτησης πρέπει να εύρεθει το φαινόμενο καθ' έαυτό, ή ίδια δηλαδή ή μουσική ανάπτυξη του μελοποιήματος, ως δομική κατάσταση και τροπική διαχείριση· ως ιδέα συνθετική και έμπνευση καλλιτεχνική. Η μετάβαση από το φαίνεσθαι στο είναι άποτελεί άδήριτη ανάγκη, άλλη όντολογική έπιταγή, στοιχείο που ούδόλως πρέπει να λησμονείται ή να παραθεωρείται από τον μελετητή, καθώς άγγίζει (ως άλλο νοερό ψυχογράφημα) τους έσωτάτους διαύλους της πορείας της σκέψης του μελοποιού, «χαρτογραφεί» την άυλη διάσταση της έμπνευσης του καλλιτέχνη, αλλά και άποτιμά τις καταβολές και διαθέσεις, την όλη φύση και ύπόσταση του ιστορικού προσώπου.

Έν προκειμένω, για παράδειγμα, άμφότεροι οί έμπλεκόμενοι στη σύνθεση μελοποιοί φαίνεται να αίωρούνται σε ένα άπροσδιόριστο μεσοδιάστημα, μετεωριζόμενοι μεταξύ μιás συντηρητικής παράδοσης και ένός άκρατου νεωτερισμού· μοιάζει να άποπειρώνται (λιγότερο ό Άναστάσιος και περισσότερο ό Χουρμούζιος) κάποια (δοκιμαστική έστω) έξοδο από τον φυσικό τους (έκκλησιαστικό) χώρο, έξοδο που ταυτόχρονα όμως έπιχειρείται με μιá δειλή και μάλλον άδόκιμη διάθεση προ-

---

11. Περιπτώσεις ειδικών σημειογραφικών διατυπώσεων μουσικών φράσεων ή γραμμών που έπίπτουν στη φιλοσοφία τών παραπάνω περιγραφομένων ζητημάτων μουσικής όρθογραφίας, έπισημαίνονται με γκρίζα σκίαση στο «κριτικό μουσικό ύπόμνημα» της προπαρατεθείσας «κριτικής μουσικής έκδοσης» της έν προκειμένου εξέταζομένης σύνθεσης.

Νεομεθοδικές συνθετικές πρακτικές

σέγγισης τῶν «ἄλλων», τῶν ἔξωθεν, τῶν τῆς γύρωθέν τους διαχεομένης ἀνατολικῆς μουσικῆς παράδοσης ἐκπροσώπων· ἢ ἀπόπειρά τους, ἔτσι, ἀποτιμᾶται ἀμφίρροπα: εἴτε ὡς ἀναποφασιστικὴ καὶ μάταιη προσπάθεια φυγῆς ἀπὸ τὰ καθιερωμένα καὶ συνήθη, εἴτε ὡς διπλωματικὰ ὑπαινικτικὴ (ἴσως καὶ μὲ ἔντονη παιγνιώδη διάθεση) παράπλευρη πρόταση πιθανῆς ἀνανέωσης καὶ ἀλλαγῆς.

Ἐρειδόμενοι ἀκριβῶς στὴν τελευταία ἐξωγενῆ μορφολογικὴ διαφοροποίηση, τὴν οἶονεὶ ἐξωτερικὴ τροπικὴ κατάσταση, καὶ μὲ ἀφορμὴ αὐτὸν τὸν εὐλόγα, δόκιμα καὶ ἐποικοδομητικὰ, ἀναπτυσσόμενο διάλογο καὶ ἀναστοχασμὸ πάνω σὲ παρόμοια ὠσμωση, μὲ τὸ προβαλλόμενο δίπολο νὰ ἀναδεικνύει ἐθνικὲς καὶ πολιτισμικὲς, ἰδίως δὲ συστηματικο-μουσικολογικὲς διαστάσεις, ἐπιχειροῦμε ἐν κατακλείδι, δίκην σπουδῆς καὶ μαθητείας καὶ ἄσκησης καὶ δοκιμῆς, μιὰ σημειογραφικὴ ἀναδιατύπωση τῆς σύνθεσης κατὰ τοὺς κανόνες τῆς εὐρύτερης ἀνατολικῆς μουσικῆς παράδοσης¹²:

---

12. Στὴ μεταγραφὴ ποὺ ἀκολουθεῖ ἀναδιατυπώνεται στὴ σημειογραφία τοῦ πενταγράμμου ἢ παραπάνω, κριτικὰ ἀποκαθαρμένη, ἐκδοχὴ τῆς Δοξολογίας κατὰ τὴν ἐπιθεώρηση καὶ ἐπιδιόρθωσή της ἀπὸ τὸν Χουρμούζιο Χαροφύλακα. Ἡ μεταγραφὴ διατυπώθηκε σύμφωνα μὲ τοὺς τροπικοὺς κανόνες τῆς τουρκικῆς μουσικῆς, ὅχι μόνον γιὰ τὴν πιστότερη διαστηματικὴ ἀπόδοση τῆς μελωδίας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν κατάδειξη τῶν παραπάνω ὑπαινιχθεισῶν ἐθνικῶν καὶ πολιτισμικῶν ὠσμίσεων ποὺ συνδηλωτικὰ ἀναδύονται. Καθοριστικὴ γιὰ τὴν ἐν λόγω μεταγραφὴ ἦταν ἡ συμβολὴ τῶν συναδέλφων Παναγιώτη Κουτράκου, Ἀχιλλέα Τίγκα, Χάρη Τρασάνη καὶ Γερασίμου Παπαδοπούλου, τοὺς ὁποίους ὁ γράφων εὐχαριστεῖ ἀπὸ καρδιάς.

Επιστημονική Επετηρίς

Δοξολογία χρωματική
Μελοποιηθείσα παρ' Αναστασίου τού Ύδραίου
ἐπιθεωρηθείσα δὲ καὶ ἐπιδιορθωθείσα
παρὰ τοῦ μουσικολογιατάτου Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος

makam Neveser

1.

1. Δο ξι σοι το δει ξιν τι το
5 φως δο ξα εν υ νη στους θε
9 ο και ε πι γης ει ρη νη εν αν
13 θρω ποις ευ δο κι α

2.

17 Υ μνου μεν σε ευ λο γου μεν σε προσ κυ
22 νου μεν σε δο ξο λο γου μεν
26 σε ευ χι ρι στου μεν σοι δι α την με
29 γα λην σου δο ξιν

Νεομεθοδικές συνθετικές πρακτικές

3.

Κυ ρι ε βα σι λευ ε που ρα νι
 ε θε ε πα που παν το κρα τωρ
 κυ ρι ε υι ε μο νο γε
 νες ι η σου χρι στε και
 α γι ον πνευ μα

4.

Κυ ρι ε ο θε ος ο α μνος
 του θε ου ο υι ος του πα τρος ο
 αι ρον την α μαρ τι αν του
 κο σμου ε λε η σον η μας ο
 αι ρον τας α μαρ τι ας του

Επιστημονική Επετηρίς

71

 κο... σμου...

5. 72

 Προσ... δε... ξαι... την... δε... η... σιν... η...

76

 μον... ο... και... θη... με... νος... εκ... δε... ξι...

79

 ον... του... πα... τρος... και... ε... λε... η...

82

 σον... η... μας...

6. 84

 Ο... τι... συ... ει... μο... νος... α... γι...

89

 ος... συ... ει... μο... νος... κυ... ρι... ος... ι... η... σους... χρι...

93

 στος... εις... δο... ξαν... θε... ου... πα... τρος... α...

98

 μην...

7. 99

 Καθ... ε... και... στην... η... με... ραν... εω... λο...

Νεομεθοδικές συνθετικές πρακτικές

103 γη — σω — σε — και αι νε — σω το ο — νο —

107 μα — σου εις τον αι ω — να και εις τον αι

111 ω — να — του — αι — ω — νος —

8. 115 Κα τα ξι — ω — σον — κυ — ρι —

118 ε — εν τη η με — ρα — τω — τη α να μαρ

122 τη — τους φυ λα χθη — ναι — η —

126 μας —

9. 127 Ευ λο γη τος — ει — κυ ρι —

130 ε — ο — θε — ος των πα τε —

133 ρον — η — μων και αι νε — τον —

Επιστημονική Επετηρίς

136
καὶ δε̣ δο̣ ξα̣ σμε̣ νον̣ το̣ ο̣ νο̣

140
μα̣ σου̣ εἰς τοὺς αἰ̣ ὠ̣ να̣ς α̣

143
μην̣

10. 144
Γε̣ νοι̣ το̣ κυ̣ ρι̣ ε̣ το̣ ε̣ λε̣

148
ὡς̣ σου̣ εφ̣ η̣ μας̣ και̣ θα̣

152
περ̣ ηλ̣ πι̣ σα̣ μεν̣ ε̣ πι̣

156
σε̣

11. 157
Εὐ̣ λο̣ γη̣ τος̣ εἰ̣ κυ̣ ρι̣ ε̣ δι̣ δα̣

161
ζον̣ με̣ τα̣ δι̣ και̣ ὦ̣ μα̣

164
τα̣ σου̣

The image shows a musical score for the hymn 'Επιστημονική Επετηρίς'. It consists of three systems of music, each with a vocal line and a piano accompaniment line. The key signature is three sharps (F#, C#, G#) and the time signature is 4/4. The lyrics are in Greek. The first system (measures 136-143) includes the lyrics 'καὶ δε̣ δο̣ ξα̣ σμε̣ νον̣ το̣ ο̣ νο̣' and 'μα̣ σου̣ εἰς τοὺς αἰ̣ ὠ̣ να̣ς α̣' with a triplet of eighth notes. The second system (measures 144-156) includes 'Γε̣ νοι̣ το̣ κυ̣ ρι̣ ε̣ το̣ ε̣ λε̣', 'ὡς̣ σου̣ εφ̣ η̣ μας̣ και̣ θα̣', and 'περ̣ ηλ̣ πι̣ σα̣ μεν̣ ε̣ πι̣' with a triplet of eighth notes. The third system (measures 157-164) includes 'Εὐ̣ λο̣ γη̣ τος̣ εἰ̣ κυ̣ ρι̣ ε̣ δι̣ δα̣', 'ζον̣ με̣ τα̣ δι̣ και̣ ὦ̣ μα̣', and 'τα̣ σου̣'. The score ends with a double bar line and repeat dots.

Νεομεθοδικές συνθετικές πρακτικές

12.

166
Εὐ λο γη τος εἰ κω ρι ε δι δα
170
ξον με τα δι και ω μα
173
τα σου

13.

174
Κυ ρι ε κα τα φω γη ε γυν
178
νη θης η μιν εν γε νε α και
181
γε νε α ε γω ει πα κω ρι ε ε λε η
186
σον με ι α σαι την ψυ
189
χην μου ο τι η μαρ τον σοι
193
Κυ ρι ε προς σε κα
196
τε φω γον δι δα ξον με του ποι

14.

193
Κυ ρι ε προς σε κα
196
τε φω γον δι δα ξον με του ποι

Επιστημονική Επετηρίς

200

 ειν — το — θε — λη — μα — σου —

203

 ο — τι — συ — ει — ο — θε — ος —

206

 μου —

15. 207

 Ο — τι — πα — ρα — σοι — πη — γη — ζο — ης — εν — το — φο

210

 τι — σου — ο — ψο — με — θα — φος —

16. 213

 Πα — ρα — τει — πα

217

 ρα — τει — νον — το — ε — λε — ος —

220

 σου — τοις — γι — νω — σκου — σι — σε —

17. 223

 Α — γι — ος — ο — θε — ος — α — γι — ος —

227

 ι — σχο — ρος — α — γι — ος — α — θα — να — τος — ε

Νεομεθοδικές συνθετικές πρακτικές

231
 λε — η — σον — η — μας —

18. 234
 Δο — ξά — πα — τρι — και — υι — ω — και — α

238
 γι — ω — πνευ — μα — τι —

19. 241
 Και — νον — και — α — ει — και — εις — τους — αι

245
 ω — νας — των — αι — ω — νον — α — μην —

20. 250
 Α — γι — ος — α — θα — να — τος — ε — λε — η —

255
 σον — η — μας —

21. 257
 Α — γι —

260
 α — γι — ος — ο —

263

Επιστημονική Επετηρίς

266
θε: _____

269
ο _____ θε: _____ ο _____ νος _____

22. 272
Α _____ γι _____

275
_____

278
α _____ γι _____ ος _____ ι _____

281
σγυ _____

284
ι _____ σγυ _____ ρο _____ νος _____

23. 287
Α _____

290
γι _____ α _____ γι _____ ος _____ α θα _____

294
_____ να _____ α _____

Νεομεθοδικές συνθετικές πρακτικές

297
θα — να — το — νος — ε — λε — η —

302
σον — η — μας —

306

The musical score consists of three systems of vocal melody in treble clef. The key signature is three sharps (F#, C#, G#). The first system (measures 297-301) features a melodic line with a triplet of eighth notes in measure 300. The second system (measures 302-305) shows a change in meter to 6/4 in measure 302, followed by 4/4 in measure 303, and 3/4 in measure 305. The third system (measures 306-307) continues in 3/4 time, ending with a triplet of eighth notes in measure 307. The lyrics are in Greek and are placed below the notes.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στὸ παρὸν ἄρθρο ἐξετάζονται «νεομεθοδικές συνθετικές πρακτικές», δηλαδή τακτικές μελοποιίας κατασκευασμένης καὶ κυρίως καταγεγραμμένης ἀποκλειστικὰ μέσω τῆς νέας μεθόδου ἀναλυτικῆς σημειογραφίας. Διερευνᾶται τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσο παρόμοια μελοποιήματα διαφέρουν ἀπὸ τὰ πεπονημένα κατὰ τὴν ἐποχὴ χρήσης τῆς παλαιᾶς συνοπτικῆς σημειογραφίας καὶ καταγράφεται ἡ διαπίστωση ὅτι τῆ νεομεθοδικῆ συνθετικῆ φιλοσοφία χαρακτηρίζει ἐν πολλοῖς ἡ μετάθεση ἀπὸ τὴν ἔμφαση στὴ μακροδομικὴ ἐξέλιξη τῶν μουσικῶν γραμμῶν στὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ μικροδομικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἠχητικῶν σχηματισμῶν ἢ ἀκόμη καὶ στὴ μέριμνα γιὰ τὴν εὐφάνταστη συμπλοκὴ τῶν ἐπὶ μέρους πολυσχιδῶν τροπικῶν διαφοροποιήσεων. Πρὸς ἐπιβεβαίωση τῆς παραπάνω διαπίστωσης χρησιμοποιεῖται, ὡς πρακτικὸ παράδειγμα, ἡ σύνθεση μιᾶς Δοξολογίας Ἀναστασίου Ταπεινοῦ τοῦ Ὑδραίου, ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρωτότυπη ἐκδοχὴ τῆς παραδίδεται ἐπίσης ἐπιθεωρημένη καὶ ἐπιδιορθωμένη ἀπὸ τὸν Χουρμούζιο Χαρτοφύλακα. Τὸ ἐν λόγω μουσικὸ ὕλικὸ ὑποβάλλεται ἐν προκειμένῳ σὲ συγκριτικὴ προσέγγιση καὶ θεώρηση, ἐνῶ ἐπὶ τῆ βᾶσει αὐτοῦ προτείνεται καὶ μιὰ πρωτότυπη τεχνικὴ κριτικῆς ἔκδοσης μουσικῶν κειμένων, σύστοιχη καὶ ἀνάλογη τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς ἔκδοσης κειμένων. Ἐν κατακλείδι, ἀναδεικνύεται ἡ μεταξὺ τοῦ «φαίνεσθαι» καὶ τοῦ «εἶναι» διαφοροποίηση τυχόντων μελοποιημάτων. Ἐν τὸ ἐπιφαινόμενο ἀφορᾷ στὸν τρόπο κατὰ τὸν ὁποῖο ὁποιοδήποτε μελοποιήμα γνωστοποιεῖται μέσω τῶν ποικίλων σημειογραφικῶν καταγραφῶν καὶ ἐκδοχῶν του, ὁ πυρήνας τῆς ἐρευνητικῆς ἀναζήτησης πρέπει νὰ ἐντοπίζεται στὸ φαινόμενο καθ' ἑαυτό, στὴν ἴδια δηλαδή τὴ συνθετικὴ ἰδέα καὶ καλλιτεχνικὴ ἔμπνευση.

ABSTRACT

New Method Compositional Practice

Shaping and developing an idea and critically exploring further perspectives

Byzantine Music compositional practice is undoubtedly a matter of great importance and merits further analysis, especially after AD 1814, a period of time during which the so-called New Method of analytical Byzantine Notation is implemented. The present paper is dealing with such a practice, focusing on a specific musical example: a Great Doxology com-

Νεομεθοδικές συνθετικές πρακτικές

posed in 4th Plagal chromatic Mode by Anastasios from Hydra island, a composition that was later revised and amended by the highly acclaimed Chourmouziou Chartofylax. Based on the aforementioned musical material, a comparative study of both versions of this composition is attempted; additionally, the present paper introduces a groundbreaking proposal, one that forms a technique of “critical musical edition”, a proposal that follows the well-known and established technique of philological critical editions. Finally, emphasis is placed on the distinction between the “appearing” and the “being” in random compositions; if the *epiphenomenon* refers to the way in which any melody is communicated through its various notational records and versions, the core of the research study should be detected in the *phenomenon* itself, i.e., in the compositional idea and artistic inspiration itself.

ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΣ ΠΑΠΑΘΩΜΑΣ
Καθηγητής, Τμήμα Φιλολογίας

ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΘΩΜΑ
Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Φιλολογίας

«ΑΘΛΟΙ ΜΕΓΑΛΩΝ ΑΝΔΡΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΔΡΕΙΟΤΕΡΩΝ ΤΗΣ ΦΥΣΕΩΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ»
ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ
ΣΤΗ ΛΑΥΣΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΠΑΛΛΑΔΙΟΥ

Ο Παλλάδιος, ο οποίος είναι γνωστός, μεταξύ άλλων, για τη *Λαυσαϊκή Ιστορία*, γεννήθηκε το 363 ή το 364 μ.Χ. στη Γαλατία και διατέλεσε μαθητής του Ιωάννη Χρυσόστομου¹. Στην ηλικία των είκοσι ετών αποφάσισε να στραφεί στον ασκητισμό και εγκαταστάθηκε στο Όρος των Ελαιών, ενώ αργότερα μετέβη στη γειτονική Αίγυπτο. Κατά την περίοδο 400-406 μ.Χ. διετέλεσε επίσκοπος Ελενοπόλεως στη Βιθυνία, ενώ λίγα χρόνια αργότερα (το 412 ή το 413 μ.Χ.) χειροτονήθηκε επίσκοπος Ασπόνας στη Γαλατία (Μικρά Ασία). Ο Παλλάδιος συνδέθηκε με προσωπικότητες της εποχής του που αφιερώθηκαν στον μοναχισμό, όπως ο Ευάγγριος ο Ποντικός, ο Μακάριος από την Αλεξάνδρεια, η Μελανία η πρεσβυτέρα και ο Ρουφίνος της Ακυληίας.

Η *Λαυσαϊκή Ιστορία*, η οποία συνετέθη περίπου το 419 ή το 420 μ.Χ., είναι μια συλλογή από ιστορίες μοναχών και ασκητών τους οποίους ο Παλλάδιος γνώρισε προσωπικά ή για τους οποίους πληροφορήθηκε από τρίτους. Οι ιστορίες αυτές απευθύνονται και αφιερώνονται στον Λαύσο, κουβικουλάριο του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Β', από τον οποίο πήρε και το όνομά της η συλλογή. Το έργο συνδυάζει τις παραδόσεις των αρχαίων Βίων και των αποφθεγμάτων των Πατέρων της

---

1. Για τον βίο και το έργο του Παλλάδιου, βλ., για παράδειγμα, Barry Baldwin, *Palladius*, στο Alexander P. Kazhdan (γενική επιμ.), *The Oxford Dictionary of Byzantium* III, New York – Oxford, σ. 1565· Philip Rousseau, *Palladius*, στο Simon Hornblower – Antony Spawforth (επιμ.), *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1996³, σ. 1101· Philip Rousseau, *Palladius*, στο Simon Hornblower – Antony Spawforth – Esther Eidinow (επιμ.), *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 2012⁴, σ. 237 (online edition) και John Wortley, *Palladius of Aspsuna. The Lausiac History* (Cistercian Studies Series 252), Liturgical Press: Athens, Ohio 2015, σσ. 9-12.

Επιστημονική Επετηρίς

Εκκλησίας (*Apophthegmata Patrum*). Η *Λαυσαϊκή Ιστορία* ήταν ένα έργο ιδιαίτερος αγαπητό, όπως μαρτυρούν οι ποικίλες μεταφράσεις στις οποίες κυκλοφόρησε κατά την ύστερη αρχαιότητα και τη βυζαντινή περίοδο². Με το απλό του ύφος και την καλή χρήση της ελληνικής ο Παλλάδιος δημιουργεί ένα ευχάριστο ανάγνωσμα που εκφράζει υψηλές χριστιανικές ιδέες, ενώ, παράλληλα, προσφέρει σημαντικές μαρτυρίες για τον πρώιμο μοναχισμό³. Επιπροσθέτως, η *Λαυσαϊκή Ιστορία* φωτίζει πλήθος πτυχών του καθημερινού βίου κατά τον ύστερο τέταρτο και τον πρώιμο πέμπτο αιώνα μ.Χ., όπως, για παράδειγμα, τις οικογενειακές σχέσεις, τον θεσμό του γάμου, τις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων, την κοινωνική θέση της γυναίκας, την επαγγελματική ζωή, τις διατροφικές συνήθειες κτλ.

Στα έργα της πρώιμης χριστιανικής λογοτεχνίας πρωταγωνιστούν συχνά οι άνδρες⁴. Πληροφορίες για τον ανδρικό μοναχισμό απαντούν σε λογοτεχνικές και μη πηγές, κυρίως από τον τέταρτο αιώνα μ.Χ. και εξής. Τα κείμενα αυτά προσφέρουν ενίοτε και μαρτυρίες για τον πρώιμο γυναικείο μοναχισμό, για παράδειγμα σχετικά με την ύπαρξη γυναικείων μοναστηριών τόσο στην Αίγυπτο όσο και στις γύρω περιοχές. Οι σχετικές πληροφορίες είναι, ωστόσο, περιορισμένες⁵. Επιπλέον,

---

2. Βλ. και τη σχετική συζήτηση της Ewa Wipszycka, *Moines et communautés monastiques en Égypte (IVe-VIIIe siècles)* (JJP Supplements 11), Faculty of Law and Administration of Warsaw University – Institute of Archaeology of Warsaw University – Fundacja im. Rafała Taubenschlaga: Warszawa 2009, σσ. 17-18.

3. Για τη σημασία της *Λαυσαϊκής Ιστορίας* ως πηγής για τη μοναστική ζωή της ύστερης αρχαιότητας βλ., για παράδειγμα, Ν. Θ. Μπουγάτσος – Δ. Μ. Μπατιστάτος, *Παλλαδίου Λαυσαϊκή Ιστορία κείμενον, μετάφρασις, εισαγωγή, σχόλια*, Οργανισμός κλασικών εκδόσεων: Αθήνα 1970, σ. 11 και Αικατερίνη Κορολή – Αμφιλόχιος Παπαθωμάς, «Παλλάδιος», στο Θεοδώρα Αντωνοπούλου κ.ά., *Μεταγενέστερη ελληνική γραμματεία: αυτοκρατορικοί χρόνοι – ύστερη αρχαιότητα – Βυζάντιο*, Εκδόσεις Σίλλυβος: Αθήνα 2019, σ. 541. Για τη μοναστική ζωή στην Αίγυπτο του τέταρτου και πέμπτου αιώνα μ.Χ. σημαντικοί είναι αφενός οι Βίοι Αγίων και αφετέρου τα έργα διαφόρων ταξιδιωτών μοναχών, όπως ο Παλλάδιος. Βλ. σχετικά C. H. Turner, «The Lausiaca History of Palladius», *The Journal of Theological Studies* 6 (1905) 324–355, κυρίως 323. Για τον πρώιμο μοναστικό βίο, βλ. William Harmless, *Desert Christians: An Introduction to the Literature of Early Monasticism*, Oxford University Press: Oxford 2004. Για τη σχέση της *Λαυσαϊκής Ιστορίας* με το έργο της ίδιας εποχής *Ἡ κατ' Αἴγυπτον τῶν μοναχῶν ἱστορία* (*Historia Monachorum in Aegypto*), το οποίο περιστρέφεται γύρω από τον μοναστικό βίο στην Αίγυπτο του πέμπτου αιώνα μ.Χ., βλ. ενδεικτικά Dom Cuthbert Butler, *The Lausiaca History of Palladius*, Cambridge University Press: Cambridge 2014, σσ. 6-38.

4. Rachel Wheeler, «Competitive Asceticism: The Gendered Other as a Source of Self-Revelation in Palladius' Lausiaca History», *Obsculta* 8/1 (2015) 149-170, κυρίως 149-150.

5. Το αρχαιότερο γυναικείο μοναστήρι ιδρύθηκε από τον Παχώμιο περίπου το 329

Άθλοι μεγάλων ανδρών και ανδρειοτέρων της φύσεων γυναικών

πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι οι λογοτεχνικές μαρτυρίες προέρχονται σχεδόν στο σύνολό τους από άνδρες συγγραφείς, οι οποίοι αφενός συγκρίνουν τη γυναικεία αρετή με την ανδρική, αφετέρου περιγράφουν τη ζωή και τη θέση των ασκητριών από τη δική τους οπτική γωνία επηρεαζόμενοι από τα στερεότυπα για το γυναικείο φύλο που κυριαρχούν σε αυτή την περίοδο⁶.

Στη *Λαυσαϊκή Ιστορία* του Παλλαδίου μνημονεύονται πολυάριθμοι άνδρες και γυναίκες, με τη γυναικεία εκπροσώπηση να μην είναι αμελητέα: είκοσι γυναίκες με πρωταγωνιστικό ρόλο έναντι πενήντα ενός ανδρών στο σύνολο των εβδομήντα μίας ιστοριών⁷. Στο Προοίμιο του έργου (*Προοίμιον τοῦ βίου τῶν ἁγίων πατέρων*), ο Παλλάδιος αναφέρει ότι θα αφηγηθῆι ἄθλους μεγάλων ανδρῶν και γυναικῶν που αναδείχθηκαν ανώτερες ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴ φύση: «ἃ μὲν αὐτὸς ἱστορήσας ἀνεγραψάμην, ἃ δὲ παρὰ τῶν ἁγίων πατέρων ἀκήκοα, ἄθλους μεγάλων ἄνδρων καὶ ἀνδρειοτέρων τῆς φύσεως γυναικῶν διὰ τὴν εἰς Χριστὸν ἐλπίδα ἐνσημάνας ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ»⁸. Επιπροσθέτως, εἶναι ενδιαφέρον

μ.Χ. κοντά στη μονή των Ταβεννησιωτῶν στην Ἄνω Θηβαΐδα τῆς Αἰγύπτου. Για τον γυναικῆο ασκητισμὸ κατὰ τὴν ὑστερὴ ἀρχαιότητα, βλ. ἐνδεικτικὰ Anne Yarbrough, «Christianization in the Fourth Century: The Example of Roman Women», *Church History* 45 (1976) 149-165, Rosemary Ruether, «Mothers of the Church: Ascetic Women in the Late Patristic Age», στο Rosemary Ruether – Eleanor McLaughlin (ἐπιμ.), *Women of Spirit: Female Leaders in the Jewish and Christian Traditions*, Simon and Schuster: New York 1979, σσ. 71-98, Ross Kraemer, «The Conversion of Women to Ascetic Forms of Christianity», *Signs* 6 (1980/81) 298-307, Elizabeth A. Clark, «Ascetic Renunciation and Feminine Advancement: A Paradox of Late Ancient Christianity», *Anglican Theological Review* 63 (1981) 240-257, Rosemary Rader, «Early Christian Forms of Communal Spirituality: Women's Communities», στο Jason W. Skudlarek (ἐπιμ.), *The Continuing Quest for God*, Liturgical Press: Collegeville Minn. 1982, Susanna Elm, «Virgins of God»: *The Making of Asceticism in Late Antiquity* (Oxford Classical Monographs), Clarendon Press: Oxford 1996. Για τὴν Αἴγυπτο αὐτῆς τῆς περιόδου, βλ. κυρίως Ewa Wipszycka, «L'ascétisme féminin dans l'Égypte de l'antiquité tardive: topoi littéraires et formes d'ascèse», στο Henri Melaerts – Leon Mooren (ἐπιμ.), *Le rôle et le statut de la femme en Égypte hellénistique, romaine et byzantine: Actes du colloque international, Bruxelles – Leuven 27-29 novembre 1997*, Peeters: Leuven 2002, σσ. 355-396. Για τον γυναικῆο μοναχισμό στην Αἴγυπτο και τις γύρω περιοχές, ὅπως, για παράδειγμα, τὴν Παλαιστίνη, βλ. Rebecca Krawiec, *Shenoute and the Women of the White Monastery*, Oxford University Press: Oxford 2002, σσ. 120-133.

6. Ewa Wipszycka, «L'ascétisme féminin dans l'Égypte de l'antiquité tardive: topoi littéraires et formes d'ascèse», ὁ.π. σ. 355.

7. Arthur L. Fisher, «Women and Gender in Palladius' Lausiaca History», *Studia Monastica* 33/1 (1991) 23-50, κυρίως 25.

8. Το αρχαίο κείμενο που παρατίθεται στο ἄρθρο βασίζεται στην ἔκδοση του Gerhardus Johannes Marinus Bartelink, *Palladio. La storia Lausiaca*, Fondazione Lorenzo Valla: Verona 1974, σσ. 4-292.

Επιστημονική Επετηρίς

ότι στον Πρόλογο της *Λαυσαϊκής Ιστορίας* ο συγγραφέας συμβουλεύει τον Λαύσο να επιδιώκει άγιες συναναστροφές τόσο με άνδρες όσο και με γυναίκες με σκοπό να ανακαλύψει τα δικά του προτερήματα και ελαττώματα: «Υπὲρ δὲ θυρίδα φωτεινὴν μεταδίωκε ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν ὁσίας συντυχίας, ἵνα διὰ τούτων, καθάπερ λεπτόγραφον βιβλίον, δυνηθῆς σαφῶς ἰδεῖν καὶ τὴν σὴν καρδίαν, διὰ τῆς παραθέσεως τὴν ῥαθυμίαν ἢ τὴν ἀμέλειαν δυνάμενος τὴν σὴν δοκιμάζειν». Τα δύο αυτά σημεία προϋδεάζουν τον αναγνώστη ότι το γυναικείο φύλο θα έχει αξιωματικὸ ρόλο στο ἔργο.

Οι πληροφορίες που παρέχονται για τις μοναχές και τις ασκήτριες στη *Λαυσαϊκή Ιστορία* προκάλεσαν το ενδιαφέρον των μελετητῶν τις τελευταίες δεκαετίες. Το 1991, ο A. Fischer μελέτησε τον ρόλο του φύλου και την παρουσία των γυναικῶν στο ἔργο καταλήγοντας στην ορθή διαπίστωση ότι, παρά τη σημαντικὴ αριθμητικὴ εκπροσώπηση των γυναικῶν, ο γυναικείος ασκητισμὸς παρουσιάζεται ως δευτερευόν σε σχέση με τον ανδρικό⁹. Το 2007, ο G. Ventura da Silva συνεχίζοντας προς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση ανέδειξε τὴν εξάρτηση που ἔχουν οι γυναίκες ἀπὸ τους ἄνδρες κατὰ τὴν εποχὴ του πρώιμου ασκητισμοῦ και τὴν ἀπουσία τους ἀπὸ ἡγετικὲς θέσεις στα χριστιανικά πράγματα αὐτῆς τῆς εποχῆς¹⁰. Πιο πρόσφατα, το 2015, ἡ R. Wheeler υποστήριξε ὅτι ο Παλλάδιος ἀφηγεῖται τις ιστορίες γυναικῶν ἀσκητριῶν ὄχι μόνο για να τις συγκρίνει με αὐτὲς των ἀνδρῶν και να τονίσει τὴν υπεροχὴ των δεύτερων, ἀλλὰ και για να δείξει ὅτι οι γυναίκες μπορούν να μεταμορφωθοῦν πνευματικά και να ἀνακαλύψουν τὴν εσωτερικὴ τους δύναμη ἐπιλέγοντας τὴν ἀσκητικὴ ζωὴ¹¹. Στο παρόν ἀρθρο, λαμβάνοντας ὑπόψη τις ἀπόψεις που ἔχουν υποστηριχθεῖ ἀναφορικά με τὴ θέση των γυναικῶν στη *Λαυσαϊκή Ιστορία*, στοχεύουμε να μελετήσουμε ποικίλες πτυχές των σχέσεων μετὰξὺ των δύο φύλων ἀναδεικνύοντας τα χαρακτηριστικά που ο Παλλάδιος ἀποδίδει στις γυναίκες και τον κοινωνικὸ ρόλο τους. Το ενδιαφέρον μας θα στραφεί τόσο στις περιπτώσεις ὅπου οι γυναίκες ἀποδεικνύονται κατώτερες ἀπὸ τους ἄνδρες, παρά τα ἐπαινετικά λόγια του Παλλάδιου για αὐτὲς στον πρόλογο του ἔργου, ὅσο και σε αὐτὲς που ἀναδεικνύονται ὡς λαμπρά παραδείγματα ἀρετῆς.

Προτοῦ ξεκινήσουμε τὴ διερεύνηση του θέματος πρέπει να ἔχουμε

9. Arthur L. Fisher, ὁ.π. σσ. 23-50.

10. Gilvan Ventura da Silva, «Ascetismo, gênero e poder no Baixo Império Romano: Paládio de Helenópolis e o status das devotas cristãs», *História* 26/1 (2007), σσ. 63-78.

11. Rachel Wheeler, ὁ.π. σσ. 151, 159.

Άθλοι μεγάλων ανδρών και ανδρειοτέρων της φύσεων γυναικών

υπόψη μας ότι την εποχή που ζει και γράφει ο Παλλάδιος υπάρχουν δύο διαφορετικές απόψεις στους κύκλους των θεολόγων και εκκλησιαστικών συγγραφέων σχετικά με τη θέση των γυναικών ασκητριών: ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, για παράδειγμα, θεωρούσε ότι οι γυναίκες έχουν την ίδια πνευματική ικανότητα με τους άνδρες για ενάρετη και ασκητική ζωή και εξίσωσε με αυτόν τον τρόπο τα δύο φύλα, τουλάχιστον σε επίπεδο προϋποθέσεων για την αφιέρωσή τους στον μοναχισμό¹². Ο Ιερώνυμος, αντίθετα, υποστήριζε την κατωτερότητα των γυναικών, οι οποίες, κατά τη γνώμη του, αποτελούν πειρασμό για το ανδρικό φύλο. Θεωρούσε, πάντως, ότι με την ασκητική ζωή οι γυναίκες θα μπορούσαν να προσεγγίσουν στο μέτρο του δυνατού την αρετή των ανδρών¹³.

Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΗΣ ΕΝΑΡΕΤΗΣ / ΑΣΚΗΤΙΚΗΣ ΖΩΗΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΩΣ ΣΥΝΕΠΕΙΑ ΠΡΑΞΕΩΝ ΑΝΔΡΩΝ

Στη *Λαυσαϊκή Ιστορία* απαντούν διάφοροι τύποι γυναικών, λιγότερο ή περισσότερο ενάρετων, οι οποίες σχετίζονται με άνδρες των οποίων οι πράξεις και η συμπεριφορά παίζουν συχνά καθοριστικό ρόλο στις επιλογές τους. Σε ορισμένες, μάλιστα, από τις ιστορίες που αφηγείται ο Παλλάδιος η επιλογή της ασκητικής ζωής προκαλείται έμμεσα ή άμεσα από κάποιον άνδρα. Για παράδειγμα, στην πρώτη διήγηση (*Περί Ίσιδώρου*), σημαντικό ρόλο για τη στροφή των παρθένων αδελφών του Ίσιδώρου στον μοναστικό βίο παίζει η επιλογή του τελευταίου να μην τους κληροδοτήσει περιουσιακά στοιχεία, για να μη μπορούν εκείνες να πα-

---

12. Βλ. Κλ. Αλεξ. *Παιδαγ.* I, VI, 31, 1: «πάντες γὰρ υἱοὶ ἐστε διὰ πίστεως θεοῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ· ὅσοι γὰρ εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε, Χριστὸν ἐνεδύσασθε. Οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὔτε Ἑλληγ, οὐκ ἔνι δούλος οὔτε ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἰς ἐστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ», ο οποίος παραπέμπει εδώ στην *Προς Γαλάτας* 3,28 του Αποστόλου Παύλου. Πβ. σχετικά και *Λαυσ. Ιστορ.* 4 («Ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ»), όπου επίσης μνημονεύεται το εν λόγω χωρίο του Παύλου.

13. Για τις απόψεις του Ιερώνυμου σχετικά με την κατωτερότητα των γυναικών έναντι των ανδρών, βλ., για παράδειγμα, Jane Barr, «The Vulgate Genesis and Jerome's Attitudes to Women», *Studia Patristica* 17/1 (1982) 268-273, María del Mar Marcos Sánchez, «La visión de la mujer en San Jerónimo a través de su correspondencia», στο Elisa Garrido González (επιμ.), *La mujer en el mundo antiguo: actas de las V Jornadas de Investigación Interdisciplinaria: Seminario de Estudios de la Mujer*, Universidad Autónoma de Madrid: Madrid 1986, σσ. 317-398, Rebecca Krawiec, *ό.π.* σσ. 107-108, Andrew Cain, «Rethinking Jerome's Portraits of Holy Women», στο Andrew Cain – Josef Lössl (επιμ.), *Jerome of Stridon: His Life, Writings and Legacy*, Ashgate: Aldershot 2009, σσ. 47-58.

Επιστημονική Επετηρίς

ντρευτούν και έτσι να εξαναγκασθούν να γίνουν μοναχές¹⁴: «Οὐ διαθή-
κην ἔγραψε τελευτῶν, οὐ νόμισμα καταλέλοιπεν, οὐ πρᾶγμα ταῖς ἰδίαις
αὐτοῦ ἀδελφαῖς παρθένοις οὔσαις· ἀλλὰ παρέθετο αὐτὰς τῷ Χριστῷ λέ-
γων· “Ὁ κτίσας ὑμᾶς οἰκονομήσει ὑμῶν τὴν ζωὴν, ὡς καὶ ἐμέ”»¹⁵.

Ἡ ἐπόμενη ἱστορία εἶναι ἐνδεικτική γιὰ τὴν ἐμμεση ἐπίδραση ποὺ
μποροῦσε νὰ ἀσκήσει τὸ ἀνδρικό φύλο στὴν ἐπιλογή τῆς ἀσκητικῆς ζω-
ῆς ἀπὸ τὶς γυναῖκες. Ἐνῶ πολλοὶ ἄνδρες ποὺ ἐπιλέγουν τὸν ἀσκητισμὸ
φεύγουν στὴν ἐρήμο γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὸν γυναικεῖο πειρασμό, εὐσε-
βεῖς γυναῖκες ἀπομονώνονται γιὰ νὰ μὴ βάλουν σὲ πειρασμό τοὺς ἄν-
δρες. Στὴν ἀφήγηση υπ’ ἀρ. 5 (*Περὶ Ἀλεξάνδρας*) ἡ νεαρή Ἀλεξάνδρα
ἀποφάσισε νὰ ἐγκαταλείψει τὰ ἐγκόσμια καὶ νὰ ζήσει ὡς ἐρημίτισσα¹⁶
(αὐτοφυλακίστηκε, μάλιστα, σὲ ἓνα μνημα: «ἐν μνηματι ἑαυτὴν καθείρ-
ξασα»), ἐπειδὴ τὴν ἐρωτεύθηκε κάποιος. Ἡ κοπέλα προτίμησε νὰ ἀπο-
μονωθεί ἀντὶ νὰ βάλει σὲ πειρασμό τὸν ἄνδρα ποὺ τὴν ἐρωτεύθηκε:
«Ἐβλάβη τις τὸν νοῦν εἰς ἐμέ· καὶ ἵνα μὴ δόξω λυπεῖν αὐτὸν ἢ διαβάλ-
λειν, ἤρησάμην ζῶσαν ἑμαυτὴν εἰς τὸ μνημα εἰσαγαγεῖν¹⁷, ἢ σκανδαλίσαι
ψυχὴν κατ’ εἰκόνα Θεοῦ ποιηθεῖσαν». Ἡ ἐπιλογή τῆς Ἀλεξάνδρας στοι-
χεῖ πρὸς ἓναν βασικό πυρήνα τῆς πρώιμης χριστιανικῆς διδασκαλίας·
πβ., γιὰ παράδειγμα, τὴν προτροπὴ τοῦ ἰδιοῦ τοῦ Ἰησοῦ: «ἐὰν ὁ ὀφθαλ-
μὸς σου σκανδαλίζῃ σε, ἔκβαλε αὐτόν» (*Κατὰ Μάρκον* 9, 47), καθὼς καὶ
τὴ σύσταση τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὴν *Α’ Πρὸς Κορινθίους* ἐπιστολῆς
τοῦ (8,13): «διόπερ εἰ βρῶμα σκανδαλίζει τὸν ἀδελφόν μου, οὐ μὴ φάγω

14. Γιὰ τὴν ἀπόφαση τοῦ Ἰσίδωρου νὰ μὴ προικίσει τὶς ἀδελφές του, ὥστε νὰ τὶς
ωθήσει στὴν ἀσκητικὴ ζωὴ, βλ. Elizabeth L. Platte, *Monks and Matrons: The Economy of Charity
in the Late Antique Mediterranean*, University of Michigan: Michigan 2013, σσ. 109-110.

15. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ ἐκτὸς τῆς *Λαυσαϊκῆς Ἱστορίας* ἀπαντοῦν
παραδείγματα ἀνδρῶν ἀσκητῶν, οἱ ὁποῖοι ἀποφάσισαν νὰ ἀφιερῶσουν τὶς παρθένες
ἀδελφές τους στὴ μοναστικὴ ζωὴ ἀπορρίπτοντας μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ πρότυπο
τῆς ρωμαϊκῆς οἰκογένειας. Πβ. Ἀθανάσιος, *Βίος τοῦ Ὁσίου Ἀντωνίου τοῦ Μεγάλου*
3: «Τὴν δὲ ἀδελφὴν παραθέμενος γνωρίμοις καὶ πισταῖς παρθένοις δούς τε αὐτὴν
εἰς παρθενοῖαν ἀνατρέφεσθαι, αὐτὸς πρὸ τῆς οἰκίας ἐσχόλαζε λοιπὸν τῇ ἀσκήσει,
προσέχων ἑαυτῷ καὶ καρτερικῶς ἑαυτὸν ἄγων».

16. Γιὰ τὴν ἐπιλογή τῆς ἐρημικῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρα, βλ. Lynda L. Coon,
Sacred Fictions: Holy Women and Hagiography in Late Antiquity (The Middle Ages Series),
University of Pennsylvania Press: Pennsylvania 1997, σσ. 75-76. Γιὰ τὶς γυναῖκες
ἐρημίτισσες, βλ. ἀναλυτικότερα Margot H. King, *The Desert Mothers: A Survey of the
Feminine Anchoretic Tradition in Western Europe (Matrologia latina)*, Peregrina: Toronto
1989, σσ. 12-25. Γιὰ τὶς μοναστικῆς ἐμπειρίες τῶν γυναικῶν στὴν Αἴγυπτο, βλ. ἐπίσης
Caroline T. Schroeder, «Women in Anchoritic and Semi-Anchoritic Monasticism in
Egypt: Rethinking the Landscape», *Church History* 83/1 (2014) 1-17.

17. Πβ. *Λαυσαϊκὴ Ἱστορ.* 28, 2 σχετικὰ μὲ μίαν παρθένον ἐγκλεισμένην.

κρέα εις τὸν αἰῶνα, ἵνα μὴ τὸν ἀδελφόν μου σκανδαλίσω»¹⁸. Επιπλέον, στην αγιογραφία της ὑστερης περιόδου κυριαρχεῖ ἡ ἰδέα ὅτι οἱ γυναῖκες πρέπει νὰ ἐπιλέγουν τὴν παρθενία γιὰ νὰ μὴν θέτουν σε πειρασμό τοὺς ἄνδρες ἀσκητές¹⁹. Ἡ ἱστορία τῆς Ἀλεξάνδρας ἔχει ομοιότητες με ἐκείνη τῆς νεαρῆς παρθένου ἡ ὁποία πρωταγωνιστεῖ στὴν αφήγηση ὑπ' ἀρ. 63 (*Περὶ παρθένου τῆς ὑποδεξαμένης τὸν μακάριον Ἀθανάσιον*). Ἐκεῖ, ἀναφέρεται ἡ ἐπιθυμία τῆς ἐν λόγῳ κοπέλας νὰ ἀποφεύγει τὶς συναναστροφές προκειμένου νὰ μὴν κατηγορηθεῖ κανεὶς γιὰ ἀσεμνες σκέψεις ἢ πράξεις ἐξαιτίας τῆς ομορφιάς τῆς: «νέα οὖσα ὡς ἑτῶν εἴκοσι καὶ σφόδρα ὠραιότατη φευκτὴ ἦν διὰ τὸ κάλλος, ἵνα μὴ τινὶ μῶμον δῶ ἔξ ὑπονοίας». Οἱ γυναῖκες αὐτές μοιάζουν νὰ πληρώνουν τὸ τίμημα τοῦ δυνάμει ἀνεξέλεγκτου ἀνδρικοῦ ἐρωτικοῦ πόθου²⁰.

Στὴν ὄγδοη ἀφήγηση τῆς *Λαυσαϊκῆς Ἱστορίας* (*Περὶ Ἀμοῦν τοῦ Νιτριώτου*) ὁ Παλλάδιος διηγεῖται πῶς ὁ μοναχὸς Ἀμμούν παρέμεινε ἀγνὸς σὲ ὅλη τοῦ τῆ ζωῆ. Σὲ ηλικία εἴκοσι δύο ἐτῶν νυμφεύθηκε ὑστερα ἀπὸ πίεση τοῦ θεοῦ τοῦ χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ το ἐπιθυμῆ. Ἐπεισε, ὠστόσο, τὴ νεαρὴ σύζυγό του νὰ μένουν μαζί χωρὶς νὰ διατηροῦν ἐρωτικὲς σχέσεις. Ἡ σύζυγος ἀποδέχθηκε τὴν ἀπόφασή του, ἀλλὰ μετὰ ἀπὸ δεκαοκτὼ χρόνια συγκατοίκησης ζήτησε ἀπὸ τὸν Ἀμμούν νὰ ἐγκαταλείψει τὸ σπίτι τοὺς, ὥστε νὰ θεωρεῖται κι ἐπίσημα ἀπὸ ὅλους ἀγνὸς καὶ παρθένος, ἐφόσον δὲν ὑπῆρξαν ποτὲ πραγματικὸ ζευγάρι²¹:

Δίκαιόν ἐστι πρᾶγμα ἄνδρα σὲ ὄντα καὶ δικαιοσύνην ἀσκοῦντα, ὁμοίως καμὲ ἐξηλωκυῖαν τὴν αὐτὴν σοὶ ὁδόν, κατ' ἰδίαν μένειν. Ἄτοπον γάρ ἐστι κρύπτεσθαι σοὺ τὴν τοιαύτην ἀρετὴν συνοικοῦντά μοι ἐν ἀγνείᾳ». Ὁ δὲ εὐχαριστήσας τῷ θεῷ, λέγει αὐτῇ: «Οὐκοῦν ἔχε σὺ τοῦτον τὸν οἶκον· ἐγὼ δὲ ποιήσω ἐμαυτῷ ἕτερον οἶκον».

Παράλληλα, συνέχισε καὶ ἡ ἴδια τὸν ἐνάρετο τρόπο ζωῆς τὸν ὁποῖο εἶχε ἤδη ἀπὸ καιροῦ υἱοθετήσει ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ συζύγου τῆς. Στὴν ἐν λόγῳ ἱστορία πιθανόν ὑπονοεῖται ὅτι ἡ νεαρὴ κοπέλα

18. Πβ. τὰ σχόλια τῶν Αἰκατερίνη Κορολή καὶ Ἀμφιλόχιου Παπαθωμά, ὁ.π. σ. 543. Γιὰ τὴν ἐπιλογή τῶν γυναικῶν νὰ ἀπομονώνονται προκειμένου νὰ μὴν ἀποτελοῦν πειρασμὸ γιὰ τοὺς ἄνδρες ἀσκητές, βλ. Krawiec, ὁ.π. σσ. 122-123 καὶ Elizabeth A. Clark, «Foucault, The Fathers, and Sex», *Journal of the American Academy of Religion* 56/4 (1988), σσ. 619-641, κυρίως 627.

19. Βλ. Elizabeth L. Platte, ὁ.π. σ. 109.

20. Arthur L. Fisher, ὁ.π. σ. 40.

21. Ἐνα διαφορετικὸ ζευγάρι τὸ ὁποῖο ἀκολούθησε ἀπὸ κοινού τὸν ἐνάρετο βίον χωρὶς νὰ στραφεῖ στὸν ἀσκητισμὸ μνημονεύεται στὴν ἀφήγηση ὑπ' ἀρ. 66 (*Περὶ Οὐήρου ἀπὸ κομήτων*). Ὁ Οὐήρος καὶ ἡ σύζυγός του ἀφιέρωσαν τὴ ζωὴ τοὺς σὲ φιλανθρωπίες.

Επιστημονική Επετηρίς

δεν στράφηκε από μόνη της στον ασκητικό βίο, αλλά εξαιτίας της επιλογής του συζύγου της. Ο Αμμούν δεν φαίνεται να της προσέφερε όσα ένας σύζυγος οφείλει στη γυναίκα του, αφήνοντάς της ως μόνη επιλογή την ασκητική ζωή.

Η περιπέτεια μιας παντρεμένης γυναίκας εξαιτίας του έρωτα ενός άνδρα περιγράφεται στην δέκατη έβδομη αφήγηση του έργου, η οποία έχει ως θέμα τον βίο του Μακαρίου του Αιγύπτιου (*Περί Μακαρίου του Αιγυπτίου*). Ο ερωτευμένος άνδρας ζήτησε από κάποιο μάγο να τον βοηθήσει να κερδίσει την αγάπη της γυναίκας που επιθυμούσε ή έστω να κάνει τον σύζυγό της να τη διώξει. Με τα μαγικά του τεχνάσματα ο μάγος έκανε τη γυναίκα να φαίνεται στα μάτια τρίτων, συμπεριλαμβανομένου και του συζύγου της, ως φοράδα²²:

Ἄνῆρ τις Αἰγύπτιος ἐρασθεὶς ἐλευθέρας γυναικὸς ὑπάνδρου, καὶ μὴ δυνάμενος αὐτὴν δελεάσαι, προσωμίλησε γόητι λέγων· «Ἔλον αὐτὴν εἰς τὸ ἀγαπήσάι με, ἢ ἔργασάι τι ἵνα ῥίψῃ αὐτὴν ὁ ἀνὴρ αὐτῆς». Καὶ λαβὼν ὁ γόης τὸ ἱκανὸν ἐχρήσατο ταῖς γοητικαῖς μαγανείαις, καὶ παρασκευάζει φοράδα αὐτὴν φανῆναι».

Ο σύζυγος της γυναίκας στενοχωρέθηκε πολύ, διότι, εκτός από την απροσδόκητη μεταμόρφωσή της, η γυναίκα δεν έτρωγε για τρεις ημέρες με αποτέλεσμα να κινδυνεύσει να πεθάνει. Προσπαθώντας να τη βοηθήσει, ο απελπισμένος σύζυγος κάλεσε τον όσιο Μακάριο²³. Με τις προσευχές του τελευταίου, η γυναίκα επανήλθε στη φυσιολογική της κατάσταση. Ο άγιος άνδρας τη συμβούλευσε να μη σταματήσει να προσεύχεται και να μη φύγει ποτέ από τον δρόμο του Χριστού. Η περιπέτεια που είχε η κοπέλα εξηγήθηκε ως τιμωρία για την αποχή της επί πέ-

---

22. Βλ. David Frankfurter, «The Perils of Love: Magic and Countermagic in Coptic Egypt», *Journal of the History of Sexuality* 10 3/4 (Special Issue: Sexuality in Late Antiquity) (2001) σσ. 480-500. Παρόμοια ιστορία απαντά και στην *Historia Monachorum* (21).

23. Η προσπάθεια ενός συζύγου να σώσει τη σύντροφό του περιγράφεται και στην ιστορία 36 (*Περί Ποσειδωνίου*). Μια έγκυος είχε καταληφθεί από δαίμονα και ο σύζυγός της προσπάθησε να τη βοηθήσει παρακαλώντας τον ασκητή Ποσειδώνιο να την επισκεφθεί. Εκείνος προσευχήθηκε στον Θεό για λογαριασμό της και ο δαίμονας βγήκε από την κοπέλα, η οποία στη συνέχεια μπόρεσε να γεννήσει. Για την αναπαράσταση του κακού, του Διαβόλου και των δαιμόνων στη χριστιανική λογοτεχνία, βλ. αναλυτικότερα Richard Greenfield, «Fallen into Outer Darkness: Later Byzantine Conceptions and Depictions of Evil», *Etnofoor* 5 (1992) 61-80 και Cyril Mango, «Diabolus Byzantinus», *Dumbarton Oaks Papers* 46 (Homo Byzantinus: Papers in Honor of Alexander Kazhdan) (1992) 215-223.

Άθλοι μεγάλων ανδρών και ανδρειοτέρων της φύσεων γυναικών

ντε εβδομάδες από τα ιερά μυστήρια και είχε τελικά ως αποτέλεσμα να στραφεί αυτή με μεγαλύτερη θέρμη στην ενάρετη ζωή:

Δούς δὲ αὐτῇ τροφὴν ἐποίησεν αὐτὴν φαγεῖν, καὶ ἀπέλυσεν αὐτὴν μετὰ τοῦ ἰδίου ἀνδρὸς εὐχαριστοῦσαν τῷ κυρίῳ. Καὶ ὑπέθετο αὐτῇ εἰπών· «Μηδέποτε ἀπολειφθῆς τῆς ἐκκλησίας, “μηδέποτε ἀπόσχη τῆς κοινωνίας”· ταῦτα γάρ σοι συνέβη τῷ ἐπὶ πέντε ἑβδομάδας μὴ προσεληλυθέναι τοῖς μυστηρίοις».

Στις παραπάνω ιστορίες οι γυναίκες εμφανίζονται κατά κάποιο τρόπο ως έρμαια της ανδρικής βούλησης. Οι άνδρες που τις περιβάλλουν αποφασίζουν για εκείνες ή επηρεάζουν τη ζωή τους σε μεγάλο βαθμό.

ΚΟΣΜΙΚΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΣΚΗΤΡΙΕΣ ΜΕ ΠΑΘΗ ΚΑΙ ΚΑΚΟ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ

Αρκετές από τις ιστορίες που αφηγείται ο Παλλάδιος περιλαμβάνουν γυναίκες, τόσο κοσμικές όσο και ασκήτριες, που χαρακτηρίζονται από πάθη και κακό χαρακτήρα. Οι γυναίκες αυτές αποδεικνύονται συχνά κατώτερες των περιστάσεων, ενώ η σκιαγράφηση του χαρακτήρα τους μοιάζει κάποιες φορές να υπονοεί ότι η γυναικεία φύση είναι κατώτερη της ανδρικής. Στην κατηγορία των κοσμικών γυναικών που αποδεικνύονται δέσμιες των παθών τους ανήκει, για παράδειγμα, η σύζυγος του Παύλου (22. *Περὶ Παύλου τοῦ ἀπλοῦ*). Πρόκειται για μια πανέμορφη γυναίκα η οποία, όμως, διαθέτει κακό χαρακτήρα και κυριαρχείται από σαρκικά πάθη. Απατά συστηματικά τον άνδρα της με αποτέλεσμα κάποια στιγμή να την πιάσει εκείνος επ’ αυτοφώρω με τον εραστή της στο σπίτι τους. Τότε, ο Παῦλος αποφασίζει να εγκαταλείψει την ίδια και τα παιδιά τους και να στραφεί στην ασκητική ζωή:

Διηγείτο δὲ καὶ τοῦτο ὁ Κρόνιος καὶ ὁ ἅγιος Ἰέραξ καὶ πλείονες ἄλλοι περὶ ὧν μέλλω λέγειν, ὅτι Παῦλος τις ἄγροικος γεωργός, καθ’ ὑπερβολὴν ἄκακος καὶ ἀπλοῦς, ὥρισιατῆ ἐξεύχθη γυναικὶ κακοτρόπῳ τῇ γνώμῃ, ἥτις διελάνθανεν ἄμαρτάνουσα ἐπὶ μήκιστον χρόνον. Εἰσελθὼν οὖν ἐξ ἀγροῦ αἰφνίδιον ὁ Παῦλος εἶδεν αὐτοὺς αἰσχροπραγοῦντας, τῆς προνοίας εἰς τὸ συμφέρον ὀδηγούσης τὸν Παῦλον. Καὶ γελάσας σεμνὸν ἐπιφωνεῖ αὐτοῖς καὶ λέγει· «Καλῶς, καλῶς ἀληθῶς οὐ μέλει μοι. Μὰ τὸν Ἰησοῦν ἐγὼ αὐτὴν οὐκέτι αἴρω. Ὑπαγε, ἔχε αὐτὴν καὶ τὰ παιδιά αὐτῆς· ἐγὼ γὰρ ὑπάγω γίνομαι μοναχός».

Επιστημονική Επετηρίς

Η κακή συμπεριφορά της συζύγου του δεν κατάφερε να μειώσει την αρετή του Παύλου, αλλά, αντίθετα, συνετέλεσε στο να γίνει εκείνος ακόμη πιο ενάρετος, αποφασίζοντας να απομακρυνθεί τόσο από την αμαρτωλή, όσο και εν γένει από την κοσμική ζωή. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Παλλάδιος, ο Παύλος προτιμούσε να βόσκει σκορπιούς παρά να ζει με μία άπιστη γυναίκα («ἤρεϊτο γὰρ ὡς οἶμαι σκορπίους ποιμᾶναι ἢ μοιχαλίδι γυναικὶ συζῆσαι»)²⁴. Στο σημείο αυτό προβάλλεται η εικόνα της γυναίκας ως δυνάμει πηγής του κακού, εικόνα η οποία απαντά σε πολλά χριστιανικά κείμενα της ύστερης αρχαιότητας²⁵.

Μια επίσης άπιστη σύζυγος αναφέρεται στην τριακοστή όγδοη ιστορία του Παλλαδίου (*Περὶ Εὐαγρίου*), όπου παρομοίως προβάλλεται η γυναίκα ως πηγή του κακού, η οποία, ωστόσο, με την ανήθικη συμπεριφορά της οδηγεί συχνά τον άνδρα να στραφεί με μεγαλύτερο πάθος προς την ασκητική ζωή. Ο Ευάγριος κυριεύθηκε από ερωτική επιθυμία για την παντρεμένη γυναίκα και εκείνη ανταποκρίθηκε στον έρωτά του. Ο άνδρας αναλογιζόμενος το μέγεθος της αμαρτίας του προσευχήθηκε στον Θεό να του δώσει τη δύναμη να διακόψει τη σχέση. Ωστόσο, η γυναίκα δεν τον άφησε και προσπαθούσε παθιασμένα να τον κρατήσει κοντά της με φροντίδες και περιποιήσεις:

Συνέβη οὖν τοῦτον σφοδρῶς παρὰ πάσης τῆς πόλεως τιμώμενον, εἰδῶλῳ περιπαγῆναι γυναικίῃς ἐπιθυμίας, ὡς αὐτὸς ἡμῖν διηγῆσατο, ὕστερον ἐλευθερωθεὶς τὸ φρονοῦν. Ἀντηράσθη τούτου πάλιν τὸ γύναιον· ἦν δὲ τῶν μεγιστάνων. Ὁ οὖν Εὐάγριος τὸν θεὸν φοβούμενος καὶ τὸ ἑαυτοῦ αἰδούμενος συνειδὸς, καὶ πρὸ ὀφθαλμῶν θέμενος τὸ μέγεθος τῆς αἰσχημοσύνης καὶ τὸ ἐπιχαιρεσίκακον τῶν αἰρέσεων, ἤρξατο τὸν θεὸν ἱκετεύων ὅπως παρ' αὐτοῦ ἐμποδισθῆ. Τῆς οὖν γυναικὸς ἐπικειμένης καὶ λυττώσης θέλων ἀναχωρῆσαι οὐκ ἴσχυε, δεσμοῖς τῆς θεραπείας ταύτης κατεχόμενος.

---

24. Πβ. και τη σχετική συζήτηση της Yuliya Minets, *Constructing Ideals of Christian Life: Strategies of Interpretation of the Bible in the Lausiatic History of Palladius of Hellenopolis*, Central European University: Budapest 2008 (διπλωματική εργασία), σσ. 90-91, όπου, μεταξύ άλλων, εκφράζεται η υπόθεση ότι με τον όρο σκορπιός ο Παλλάδιος υπαινίσσεται ενδεχομένως τον Ρουφίνο. Βλ. και Elizabeth A. Clark, *The Origenist Controversy: The Cultural Construction of an Early Christian Debate* (Princeton Legacy Library), Princeton University Press: Princeton 1992, σσ. 146, 148.

25. Βλ., για παράδειγμα, A. Papatomas, «„Keine Bestie auf der Welt gleich der schlechten Frau“. Frauenfeindliche Polemik aus der ps.-chrysostomischen Homilie „In decollationem Praecursoris“ in einem Berliner literarischen Papyrus», *Museum Helveticum* 58 (2001) 47-53. Πβ. και τις απόψεις του Ιερώνυμου για τη γυναίκα ως πειρασμό του άνδρα, οι οποίες αναπτύχθηκαν παραπάνω.

Άθλοι μεγάλων ανδρών και ανδρειοτέρων της φύσεων γυναικών

Στην εβδομηκοστή αφήγηση της *Λαυσαϊκής Ιστορίας* (*Περὶ ἀναγνώστου συκοφαντηθέντος*) διαβάζουμε την ιστορία μιας νεαρής παρθένου, κόρης ενός πρεσβύτερου, η οποία παρασύρθηκε ερωτικά από κάποιον άνδρα και έμεινε τελικά έγκυος. Στη συνέχεια, κατά τη συμβουλή του εραστή της, η κοπέλα κατηγορήσε κάποιον τρίτο, έναν αναγνώστη²⁶, ως υπεύθυνο για την ατίμωσή της και την εγκυμοσύνη της. Ο κατηγορηθείς, αφού απέτυχε να πείσει για την αθωότητά του, ζήτησε την κοπέλα για σύζυγό του:

Πρεσβυτέρου “τινός” θυγάτηρ ἔν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης ἐκπεσοῦσα παρθένος παρὰ τοῦ ταύτην φθειραντος ἐδιδάχθη ἀναγνώστην τινὰ τῆς πόλεως συκοφαντήσαι. Καὶ γεγονουίας ἤδη ἐγκύου, ἐξεταζομένη παρὰ τοῦ πατρὸς κατεῖπε τοῦ ἀναγνώστου. Ὁ δὲ πρεσβύτερος θαρσῶν ἀνήνεγκε τῷ ἐπισκόπῳ. Ὁ δὲ ἐπίσκοπος συνεκρότησε τὸ ἱερατεῖον καὶ ἐποίησε κληθῆναι τὸν ἀναγνώστην. Ἐβασανίζετο ἡ ὑπόθεσις· ἐρωτώμενος παρὰ τοῦ ἐπισκόπου ὁ ἀναγνώστης οὐχ ὠμολόγει· τὸ γὰρ μὴ γενόμενον πῶς καὶ ἐνήν ῥηθῆναι²; Ἀγανακτῶν ὁ ἐπίσκοπος ἐμβριθῶς ἔλεγε αὐτῷ· «Οὐχ ὁμολογεῖς, ἄθλιε καὶ ταλαίπωρε, καὶ ἀκαθαρσίας μεστέ;» Ἀπεκρίνατο ὁ ἀναγνώστης· «Ἐγὼ τὸ ὄν εἶπον, ὅτι οὐκ ἔχω πρᾶγμα· ἀνάιτιος γάρ εἰμι καὶ τῆς ἐννοίας τῆς πρὸς ἐκείνην. Εἰ δὲ θέλεις τὸ μὴ ὄν ἀκοῦσαι, πέπραχα». Τοῦτο αὐτοῦ εἰρηκότος καθεῖλε τὸν ἀναγνώστην. Τότε προσελθὼν παρακαλεῖ τὸν ἐπίσκοπον καὶ λέγει αὐτῷ· «Οὐκοῦν ἐπειδὴ ἔπταισα κέλευσόν μοι αὐτὴν εἰς γυναῖκα δοθῆναι· οὔτε γὰρ ἐγὼ κληρικὸς λοιπὸν οὔτε ἐκείνη παρθένος».

Τελικά, ο άνδρας τη μετέφερε σε ένα μοναστήρι για να γεννήσει, ωστόσο ο Θεός την τιμώρησε για την άδικη πράξη της με αποτέλεσμα να μην μπορεί να φθάσει στον τοκετό. Με τη μεσολάβηση του επισκόπου, ο άδικως κατηγορηθείς άνδρας δέχτηκε να προσευχηθεί για εκείνη. Μόλις αυτή συνειδητοποίησε τι είχε κάνει και ομολόγησε το φέμα της εις βάρος του αναγνώστη, λυτρώθηκε και μπόρεσε να φέρει στη ζωή το παιδί της. Στην ιστορία αυτή, ο συκοφαντηθείς άνδρας εμφανίζεται ανώτερος από τη γυναίκα, η οποία κινείται από ταπεινά κίνητρα. Παρά το εις βάρος του φέμα είναι εκείνος που λυτρώνει με την προσευχή του τόσο εκείνη όσο και το παιδί της.

26. Για το εκκλησιαστικό αξίωμα του αναγνώστη, βλ. Ewa Wipszycka, «Les ordres mineurs dans l’Eglise d’Egypte du IVE au VIIIe siècle», *The Journal of Juristic Papyrology* 23 (1993) 181-216, κυρίως 194-205.

Επιστημονική Επετηρίς

Ένα κοινό αρνητικό στοιχείο που χαρακτηρίζει γυναίκες κοσμικές, που έχουν, ωστόσο, ορκιστεί παρθενία, είναι η απληστία. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η πλούσια παρθένος της αφήγησης υπ' αρ. 6 (*Περὶ τῆς πλούσιας παρθένου*). Στην ιστορία αυτή αναφέρεται ότι μια εύπορη και άπληστη παρθένος δεν βοήθουσε ποτέ κανέναν που είχε ανάγκη παρά την οικονομική της άνεση. Είχε, ωστόσο, μια ανηψιά την οποία επιθυμούσε να προικίσει με τα πλούτη που κατείχε: «Υπήρχε δὲ ταύτη καὶ γένος ἐν οἷς τεκνοποιεῖται θυγατέρα ἀδελφῆς ἰδίας, ἧ νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν ἐπηγγέλλετο τὰ αὐτῆς, τοῦ οὐρανίου πόθου ἐκπεσοῦσα». Ὅπως παρατηρεῖ ο συγγραφέας, η απληστία και η φιλαργυρία με πρόσχημα τη μεταβίβαση του πλούτου της γυναίκας στην ανηψιά της θα είχε ως αποτέλεσμα να απομακρυνθεῖ η πλούσια παρθένος ἀπὸ την οὐράνια ευτυχία. Είναι ἀξιο προσοχῆς το ὅτι ο Παλλάδιος κατακρίνει και ἀλλοῦ τις περιπτώσεις κατὰ τις οποίες οἱ οικογενειακοὶ δεσμοὶ μποροῦν να αποτελέσουν τροχοπέδη στην ἐνάρετη ἡ ἀκόμη και την ἀσκητικὴ ζωὴ κάποιου²⁷.

Εκτὸς ἀπὸ τις κοσμικὲς γυναίκες, ἀρνητικὰ χαρακτηριστικὰ ἀποδίδονται συχνὰ ἀπὸ τον Παλλάδιο και σε μοναχές. Στη *Λαυσαϊκὴ Ἱστορία* συναντάμε πολυάριθμες ἀσκήτριες οἱ οποίες ἀπέτελεσαν λαμπρὰ παραδείγματα ἀρετῆς, τα οποία θα συζητηθοῦν παρακάτω, ωστόσο, διαβάζουμε και για γυναίκες οἱ οποίες, ἀκόμη και κατὰ την ἀσκησὴ τους, κυριαρχοῦνται ἀπὸ πάθη και ἀντιζηλίεες και ἀποδεικνύονται κατώτερες του ρόλου τον οποίον ἀνέλαβαν. Στις ἱστορίες του Παλλάδιου, οἱ περισσότεροι ἀνδρες μοναχοὶ και ἀσκητὲς παρουσιάζονται με θετικὸ τρόπο και καταφέρνουν, ἀκόμη και ὅταν βρίσκονται ὑπὸ την ἐπήρεια πειρασμῶν και δαιμόνων, να παραμείνουν ἐνάρετοι²⁸. Αὐτὴ ἡ διαφοροποίηση

---

27. Πβ. την ἱστορία του μοναχοῦ Πίωρ στην ἀφήγηση υπ' αρ. 39 (*Περὶ Πίωρ*), τον οποίον ἐπιθυμούσε διακαῶς να δεῖ ἡ ἀδελφὴ του και τον ἀνάγκασε να φύγει ἀπὸ την ἔρημο, ὥστε να μεταβεῖ στην πόλη. Ἡ γυναίκα, παρὰ την εὐκρινὴ ἀγάπη της, γίνεται αἰτία να διακόψει για λίγο ο Πίωρ την ἀσκητικὴ ζωὴ. Βλ. και τη σχετικὴ συζήτηση του Arthur L. Fisher, ὁ.π. σ. 36 για την ἱστορία του Πίωρ. Οἱ περισσότεροι ἀσκητὲς διαλέγουν να κόψουν κάθε δεσμὸ με την οἰκογένειά τους για να ἀφοσιωθοῦν στην ἀσκητικὴ ζωὴ. Για τη στάση του Παλλάδιου ἀναφορικὰ με τους οἰκογενειακοὺς δεσμοὺς των ἀσκητῶν και των κοσμικῶν, βλ. Yuliya Minets, ὁ.π. σσ. 91-93. Πβ. και τον βίο του ἀσκητῆ Παχώμιου (βλ. σχετικὰ, μεταξὺ ἄλλων, Louis Théophile Lefort, *Les Vies coptes de saint Pachôme et de ses premiers successeurs*, Bureaux du Muséon: Louvain 1943). Για την ἔρημο ὡς λογοτεχνικὸ μοτίβο στη χριστιανικὴ λογοτεχνία και τη σχέση της με την πόλη, βλ. Claudia Rapp, «Desert, City and Countryside in the Early Christian Imagination», *Church History and Religious Culture* 86/1 (2006) 93-112.

28. Ένα παράδειγμα ἐξαιρέσεως ἀπὸ αὐτὸν τον κανὸνα προσφέρει ἡ εἰκοστὴ πέμπτη ἀφήγηση της *Λαυσαϊκῆς Ἱστορίας* σχετικὰ με τον βίο του Οὐάλη ο οποίος,

Άθλοι μεγάλων ανδρών και ανδρειοτέρων της φύσεων γυναικών

στην παρουσίαση ανδρών και γυναικών ασκητών (γυναίκες ασκήτριες που παραδίδονται σε πάθη – άνδρες ασκητές που τα υπερνικούν) αφήνει να διαφανεί η πεποίθηση του συγγραφέα ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των φύλων που εκτείνονται ακόμη και στον μοναστικό βίο και κατ' επέκταση στην προσπάθεια κατάκτησης της αρετής.

Το πρώτο ελάττωμα που περιγράφει ο Παλλάδιος σε σχέση με γυναίκες που διάγουν μοναστικό και ασκητικό βίο είναι η αλαζονεία και η υπερβολική αυτοπεποίθηση. Στην αφήγηση υπ' αρ. 28 (*Περί έκπεσούσης παρθένου*) αναφέρεται ότι μια παρθένος κόρη έχασε τη χάρη του Θεού λόγω της μεγάλης υπερηφάνειάς της:

Παρθένον πάλιν ἔγνω ἐν Ἱεροσολύμοις σακκοφοροῦσαν ἐπὶ ἐξαετίαν καὶ ἔγκεκλεισμένην, μηδενὸς τῶν εἰς ἡδονὴν συντεινόντων λαμβάνουσαν· ἥτις ἐς ὕστερον ἐγκαταλειφθεῖσα ὑπερβολῇ ὑπερηφανίας περιέπεσε πτώσει.

Η αμαρτία στην οποία περιέπεσε αφορούσε στη σωματική της ένωση με έναν άνδρα. Ο Παλλάδιος παρατηρεί ότι δεν είχε επιλέξει την ασκητική ζωή λόγω της αγάπης της για τον Θεό, αλλά λόγω της επιδειξιμανίας και της κενοδοξίας της:

Καὶ ἀνοίξασα τὴν θυρίδα εἰσεδέξατο τὸν ὑπηρετούμενον καὶ αὐτῷ συνεφύρη ἐν τῷ μὴ κατὰ θεϊκὴν πρόθεσιν καὶ ἀγάπην θεοῦ ἐσχηκέναι τὴν ἄσκησιν, ἀλλὰ κατὰ σκητὴν ἀνθρωπίνην, ὃ ἐστὶ κενοδοξίας καὶ σαθρᾶς προαιρέσεως. Τῶν γὰρ λογισμῶν αὐτῆς ἀπασχοληθέντων εἰς τὸ καταγινώσκειν τῶν ἄλλων, οὐκ ἦν ὁ φύλαξ τῆς σωφροσύνης.

Μεγάλη υπερηφάνεια χαρακτηρίζει και την παρθένο ασκήτρια που πρωταγωνιστεί στην αφήγηση υπ' αρ. 37 (*Περί Σαραπίωνος*). Η εν λόγω ιστορία εστιάζει στην υπεροχή ενός άνδρα ασκητή έναντι μια γυναίκας ασκήτριας. Συγκεκριμένα, ο Σαραπίων πρότεινε σε μία παρθένο που ζούσε ασκητική ζωή και ήταν γνωστή για την ευλάβειά της να περπατήσει γυμνή στον δρόμο για να αποδείξει ότι ο κόσμος έχει πράγματι πεθάνει για εκείνη, όπως η ίδια υποστήριζε. Η ασκήτρια αρνήθηκε να το κάνει, επειδή φοβήθηκε μήπως σκανδαλίσει τους άλλους και τη θε-

---

αν και ασκήτης, κυριεύθηκε από τους δαίμονες και την αλαζονεία. Ο Παλλάδιος εξηγεί στο τέλος της αφήγησης ότι τέτοια παραδείγματα μαρτυρούν ότι και οι ενάρετοι μπορούν να οδηγηθούν στην πνευματική πτώση, εάν η αρετή τους δεν έχει αποκτηθεί με τον σωστό τρόπο.

Επιστημονική Επετηρίς

ωρήσουν τρελή ή δαιμονισμένη. Ο Σαραπίων ερμήνευσε την άρνησή της ως απόδειξη ότι είχε μεγάλη ιδέα για τον εαυτό της και ότι δεν πίστευε πραγματικά τα λόγια που έλεγε:

«Ἐκδυσασμένη κατ' ἐμὲ πάντα σου τὰ ἱμάτια ἐπὶ τῶν ὤμων θῆς καὶ πάρελθε μέσσην τὴν πόλιν ἐμοῦ προλαμβάνοντος τῷ σχήματι τούτῳ». Λέγει αὐτῷ ἐκείνη· «Σκανδαλίζω πολλοὺς ἐπὶ τῷ ἀσχήμῳ τοῦ πράγματος, καὶ ἔχουσι λέγειν ὅτι Ἐξέστη καὶ δαιμονιώσά ἐστιν». Ἀπεκρίθη αὐτῇ· «Καὶ σοὶ τί μέλει ἔὰν εἴπωσιν ὅτι Ἐξέστη καὶ δαιμονιώσά ἐστι; Σὺ γὰρ αὐτοῖς ἀπέθανες». Τότε λέγει αὐτῷ ἐκείνη· «Εἴ τι ἄλλο θέλεις ποιῶ· εἰς τοῦτο γὰρ τὸ μέτρον οὐδὲ εὐχομαι ἐλθεῖν»¹⁶. Τότε λέγει αὐτῇ· «Ἴδε οὖν μηκέτι μέγα φρόνει ἐπὶ σεαυτῇ ὡς πάντων εὐλαβεστέρα καὶ ἀποθανοῦσα τῷ κόσμῳ· ἐγὼ γὰρ σου νεκρότερός εἰμι, καὶ ἔργῳ δείκνυμι ὅτι ἀπέθανον τῷ κόσμῳ· ἀπαθῶς γὰρ καὶ ἀνεπαισχύντως τοῦτο ποιῶ». Τότε καταλείψας αὐτὴν ἐν ταπεινοφροσύνῃ καὶ κλάσας αὐτῆς τὸν τῦφον ἀνεχώρησε.

Επίσης, στην αφήγηση υπ' αρ. 69 (*Περὶ παρθένου ἐκπεσούσης καὶ μετανοήσασης*), ο συγγραφέας αναφέρεται σε μια παρθένο η οποία ἔζησε ασκητικά για περίπου δέκα χρόνια, αλλά μετά παρασύρθηκε από έναν ψάλτη και συνήψε ερωτική σχέση μαζί του. Καρπός της σχέσης αυτής ήταν ένα παιδί. Η κοπέλα μετάνιωσε οικτρά για την πράξη της και προσευχήθηκε στον Θεό να τη συγχωρέσει ζητώντας επίσης να πάρει κοντά του τον αμαρτωλό καρπό του έρωτά της, δηλαδή το νεογέννητο βρέφος της, το οποίο στη συνέχεια πέθανε.

Ἀσκήτριά τις παρθένος μένουσα σὺν ἄλλαις δύο ἡσκήθη ἐπὶ ἔτη ἑννέα ἢ δέκα. Αὕτη δελεασθεῖσα παρὰ ψάλτου “τινὸς” ἐξέπεσε, καὶ κατὰ γαστρὸς λαβοῦσα ἐγέννησεν. Εἰς ἄκρον δὲ μῖσος ἐλάσασσα τοῦ ταύτην δελεάσαντος κατενύγη τὴν ψυχὴν εἰς βάθος, καὶ εἰς τοσοῦτον ἤλασε μετανοίας ὡς ἄντικρυς ἀποκαρτερῆσαι καὶ λιμῶ ἑαυτὴν ἀποκτεῖναι². Προσευχομένη δὲ ἐδέετο τοῦ θεοῦ λέγουσα ὅτι «Ὁ θεὸς ὁ μέγας, ὁ βαστάζων τὰ κακὰ πάσης κτίσεως καὶ μὴ βουλόμενος τὸν θάνατον καὶ τὴν ἀπώλειαν τῶν πταιόντων· εἰ θέλεις με σωθῆναι, ἐν τούτῳ μοι δεῖξον ἃ θαυμάσιά σου καὶ συνάγαγε τὸν καρπὸν τῆς ἐμῆς ἀμαρτίας ὄνπερ γεγέννηκα, ἵνα μὴ ἢ σχοινίῳ χρῆσωμαι, ἢ ἑμαυτὴν δισκεύσω.

Αν και ο Παλλάδιος εξαίρει την αξία της μετάνοιας της γυναίκας, η ιστορία αυτή προβάλλει παράλληλα την αδυναμία του γυναικείου φύλου να αντισταθεί σε πάθη, όπως τον σαρκικό έρωτα. Πολυάριθμοι άνδρες

Άθλοι μεγάλων ανδρών και ανδρειοτέρων της φύσεων γυναικών

ασκητές, αλλά και ορισμένοι κοσμικοί που διάγουν ενάρετο βίο, καταφέρνουν στη *Λαυσαϊκή Ιστορία* να πολεμήσουν τα πάθη της σάρκας φεύγοντας μακριά στην έρημο. Η γυναικεία φύση παρουσιάζεται περισσότερο αδύναμη, έχει, όμως, κι αυτή τη δυνατότητα της μετάνοιας και της κατάκτησης της αρετής.

Φιλονικίες μεταξύ των μοναζουσών απαντούν σε περισσότερες από μία ιστορίες του Παλλάδιου. Ενδεικτικά στην τριακοστή αφήγηση (*Περί Δωροθέου*) ο ασκητής Δωρόθεος αποφασίζει να μείνει έξω από ένα γυναικείο μοναστήρι, προκειμένου να καταλαγιάζει τις φιλονικίες ανάμεσα στις μοναχές που διαμένουν εκεί και να διατηρεί τις απαραίτητες ισορροπίες:

“Ὅν διαδέχεται Δωρόθεος, ἀνὴρ δοκιμώτατος γηράσας ἐν βίῳ χρηστῶ και ἐμπράκτῳ· μὴ δυνηθεὶς μὲν οὕτως ἐν αὐτῶ τῷ μοναστηρίῳ μείναι, ἐν ἀνώγει δὲ ἀποκεκλεισμένος θυρίδα ἐποίησεν ὀρώσαν ἐπὶ τὸ μοναστήριον τῶν γυναικῶν, ἣν και ἔκλειε και ἤνοιγεν· ἀδιαλείπτως οὖν παρεκαθέζετο τῇ θυρίδι τὴν ἀμαχίαν αὐταῖς μνηστευόμενος. Καὶ οὕτως ἐπεγήρασεν ἄνω εἰς τὸ ἀνώγειον, μήτε τῶν γυναικῶν ἄνω ἀνερχομένων μήτε ἐκεῖνου δυναμένου κάτω κατελθεῖν· οὐ γὰρ εἰστήκει κλίμαξ.

Οι έριδες μεταξύ των μοναζουσών επανέρχονται στην εικοστή ένατη αφήγηση του Παλλάδιου (*Περί Ἡλίας*). Εκεί, ο Παλλάδιος εξηγεί ότι οι γυναίκες τις οποίες έφερε ο ασκητής Ηλίας στο μοναστήρι που έκτισε για λογαριασμό τους στην πόλη Αθρίβη δεν μπορούσαν να συμβιώσουν αρμονικά, γιατί η καθεμία είχε συνηθίσει σε διαφορετικό τρόπο ζωής («αὐταὶ ἐκ διαφόρων βίων ἡγμένααι συνεχεῖς ἐποίουν μάχας μετ' ἀλλήλων»). Έτσι, ο Ηλίας έμεινε κοντά τους για δύο χρόνια προκειμένου να ακούει τα παράπονά τους και να τις ηρεμεί, ώστε να μην εκδηλώνονται εντάσεις και φιλονικίες μεταξύ τους που θα είχαν αρνητικές συνέπειες για τις ίδιες και τη μονή: «Ἐπεὶ οὖν ἐχρῆν αὐτὸν και διακούειν και εἰρηνεύειν, συνήγαγε γὰρ ὡς τριακοσίας, ἀνάγκην εἶχε μεσιτεύειν ἐπὶ δύο ἔτη». Οι μοναχές της εν λόγω ιστορίας εμφανίζονται ανίκανες να συμβιώσουν με τάξη χωρίς την παρουσία ενός άνδρα. Ο ίδιος ο Ηλίας, ωστόσο, αισθάνθηκε κάποια στιγμῆ ερωτική επιθυμία για το γυναικείο σώμα και αποφάσισε να αποχωρήσει από το μοναστήρι, για να μη στενοχωρήσει τις γυναίκες που είχε υπό την προστασία του:

Νέαν ἄγων τὴν ἡλικίαν, ἦν γὰρ ὡς τριάκοντα ἑτῶν ἢ τεσσαράκοντα, οὗτος

Επιστημονική Επετηρίς

ἐπειράσθη καθ' ἡδονήν· καὶ ἀναχωρήσας τοῦ μοναστηρίου νῆστις ἐπλανᾶτο ἀνὰ τὴν ἔρημον ἐπὶ ἡμέρας δύο, τοῦτο δεόμενος ὅτι «Κύριε, ἢ ἀπόκτεινόν με ἵνα μὴ ἴδω αὐτὰς θλιβομένας, ἢ τὸ πάθος μου λαβέ ἵνα φροντίζω αὐτῶν κατὰ λόγον»²⁹.

Τελικά, οι ἄγγελοι τον ἀπάλλαξαν ἀπὸ το σαρκικό πάθος. Στις δύο παραπάνω ιστορίες οι γυναῖκες παρουσιάζονται νὰ διατηροῦν τυπικά χαρακτηριστικά τῆς «γυναικείας φύσης», ὅπως τα ἀντιλαμβάνονταν ἡ κοινωνία τῆς εποχῆς. Σε αὐτά τα χαρακτηριστικά ἀνήκουν οἱ ἐρίδες καὶ ἡ τάση γιὰ ἀνταγωνισμό. Γιὰ νὰ μπου, μάλιστα, τα πράγματα σε τάξη στη συγκεκριμένη περίπτωση χρειάστηκε ἡ φροντίδα ἐνὸς ἀνδρα.

Γυναικεία ἀντιζήλια καὶ ἐρίδες περιγράφονται ἐπίσης στὴν τριακοστή τρίτη ἀφήγηση τῆς συλλογῆς σχετικά με μιὰ γυναικεία μονή (*Περὶ τοῦ μοναστηρίου τῶν γυναικῶν*): Μια μοναχὴ βλέποντας μιὰ ἄλλη μοναχὴ νὰ μιλάει με ἕναν ράπτη τὴ συκοφάντησε ὅτι δῆθεν εἶχε ἐρωτικές σχέσεις μαζί του. Ὅπως χαρακτηριστικά ἀναφέρεται στὸ κείμενο, ἐπράξε τούτο, ἐπειδὴ ὑπῆρχε φιλονικία μεταξὺ τῶν γυναικῶν καὶ ἡ ἐν λόγῳ μοναχὴ παρακινήθηκε ἀπὸ κακία καὶ πονηρία, ὥστε νὰ ἐκδικηθεῖ τὴν ἄλλη μοναχὴ. Ἡ πράξη αὐτή, στὴν ὁποία συναίνεσαν καὶ ἄλλες μοναχές, οδήγησε τὴν κατηγορηθεῖσα σε ἀπόγνωση καὶ κατόπιν στὴν αυτοκτονία. Στὴ συνέχεια, καὶ ἡ συκοφάντρια μοναχὴ ἀποφάσισε νὰ δώσει τέλος στὴ ζωὴ τῆς ἀπὸ τὶς τύψεις γιὰ τὸ κακὸ που προκάλεσε. Ὁ πρεσβύτερος που ἐπισκέφθηκε τὴ μονὴ ἀμέσως μετὰ τα συμβάντα τιμώρησε τὶς μοναχές που ἐνεπλάκησαν στὴν ἱστορία με ἀποχὴ γιὰ ἐπτὰ χρόνια ἀπὸ τὴν ἀγία Μετάληψη³⁰. Παρατίθεται ἐδῶ τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα:

Ἐν τούτῳ τῶ μοναστηρίῳ τῶν γυναικῶν συνέβη πρᾶγμα τοιοῦτον· ῥάπτης κοσμηκὸς περάσας κατὰ ἄγνοιαν ἐζήτει ἔργον· καὶ ἐξελθοῦσα νεωτέρα μία, ἔρημος γάρ ἐστιν ὁ τόπος, συνέτυχεν αὐτῶ ἀκουσίως καὶ δέδωκεν αὐτῶ ἀπόκρισιν ὅτι «Ἡμεῖς ἔχομεν ἡμετέρους ῥάπτας»³. Ἄλλη ἐωρακυῖα τὴν συντυχίαν, χρόνου παρελθόντος καὶ γενομένης μάχης, ἐξ ὑπονοίας διαβολικῆς ἀπὸ πολλῆς πονηρίας καὶ ζέσεως θυμοῦ, ἐσυκοφάντησε ταύτην ἐπὶ τῆς ἀδελφότητος· ἧ συνέδραμον καὶ ἄλλαι ὀλίγαι τῇ κακίᾳ Ἀπολυπηθεῖσα οὖν ἐκείνη ὡς ὑποστᾶσα τοιαύτην συκοφαντίαν τὴν

29. Βλ. Arthur L. Fisher, *ὁ.π.* σ. 40.

30. Εἶναι ἀξιο παρατηρήσεως ὅτι δεν γίνεται καμία ἀναφορὰ σε ἡγουμένη, ἀν καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει κάποια ἐπικεφαλὴ στὴ μονή. Βλ. τὰ σχετικὰ σχόλια τῆς Ewa Wipszycka, «L'ascétisme féminin dans l'Égypte de l'antiquité tardive: topoi littéraires et formes d'ascèse», *ὁ.π.* σ. 362.

Άθλοι μεγάλων ανδρών και ανδρειοτέρων της φύσεων γυναικών

μήτε εἰς ἔννοιαν αὐτῆς ἔλθοῦσαν, καὶ μὴ ἐνεγκοῦσα ἔβαλεν ἑαυτὴν εἰς τὸν ποταμὸν λάθρα καὶ ἐτελεύτησεν⁴. Οὕτως ἡ συκοφαντήσασα, γνοῦσα ὅτι ἐσυκοφάντησεν ἀπὸ πονηρίας καὶ εἰργάσατο τὸ ἄγος τοῦτο, λαβοῦσα ἀπήγγεστο καὶ αὐτὴ μὴ στέξασα τὸ πρᾶγμα. Ἐλθόντι οὖν τῷ πρεσβυτέρῳ ἀνήγγειλαν τὸ πρᾶγμα αἱ λοιπαὶ ἀδελφαί· καὶ ἐκέλευσε τούτων μὲν μηδὲ μιᾶς προσφορὰν ἐπιτελεσθῆναι· τὰς δὲ μὴ εἰρηνευσάσας αὐτάς, ὡς συνειδυίας τῇ συκοφαντήσασῃ καὶ πιστευσάσας τοῖς εἰρημένοις, ἔπταετίαν ἀφώρισεν ἀκοινωνήτους ποιήσας.

Τέλος, αρνητικό κλίμα συμβίωσης σε γυναικείο μοναστήρι αποτυπώνεται και στην ιστορία υπ' αρ. 34 (*Περί τῆς ὑποκρινομένης μωρίαν*)³¹. Πρόκειται για μια σοφή και ευλαβή γυναίκα η οποία παρίστανε την τρελή και τη δαιμονισμένη στο μοναστήρι των Ταβεννησιωτών με αποτέλεσμα οι υπόλοιπες μοναχές να την περιφρονούν και να την κοροϊδεύουν: «Ἐν τούτῳ τῷ μοναστηρίῳ ἄλλη γέγονε παρθένος ὑποκρινομένη μωρίαν καὶ δαίμονα· καὶ ἐπὶ τοσοῦτον αὐτὴν ἐβδελύξαντο ὡς μηδὲ συνεσθίειν αὐτῇ, τοῦτο ἐκείνης αἰρησαμένης».

ENAPETES ΓΥΝΑΙΚΕΣ

Στον αντίποδα των γυναικών που χαρακτηρίζονται από πάθη και αδυναμίες τοποθετείται μια σειρά από ενάρετες γυναίκες οι οποίες εξυμνούνται από τον Παλλάδιο και παρουσιάζονται ως πρότυπο μίμησης. Πρόκειται, μεταξύ άλλων, για τη Μελανία και την ομώνυμη εγγονή της, την Ολυμπιάδα, την Ιουλιανή και τη Μάγνα.

Η τεσσαρακοστή πρώτη αφήγηση της *Λαυσαϊκής Ιστορίας* (*Περί γυναικῶν ἀγίων*) είναι αφιερωμένη σε γυναίκες στις οποίες ο Θεός χάρισε την ίδια ικανότητα ἄθλων με τους ἄνδρες, ὥστε να μην μπορούν να προφασισθούν ὅτι εἶναι ἀσθενέστερες ἀπὸ ἐκείνους ὡς πρὸς τὴ δυνατότητα κατάρκτησης τῆς ἀρετῆς: «Ἀναγκαῖον δὲ ἔστι καὶ γυναικῶν ἀνδρείων μνημονεῦσαι ἐν τῷ βιβλίῳ, αἷς καὶ ὁ θεὸς τὰ ἴσα τοῖς ἀνδράσι τῶν ἄθλων ἔχαρίσατο, ὑπὲρ τοῦ μὴ προφασίζεσθαι αὐτάς ὡς ἀσθενεστέρας οὔσας πρὸς κατόρθωσιν τῆς ἀρετῆς». Η φράση *ἀνδρεία γυνή*, η οποία απαντά σε αυτό το χωρίο, συναντάται επίσης στον *Διάλογο περὶ Βίου τοῦ Ἰωάννου Χρυσσοστόμου* (107), ἓνα ἄλλο ἔργο του Παλλάδιου, καθὼς ἐπίσης σε ἀρκετοὺς Χριστιανούς και εθνικούς συγγραφείς τῆς ἰδίας

31. Βλ. Kari Vogt, «La Moniale folle du monastere des Tabennésioles Une interprétation du chapitre 34 de l'Historia Lausiaca de Pallade», *Symbolae Osloenses Norwegian Journal of Greek and Latin Studies* 62/1 (1987) 95-108.

Επιστημονική Επετηρίς

περιόδου³². Η πρώτη γυναίκα που αναφέρεται στην αφήγηση «Περὶ γυναικῶν ἀγίων» είναι η Ρωμαία Παύλη, η οποία, μολονότι ευφύεστατη, γοητεύτηκε από κάποιον Ιερώνυμο και δεν κατάφερε να εξυψωθεί όσο θα μπορούσε στην πνευματική και ασκητική ζωή:

Ἐν αἷς καὶ Παύλη τῇ Ῥωμαία τῇ μητρὶ Τοξοτίου, γυναικὶ εἰς τὴν πνευματικὴν πολιτείαν ἀστείωτάτῃ· ἧς ἐμπόδιον γέγονεν Ἰερώνυμος τις ἀπὸ Δαλματίας· δυναμένην γὰρ αὐτὴν ὑπερπτῆναι πασῶν, εὐφυστάτην οὖσαν, προσενεπόδι-σε τῇ ἑαυτοῦ βασκανία ἐλκύσας αὐτὴν πρὸς τὸν ἴδιον αὐτοῦ σκοπὸν.

Εἶναι ενδιαφέρον ὅτι τὸ πρῶτο παράδειγμα που παραθέτει ὁ Παλλάδιος σχετικά με ἀνδρείες γυναῖκες ἀφορᾶ μιὰ γυναῖκα στὸν ἀσκητικὸ βίῳ τῆς ὁποίας ἀπέτελεσε τροχοπέδη ἕνας ἀνδρας. Με αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ συγγραφέας μοιάζει νὰ θεωρεῖ δεδομένη τὴν ἀδυναμία τῶν γυναικῶν νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὸν ετεροπροσδιορισμὸ ἀπὸ τοὺς ἀνδρες, ἀκόμη καὶ στὸν ἀσκητισμὸ. Στὴ συνέχεια τῆς ἀφήγησης ὑπ' ἀρ. 41 ὁ Παλλάδιος μιλάει με συντομία γιὰ ἄλλες ἐνάρετες γυναῖκες, τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες γνώρισε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ταξιδιῶν του στὴν Αἴγυπτο, τὴ Ρώμη καὶ τὴν Ἀντιόχεια.

Ἐξωριστὴ θέση στὴ *Λαυσαϊκὴ Ἱστορία* κατέχει ἡ Μελάνια ἡ πρεσβυτέρα τὴν ὁποία θαύμαζε ὁ Παλλάδιος καὶ συνδέθηκε φιλικὰ μαζί της. Στὴν τεσσαρακοστὴ ἐκτὴ ἀφήγηση (*Περὶ τῆς γραῶς Μελανίου*) ὁ συγγραφέας ἀφηγεῖται τὸν βίῳ τῆς Μελανίας, ἡ ὁποία παντρεύτηκε καὶ χήρεψε σὲ ἡλικία εἴκοσι δύο ἐτῶν. Στὴ συνέχεια, πούλησε ὅλη τὴν περιουσία της, ὅρισε ἐπίτροπο γιὰ τὸ ἀνήλικο παιδί της καὶ στράφηκε στὸν μοναχισμὸ³³:

Ἡ τρισμακαρία Μελάνιον Σπανὴ γέγονε τὸ γένος, εἰτοῦν Ῥωμαία· θυγάτηρ μὲν γέγονε Μαρκελλίνου τοῦ ἀπὸ ὑπάτων, ἀνδρὸς δὲ τινος τῶν ἀπὸ ἀξιωματῶν γυνῆ, οὐ καλῶς οὐκ ἐπιμένημα. Αὕτη χηρεῦσασα εἰκοστὸν δεῦτερον ἄγρουσα ἔτος ἔρωτος θείου κατηξιώθη, καὶ μηδενὶ μηδὲν εἰρηκυῖα, —ἐκωλύε-

32. Τὸ ἐπίθετο *ἀνδρεία* ὡς προσδιοριστικὸ τοῦ οὐσιαστικοῦ *γυνή* ἀφενὸς παραπέμπει στὴ θεμελιώδη ἀρετὴ τῆς στωικῆς φιλοσοφίας, τὴν «ἀνδρεία», καὶ ἀφετέρου σχετίζεται ἐτυμολογικὰ με τὴ λέξη *ἀνήρ*, υποδηλώνοντας τὴν προσπάθεια τῶν γυναικῶν νὰ φτάσουν τὴν ἀνδρική ἀρετὴ. Αναλυτικότερα, βλ. Elizabeth Castelli, «Virginité and Its Meaning for Women's Sexuality in Early Christianity», *Journal of Feminist Studies in Religion* 2/1 (1986) 61-88, κυρίως 77.

33. Γιὰ τὸν βίῳ τῆς Μελανίας, πβ., γιὰ παράδειγμα, καὶ Francis X. Murphy, «Melania the Elder: A Biographical Note», *Traditio* 5 (1947) 59-77, Arthur L. Fisher, *ὁ.π.* σσ. 29-30 καὶ Anne Yarbrough, *ὁ.π.* σσ. 155-156.

Άθλοι μεγάλων ανδρών και ανδρειοτέρων της φύσεων γυναικών

το γάρ—ἐν τοῖς καιροῖς Οὐάλεντος ἀρχὴν ἔχοντος ἐν τῇ βασιλείᾳ, ποιήσασα ἐπίτροπον τοῦ υἱοῦ αὐτῆς ὀνομασθῆναι, τὰ κινητὰ πάντα αὐτῆς λαβοῦσα καὶ ἐμβαλοῦσα εἰς πλοῖον, μετὰ φανερῶν παίδων καὶ γυναικῶν δρομαῖα κατέπλευσεν ἐπὶ τὴν Ἀλεξάνδρειαν.

Ἡ Μελανία ξεχώρισε για την αρετή και την πίστη της και η ιστορία της μαρτυρεῖ ὅτι οἱ γυναῖκες της ρωμαϊκῆς αριστοκρατίας ἐβρισκαν συχνὰ τον δρόμο της ασκητικῆς και ἐνάρετης ζωῆς, ἀφότου εἶχαν ἐκπληρώσει τα καθήκοντά τους στην κοινωνία και την οἰκογένειά τους, ὅπως ἦταν ὁ γάμος και η ἀπόκτηση ἀπογόνων³⁴. Μετὰ τη χηρεία μποροῦσαν να στραφούν στον μοναχισμό κατορθώνοντας μάλιστα ἔτσι να μείνουν πιστές και στον ἀποθανόντα σύζυγό τους ἀποφεύγοντας ἕναν νέο γάμο³⁵.

Το ἐγκώμιο της Μελανίας της πρεσβυτέρας συνεχίζεται ἀπὸ τον Παλλάδιο και στην πεντηχοστὴ τέταρτη ἀφήγηση (*Ἔτι περὶ τῆς ἁγίας Μελανίου*)³⁶, ἐνὼ στην ἴδια ἀγία γίνονται ἀναφορές και σε ἄλλες διηγήσεις της *Λαυσαϊκῆς Ἱστορίας*. Στην ἕνατη ἀπὸ αὐτές (*Ὁ ἀββάς Ὡρο*), η μοναχὴ χαρακτηρίζεται ὡς «ἡ ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ». Θα μποροῦσε κανεὶς να ἐκφράσει την εἰκασία ὅτι ὁ Παλλάδιος δημιουργεῖ ἐδῶ σκόπιμα σύγχυση μεταξύ του γυναικεῖου και του ἀνδρικοῦ φύλου ὑπαινισσόμενος ὅτι η Μελανία ἔφτασε την ὑψιστὴ αρετὴ ἔχοντας ἐξαλείψει ἀρκετὰ ἀπὸ τα χαρακτηριστικὰ της γυναικειᾶς φύσης της³⁷.

Τῇ Μελανία ἀκολούθησε στον ἀσκητικὸ βίῳ και την αρετὴ μῖα ἀκόμη

---

34. Για την υποχρέωση των γυναικῶν να παντρευτοῦν και να τεκνοποιήσουν, παρὰ την ἐπιθυμία τους να μονάσουν, βλ. Elizabeth L Platte, *ὁ.π.* σ. 92-93. Για τις δυσκολίες και τις ἀρνητικῆς συνέπειες που μπορεῖ να ἐπιφέρει ὁ γάμος στις νεαρῆς παρθένες ἔγραψαν ἀρκετοὶ πατέρες της Ἐκκλησίας. Βλ., για παράδειγμα, Ἰωάνν. Χρυσόστ., *Περὶ Παρθενίας* 51-72. Βλ. και Elizabeth Castelli, *ὁ.π.* σ. 69-70. Πβ. και την ἀφήγηση 67 (*Περὶ Μάγνας*) για τὴ Μάγνα η ὁποία παντρεύτηκε με τὸ ζῶρι ἐξαιτίας της πίεσης της μητέρας της, ἀλλὰ κατὰφερε να μείνει ἀγνή. Δὲν ἄφησε τον ἄνδρα της να την ἀγγίξει και, ὅταν αὐτὸς πέθανε, στράφηκε στον μοναχισμό. Οἱ γυναῖκες που ἐπέλεξαν τον ἀσκητισμὸ ἀντὶ του γάμου ἀπέριπταν τους οἰκογενειακοὺς ρόλους για τους ὁποίους προορίζονταν (μητέρες, σύζυγοι, κόρες) και ἀφιερώνονταν στον Θεό.

35. Βλ. Elizabeth L. Platte, *ὁ.π.* σ. 125.

36. Βλ. τὸ σχετικὸ χωρίο: «Περὶ τῆς θαυμασίας καὶ ἁγίας Μελανίου ἀκροθιγῶς μὲν καὶ ἄνω διηγησάμην, οὐδὲν ἦττον καὶ τὰ λείψανα νῦν ἐξυφανῶ τῷ λόγῳ. Αὕτη μὲν ὄσση ὕλην ἀνήλωσεν ἐν τῷ θείῳ ζήλῳ καθάπερ πυρὶ φλέξασα οὐκ ἐμὸν τὸ διηγήσασθαι ἀλλὰ και τῶν τὴν Περσίδα οἰκούντων. Τῆς γὰρ εὐποίας αὐτῆς οὐκ ἡστόχησεν οὐδεὶς, οὐκ ἀνατολὴ οὐ δύσις οὐκ ἄρκτος οὐ μεσημβρία». Για τὴ Μελανία, πβ. και την ἀφήγηση ὑπ' ἀρ. 55 (*Σιλβανία*).

37. Βλ. και Arthur L. Fisher, *ὁ.π.* σ. 27. Με τον ἴδιο ὄρο ἀποκαλεῖται η νεαρὴ παρθένος στην ἀφήγηση ὑπ' ἀρ. 65 (*Ἱστορία τοῦ Ἰππολύτου*), η ὁποία τιμωρήθηκε ἀπὸ ἕναν δικαστὴ ἐπειδὴ περιφρονοῦσε τα εἶδωλα.

Επιστημονική Επετηρίς

γυναίκα, η Ολυμπιάδα (56. *Περί Όλυμπιάδος*)³⁸. Αν και δεν κατάφερε να αποφύγει τον γάμο, όπως έκαναν άλλες γυναίκες της αριστοκρατικής τάξης οι οποίες ήθελαν να γίνουν μοναχές, η Ολυμπιάδα παρέμεινε παρθένος σε όλη της τη ζωή, καθώς, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, ήταν «γυνή δὲ οὐδενός». Στην αφήγηση υπ' αρ. 58 (*Περί τῶν ἐν Ἀντινόῳ*), μνημονεύεται η Μελανία η νεότερη³⁹, εγγονή της προαναφερθείσας Μελανίας, η οποία ακολουθώντας το πρότυπο της γιαγιάς της βοηθούσε οικονομικά τους αναχωρητές της ερήμου. Η διήγηση του ενάρτετου βίου της κοπέλας περιλαμβάνεται στην αφήγηση υπ' αρ. 61 (*Περί Μελανίου τῆς νέας*). Εκεί αναφέρεται ότι η Μελανία παντρεύτηκε έναν επιφανή Ρωμαίο μετά από πίεση των γονιών της και γέννησε δύο παιδιά τα οποία πέθαναν μικρά. Μετά τον θάνατό τους, μίσησε τον γάμο της και στράφηκε στον Θεό. Ζήτησε από τον σύζυγό της να την απελευθερώσει από τα δεσμά του γάμου και της εν κόσμῳ ζωῆς και τον προέτρεψε να στραφεί και ο ίδιος στον μοναχισμό:

Εἰ γὰρ ἐβούλετο παιδοποιεῖν ἡμᾶς ὁ θεός, οὐκ ἂν μου ἐλάμβανεν ἄωρα τὰ τεχθέντα». Ἐπὶ πολὺ οὖν ζυγομαχησάντων αὐτῶν ἐς ὕστερον ὁ θεὸς κατοικτεῖρας τὸν νέον ἐνέθηκεν καὶ τούτῳ ζῆλον ἀποταξίας, ὡς ἐπ' αὐτοὺς πληροῦσθαι τὸ γεγραμμένον· «Τί γὰρ οἶδας, γύναι, εἰ τὸν ἄνδρα σώσεις;» Γαμηθεῖσα οὖν ἐπὶ δεκατριῶν ἐτῶν καὶ συζήσασα τῷ ἄνδρῳ ἔτη ἑπτὰ, τῷ εἰκοστῷ ἀπετάξατο.

Όπως σημειώνει ο Παλλάδιος, η γυναίκα έσωσε τον σύζυγό της ωθώντας τον στην ασκητική ζωή και εκπληρώνοντας το ρητό του Αποστόλου Παύλου (Α' Πρὸς Κορινθίους 7,16): «Τί γὰρ οἶδας, γύναι, εἰ τὸν ἄνδρα σώσεις;». Πρόκειται για μια αντίληψη που απαντά και σε άλλους συγγραφείς, όπως για παράδειγμα τον Ιωάννη τον Χρυσόστομο, ο οποίος υπήρξε δάσκαλος και φίλος του Παλλάδιου⁴⁰.

Αξιόλογες γυναίκες που αποτέλεσαν πρότυπο συμπεριφοράς και αρετῆς εμφανίζονται και σε αρκετές άλλες ιστορίες που αφηγείται ο Παλλάδιος. Για παράδειγμα, η μοναχή Ταώρ στην ιστορία υπ' αρ. 59

38. Πβ. και τον Βίο της Οσίας Ολυμπιάδος 2-6.

39. Πληροφορίες για την οσία Μελανία αντλούμε επίσης από τον Βίο της που έχει γραφεί από τον Γερόντιο. Βλ. επίσης Elizabeth A. Clark, *The Life of Melania, the Younger* (Studies in Women and Religion), Edwin Mellen Press: New York 1984.

40. Βλ. τη σχετική ανάλυση της Yuliya Minets, *ό.π.* σσ. 89-90. Βλ. επίσης Elizabeth A. Clark, *Jerome, Chrysostom and Friends*, Edwin Mellen Press: New York 1982, σσ. 8, 18-21.

(*Περί άμμᾶ Ταλίδος και Ταώρ*), η οποία παρά τη μοναδική ομορφιά της, που θα μπορούσε να σαγηνεύσει κάθε άνδρα, χαρακτηριζόταν από σεμνότητα και σωφροσύνη, η Κανδίδα και η Γελασία στην ιστορία υπ' αρ. 57 (*Περί Κανδίδας και Γελασίας*), η παρθένος μοναχή στην αφήγηση υπ' αρ. 60 (*Περί παρθένου τινός και Κολλούθου του μάρτυρος*), η παρθένος που έδωσε καταφύγιο στον Αθανάσιο, όταν τον συκοφαντούσαν οι Αρειανοί στην ιστορία υπ' αρ. 63 (*Περί παρθένου τῆς ύποδεξαμένης τὸν μακάριον Άθανάσιον*), καθώς και η Πιαμούν στην ιστορία υπ' αρ. 31 (*Πιαμούν*), η οποία έμεινε παρθένος σε όλη της τη ζωή και ύφαινε στο σπίτι μαζί με τη μητέρα της, ενώ παράλληλα διέθετε το χάρισμα της προφητείας⁴¹. Με την ιστορία της ενάρετης παρθένου Ιουλιανῆς στην αφήγηση υπ' αρ. 44 (*Περί Ιουλιανῆς*), η οποία έκρυψε τον Ωριγένη, ο Παλλάδιος βρίσκει την ευκαιρία να υπογραμμίσει ότι οι βίοι τέτοιων γυναικών αξίζουν το ενδιαφέρον του αναγνώστη γιατί αποτελούν παράδειγμα προς μίμηση: «Οὐ παρέργως δὲ τέθεικα καὶ τὰς ἀρετὰς τούτων τῶν γυναικῶν, ἵνα μάθωμεν ὅτι πολυτρόπως ἔνεστι κερδαίνειν ἔαν ἐθέλωμεν». Τέλος, κοντά στις γυναίκες που διακρίθηκαν για την ενάρετη ζωή τους είτε ως κοσμικές, είτε ως ασκήτριες, ο Παλλάδιος αναφέρει και ορισμένες περιπτώσεις ενάρετων γυναικών οι οποίες τιμωρήθηκαν για τη χριστιανική πίστη τους, όπως της δούλης Ποταμιαίνας στην τρίτη αφήγηση (*Περί Ποταμιαίνης*), η οποία μαρτύρησε κατά τους διωγμούς του Μαξιμιανού, και της νεαρῆς παρθένου στην εξηκοστή πέμπτη αφήγηση (*Διήγησις Ἰππολύτου*), την οποία προσπάθησε να εκπορνεύσει ένας δικαστής, επειδή κατηγορήθηκε ότι ύβριζε τα είδωλα.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η *Λαυσαϊκή Ιστορία* αποτελεί πολύτιμη πηγή για τη μοναστική ζωή ανδρών και γυναικών κατά τον όψιμο τέταρτο και τον πρώιμο πέμπτο αιώνα μ.Χ., καθώς και για την κοινωνική πραγματικότητα της περιόδου στην οποία ζει και γράφει ο Παλλάδιος. Ως τίτλο της παρούσας μελέτης επιλέξαμε μια φράση που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας στο προοίμιο του έργου του, όταν αναφέρει ότι προτίθεται να αφηγηθεί άθλους μεγάλων ανδρών και ανδρειοτέρων τῆς φύσεως

---

41. Η Πιαμούν προσεγγίζει το πρότυπο της γυναίκας στον αρχαίο κόσμο που παραμένει κλεισμένη στο σπίτι και ασχολείται με την υφαντουργία. Για την Πιαμούν και το χάρισμα της προφητείας, βλ. Gilvan Ventura da Silva, *ό.π.* σ. 88.

Επιστημονική Επετηρίς

γυναικῶν, γυναικίων, δηλαδή, οι οποίες απέδειξαν ότι είναι ανώτερες από τη γυναικεία φύση τους. Ο Παλλάδιος όντως πραγματοποιεί στη συνέχεια του έργου του αυτό που εξαγγέλλει προγραμματικά, αφού οι άθλοι γυναικίων κατέχουν σημαντική θέση στη *Λαυσαϊκή Ιστορία*, ενώ, παράλληλα, αξιοπρόσεκτη είναι και η γενικότερη παρουσία γυναικίων σε αφηγήσεις που αφορούν σε άνδρες ασκητές. Στη *Λαυσαϊκή Ιστορία* μνημονεύονται κοσμικές γυναίκες και ασκήτριες που γίνονται πρότυπα προς μίμηση, αλλά και άλλες που χαρακτηρίζονται από ηθικά ελαττώματα. Έτσι, ο συγγραφέας αφηγείται, μεταξύ άλλων, ιστορίες ασκητριών οι οποίες ηττώνται από τα πάθη και τις επιθυμίες τους με αποτέλεσμα να επιδεικνύουν εριστική και εκδικητική συμπεριφορά ή να υποκύπτουν στη σαρκική αμαρτία. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι μονάζουσες έχουν ανάγκη ανδρικής φροντίδας για τη διαχείριση των καθημερινών προβλημάτων τους και των μεταξύ τους σχέσεων, φανερώνοντας αδυναμία να πάρουν με υπεύθυνο τρόπο τη ζωή τους στα χέρια τους. Στη σκιαγράφηση των γυναικείων χαρακτήρων, ο συγγραφέας επηρεάζεται σαφώς από τις κυριαρχούσες κοινωνικές και θεολογικές πεποιθήσεις σχετικά με το γυναικείο φύλο. Η εποχή του Παλλαδίου πιστεύει στην ισότητα των δύο φύλων, αλλά με τον τρόπο που την ορίζει η χριστιανική βιοθεωρία: ως ισότητα ενώπιον του Ιησού Χριστού. Στην ιστορία υπ' αρ. 49 (*Περὶ Σισινίου*), ο συγγραφέας αφηγείται ότι κάποιος ασκητής ονόματι Σισίνιος ίδρυσε αδελφότητες ανδρών και γυναικίων εφαρμόζοντας το ρητό του Αποστόλου Παύλου: «Ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θήλυ». Οι γυναίκες στη *Λαυσαϊκή Ιστορία* τυγχάνουν σεβασμού τόσο από τον κοινωνικό τους περίγυρο όσο και από τον αφηγητή, δεν μπορούν, ωστόσο, να ξεφύγουν από τα όρια που καθορίζει η κοινωνία της εποχής τους: εξαρτώνται, επηρεάζονται και ετεροπροσδιορίζονται σε σημαντικό βαθμό από τις αντιλήψεις και τη συμπεριφορά των ανδρών, πράγμα που άλλοτε ενισχύει και άλλοτε εμποδίζει τις προσπάθειές τους για την κατάκτηση του ενάρετου βίου. Με τη δική τους συμπεριφορά, πάλι, οι γυναίκες λειτουργούν άλλοτε ως φάροι αρετής που έχουν ευεργετική επίδραση στους γύρω τους και άλλοτε ως πηγή κακού οδηγώντας, μεταξύ άλλων, στον πειρασμό ενάρετους άνδρες που θα επιθυμούσαν να αφιερωθούν στην πνευματική άσκηση. Στη συλλογή του, ο Παλλάδιος φαίνεται, ωστόσο, να έχει επιλέξει συνειδητά να στρέψει περισσότερο το ενδιαφέρον του στις θετικές περιπτώσεις, δηλαδή σε εκείνες στις οποίες οι γυναίκες καταφέρνουν μέσω του

Άθλοι μεγάλων ανδρών και ανδρειοτέρων της φύσεων γυναικών

μοναχισμού να υπερβούν τα όριά τους και να αναδειχθούν ανώτερες των ανδρών στον αγώνα για την κατάκτηση της χριστιανικής αρετής.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η *Λαυσαϊκή Ιστορία* του Παλλάδιου, ο οποίος ακολούθησε τον μοναχικό βίο, συντέθηκε περίπου το 419 ή το 420 μ.Χ. και είναι μια συλλογή από ιστορίες μοναχών και ασκητών τους οποίους ο συγγραφέας γνώρισε προσωπικά ή για τους οποίους πληροφορήθηκε από τρίτους κατά τα ταξίδια του στην Αίγυπτο και τις γειτονικές περιοχές. Οι ιστορίες αυτές απευθύνονται και αφιερώνονται στον Λάυσο, ο οποίος ήταν κουβικουλάριος του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Β'. Το έργο προσφέρει σημαντικές μαρτυρίες για τον πρώιμο μοναχισμό και φωτίζει πλήθος πτυχών του καθημερινού βίου κατά την ύστερη αρχαιότητα. Στο Προοίμιο της *Λαυσαϊκής Ιστορίας*, ο Παλλάδιος αναφέρει ότι θα αφηγηθεί άθλους μεγάλων ανδρών και γυναικών που αναδείχθηκαν ανώτερες από την ίδια τους τη φύση. Η γυναικεία εκπροσώπηση στο έργο δεν είναι αμελητέα: είκοσι γυναίκες με πρωταγωνιστικό ρόλο έναντι πενήντα ενός ανδρών στο σύνολο των εβδομήντα μίας ιστοριών. Στο άρθρο παρουσιάζονται ποικίλες πτυχές των σχέσεων μεταξύ των δύο φύλων, ο κοινωνικός ρόλος των γυναικών, καθώς και οι αντιλήψεις για την κοινωνική τους θέση. Το ενδιαφέρον μας στρέφεται τόσο στις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες οι γυναίκες αποδεικνύονται κατώτερες των περιστάσεων, όσο και σε αυτές στις οποίες αναδεικνύονται ως παραδείγματα αρετής.

ABSTRACT

«Άθλοι μεγάλων ανδρων και ανδρειοτέρων της φύσεως γυναικῶν».
On the women's position in Palladius' *Lausiaca History*

Palladius' *Lausiaca History*, which dates from 419 or 420 A.D., is a collection of the stories of monks and ascetics whom the writer met or about whom he was informed by third people during his journeys in Egypt and the neighbouring areas. These narrations are addressed and dedicated to Lausus, the royal chamberlain at the court of Emperor Theodosius II, after whom the collection was named. The *Lausiaca History* pro-

Επιστημονική Επετηρίς

vides valuable information on early monasticism, while it also throws light on various aspects of everyday life in late antiquity. In his Prolegomena, Palladius mentions his intention to recount the deeds of great men and women who proved themselves braver than their female nature would suggest. The female representation in the *Lausiaca History* is not insignificant: twenty women versus fifty-one men starring in a total of seventy-one stories. In this paper, we present various aspects of gender relations in the *Lausiaca History* with a focus on the representation of women and their social role. We consider both stories which indicate women's inferiority to men and stories which highlight women's role as *exempla virtutis*.

ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΣ ΠΑΠΑΘΩΜΑΣ
Καθηγητής, Τμήμα Φιλολογίας
ΕΛΕΝΗ ΤΣΙΤΣΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ
ΕΔΙΠ, Τμήμα Φιλολογίας

ΤΡΟΠΟΙ ΕΚΦΟΡΑΣ ΤΟΥ ΚΩΜΙΚΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗ ΣΚΙΑΓΡΑΦΗΣΗ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΤΟΥ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΥ ΣΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΑΝΕΚΔΟΤΩΝ *ΦΙΛΟΓΕΛΩΣ*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η συλλογή ανεκδότων¹ της ύστερης αρχαιότητας που φέρει τον τίτλο *Φιλόγελως* είναι ένα σημαντικό σώμα κειμένων, αφού τα ανέκδοτα που περιλαμβάνει αντανακλούν όψεις της κοινωνίας της αυτοκρατορικής περιόδου και αποτελούν πολύτιμη πηγή για την καθημερινή ζωή, για την ιστορία των νοοτροπιών, καθώς και για ποικίλα επιμέρους θέματα κοινωνιολογικού και λαογραφικού ενδιαφέροντος. Η συλλογή παραδίδει 265 ανέκδοτα, τα οποία κατατάσσονται σε κατηγορίες ανά ανθρώπινο τύπο που αποτελεί τον κεντρικό ήρωα του εκάστοτε αστείου. Ο αριθμός των ανεκδότων είναι στην πραγματικότητα μικρότερος από 265, καθώς αρκετά από αυτά επαναλαμβάνονται: το παραδεδομένο κείμενο περιλαμβάνει όχι σπάνια εναλλακτικές εκδοχές των ανεκδότων.

Στα κείμενα της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας, η πρόκληση γέλιου επιτυγχάνεται συνήθως μέσω της άσκησης κριτικής σε ανθρώπινες συμπεριφορές και αδυναμίες. Εκτός από το γέλιο, η κριτική αυτή μπορεί να προκαλέσει και ποικίλες άλλες αντιδράσεις και συναισθήματα. Έτσι, συνυπάρχουν συχνά η χαρά που προκαλεί το γέλιο μαζί με τη συμπίνοια που προξενεί η συναίσθηση για τη βλάβη και τον πόνο του ανθρώπου ο οποίος γίνεται στόχος χλευασμού². Σε πολλές περιπτώσεις, οι

---

1. Στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιούμε τον όρο « ανέκδοτο » με τη επικρατούσα στη Νέα Ελληνική σημασία του « σύντομη διασκεδαστική ιστορία προς πρόκληση γέλιου, αστείο » και όχι με την τεχνική φιλολογική σημασία « μη εκδεδομένο κείμενο ».

2. Για την πρόκληση γέλιου στα αρχαία ελληνικά κείμενα, βλ. S. Halliwell, « The Uses of Laughter in Greek Culture », *Classical Quarterly* 41, 1991, σσ. 279-296, κυρίως σ. 283.

Επιστημονική Επετηρίς

τρόποι πρόκλησης γέλιου ταυτίζονται με αυτούς της σημερινής εποχής. Όπως θα δούμε παρακάτω, τούτη η παρατήρηση ισχύει και για την υπό εξέταση συλλογή³.

Από τις αρχές του δέκατου έβδομου αιώνα έως σήμερα, η συλλογή *Φιλόγελως* έχει γνωρίσει πέντε εκδόσεις, οι οποίες συνέβαλαν τα μέγιστα στη μελέτη του παραδεδομένου υλικού:

α) Marquard Freher - Melchior Goldast, *Philogelos*, Ladenburg 1605.

β) Joannes Fr. Boissonade, *G. Pachymeris declamationes XIII, quarum XII ineditae; Hieroclis et Philagrii grammaticorum Φιλόγελως longe maximam partem ineditus*, Parisiis 1848 (ανατ. Amsterdam 1966).

γ) Alfred Eberhard, *Philogelos. Hieroclis et Philagrii facetiae*, Berolini 1869.

δ) Andreas Thierfelder, *Philogelos der Lachfreund von Hierokles und Philagrios*, München 1968.

ε) Roger David Dawe, *Philogelos*, Monachii – Lipsiae 2000.

Η συλλογή απαντά σε πλήθος χειρογράφων, το αρχαιότερο εκ των οποίων δεν φαίνεται να είναι μεταγενέστερο του δέκατου αιώνα μ.Χ. Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να βρει σχετικές πληροφορίες στις δύο πιο πρόσφατες εκδόσεις, αυτές των Thierfelder και Dawe, καθώς επίσης και σε ένα κάπως παλαιότερο σχετικό άρθρο του Ben Edwin Perry⁴.

Σε σχέση με την πατρότητα της συλλογής, πρέπει να σημειωθεί ότι στη χειρόγραφη παράδοση απαντούν ονόματα δύο συγγραφέων για τους οποίους δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα. Πρόκειται για τον γραμματικό Φιλάγριο και για τον Ιεροκλή. Ο Φιλόστρατος στο έργο του *Βίοι Σοφιστών* αναφέρει το όνομα ενός σοφιστή Φιλάγρου⁵, ο οποίος, ωστόσο, δεν

---

3. Βλ., για παράδειγμα, B. Baldwin, «Jokes old and new», *The Classical Outlook* 69/3, 1992, 77-81, σσ. 80-81. Θαυμαστές των Monty Python θα αναγνωρίσουν, για παράδειγμα, στο υπ' αρ. 52 ανέκδοτο της συλλογής το πρότυπο ενός από τα πιο διάσημα σχετς τους με τίτλο «The Dead Parrot». Χαρακτηριστικό είναι το ανέκδοτο υπ' αρ. 72, το οποίο μας θυμίζει έντονα τη δική μας παροιμία «παρ' τον στον γάμο σου να σου πει και του χρόνου»· βλ. σχετικά Ν. Καναβού, «Παρ' τον στο γάμο σου...: Φιλόγελως 72», *Αριάδνη* 16, 2010, σσ. 117-135.

4. B. E. Perry, «On the Manuscripts of the Philogelos», *Classical Studies in Honor of William Abbott Oldfather*, 1943, σσ. 157-166.

5. Φλάβιος Φιλόστρατος, *Βίοι σοφιστών*, κεφ. 2, 578: Φίλαγρος δὲ ὁ Κίλιξ Λολλιανοῦ μὲν ἀχροατῆς ἐγένετο, σοφιστῶν δὲ θερμότατος καὶ ἐπιχολώτατος, λέγεται γὰρ δὴ νυστάζοντά ποτε ἀχροατὴν καὶ ἐπὶ κόρρης πλήξει, καὶ ὄρημ δὲ λαμπρᾶ ἔκ μειρακίου χρησάμενος οὐκ ἀπελείφθη αὐτῆς οὐδ' ὀπότε ἐγήρασκεν.

Τρόποι εκφοράς του κωμικού στοιχείου

φαίνεται να ταυτίζεται με τον συγγραφέα της συλλογής μας. Επισφαλής είναι επίσης η προταθείσα στην έκδοση του 1605⁶ ταύτιση του Ιεροκλή με τον αλεξανδρινό νεοπλατωνικό φιλόσοφο του πέμπτου αιώνα μ.Χ. Ιεροκλή, ο οποίος σχολίασε τα Χρυσά ἔπη των Πυθαγορείων. Ταύτιση των δύο αυτών προσώπων δεν γίνεται ούτε στη Βιβλιοθήκη του Φωτίου 214, 251 ούτε στο λεξικό της Σούδας⁷.

Για τη χρονολόγηση της συλλογής στηριζόμαστε σε εσωτερικές ενδείξεις, κυρίως στη μνεία του εορτασμού της χιλιετηρίδας στη Ρώμη στο ανέκδοτο 62, η οποία πραγματοποιήθηκε την 21η Απριλίου 248 μ.Χ.⁸, και στο πλήθος των δάνειων λέξεων από τη λατινική⁹. Πιστεύουμε ότι μπορούμε να ελπίζουμε σε περαιτέρω πορίσματα στο μέλλον σχετικά με τη χρονολόγηση της συλλογής επί τη βάσει ενδοκειμενικών κριτηρίων. Επί του παρόντος είναι ασφαλές να πούμε ότι συλλογή πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά μεταξύ του τρίτου και του πέμπτου αιώνα μ.Χ.

Το κείμενο που χρησιμοποιούμε στο παρόν άρθρο βασίζεται στην έκδοση του R. D. Dawe, *Philogelos*, München – Leipzig, 2000. Όπου υπάρχουν δύο ή περισσότερες παρόμοιες εκδοχές του ίδιου ανεκδότου παρατίθεται για λόγους εξοικονόμησης χώρου μόνο η πρώτη.

Ο ΟΡΟΣ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΣ

Ο ανθρώπινος τύπος, ο οποίος πρωταγωνιστεί στα περισσότερα ανέκδοτα της συλλογής και γύρω από τον οποίο περιστρέφεται η παρουσία μελέτη, είναι ο σχολαστικός. Ο όρος σχολαστικός απαντά για πρώτη φορά τον τέταρτο αιώνα π.Χ. στη φράση *σύλλογοι σχολαστικοί* («συναντήσεις κατά τις οποίες πραγματοποιούνται φιλοσοφικές συζητήσεις») στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη (1313b 4)¹⁰. Με την πα-

6. Βλ. *σχετικά και Thierfelder, Philogelos der Lachfreund von Hierokles und Philagrios*, München: Heimeran, 1968, σ. 12.

7. B. Baldwin, *The Philogelos or laughter - lover*, Amsterdam: J. C. Gieben, 1983, σσ. iv, v.

8. Σχολαστικός τῆμ ἔτηρίδι, ἥ διὰ χιλίων ἑτῶν ἄγεται ἐν Ῥώμῃ, ἡττηθέντα ἀθλητὴν [καί] δακρύνοντα ἰδῶν, παραμυθούμενος Μῆ λυποῦ, ἔφη· τὴν γὰρ ἄλλην χιλιετηρίδα σὺ νικήσεις.

9. Πβ. σχετικά Baldwin, *The Philogelos or laughter - lover*, ὁ.π., σσ. vi, vii και Α. Παπαθωμάς, «Φιλόγελως» στον συλλογικό τόμο Θ. Αντωνοπούλου, Β. Βερτουδάκης κ.ά., *Μεταγενέστερη ελληνική γραμματεία. Αυτοκρατορικοί χρόνοι - Ὑστερη αρχαιότητα - Πρώμο Βυζάντιο*, Αθήνα, 2019, σσ. 591-597, κυρίως σ. 591.

10. Για το χωρίο, πβ. και το σχόλιο του Α. Claus, *Ὁ Σχολαστικός*, διδακτορική διατριβή, Universität zu Köln, Köln, 1965, σ. 8.

ρούσα σημασία, ο όρος μαρτυρείται σε αρκετά κείμενα που εκτείνονται από την ύστερη κλασική εποχή έως τη βυζαντινή περίοδο και χαρακτηρίζει πρόσωπα ενεργά στην επιστημονική έρευνα και διδασκαλία, μεταξύ άλλων, όσους παρέδιδαν ή παρακολουθούσαν διαλέξεις, διδάσκοντες και διδασκόμενους. Στη ρωμαϊκή λογοτεχνία ο όρος χρησιμοποιείται, για να περιγράψει κυρίως τον ρητοροδιδάσκαλο¹¹. Σχολαστικοί απαντούν συχνά σε παπυρικά κείμενα της αυτοκρατορικής περιόδου, εκεί με τη σημασία του νομομαθούς ο οποίος είναι επιφορτισμένος με διοικητικά και νομικά καθήκοντα¹². Κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας, ο όρος σχολαστικός μπορεί να έχει και τη γενικότερη σημασία «άνθρωπος αφοσιωμένος στη μάθηση, λόγιος, μορφωμένος, μελετητής, ακαδημαϊκός, θεωρητικός». Η ίδια λέξη χρωματίζεται, ωστόσο, ενίοτε και αρνητικά, δηλώνοντας τον «μορφωμένο μεν άνθρωπο, ο οποίος χαρακτηρίζεται όμως από αφέλεια, ευήθεια, ανοησία»¹³.

Στον Φιλόγελω, ο όρος σχολαστικός χρησιμοποιείται αποκλειστικά¹⁴ με την αρνητική του σημασία, για να περιγράψει τον ανόητο και προβληματικό διανοούμενο, ο οποίος αντιμετωπίζει δυσκολία στις κοινωνικές συναναστροφές και εκτίθεται στους γύρω του με τις απερίσκεπτες και επιπόλαιες κουβέντες και ενέργειές του¹⁵. Η μετάβα-

11. Στο ίδιο (A. Claus, υποσ. 10), σσ. 9, 10, 162.

12. Βλ., εκτός από την προαναφερθείσα διδακτορική διατριβή του A. Claus (υποσ. 10), και A. Παπαθωμάς, «Η σημασία και η χρήση του όρου «παίιδευσις» στα παπυρικά έγγραφα», στο: I. Κ. Προμπονάς - Π. Βαλαβάνης (επιμ.), *Εύεργεσία. Τόμος χαριστήριος στον Παναγιώτη Ι. Κοντό*, Αθήνα, 2006 (= *Παρουσία* 17-18 [2004-2005]), σσ. 293-307, κυρίως σ. 300.

13. H. G. Liddell - R. Scott - H. S. Jones (with the assistance of R. McKenzie), *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1940⁹ (ανατ. Oxford 1951)· A Supplement (edited by E. A. Barber with the assistance of P. Maas, M. Scheller and M. L. West), Oxford 1968· Revised Supplement (edited by P. G. W. Glare with the assistance of A. A. Thompson), Oxford 1996, s.v. σχολαστικός, σ. 1747. Για τον όρο κατά τη βυζαντινή περίοδο έως την πτώση της Κωνσταντινούπολης, βλ. αναλυτικά M. Loukaki, «Σχολαστικός. Remarques sur le sens du terme à Byzance (IVe-XVe siècles)», *Byzantinische Zeitschrift* 109, 2016, σσ. 41-72 (με αναφορά στον Φιλόγελω στη σ. 44).

14. Μόνο στην περίπτωση του ανεκδότου υπ' αρ. 55 θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ότι το ευφρολόγημα του νεαρού σχολαστικού διακρίνεται από έξυπνο χιούμορ, και εκεί ωστόσο, η γενική εντύπωση για τον ήρωα είναι αρνητική, αφού η όποια ευφυΐα του θα έπρεπε να έχει στραφεί όχι στον άγονο σχολιασμό της κατάστασης, αλλά στην εύρεση εναλλακτικών τρόπων βιοπορισμού.

15. Πβ. τις μεταφράσεις της λέξης στην αγγλική και τη γερμανική: «pedant» (Johnson), «absent-minded professor» (Rapp), «Kalmäuser» (Thierfelder), «egghead» (Baldwin)· βλ. σχετικά Baldwin, «Jokes old and new», *ό.π.*, σσ. 79-80, E. M. Felice, «Putting the ΓΕΛΩΣ Back in *Philogelos* 1», *Classical Philology* 108/2, 2013, σσ. 155-158.

Τρόποι εκφοράς του κωμικού στοιχείου

ση της λέξης από την αρχική θετική της σημασία στην ακριβώς αντίθετή της αποδίδεται από τον Thierfelder στο υγιές λαϊκό αίσθημα («gesundes Volksempfinden») απέναντι σε αποκλίνουσες από το φυσιολογικό συμπεριφορές. Ο ίδιος ερευνητής παρατηρεί ότι είναι ενδιαφέρον το ότι η αρνητική ανασηματοδότηση αυτής της λέξης, που χαρακτηρίζει τον καλλιεργημένο διανοούμενο, συνέβη στην ίδια την κοιτίδα του φιλοσοφικού στοχασμού¹⁶. Πιστεύουμε ότι ακριβώς η ιδιαίτερα υψηλή εκτίμηση που έτρεφε ο ελληνικός πολιτισμός για την παιδεία και το μορφωτικό αγαθό οδηγούσε γρήγορα στην απαξίωση και τον χλευασμό όσων αποτύγχαναν να εκπληρώσουν στην πράξη τις προσδοκίες που είχε η κοινωνία από τους διανοούμενούς της.

Εκτός από τον Φιλόγελο, η λέξη *σχολαστικός* απαντά με την αρνητική σημασία της ή με αρνητικές συνδηλώσεις και στα παρακάτω λογοτεχνικά κείμενα της αυτοκρατορικής περιόδου:

α) Αρριανός, *Ἐπικτηίου Διατριβαί* I, 11, 39: Ὅραξ οὖν, ὅτι σχολαστικόν σε δεῖ γενέσθαι, τοῦτο τὸ ζῶον οὗ πάντες καταγελωσιν, εἴπερ ἄρα θέλεις ἐπίσκεψιν τῶν σαυτοῦ δογμάτων ποιεῖσθαι.

β) Μάρκος Αυρήλιος, *Τὰ εἰς ἑαυτόν* 1, 16: καὶ τὸ μηδὲ ἄν τινα εἰπεῖν μήτε ὅτι σοφιστὴς μήτε ὅτι οὐερνάκλος μήτε ὅτι σχολαστικός, ἀλλ' ὅτι ἀνὴρ πέπειρος, τέλειος, ἀκολάκευτος, προεστάναι δυνάμενος καὶ τῶν ἑαυτοῦ καὶ ἄλλων.

γ) Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* 5, 37: οὗτος (sc. Θεόφραστος) τὰ τ' ἄλλα καὶ περὶ δικαστηρίου τοιαῦτα διείλεχται ἐν τῇ πρὸς Φανίαν τὸν περιπατητικὸν ἐπιστολῇ· «οὐ γὰρ ὅτι πανήγυριν, ἀλλ' οὐδὲ συνέδριον ῥάδιον, οἷόν τις βούλεται, λαβεῖν· αἱ δ' ἀναγνώσεις ποιοῦσιν ἐπανορθώσεις· τὸ δ' ἀναβάλλεσθαι πάντα καὶ ἀμελεῖν οὐκέτι φέρουσιν αἱ ἡλικίαι». ἐν ταύτῃ τῇ ἐπιστολῇ σχολαστικὸν ὠνόμακε.

δ) Ψευδο-Μακάριος, *Λόγοι* 64 (συλλογή Β), 7, 7: Τὰ γράμματα ἐν τοῖς φαινομένοις ἀτέλεστά εἰσι, καὶ οὐδεὶς οἶδε τοῦτο, εἰ μὴ ὁ σχολαστικὸς ὁ μερικῶς μαθὼν τὰ γράμματα — οὕτω καὶ ὧδε οὐδεὶς οἶδεν ὅτι ἀκατάληπτος ἐστὶ καὶ ἀμέτρητος, εἰ μὴ ὁ μερικῶς γευσάμενος· ἐξ αὐτοῦ δὲ οὗ ἐγεύσαντο γνωρίζουσι τὴν ἑαυτῶν ἀσθένειαν. εἰς χωρίον ἐάν τις ἀπέλθῃ ὀλίγα γράμματα εἰδῶς, ὅπου εἰσὶν ἰδιῶται, δοξάζεται ὑπ' αὐτῶν

κυρίως σ. 156, υποσ. 3 και M. Camps - Gaset, «Acudits grecs sobre universitaris. El *Philogelos* i els problemes de traducció del terme *σχολαστικός* a les llengües modernes», *Anuari de Filologia. Antiqua et Mediaevalia* 8, 2018, σσ. 182-197.

16. Thierfelder, *ό.π.*, σ. 17.

Επιστημονική Επετηρίς

ώς σχολαστικός, ἐπειδὴ χωρικοί εἰσιν ὀλοτελῶς μὴ εἰδότες δοκιμάσαι. αὐτὸς δὲ οὗτος ὁ τὰ ὀλίγα εἰδὼς, ἐὰν ἀπέλθῃ εἰς πόλιν, ὅπου εἰσὶ ῥήτορες καὶ σχολαστικοί, οὐ τολμᾷ παραφανθῆναι αὐτοῖς ἢ λαλῆσαι· ὡς χωρικός γὰρ κρίνεται ὑπὸ τῶν σχολαστικῶν.

ΟΙ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΑΛΛΟΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΕΣ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ

Ὁ κεντρικός ἥρωας τῆς συλλογῆς, ὁ σχολαστικός, ἐμφανίζεται νὰ ἀσκεῖ δραστηριότητες σὲ ποικίλους επαγγελματικούς χώρους, ὅπως αὐτοῦς τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, τῆς ρητορικῆς, τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τοῦ στρατοῦ¹⁷. Παρουσιάζεται ὡς ἀφελῆς δάσκαλος (61), δικηγόρος (68), στρατιωτικός (82, 84), σοφιστής, δηλ. καθηγητής (90), παιδοτρίβης (258), ἐνῶ σὲ ἓνα ἀνέκδοτο ἐμφανίζεται καὶ ὡς δανειστής (50). Τον συναντοῦμε νὰ ξεστομίζει μακάβριες φράσεις γιὰ τὸν πεθερό του (67) καὶ γιὰ τὸν νεαρό γιο του (97), οἱ ὁποῖες φανερώνουν μίαν περίπλοκη καὶ ἐλλειμματικὴ προσωπικότητα, ἐνῶ σὲ ἄλλα ἀνέκδοτα ἀπαντᾷ ὡς ἄφρων υἱός, ὁ ὁποῖος σὲ δύο περιπτώσεις (49, 92) ἀπευθύνει ἀφελεῖς ἐρωτήσεις στὸν πατέρα του, συγκρούεται μὲ αὐτόν (24, 57), δέχεται ἐπίπληξη ἀπὸ αὐτόν γιὰ τὴ συμπεριφορά του (36), ἢ ἀκόμη καὶ σωματικὸ κολασμό, γιὰτὶ πλησίασε ὁ ἴδιος ἐρωτικὰ τὴ γιαιγία του (45). Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἓνας μέγας ἀριθμὸς ἀνεκδότων ἀναφέρεται στὴν κακὴ σχέση τοῦ σχολαστικοῦ μὲ τὸν συχνὰ ἐξουσιαστικὸ πατέρα του¹⁸.

Ἐκτὸς τοῦ σχολαστικοῦ, στὸ στόχαστρο τῆς σάτιρας τοποθετοῦνται στὴ συλλογὴ τοῦ Φιλόγεω ἐπίσης οἱ φιλάργυροι (104–105), οἱ ἀλαζόνες (106–108), κάποιος μωρός (109), οἱ εὐτράπελοι, δηλ. οἱ ἀστεῖοι (140–153, 262–264), οἱ δύσκολοι, δηλ. οἱ κακότροποι (183–195), οἱ ἄφυεῖς, δηλ. οἱ μὴ ευφυεῖς, οἱ ἀδέξιοι, οἱ ἀνίκανοι, οἱ κουτοί (196–205), οἱ δειλοί (96, 206–210, 217–218), οἱ οκνηροί (211–213), οἱ φθονεροί (214–216), οἱ λιμόξηροι, δηλ. οἱ λαίμαργοι (219–226, 243, 245, 261), οἱ μέθυσοι (227–230), οἱ ὀζόστομοι, δηλ. οἱ δύσοσμοι (231–239, 240, 242), μίαν ἀκόλαστη γυναῖκα (244), οἰστροηλατημένους γριεῖς (245),

17. Βλ. J. Bremmer, «Jokes, Jokers and Jokebooks in ancient Greek culture», στο J. Bremmer - H. Roodenburg (ἐπιμ.), *A Cultural History of Humour: From Antiquity to the Present Day* (Cambridge: Polity Press, 1997), σσ. 11-28, κυρίως σσ. 16-18.

18. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μνημονευθέντα ἀνέκδοτα 24, 36, 45, 57, πβ. καὶ τὰ ἀνέκδοτα 33, 38, 54, 65 καὶ 86 τῆς συλλογῆς. Βλ. σχετικὰ καὶ Α. Tarwacka, *European Legal Culture Through the Prism of Jokes. The Example of Philogelos*, Wrocław: Pracownia Artystyczna Gałczyński, 2018, σσ. 70-74.

Τρόποι εκφοράς του κωμικού στοιχείου

μισογύνηδες (246–250), δούλοι (251). Στόχος της δηκτικής σάτιρας γίνονται συχνά σωματικά ελαττώματα¹⁹, όπως η φαλάκρα (56), η μειωμένη όραση (63, 185), η υδροκήλη (113, 117–119, 252, 262), η αναπηρία των ευνούχων (114–116, 252), η δυσσομία (231–239, 240, 242), ή ψυχικά, πνευματικά και ηθικά αρνητικά χαρακτηριστικά, όπως η ανοησία, η αλαζονεία, η λαιμαργία, ο μισογυνισμός, η δειλία, η δυστροπία, η φλυαρία, η δυσπιστία, η αδιακρισία, η απόδοση ευχών σε παράταιρες κοινωνικές συνθήκες. Είναι ενδιαφέρον για τις καταβολές των ανεκδότην αυτών ότι όλοι αυτοί οι ανθρώπινοι τύποι αποτελούν σταθερούς χαρακτήρες οι οποίοι εμφανίζονται σε έργα της Μέσης και της Νέας Κωμωδίας²⁰. Παράλληλα υπάρχουν ποικίλα ανέκδοτα για κατοίκους πόλεων, συγκεκριμένα για τους Αβδηρίτες (110–127), τους Σιδόνιους (128–139) και τους Κυμαίους (154–182), στα οποία χλευάζεται η ανοησία και η αφέλιά τους. Αντίστοιχη στοχοποίηση κατοίκων περιοχών απαντά σε σώματα ανεκδότην μέχρι τις μέρες μας· ως αναλογιστούμε, για παράδειγμα, τα ποντιακά ανέκδοτα στην Ελλάδα, τα ανέκδοτα εναντίον των κατοίκων της ανατολικής Φρισίας (Ostfriesen) στη Γερμανία και αυτά εναντίον των Ιρλανδών στο Ηνωμένο Βασίλειο.

ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΗΣ ΓΕΛΙΟΥ ΣΤΟΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΤΟΥ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΥ

Τα αστεία για τους σχολαστικούς καλύπτουν το δύο πέμπτα της συλλογής, καθώς τα 103 πρώτα ανέκδοτα και τα ανέκδοτα υπ' αρ. 253–259 και 265 έχουν ως θέμα τους τις άστοχες και αδέξιες ενέργειες και ρήσεις σχολαστικών. Οι μέθοδοι πρόκλησης του γέλιου βασίζονται κυρίως στην αντίδραση του πρωταγωνιστή η οποία μας αιφνιδιάζει, καθώς είναι απροσδόκητη, αφελής και, όχι σπάνια, ανάρμοστη²¹. Όσον αφορά στις τεχνικές πρόκλησης γέλιου, αυτό προκύπτει λόγω 1) της ανόητης απάντησης ή της αφελούς αντίδρασης του σχολαστικού, 2) της κακής ή ασύμβατης αναλογίας, 3) μιας κοινωνικά ανάρμοστης συμπεριφοράς, 4) ενός παιχνιδιού με μακάβριες φράσεις ή καταστάσεις, 5) μιας άστοχης ευχής, 6) λεκτικών ατοπημάτων²².

19. Βλ. σχετικά και Ε. Τουμπάνου, 2015, *Φιλόγελος: Επιρροές, διαμόρφωση και κωμικά χαρακτηριστικά*, διπλωματική εργασία, Αθήνα, 2015, σσ. 23-24.

20. Στο ίδιο (Τουμπάνου, υποσ. 19), σσ. 8, 67.

21. Για τις γενικές θεωρίες ερμηνείας του γέλιου, βλ., για παράδειγμα, Ν. Αντεριώτης, Μ. Γιόση κ.ά., *Εξάισιοι Γέλωτες, Το γέλιο στην αρχαία ελληνική γραμματεία*, επιμ. Μ. Γιόση, Α. Μελίστα, Αθήνα: Σμίλη, 2017, σσ. 16-18.

22. Αναφορές στις τεχνικές διακωμώδησης για το σύνολο της συλλογής γίνονται

1. ΑΝΟΗΤΗ ΑΠΑΝΤΗΣΗ Ή ΑΦΕΛΗΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΥ

Πρόκειται για την τεχνική η οποία απαντά συνηθέστερα στα κείμενά μας. Εδώ, το γέλιο προκαλείται είτε α) από την ευήθη απάντηση, είτε β) από την ανόητη αντίδραση του κεντρικού ήρωα:

α) Αντιπροσωπευτικό ανέκδοτο της πρώτης υποκατηγορίας²³ είναι το υπ' αρ. 5a, όπου ο σχολαστικός ζητά συγγνώμη, γιατί δεν υπέπεσε στην αντίληψή του συνάντηση την οποία είδε στο όνειρό του ο συνομιλητής του: Σχολαστικῶι τις ἀπαντήσας ἔφη· Κύριε σχολαστικέ, καθ' ὕπνου σε εἶδον· ὁ δέ· Μὰ τοὺς θεοὺς, εἶπεν, ἀσχολῶν οὐ προσέσχον. Στο ανέκδοτο υπ' αρ. 9, ο σχολαστικός θρηνεί γιατί ο γάϊδαρός του πέθανε ακριβώς τη στιγμή εκείνη κατά την οποία είχε εκπαιδευτεί να ζει χωρίς να τρώει: Σχολαστικὸς θέλων αὐτοῦ τὸν ὄνον διδάξει μὴ τρώγειν οὐ παρέβαλεν αὐτῶι τροφάς· ἀποθανόντος δὲ τοῦ ὄνου ἀπὸ λιμοῦ ἔλεγε· Μεγάλα ἐξημιώθη· ὅτε γὰρ ἔμαθε μὴ τρώγειν, τότε ἀπέθανεν. Ένα επιτυχημένο διπλό ανέκδοτο είναι το υπ' αρ. 15a, στο οποίο συνομιλούν δύο σχολαστικοί ανταγωνιζόμενοι ο ένας τον άλλον στην ανοησία: Ένας σχολαστικός δένει το πόδι του, επειδή είδε στον ύπνο του ότι πάτησε ένα καρφί· ο άλλος αντί να τον συνετίσει για την ανόητη ενέργειά του τον ρωτά επικριτικά γιατί κοιμάται ξυπόλυτος: Σχολαστικὸς καθ' ὕπνου ἦλον πεπατηκένας δόξας τὸν πόδα περιέδησεν· ἑταῖρος δὲ αὐτοῦ πυθόμενος τὴν αἰτίαν καὶ γνούς· Δικαίως, ἔφη, μωροὶ καλούμεθα· διὰ τί γὰρ ἀνυπόδητος κοιμάσαι; Το εν λόγω ανέκδοτο είναι ενδιαφέρον και από την άποψη του ότι συνδιαλέγεται με την ύπαρξη και διάδοση ανεκδότην για ανόητους σχολαστικούς («δικαίως, ἔφη, μωροὶ καλούμεθα»), ενώ παράλληλα είναι ένα από τα πολλά ανέκδοτα σχολαστικῶν που σχετίζονται με την κατάσταση ύπνου²⁴. Η

και στην έκδοση του Tierfelder, καθώς και στην εργασία της Τουμπάνου (βλ. ιδιαιτ. κεφ. «2. Διακωμώδηση μιας κατάστασης. Τεχνικές και τρόποι πρόκλησης του γέλιου στα ανέκδοτα της συλλογής» και 3. «Γλωσσικά αστεία και λογοπαίγνια»). Η δική μας προσέγγιση αφορά ειδικότερα στην ανάλυση των τεχνικών που αφορούν στον τύπο του σχολαστικού. Επιπλέον, υπάρχουν ομοίότητες τυπολογικές και θεματικές μεταξύ του ενδέκατου βιβλίου της *Ελληνικής Ανθολογίας* και της συλλογής μας· βλ. σχετικά L. Floridi, «Greek Skoptic Epigram and 'Popular' Literature: *Anth.Gr.* XI and the *Philogelos*», *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 52, 2012, σσ. 632-660, κυρίως σσ. 635-638.

23. Για περισσότερα παραδείγματα βλ. τα κείμενα 10, 12, 18, 23, 26, 28, 29, 36, 37, 47, 49, 52, 53, 56, 57, 62, 63, 68, 71, 80, 81, 86, 89, 91, 93, 95, 96, 100, 101, 103, 254, 258, 259, 265 της συλλογής.

24. Βλ. σχετικά και τα κείμενα 11: Σχολαστικὸς θέλων ἰδεῖν, εἰ πρέποι αὐτῶι κοιμᾶσθαι, καμμύσας ἐνωπρίζετο, 21: Σχολαστικὸς καθευδῆσαι βουλόμενος, μὴ

Τρόποι εκφοράς του κωμικού στοιχείου

μωρία του σχολαστικού καθρεφτίζεται και στο ανέκδοτο υπ' αρ. 17a: Σχολαστικῶι ἑταῖρος ἀποδημῶν ἔγραψεν, ἵνα αὐτῶι βιβλία ἀγοράσῃ. ὁ δὲ ἀμελήςας, ἐπανελθόντι αὐτῶι ἀπαντήσας, Τὴν ἐπιστολὴν, εἶπεν, ἦν περὶ τῶν βιβλίων ἀπέστειλας, οὐκ ἔδεξάμην. Ὁ σχολαστικός, στην προσπάθειά του να δικαιολογήσει το ότι λησμόνησε να αγοράσει βιβλία τα οποία του είχε ζητήσει με επιστολή ένας φίλος του, δηλώνει ότι δεν έλαβε ποτέ την εν λόγω επιστολή· αναφερόμενος, ωστόσο, στο περιεχόμενό της, προδίδεται ότι γνώριζε τι περιείχε η επιστολή, η οποία δήθεν δεν του είχε επιδοθεί ποτέ.

β) Χαρακτηριστικό παράδειγμα για τη δεύτερη υποκατηγορία, δηλαδή για τον αφελή τρόπο με τον οποίο ενεργεί ο σχολαστικός²⁵, αποτελεί το ανέκδοτο υπ' αρ. 35, όπου ο ήρωάς μας συλλαμβάνει το σχέδιο να αλείφει με πίσσα ρούχα που είχε κλέψει, για να μην ταυτοποιηθούν, χωρίς να αντιλαμβάνεται ότι έτσι τα καταστρέφει: Σχολαστικός κλεψιμαῖα ἀμφῶτα πριάμενος, ἵνα μὴ γνωσθῶσιν, ἐπίσσωσεν αὐτά. Παρόμοια ανόητη ενέργεια, που μάλιστα είναι και επικίνδυνη για τη ζωή του, διαβάζουμε στο ανέκδοτο υπ' αρ. 256, όπου ο σχολαστικός εναποθέτει τις ελπίδες για τη σωτηρία του κατά τη διάρκεια ενός ναυαγίου σε μια άγκυρα, την οποία σφιχταγκαλιάζει ως σανίδα σωτηρίας: Σχολαστικός εἰς χειμῶνα ναυαγῶν καὶ τῶν συμπλεόντων ἐκάστου περιπλεκομένου σκευὸς πρὸς τὸ σωθῆναι, ἐκεῖνος μίαν τῶν ἀγκυρῶν περιεπλέξατο.

2. ΚΑΚΗ Ἡ ΑΣΥΜΒΑΘΗ ΑΝΑΛΟΓΙΑ

Το γέλιο δεν προκαλείται μόνο από τα λόγια ή τις πράξεις του αφελούς σχολαστικού. Συχνά αυτά που λέει ή πράττει κάτω από άλλες περιστάσεις θα ήταν σωστά. Οι απρόβλεπτες συνέπειες από τη μεταφορά των λόγων ή των πράξεών του σε αταίριαστο περιβάλλον είναι αυτό που προκαλεί το γέλιο μας. Οι κανόνες της κοινής λογικής ανατρέπονται, καθώς ο σχολαστικός αδυνατεί να προσαρμοστεί στις

ἔχων προσκεφάλαιον ἐκέλευσε τῶι δούλῳ κεράμιον ὑποθεῖναι. τοῦ δὲ εἰπόντος ὅτι σκληρόν ἐστι, πτερῶν αὐτὸ γεμισθῆναι ἐκέλευσεν, 44: Σχολαστικός μετὰ τοῦ πατρὸς καθεύδων, ἀνιστάμενος ἐπὶ τῆς κλίνης νυκτὸς ἔτρωγε σταφυλὰς ὑπεράνω κρεμαμένας. τοῦ δὲ πατρὸς αὐτοῦ ὑπὸ χύτραν λύχνον κρύψαντος, εἶτα ὅτε ἀνέστη τὸ φῶς ἄφνω δείξαντος, ὁ δὲ ὀρθὸς ἐστῶς ἔρεγχε καθεύδειν προσποιούμενος, 102: Σχολαστικῶι τις λέγει· Δημέα, τρίτην ἡμέραν σε [ἐνθάδε] ἐν ὕπνοις εἶδον. ὁ δὲ· Ψεύδη, εἶπεν, ἐν ἀγρῶι γὰρ ἤμην.

25. Για περισσότερα παραδείγματα, βλ. και τα κείμενα 8, 20, 33, 35, 60, 64, 83, 255 της συλλογής.

Επιστημονική Επετηρίς

μεταβαλλόμενες συνθήκες της ζωής ή παραβλέπει μία κατάσταση την οποία θα έπρεπε και θα μπορούσε να ερμηνεύσει με βάση την κοινή λογική. Ο λανθασμένος τρόπος με τον οποίο αντιδρά στα πραγματικά δεδομένα, η ανόητη γενίκευση συμπτώσεων και η εντύπωσή του ότι περιστασιακές καταστάσεις έχουν καθολική ισχύ οδηγούν στο κωμικό αποτέλεσμα²⁶. Μεταξύ των χαρακτηριστικών ανεκδότων αυτής της κατηγορίας²⁷ είναι το υπ' αρ. 16, όπου ο σχολαστικός συνδέει την εύρεση απολεσθέντων αντικειμένων με τη βρώση μαρουλιών, επειδή ο ίδιος έτυχε να βρει το βιβλίο που είχε χάσει, ενώ έτρωγε μαρούλια: Σχολαστικός βιβλίον αὐτοῦ ἐπιζητῶν ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας καὶ μὴ εὐρίσκων, ὡς κατὰ τύχην μαρούλια ἤσθιεν, ἐπιστραφεὶς ἐπὶ τινος γωνίας εἶδε κείμενον τὸ βιβλίον. ὕστερον δὲ φίλῳ ἀπαντήσας ὀδυρομένῳ ὡς τὴν στολὴν τῶν ἱματίων αὐτοῦ ἀπολέσαντι· Μὴ δυσφύρει, ἔφη, ἀλλὰ μαρούλια ἀγοράσας καὶ ἐσθίων αὐτὰ πρὸς τὴν γωνίαν ἐπιστραφεὶς πρόσσχες, καὶ εὐρήσεις αὐτά. Στο ανέκδοτο υπ' αρ. 14, η ερώτηση που απευθύνει ο σχολαστικός στους περαστικούς από το ανοιχτό παράθυρο του σπιτιού που πρόκειται να αγοράσει για το αν του ταιριάζει το σπίτι ή όχι θα ήταν ίσως κατανοητή σε άλλη περίπτωση, εάν, για παράδειγμα, βρισκόταν σε κατάσταση ρούχων ή υποδημάτων, στην προκειμένη περίπτωση, όμως, η ερώτηση είναι ατυχής: Σχολαστικός οικίαν πριάμενος εἶτα διὰ τῆς θυρίδος παρακύψας ἠρώτα τοὺς παρερχομένους, εἰ πρέπει αὐτῷ. Κακή μεταφορά αναλογιών από τον κόσμο των ανθρώπων στο ζωϊκό βασίλειο έχουμε στο ανέκδοτο υπ' αρ. 39a, όπου ως πιθανή αιτιολογία για το μαύρο χρώμα μιας κότας προβάλλεται το ενδεχόμενο πένθος της εξαιτίας του θανάτου του συζύγου της κόκορα: Σχολαστικοὶ δύο ὁμοῦ ἐβάδιζον. ἰδῶν οὖν ὁ ἕτερος αὐτῶν μέλαιναν ὄρνιν· Ἀδελφέ, φησὶν, ἴσως ταύτης ὁ ἀλεκτρυὼν ἀπέθανεν.

3. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΑΝΑΡΜΟΣΤΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΤΟΥ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΥ

Η κωμική σύγχυση προκαλείται συχνά εξαιτίας της αδυναμίας του σχολαστικού να συμπεριφερθεί ορθά σε μια κατάσταση, να ερμηνεύσει κατά τον δέοντα τρόπο τη συμπεριφορά ενός άλλου προσώπου ή να προσαρ-

26. Βλ., για παράδειγμα, Tierfelder, *ό.π.*, 21. Ο Tierfelder δανείζεται τη φράση «das Prinzip der falschen Analogie» από τον G. Pontano.

27. Για περαιτέρω παραδείγματα, βλ. και τα κείμενα 22, 25, 30, 41, 45, 51, 66 της συλλογής.

Τρόποι εκφοράς του κωμικού στοιχείου

μόσει τη συμπεριφορά του στα εκάστοτε κοινωνικά συμφραζόμενα. Οι σχολαστικοί των ανεκδότην της συλλογής μας είναι άνθρωποι με πολύ χαμηλό δείκτη τόσο ευφυΐας όσο και κοινωνικής και συναισθηματικής νοημοσύνης. Στο ανέκδοτο υπ' αρ. 7, ο σχολαστικός δίνει εντολή στον δούλο του να απαντάει αντ' αυτού λόγω αφωνίας, που του είχε επιβάλει ο γιατρός του. Και ενώ ο δούλος υπακούει, ο ίδιος ακυρώνει κατ' ουσίαν τη συμβουλή του γιατρού εξηγώντας ο ίδιος στους συνομιλητές του τον λόγο για τον οποίο μιλά ο δούλος στη θέση του²⁸: Σχολαστικῶι τὴν σταφυλὴν τμηθέντι παρήγγειλεν ὁ ἰατρὸς μὴ λαλεῖν. ὁ δὲ τῶι δούλῳ αὐτοῦ ἐπέταξεν ἀντασπάξεσθαι ἀντ' αὐτοῦ τοὺς προσαγορεύοντας, εἶτα αὐτὸς πρὸς ἕκαστον ἔλεγε· Μὴ πρὸς ὕβριν αὐτὸ δέξῃ, εἰ ὁ δούλός μου ἀντ' ἐμοῦ ἀσπάζεται σε· ἐκέλευσε γάρ με ὁ ἰατρὸς μὴ λαλεῖν. Σχετικό είναι και το ανέκδοτο υπ' αρ. 6a, όπου ο σχολαστικός εκφράζει την αμηχανία του να χαιρετίσει τον γιατρό του, επειδή νιώθει ενοχές απέναντί του, καθώς δεν είχε ασθενήσει για πολύ καιρό: Σχολαστικὸς ἰδὼν τὸν κατὰ συνήθειαν αὐτοῦ ἰατρὸν ἐρχόμενον περιεστέλλετο <τὸ> αὐτῶι ὀφθῆναι. ἐπερωτηθεὶς δὲ παρὰ τινος αὐτοῦ ἑταίρου, διὰ τί αὐτὸ ποιεῖ, ἀπεκρίθη· Πολὺς χρόνος ἐστὶν ἀφ' οὗ οὐκ ἐνόσησα, καὶ ἐντρέπομαι αὐτόν²⁹. Τέλος, στο ανέκδοτο υπ' αρ. 34a, ο σχολαστικός απευθύνει ερωτήσεις σε ἄρρωστο φίλο του και, επειδή δεν λαμβάνει απαντήσεις λόγω αδυναμίας του τελευταίου να μιλήσει, εξοργίζεται δηλώνοντας πως ελπίζει και ο ίδιος να αρρωστήσει, ώστε να ανταποδώσει στον φίλο του τα όμοια: Σχολαστικὸς νοσοῦντα ἕτερον ἐπισκεπτόμενος ἠρώτα περὶ τῆς ὑγίας. τοῦ δὲ ἐκ τοῦ πυρετοῦ καταχθονισθέντος καὶ λαλεῖν μὴ δυναμένου, ὀργισθεὶς ἐξῆν ἔλεγε· Ἐλπίζω καὶ γὼ νοσῆσαι καὶ ἐλθόντος σου μὴ ἀποκρίνασθαι. Εδώ συνδυάζεται η αδυναμία συνειδητοποίησης της σοβαρότητας της κατάστασης με μια αυτοκαταστροφική ευχή.

4. ΜΑΚΑΒΡΙΕΣ ΦΡΑΣΕΙΣ Ή ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ

Μια ιδιαίτερη κατηγορία ανεκδότην αφορά σε μακάβριες καταστάσεις, η σοβαρότητα των οποίων θα προκαλούσε υπό φυσιολογικές συνθήκες θλίψη ή φιλοσοφικό αναστοχασμό. Στην περίπτωση των υπό εξέταση ανεκδότην, ωστόσο, η αυθάδεια και το θράσος του σχο-

28. Για περαιτέρω παραδείγματα αυτής της κατηγορίας, βλ. και τα κείμενα 2, 24, 27, 32, 40.

29. Παρόμοιο με το 6a είναι και το κείμενο υπ' αρ. 253: Σχολαστικὸς ἰατρῶι συναντήσας Συγχώρησόν μοι, εἶπε, καὶ μὴ μοι μέμψηι ὅτι οὐκ ἐνόσησα.

Επιστημονική Επετηρίς

λαστικού οδηγεί στο γέλιο. Στα ανέκδοτα αυτής της κατηγορίας, η δράση εκτυλίσσεται συνήθως εντός του οικογενειακού περιβάλλοντος του ήρωά μας, αφού το απευκταίο συμβαίνει σε συγγενείς του: στον πατέρα, τη σύζυγο, τον πεθερό του. Ο συγγενικός δεσμός επιτείνει από τη μια πλευρά το μέγεθος της οδύνης, ενώ από την άλλη καθιστά μεγαλύτερη την έκπληξη του κοινού για τα λεγόμενα του πρωταγωνιστή. Ενδεικτικό είναι το ανέκδοτο υπ' αρ. 13: Σχολαστικοί δύο [πατραλοῖαι] ἔδυσφόρουν πρὸς ἀλλήλους ἐπὶ τῶι τοὺς πατέρας αὐτῶν ζῆν. τοῦ δὲ ἑνὸς εἰπόντος· Θέλεις οὖν ἀποπνίξῃ, ἕκαστος ἡμῶν τὸν ἴδιον; Μὴ γένοιτο, εἶπεν ὁ ἄλλος, ἵνα μὴ πατραλοῖαι ἀκούσωμεν. ἀλλ' εἰ βούλει, σὺ τὸν ἑμὸν σφάξον, κἀγὼ τὸν σόν. Στην απόφαση των δύο σχολαστικών να θανατώσουν τους γονείς τους η μόνη τους έγνοια είναι μήπως τους αποκαλέσουν πατροκτόνους. Για αυτό και ως ενδεδειγμένη λύση προβάλλει η ιδέα να εξοντώσει ο ένας τον πατέρα του άλλου. Σχετικό είναι και το ανέκδοτο υπ' αρ. 38: Σχολαστικός πρεσβύτου πατρὸς σφόδρα νοσοῦντος τοὺς ἑταίρους ἠξίωσε στεφάνους φέρειν ἐπ' ἔκφοραῖ. τῆι δὲ ἐπιούσῃ ἡμέραι βέλτιον αὐτοῦ σχόντος, ὡς ἡγανάκτουν οἱ ἑταῖροι· Κἀγὼ, ἔφη, αἰσχύνομαι ζημιουμένων ὑμῶν. αὔριον οὖν φέρετε τοὺς στεφάνους· τοῦτον γὰρ ὡς ἂν ἔχη ἐξοίσω. Ο σχολαστικός δηλώνει πρόθυμος να πραγματοποιήσει την κηδεῖα του ἀρρωστού και ηλικιωμένου πατέρα του την επόμενη ημέρα, ακόμη και εάν εκείνος δεν έχει ακόμη αποβιώσει, προκειμένου να ικανοποιήσει τους φίλους του για τα στεφάνια που έφεραν για τον πατέρα του μετά από προτροπή του ίδιου του σχολαστικού³⁰. Τέλος, η ανεκδιήγητη τσιγγουνιά του σχολαστικού σε μία τόσο θλιβερή κατάσταση όπως αυτή του θανάτου της συζύγου του προκαλεί το γέλιο στο ανέκδοτο υπ' αρ. 97: Σχολαστικός, γυναικὸς αὐτοῦ ἀποθανούσης, σορὸν ἠγόραζε καὶ περὶ τῆς τιμῆς ἐζυγομάχει. τοῦ δὲ πωλοῦντος ὁμόσαντος μὴ ἔλαττον πέντε μυριάδων πωλήσειν, ὁ δὲ Ἐπειδὴ, ἔφη, προσεῖληψαι τῶι ὄρκωι, λαβὲ μὲν τὰς πέντε μυριάδας, εἰς προσθήκην δέ μοι μικρὸν σορίδιον δός, ἵνα ἐάν που χρεῖα παιδίωι γένηται ἔτοιμον ἦι. Ο σχολαστικός, για να μην ζημιωθεί οικονομικά από την αγορά του ακριβοῦ φέρετρου ζητά ως δώρο από πλευράς του πωλητή και ένα δεύτερο για να το έχει έτοιμο σε περίπτωση που αποβιώσει το παιδί του³¹.

30. Σχετικά με οικογενειακές σχέσεις είναι και τα αστεία 67, 77. Παραλλαγές του υπ' αρ. 77 ανεκδότου διαβάζουμε και στα ανέκδοτα 257 και 258.

31. Εκτός από τα παραπάνω ανέκδοτα, βλ. και τα υπ' αρ. 50, 90 της συλλογής.

Τρόποι εκφοράς του κωμικού στοιχείου

5. ΑΣΤΟΧΗ ΕΥΧΗ ΤΟΥ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΥ

Σε κάποια ανέκδοτα της συλλογής συναντούμε τον σχολαστικό να απευθύνει με επιπολαιότητα άστοχες ευχές. Είδαμε ήδη μια τέτοια περίπτωση στο ανέκδοτο υπ' αρ. 34a, όπου ο σχολαστικός δηλώνει πως ελπίζει να αρρωστήσει, ώστε να ανταποδώσει στον φίλο του την αγένεια με την οποία εκείνος δήθεν του φέρθηκε. Ένα άλλο παράδειγμα απαντά στο ανέκδοτο υπ' αρ. 54, όπου ο πρωταγωνιστής εύχεται στον πατέρα του να εμπλακεί ως κατηγορούμενος σε δίκη με βαριές κατηγορίες, προκειμένου να έχει ο ίδιος την ευκαιρία να του αποδείξει εκεί τη νεοαποκτηθείσα ρητορική του δεινότητα: Σχολαστικός γράφων πρὸς τὸν πατέρα ἀπὸ τῶν Ἀθηνῶν, καὶ ἐναβρυνόμενος ὅτι πεπαιδευται, προσέθηκεν· Εὐχομαι δέ σε εὐρεῖν κεφαλικὴν ἔχοντα δίκην, ἵνα σοι δείξω τὸν ῥήτορα. Τέλος, η ευχή που απευθύνει ο σχολαστικός του ανεκδότου υπ' αρ. 72, κατά τη στιγμή της αποχώρησής του από ένα γαμήλιο γλέντι μας θυμίζει έντονα τη δική μας παροιμιώδη έκφραση «παρ' τον στο γάμο σου να σου πει και του χρόνου»: Σχολαστικός ἐν γάμοις ἐστιαθεὶς εἶτα ἀναχωρῶν Εὐχομαι, εἶπεν, εὐτυχῶς καὶ αἰεὶ ταῦτα ὑμᾶς ποιεῖν³².

6. ΛΕΚΤΙΚΑ ΑΤΟΠΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΥ

Ένας άλλος τρόπος δημιουργίας κωμικού αποτελέσματος είναι αυτός που βασίζεται σε λεκτικά ατοπήματα. Ο πρωταγωνιστής χρησιμοποιεί λέξεις των οποίων τη σημασία αγνοεί, επαναλαμβάνει λέξεις που έχει ακούσει παρερμηνεύοντάς τις, χρησιμοποιεί άστοχα αμφίσημο λόγο, ερμηνεύει κυριολεκτικά φράσεις με μεταφορική σημασία κτλ.

α) Χρήση λέξεων με άγνωστη για τον ομιλητή σημασία ή παρερμηνεία λέξεων με αποτέλεσμα τη δημιουργία παρεξηγήσεων. Τυπικό παράδειγμα είναι το υπ' αρ. 94 ανέκδοτο: Σχολαστικός διαλεγόμενων τινῶν περὶ ἀπεψίας, ἔλεγε μηδεπώποτε ἠπεπηθέναι. τῶν δὲ πυνθανομένων εἰ μηδέποτε ἠρεύξατο πικρὸν ἢ ἀηδές, Τοῦτο, εἶπε, ποιῶ καθ' ἐκάστην ἡμέραν· ἐδῶ, ο σχολαστικός αγνοεί τη σημασία της λέξης ἀπεψία. Στο ανέκδοτο υπ' αρ. 4a: Σχολαστικὸς ἵππον πιπράσκοντος ἠρώτησέ τις εἰ πρωτοβόλος ἐστίν. τοῦ δὲ εἰπόντος δευτεροβόλον εἶναι, εἶπε· Πῶς; ὁ δὲ ἀπεκρίνατο· Ὅτι ἅπαξ ἐμὲ ἔβαλε κάτω καὶ ἅπαξ τὸν πατέρα μου, η παρεξήγηση δημιουργείται λόγω του

32. Βλ. σχετικά Καναβού, *ό.π.*, σσ. 119-120.

Επιστημονική Επετηρίς

λανθασμένου τρόπου ερμηνείας της λέξης πρωτοβόλος, η οποία ως τεχνικός όρος στην κτηνοτροφία δηλώνει «το άλογο που αλλάζει τα πρώτα του δόντια».

β) Κυριολεκτική ερμηνεία φράσεων που χρησιμοποιούνται μεταφορικά ή το αντίστροφο. Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα προσφέρει το ανέκδοτο υπ' αρ. 43: Σχολαστικός άκούσας παρά τινων ότι 'Ο πάγων σου ήδη έρχεται, άπελθών εις τήν πύλην έξεδέχετο αυτόν. Έτερος δέ τήν πρόφασιν έρωτήσας και γνούς· Εϊκότως, είπε, μωροί νομιζόμεθα· πόθεν γάρ οίδας, ει διά τής έτέρας πύλης έρχεται³³; Το κωμικό αποτέλεσμα δημιουργείται εδώ από τη μεταφορική σημασία της φράσης *ο πάγων σου ήδη έρχεται*, η οποία πιθανότατα αναφέρεται στην ερωτική πολιορκία που δέχονταν νεαρά αγόρια από άνδρες, όταν εισέρχονταν στην εφηβεία τους και άρχιζαν να βγάζουν γένεια, ενώ το ουσιαστικό *πύλη* είχε και τη μεταφορική σημασία «πρωκτός». Το γέλιο προκύπτει από την αδυναμία του σχολαστικού να αντιληφθεί τη μεταφορική σημασία των λέξεων: Ακούγοντας ότι έρχεται ο *πάγων* καταλαβαίνει ότι επιστρέφει ένα αγαπημένο του πρόσωπο, ίσως ο πατέρας του³⁴, και πηγαίνει στην πύλη να τον προϋπαντήσει, ενώ του διαφεύγει εντελώς η μεταφορική σεξουαλική διάσταση της φράσης που υπαινίσσεται την έναρξη ομοφυλοφυλικής σχέσης³⁵.

γ) Μετατόπιση της μεταφορικής χρήσης μιας λέξης. Μια ενδιαφέρουσα τέτοια περίπτωση προσφέρει το ανέκδοτο υπ' αρ. 55. Εκεί, το ρήμα *τρέφω* χρησιμοποιείται σε σχέση με τα βιβλία του σχολαστικού, τα οποία τον τρέφουν άπαξ μέσω της πώλησής τους και όχι, όπως θα έπρεπε, σε βάθος χρόνου μέσω της αποκτηθείσας από αυτά γνώσης: Σχολαστικός εϋτράπελος άπορών δαπανημάτων τὰ βιβλία αυτού επίπρασκε· και γράφων πρὸς τὸν πατέρα έλεγε· Σύγχαιρε ήμιν, πάτερ· ήδη γάρ ήμᾶς τὰ βιβλία τρέφει³⁶.

33. Baldwin, *Philogelos*, ό.π., σ. 64.

34. Πβ. την ιδιωτική επιστολή BGU IV 1080 (3ος αιώνας μ.Χ.) στην πρόσφατη επανέκδοσή της από τον Α. Παπαθωμά, «Literarischer Stil und rhetorische Gestaltung als Hochzeitsgeschenk: Der kaiserzeitliche Privatbrief BGU IV 1080», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 219, 2021, 130-134. Στο οπισθόγραφο της επιστολής αυτής (στ. 26), την οποία απευθύνει κάποιος Ηρακλείδης στον γιο του Ηρά, ο αποστολέας αυτοαποκαλείται *όξυπόγων* (βλ. σχετικά το σχόλιο στη σ. 134 της επανέκδοσης του παπύρου).

35. Περισσότερα παραδείγματα για αυτή την υποκατηγορία λεκτικών αποπημάτων προσφέρουν τα κείμενα 69, 70, 99 της συλλογής.

36. Βλ. σχετικά και Καναβού, ό.π., σσ. 125-126.

Τρόποι εκφοράς του κωμικού στοιχείου

δ) Άστοχη χρήση λέξεων που δημιουργεί λεκτική αμφισημία, την οποία ο πρωταγωνιστής δεν αντιλαμβάνεται. Στο ανέκδοτο υπ' αρ. 1: Σχολαστικός άργυροκόπωι επέταξε λύχνον ποιήσαι. τοῦ δὲ ἐξετάσαντος πηλίκον ποιήσει, ἀπεκρίνατο· Ὡς πρὸς ὀκτῶ ἀνθρώπους, το κωμικό αποτέλεσμα προκύπτει από τη δεύτερη σημασία της λέξης *λύχνος*, που είναι ένα είδος ψαριού. Έτσι, λοιπόν, η παραγγελία του σχολαστικού για *λύχνον*, που προορίζεται για οκτώ ανθρώπους, είναι σωστή και κατανοητή, εάν πρόκειται για ψάρι, όχι όμως εάν πρόκειται για «λυχνάρι». Η αδυναμία του σχολαστικού να διακρίνει τις δύο σημασίες της λέξης και να χρησιμοποιήσει αυτήν που επιθυμεί στα σωστά της συμφραζόμενα τον οδηγεί στο λανθασμένο κατάσταση και δημιουργεί παρεξήγηση στην παραγγελία, η οποία παράγει κωμικό αποτέλεσμα³⁷. Στο ανέκδοτο υπ' αρ. 19a: Σχολαστικός ιδὼν πολλοὺς στρουθοὺς ἐπὶ δένδρου ἐστῶτας, ἀπλώσας τὸν κόλπον ἔσειε τὸ δένδρον ὡς ὑποδεξόμενος τοὺς στρουθοὺς, το κωμικό προκύπτει από τη χρήση της λέξης *στρουθός*. *Στρουθός* σημαίνει «σπουργίτι» και το υποκοριστικό *στρουθίον* «σπουργιτάκι». Η λέξη *στρούθειον* έχει, ωστόσο, τελείως διαφορετική σημασία και δηλώνει το «μήλο»³⁸. Ο σχολαστικός βλέποντας σπουργίτια σε ένα δένδρο προσπαθεί να τα πιάσει σαν να ήταν μήλα. Παρόμοια, στο ανέκδοτο υπ' αρ. 65a: Σχολαστικοῦ υἱὸς ὑπὸ τοῦ πατρὸς εἰς τὸν πόλεμον ἐκπεμπόμενος ὑπέσχετο κεφαλὴν ἑνὸς τῶν ἐχθρῶν ἔχων ἐλεύσεσθαι. ὁ δὲ ἔφη· κἂν χωρὶς σε κεφαλῆς ἐλθόντα ἴδω, εὐφρανθήσομαι, η χρήση της λέξης *κεφαλῆ* σε μια άστοχη διατύπωση (*κἂν χωρὶς σε κεφαλῆς ἐλθόντα ἴδω, εὐφρανθήσομαι*) προκαλεί το γέλιο, αφού ο ομιλητής μοιάζει να δηλώνει πως θα χαρεί εάν ο συνομιλητής του επιστρέψει από τον πόλεμο ακέφαλος³⁹. Στο ανέκδοτο υπ' αρ. 74, ο σχολαστικός ακούει την παρατήρηση τρίτου σχετικά με το αδύνατο άλόγό του ότι αυτό δίνει την εντύπωση ότι σε λίγο θα πεθάνει: Σχολαστικῶι λεπτὸν ἵππον ἔχοντι προσελθὼν τις Ὁ ἵππος σου, ἔφη, εἰς Ἄιδου βλέπει. καὶ ὁ σχολαστικὸς· Κἂγὼ βλέπω. Η απάντηση του σχολαστικού (*κἂγὼ βλέπω*) παράγει κωμικό αποτέλεσμα, αφού είναι δίσημη: αφενός «και εγώ το βλέπω (sc. ότι η κατάσταση του αλόγου μου είναι άσχημη)», αφετέρου «και εγώ δίνω την εντύπωση ότι σε λίγο θα πεθάνω (sc. *κἂγὼ βλέπω εἰς Ἄιδου*)».

37. Βλ. σχετικά Felice, *ό.π.*, σσ. 156-157.

38. Baldwin, *Philogelos*, *ό.π.*, σ. 58.

39. Thierfelder, *ό.π.*, σ. 22.

Επιστημονική Επετηρίς

Σεξουαλικού χαρακτήρα είναι οι αμφισημίες στα επόμενα δύο παραδείγματα. Στο υπ' αρ. 92 ανέκδοτο: Σχολαστικός ἤρώτα τὸν πατέρα· Ἦ πεντακτύλος λήκυθος πόσον χωρεῖ;, το κωμικό αποτέλεσμα δημιουργείται από τη χρήση της λέξης *λήκυθος*, η οποία φαίνεται ότι στην καθομιλουμένη είχε τη σημασία «πέος»⁴⁰. Στο ανέκδοτο υπ' αρ. 98: Σχολαστικῶι ἐταῖρος ἀπαντήσας· Συγχαίρω σοι, εἶπεν, ὅτι σοι παιδίον ἐγεννήθη. ὁ δὲ ἀπεκρίνατο· Ταῦτα ὑμεῖς οἱ φίλοι ποιεῖτε, το αστείο πηγάζει από τη χαλαρή διατύπωση της απάντησης του σχολαστικού και τους συνειρμούς που δημιουργεί το ρήμα *ποιῶ*, το οποίο υποδηλώνει σεξουαλική επαφή. Στην απάντησή του, ο σχολαστικός ακούγεται σαν να αποδίδει την πατρότητα του νεογέννητου παιδιού του στους φίλους του⁴¹.

ε) Χρήση αντιθέτων. Κωμικό αποτέλεσμα προκύπτει συχνά από τη χρήση λέξεων με αντιθετική σημασία. Τέτοια είναι, για παράδειγμα, η αντίθεση ανάμεσα στο *θερμὸν και ψυχρῶ ἄνθρώπῳ* στο ανέκδοτο υπ' αρ. 58: Σχολαστικῶι εἰς βαλανεῖον εἰσελθόντος παραχύτης θερμὸν τοῖς ποσὶ προσέχεεν. ὁ δὲ Κάθαρμα, εἶπε, ψυχρῶι ἄνθρώπῳι θερμὸν προσχεῖς; Παρόμοια, στο ανέκδοτο υπ' αρ. 78: Σχολαστικός εἰκόνας ἀρχαῖα ζωγραφήματα ἔχούσας ἀπὸ Κορίνθου λαβὼν καὶ εἰς ναῦς ἐμβαλὼν τοῖς ναυκλήροισ εἶπεν· Ἐὰν ταύτας ἀπολέσητε, καινὰς ὑμᾶς ἀπαιτήσω, αντιδιαστέλλοντα τα ἀρχαῖα ζωγραφήματα και οι καιναί (sc. εἰκόναι). Εδώ, είναι προφανές ότι η αντικατάσταση των αρχαίων ζωγραφιών με καινούριες είναι αδύνατη⁴².

ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΑΣΤΕΙΩΝ ΠΕΡΙ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΥ

Χαρακτηριστικό γνώρισμα των αστείων της συλλογής είναι η βραχυλογία, η περιεκτικότητα και η χρήση απλής, καθημερινής γλώσσας. Άλλοτε ο πρωταγωνιστής των κειμένων δρα μόνος του⁴³, άλλοτε υπάρχει αλληλεπίδραση μεταξύ αυτού και ενός άλλου προσώπου ή άλλων προσώπων· σε αυτήν την περίπτωση, το κωμικό προκύπτει από την αλλη-

40. Βλ., για παράδειγμα, Α. Γ. Κατσούρης, *Ἀριστοφάνης. Βάτραχοι*, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1998², σ. 97 και Baldwin, *Philogelos*, ό.π., σ. 77.

41. Baldwin, *Philogelos*, ό.π., σ. 78. Σχετικά με τη συγκεκριμένη υποκατηγορία είναι και τα κείμενα 48, 59 της συλλογής.

42. Για περισσότερα παραδείγματα, βλ. τα κείμενα 82, 85, 88 της συλλογής.

43. Βλ. τα κείμενα 2, 8, 9, 11, 14, 19, 28, 35, 41, 48, 52, 60, 64, 66, 71, 73, 85, 88, 255, 256.

Τρόποι εκφοράς του κωμικού στοιχείου

λεπίδραση μεταξύ των δρώντων προσώπων⁴⁴. Ο σχολαστικός προβαίνει σε μία κωμική ενέργεια, ένα δεύτερο πρόσωπο διατυπώνει ερώτηση για την αιτία αυτής της ενέργειας και ο σχολαστικός απαντά με μία φράση που προκαλεί γέλιο⁴⁵. Άλλοτε εμφανίζονται δύο σχολαστικοί. Η μεταξύ τους διάδραση ή η διεπίδρασή τους με άλλα πρόσωπα δημιουργεί κωμικό αποτέλεσμα⁴⁶.

Τα ανέκδοτα ξεκινούν με μία εισαγωγική φράση, στην αρχή της οποίας τίθεται η λέξη *σχολαστικός* στην ονομαστική ή σε μία από τις πλάγιες πτώσεις και συνήθως έπεται μια προσδιοριστική αυτής της λέξης μετοχή. Το ρήμα της πρότασης τίθεται κατά κανόνα στο τέλος της περιόδου⁴⁷. Η μετοχή συμπυκνώνει την κατάσταση ή το γεγονός στο οποίο αντιδρά ο σχολαστικός με μια φράση ή ενέργεια που προκαλεί γέλιο. Μεταξύ της αρχικής λέξης και του ρήματος, εκτός από τη μετοχική φράση, μπορεί να παρεμβάλλονται ή να ακολουθούν: α) το αντικείμενο της μετοχής⁴⁸, β) το αντικείμενο της μετοχής – επιρρηματικοί προσδιορισμοί – το αντικείμενο ρήματος – δευτερεύουσες προτάσεις⁴⁹, γ) το αντικείμενο της μετοχής – προσδιορισμοί – το αντικείμενο του ρήματος⁵⁰, δ) το υποκείμενο και το αντικείμενο του ρήματος⁵¹, ε) επιρρηματικοί προσδιορισμοί⁵². Το ανέκδοτο μπορεί, επίσης, να ξεκινάει με τη λέξη *σχολαστικοί*, όταν πρόκειται να γίνει αναφορά σε δύο σχολαστικούς⁵³. Άλλοτε πάλι, παραλείπεται η μετοχική φράση και δηλώνεται μόνο το υποκείμενο, το ρήμα και το αντικείμενό του⁵⁴. Στα υπ' αρ. 73 και 84 ανέκδοτα χρησιμοποιείται η φράση *ὁ αὐτός*, για να δηλωθεί ότι πρόκειται για το ίδιο υποκείμενο με το αμέσως προηγούμενο ανέκδοτο⁵⁵.

44. Βλ. σχετικά τα κείμενα 1, 3-6, 10, 12, 13, 15-18, 21, 23-25, 27, 33, 36, 38, 40, 44-47, 49-51, 53-59, 61-63, 65, 67-70, 72, 74-84, 86, 87, 89-95, 97-103, 253, 254, 265 της συλλογής.

45. Thierfelder, *ό.π.*, σ. 23. Βλ. σχετικά τα κείμενα 4, 6, 15, 31, 32, 43 της συλλογής.

46. Βλ. τα κείμενα 13, 20, 22b, 39, 42, 43, 96 της συλλογής.

47. Βλ. τα κείμενα 18, 32, 61, 80, 85, 86, 257 της συλλογής.

48. Βλ. τα κείμενα 90, 254, 259 της συλλογής.

49. Βλ. ενδεικτικά τα κείμενα 4, 14, 16, 21, 30, 35, 49, 51, 59, 60, 64, 83, 88, 255, 258, 265 της συλλογής.

50. Βλ. ενδεικτικά τα κείμενα 2a, 3, 4, 5b, 6, 14, 15, 21, 22a, 23, 24, 30, 31, 34, 35, 40a, 41, 49, 55, 64, 71, 78, 256, 257 της συλλογής.

51. Βλ. το κείμενο 58 της συλλογής.

52. Βλ. τα κείμενα 56, 61, 85, 87 της συλλογής.

53. Βλ. τα κείμενα 13, 20, 39, 42, 96 της συλλογής.

54. Βλ. ενδεικτικά τα κείμενα 1, 28, 29, 33, 36, 37, 39, 40b, 45, 46, 48, 50, 62, 63, 73, 92, 95, 99, 100, 102, 103 της συλλογής.

55. Βλ. σχετικά τα κείμενα 73 και 84. 73: Ὁ αὐτὸς τὸ Σκρηβωνίας μνημα καλὸν ἔφη καὶ πολυτελὲς εἶναι, ἀλλὰ ἐπινόσωι τόπωι οἰκοδομηθῆσαι. 84: ὁ αὐτὸς

Επιστημονική Επετηρίς

Σε αρκετά ανέκδοτα χρησιμοποιείται παρενθετικά το ρήμα *ἔφη* (ή σπανιότερα το ρήμα *εἶπεν*). Σε αυτά τα παραδείγματα δηλώνεται μόνο το υποκείμενο της πρότασης στην αρχή και ακολουθούν προσδιορισμοί ή μετοχές και τα αντικείμενά τους⁵⁶. Στην εισαγωγική φράση χρησιμοποιούνται συνήθως οι ρηματικοί τύποι *ἀπεκρίνατο, εἶπεν, ἠρωτήθη, ἔλεγεν, λέγει, ἠρώτησε, ἔφη, ἠρώτα, ἀπήγγειλεν, ἐπυνθάνετο*. Μετά το λεκτικό ρήμα (ή τον ρηματικό τύπο) ακολουθούν αυτολεξεί σε ευθύ λόγο τα λόγια κάποιου⁵⁷. Επιπλέον, απαντούν ποικίλα ρήματα τα οποία δηλώνουν την ενέργεια στην οποία προβαίνει ή την κατάσταση στην οποία βρίσκεται το υποκείμενο της πρότασης.

Όχι σπάνια απαντούν δομές που απηγούν την καθημερινή γλώσσα της εποχής. Ως παράδειγμα αναφέρουμε εδώ την εισαγωγή του ευθέως λόγου στο ανέκδοτο υπ' αρ. 43 με τον σύνδεσμο *ὅτι*: Σχολαστικὸς ἀκούσας παρά τινων ὅτι Ὁ πάγων σου ἤδη ἔρχεται ... Πρόκειται για μια δι-αδεδομένη δομή της εποχής συγγραφής των ανεκδότην ὅπως τη γνωρίζουμε ἀπὸ αναρίθμητες παπυρικὲς ἐπιστολές.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η συλλογή σύντομων ανεκδότην της αυτοκρατορικής περιόδου που φέρει τον τίτλο *Φιλόγελως* περιλαμβάνει ανέκδοτα που διακωμωδούν ανθρώπινους χαρακτήρες. Η συλλογή αποτελείται ἀπὸ 265 ανέκδοτα, τα οποία είναι ταξινομημένα σε κατηγορίες ἀνά κεντρικὸ ἥρωα. Το μεγαλύτερο τμήμα της ανθολογίας περιστρέφεται γύρω ἀπὸ την ευήθεια, τη νοητικὴ ἔνδεια, τη συναισθηματικὴ ἀνεπάρκεια και την κοινωνικὴ δυσπροσαρμοστικότητα του σημαντικότερου χαρακτήρα της συλλογής, του σχολαστικοῦ. Η περιορισμένη ικανότητα ἀντίληψης και κρίσης των σχολαστικῶν οδηγεί σε ἀπερίσκεπτες και ἀστοχες ἐνέργειες, καθὼς και σε λογικὰ κενὰ στη συμπεριφορά τους, τα οποία προκαλοῦν το γέλιο. Η παρούσα μελέτη ἀναλύει τις τεχνικὲς που εφαρμόζονται κατὰ τη δημιουργία αὐτοῦ του κωμικοῦ χαρακτήρα και συστηματοποιεῖ τα μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ των ανεκδότην.

τοῖς στρατιώταις Αὔριον, εἶπε, μακρὰν ὁδὸν ὁδοιπορῆσαι ἀναγκαῖον· σήμερον οὖν πλεονάκις καθέσθητε.

56. Βλ. τα κείμενα 25, 66, 67 72, 74, 76, 77, 81, 84, 91, 98, 101, 253 της συλλογής.

57. Βλ. ἐνδεικτικὰ τα κείμενα 3, 5, 10, 12, 18, 22-24, 28, 37, 40, 59, 65, 69, 77, 78, 88, 257, 258, 265 της συλλογής.

Τρόποι εκφοράς του κωμικού στοιχείου

ABSTRACT

Ways of Expressing the Comic Element while Sketching the Scholastikos Character in the Collection of Anecdotes Entitled “Philogelos”

The collection of short anecdotes entitled “Philogelos”, which dates from the Imperial period, includes jokes that mock types of characters. The collection consists of 265 jokes which are categorized on the basis of main characters. The largest part of the anthology centers around the foolishness, the mental poverty, and the social maladjustment of the most popular character of the collection, the *scholastikos*. The limited ability of the *scholastikos* to perceive and judge reality leads to thoughtless and misguided actions, as well as to irrational behaviour, which provoke laughter to the reader. The present study analyzes and systematizes the morphological features and the techniques used in the formation of this comic character.

ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΚΑΝΑΒΟΥ

Επίκ. Καθηγήτρια

Τμήμα Φιλολογίας

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΑ ΈΡΩΤΙΚΑ ΤΟΥ ΚΛΕΑΡΧΟΥ ΤΟΥ ΣΟΛΕΑ*

Το έργο του περιπατητικού φιλοσόφου Κλεάρχου από τους Σόλους της Κύπρου (4^{ος}-3^{ος} αιώνας π.Χ.), το οποίο σώζεται αποσπασματικά,¹ κάλυπτε ποικίλες θεματικές περιοχές (ηθική φιλοσοφία, φυσική ιστορία, φιλοσοφία της ψυχής, διάφορα πλατωνικά θέματα). Μια ομάδα από τα αποσπάσματα του Κλεάρχου (απόσπ. 21-35) προέρχεται από μια πραγματεία με τίτλο Έρωτικά, η οποία είχε έκταση τουλάχιστον δύο βιβλίων.² Τα αποσπάσματα αυτά παραδίδονται στο σύνολό τους από τον συγγραφέα της αυτοκρατορικής περιόδου Αθήναιο στο έργο του Δειννοσοφισταί, τα περισσότερα στο 13^ο βιβλίο, όπου συζητείται επί μακρόν το ζήτημα του έρωτα. Κάποια από τα αποσπάσματα περιέχουν ηθικές αποφάνσεις και γενικές κρίσεις για τον έρωτα και τους εραστές (απόσπ. 21, 22, 23) ή διατυπώνουν προβλήματα (απόσπ. 24 και 25: *διὰ τί...*). Άλλα δίνουν παραδείγματα της επενέργειας του έρωτα στη ζωή διασήμων ανδρών της ιστορίας (ο έρωτας του Περικλή για την Ασπασία, απόσπ. 30· η ερωτική παρασπονδία του Επαμεινώνδα του Θηβαίου, απόσπ. 31) και της επίδρασής του στην έμπνευση των ποιητών (απόσπ. 34 για τους ποιητές Αντίμαχο και Λαμύνθιο που συνέθεσαν ποίηση για εταίρες). Μερικά αποσπάσματα, τέλος, περιέχουν ίχνη μυθικών και παρά-

---

* Οι μεταφράσεις των αρχαίων κειμένων που δίνονται είναι της γράφουσας. Η αρίθμηση των αποσπασμάτων του Κλεάρχου ακολουθεί την έκδοση του Fritz Wehrli (υποσημ. 1).

1. Τα αποσπάσματα (πάνω από 100, ποικίλης έκτασης) είναι συγκεντρωμένα στο Fritz Wehrli, *Die Schule des Aristoteles. Texte und Kommentar III: Klearchos*, Stuttgart 1969. Σώζονται 16 τίτλοι έργων του. Για μια πλούσια γενική εισαγωγή στη ζωή και στο έργο του Κλεάρχου, βλ. Stavros Tsitsiridis, *Beiträge zu den Fragmenten des Klearchos von Soloi*, Berlin / Boston 2013, σσ. 1-20.

2. Για την αρκετά σημαντική θέση του έρωτα στην περιπατητική φιλοσοφία (παρά την ισχνή του παρουσία στο έργο του Αριστοτέλη), βλ. William W. Fortenbaugh, «Aristo of Ceus: The Fragments Concerning Eros», Felicitas Opwis και David Reisman (επιμ.), *Islamic Philosophy, Science, Culture, and Religion. Studies in Honor of Dimitri Gutas*, Leiden / Boston 2012, σσ. 11-23.

Επιστημονική Επετηρίς

δοξων αφηγήσεων, που στην πλειοψηφία τους παρέχουν παραδείγματα άφρονος ερωτικής συμπεριφοράς. Η αφήγηση μυθικών ιστοριών σε ηθικοφιλοσοφικά συμφραζόμενα είναι ένα στοιχείο της πλατωνικής κληρονομιάς που φαίνεται ότι καλλιεργήθηκε ιδιαίτερα από τον Κλέαρχο, και σε ένα βαθμό και από άλλους φιλοσόφους του πρώιμου Περίπατου, ο οποίος είχε στενή σχέση με τον Πλάτωνα³. Η μελέτη των σχετικών αποσπασμάτων του Κλεάρχου είναι, λοιπόν, σημαντική για την αποτίμηση της προσφοράς του, και έχει ενδιαφέρον τόσο από λογοτεχνική όσο και από φιλοσοφική άποψη: η παρούσα εργασία επικεντρώνεται σε αυτά τα αποσπάσματα. Πρόκειται για τα ακόλουθα:

Απόσπ. 29 (= Αθήναιος XIII 573 a): *Κλέαρχος δ' ἐν πρώτῳ ἐρωτικῶν Γύγης, φησίν, ὁ Λυδῶν βασιλεὺς οὐ μόνον περὶ ζῶσαν τὴν ἐρωμένην περιβόητος γέγονεν, ἐγχειρίσας αὐτόν τε καὶ τὴν ἀρχὴν ἐκείνη πᾶσαν, ἀλλὰ καὶ τελευτησάσης συναγαγὼν τοὺς ἐκ τῆς χώρας Λυδοὺς πάντας ἔχωσε μὲν [Λυδίας] τὸ νῦν ἔτι καλούμενον τῆς ἐταίρας μνήμα, εἰς ὕψος ἄρας ..... ὥστε περιοδεύοντος αὐτοῦ τὴν ἐντὸς τοῦ Τμῶλου χώραν, οὗ ἂν ἐπιστραφεὶς τύχη, καθορᾶν τὸ μνήμα καὶ πᾶσι τοῖς τὴν Λυδίαν οἰκοῦσιν ἄποπτον εἶναι.*

Μετάφραση: Λέει ο Κλέαρχος στο πρώτο βιβλίο των *Ἐρωτικῶν* ότι ο Γύγης, ο βασιλιάς των Λυδῶν, είχε γίνει διαβόητος για την ερωμένη του, όχι μόνο όσο αυτή ζούσε, επειδή της είχε παραδώσει τον εαυτό του και όλο του το βασίλειο, αλλά και επειδή όταν αυτή πέθανε, μάζεψε όλους τους Λυδοὺς της χώρας και έφτιαξε μνήμα που και σήμερα ακόμη ονομάζεται «ο τάφος της εταίρας», δίνοντάς του μεγάλο ύψος ... ώστε όποτε έκανε περιοδεία στην περιοχή του Τμῶλου, σε όποια κατεύθυνση κι αν στρεφόταν, να βλέπει το μνήμα, και να είναι αυτό ορατό σε όλους τους κατοίκους της Λυδίας.

Τον Γύγη που παντρεύτηκε τη γυναίκα του βασιλιά Κανδαύλη και πήρε τη βασιλεία των Λυδῶν γνωρίζουμε βέβαια από τον Ηρόδοτο (Α 8-13). Η ιστορία, όμως, στην οποία αναφέρεται ο Κλέαρχος, με πρωταγωνιστή

---

3. Για την ιδιαίτερη σχέση του Κλεάρχου με την πλατωνική σκέψη, πβ. ειδικά το έργο *Περὶ ὕπνου*, με θέμα την ψυχή, με μορφή διαλόγου και χρήση μύθου. Βλ. George E. Karamanolis, *Plato and Aristotle in Agreement? Platonists on Aristotle from Antiochus to Porphyry*, Oxford 2006, σσ. 331-336 για τον Πλάτωνα και τον πρώιμο Περίπατο (σσ. 333-334 ειδικά για τον Κλέαρχο).

Παρατηρήσεις στα Ερωτικά του Κλεάρχου του Σολέα

τον Γύγη, δεν έχει ηροδοτέια προέλευση: μοναδική πηγή για αυτήν είναι ο ίδιος ο Κλέαρχος. Στο πρώτο βιβλίο των *Ερωτικών* του, αναφέρει ένα περιστατικό από τη μετέπειτα ζωή του Γύγη, ο οποίος, βασιλιάς πλέον, ερωτεύεται παράφορα μια γυναίκα και της παραδίνεται απόλυτα, παραχωρώντας της τον έλεγχο του βασιλείου του, ενώ όταν αυτή πεθαίνει, της αφιερώνει ένα μεγαλειώδες μνήμα, ορατό από όλα τα μέρη της Λυδίας. Η γυναίκα αυτή χαρακτηρίζεται στο κείμενο ως *εταίρα*, και η ιστορία του μνημείου της θυμίζει την αντίστοιχη παράδοση για την πυρραμίδα που αφιέρωσαν στην εταίρα Ροδώπη κάποιοι *νομάρχαι*, πρώην εραστές της (Εκαταίος, *FGrH* 264 F 25,64): τόσο η παράδοση αυτή (την οποία αμφισβητεί ο Ηρόδοτος, Β 135), όσο και η ιστορία του μνημειώματος της ερωμένης του Γύγη έχουν πλασματικό χαρακτήρα,⁴ αν και κάποια από τα αφιερώματα σε εταίρες που αναφέρονται στις πηγές μας πρέπει να ήταν πραγματικά (πβ. τα μνημεία για την Πυθιονίκη, ερωμένη του Αρπάλου, θησαυροφύλακα του Μ. Αλεξάνδρου, τα οποία αναφέρουν ο περιπατητικός φιλόσοφος Δικαίαρχος και ο ιστορικός Θεόπομπος)⁵.

Σε αντίθεση με την παραδοξότητα του έρωτα του Κανδαύλη, που είχε ερωτευτεί τη νόμιμη σύζυγό του (*οὗτος δὲ ὦν ὁ Κανδαύλης ἡράσθη τῆς ἑωυτοῦ γυναικός*, Ηρόδοτος Α 8), ο έρωτας του Γύγη τοποθετείται στο πλαίσιο του στερεότυπου θέματος του έρωτα για εταίρες, για το οποίο ο Αθήναιος συγκεντρώνει στο 13^ο βιβλίο των *Δειπνοσοφιστῶν* πολλά λογοτεχνικά και ιστορικά παραδείγματα, άλλα θετικά για τις εταίρες και τον ρόλο τους, και άλλα αρνητικά⁶. Η έκθεση του υπέρμετρου ερωτικού πάθους του Γύγη γοητεύει, αλλά ένας τέτοιος έρωτας μοιάζει να εναντιώνεται στις επιταγές της *σωφροσύνης*⁷, έστω κι αν αυτό δεν δηλώνεται ξεκάθαρα στα συμφραζόμενα του Αθήναιου. Στη συνέχεια της κουβέντας για τις εταίρες συναντάμε και άλλα παραθέματα από τον Κλέαρχο, που αν

---

4. Βλ. Konstantinos Kapparis, *Prostitution in the Ancient Greek World*, Berlin / Boston 2018, σσ. 26 και 316-317, όπου η διήγηση για την ερωμένη του Γύγη ερμηνεύεται ως ένα πιθανό αίτιον, ένα μέσο για να εξηγηθεί η ύπαρξη του εν λόγω μνημείου (αν βέβαια επρόκειτο για πραγματικό μνημείο, γνωστό στον Κλέαρχο). Ο Fritz Wehrli (*ό.π.*, σ. 56) ονομάζει τον Κτησία ως πιθανή πηγή της ιστορίας.

5. Βλ. Konstantinos Kapparis, *ό.π.*, σ. 113 για περισσότερες λεπτομέρειες και τις πλήρεις παραπομπές.

6. Για τον τρόπο που παρουσιάζονται οι εταίρες στον Αθήναιο, βλ. Laura K. McClure, *Courtesans at Table: Gender and Greek Literary Culture in Athenaeus*, London / New York 2003.

7. Αν και ο όρος δεν αναφέρεται εδώ, πβ. απόσπ. 62 από τους *Βίους* του Κλεάρχου, όπου η μακροζωία του Γοργία του Λεοντίου αποδίδεται στο *σωφρόνως ζῆν*, που περιλαμβάνει τον έλεγχο της *ἡδονῆς*.

Επιστημονική Επετηρίς

και τοποθετούνται στο πλαίσιο της γενικά θετικής αποτίμησης των εταιρών από τον γραμματικό Μυρτίλο (571-610 ε), οδηγούν συνειρμικά στη σκέψη ότι αυτού του είδους οι έρωτες μπορούν να αποβούν επικίνδυνοι για τους ισχυρούς άνδρες που πέφτουν θύματά τους· έτσι και ο πολιτικός ρόλος του Περικλή υπονομεύτηκε από τις παρεμβάσεις της Ασπασίας (απόσπ. 30), και ο Επαμεινώνδας χρεώθηκε μια ερωτική σχέση από την οποία έλειπε η ευσχημοσύνη (απόσπ. 31)⁸.

Απόσπ. 26 (= Αθήναιος XIII 605 ε): *ὕμεις δέ, ὦ φιλόσοφοι, κὰν ἐρασθέντες ποτέ γυναικῶν ἐν ἐννοίᾳ λάβητε ὡς ἀδύνατόν ἐστι τὸ τυχεῖν, μάθετε <ὅτι ἀδυνατοῦσι> παύονται οἱ ἔρωτες, ὡς φησι Κλέαρχος. τῆ τε γὰρ περὶ τὴν Πειρῆνην χαλκῆ βοὶ βοῦς ἐπανέβη, καὶ γεγραμμένη κυνὶ καὶ περιστερᾶ καὶ χηνὶ τῆ μὲν κύων, τῆ δὲ περιστερᾶ, τῆ δὲ χῆν προσῆλθον καὶ ἐπεπήδησαν. φανέντων δὲ πᾶσι τούτοις ἀδυνάτων ἀπέστησαν, καθάπερ Κλείσοφος ὁ Σηλυμβριανός. οὗτος γὰρ τοῦ ἐν Σάμῳ Παρίου ἀγάλματος ἐρασθεὶς κατέκλεισεν αὐτὸν ἐν τῷ ναῶ, ὡς πλησιάσαι δυνησόμενος. καὶ ὡς ἠδυνάτει διὰ τε τὴν ψυχρότητα καὶ τὸ ἀντίτυπον τοῦ λίθου, τηνικαῦτα τῆς ἐπιθυμίας ἀπέστη καὶ † προβαλλόμενος τὸ σαρκίον † ἐπλησίασεν.*

Μετάφραση: Εσείς λοιπόν, φιλόσοφοι, και αν ερωτευτείτε ποτέ γυναίκες και καταλάβετε ότι δεν μπορείτε να ικανοποιήσετε τον πόθο σας, μάθετε ότι τελειώνουν οι έρωτες, όπως λέει ο Κλέαρχος. Για παράδειγμα, τη χάλκινη αγελάδα κοντά στην Πειρήνη την καβάλησε ένα βόδι, και τη ζωγραφιστή σκύλα και την περιστέρα και τη χήνα τις πλησίασαν και τις καβάλησαν αντίστοιχα σκύλος, περιστέρι και χήνος. Όταν φάνηκε το αδύνατο όλων αυτών των περιπτώσεων, απομακρύνθηκαν, όπως ακριβώς ο Κλείσοφος από τη Σηλυμβρία. Αυτός δηλαδή πόθησε ένα άγαλμα από παριανό μάρμαρο στη Σάμο, και κλείστηκε μέσα στον ναό, για να μπορέσει να το πλησιάσει ερωτικά. Και όταν απέτυχε εξαιτίας της ακαμψίας και της αντίστασης της πέτρας, τότε παραιτήθηκε από την επιθυμία του και στράφηκε ερωτικά προς † μια σάρκα που έβαλε μπροστά του †.

Απόσπ. 27 (= Αθήναιος XIII 606 ε): *ἐν Αἰγίῳ δὲ παιδὸς ἠράσθη χῆν, ὡς*

8. Βλ. και Fritz Wehrli, *ό.π.*, σ. 56. Όπως παρατηρεῖ η Laura K. McClure (*ό.π.*, σ. 51), η ρητορική στρατηγική του Μυρτίλου περιλαμβάνει την παρουσίαση αρνητικών γνωρισμάτων των εταιρών ως θετικών.

Παρατηρήσεις στα Ερωτικά του Κλέαρχου του Σολέα

Κλέαρχος *ἱστορεῖ ἐν πρῶτῳ ἐρωτικῶν*.

Μετάφραση: Στο Αίγιο μια χήνα ερωτεύτηκε ένα αγόρι, όπως αναφέρει ο Κλέαρχος στο πρώτο βιβλίο των *Ἐρωτικῶν*.

Απόσπ. 28 (= Αθήναιος XIII 606 c): *ἐν δὲ Λευκαδίᾳ φησὶν Κλέαρχος οὕτως ἐρασθῆναι τῶν παρθένου ὡς καὶ τὸν βίον ἐκλιπούση συναποθανεῖν*.

Μετάφραση: Στη Λευκαδία λέει ο Κλέαρχος ότι ένα παγώνι ερωτεύτηκε μια κοπέλα, και όταν αυτή έφυγε από τη ζωή, πέθανε κι αυτό μαζί της.

Το απόσπ. 26 είναι φθαρμένο στην αρχή και στο τέλος, είναι όμως αρκετά σαφές ως προς το νόημα. Οι φιλόσοφοι πρέπει να γνωρίζουν αυτό που λέει ο Κλέαρχος, ότι αν τύχει να ερωτευτούν κάποιες γυναίκες, και ο έρωτάς τους μείνει ανεκπλήρωτος, ο πόθος τους κάποια στιγμή θα τελειώσει. Στο ίδιο απόσπασμα, καθώς και στα απόσπ. 27 και 28, αναφέρονται παραδείγματα ανεκπλήρωτων ερώτων. Στο απόσπ. 26, ο μάταιος έρωτας ενός άνδρα για ένα άγαλμα είναι ένα θέμα με πλούσια λογοτεχνική ιστορία: ο Κλείσοφος από τη Σηλυμβρία δεν είναι γνωστός από αλλού, αλλά άνδρες που βίωσαν τον αφύσικο αυτό έρωτα αναφέρονται κι άλλοι: ο πιο γνωστός είναι ο Πυγμαλίων (που ερωτεύτηκε ένα άγαλμα της Αφροδίτης), ενώ κάποιοι μένουν ανώνυμοι.⁹ Λιγότερο συνηθισμένη είναι η ιδέα (στο ίδιο απόσπασμα) ότι και τα ζώα μπορούν να βιώσουν αντίστοιχα πάθη για άψυχα αντικείμενα. Τα εν λόγω έργα τέχνης, αγάλματα και ζωγραφιές, είναι τόσο πιστά στο πρωτότυπο φυσικό αντικείμενο, ώστε να διεγείρουν συναισθήματα, σαν να ήταν ζωντανά όντα¹⁰. Το θέμα του έρωτα διαφορετικών ειδών ζώων για ανθρώπους (απόσπ. 27 και 28) φαίνεται πως ήταν δημοφιλές στο έργο των περιπατητικών, όπως προκύπτει από τις παραπομπές του Αθήναιου (XIII 606 b-f). Από εκεί φαίνεται ότι το απόσπ. 27 του Κλέαρχου μπορεί να αντλεί από το έργο *Ἐρωτικός* του Θεοφράστου.

Οι ιστορίες με θέμα αφύσικα ερωτικά πάθη ανθρώπων για αγάλμα-

9. Βλ. Nikoletta Kanavou, *Philostratus' Life of Apollonios of Tyana and its Literary Context*, München 2018, σσ. 158-160.

10. Ίσως η έμπνευση εδώ προέρχεται από πραγματικά αναθήματα, όπως χάλκινες αναπαραστάσεις βοδιών· βλ. Luciano Canfora (επιμ.), *Ateneo: I Deipnosofisti* (τόμ. 3), Roma 2001, σ. 1560.

Επιστημονική Επετηρίς

τα, καθώς και ζών για ανθρώπους, είναι πολυάριθμες και διαχρονικά δημοφιλείς. Στο έργο του *Ποικίλη Ιστορία* (IX 39), ο Αιλιανός αναφέρει μαζί παραδείγματα από τα δύο αυτά είδη αφύσικων ερώτων, όπως και ο Αθήναιος. Οι συγγραφείς αυτοί, όπως και ο Κλέαρχος, αναπαρήγαν αυτές τις ιστορίες επειδή τις έβρισκαν παράδοξες και διασκεδαστικές, αλλά και για το ηθικό τους νόημα. Το σχόλιο του Αιλιανού (ό.π.) σίγουρα δεν απέχει πολύ από τη στάση του περιπατητικού φιλοσόφου απέναντι σε αυτές τις διηγήσεις: *Πῶς δὲ οὐκ ἂν φαίη τις γελοίους ἄμα καὶ παραδόξους τούσδε τοὺς ἔρωτας; «Πῶς να μην πει κανείς αυτούς τους έρωτες γελοίους και παράδοξους;»*. Επιπρόσθετα, ο Κλέαρχος φαίνεται πως χρησιμοποίησε τις ιστορίες αυτές για να στηρίξει την ακόλουθη φιλοσοφική θέση: ο αφύσικος ή ανεκπλήρωτος χαρακτήρας κάποιων πόθων τούς καταδικάζει να σβήνουν ή να μετατοπίζονται (παύονται οί έρωτες, ὡς φησι Κλέαρχος ... φανέντων δὲ πᾶσι τούτοις ἀδυνάτων ἀπέστησαν ... τηνικαῦτα τῆς ἐπιθυμίας ἀπέστη καὶ † προβαλλόμενος τὸ σαρκίον † ἐπλησίασεν, απόσπ. 26).¹¹

Απόσπ. 32 (= Αθήναιος XIV 619 c): *Κλέαρχος δ' ἐν πρώτῳ ἐρωτικῶν νόμιον καλεῖσθαι τινά φησιν ὠδὴν ἀπ' Ἡριφανίδος, γράφων οὕτως: Ἡριφανίς ἢ μελοποιὸς Μενάλκου κυνηγετοῦντος ἐρασθεῖσα ἐθήρευεν μεταθέουσα ταῖς ἐπιθυμίαις. φοιτῶσα γὰρ καὶ πλανωμένη πάντας τοὺς ὄρειους ἐπέξῃει δρυμοὺς, ὡς μῦθον εἶναι τοὺς λεγομένους Ἰοὺς δρόμους. ὥστε μὴ μόνον τῶν ἀνθρώπων τοὺς ἀστοργία διαφέροντας, ἀλλὰ καὶ τῶν θηρῶν τοὺς ἀνημερωτάτους συνδακρυῶσαι τῷ πάθει, λαβόντας αἰσθησιν ἐρωτικῆς ἐλπίδος. ὄθεν ἐποίησέ τε καὶ ποιήσασα περιήει κατὰ τὴν ἐρημίαν, ὡς φασιν, ἀναβοῶσα καὶ ἄδουσα τὸ καλούμενον νόμιον, ἐν ᾧ ἔστιν: μακραι δρῦες, ᾧ Μενάλκα.*

Μετάφραση: Ο Κλέαρχος στο πρώτο βιβλίο των *Έρωτικῶν* λέει για ένα τραγούδι που ονομαζόταν νόμιον, με προέλευση από την Ηριφανίδα, και αναφέρει τα εξής: η ποιήτρια Ηριφανίδα ερωτεύτηκε τον κυνηγό Μενάλκα, και ρίχτηκε στο κυνήγι, ακολουθώντας τον στις επιθυμίες του. Καθώς λοιπόν ήταν συνέχεια γύρω εκεί και περιπλανιόταν, διέτρεχε όλα τα βουνίσια άλση, όπως λέει ο μύθος για τις περιπλανήσεις της Ιούς.

11. Για την «πρακτική» διάσταση που αποδίδεται εδώ στον ερωτικό πόθο, η οποία δεν συνάδει πάντα με την ανθρώπινη εμπειρία (τελειώνουν στ' αλήθεια όλοι οι ανεκπλήρωτοι έρωτες;), βλ. τον σχολιασμό του William W. Fortenbaugh, ό.π., σσ. 13-15.

Παρατηρήσεις στα Ερωτικά του Κλεάρχου του Σολέα

Έτσι όχι μόνο οι άνθρωποι που διακρίνονταν για την έλλειψη φυσικής στοργής, αλλά και τα πιο άγρια θηρία τη συνόδευσαν στον θρήνο για το βάσανό της, ψυχανεμιζόμενα την ερωτική προσμονή. Και γι' αυτό συνέθεσε ποιήματα, και αφού τα συνέθεσε, τριγύριζε στην ερημιά, όπως λένε, φωνάζοντας και τραγουδώντας το επονομαζόμενο νόμιον, στο οποίο υπήρχε ο στίχος: «Ψηλές βελανιδιές, Μενάλκα».

Το απόσπασμα αυτό είναι μια από τις πολλές μαρτυρίες για το ενδιαφέρον των περιπατητικών φιλοσόφων για τη λυρική ποίηση (με την ευρεία έννοια του όρου), και ειδικότερα για τις συνθήκες και την ψυχολογία σύνθεσης της ποίησης αυτής (πβ. τα απόσπ. 22, 24, 33, 34 του Κλεάρχου· πβ. επίσης την πραγματεία του Δικαίαρχου *Περὶ Ἀλκαίου*, και την περίπτωση του Χαμαιλέοντα του Ηρακλεώτη, σύγχρονου του Κλεάρχου, που συνέθεσε μια σειρά από έργα με αντικείμενο διάφορους λυρικούς ποιητές)¹². Ταυτόχρονα, όμως, η διήγηση του απελπισμένου έρωτα της Ηριφανίδας ανήκει σε μια παράδοση ερωτικών ιστοριών με βουκολική-μυθική έμπνευση. Η (κατά τα άλλα άγνωστη) μορφή της ποιήτριας Ηριφανίδας μπορεί να απηχεί κάποιο ιστορικό πρόσωπο,¹³ αλλά η ιστορία της ερωτευμένης γυναίκας που περιπλανιέται στις βουνίσσιες ερημιές συνθέτοντας στίχους για τον αγαπημένο της κυνηγό έχει μυθικό άρωμα, και παραλληλίζεται μάλιστα με τον μύθο της Ιούς (ερωμένης του Δία που περιπλανήθηκε, με τη μορφή της αγελάδας, κυνηγημένη από τη ζήλεια της Ήρας). Στον μυθικό τόνο της ιστορίας συμβάλλει και το άκουσμα του ονόματος του Μενάλκα, βουκολικού ποιητή που αναφέρεται και στον Θεόκριτο μαζί με τον (διασημότερό του) Δάφνη (*Ειδύλλιον* VIII), καθώς και στα *Βουκολικά* του Βιργιλίου, και ο οποίος ήταν μάλλον μυθικό πρόσωπο. Τόσο ο Δάφνης όσο και ο Μενάλκας συνδέθηκαν από τους ποιητές με τραγικές ερωτι-

---

12. Βλ. περαιτέρω Elsa Bouchard, «The Self-Revealing Poet: Lyric Poetry and Cultural History in the Peripatetic School». Bruno Currie και Ian Rutherford (επιμ.), *The Reception of Greek Lyric Poetry in the Ancient World. Transmission, Canonization and Paratext*, Leiden / Boston 2020, σσ. 182-202, όπου και το συμπέρασμα ότι, παρά το περιορισμένο ενδιαφέρον του Αριστοτέλη για τη λυρική ποίηση, οι περιπατητικοί φιλόσοφοι ασχολήθηκαν με αυτήν, εν μέρει επειδή έλκονταν από τη χρήση του πρώτου προσώπου στο ποιητικό αυτό είδος, που επέτρεπε μια βαθύτερη ματιά στις ιστορικές και ψυχολογικές συνθήκες της ποιητικής δημιουργίας.

13. Το όνομα *Ήριφανίς* δεν μαρτυρείται αλλού, αλλά δεν αποκλείεται να είναι ιστορικό· πβ. την πιθανή ανάγνωση ενός αρσενικού ονόματος *Ήριφάνης* IG XII (5) 609 II, 83 (4^{ος} / 3^{ος} αι. π.Χ.).

Επιστημονική Επετηρίς

κές ιστορίες¹⁴. Η εικόνα των ζώων που συμπάσχουν με την πληγωμένη Ηριφανίδα βρίσκει παράλληλο στον Θεόκριτο, *Είδύλλιον* I, όπου τα ζώα συμμετέχουν στον ερωτικό πόνο του Δάφνη. Για την *νόμιον ῥόδην*, πβ. το *νόμιον μέλος* «βουκολικό τραγούδι» (Απολλώνιος Ρόδιος, *Άργοναυτικά* A 578)· ο στίχος με τον οποίο κλείνει το απόσπασμα πρέπει να ανήκε σε επωδό γνωστού τραγουδιού¹⁵.

Απόσπ. 35 (= Αθήναιος II 57 e): *ἐκάλουν δὲ καὶ τὰ νῦν τῶν οἰκιῶν παρ' ἡμῖν καλούμενα ὑπερῶα ῥά, φησὶ Κλέαρχος ἐν ἐρωτικοῖς, τὴν Ἑλένην φάσκων ἐν τοιούτοις οἰκήμασι τρεφομένην δόξαν ἀπενέγκασθαι παρὰ πολλοῖς ὡς ἐξ ῥοῦ εἶη γεγεννημένη.*

Μετάφραση: Ονόμαζαν «ῥά» (= «αυγά») τα μέρη των σπιτιῶν, τα οποία εμεῖς λέμε «υπερῶα», λέει ο Κλέαρχος στα *Ἐρωτικά*, όπου ισχυρίζεται ὅτι ἡ Ελένη ανατράφηκε σε τέτοιου εἴδους δωμάτια, και γι' αὐτὸ κυκλοφόρησε σε πολλοὺς ἡ φήμη ὅτι τάχα εἶχε γεννηθεῖ ἀπὸ ἑνα αυγὸ.

Ο Αθήναιος μνημονεύει την ιστορία αυτή στο πλαίσιο μιας ανάλαφρης σοφιστικής κουβέντας με θέμα τα αυγά (και άλλα τρόφιμα). Τον μῦθο της γέννησης της Ελένης ἀπὸ το αυγὸ της Νεμέσεως υπαινίσσεται ἤδη ἡ Σαπφώ (ἀπόσπ. 166 και 167 Voigt, πβ. Κρατίνος ἀπόσπ. 115 K-A, το οποίο παραθέτει ἀλλοῦ ο Αθήναιος, IX 373 e). Στο ἀπόσπασμα του Κλεάρχου, που ἔχει διδακτικὸ χαρακτήρα, ἡ μυθική αὐτή ιστορία λαμβάνει μια ευημεριστική ερμηνεία: ῥόν (ποιητικοὶ τύποι: ὤσον, ὠιον) λεγόταν το «υπερῶο», ο τύπος του δωματίου (γυναικωνίτη) στο οποίο ανατράφηκε ἡ Ελένη. Ἴσως ἡ ερμηνεία αὐτή, που βασίζεται σε παρετυμολογία της λέξης *ὑπερῶον*¹⁶, ἦταν διαδεδομένη, ἀφοῦ μια παρόμοια παρατήρηση βρίσκουμε στα ομηρικά σχόλια: *τὰ μετέωρα δὲ τῶν οἰκημάτων ὧα Λακεδαιμόνιοι καλοῦσιν, ἃ νῦν ὑπερῶα φασιν* (Σχόλ. Π 184b [T]). Η νύξη στο πρόσωπο της ὠραίας Ελένης, της ὁποίας ἡ ὁμορφιά και οἱ ἔρωτες προκάλεσαν τον Τρωικὸ πόλεμο, δεν εκπλήσσει σε μια πραγματεία

14. Βλ. Fritz Wehrli, *ό.π.*, σσ. 56-57. Συμπληρωματικά σε ὅσα αναφέρονται ἐκεῖ, τα ερωτικά βάσανα του Δάφνη εἶναι το θέμα μιας ἀπὸ τις διηγήσεις του Παρθενίου (*Ἐρωτικά παθήματα* XXIX).

15. D. L. Page, *PMG* 850 (Carmina Popularia 4).

16. Πβ. και Luciano Canfora (επιμ.), *Ateneo: I Deipnosophisti* (τόμ. 1), Roma 2001, σ. 166. Η λέξη εἶναι μάλλον ετυμολογικά συγγενής με τον ποιητικὸ υπερθετικὸ τύπο *ὑπερώτατος* «υπερτάτος»· βλ. Robert Beekes, *Etymological Dictionary of Greek*, Leiden / Boston 2010, σ. 1534, λ. *ὑπερῶα*.

Παρατηρήσεις στα Ερωτικά του Κλεάρχου του Σολέα

σχετική με τα ερωτικά ζητήματα (η Ελένη αναφέρεται πάνω από μια φορά στο «ερωτικό» 13^ο βιβλίο των *Δειπνοσοφιστών* του Αθήναιου): πιθανότατα το παρόν απόσπασμα ήταν κομμάτι μιας ευρύτερης αναφοράς στην Ελένη στα *Ερωτικά* του Κλεάρχου.

Η χρήση μυθικών ιστοριών αναδεικνύει τα *Ερωτικά* του Κλεάρχου σε ένα έργο που εμπνέεται από τον πλατωνικό τρόπο άσκησης της φιλοσοφίας. Στον Πλάτωνα οι μύθοι ακολουθούν τα επιχειρήματα, και απαιτούν από τον αναγνώστη ερμηνευτική ικανότητα. Έτσι και ο Κλεάρχος μέσω των ιστοριών που αναφέρει στο πλαίσιο της ενασχόλησής του με το θέμα του έρωτα ασκεί τη φιλοσοφία, ενώ οι ιστορίες του έχουν ταυτόχρονα λογοτεχνικές αξιώσεις, που πρέπει να περιλάμβαναν τη διάσταση της ψυχαγωγίας και της τέρψης των αναγνωστών¹⁷. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την έκταση που λάμβαναν οι διηγήσεις αυτές στο έργο του Κλεάρχου, αν δηλαδή ο Κλεάρχος αφηγείτο τις ιστορίες λεπτομερώς, ή απλώς έκανε νύξη σε αυτές, βασιζόμενος στην εξοικείωση των αναγνωστών του με το σχετικό υλικό. Ίσως σε κάποιες περιπτώσεις έκανε το δεύτερο, ενώ σε άλλες το πρώτο¹⁸. Το ερωτικό θέμα και ο ψυχαγωγικός χαρακτήρας των ιστοριών τις καθιστούν κατάλληλες για την ατμόσφαιρα του συμποσίου των σοφιστών του Αθήναιου, από την οποία όμως δεν λείπουν και τα (εκλαϊκευμένα) ηθικά νοήματα. Σύμφωνα, εξάλλου, με έναν άλλο Κύπριο φιλόσοφο της εποχής του Κλεάρχου, τον Περσαίο από το Κίτιο, στου οποίου τα *Συμποτικά ύπομνήματα* παραπέμπει ο Αθήναιος (XIII 607 b), *περι ἀφροδισίων ἀρμοστών εἶναι ἐν τῷ οἴνῳ μνεῖαν ποιεῖσθαι· καὶ γὰρ πρὸς ταῦτα ἡμᾶς ὅταν ὑποπίωμεν ἐπιρρεπεῖς εἶναι. καὶ ἐνταῦθα τοὺς μὲν ἡμέρωσ τε καὶ μετρίως αὐτοῖς χρωμένους ἐπαινεῖν δεῖ, τοὺς δὲ θηριωδῶσ καὶ ἀπλήστως φέγειν* («Ταιριάζει να αναφερόμαστε στα ερωτικά ζητήματα ενώ πίνουμε κρασί: επειδή είμαστε και επιρρεπεῖς σε αυτά όταν πιούμε λιγάκι. Και τότε πρέπει να επαινούμε αυτούς που επιδίδονται σε αυτά με ηρεμία και μετριοπάθεια, και να φέγουμε αυτούς που τα ασχούν με ζώωδη και άπληστο τρόπο»). Ο Κλεάρχος γνώριζε ότι ο καλύτερος

17. Αυτή η τελευταία λειτουργία χαρακτηρίζει γενικά τα έργα του Περιπάτου, όπως παρατηρεί ο Stavros Tsitsiridis, *ό.π.*, σ. 10, ακολουθώντας τον Fritz Wehrli, *ό.π.*, σ. 100. Για τη δυσκολία να διακρίνει κανείς τον αληθινό φιλόσοφο Κλεάρχο στα «πειραγμένα» παραθέματα του Αθήναιου, βλ. Stavros Tsitsiridis, *ό.π.*, σσ. 16-17.

18. Τη σημασία των *Ερωτικών* του Κλεάρχου ως πηγής τέτοιων ιστοριών σημειώνουν και οι Susan A. Stephens και John J. Winkler, *Ancient Greek Novels: The Fragments*, Princeton NJ 1995, σσ. 475-476.

Επιστημονική Επετηρίς

τρόπος να συνδυάσει τη φιλοσοφική με την ψυχαγωγική διάσταση του ερωτικού θέματος είναι μέσα από μια ωραία ιστορία, και ο Αθήναιος αναγνώρισε ως φυσικό χώρο τέτοιων ιστοριών το περιβάλλον του φιλοσοφικού-λογοτεχνικού συμποσίου.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τα *Ερωτικά* του πρώιμου περιπατητικού φιλοσόφου Κλεάρχου του Σολέα τοποθετούνται στην παράδοση των περιπατητικών συγγραμμάτων με θέμα τον έρωτα, είναι όμως ταυτόχρονα ένα έργο με ιδιαίτερες λογοτεχνικές αξιώσεις. Στην παρούσα εργασία σχολιάζονται επιλεγμένα αποσπάσματα του έργου στα οποία υπάρχει αφήγηση πλασματικών ιστοριών ή νύξη σε τέτοιες ιστορίες. Παρατηρείται ότι οι ιστορίες αυτές αναμειγνύουν στοιχεία παράδοσης και πρωτοτυπίας, και έχουν διδακτική όσο και ψυχαγωγική δύναμη.

ABSTRACT

Remarks on the *Erotika* of Clearchus of Soli

The *Erotika* of the early Peripatetic philosopher Clearchus of Soli belongs to a known tradition of Peripatetic works on erotic matters, but it is also a work of high literary aspirations. The present paper discusses selected fragments which contain (or allude to) fictitious narratives. It emerges that these narratives mix traditional with original elements and are both edifying and entertaining.

SALVATORE COSTANZA

Ἐπισκέπτῃς Καθηγητῆς

Τμῆμα Φιλολογίας

ΠΑΠΥΡΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΜΑΝΤΙΚΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΖΩΗ*

Ἡ παρακάτω σελίδα ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα «Εσὺ δεν εἶσαι πετρολούλουδο» τῆς Σοφίας Θωμοπούλου¹ ἐπιβεβαιώνει πὼς ἡ μαντικὴ δὲν ἀναφέρεται μόνο σὲ κάποιον παράξενο ἀρχαῖο παρελθόν, ἀλλὰ καὶ στὴν σημερινή μας λογοτεχνικὴ παραγωγὴ.

Ἡ μάγισσα εἶχε φοβερὲς μαντικὲς ικανότητες, ἀπ' ὅτι, τουλάχιστον, ορκίζονταν οἱ γυναῖκες που τὴν επισκέπτονταν, συνήθως για ζητήματα αἰσθηματικά. Δεν υπῆρξε περίπτωση, καθὼς ἰσχυρίζονταν, που ο λόγος τῆς να μὴ βγῆκε ἀληθινός. Ἀλλὰ τὴν επισκέπτονταν καὶ ἄντρες, ἐκεῖνοι πάλι για οικονομικά θέματα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, για κτηματικά καὶ ἄλλα παρόμοια. [...] καὶ ἐκεῖνη τὸν συμβούλευε ἀνάλογα με τὸ κρώξιμο του κουρακιού τῆς, ὅταν του ἐριχνε τοὺς σπόρους. Γιατί ἡ μαντεία που ἔκανε ἡ Τουρκάλα ἦταν «κορακομαντεία» καὶ προοριζόταν ἀποκλειστικά για ἀφελεῖς [...] Πρόφερε δηλαδή, ἐκεῖνη κάτι ἀκαταλαβίστικες κουβέντες, ἀμέσως μόλις ἔκανε τὴν ἐπερώτησή του ο πελάτης ἢ ἡ πελάτισσά τῆς, καὶ ὕστερα σκόρπιζε διαφόρους σπόρους ἀπὸ σιτάρι, κριθάρι, καλαμπόκι μέσα σε ἓναν ἀσημένιο δίσκο. Το κοράκι τῆς, κουρνιασμένο σε ψηλὸ στασίδι, στὴν ἄλλη ἀκρὴ του δωματίου, μόλις τὸ ἐπαίρνε εἶδηση αὐτοῦ, σηκώνονταν ἀπὸ τὴ θέση του καὶ με ἓνα πήδημα ἐφθανε ἔως τὸ δίσκο. Ἐ, τότε, ἡ μάγισσα, ἀνάλογα με τὸ σπῆρο που διάλεγε πρῶτο πρῶτο τὸ πουλί για να τσιμπήσει, ἀλλὰ καὶ με τὸ κρώξιμο που ἐβγαζε σαν τὸν εἶχε φάει, ἔκανε τὴ μαντεψιά. Αὐτὴ ἦταν ἡ ἀκολουθία του τελετουργικού, ὅταν ἐπρόκειτο για προβλέψεις.

Οἱ πρῶτες μαρτυρίες προφητικῶν βιβλίων στὰ Ἑλληνικὰ ἀπαντοῦν

---

* Αὐτὸ τὸ κείμενο ἔχει τὴν ἀφετηρία του σὲ μία ὁμιλία στὸ Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (Φιλοσοφικὴ Σχολή, Τμῆμα Φιλολογίας, 2 Δεκ. 2014). Ὅφειλω θερμὲς εὐχαριστίες στὸν Πρόεδρο τοῦ Τμήματος Φιλολογίας κ. Ἀμφιλόγιο Παπαθωμᾶ γιὰ τὴν πρόσκλησή του τότε καὶ τὰ σχόλιά του.

1. Βλ. Σοφία Θωμοπούλου, *Εσὺ δεν εἶσαι πετρολούλουδο*, Λιβάνη, Ἀθήνα, 2013, σ. 47.

Επιστημονική Επετηρίς

στούς παπύρους. Τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἑλληνικὰ παπυρικὰ κείμενα περιλαμβάνουν πολλὰ ἐγχειρίδια μαντικῆς, τὰ ὅποια γράφτηκαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀκριβῶς γιὰ νὰ προσφέρουν καταλόγους μὲ τὶς διδασκαλίαι τῶν προφητικῶν τεχνῶν (*observationes* στὰ Λατινικά). Αὐτὰ τὰ βιβλία ἀποτελοῦν μία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες πηγές τῆς ἑλληνικῆς μαντείας καὶ δημιουργήθηκαν στὸ ἴδιο περιβάλλον μὲ ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ἔζησαν ὅσοι συνέταξαν τοὺς μαγικοὺς παπύρους καὶ μελέτησαν τὶς ἀπόκρυφες γνώσεις τῆς ἐποχῆς. Ἄλλη πηγή γι' αὐτὸν τὸν κλάδο τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας βρίσκεται στοὺς Ἑλληνες καὶ Ῥωμαίους συγγραφεῖς, οἱ ὅποιοι περιέγραψαν τὶς προφητικὲς τελετὲς καὶ τὶς τελετουργικὲς πράξεις τῶν μάντεων. Ὅμως πρέπει νὰ εἴμαστε πολὺ προσεκτικοί, ὅταν χρησιμοποιοῦμε τέτοιαι περιγραφὲς ὡς ἱστορικὲς μαρτυρίαι ποὺ ἀφοροῦν σὲ αὐτὸ τὸ φαινόμενο. Καὶ τοῦτο διότι συμβαίνει συχνὰ κάποιος συγγραφέας νὰ παρωδεῖ τὴν τέχνη τῆς μαντείας καὶ τοὺς πρωταγωνιστὲς τῆς. Εἶναι γνωστὴ ἡ θέση τῆς Ἀρχαίας Κωμωδίας κάθε φορὰ ποὺ ἀναφέρεται στὸ θέμα τῆς μαντικῆς². Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς φιλοσόφους καὶ τοὺς στοχαστὲς, οἱ ὅποιοι ἀντιμάχονται τὴ μαντεία. Μποροῦμε νὰ ἀπαριθμήσουμε πολλοὺς «μαντομάχους» μεταξὺ τῶν Κυνικῶν καὶ τῶν Ἐπικουρείων³. Ἐν τούτοις, ὑπῆρξαν ἀντιθετικὰ πεπεισμένοι ἀκόλουθοι τῆς μαντείας ὅπως ὁ Ποσειδώνιος ὁ Ἀπαμεύς, ποὺ εἶναι γνωστὸς σὰν «φιλόμαντις» καὶ ἔλαβε αὐτὸν τὸν τίτλο ἀπὸ τὰ πέντε τοῦ βιβλίου *Περὶ μαντικῆς*⁴.

Ἡ λογοτεχνία ἔχει ἐπιδειξίει ἀληθινὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς μαντικῆς. Στὴν ἀλεξανδρινὴ περίοδο αὐτὸ δὲ συμβαίνει σπάνια. Σημαντικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Θεοκρίτου, ὁ ὁποῖος περιγράφει στὰ *Εἰδύλλιά* του γιὰ πρώτη φορὰ τέχνες ὅπως τὴν κοσκινομαντεία ἢ τὴν

---

2. Βλ. Nicholas D. Smith, «Diviners and Divination in Aristophanic Comedy», *Classical Antiquity* 8/1 (1989), σσ. 141-158 καὶ J. Dillery, «Chresmologues and Manteis: Independent Diviners and the Problem of Authority», στὸ Sarah Iles Johnston – Peter T. Struck (ἐπιμ.), *Mantiké. Studies in Ancient Divination (Religions in the Graeco-Roman World 155)*, Brill, Leiden & Boston, σσ. 167-232, κυρίως 176-184.

3. Γιὰ τὸν μαντομάχο Οἰνόμαχο τὸν Γαδαρέα (1-2 αἰ. μ.Χ.), ὁ ὁποῖος συνέγραψε τὸ ἔργο *Φωρὰ γοήτων*, βλ. Jürgen Hammerstaedt, *Die Orakelkritik des Kynikers Oenomaus* (Beiträge zur klassischen Philologie 188), Athenäum, Frankfurt/Main καὶ τὸν ἴδ., «Der Kyniker Oenomaus von Gadara», *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 2.36.4 (1990), σσ. 2834-65.

4. Βλ. Richard Reitzenstein, *Die hellenistischen Mysterienreligionen nach ihren Grundgedanken und Wirkungen*, B.G. Teubner, Berlin & Leipzig 1927, σσ. 136-137 καὶ Walter Burkert, «Signs, Commands, and Knowledge: Ancient Divination between Enigma and Epiphany», στὸ Sarah Iles Johnston – Peter T. Struck (ἐπιμ.), ὁ.π., σσ. 29-49, κυρίως 33.

Παπυρικά εγχειρίδια

παλμομαντεία⁵. Ἐξίσου, ὁ Ποσειδίππος ὁ Πελλαῖος μᾶς παρέχει τὰ *Οἰωνοσκοπικά*, δηλαδή κείμενα τῆς ὀρνιθοσκοπίας στὰ *Ἐπιγράμματα* του, ποὺ μέχρι προσφάτως ἦταν ἄγνωστα⁶.

Ἀναμφίβολα, πρέπει νὰ ἀποδίδουμε μεγάλη σημασία σὲ ὅλες τὶς μαρτυρίες, οἱ ὁποῖες δείχνουν γνήσιο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ μαντεία. Ἔτσι κι ἄλλιῶς δὲν ἀναιρεῖται ὁ κίνδυνος ὅτι ὁ φιλόσοφος μᾶς δίνει τὴ δική του ἐρμηνεία τοῦ διακειμένου, ἐνῶ ὁ ποιητὴς παραλείπει συνήθως τὶς λεπτομέρειες, ἂν καὶ ἐξειδικευμένες καὶ σημαντικὲς γιὰ τὴν κατανόηση τῆς τελετῆς, ἐπειδὴ αὐτὲς οἱ πληροφορίες ἦταν πασίγνωστες στὴν ἐποχὴ του. Οἱ ἀναγνώστες του δὲ χρειάζονταν περισσότερες ἐξηγήσεις, γιὰ νὰ καταλάβουν τὸ σενάριο, στὸ ὁποῖο ἡ μαντικὴ πράξη ἐκτελεῖτο. Τοῦναντίον, τὰ παπυρικά εγχειρίδια ἔδιναν ἀναλυτικὲς ὁδηγίες σὲ ὅλους τοὺς ἐνδιαφερομένους, ὥστε νὰ καθιστοῦν προσβάσιμες σὲ ὅλους τὶς σχετικὲς γνώσεις καὶ ὄχι μόνον στοὺς ἐπαγγελματίες μάντιες, οἱ ὁποῖοι ἀναζητοῦσαν συμβουλὲς σχετικὲς μὲ τὸ ἀντικείμενό τους.

Σὲ κάθε περίπτωσι, ἡ διδακτικὴ λειτουργία εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὰ διασωθέντα στοὺς παπύρους συγγράμματα καὶ αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴν ἐπιτυχία τους στὴν ἀρχαία ἀγορὰ τοῦ βιβλίου. Οἱ ἑλληνικοὶ μαντικοὶ πάπυροι καλύπτουν τὸ χρονικὸ διάστημα τῶν πέντε αἰώνων τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος, ποὺ ξεκινᾷ μὲ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ τῶν υἱοθετημένων αὐτοκρατόρων τοῦ δευτέρου αἰῶνα μ.Χ. καὶ φθάνει ὡς τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ τοῦ πέμπτου καὶ ἕκτου αἰῶνα μ.Χ.⁷

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα τοὺς παπύρους τῆς ἑλληνικῆς μαντικῆς. Θὰ

---

5. Ὁ Θεόκριτος, *Εἰδ.* γ' περιγράφει γιὰ πρώτη φορὰ καὶ τὴν κοσκινομαντεία (31-3) καὶ τὴν παλμομαντεία (37-8), βλ. Στηλιανή Γ. Χατζηκώστα, *Θεοκρίτου Εἰδύλλια. Εἰσαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια. Εἰδύλλια I-VII*, Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2005), 128-129, Salvatore Costanza, «Teocrito *Id.* III: l'indovino Melampo ed il manifesto palmomantico», *Eikasmos* 19 (2008) 127-150.

6. Βλ. ἔκδ. Guido Bastianini – Claudio Gallazzi – Colin Austin, *Posidippo di Pella: Epigrammi (P. Mil. Vogl. VIII 309)*, LED, Milano, 2001, Colin Austin – Guido Bastianini, *Posidippi Pellaei quae supersunt omnia*, LED, Milano, (2003), Ἀμφιλόχιος Παπαθωμᾶς, *Αρχαία Ἑλληνικά κείμενα σε παπύρους τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς περιόδου (4ος αἰ. π.Χ.-7ος αἰ. μ.Χ.)*, Κυριακίδη, Αθήνα 20132, σ. 50.

7. Ἔτσι, καταρρίπτονται ὅσα ὑποστηρίζει ἡ Kim Beerden, *Worlds Full of Signs: Ancient Greek Divination in Context (RGRW 176)*, Brill, Leiden, 2013, σ. 144: «The Greek evidence for the existence of divinatory guidelines is very sparse indeed», 148: «[t]here is so little evidence of guidelines in Greece that it is hard to tell just how accessible they were [...] If they were circulated, they will have provided some experts with knowledge, but there is nothing to suggest they played a central role». Τοῦναντίον, οἱ μαντικοὶ πάπυροι φανερώνουν ὅτι ὑπάρχουν διάφορα ἑλληνικὰ εγχειρίδια μὲ διδασκαλίες καὶ ὁδηγίες, βλ. Salvatore Costanza, «Il contributo dei papiri allo studio della divinazione greca», *Analecta Papyrologica* 26 (2014) 123-132.

Επιστημονική Επετηρίς

περιοριστούμε σὲ μερικές μεθόδους τῆς προφητείας, γιὰ νὰ μνημονεύσουμε τὶς πλέον σημαντικὲς μορφές της. Πρωτίστως, θὰ γίνεῖ λόγος γιὰ τὴν τέχνη τῆς ἱεροσκοπίας, ποὺ ἔχει περιβληθεῖ μὲ πολὺ κῦρος, καθὼς ἦταν συνδεμένη μὲ τὴ θυσία, τὴν κεντρικὴ πράξη τῆς ἐλληνικῆς θρησκείας. Πολλὲς λογοτεχνικὲς πηγές καὶ μερικοὶ πάπυροι ἐπιβεβαιώνουν τὴν ὕπαρξη μαντείας ἀπὸ τὰ σπλάχνα τῶν ζώων καὶ, ἀφοῦ δὲν ἔχουμε καθόλου κείμενα ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ παράδοση, αὐτὰ τὰ βιβλία τῆς ἀρχαιότητος ἀποκτοῦν μεγαλύτερη ἀξία. Ὅντως, ἡ ἀπουσία ἄλλων ἐνδείξεων γι' αὐτὸ τὸ θέμα μᾶς στερεῖ τὴ δυνατότητα νὰ τὶς συγκρίνουμε μεταξύ τους. Οἱ πάπυροι τῆς ἱεροσκοπίας ἐξετάζουν τὸν κανονικὸ τρόπο τῆς μαντείας⁸. Σὲ αὐτοὺς τοὺς παπύρους συζητεῖται ἡ ἔρμηνεία τῶν σημείων τὰ ὁποῖα ἔχουν προκύψει μὲσὼ παρατηρήσεως ἀπὸ τὰ σπλάχνα (ιερά) τοῦ θύματος. Ἡ αἵματηρὴ θυσία εἶχε πολλὴ σημασία σχετικὰ μὲ τὴν ἱεροπραξία καὶ τοὺς κανόνες τῆς ἥπατοσκοπίας, ἀλλὰ καὶ γενικὰ μὲ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ.

Ἡ θυσία γίνεταί σύμφωνα μὲ τελετουργικὸ ποὺ προβλέπει τὴ δρα-

---

8. P.S.I. X 1178 (= Pack² 2107, TM 63456, LDAB 4665), 2. αἰῶνα μ.Χ., ἔκδ. Vittorio Bartoletti, *Papiri greci e latini della Società Italiana per la ricerca dei papiri greci e latini in Egitto*, X, Ariani, Firenze 1932, σσ. 161-163, William Furley – Victor Gysembergh, *Reading the Liver. Papyrological Texts on Ancient Greek Extispicy* (Studien und Texte zu Antike und Christentum 94), Mohr & Siebeck, Tübingen 2015, σσ. 72-76, P. Ross. Georg. I 21 (= Pack² 2108), ἔκδ. A. Bäckström, «Hieroskopia», *Žurnal Ministerstva narodnogo prosvješćenija* [Περιοδικὸ τοῦ ὑπουργείου τῆς ἐθνικῆς ἀνατροφῆς] 38 (1910) 115-210, Grigorij F. Zereteli, *Papyri russischer und georgischer Sammlungen* [P. Ross.-Georg.] I, *Literarische Texte*, Universitätsbibliothek, Tiflis 1925, Salvatore Costanza – Ἀμφιλόχιος Παπαθωμᾶς, «P. Ross. Georg. I 21» *Archiv für Papyrusforschung* 67/1 (2021); P. Amh. II 14 (= Pack² 2104, TM 62379, LDAB 3544), ἔκδ. Grenfell-Hunt (1901), 6-7: Nr. 14: Treatise on divination; Furley-Gysembergh, ὁ.π., 60-71; P. Gen. inv. 161, 2-3 αἰῶνα μ.Χ., ἔκδ. André Hurst, «Le papyrus de Genève inv. 161 (Bibliothèque publique et universitaire)», στὸ Isabella Andorlini – Guido Bastianini et al. (ἐπιμ.), *Atti del XXII Congresso Internazionale di Papirologia* (Firenze, 23-29 agosto 1998), Istituto Papirologico G. Vitelli, Firenze 2001, σσ. 669-679, εἰκ. XXXVI-XXXVII καὶ William Furley – Victor Gysembergh, «Divination, Pyromancy, Hesiod: P. Gen. Inv. 161 has more to offer», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 203 (2017), 1-23, οἱ ὅποιοι, ὁμως, δὲν ἀντιλαμβάνονται ὅτι πρόκειται γιὰ ἥπατοσκοπικὸ βιβλίον, βλ. σχετικῶς Salvatore Costanza, «P. Gen. inv. 161: un trattato di ieroscopia», *Analecta Papyrologica* 16/17 (2004-05) 37-46, ὁ ἴδ., «La tipologia di P. Gen. inv. 161 inerente alla ieroscopia», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 207 (2018) 5-13, ὁ ἴδ., «Il corpus dei papiri greci di ieroscopia: addenda e ulteriori considerazioni», *Analecta Papyrologica* 30 (2018) 17-37, ὁ ἴδ. – A. Παπαθωμᾶς, «Per una riedizione del trattato di ieroscopia: P. Gen. inv. 161», *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 58 (2021) 267-298, Bernard Pyne Grenfell – Arthur SurrIDGE Hunt, *The Amherst Papyri Being an Account of the Greek Papyri in the Collection of the Right Hon. Lord Amherst of Hackney*, Oxford University, London 1901, II, σσ. 6-7, ἀρ. 14 «Treatise on divination».

Παπυρικά εγχειρίδια

στική συνεργασία μεταξύ του θύτη και του αίτουντος, ο οποίος πληρώνει για τη θυσία και περιμένει την εξέταση των ιερών, για να δεχθεί τις απαντήσεις στα ζητήματα που τον βασανίζουν⁹. Το εγχειρίδιο είχε διπλή λειτουργία, μπορούσε να βοηθήσει τον ιεροσκόπο για να έρμηνεύσει τα σημεία στις μεμβράνες του ήπατος, αλλά και να χρησιμοποιηθεί από τους λαϊκούς, οι οποίοι ενδιαφέρονταν για την προφητική τέχνη και αγόραζαν το συγκεκριμένο βιβλίο, για να μάθουν τις άρχές της. Ο Ξενοφών, ο επί κεφαλής των Μυρίων, ήταν περήφανος, επειδή είχε αποκτήσει πολλές γνώσεις για την ιεροσκοπία, και μάλιστα ήλθε σε διαφωνία με τον επίσημο μάντη της έκστρατείας, τον Σιλανό· αυτός έπρεπε να εξηγήσει τα ιερά, αλλά ακολούθησε το προσωπικό του ενδιαφέρον. Αυτό είναι ένα παράδειγμα της σχέσης μεταξύ εκείνων που εξηγούν και των άλλων που προσλαμβάνουν τους χρησμούς¹⁰. Σ' ένα όχι τόσο δραματικό σενάριο, όλοι όσοι συμβουλευόνταν τους ιεροσκόπους κατά τη ρωμαϊκή εποχή είχαν τον τρόπο να βρίσκουν παράλληλα πληροφορίες από τους παπύρους σχετικά με τα ιερά και να γνωρίζουν τους τρόπους της ιεροσκοπίας.

Οι πάπυροι που αφορούν στις έμπειρες από τη θυσία βασίζονται στην ιδέα της συνάντησης μεταξύ των τόπων του κόσμου, ο οποίος κυριαρχείται από τους άστρικούς θεούς, και του μικροκόσμου των σπλάγχων του θύματος, πάνω στον οποίο το θείο θέλημα χαράζει διάφορα προφητικά σημεία¹¹.

Έτσι, προκύπτει η τοπογραφική εξήγηση του ήπατος, δηλαδή του «τρίποδος της μαντικής»¹², κατά τα λόγια του Φιλοστράτου, και ακολουθεί η σειρά των ήπατικών τοπίων — και δε βρίσκεται πάντοτε τί μέ-

9. Βλ. *P.S.I.* X 1178, γρ. 7· τοίς θύουσιν και γρ. 16· τὸν θύοντα.

10. Ξενοφών, *Ανάβ.*, 5.6.17 για τις δολοπλοκίες του μάντη Σιλανού και 6.29 για την ικανότητα του Ξενοφώντα να έρμηνεύσει τα σπλάγχνα. Για την πραγματεία του ιεροσκόπου, βλ. Derek Collins, «Mapping the Entrails: The Art of Greek Hepatoscopy», *American Journal of Philology* 129 (2008) 319-345, Mary R. Bachvarova, «The Transmission of Liver Divination from East to West», *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 54 (2012) 143-164, κυρίως 146.

11. Έτσι φανερώνεται το ήπαρ της Πλακεντίας, δηλαδή ένα μολύβδινο μικροτέχνημα, όπου το ήπαρ διαμερίζεται σε 36 μέρη, το καθένα εκ των οποίων αναφέρεται σε κάποια θεότητα, βλ. L. B. van der Meer, «*Jecur Placentinum* and the orientation of the Etruscan *haruspex*», *Bulletin Antike Beschaving* 54 (1979) 49-64, Adriano Maggiani, «Qualche osservazione sul fegato di Piacenza», *Studi Etruschi* 50 (1982) 53-88, J. W. Meyer, «Zur Herkunft der etruskischen Lebermodelle», *Studia Phoenicia* 3 (1985) 105-120, Giovanni Colonna, «A proposito degli dei del fegato di Piacenza», *Studi Etruschi* 59 (1993) 123-140.

12. Φιλόστρατος, *Βίος Απολλωνίου Τυανέως*, 8.715. Βλ. και Jean-Louis Durand-François Lissarrague, «Les entrailles de la Cité. Lectures de signes: Propositions sur la hiéroskopie», *Hephaistos* 1 (1979) 92-108.

Επιστημονική Επετηρίς

λος ορίζεται εκεί με βάση το λεξικό της ανατομίας. Φυσικά, υπάρχουν κάποιοι σταθεροί ἄξονες, για παράδειγμα αἱ «πύλαι», δηλαδή ἡ πυλαία φλέβα, *vena porta* στα Λατινικά. Πολλές ἡπατικές λέξεις με σχόλια για διδακτικούς σκοπούς ἀπαντοῦν στὸν *P. Ross. Georg. I 21* τοῦ δευτέρου αἰῶνα μ.Χ. Αὐτὴ ἡ μαρτυρία παρέχει, σημειωτέον, τὴ μακρότερη ἔκθεση στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία¹³ σχετικὰ μετὴν ἱεροσκοπία.

Ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ μαντικοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν ἀνάγνωση τῶν σημείων ἀπὸ τὰ σπλάγχνα (*exta* στα Λατινικά) εἶναι ὁ «ἐξανθρωπισμὸς» τοῦ ἥπατος. Τὸ τελευταῖο λειτουργεῖ ὡς μικρόκοσμος, μεταφορικῶς ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἀνατομία, ἐνῶ τὸ ὄργανο τοῦ θύματος περιγράφει συνολικὰ μίαν ἀνθρώπινη μορφή. Μνημονεύονται εὐοίωνα καὶ δυσοίωνα προγνωστικά, ἀνάλογα μετὴν ἐμφάνιση, τὸ χρῶμα καὶ τὶς ιδιομορφίες τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ ἥπατος, ὅπως ἡ κεφαλή¹⁴, ἡ καρδιά¹⁵, οἱ ὄμοι¹⁶, τὸ στῆθος¹⁷, οἱ πόδες¹⁸.

Στὸ πλαίσιο τῆς μεταφορᾶς-ἀναλογίας πρὸς τὸν ἄνθρωπο, ὁ *P.S.I. X 1178* δίνει προφητείες ποὺ βασίζονται στὸν νόμο τῆς ὁμοιότητος (*similia similibus euocantur*). Ἄν μία μεμβράνη τοῦ ἥπατος μοιάζει με ἀνδρικό ἢ παιδικὸ πέος (γρ. 6· ἀγα[θὸς δὲ κ[ἀν] αἰδοῖ εἰοικη ἀνδρὸς ἢ παιδός), αὐτὸ σημαίνει δύναμη γιὰ ἐκείνους ποὺ προσφέρουν τὴ θυσία· ἐδῶ εἶναι σαφὴς ἡ χρῆση τοῦ συμβόλου στὴ σημειωτικὴ τοῦ ἱεροσκόπου (γρ. 6-7· ἰσχὺν | γὰρ καὶ κράτ[ος] ση[μαίνει] ἔσεσθαι τοῖς θύουσιν).

Ὡς πρὸς τὴν κοσμικὴ ἄρμονία, ἔχει μεγάλη σημασία ἡ μεταφορὰ τοῦ μικροκόσμου μετὰ σύνδεσμο μετὰξὺ τοῦ ἀνθρώπινου κορμιοῦ καὶ τῶν ἀστρῶν στὶς ζωδιακὲς οἰκίεσ¹⁹, ἀφοῦ κάθε μέλος τοῦ ἀνθρώπινου σώματος κυριαρχεῖται ἀπὸ τὶς ἀπόρροιες τῶν πλανητῶν, ποὺ δι-

13. Γιὰ τὰ θεματικὰ κεφάλαια, βλ. στήλη α', γρ. 11-2, στήλη β', γρ. 72-3.

14. *P.S.I. X 1178*, γρ. 12, *P. Ross. Georg. I 21* στήλη β' γρ. 78, στήλη γ' γρ. 116, 121-2, *P. Amh. II 14*, γρ. 8, 12.

15. *P. Ross. Georg. I 21* στήλη α' γρ. 14, 21 (συμπλήρωση), στήλη γ' γρ. 104, 109, *P. Amh. II 14*, γρ. 26.

16. *P. Ross. Georg. I 21* στήλη γ' γρ. 119.

17. *P.S.I. X 1178*, γρ. 14.

18. *P.S.I. X 1178*, γρ. 10.

19. Βλ. Wolfgang Hübner, *Raum, Zeit und soziales Rollenspiel der vier Kardinalpunkte in der antiken Katarchenhoroskopie* (Beiträge zur Altertumskunde 194), Saur, München-Leipzig, σ. 61 γιὰ τὰ μέλη στὸ κοσμικὸ, κυκλικὸ σχῆμα, γιὰ τὸ ἥπαρ ὡς μικρόκοσμος βλ. Aurelio Pérez Jiménez, «Prescrizioni astrologiche relative alla prassi religiosa», στὸ Giulia Sfameni Gasparro (ἐπιμ.), *Modi di comunicazione tra il divino e l'umano. Tradizioni profetiche, divinazione, astrologia e magia nel mondo mediterraneo antico* (Hiera 7), Giordano, Cosenza 2005, σσ. 151-90, κυρίως 168-173.

Παπυρικά εγχειρίδια

νουν τὴ συμφωνία τοῦ Ἐνὸς καὶ τῶν μερῶν του²⁰. Τὸ ἦπαρ ὡς μικρόκοσμος δὲν ὀρίζεται μόνο στὸν παραλληλισμὸ του μὲ τὸν ἄνθρωπο. Ἐπειδὴ τὸ βλέπει ὁ ἱεροσκοπὸς σὰν κάτι κλειστό, αὐτὸ τὸ ὄργανο ἔχει καὶ πόρτες («πύλας») καὶ τραπέζι («τραπέζαν»). Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο, ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἀσσυριακὸ λεξικὸ τῆς ἱεροσκοπίας, δὲν εἶναι ἔκπληξη, διότι πρόκειται γιὰ τὴ Βαβυλωνιακὴ ἐμπειρία αὐτοῦ τοῦ εἴδους μαντείας, τὸ πρότυπο τῆς ὁποίας προσέλαβε μεγάλο κύρος στοὺς Ἑλληνας μάντιες. Συχνὰ εἰκάζεται ὅτι εἶναι ἓνα σύμπλεγμα ἐναντίων δρόμων, πολλὰς φορὲς μνημονεύονται οἱ δρόμοι, οἱ ὁποῖοι εἶναι στὴν πραγματικότητα κάποια ἡπατικά ἀγγεῖα. Διακρίνονται στὴν Ἑλληνικὴ ἱεροσκοπία ἡ «κέλευθος»²¹, ἡ «ἀντικέλευθος»²², ἡ συνώνυμη λέξη «ὀδός»²³, καὶ ἀκόμα ἡ «ὀδὸς κέλευθος»²⁴. Ἐπειδὴ ἡ λέξη κέλευθος ἐξηγεῖται μὲ τὴν ἴδια σημασία στὸν *P. Gen. inv.* 161, δὲν ἔχουμε ἐδῶ κάποιο ὀδοιπορικὸ προγνωστικὸ, δηλαδὴ ἓνα ταξίδι ποῦ θὰ κάνει ὁ συμβουλευόμενος σὲ κάποια στιγμή στὸ μέλλον, καθὼς προτείνει λανθασμένα ὁ πρῶτος ἐκδότης τοῦ παπύρου, οὔτε ἓνα γενικὸ μαντικὸ σημεῖο, ὅπως θὰ θέλανε οἱ ἄλλοι ἐκδότες του. Τοῦναντίον, αὐτὴ ἡ λέξη καὶ ἄλλες σχετικὲς μὲ τὸ ἦπαρ ἐπιβεβαιώνουν ὅτι πρόκειται γιὰ ἱεροσκοπικὴ ἔρευνα²⁵.

Μία ἄλλη ἰδέα ποῦ σχετίζεται μὲ τὴ μαγικὴ σκέψη ἐκφράζεται στοὺς ἀνατομικοὺς ὀρισμοὺς, ὅπου ὁ ἱεροσκοπὸς δὲ μιλάει μόνο γιὰ τὴ χολή, ὅπως κάνει συνήθως, ἀλλὰ καὶ ἀντιθετικὰ γιὰ τὴ «γλυκεῖα». Ἔτσι, προ-

---

20. Βλ. Franz Dornseiff, *Das Alphabet in Mystik und Magie* (ΣΤΟΙΧΕΙΑ 7), Teubner, Leipzig-Berlin 1925, σ. 81 καὶ σημ. 2, 132-7 γιὰ τὸν κόσμον καὶ τὸν ἀνθρώπινον μικρόκοσμον. Βλ. Ψ-Ὀρφεία, *Fr.* 168, 10-30 K. (201) = Πορφύριος, στὸν Εὐσέβιο, *Εὐαγγελικὴ Προπαρασκευὴ* 3.9.100a-105d. Στὸν ἀστρολόγον Δημήτριον, ἔκδ. Pierre Boudreaux, *Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum*, VIII/3, Lamertin, Bruxelles 1912, 98, *Appendix* 2-6, τὰ μέρη τοῦ πλοίου συνδέονται μὲ τὰ δώδεκα ζῴδια.

21. *P. Ross. Georg.* I 21 στήλη α' γρ. 40, στήλη γ' γρ. 92, βλ. Ulla Jeyes, «The 'Palace Gate' of the Liver: A Study of Terminology», *Journal of Classical Studies* 30 (1978) 209-233, Walter Burkert, *The Orientalizing Revolution. Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age* (Revealing Antiquity 5), Harvard University, Cambridge/MA-London 1992, 49, 183 (πρ. ἔκδ. *Die orientalisierende Epoche in der griechischen Religion und Literatur*, Carl Vinter Universitätsverlag, Heidelberg 1984), Michael A. Flower, *The Seer in Ancient Greece*, University of California, Berkeley, Los Angeles & London, 2008, σ. 33.

22. *P. Gen. Inv.* 161 *Fr.* 1 στήλη β' γρ. 3, 7, *Fr.* 10, στήλη γ' γρ. 15]α. ἐν τῇ κελε[ύθω, *P. Ross. Georg.* I 21 στήλη β' γρ. 51, 58.

23. *P. Ross. Georg.* I 21 στήλη α' γρ. 5, 21, στήλη γ' γρ. 91.

24. *P. Ross. Georg.* I 21 στήλη β' γρ. 51.

25. Βλ. Salvatore Costanza, «*P. Gen. inv.* 161: un trattato di ieroscopia», *Analecta Papyrologica* 16/17 (2004-05) 37-46, κυρίως 41-43 γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ἀποσπασμάτων σχετικὰ μὲ τὴν ἱεροσκοπία.

σπαθει νά αποτρέψει τόν κίνδυνο κακού οίωναυ και δὲ μνημονεύει τὴν εἰδικὴ λέξη, ποὺ ἦταν δυσσίωνα. Ἐξίσου, οἱ μαγικοὶ και παλμομαντικοὶ πάπυροι ὀρίζουν τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ μὲ τὸ ἀποτροπαϊκὸ ἐπίθετο «εὐώνυμος»²⁶. Αὐτὸ ἔχει και περισσότερη σημασία, ἂν ἔχουμε δυσσίωνα προγνωστικὰ ἀπὸ τὴ χολή· ὁ ἱεροσκοπὸς προτιμᾷ τότε νὰ τὰ ἐξορκίσει και νὰ τὰ ὀρίσει μὲ ἀπροσδόκητη γλυκύτητα²⁷. Τὰ ὑπομνήματα τῆς ἱεροσκοπίας μνημονεύουν ἀρχαίους συγγραφεῖς, ποὺ γνώριζαν ἀπόκρυφα κείμενα στο παρελθόν, εἴτε σὲ ξένες χῶρες, κυρίως στὴν Αἴγυπτο, εἴτε στὴν Ἀνατολή. Ὁ *P. Ross. Georg. I 21* περιλαμβάνει τρία κεφάλαια, καθένα ἀφιερωμένο σὲ διαφορετικὸ θέμα προφητείας· ἔχουμε και τοὺς τίτλους τῶν δύο τελευταίων²⁸. Τὸ δεύτερο ἀποδίδεται σ' ἓνα συγγραφέα ἀπὸ τὴν Κύπρο, τὸν Ὀνάσο, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποῖου βρῖσκεται στο κενὸ στή γρ. 10²⁹, τὸ τρίτο στὸν Εὐδῆμο γρ. 71. Ὁ *P. Amh. II 14* τοῦ τέταρτου αἰῶνα μ.Χ., ὁ ὁποῖος εἶναι ἀφιερωμένος στὴν ἐκλογὴ τοῦ καλύτερου φίλου χάρι στὴν ἱεροσκοπία, τιτλοφορεῖται ὡς δεύτερο ὑπόμνημα, δηλαδὴ δεύτερο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου, και ἀσχολεῖται μὲ τὰ πρακτικὰ σημεῖα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ δύσπρακτα, δηλαδὴ τὰ δυσσίωνα³⁰. Σίγουρα τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα ἦταν στή γρ. 1. Ἴσως νὰ θεωρηθεῖ πολὺ ῥιψοκίνδυνο νὰ σκεφθοῦμε ὅτι σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο χάθηκε τὸ ὄνομα τοῦ Ἀτ-

26. Βλ. γιὰ παρ. *PGM IV 269*. Στὰ παλμομαντικὰ βιβλία ὑπάρχει στοὺς *P. Flor. III 391* γρ. 1, 8, 16, 22, 28, 35, 42, 49, 56, 64, 70, 79, 101, *P. Ryl. I 28* γρ. 18, 50, 64, 81, 92, 102, 113, 127, 156, 164, 174, 214, *P.S.I. VI 728* γρ. 1, 12, 14, 16, 18, 21, 24, 38, 45, [49], [51], 59, 63, 67, *Fr. A' 7, A' 3, 6, 9, 12, P. Prag. Inv. 71 + 156 A [3], 6, 11, 14, 18, B 9, 14*.

27. *P. Ross. Georg. I 21* στήλη β' γρ. 58-60. Γιὰ τὴ σημασία τῆς ὀπτικῆς μορφῆς τοῦ ἥπατος κατὰ τὴν ἀνάδειξη τῶν προγνωστικῶν, βλ. Folkert van Straten, *Hiera kala: Imagines of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece* (Religions in the Graeco-Roman World 127), Brill, Leiden 1995, σ. 8.

28. Διασώζεται μόνο τὸ τέλος τῆς α' στήλης γρ. 1-6, γιὰ τὴ β' στήλη πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιτυχία στο παρόν, γιὰ τὴ γ' στήλη πρόκειται γιὰ ἐμπορικὰ θέματα.

29. Βλ. Salvatore Costanza, «*P. Ross. Georg. I 21 col. I 1. 10 e l'origine della ieroscopia greca da Cipro*», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 200 (2016) 435-442, ὁ ἴδ.. «Οἱ Κύπριοι ὡς εφευρέτες τῆς ἱεροσκοπίας. Αρχαιολογικές, παπυρολογικές και λογοτεχνικές πηγές», στο Ἀ. Παπαθωμᾶς *et al.* (ἐπιμ.), *Ἡματα πάντα. Τιμητικὸς τόμος στον Καθηγητὴ Ἀνδρέα Ι. Βοσκό, Kardamitsa, Ἀθήνα 2020*, σσ. 233-252 γιὰ τὴ σημασία τῆς καταγωγῆς τοῦ συγγραφέα ἀπὸ τὴν Κύπρο, ἐπειδὴ οἱ «Ἕλληνες ἔμαθαν τὴν ἱεροσκοπία ἀπὸ αὐτὸ τὸ νησί, βλ. σχετικῶς Τατιανό, *Πρὸς Ἑλληνας 1.1*· «Κύπριοι θυτικὴν» (δηλαδὴ ἐξεῦρον). Γιὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια, βλ. και Walter Burkert, «*Rešep-Figuren, Apollon von Amyklai und die "Erfindung" des Opfers auf Cypern. Zur Religionsgeschichte der "Dunklen Jahrhunderte"*», *Grazer Beiträge 4* (1975) 51-79, Bachvarova, ὁ.π. Ὡς σταυροδρόμι οἰκονομικῶν και πολιτιστικῶν σχέσεων μὲ τὸν δυτικὸ σημητικὸ κόσμο, ἡ Κύπρος ἐπηρεάστηκε στή θρησκεία, στίς πρακτικὲς τῆς θυσίας και στή μαντικὴ ἀπὸ τὴν Ἀσία.

30. *P. Amh. II 14*, γρ. 2-3.

Παπυρικά εγχειρίδια

θιδογράφου Φιλοχόρου, ο οποίος θα είχε δώσει μια γοητευτική αντανάκλαση σε αυτά τα γραφόμενα. Συνολικά, οί πάπυροι της ιεροσκοπίας επιβεβαιώνουν την έκδοτική επιτυχία της εν λόγω πρακτικής, την οποία ο Χριστιανισμός της Αιγύπτου δε μπόρεσε να αποδεχθεί. Η άκύρωση του ειδωλολατρικού ιερατείου και των αίματηρών θυσιών σήμανε και το τέλος της ιεροσκοπίας.

Άλλη κατηγορία οίωνων βρίσκεται στα μετεωρολογικά. Σε σχέση με την γνωστή ύπεροχη της *Etrusca disciplina* στην Ίταλία ως σημειωθεί ότι η κεραυνομαντεία είχε πιστούς όπαδούς και στην αρχαία Ελλάδα. Πρέπει να αναθυμηθοῦμε τον ιερό χαρακτήρα του κεραυνοῦ σαν τυχαίου σήματος, που φέρει το θείο θέλημα, όπως γράφει ο Ίωάννης ο Λυδός (έκτος αιώνας μ.Χ.) στο έργο του *Περί Διοσημείων*, όταν περιγράφει την ιστορία της μαντικής τέχνης (42-52). Στα κεφάλαια *Περί κεραυνῶν* χρησιμοποίησε σαν πηγή τον Κορνήλιο Λαμπεῶνα (2-3 αἰ.), που γνώριζε πολύ καλά τις τελετές των Έτρούσκων³¹. Αὐτὲς τὲς ἰδέες περιγράφει με πολλή σαφήνεια ο *P. Oxy.* VI 885 (= Pack² 2105), του δευτέρου-τρίτου αἰῶνα μ.Χ., δηλαδή της εποχῆς του Λαμπεῶνος· πρόκειται για τὰ ἀποτελέσματα του κεραυνοῦ στα ἀγάλματα, κάτι που ἀφορᾷ τόσο στην κεραυνομαντεία ὅσο και στην ἀγαματομαντεία. Στη συγκρητιστική θρησκεία της ἑλληνορωμαϊκῆς εποχῆς, τὰ ἔμφυχα ἀγάλματα ἦταν σύνηθες φαινόμενο. Ξέρουμε ὅτι ὑπῆρχαν μαγικὲς μηχανὲς και οἱ ἱερεῖς τὰ χρησιμοποιοῦσαν για νὰ ἀναγκάσουν τοὺς θεοὺς νὰ ἐπιτελέσουν ἐπιφάνεια μέσα στα ἀγάλματά τους ἢ νὰ ἀνοίξουν και νὰ κλείσουν τὰ μάτια τους. Ὁ Ἡρων ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἔκανε αὐτὰ κατὰ τὸν πρῶτο αἰῶνα. Τέτοιους χρησμοὺς ἔδινε συχνὰ ἢ Ἐκάτη, ἢ θεὰ τῆς μαγείας, κυρίως σὲ ναοὺς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Βλέπουμε, λοιπόν, ὄχι μόνο τὴν ἱερότητα του κεραυνοῦ, ἀλλὰ και τὴν ὁμοιότητα μεταξύ του ἀτόμου που ἀπεικονίζεται και τῆς εἰκόνας του. Ἔτσι, ἂν τὸ ἄγαλμα καταστρεφόταν, αὐτὸ προμήνυε κάποια συμφορὰ για τὸν ἀπεικονιζόμενο και για ὅλη του οἰκογένεια (γρ. 38-41), ἐνῶ, ἂν τὸ ἄγαλμα ἔμεινε ὄρθιο, αὐτὸ θεωρεῖτο εὐοίωνο (γρ. 32-33). Φυσικά, ἡ θεϊκὴ τριάδα που πρέπει νὰ προσέλθει ἐδῶ ἀρχίζει με τὸν ἀποτροπαϊκὸ θεό, τὸν Δία Κεραῦνιο, και συνεχίζεται με τὸν Ἡρακλῆ και τὴν Τύχη Σώτειρα. Λέγεται ἐδῶ ὅτι οἱ αἰτῶν θα ἰλάσει (δὴλ. θα ἐξευμενίσει, θα ἐξαγνίσει) τὸν χόλο του θεοῦ σὲ περίπτωση κακῶν οίωνων, καθαιρώντας τὸ ἄγαλμα. Αὐτὲς τὲς σκέψεις ὁ συγγραφέας του παπύρου τῆς Ὁξυρύγχου 885 τὲς ὀρίζει ὡς

31. Βλ. Laura Ambrosini, *Thymiateria etruschi in bronzo di età tardo classica, alto e medio ellenistica* (*Studia archaeologica* 113), L'Erma di Bretschneider, Roma 2002, σ. 67.

ιλαστικές θυσίες. Πριν από αυτό το χρονικό σημείο, η ιδέα της κάθαρσης της αιτίας ήταν άγνωστη στην ελληνική μαντεία και προήρχετο από ανατολικές πηγές, από τις οποίες εμφανίζεται η σχέση μεταξύ των πιστών και του θεϊκού κόσμου. Ανάλογα παρατηρούμε και στις επιγραφές από τη Λυδία και τη Φρυγία του δεύτερου και τρίτου αιώνα μ.Χ., όπου η όμολογία της προσωπικής αμαρτίας διατάσσεται από το θεό είτε σε όνειρα είτε δια μέσου των ιερέων του. Διαφορετικά, οι προερχόμενες από τα Άσκληπιεία επιγραφές περιέχουν εξιστορήσεις θαυμάτων. Στις *Beichtinschriften* ο σκοπός είναι η κάθαρση της αιτίας, όχι η θεραπεία του νοσούντος³². Έξι-σους, ο *P. Oxy.* VI 885 δέν δίνει μόνο ένα προγνωστικό, αλλά επιπλέον εκφράζει την αγωνία να εξορκίσει κάποιος τις κακές συνέπειες που σχετίζονται με τον κεραυνό και τις αιτίες του.

Έπιπροσθέτως, η προφητεία με τη βοήθεια του νερού και άλλων υγρών στοιχείων αποτελεί ένα άλλο βασικό κεφάλαιο της αρχαίας μαντικής, όπου ο μύστης βίωνε την εμπειρία των θεών δια των άντανάκλάσεων και του φωτισμού του υγρού σε κάποιο άγγείο. Πολύ γνωστές ήταν οι έκστατικές τελετές της λεκανομαντείας, της λυχομαντείας και άλλων τεχνών. Μεταξύ άλλων θεοτήτων άπαντούν έδω ό Άπόλλωνας, ό κύριος της μαντικής³³, και ό Ήλιος ως ήλιοδεσπότης. Αυτοί είναι οι θεοί, οι όποιοι παίζουν τον μεγαλύτερο ρόλο³⁴.

Για τη μαντική των υγρών άκριβείς πληροφορίες δίνει ό *P.S.I.* X 1179, 3^{ος} αί. μ.Χ., γραμμένος σε Ίωνική διάλεκτο (άν και ύπάρχουν στοιχειά της Άττικής διαλέκτου). Το κείμενο αυτό άποδεικνύει τη χαρακτηριστι-

---

32. Βλ. Ender Varinliođlu, «Zeus Orkameites and the expiatory inscriptions», *Epigraphica Anatolica* 1 (1983) 75-86, P. Herrman, «Sühn- und Grabinschriften aus der Katakekaumene im archäologischen Museum von Izmir», *Anzeige Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 122 (1985) 248-261, Hasan Malay, «New Confession-inscriptions in the Manisa and Bergama Museum», *Ep. Anat.* 12 (1988) 147-152, Georg Petzl, «Sünde, Strafe, Wiedergutmachung», *Epigraphica Anatolica* 12 (1988) 155-166, ό ίδ., «Die Beichtinschriften Westkleinasiens», *Ep. Anat.* 22 (1994) 1-143, Άγγελος Χανιώτης, «Illness and Cures in the Greek propitiatory inscriptions and dedications of Lydia and Phrygia», στο Ph. J. van der Eijk – F.J. Horstmanshoff – P.H. Schrijvers (έπιμ.) *Ancient Medicine in its socio-cultural Context* (Papers read at the Congress held at Leiden University 13-15 April 1992), I-II (*Clio med.* 27-28), Rodopi, Amsterdam & Atlanta 1995, σσ. 323-344, Aslak Rostad, «Confession or Reconciliation? The Narrative Structure of Lydian and Phrygian 'Confession Inscriptions'», *Symbolae Osloenses* 77/1 (2002) 145-164, Eckhard J. Schnabel, «Divine Tyranny and Public Humiliation: A Suggestion for the Interpretation of the Lydian and Phrygian Confession Inscriptions», *Novum Testamentum* 45 (2003) 160-188.

33. Βλ. την άπευθυνόμενη στον Άπόλλωνα τελετή για να έχει ό αίτων προφητικά όνειρα (*PGM* II)· έπίσης βλ. *P. Leid.* V 5.13.

34. Μία τελετή άφιερώνεται στον Ήλιο στον *PGM* III γρ. 495-612, IV γρ. 52-85 με λυχομαντεία, γρ. 180-209 με προσευχή στον κακό Τυφώνα.

Παπυρικά εγχειρίδια

κή αγάπη τῶν ἀπόκρυφων τεχνῶν γιὰ ἀρχαῖες γλῶσσες, διαφορετικὲς ἀπὸ τὴν καθημερινὴ καὶ ἀκατάληπτες στοὺς περισσότερους³⁵. Ὁ τίτλος τῆς τελετῆς διαβάζεται στὴ στήλη β', γρ. 30· [ὕ]δρομαντί[η καὶ συμπληρώνεται λογικὰ στὴν ἀρχὴ τῆς ἴδιας στήλης, γρ. 21· ὕδρο]μαντίη, ὅπου πρέπει νὰ βροῦμε καὶ τὸ ὄνομα κάποιου συγγραφέα, δηλαδὴ [Τοῦ δεῖνα ὕδρο]μαντίη. Αὐτὸ τὸ ἐγχειρίδιο περιεῖχε πιθανῶς πολλὲς «τέχνες» μὲ παρόμοιους λόγους τῆς προφητείας³⁶.

Στὸν P.S.I. X 1179 ἀπαριθμοῦνται οἱ κανόνες γιὰ τὴ λατρευτικὴ ἀγνεία, μία προϋπόθεση γιὰ νὰ ἐκτελεσθεῖ ἡ ἀκολουθία τοῦ τελετουργικοῦ. Λόγω τῆς ἐπιφάνειας τοῦ θεοῦ καὶ τῆς ἀποκάλυψης του μέσα στὸ ὑγρὸ ὕλικὸ ὁ μύστης ἔπρεπε νὰ τηρήσει ἀνάλογους κανόνες, τοὺς ὁποίους ἐπιβεβαιώνουν καὶ οἱ μαγικοὶ πάπυροι. Ἔτσι, μία ὀρθοπραξία κωδικοποιεῖτο αὐστηρὰ γιὰ ἐκείνους ποὺ συμμετεῖχαν στὴν τελετή. Ἡ φράση]λ' μηδὲ ἀγνοῦ στὴ στήλη α', γρ. 3 σημαίνει ὅτι ὁ μύστης ἔπρεπε νὰ τηρήσει κάποιον κανόνα γιὰ 30 μέρες (λ'), πρὶν νὰ ἐκτελέσει ὁ ἴδιος τὴν ἀκολουθία, δηλαδὴ ἓναν ὀλόκληρο μῆνα κατὰ τὸ Αἴγυπτιακὸ ἡμερολόγιο. Πιθανόν, πρόκειται γιὰ μηνιαία περίοδο ἀγνείας καὶ ἐγκράτειας³⁷. Μαθαίνουμε ἐπιτέλους περισσότερες λεπτομέρειες τῆς πνευματικῆς ἄσκησης ἀπὸ τὶς παρακάτω γραμμές, ὡστόσο ὑπάρχουν πολλὰ κενὰ στὶς δύο στήλες τοῦ παπύρου. Στὴ γρ. 9 μνημονεύονται οἱ μῆνες: *μηνέων φυ* , εἴτε διότι ἀπαγορευόταν κάποια πράξη ἐξαιτίας τῆς λατρείας εἴτε διότι δίνονταν συνταγές γιὰ τὴν πιὸ εὐοί-

35. Ἔκδ. Salvatore Costanza, «PSI X 1179: un frammento di idromanzia», *Analecta Papyrologica* 18/20 (2006-08) 51-72. Πτώσεις τῆς πρώτης κλίσεως σὲ -η' στήλη α', γρ. 5 *οἰκίη*, γρ. 21 *]μαντίη*, γρ. 47 *θύρηη*, πληθυντικὴ γενικὴ σὲ -εως' στήλη α' γρ. 8· *μηνέων*, γρ. 16, 17 *ῥρέων*, στήλη β' γρ. 40 *τουτέων*. Ὅμως κατὰ τοὺς κανόνες τῆς Ἰωνικῆς διαλέκτου, βλ. τὶς Ἀττικὲς πτώσεις στὴ στήλη α' γρ. 6 *ἡμηρῶν*, στήλη β' γρ. 23 *εἰ* δείχθη. Ὁ Πλούταρχος, *Περὶ τῶν ἐκλελοιπῶτων χρηστηρίων* 21, 421-2 συναντήθηκε μὲ ἓναν προφήτη, ὁ ὁποῖος γνῶριζε πολλὰς γλῶσσες, ἀλλὰ μιλοῦσε κυρίως στὰ Δωρικὰ, σὲ ποιητικὸ τρόπο, βλ. Arthur Darby Nock, «A Vision of Mandulis Aion», *Harvard Theological Review* 27 (1934) 53-104, κυρίως 59 = ὁ ἴδ., *Essays on Religion and the Ancient World selected and edited with an Introduction, Bibliography of Nock's writings, and Indexes* by Z. Stewart, I-II, Clarendon, Oxford 1972, I, σσ. 357-400, κυρίως 361.

36. Γιὰ τὶς ἀρχαῖες καὶ μεσαιωνικὲς πηγὲς αὐτῆς τῆς τέχνης καὶ ἄλλων μεθόδων ὅπως τῆς λεκανομαντείας καὶ τῆς κατοπτρομαντείας, βλ. Armand Delatte, *La catoptromancie grecque et ses dérivés* (Bibl. Fac. Phil. Liège 48), H. Vaillant-Carmanne, Liège, 1932, σσ. 23-26, 133-184.

37. Βλ. τὰ συμπληρώματα: *ἀγνεύσας ἡμέρας] λ', μηδὲ ἀγνοῦ*, PGM IV γρ. 26 καὶ 53· *προαγνεύσας ζ' ἡμέρας*, 784-5· *καὶ πρὸ γ' ἡμερῶν ἀγνεύσας*, 1099-1100· *προάγνευε | δὲ πρὸ ἡμερῶν γ' ἀπὸ παντός*, 3209-10· *ἀγνεύσας ἡμέρας*, PGM VII 748· *ἀγνεύσας ἡμέρας γ'*, PGM XIII 155-6· *προαγνεύσας οὖν, ὡς προ|εῖπον, πρὸ ἑπτὰ ἡμερῶν*.

Επιστημονική Επετηρίς

ωνη περίοδο να εκτελεσθεί αυτή ή τελετή. Πρόκειται για άσκηση την όποια ο μύστης τηρούσε με πολὺ κόπο (φυ[λασσο-] — πβ. τὴν προειδοποίηση στὸν PGM IV 3084· φύλασσε καθαρὸς —, ἐνδεχομένως σχετικὰ μετὰ τὴν τήρηση κάποιου μυστικοῦ (αὐτὸ εἶναι ἓνα σύνηθες φαινόμενο στὶς ἐξωτερικὲς τέχνες). Ἐν καὶ στὴ γρ. 4 λέγεται μὴ λούσονται κατὰ, πρέπει νὰ θεωρήσουμε πὼς ἡ ἀλουσία ἦταν περισσότερο μία προκαταρκτικὴ πράξις κατὰ τὴν εἴσοδο στοὺς ἱεροὺς ναοὺς. Οἱ Αἰγύπτιοι ἱερεῖς ὑποχρεώνονταν νὰ ξυριστοῦν καὶ νὰ πλυθοῦν ἐπιμελῶς μετὰ ἰδιαίτερη προσοχὴ στὰ χέρια καὶ τὸ στόμα τους, τὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ προσφέρει τὰ ἱερὰ λόγια³⁸. Τοῦναντίον, στὸν PGM IV γιὰ ἓναν συνμύστη, ὡς σύνοδρον τῶν μαγικῶν τελετῶν, διατάσσεται ὅχι μόνο ἡ ἀγνεία, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀποχὴ ἀπὸ τὰ ἔμφυχα καὶ τὸ βαλανεῖο· δηλαδὴ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ὁ συνμύστης ἔπρεπε νὰ μείνῃ ἄλουστος³⁹. Ὅμως, ἡ ἀλουσία ἀπαριθμεῖται μετὰ τῶν δυσοίωνων καταστάσεων στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ P.S.I. X 1179. Μετὰ τὴν ἀπαίτησιν τοῦ ἐξαγνισμοῦ τοῦ χώρου ὅπου τὸ τελετουργικὸ θὰ συμβεῖ συσχετίζονται οἱ ὀδηγίαι στὴ στήλη α', γρ. 5·]μηδὲ ἐν οἰκίῃ τ., στήλη β', γρ. 26· οἰκίσκοις. Φυσικὰ, ὡς πρὸς τὴν οἰκίαν δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἰδιωτικὸ σπίτι, ἀλλὰ ἀκριβῶς γιὰ τὸν τόπον ὅπου ἐκτελοῦνται οἱ τελεταί. Ὁ μάγος ἔπρεπε νὰ τὸ ἐξαγνίσει καὶ νὰ τὸ καταστήσῃ ἱερὸ νωρίτερα. Καὶ στοὺς μαγικοὺς παπύρους βρίσκονται τέτοιαι διαταγαί, γιὰ παράδειγμα σὲ μία τελετὴ ἐρωτικῆς καὶ ὑποχρεωτικῆς μαγείας⁴⁰, σὲ μία λυγνομαντεία⁴¹, στὴ λειτουργία τῆς Ὁρασης τοῦ γιαιτροῦ Θεσσαλοῦ, καθὼς καὶ ἄλλαι μαρτυρίαι, οἱ ὁποῖαι παραδίδονται σὲ μεσαιωνικὰ χειρόγραφα. Τέλος, οἱ οἰκίσκοι στὴ γρ. 26 δηλώνουν τοὺς ἱεροὺς χώρους, ὅπου γινόταν ἡ φύλαξις τοῦ ἀφιερωμένου ὑγροῦ ὕλικου, γιὰ νὰ ζητηθῇ ὁ ὑδρομαντικὸς χρῆσμός. Ὁ φόβος ἐμπρὸς τὸ μυστήριον τῆς θεοφάνειας ἀναδύεται στὴν ἀρχὴ τῆς τελετῆς. Στὴ στήλη α', γρ. 10 διαβάζομε·]τὸν δεδιότα, σὲ σχέσιν μετὰ τὰ ἱερὰ ὀνόματα (*nomina sacra* στὰ Λατινικά), γρ. 11-12. Αὐτὰ εἶναι γνωστὰ μόνο στοὺς μύστες, ἐνῶ μένουν ἄγνωστα στοὺς ἄλλους· ἐκεῖ διατηρεῖται ἡ ἐνδόμυχη οὐσία τῶν θεϊκῶν καὶ δαιμονικῶν δυνάμεων, οἱ ὁποῖαι δὲ μποροῦν νὰ φύγουν λόγῳ τοῦ ἐξαναγκασμοῦ τοῦ μύστη.

38. Βλ. Jacco Dieleman, *Priests, Tongues, and Rites. The London-Leiden Magic Manuscripts and Translation in Egyptian Ritual (100-300 CE)*, (*Religions in the Graeco-Roman World* 153), Brill, Leiden-Boston 2005, σ. 213.

39. PGM IV 734-6· *συναγευέτω σοι <ζ> | | ἡμέρας καὶ ἀποσέσθω ἐμφύχων καὶ βαλανείου.*

40. PGM IV 1926· *ταῦτα δὲ ἐν ἐπιπέδῳ ποιήσεις, καθαρῶ τόπῳ.*

41. PGM VII 542· *ἐν οἴκῳ καθαρῶ.*

Παπυρικά εγχειρίδια

Ἀντίθετα, ἡ διαταγή τῆς σιωπῆς (στήλη β', γρ. 36· ἄναυδον) συνδέεται μὲ τὴν ὑποχρέωση νὰ μὴν ἐνοχλήσει κανεὶς τὸ τελετουργικὸ μὲ ἀνάρμοστα, μὴ ἱερὰ λόγια. Ἐπιπλέον, προσδιορίζεται ἡ ὥρα τῆς ἡμέρας, ὅταν θὰ ἦταν καλύτερο νὰ ἐκτελεσθοῦν οἱ ἱεροπραξίες (στήλη α', γρ. 13· Ἰή|λίου ἢ δύσιν), ἀνάμεσα στὶς σκέψεις τῆς ὠρομαντείας κατὰ τὴν τάξη τοῦ δωδεκάωρου⁴². Τελειώνει ἐδῶ, καθὼς φαίνεται, ἡ εἰσαγωγὴ τῆς τελετῆς μὲ τὴν παραίνεση τῆς ἐπίκλησης στὸν ἥλιο (γρ. 18· Ἰερῶ τε ἡλίω). Κατὰ τὴν ὑδρομαντεία, ὁ θεὸς παίξει ἕναν σημαντικὸ ρόλο διὰ τοῦ φωτὸς καὶ τῆς σκιᾶς στὸ ὑγρὸ στοιχεῖο, ὅπου ἐμφανίζονται οἱ προφητικὲς διοράσεις. Τὰ τελετουργικὰ δὲν ἐκτελοῦνταν συνήθως στὸ μεσημεριανὸ ἥλιο, ἀλλὰ καλύτερα στὸ ἡλιοβασίλεμα ἢ στὸ μισοσκόταδο σ' ἕναν κλειστὸ χωρὸ. Αὐτὲς ἦταν οἱ καλύτερες συνθῆκες γιὰ νὰ ἔχει τὸ «μέντιουμ» χρωματικὴ ἀντίληψη καὶ τὶς ἀναγκαῖες ψευδαισθήσεις, ὥστε νὰ δεῖ τοὺς θεοὺς⁴³.

Στὶς τέχνες οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν στὸ σῶμα ἐντάσσεται καὶ ἡ παλμομαντεία, γνωστὴ ἤδη στοὺς Βαβυλωνίους καὶ τοὺς Ἀσσυρίους⁴⁴. Ἡ παλμομαντεία μνημονεύεται στὶς ἑλληνικὲς πηγές γιὰ πρώτη φορὰ στὴ λογοτεχνία τῆς Ἀλεξανδρινῆς περιόδου⁴⁵. Οἱ πάπυροι τοῦ τρίτου καὶ τέταρτου αἰῶνα μ.Χ. διασώζουν μαρτυρίες γιὰ πολλὰ ἐγχειρίδια ἀφιερωμένα σὲ αὐτήν. Τὰ κείμενα τῆς παλμομαντείας διακρίνονται ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ὕστερης αὐτῆς περιόδου τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ μεσαιωνικὴ παράδοση ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις συντάξεις (*recensiones*)⁴⁶.

Ἡ μέθοδος τῆς παλμομαντείας βασίζεται στὴν ἐρμηνεῖα τῶν παλμῶν, τρόμων, σπασμῶν καὶ κάθε ἄλλης ἀκουσίας κίνησης τῶν μελῶν τοῦ ἀνθρώπινου σώματος. Ὁρθοχειολογικῶς, σημειώνουμε τὴν ἀπαρίθμηση τῶν παλλομένων μελῶν ἀπὸ τὴν κορυφὴ μέχρι τὰ νύχια (*a capite ad calcem*

42. Πρόκειται γιὰ τὶς ὥρες στὸν P.S.I. X 1179, στήλη α' γρ. 16· ὠρέων γ', γρ. 17· ὠρέων α'.

43. Βλ. Delatte, *La catoptromancie*, ὅ.π.

44. Βλ. Georges Contenau, *La divination chez les Assyriens et les Babyloniens*, Payot, Paris 1940, σσ. 207-211, Giuseppe Furlani, «Sur la palmomantique chez les Babyloniens et les Assyriens», *Archiv Orientalní* 17 (1947) 255-269, κυρίως 261-263.

45. Βλ. τὸν παλμὸ τοῦ ὀφθαλμοῦ τοῦ ἐρωτευμένου ἀίγιοβοσκοῦ τοῦ Θεοκρίτου, *Eið.* 3.37-38, Costanza, Teocrito *Id.* III, ὅ.π., 127-128, 132-142.

46. Βλ. Hermann Diels, *Beiträge zur Zuckungsliteratur des Okzidents und Oriens*. Vol. I *Die Griechischen Zuckungsbücher (Melampus Περὶ παλμῶν)*, (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften 1907, phil.-hist. Kl. IV), Verlag der Königlichen Akademie der Wissenschaften, Berlin 1908, σσ. 1-11, Salvatore Costanza, *Corpus Palmomanticum Graecum (Papyrol. Flor. 39)*, Gonnelli, Firenze 2009, σσ. 9-11, βλ. ἀκόμα Tomaš Viték, «Palmické veštní», *Listy Filologické* 129 (2006) 243-270.

Επιστημονική Επετηρίς

στά Λατινικά), πού δείχνει τὸ σύνδεσμο μὲ τὴν ἀστρομελοθεσία⁴⁷. Παρόμοια ἀπαντοῦν στὰ Ὀνομαστικά⁴⁸, στὰ φυλακτῆρια καὶ στὶς τελετὲς τῆς ἐρωτικῆς καὶ τῆς ὑποχρεωτικῆς μαγείας⁴⁹, καὶ ἐπιπλέον στοὺς Βυζαντινοὺς ἐξορκισμοὺς⁵⁰.

Μία ἄλλη σημαντικὴ ἰδέα ἀπαντᾷ στὴν ἰλαστικὴ, δηλαδὴ στὴν ἐξαγνιστικὴ ἐπίκληση, ἢ ὁποῖα ἀναγράφεται στὸ τέλος τοῦ προγνωστικοῦ καὶ καλεῖ τὸν αἰτοῦντα νὰ προσευχηθεῖ γιὰ τὴ βοήθεια τοῦ θεοῦ. Παρατηροῦμε στὶς ἴδιες σημειώσεις τὸν προφητικὸ χαρακτήρα τοῦ παλμοῦ πού ἀποτελεῖται ἀπὸ φυσιολογικὲς ἀνθρώπινες κινήσεις καὶ ἐρμηνεύεται ὡς ἐκδήλωση τοῦ θεϊκοῦ θελήματος. Στὸς προαναφερόμενους παπύρους ὑπάρχουν μόνο ἑλληνικὰ θεϊκὰ ὀνόματα χωρὶς ἐξωτικά ἢ ἀνατολικά ὀνόματα, πού ἐμφανίζονται συχνὰ στοὺς μαγικοὺς παπύρους, ἐνῶ γιὰ παράδειγμα τὰ Ὀνειροκριτικά τοῦ Ἀρτεμιδώρου τοῦ Δαλδιανοῦ προσφέρουν ἕναν παραπλήσιο πίνακα, ἀλλὰ μὲ πιο σημαντικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ αἰγυπτιακὸ πάνθεον⁵¹. Ἄν καὶ στὰ παλμομαντικὰ ἐγχειρίδια ἀπαντοῦν ἀποκλειστικὰ ἑλληνικὰ ὀνό-

---

47. Τὸ σῶμα διαμερίζεται σὲ 12 τόπους πού κρατοῦνται ἀπὸ τὶς ζῳδιακὲς οἰκίες, ἀπὸ τὸν Κριὸ μέχρι τοὺς Ἰχθύες, βλ. Franz Cumont, «Les “Prognostica de decubitu” attribués à Galien», *Bulletin Institut histoire belge de Rome* (1935) 119-130, κυρίως 126· γιὰ τὸ ἔργο περὶ μελῶν στὸ χειρόγραφο Laur. 28.34, 28.13, τὸ ὁποῖο ἀνήκει στὰ ψευδεπίγραφα τοῦ Γαλινοῦ, βλ. ἀκόμα Μαρία Παπαθανασίου, «Iatromathematica (Medical Astrology) in Late Antiquity and the Byzantine Period», *Medicina nei secoli* 11/2 (1999) 357-376, κυρίως 371-373, Salvatore Costanza, «Elementi di melotesia nella divinazione greca», στὸ J. F. Martos *et al.* (ἐπιμ.), *Plutarco, entre dioses y astros: Homenaje al profesor Aurelio Pérez Jiménez de sus discípulos, colegas y amigos*, Pórtico, Zaragoza, vol. II, σσ. 1015-34.

48. Πολυδεύκης, *Ὀνομαστικόν* 2.36.

49. Βλ. Franz Boll, «Griechischer Liebeszauber aus Ägypten auf zwei Bleitafeln des Heidelberger Archäologischen Instituts», *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*, Carl Winter, Heidelberg 1910, σσ. 3-11, *Suppl. Ag.* 45 μὲ τὸν κατάδεσμο γιὰ τὴ χθόνια Μοίρα καὶ τὴν Ἀνάγκη, D. Montserrat, *Sex and Society in Graeco-Roman Egypt*, Routledge, London & New York 1996, σσ. 188-199, Christian A. Faraone, *Ancient Greek Love Magic*, Harvard University, Cambridge/MA & London 1999, σσ. 27-29, 94-95, ἄλλη ἐπίκληση στὴν ἐρωτικὴ μαγεία στοὺς PGM II 6, PGM IV 401-40, *Suppl. Mag.* I 39.

50. Προσευχὴ γιὰ νὰ ἀποφύγεις τοὺς δαίμονες στὸ χειρόγραφο EBE 825, φύλλ. 14^v-15^r, Armand Delatte, *Anecdota Atheniensia*, Vol. I *Textes grec inédits relatifs à l'histoire des religions*, H. Vaillant-Carmanne, Liège & E. Champion, Paris, 1927, 240-241. Βλ. Roy Kotansky, «Greek Exorcistic Amulets», στὸ Marvin Meyer – Paul Mirecki (ἐπιμ.), *Ancient Magic and Ritual Power* (Religions in the Graeco-Roman World 129), Brill, Leiden, New York & Cologne 1995, σσ. 243-78 (Brill).

51. Βλ. Claes Blum, *Studies in the Dream-book of Artemidorus*, Almqvist & Wiksells, Uppsala 1936, σσ. 73, 104, María Carmen Barrigón Fuentes, «Les dieux égyptiens dans l'Oneirocriticon d'Artémidore», *Kernos* 7 (1994) 29-46, κυρίως 33, σπάνιες εἶναι οἱ μὴ ἑλληνικὲς θεονυμίες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Σεράπι, τὴν Ἴσιδα, τὸν Ἀνοῦβι, πολλὲς οἱ χθόνιες, ὅπως ἡ Περσεφόνη, ἡ Δήμητρα, ἡ Κόρη, ἡ Ἐκάτη, οἱ Ἐρῖνες, ὁ Φόβος, ὁ Δεῖμος, ὁ Ἄρποκράτης.

Παπυρικά εγχειρίδια

ματα, αυτό δὲν συνεπάγεται καθόλου τὸν γνήσιο, ἑλληνικὸ χαρακτηριστῆρα τῶν θεῶν, τῇ βοήθειαι τῶν ὁποίων ἡ παλαιομαντεία ἐπιζητεῖ, διότι ἡ Ἀλεξανδρινὴ καὶ Ῥωμαϊκὴ περίοδος εἶναι κυρίως ἡ ἐποχὴ τοῦ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ⁵². Τότε παρατηρεῖται ἤδη μία πρόωμη Ἑλληνικὴ ἐρμηνεία (*Interpretatio Graeca*) γιὰ τὸ πάνθεον τῆς χώρας τοῦ Νείλου⁵³. Σὲ διαφόρους παπύρους ἀπαντοῦν κάποτε τὰ ἴδια προγνωστικὰ γιὰ τοὺς ἀντίστοιχους παλμούς, ἀλλὰ μὲ διαφορετικὰς ἰλαστικὰς ἐπικλήσεις. Ἐπομένως, αὐτὲς οἱ εὐχὲς ποὺ ἦταν πρὶν ξεχωριστὲς προστέθηκαν σὲ μία μεταγενέστερη στιγμή στοὺς καταλόγους τῶν προγνωστικῶν. Τέτοιες εὐχὲς στὸ τέλος τοῦ παλμοῦ ἀναφέρονται στίς θυσίαι στὰ ἡμερολόγια⁵⁴, στὴν ἐκκλησιαστικὴ λογοτεχνία⁵⁵,

---

52. «Zeit der Göttermischung» κατὰ τὸ γνωστὸ ὄρισμὸ τοῦ Albrecht Dieterich, *Abraxas. Studien zur Religionsgeschichte des späteren Altertums*, Leipzig 1891, σσ. 63-66, André Motte – Vincienne Pirenne-Delforge, «Du «bon usage» de la notion de synchrétisme», *Kernos* 7 (1994) 11-28, Garth Fowden, *The Egyptian Hermes. A historical Approach to the late Pagan Mind*, University, Princeton 1986, σ. 27.

53. Βλ. J. Bergman, «Beitrag zur *Interpretatio Graeca*: Ägyptische Götter in griechischer Übertragung», στὸ Sven S. Hartmann (ἐπιμ.), *Syncretism: based on papers read at the Symposium on Cultural Contact, Meeting of Religions, Syncretism held at Åbo on the 8th-10th of September 1966 (Scripta Instituti Donneriani Aboensis 3)*, Almqvist & Wiksell, Stockholm 1969, σσ. 207-227, κυρίως 217-219, Françoise Dunand, «Synchrétisme ou coexistence: image du religieux dans le monde méditerranéen antique», στὸ Corinne Bonnet – André Motte (ἐπιμ.), *Actes du colloque international en l'honneur de Fr. Cumont à l'occasion du L^e anniversaire de sa mort*, Brepols, Bruxelles-Roma 1999, σσ. 97-116, κυρίως 111-114, Bernard Legras, *L'Égypte grecque et romaine*, Panthéon-Sorbonne, Paris 2004, σσ. 175-176, Christine Harrauer, *Meliouchos. Studien zur Entwicklung religiöser Vorstellungen. in griechischen synkretistischen Zaubertexten (Wiener Studien Beih. 11 Arbeiten zur antiken Religionsgeschichte 1)*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1987, 12 γιὰ τὸν PGM III, ποὺ περιέχει Αἰγυπτιακὰς ἰδέαι μὲ κοπτικὸς ὀρισμὸς.

54. Γιὰ τὶς ἡλιακὰς εὐχὲς στὸν P. Oslo III 76, βλ. Sam Eitrem – Leiv Amundsen, *Papyri Osloenses*, III Dybwad, Oslo 1936, σ. 41 καὶ τὰ παράλληλα στὸν PGM III 501 καὶ μὲ περισσότερες λεπτομέρειαι στὸν PGM IV 1658, βλ. καὶ Theodor Hopfner, *Griechisch-ägyptischer Offenbarungszauber: mit einer eingehenden Darstellung des griechisch-synkretistischen Dämonenglaubens und der Voraussetzungen und Mittel des Zaubers überhaupt und der magischen Divination im besonderen*, I-II, Hässel, Leipzig 1921 καὶ 1924, II § 405, 407, Reinhold Merkelbach – Maria Totti, *Abrasax. Ausgewählte Papyri religiösen und magischen Inhalts, 1 Gebete* (Pap. Colon. 17/1), Westdeutscher Verlag, Opladen 1990, σσ. 104-22 σχετικὰ μὲ τὸν PGM IV 1596-1716, ὅπου ὑπάρχουν ἐπιφάνειαι σὲ κάθε ὥρα τῆς ἡμέρας. Βλ. ἐπίσης τοὺς ἴδιους συγγραφεῖς, *Abrasax. 2: Gebete* (Fortsetzung), (= Pap. Colon. 17/2), Westdeutscher Verlag, Opladen 1991, σσ. 1-31 γιὰ τὸν PGM III 494-609 μὲ μία ἄλλη ἡλιακὴ εὐχὴ κατὰ τὴν τάξιν τοῦ δωδεκάωρου, Salvatore Costanza, «P. Osl. III 76: un testimone della Versio A dello Ps.-Melampo», *Aeg.* 84/1-2 (2004) 137-149.

55. Βλ. Henry Chadwick, «Prayer at Midnight», στὸ Jacques Fontane – Charles Kannengiesser (ἐπιμ.), *Epektasis. Mélanges patristiques offerts au Cardinal Jean Daniélou*, Beauchesne, Paris 1972, σσ. 47-49 γιὰ τὰ ἡμερολόγια, κάθε μέρα ἔχει καλὰ καὶ κακὰ ὥραι κατὰ τὶς ἀπόρροιας τῶν πλανητῶν.

Επιστημονική Επετηρίς

στις χριστιανές *Sortes*⁵⁶ και στην άραβική παλμομαντεία του Ιμπραχίμ μπ. Χισάμ (Ibrāhīm b. Hisām), ο οποίος εντάσσει τὰ προγνωστικά στην ισλαμική ὀρθοδοξία⁵⁷.

Ἐνῶ οἱ μαγικοί πάπυροι ἐπιβάλλουν συνήθως τὴν προσευχή, οἱ παλμομαντικοὶ πάπυροι παρακαλοῦν ἐκείνον πὺδ ζητάει τοὺς χρησμούς νὰ ἐκτελέσει τὴν ἐπίκλησή του. Τέλος, αὐτὲς οἱ προσευχὲς παρουσιάζονται συχνά, ἀλλὰ δὲν εἶναι σταθερὸ στοιχεῖο τῆς παλμομαντικῆς λογοτεχνίας⁵⁸. Ἀπαντοῦν οἱ ἱλασμοὶ συστηματικὰ στὸν *P. Flor.* III 391, μὲ κάποιον χθόνιον χρῶμα⁵⁹, κανονικὰ στὸν *P. Ryl.* I 28, ὅπου εἰσάγονται μὲ τὴν φράση «εὐχου καὶ θύε»⁶⁰, ἐμφανίζονται μόνον κάποια φορὰ στὸν *P. Param.* 4 (= *P. Vindob.* G 2859 verso)⁶¹ καὶ σὲ κάποια ἄλλα ἀποσπάσματα⁶².

Ἀπὸ τὶς ἐπικλήσεις στοὺς θεοὺς οἱ προσευχὲς στὸν Ἥλιο εἶναι οἱ συχνότερες⁶³. Ἡ ἡλιολατρεία αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι γνωστὴ καὶ μαρτυ-

---

56. Βλ. William E. Klingshirn, «Christian Divination in Late Roman Gaul: The *Sortes Sangallenses*», στὸ A. Luijendijk – William E. Klingshirn (ἐπιμ.), *My Lots are in Thy Hands: Sortilege and its Practitioners in Late Antiquity* (Religions in the Graeco-Roman World 188), Brill, Leiden & Boston 2019, σσ. 99-128, κυρίως 106-107, γιὰ τὶς προσευχὲς στὶς *Sortes Sangallenses*: *Ora Deum, roga ἢ ora Dominum*. Ὁ αἰτῶν ἔπρεπε νὰ εὐχηθεῖ στὸν Θεὸ καὶ μετὰ νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ μαντεῖο.

57. Βλ. Hermann Diels, *Beiträge zur Zuckungsliteratur des Okzidents und Orients*. Vol. II *Weitere griechische und außergriechische Literatur und Volksüberlieferung, Nachträge zum ersten Teil (Melampus)*, (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften 1908, phil.-hist. Kl. IV), Verlag der Königlichen Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1909, σσ. 85-91.

58. Δὲ ὑπάρχουν καθόλου ἐπικλήσεις στοὺς *P.S.I.* VI 728, *P. Prag.* Inv. 71 + 156, *P. Oxy.* 2630 verso.

59. Προσευχὲς ὑπάρχουν γιὰ τὸν Κρόνον γρ. 15, τὴ Διμήτρα γρ. 18, τὴν Ἐκάτη γρ. 4, 41, 48, τὸν Ἥλιο γρ. 11, 27, 44, 55, τὸν Ἐρμῆ γρ. 34, 52, 87, τὴ Νέμεση γρ. 21, τὸν Δία γρ. 23, 31.

60. Προσευχὲς ὑπάρχουν γιὰ τὴν Ἀφροδίτη γρ. 111-2, τὸν Διόνυσο γρ. 206, τὸν Ἐρμῆ γρ. 126, 191, τὴ Νέμεση γρ. 139-40, 177, τὴ Νίκη γρ. 13, 172-3, τὴ Τύχη γρ. 100-1, 148, 159, 197, 200. Βλ. A.S. Hunt, *Catalogue of the Greek Papyri in the John Rylands Library*, I, *Literary Texts*, Nos. 1-61, Manchester University, Manchester 1911, σ. 58.

61. Προσευχὲς γιὰ τὸν Ἥλιο γρ. 9, τὸν Ἐρμῆ γρ. 23, βλ. Salvatore Costanza, «*P. Vindob.* G 2859 verso: rapporti e connessioni con la tradizione palmomantica», *Aeg.* 83/1-2 (2003) 105-131 κυρίως 127.

62. *P. Oslo* III 76, γρ. 5 στὸν Ἥλιο, *P. Mich.* XVIII 766 γρ. 13 στὴ Μοῖρα, ἐνῶ στὴ γρ. 2 συμπληρώνεται μία ἄλλη ἱλαστικὴ προσευχή, *P. Mich.* inv. 4281b, γρ. 14 στὸν Ἡρακλῆ, βλ. ἔκδ. Νίκος Λιτυνάς, «Un nuovo papiro di palmomanzia nell'Università del Michigan», *Archiv für Papyrusforschung* 60 (2014) 359-362, κυρίως 360, Salvatore Costanza, «Nuove acquisizioni palmomantiche (*P. Mich.* inv. 4281b; *P. Rummels*)», *Analecta Papyrologica* 28 (2016) 239-252.

63. Ὁ Ἥλιος παίζει ἕναν σημαντικὸ ὄλο στὸν *P. Flor.* III 391 μὲ 4 προσευχὲς, ἐνῶ ὑπάρχουν 3 προσευχὲς στὴν Ἐκάτη καὶ στὸν Ἐρμῆ, 2 στὸν Δία. Ὁ ἡλιακὸς θεὸς παρουσιάζεται καὶ στὸ *Fragmentum Osloense* καὶ στὸν *P. Param.* 4.

Παπυρικά εγχειρίδια

ρείται σὲ πολλοὺς ἡλιακοὺς ὕμνους⁶⁴ καὶ ἡλιακὲς προσευχές, οἱ ὁποῖες ἀπαντοῦν σὲ μαγικοὺς παπύρους (PGM III, IV, πάντα σύμφωνα μὲ τὴν τάξη τοῦ δωδεκάωρου), στοὺς δώδεκα τομεῖς τοῦ θεοῦ, ποὺ πραγματοποιεῖ τὴν ἐπιφάνειά του κάθε φορὰ μὲ διαφορετικὴ μορφή⁶⁵. Ὁ PGM III 549-64 ἀποτελεῖ ἕναν ἐξαμετρικὸ ὕμνο στὸν ἡλιακὸ, δημιουργικὸ θεὸ, μὲ ιουδαϊκὲς καὶ χριστιανὲς ἐπιρροὲς σχετικὰ μὲ τὴ χάρη τῶν ὕλικῶν ἀναγκῶν⁶⁶. Ἡ ἡλιακὴ λατρεία εἶναι χαρακτηριστικὴ στὴν ἑλληνικὴ καὶ ῥωμαϊκὴ Αἴγυπτο, μὲ ἄλλα στοιχεῖα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ παντοῦ⁶⁷. Περιέργως, ὁ Ἥλιος δὲν μνημονεύεται στὸν *P. Ryl.* I 28, ἕνα ἐκτεταμένο ἐγχειρίδιο, ὅπου ἡ ἀνωτερότητα ἀνήκει στὴν Τύχη, τὴ θεὰ τοῦ ῥιζικοῦ, μὲ πέντε ἰλασμοὺς συνολικά, καὶ ἐπίσης στὸν ἀποσπασματικὸ *P. Mich.* XVIII 766, ὅπου ὑπάρχει προσευχὴ στὴ Μοίρα, ἡ ὁποία παρουσιάζεται συχνὰ στίς τελετὲς τῶν μαγικῶν παπύρων⁶⁸. Ἀξίζει νὰ μνημονεύσουμε καὶ τὴ Νέμεση, ποὺ εἶναι πολυσημικὴ στίς εἰκονιστικὲς τέχνες καὶ στίς μαγικὲς τελετὲς. Σχετικὰ μὲ τὰ κοσμολογικὰ στοιχεῖα τοῦ ἑλληνο-αἰγυπτιακοῦ συγκρητισμοῦ ἡ θεὰ αὐτὴ παίζει ἔλκοντα καὶ ἀπωθοῦντα ρόλο ὡς ἐκδικήτρια καὶ χορηγὸς τῆς δικαιοσύνης⁶⁹. Ἐπιζητεῖται ἡ βοήθειά της στὴν ἐπίκληση τοῦ *P. Ryl.* I 28, στὸ τέλος τοῦ προγνωστικοῦ ποὺ προ-

64. Πρόκλος, *Περὶ τῆς καθ' Ἑλληνας ἱερατικῆς τέχνης*, ἔκδ. Joseph Bidez, *Catalogue des manuscrits alchimiques grecs*, Lamertin, Bruxelles 1928, σσ. 148-51, βλ. Franz Cumont, *La théologie solaire du paganisme romain, Mémoires présentées à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 12, Pt. 2, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Bruxelles 1913, σσ. 447-79, E. Heitsch, «Drei Helioshymnen», *Hermes* 88 (1960) 150-158.

65. III 494-609, IV 1596-1716.

66. Reinhold Merkelbach – Maria Totti, *Abrasax*. 2, ὁ.π., σσ. 22-29.

67. Βλ. Harrauer, ὁ.π. 34-41, 62-64, 73-78 ἀπὸ τὸν PGM IV 71-164 καὶ μίαν προσευχὴν στὸν Φοῖβο-Ἀπόλλωνα ἀπὸ τὸν PGM II 2-4 = *Hymn.* 9.1-3.

68. Βλ. Rosario Pintaudi – Salvatore Costanza, «Frammento di un trattato di palmomanzia (*P. Mich.* XVIII 766)», *Anal. Pap.* 13 (2001) 77-80, ἀκόμα Sam Eitrem, «Moirai», *RE* 15/2 (1932) 2449-97, κυρίως 2473-74, Ἄγγελος Χανιώτης, «Under the Watchful Eyes of the Gods: Divine Justice in Hellenistic and Roman Asia Minor», στὸ S. Colvin (ἐπιμ.), *The Greco-Roman East: Politics, Culture, Society* (Yale Classical Studies 31), Cambridge University, New York, σσ. 1-43.

69. Βλ. Barbara Lichocka, *Némésis en Égypte romaine (Aegyptiaca Treverensia 5)*, Philipp von Zabern, Mainz 2004, σσ. 12-29, 57-65 γιὰ τὶς εἰκονιστικὲς μαρτυρίες τῆς Νέμεσης, ὅπου ὁ γρύψ, τὸ μυθικὸ της ζῶν, ἐπιβεβαιώνει τὴν ἡλιακὴν του φύση, βλ. Raffaele Pettazzoni, «Chronos in Egitto», *Studi in memoria di Ippolito Rosellini nel I centenario della morte (4 giugno 1843)*, V. Lischi, Pisa 1949, I, σσ. 273-299, κυρίως 288-292 = «Aion (Kronos)-Chronos in Egypt», στὸν ἴδ., *Essays on the History of Religion* (Studies in the History of Religions, Supplements to *Numen* 1), Brill, Leiden 1954, σσ. 171-179, κυρίως 175-179, ὁ ἴδ., «Kronos-Chronos in Egitto», *Hommage à J. Bidez et F. Cumont*, Latomus, Bruxelles 1949, σσ. 245-256, Erika Simon, «Zur Bedeutung der Greifen in der Kunst der Kaiserzeit», *Latomus* 21 (1962) 749-780, κυρίως 770, 777, Lichocka, ὁ.π., 88 γιὰ τὴ κοσμικὴ δεσποτεία τῆς θεᾶς.

Επιστημονική Επετηρίς

φητεύει θλίψεις και αδικίες από κάποιο φίλο⁷⁰. Σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωσι, τὸ κριτήριο τῆς σημειωτικῆς σύνδεσης μεταξύ τοῦ προγνωστικοῦ καὶ τῆς θεᾶς, ἡ παρεμβολὴ τῆς ὁποίας ζητεῖται ἰκετευτικὰ στὴν ἐπίκληση, εἶναι διαυγῆς καὶ δὲν χρειάζονται περαιτέρω ἐξηγήσεις. Δὲν εἶναι τόσο προφανῆς ἢ ἀναφορὰ στὴ Νέμεση στὴν προφητεία τοῦ *P. Flor.* III 391 καὶ ἀκόμα στοὺς μαγικούς παπύρους⁷¹. Κυρίως τὰ παπυρολογικὰ ἐγχειρίδια δὲν ἐξηγοῦν γιατί ἐκεῖνος ποὺ ζητοῦσε τὸν χρησμὸ ἔπρεπε νὰ προσευχηθεῖ στὴ συγκεκριμένη θεότητα⁷². Ἐνα ἄλλο παράδειγμα ποὺ ἐξηγεῖ πὼς ὁ παλμὸς ἦταν ἀρχικὰ συνδεδεμένος μὲ τὴν ἴλαση ἀπαντᾶ στὸν *P. Ryl.* I 28, ὅπου ἡ Ἀφροδίτη εἶναι ἡ θεά, ἡ βοήθεια τῆς ὁποίας ἐπιζητεῖται ἀπὸ τὴ γυναῖκα γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὴν ἐπαφροδισία, ὀλοκληρώνοντας τὸ ἐρωτικὸ της ὄνειρο⁷³. Πρόκειται ἐδῶ γιὰ γυναικεῖα θυσία, ὅπως τὸ καπνομαντικὸ τελετουργικὸ ἀφιερωμένο στὴν Ἀφροδίτη, ὡς θεὰ τοῦ πλανήτη, πάντα μὲ ἐρωτικούς σκοπούς⁷⁴.

Ἀπὸ τὶς θεότητες οἱ ὁποῖες μνημονεύονται στὸν *P. Flor.* III 391, καθὼς προείπαμε, σημειώνεται ὁ χθόνιος χαρακτήρας μὲ πολλὰ ἐπικλήσεις στὸν Κρόνο, τὴν Ἑκάτη καὶ τὴ Δήμητρα. Ὁ νυκτερινὸς Ἥλιος

---

70. Βλ. γρ. 135-40 = Doc. II B 15 Lichocka, ὁ.π. 150, πρέπει, ὅμως, νὰ διορθώσουμε τοὺς ἀβέβαιους ὀρισμούς, ὅπως «livre magique des convulsions» ἢ «recette sur les convulsion» ποὺ ἀφοροῦν τοὺς παλμομαντικούς παπύρους. Πρέπει νὰ τοὺς ξεχωρίσουμε ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες παπυρολογικὲς μαρτυρίες, διότι ἀναφέρονται στὴ μαντικὴ.

71. = Doc. II B 15 Lichocka, ὁ.π. 150, *P. Lond.* I 121 = PGM VII (Doc. II B 12) γρ. 503 μὲ τὴν ἠλιακὴ ἐπαφή τῆς τριάδας τῆς Ἴσιδας, Νέμεσης καὶ Ἀδραστείας, τῆς μητέρας τοῦ Ὁρου στὴν ἐρωτικὴ τάξη, βλ. Merkelbach-Totti, *Abrasax* 2, ὁ.π. σσ. 97-102, *P. Leid.* II, VII, VI = PGM XII (Doc. II B 13) γρ. 221-5, προσευχὴ τῆς βοήθειας τῶν Νεμέσεων ὀδηγητριῶν.

72. Στὴν ἀστρογαλομαντεία δὲν ὑπάρχει κανένας πραγματικὸς σύνδεσμος μεταξύ τῆς θεότητας καὶ τῆς βολῆς τῶν κύβων· ὑπάρχει συχνὴ ἐπίκληση τῆς Νίκης καὶ τῆς Τύχης, βλ. Fritz Graf, “Rolling the Dice for an Answer” στὸ Annemarie Luijendijk – William E. Klingshirn (ἐπιμ.), *My Lots are in Thy Hands: Sortilege and its Practitioners in Late Antiquity* (Religions in the Graeco-Roman World 188), Brill, Leiden & Boston, σσ. 51-97, κυρίως 64.

73. *P. Ryl.* I 28 γρ. 112· καὶ θύε. Γιὰ ἄλλες ἴλαστικὲς προσευχὲς, βλ. Karlheinz Kost, *Musaios, Hero und Leander. Einleitung, Text, Übersetzung und Kommentar* (Abhandlungen zur Kunst-, Musik- und Literaturwissenschaft 88), Bouvier, Bonn 1971, σ. 195, *ad* v. 38. Ἡ ἐπαφροδισία εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς τελετῆς στὸν *Suppl. Mag.* II 64.4-5, βλ. Campbell Bonner, *Studies in Magical Amulets chiefly Graeco-Egyptian*, University of Michigan, Ann Arbor/MI, 1950, σσ. 47-9, 120, Christian A. Faraone, «Aphrodite’s Kestos and Apples for Atalanta: Aphrodisiacs in Early Greek Myth and Ritual», *Phoenix* 44 (1990) 219-243, κυρίως 220-229.

74. Μία θυσία καπνῶν ἀπαντᾶ στὸν PGM IV 2891-942, στὴν τιμὴ τῆς Βένους/Ἀφροδίτης ὡς θεὰ τοῦ πλανήτη καὶ τῆς Ἑκάτης, βλ. Merkelbach-Totti, *Abrasax* 2, ὁ.π., σσ. 113-22, κυρίως 113, 117.

Παπυρικά εγχειρίδια

παίζει έναν σημαντικό ρόλο στις απόκρυφες τέχνες και εμφανίζεται σε πολλές μαντικές τελετές μαζί με τον Σατοῦρο. Ἡ Μαντία Κρονική τοῦ PGM IV μαρτυρεῖ τὴ δύναμη τοῦ δεσπότη τῶν ὑπογείων τόπων⁷⁵. Ἐπιπλέον, ἐπειδὴ ὁ νυκτερινὸς δρόμος τοῦ Ἡλίου ἐρμηνεύεται ὅπως μία ὑπόγεια κατάβαση στὸ βασίλειο τῶν νεκρῶν, ἡ δύναμη τοῦ θεοῦ ὡς κοσμοκράτορα ἦταν ἐνεργητικὴ καὶ στοὺς ὄνειρομαντικούς χρησμούς, τὴ γοητεία καὶ τὴ νεκρομαντεία⁷⁶. Στὸν χθόνιο κόσμο ἀνήκουν στὸν πάπυρο αὐτὸν οἱ ἐπικλήσεις στὴ Δήμητρα καὶ τὴν Ἐκάτη, ἡ ὁποία ἦταν συνδεδεμένη μετὰ τὸν θάνατο καὶ τὸ μυστικισμὸ. Αὐτὴ ἔγινε κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ περίοδο ἢ κατ' ἐξοχὴν θεὰ τῆς μαγείας καὶ εἶχε, μεταξὺ ἄλλων, σωτηριολογικὴς ιδιότητες⁷⁷. Ἐνας ἄλλος θεὸς ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται συχνὰ στὶς ἐπικλήσεις τῶν παπύρων εἶναι ὁ Ἐρμῆς⁷⁸, δὲν εἶναι περιφνημὴ μαντικὴ θεότητα, μόνον ἐπειδὴ εἶναι κύριος τῆς κληρομαντείας, τῆς κυβομαντείας καὶ κάποιων ἄλλων τεχνῶν, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἐνεργεῖ ἰδιαιτέρως στὶς μαγικὲς τελετές⁷⁹.

Γενικά, οἱ πάπυροι τῆς μαντικῆς ἀποτελοῦν σπουδαίες πηγές γιὰ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση τῆς ἐποχῆς, διότι οἱ ἀπαντήσεις τῶν μάντεων μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὰ ἐρωτήματα τῶν πελατῶν τους, γιὰ τὶς ἀνάγκες, τὰ προβλήματα, καὶ τὶς ἀπαιτήσεις τους. Ὅμως, αὐτὴ ἡ διάσταση παραλείπεται ἀπὸ τὴν ἔρευνα, ἡ ὁποία ἀγνοεῖ ἔως τώρα σὲ μεγάλο βαθμὸ τὶς

75. PGM IV 3086-7, βλ. Otto Kern, *Die Religion der Griechen*, 3, *Von Platon bis Kaiser Julian*, Weidmann, Berlin 1938, σ. 223, Sam Eitrem, «Kronos in der Magie», *Mélanges Bidez: Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales II*, Secretariat de l'Institut, Bruxelles 1934, σσ. 351-360, κυρίως 359-360 γιὰ τὸ χθόνιο θεὸ, τὸν κοσμοκράτορα.

76. Βλ. Harrauer, *δ.π.* σ. 34 γιὰ τὸ ὄνειρομαντεῖο στὸν PGM VI (2-3 αἰῶνα μ.Χ.) μετὰ ἡλιακὴ προσευχὴ στὴ γρ. 6. Ἄλλος ὕμνος στὸν Ἡλιο στοὺς Merkelbach-Totti, *Abrasax 2*, *δ.π.* σσ. 10-16 = PGM I 315-25, 341-2, IV 436-61, 1957-89, VIII 74-81 = Karl Preisendanz – Albert Henrichs, *Papyri Graecae Magicae. Die griechischen Zauberpapyri*, Teubner: Stuttgart 1974², II σσ. 239-40, ἀρ. 4, Heitsch, *δ.π.* σσ. 181-183, ἀρ. LIX 4. Γιὰ τὸν ὕμνο μετὰ ἡλιακὴ ἐπίκληση, βλ. Merkelbach-Totti, *Abrasax 1*, *δ.π.*, σ. 10.

77. Βλ. Theodor Hopfner, «Hekate-Selene-Artemis und Verwandte in den griechischen Zauberpapyri und auf Fluchtafeln», στὸ Th. Klauser – A. Rucker (ἐπιμ.), *Pisciculi. Studien zur Religion und Kultur des Altertums Franz Joseph Dölger zum 60. Geburtstag dargeboten* (Antike und Christentum Ergänzungsbd. 1), Pradel, Münster 1939, σσ. 125-145, Sarah Iles Johnston, *Hekate Soteira: A Study of Hekate's Roles in the Chaldaean Oracles and Related Literature* (Association American Classical Studies Series 21), University, Oxford, σσ. 76-133, ὡς κοσμοκράτειρα δέχεται ἰκεσία μαζί μετὰ τὴ Σελήνη στὸν PGM IV 2301, βλ. Theodor Hopfner, *Griechisch-ägyptischer Offenbarungszauber. Seine Methoden*, I-II, H. Haessel, Leipzig 1921 καὶ 1924, II § 403.

78. *P. Flor.* III 391, γρ. 34, 52, 87, *P. Ryl.* I 28, γρ. 126, 191, *P. Param.* 4 verso γρ. 23, 68 (συμπλήρωμα).

79. Πράγματι, ὁ Ἐρμῆς συνδέεται μετὰ τὴν κληρομαντεία, τὴν προφητεία μετὰ τὶς *sortes* (κληροί) καὶ παίρνει τὸν τίτλο Κληιδώνιος, βλ. Graf, *δ.π.* σσ. 74-77.

Επιστημονική Επετηρίς

διασυνδέσεις με την πραγματικότητα της αρχαίας κοινωνίας που υπάρχουν σε αυτά τα κείμενα. Στο πλαίσιο αυτό εξηγούνται, μεταξύ άλλων, η γυναικεία παρουσία στο πελατολόγιο των μάντεων και το θεματολόγιο των προγνώσεων τους. Πρέπει να μνημονεύουμε δύο επιστημονικά άρθρα σχετικά με την κοινωνική διάσταση των κειμένων αυτών, από τον Ά. Παπαθωμά (2004) και τον W. Klingshirn (2005). Οί δύο έρευνητές εξετάζουν με μεγάλη ακρίβεια την κοινωνική σημασία των μαντικών χρησμών. Έτσι, συμβάλλουν σημαντικά σε μία αποφασιστική στροφή στη βασική έρευνα για τη μαντική, ό Ά. Παπαθωμάς στα σχόλια στην έκδοση παλμομαντικού παπύρου από τη συλλογή της Βιέννης⁸⁰ και ό W. Klingshirn σχετικά με τα κληρομαντικά από τη Γαλλία του πέμπτου και έκτου αιώνα, τις *Sortes Sangallenses*⁸¹. Αμφότεροι οί επιστήμονες αυτοί συνάγουν από τις απαντήσεις του μάντη τὰ τεκμήρια για να κατανοήσουμε τὰ μαντικά κείμενα ως πηγές για την κοινωνική ζωή. Σπουδαίες μαρτυρίες αποτελούν και τὰ προγνωστικά της ιεροσκοπίας. Ειδικά, ό P. Ross. *Georg. I 21* θέτει τὸ πρόβλημα πὼς νὰ κερδίσει κάποιος χρήματα ἢ πὼς νὰ συνάψει καλὲς οικονομικὲς σχέσεις⁸². Ὁ ἐμπορικὸς κόσμος ἐνδιαφερόταν κυρίως για αὐτὲς τὲς απαντήσεις, καθὼς ἀνέπτυσε οικονομικὴ δραστηριότητα. Εὐκόλα κατανοοῦμε πὼς ἡ ἀκμὴ τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης παρατηρεῖται στὸν δεῦτερο αἰῶνα μ.Χ., δηλαδὴ στὴ εὐτυχέστερη στιγμή τῆς Ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας με τὴν εἰρήνη καὶ τὴν ἀσφάλεια νὰ κυριαρχοῦν στὴ Μεσόγειο καὶ στὰ βόρεια σύνορα. Οἱ ἔμποροι, λοιπόν, ὅπως κάθε ἄτομο ποὺ ἔχει ἐπαγγελματικὴ δραστηριότητα ὑποφέρουν γενικὰ ἀπὸ τὴν ἀβεβαιότητα καὶ βρίσκουν συνήθως καταφύγιο στὴ μαντική, ὅχι μόνον στὴν ἐρμηνεία τῶν ἱερῶν, ὅπως ἐδῶ, ἀλλὰ καὶ στὴν κληρομαντεία, στὴν κυβομαντεία⁸³, καὶ ἀκόμα στὴν παλμομαντεία. Οἱ πάτυ-

80. Βλ. Ἀμφιλόχιος Παπαθωμάς, «Eine neue palmomantische Schrift der späteren Römerzeit: Unbekannte Fassung aus dem Melampus-Traktat?», στὸ J. M. S. Cowey – B. Kramer (ἐπιμ.), *Paramone. Editionen und Aufsätze von Mitgliedern des Heidelberger Instituts für Papyrologie zwischen 1982 und 2004 (Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete Beiheft 16)*, K.G. Saur, Leipzig 2004, σσ. 18-42, εἰκ. IV, κυρίως σσ. 18-21.

81. Βλ. Klingshirn, *ὁ.π.*, 126-128.

82. Βλ. τὸν τίτλο στήλη β', γρ. 73· *Περὶ δὲ ἐνπορ[ίων] κα[ὶ] π[αν]τὸς κέ[ρ]ιδου*.

83. Για τὸ κύριο ἐνδιαφέρον τῶν ἐμπόρων στὴ μαντικὴ καὶ τὴ κληρομαντεία, βλ. Nicholas Purcell, «Literate Games: Roman Urban Society and the Game of Alea», *Past & Present* 147 (1995) 3-37, κυρίως 21 νέα ἔκδ. στὸ Robin Osborne (ἐπιμ.), *Studies in Ancient Greek and Roman Society*, University, Cambridge 2004, σσ. 177-205, κυρίως 193; Dominique Valbelle – Geneviève Husson, «Les questions oraculaires d'Égypte: Histoire de la recherche, nouveautés et perspectives», στὸ W. Clarisse *et al.* (ἐπιμ.), *Egyptian Religion: The Last Thousand Years. Studies dedicated to the memory of Jan Quaegebeur* (OLA 85), Peeters, Leuven 1998, σσ. 1055-71, κυρίως 1065-7; David Frankfurter, «Voices,

Παπυρικά εγχειρίδια

ροι αὐτῆς τῆς τέχνης προσφέρουν πολλές προφητείες γιὰ τὸν ἔμπορο, τὸν πλούσιο κτλ.⁸⁴. Τὸ ἱεροσκοπικὸ ἀπόσπασμα *P. Amh.* II 14 τοῦ τετάρτου αἰῶνα προσφέρει τὶς ἀπαντήσεις γιὰ νὰ κάνει κανεὶς χρήσιμους φίλους, δηλαδὴ δυνατοὺς ἀνθρώπους. Ἄν εἶναι θέμα προστασίας καὶ ἐξουσίας, αὐτὰ τὰ προγνωστικὰ ἀντιστοιχοῦν σὲ μία περίοδο ἀνασφάλειας, ὅποτε ὁ συμβουλευόμενος ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλίσει τὴ φιλία κάποιου προστάτη, νὰ ἀμυνθεῖ γιὰ τὰ δικαιώματά του ἀπέναντι στὴ βία καὶ στὶς προσβολὲς τῶν ἀντιπάλων του κτλ. Τὸ ἴδιο προκύπτει καὶ ἀπὸ τὶς κληρομαντείες τοῦ προαναφερθέντος ἄρθρου τοῦ *W. Klingshirn*, ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει τὴν ἀνασφάλεια στὴ Γαλλία τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς καὶ πρώιμης μεροβίγγειας ἐποχῆς⁸⁵.

Συνολικά, οἱ πάπυροι τῆς ἱεροσκοπίας ὑποδεικνύουν ἔντονη ἀγωνία εἴτε γιὰ χρήματα (*P. Ross. Georg.* I 21) εἴτε γιὰ συμφέρουσες κοινωνικὲς σχέσεις (*P.S.I.* X 1178), ἀλλὰ δὲν δίνουν καθόλου ἔμφαση στὸν γυναικεῖο κόσμος· δὲν προσφέρουν ἀπαντήσεις ποὺ ἀπευθύνονται στὶς γυναῖκες. Τοῦναντίον, τὸ παλμομαντικὸ βιβλίον *P. Flor.* III 391 δίνει συστηματικὰ προσωπικὲς προφητείες («βίους») στὶς γυναῖκες καὶ κυρίως στὴν παρθένο, δηλαδὴ τὸ κορίτσι ποὺ βρίσκεται σὲ ἡλικία γάμου, καὶ στὴ χήρα⁸⁶. Ἐξίσου, διαβάζουμε πάρα πολλὰ προγνωστικὰ τοῦ γάμου⁸⁷ ἢ τοῦ τέλους τῆς χηρείας. Παρεμπιπτόντως, νὰ προσθέσουμε ἓνα φιλολογικὸ σχόλιο: Χάρη στὴν ἀπάντηση «συμβολὴ γάμου», δηλαδὴ τὸ γαμήλιο συμφωνητικὸ, τὴν ὁποία περιέχει ὁ *P. Flor.* III 391, μπορέσαμε νὰ καταλάβουμε τὴν διαφορετικὰ ἀκατανόητη λέξη *συμβολὴ* στὴ μεσαιωνικὴ παράδοση⁸⁸.

Books, and Dreams: The Diversification of Divination Media in Late Antique Egypt», στὸ Sarah Iles Johnston – Peter T. Struck (ἐπιμ.), ὅ.π. 233-254, 246-247.

84. Βλ. τὰ προγνωστικὰ γιὰ τὸν ἔμπορο στὸν *P. Oslo* III 76, γρ. 1 (συμπλήρωμα), καὶ στὸ *Περὶ παλμῶν* A 56, 62, 64, 65, 69, γιὰ τὸν πλούσιο στὸ *P. Oslo* III 76, γρ. 2 καὶ στὸ *Περὶ παλμῶν* A 1, 2, 5, 7, 23, 112, 125, 131, 186, B 162, γιὰ τὸν κυβερνήτη στὸν *P. Prag.* Inv. 71 + 156, γρ. 19 καὶ στὸ *Περὶ παλμῶν* A 60, 62, 64, 65, 69.

85. Βλ. *Klingshirn*, ὅ.π. 128.

86. Στὴ ρωμαϊκὴ Αἴγυπτο, ἡ παρθενία εἶναι συχνὰ μεταξὺ τῶν καταστάσεων τοῦ γαμικοῦ συμβολαίου καὶ συνιστᾷ σκάνδαλο μία καθυστερημένη ἀγαμία. βλ. *Montserrat*, ὅ.π. σσ. 81-82, *Faraone*, ὅ.π. σ. 90.

87. Προφητεύεται ὁ γάμος σὲ μία παρθένο στὰ κείμενα *P. Flor.* III 391, γρ. 6, 18, 21, 26, 33, 37, 41, 62, 73, *P.S.I* VI 728, γρ. 41, 73, *P. Param.* 4 verso, γρ. 34-5, *P. Prag.* Inv. 71 + 156, γρ. 7 καὶ σὲ μία ἄγαμη στὸν *P. Ryl.* I 28, γρ. 30. Καὶ πάλι ὁ γάμος στὴν παρθένο στὸ *Περὶ παλμῶν* A 1, 11, 14, 31, 65, 81, 83, 174, 184, 185, B 96, καὶ στὴ χήρα A 1, 88.

88. A 17, 72 (γάμου συμπληρώνεται), βλ. *Salvatore Costanza*, *Corpus Palmomanticum*, ὅ.π. σ. 212, ὁ ἴδ., «Fateful Spasms: Palmomancy and Late Antique Lot-divination», στὸ *A. Luijendijk – W. E. Klingshirn* (ἐπιμ.), *My Lots*, ὅ.π. σσ. 78-100, κυρίως 88.

Επιστημονική Επετηρίς

Ἐπιπλέον, προφητείες σχετικά με τὴ βία, τὸν φόγο καὶ τὴ βλάβη ὑπάρχουν κυρίως γιὰ τὶς χῆρες, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς παρθένους. Αὐτὸ ὑποδεικνύει τὴν κατάσταση ἀνασφάλειας στὴν ὁποία βρισκόταν ἡ γυναίκα τῆς ῥωμαϊκῆς Αἰγύπτου, περισσότερο ὅταν δὲν εἶχε καμία ἀνδρική προστασία⁸⁹. Ἔτσι κι ἀλλιῶς, οἱ γυναῖκες χρησιμοποίησαν ἐντατικά τὴν παλμομαντεία καὶ διάβαζαν συνήθως με ἀγωνία αὐτὰ τὰ βιβλία, ὥστοςο δὲν εἶχαν ἀντίστοιχη συμμετοχὴ στὴν μαντικὴ τῆς αἵματηρῆς θυσίας. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ἀπουσία τοῦ γυναικείου κόσμου ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς ἱεροσκοπίας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γυναῖκες, οἱ δοῦλοι καὶ οἱ στρατιῶτες μνημονεύονται κανονικὰ στὶς προσωπικὲς προφητείες τοῦ *P. Flor.* III 391⁹⁰. Πρόκειται πάντα γιὰ ἄτομα στενωῶς συνδεδεμένα με τὶς μεταβολὲς τῆς τύχης. Γι' αὐτὲς τὶς κατηγορίες ἀνθρώπων προφητεύεται, γιὰ παράδειγμα, τὸ τέλος ἢ ἡ ἐπιδείνωση τῆς δουλείας⁹¹, πόλεμος ἢ στρατιωτικὴ προαγωγή (*vox technica* στοὺς παπύρους «προκοπή»). Γενικά, οἱ σκλάβοι καὶ οἱ στρατιῶτες ἐμφανίζονται ὡς ἄπληστοι πελάτες τῆς ἐρωτικῆς μαγείας, τῶν φυλακτηρίων καὶ ἄλλων μαγικῶν πρακτικῶν. Ἐνας ἄνδρας ἀπὸ κατώτερη κοινωνικὴ τάξη (δοῦλος, ἀπελευθερὸς, στρατιώτης) μπορεῖ νὰ ἐξομοιωθεῖ με μία γυναίκα κοινωνικῶς, ὅταν ἐμφανίζει ὁμοιότητες με αὐτὴν ὡς πρὸς τὴν χρῆση φίλτρων ἐρωτικῆς μαγείας⁹².

Ὁ *P. Flor.* III 391 παρουσιάζει, τέλος, μία τετράδα ἀπὸ προσωπικὰ προγνωστικά («βίους») γιὰ τὸν δοῦλο, τὴν παρθένο, τὴ χήρα καὶ τὸν στρατιώτη, ποὺ σχηματίζουν φανερὰ τὸ πελατολόγιο τῶν βιβλίων *Περὶ παλμῶν*. Παρόμοια παρατηροῦμε καὶ στὰ ὑπόλοιπα βιβλία με αὐτὸ τὸ θέμα. Ὁ *P. Param.* 4 προτείνει μίαν τριάδα ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν δοῦλο, τὴν παρθένο καὶ τὴ χήρα, χωρὶς νὰ ἐμφανίζεται ὁ στρατιώτης⁹³.

Τὰ βιβλία τῆς Ἑλληνικῆς μαντικῆς φωτίζουν με ἄπλετο νέο φῶς τὸν κόσμο τῆς ὕστερης Ἀρχαιότητος, τὶς κοινωνικὲς σχέσεις μεταξὺ

89. Ὅπως συμπεραίνει ὁ Παπαθωμᾶς, ὅ.π., 21-23 με βάση τὰ τεκμήρια τῆς παλμομαντικῆς λογοτεχνίας.

90. Ὑπάρχουν προγνωστικά σχετικὰ με τὴν ἀπελευθέρωση (γρ. 6, 17, 43, 77 ἐλευθερίαν), ἢ τὴν καλὴ τύχη τοῦ δούλου (γρ. 2, 9, 13, 29, 46, 54), τὸν «δεσποτικὸν θάνατον» (γρ. 25-6), τὴ διαβολή (γρ. 33), τὴ νόσο (γρ. 40), τὶς ταραχές (γρ. 50), βλ. γενικὰ Fridolf Kudlien, *Skaven-Mentalität im Spiegel antiker Wahrsageri* (Forschungen zur antiken Sklaverei 23), Franz Steiner, Stuttgart 1991.

91. Γι' αὐτὸ τὸ προγνωστικὸ, βλ. *P. Flor.* III 391 γρ. 3, 18, 27, 41, *P.S.I VI 728* γρ. 3 ἔκδ. Salvatore Costanza – Rosario Pintaudi, «*PSI VI 728: Frammenti di un codice di palmomanzia*», *Analecta Papyrologica* 16/17 (2004-05) 47-67.

92. Βλ. Faraone, ὅ.π. 146-149· οἱ ἀπελευθεροὶ καὶ οἱ ἄνδρες ἀπὸ τὶς κατώτερες τάξεις χρησιμοποιοῦν μαγικὰ φίλτρα ὅπως οἱ γυναῖκες καὶ εἶναι παρόμοιοι με αὐτές.

93. Βλ. Παπαθωμᾶς, ὅ.π. 31, Costanza, *Fateful Spasms*, ὅ.π. σ. 88.

Παπυρικά εγχειρίδια

τῶν δύο φύλων, τὴν ἀνάγκη τῶν ἀνθρώπων γιὰ ἓνα καλύτερο μέλλον καὶ προσφέρουν πολὺτιμες μαρτυρίες σχετικὰ μὲ τὴ θρησκευτικὴ καὶ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς. Τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἑλληνικὰ παπυρολογικὰ ἐγχειρίδια μαντείας ἀποτελοῦν σημαντικὲς πηγές γιὰ τὴ θρησκεία τῆς ῥωμαϊκῆς περιόδου. Περιγράφουν ἐπακριβῶς τὴν ἀκολουθία τοῦ τελετουργικοῦ σχετικὰ μὲ τὶς πιὸ γνωστὲς μεθόδους προφητείας, ὅπως τὴν ἱεροσκοπία, τὴν ὑδρομαντεία, τὴν παλμομαντεία κτλ. Ἐπιπλέον, τὰ παπυρολογικὰ βιβλία προσφέρουν σὲ κάθε περίπτωση σπουδαῖες μαρτυρίες γιὰ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση, διότι οἱ ἀπαντήσεις τῶν μάντεων μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὰ ἐρωτήματα ἐκείνων ποὺ προσέτρεχαν σὲ αὐτούς. Αὐτὸ ἰσχύει τόσο γιὰ τὴν ἀρχαιότητα ὅσο καὶ γιὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1920 τὴν ὁποία περιγράφει μὲ πολλὰ λεπτομέρειες ἡ Σοφία Θωμοπούλου στὸ καλογραμμένο τῆς μυθιστόρημα, ὅπου ἡ Τουρκάλα, μάγισσα καὶ κορακομάντισσα σὲ χωριὸ τῆς Μακεδονίας, ἐκπροσωπεῖ τὴ ζωντανὴ κληρονομία τῶν ἀπόκρυφων ἐπιστημῶν τῆς κλασσικῆς μαντείας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τὸ παρὸν ἄρθρο ἀφορᾷ στὶς πρακτικὲς τῆς ἀρχαίας μαντικῆς σύμφωνα μὲ τὶς παπυρολογικὲς μαρτυρίες τῆς ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς (2 αἰ. – 4. αἰ. μ.Χ.). Ἡ μαντικὴ ἔχει κεντρικὴ σπουδαιότητα γιὰ τὴ θρησκευτικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ αὐτῆς τῆς περιόδου. Οἱ πάπυροι ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο περιλαμβάνουν ἐγχειρίδια μὲ διδασκαλίες καὶ ὁδηγίες γιὰ ποικίλες μεθόδους τῆς προφητικῆς τέχνης, ὅπως εἶναι ἡ ἱεροσκοπία, ἡ μαντεία τῆς θυσίας, ἡ παλμομαντεία, ἡ ἐξέταση τῶν τρόμων τοῦ ἀνθρώπινου σώματος καὶ ἡ ὑδρομαντεία, ἡ ὁποία συνδέεται μὲ τὰ ὑγρά καὶ τὶς φωταγωγίες. Ταυτόχρονα, τὰ κείμενα αὐτὰ μᾶς προσφέρουν χρήσιμες πληροφορίες γιὰ τοὺς κοινωνικοὺς ρόλους, τὶς καθημερινὲς δυσκολίες, τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς νοσοτροπιὲς τῶν ἀνθρώπων. Γι' αὐτὸ εἶναι σημαντικὲς πηγές τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας θρησκείας καὶ κοινωνίας.

RIASSUNTO

Manuali papirologici della mantica. Vita religiosa e sociale dell'Antichità

Questo contributo concerne le modalità peculiari della divinazione antica in base alle testimonianze papirologiche dell'età imperiale romana

Επιστημονική Επετηρίς

(II-IV d.C.). Si tratta di una prassi centrale della vita religiosa e sociale. I papiri greco-egiziani rappresentano manuali con istruzioni dettagliate su differenti metodi dell'arte predittiva, quali la ieroscopia, la mantica del sacrificio, la palmomanzia, l'esame dei tremiti del corpo umano, l'idromanzia connessa ai liquidi e alle immagini luminose ivi riflesse. Contemporaneamente, ci offrono utili informazioni sui ruoli sociali, le esigenze ed attese abituali, in conformità con un'evidente prospettiva sociale. Pertanto, si rivelano fonti significative riguardo alla storia della religione e società antica.

GEORGIOS ARABATZIS

Associate Professor Department of Philosophy

BYZANTINISTS AND DIPLOMATS. A PARALLEL BETWEEN SCIENCE AND INTERNATIONAL RELATIONS

INTRODUCTION

Since the second half of the 19th Century and after many centuries of “loose science”, we see the emergence of modern, scientifically detailed Byzantine studies and the relevant scholars, the Byzantinists, who work in a rigorous, methodical manner. Byzantine studies cover many disciplines like history, philology, history of law, archeology, numismatics, etc¹. If we take a more general view, we may conceive of the relations between Byzantine studies and the world of political relations through three aspects:

i. The Russian factor, that is the relations of Europe and later North America with Russia and, for a large part of the 20th century, with Soviet Union; the proclaimed relation of Moscow as third Rome to Byzantium (Constantinople being the second Rome) and the common element of Orthodox faith (in contrast to the Catholic and the Protestant worlds) brought about a special relation of Russia to Byzantium; since Russia constituted a kind of enigma for the international policies of Europe and North America, the element of the Byzantine heritage to the Slavs of Russia has been for long a topic of interest and a major premise for the study of the relations between science and diplomacy.

ii. The so-called *Question d'Orient*, i.e. the fall of the Ottoman Empire and its fragmentation into new national-states of mainly Christian population initiated an interest for the Byzantine empire that preceded the Ottoman one; because the Byzantine empire covered the area of Balkans and Asia Minor, it was seen as a unifying factor, in contrast to the disin-

---

1. Michael Altripp (ed.), *Byzanz in Europa. Europas östliches Erbe. Akten des Kolloquiums 'Byzanz in Europa' vom 11. bis 15. Dezember 2007 in Greifswald*, Brepols, Turnhout, 2012; see also Alexander Vasiliev, «Chapter 1: The Studies of the Byzantine History», *History of the Byzantine Empire, 324–1453, Volume I*, University of Wisconsin Press, Madison, 1958, pp. 12-51.

tegrating policies of Balkan nationalisms. The Byzantine history makes a large part of the tradition of the Slavs, the Greeks, and the Albanians that inhabit the Balkans; Byzantium was crucially instrumental for the propagation of Christian faith to the Balkan Slavs and the Russians, and for their ensuing cultural maturation (the Cyrillic alphabet was conceived by two Byzantine emissaries to the Slavs as well as the translation and publication of the Greek Bible into Slavonic with the use of this precise alphabet). Thus, the Byzantine legacy represents a rather ambiguous tradition, in the sense that though it cannot be assimilated to the new nationalisms is an important source of their individual cultures and forms an identification pole for the people of the Balkan peninsula.

iii. The third aspect of the foresaid relations concerns the disunion of the Orthodox Church from the Catholic and the Protestant ones. The initial separation (the Schism between the Orthodox and the Catholics) is due to political as well as dogmatic reasons; it was equally and doubtless a clash of individuals; Photius the head of the Orthodox church in the 9th Century was a strong personality with a clear idea of ecclesiastical power while the Latin Church leaders had their own solid views on the matter of Church relations. There were efforts to unify Christianity, mainly through political rather than theological action when Byzantium was at a final and crucial turning point as to its existence and the Catholic forces could be seen at the time as powerful allies against the Ottomans. Yet, the experience of the Crusades had undermined the Byzantine popular consent to such a deal and a large part of the ecclesiastical body had equally anti-Latin views, so that the politics of Church union proved to be totally unrealistic. The opposition of the Orthodox Church to Catholicism did not offer better opportunities for a compromise with the Protestants, although some efforts to that direction were undertaken, both by Protestants and officials of the Greek Church under Ottoman domination². The separation between the three main denominations of Christian faith would lead to a general European feeling of distrust towards the Byzantine world of Orthodoxy.

The above three aspects of addressing the relation of Byzantine studies to international relations mark a not so successfully concealed element of suspicion and opposition against the Byzantine world³.

---

2. Steven Runciman, *The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

3. Edward Gibbon was the first to present the Byzantine history as decline; see

FROM CAESAROPAPISM TO BYZANTINISM

In the Westerners' way of classifying the political entities one sees the important element of the scientific method instead of the literary tradition that the Byzantines had in mind when themselves were naming the people that they tried to subvert. The appellations of Byzantium by the Westerners were concerning mainly the individual situation of the Byzantine regime amidst a renovated European distinction between the civilized and the barbarian.

Thus, we find firstly the Westerly formulated term "Caesaropapism"⁴, which means a state where the power is shared by both the temporal and the spiritual instances but in a way that makes the spiritual power directly involved in the governance and subjugated to the state with a determinant and decisive manner. The term in itself denotes a sense of underdevelopment in regard especially to the modern Western societies where the theory and practice of the state promotes the clear-cut (or at least, a significantly unequivocal) distinction between the spiritual and the secular power. As the research has shown, the notion of Caesaropapism is not the most adequate and ideal concerning the Byzantine political state of affairs while the relations between the Church and the Head of the State (the Emperor) could cover a really wide spectrum of political possibilities without entering the sphere of formalism that the term implies. Within a particular perspective, the relations between the Patriarch and the Emperor were forming a kind of "checks and balances" system that was never adamantly settled down but appeared nonetheless operative.

Progressively, the notion of Caesaropapism has been replaced by that of theocracy. This last term denotes purposefully the fact that the Byzantine society and thus the Byzantine governance was of a Christian society lacking tolerance for the other confessions. The Byzantines considered the people that were not part of the Orthodox religion as Barbarians or, at least, uncivilized. Nevertheless, the attribute of theocracy is just another version of the pejorative notion of Caesaropapism. They both imply a form of political immaturity and underdevelopment with nefarious consequences especially in regard to the question of political freedom and the

---

Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, edited by D. Womersley, Lane/Penguin, London, 1994.

4. See Gilbert Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le « Césaropapisme » byzantine*, Gallimard, Paris, 1996.

neutrality and good performance of state institutions. The research has made clear that the Byzantine state functioned in reality as a model state of its times, i.e. it was not blinded by ideological factors, more than any other, and was defending eagerly its monopoly of violence as the states do, notwithstanding the Christian command of love.

The Byzantine state could not be considered as a feudal one, at least not before the 12th century, and even later the idea of Byzantine feudalism appears to be quite problematic. There were not vassal relations in the Byzantine society, the kind of relations that are said to be typical of the feudal society; of course, there were other relations of dependency. Further, the Byzantine state was not in the least modeled upon what is called the “oriental despotism”. Although it may be considered an Empire of the Eastern world, Byzantium lacked the extensive works of irrigation that characterize the typical oriental despotic states like Egypt or India⁵.

Finally, the term Byzantinism seems to conclude for the moment the list of derogatory naming of the Byzantine world⁶; this last term signifies the political state of affairs that is characterized by false and labyrinthine rhetoric with no connection to reality or pragmatism, typical of the complex bureaucratic organizations that are inoperative, corrupted and inefficient. Large organizational formations that produce suspicion or, in any case, mistrust can be said to have been determined by Byzantinism.

THE ORIGINS OF BYZANTINISM: THE QUESTION OF PIETY

If Byzantinism is all the same a modern idea of the initial Byzantine intellectual trend one should search for the real content of this latter. The central notion of the original Byzantinism (if one agrees to the use of the term) from a value-neutral point of view would be the idea of piety⁷ comprising the divine revelation, the tradition (especially the Patristic one),

---

5. See Ralph-Johannes Lilie, «Reality and Invention: Reflections on Byzantine Historiography», *Dumbarton Oaks Papers*, 68 (2014), pp. 157–210.

6. See Dimiter Angelov, «Byzantinism: The Real and the Imaginary Influence of a Medieval Civilization on the Modern Balkans», *New Approaches to Balkan Studies*, D. Keridis, E. Elias-Bursaq, N. Yatromanolakis (eds.), Brassey's, Dulles, 2003, pp. 2-23; see also Georgios Arabatzi, «Byzantinism and Action», *Thinking in Action*, G. Arabatzi and E. D. Protopapadakis (eds.), University of Athens, Hellenic-Serbian Philosophical Dialogue I, Athens, 2018, pp. 13-40.

7. See A. Guillou, «La vie quotidienne à la haute époque byzantine, Eusébeia : piété. Une réflexion lexicographique», *The 17th International Byzantine Congress, Major Papers*, Ar. D. Karatzas Publishers, New Rochelle-New York, 1986, pp. 189-209.

Byzantinists and diplomats

the morals and the happiness that is proper to the Orthodox ethics. The safeguard of these aspects of Byzantine piety is the mission of both the clergy and the Basileus (=the King), and equally the task of the Orthodox people. By definition, everyone standing outside the above system of convictions is dealt with skepticism and the not affiliated groups are designated in such a manner that the common perception of them remains unchanged for eternity. The conflict with the Arabs and the Westerners produced among the Byzantines an interrogation about the conditions of cultural superiority and consequently about universal values; in particular, the confrontation with the West following the Crusades created a new, radical challenge and divided the intellectuals of Byzantium as to the proper way to respond to it. The Latinophile party of Constantinople advanced a form of acculturation; the opposition, i.e. the Anti-Latin party proposed, in essence, the possibility to ignore the Western rise to prominence. The denial by the Anti-Latin Party of the new power manifested with different levels of intensity while the central idea, perhaps for the Latinophiles also, was that of the preservation of the Byzantine tradition or of its greatest part. In this perspective, the tradition, one way or the other, was characterized by immutability, contrary to the notion of expansion in the early Byzantine culture. Resistance as immutability could not at the end escape the issue of the inferiority of Byzantine thought⁸. Thus the resistance to the Western acculturation produced at the same time a certain spiritual inflexibility. The domains that were affected in first place by the encounter with the West were thus the realm of the Ego and the universality of meaning.

In the Byzantine state of affairs, the idea of piety (εὐσέβεια) was central. Piety was without any doubt an individual affair, the moral index of personal behavior. Piety in itself presupposes a personalist view of the individual destiny. During the relative prime of the Byzantine state, piety possessed distinct essentialist properties and it was a first order quality of the Byzantine person. Yet, in order to understand the conceptual scope that is proper to Byzantine piety, one must see it apart from morals and religion. Piety is the distinctive feature of the human destiny that followed the fall from paradise when one cannot ambition any of the com-

---

8. For the development of a form of Byzantine nationalism, see Hélène Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'empire byzantine*, PUF, Paris, 1975. Concerning the distinction between Latinophiles et Latinophobes, see Stylianos Papadopoulos, *Orthodox and Scholastic Theology*, (in Greek), Athens, 1970.

forts either of moral or religious universality. Actions are nothing else than actions-in-the-world but the true liberation of one's self surpasses the immanent world; the human birth acquired a completely defining meaning because it determined one's true nature. The Byzantine Ego cannot thus intent the status of a real individual and finds itself always lacking in the face of the transcendent God.

Beyond personal piety through which one experiences the limitations of the Ego, there is the social piety that holds normative value and is common to all Byzantines, i.e. to all proper human beings. Piety thus appears to be a quality of humanity, a spiritual if not a transcendent universal notion. The motivation for being pious is none other than the survival of the Byzantine Christian people and as such, piety is the foundation of what can be considered the Byzantine immanence, i.e. the vacillation between the universal and the social; it is thus a form of conceptual solidarity. One can easily see how piety became for Byzantium a launching point for international hegemony and inter-state configurations.

PIETY AND EXEMPLARISM: THE BYZANTINE *BIOS*
AS UNIVERSAL MODEL

In Ancient Greek Culture, the composition of the story of “Lives” under the name “Βίαι” appeared in the 5th Century BC but it will take ten more Centuries to see the appearance of the term “Biography” in the 5th Century AD⁹. Two very characteristic moments in the history of this genre are the Lives of the Philosophers and since the first Christian era and during the Middle Ages the “popular” Lives of the Saints. Very few attempts have been made to compare these two sub-genres; furthermore, a strong view about the divine men of Ancient Times (“Θεῖοι Ἄνδρες”¹⁰) concluded that a similar comparison would not be fruitful. Yet such a comparison between the Lives of the Philosophers and the Lives of the Saints seems quite plausible¹¹.

First, the Lives of the Philosophers of the Greco-roman world do not

---

9. See Patricia Cox, *Biography in Late Antiquity. A Quest for the Holy Man*, Berkeley, University of California Press, Los Angeles, 1983.

10. Ludwig Bieler, *Theios Aner*, 2 vols, Buchhandlung Oskar Höfels, Vienna, 1935-36.

11. See all the same Garth Fowden, «The Pagan Holy Man in Late Antique Society», *Journal of Hellenic Studies*, CII (1982), pp. 33-59. Also Pierre Hadot, *Exercices spirituels et philosophie antique*, Albin Michel, Paris, 2002.

correspond to the objectivity of the discipline that we the modern demand for. The great historiography of Ancient philosophy by Diogenes Laërtius is a mixture of different kinds of Ancient historical works on philosophy: Βίοι (=biographies of philosophers); Διαδοχαί (=summaries of the succession of philosophers); Περί αἱρέσεων (=presentation of the ideas of philosophical schools); Ἀρέσκοντα, δόγματα, placita (=doxographic summaries of philosophers' works). Laërtius' work leaves much to desire as to the modern requirements of a scientific historiography of philosophy because it focuses predominantly on the biographical element in his account. Yet, his direction will dominate the initial history of philosophy. In Porphyrius' account of the Life of Plotinus the supernatural, the fantastic element, will make an impressive entry into the narration; even more so in Marinos of Naples' Life of Proclus¹². In the story of the fantastic philosopher-magician Apollonios of Tyana the supernatural will also dominate. A question for later examination would be whether the philosophical systems of the philosophers whose Lives are narrated permit such a supernatural portrayal. In the case of Proclus, there is a place open in his system for a philosophical mediator as himself between the natural and the super-natural world, at least in the portrait given by Marinos.

Two are the dominant approaches of the Lives of the Saints. The first is summed up by François Halkin¹³. Halkin is interested in the objective evidence that the historian of Byzantium can discover in the fantastic stories about the saints. This objective evidence named by him "realia" doesn't sustain any organic relation to the narration itself and thus the historian would better ignore the laws of the genre. The "Βίοι Ἁγίων" permit the collection of evidence about dates, history of art, of medicine, of topiography, archaeology, epigraphic, about the everyday life, the economic life, traveling in Byzantium, the professions, etc. But it is quite difficult to see how such an investigation could be made without proper editions and further how these editions can be complete without the eidetic research (genre).

The specific question of genre was brought about by Hippolyte Dele-

---

12. Marino di Neapoli, *Vita di Proclo*, ed. Rita Masulo (ed.), M. D'Auria, Napoli, 1985. See also G. Arabatzis, «"Proclus, the Cosmos of Politeia" according to Marinos of Naples. On the sources of an encomium coming from the gods», (in Greek), in *Athlon. Volume in honor of professor E. Moutsopoulos*, University of Athens, Athens, 2001, pp. 208-213.

13. See François Halkin, *Recherches et documents d'hagiographie byzantine*, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1971.

hayé in his classical work *Les légendes hagiographiques*¹⁴. Delehaye underlined the fact that the Lives of the Saints are a creation of human imagination such as the novels, the fairy tales, or the myths. Due to the fact that they are not presented as artistic constructions, they appear closer to myths and fairy tales, and even closer to the genre of legend where fantastic achievements are attributed to a historical person. For Delehaye, the Lives of the Saints are better described by the formula of the “introduction of the subjective element into reality”. This general definition that may also suit the novel is reduced by Delehaye with the following distinction: in the novels, the subjective element is scholarly, in the Lives of the Saints, it is popular; the popular subjectivism of the Lives is responsible for the logical gaps in the narration. Delehaye’s definition may seem somewhat artificial, in that it is general but not conclusive. The difficulty is that, as himself points out, the Lives of the Saints include the aesthetic element but also its negation and by not being aesthetic constructions equal to the other forms of narration they resist to every attempt to classify them.

A comparative approach to the Lives of the Philosophers and the Lives of the Saints would be facilitated by perceiving the Saint as well as the Philosopher as mediators between the “Cosmos” and the “City”. By the term “City” is meant the cultural, social and political surrounding of the Saint or the Philosopher to which these last belong in a “natural” way. “Cosmos” is the world that transcends the “City” and is supernatural in comparison to it and very often the Saint or the Philosopher have to make an appeal to the supernatural for the sake of the “city”. In this sense we may speak of a form of continuity from the Philosopher to the Saint under the condition that we must not consider it as some kind of cultural “survival” and the critique of Delehaye on this point is very acute. In Greece, he says, we find many small churches of Saint Helias built on the summits of hills or mountains. It has been defended that this constitutes a survival of the ancient cult of god Helios and the similarity between the two names Helias/Helios facilitates this idea. Yet, Delehaye says, the temples of god Helios in Ancient Greece were not built on the summits of hills or mountains. Furthermore, the cult of Apollo is the one that historically followed the one of Helios and

---

14. Hippolyte Delehaye, *Les légendes hagiographiques*, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1927³.

Byzantinists and diplomats

thus the acoustic similarity disappears. The term of survival cannot thus have any kind of universal validity.

If we try to recapitulate the common points between the Life of the Philosopher and that of the Saint we could say that:

a. they both relate the upper and the lower world because of their intimacy with the celestial or supernatural world;

b. because of this intimacy, they both possess extraordinary powers in the earthly world;

c. the intimacy to the supernatural and the capacities stemming from it make them both come close and move away from men of power.

In such a way, both the Philosopher and the Saint seem to fulfill a certain function within their respective societies and possibly within every society, holding a historically situated position. Different possible models may be applied here as heuristic tools: we could speak of a *zeitgeist* of a rather long duration; we could also refer to a structural model that elucidates the above function as coming from the need to satisfy the expression of the profound human incapacity to comprehend the surrounding world. We may also speak of an interpretation according to which both the Saint and the Philosopher assume a historical position that corresponds to a poetic making of the world. In any case, one should make reference to a constant dimension of the Greek world, Ancient and Byzantine, i.e. the idea that the intellectual activity is the most dignified activity for a man.

BYZANTINE DIPLOMACY

Having presented the intellectualism of the Byzantine pious man, we should proceed to the fact that Byzantium or more accurately the court of Constantinople applied a very efficient state diplomacy¹⁵. Byzantine diplomacy was well-conceived and disposed to produce submission and insecurity to the exterior enemies of the state. The contact with the representatives of foreign states was thoroughly studied by the appropriate diplomatic services and a precise protocol was followed, which was constantly initiated within the frame of the superiority of the Byzantine state and culture. As it is said, the Byzantines often used the nomenclature of

---

15. See Jonathan Shepard, and Simon Franklin (ed.), *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, Variorum, Aldershot, 1992.

ancient names for contemporary states to produce the sense of the insignificance of their opponents.

We possess external as well as internal records of the methods and strategies of Byzantine diplomacy. A catholic priest in mission to Constantinople, Liutprand of Cremona, gave a thorough and vexed account of the style of diplomacy in Constantinople when receiving foreign ambassadors¹⁶. The Byzantines used the element of time, by procrastination, to break the foreigner's spirit. As for internal accounts, there is a treatise summarizing the diplomatic perspective and the classification of the foreign states from the Byzantine standpoint, allegedly authored (but probably not) by the Emperor Constantine Porphyrogenitus¹⁷; one can see here how the Byzantines divided, named, and qualified a world where Constantinople could not be anything else than its cultural and political center because of its pious character.

Byzantium was a power rather reluctant to take up wars, if not for certain and pragmatic earnings or for reasons of resistance. War was not a realm to prove one's valor, courage, and dignity as in feudal knighthood but a field to apply astuteness and strategic cunning. There was a separation of warfare from heroism with the purpose to constantly demonstrate the superiority of the Byzantines. Of course, some popular heroes exemplified the militarist virtues but on the whole, Byzantium was less bellicose than its neighbors. Recently, Edward Luttwak tried to draw some conclusions from the Byzantine strategy, in the sense of an anti-heroic, pragmatic, and efficient spirit, valuable for the modern expert of international relations¹⁸.

Byzantium, all the same, has been a model for some types of Western power. The Byzantine historians and chroniclers were edited in France of absolute monarchy in the search for a tradition and sources of authority. Yet, it was mainly the development of Human Sciences that made Byzantium a crucial epistemological paradigm.

BYZANTINISTS, HUMAN SCIENCES AND INTERNATIONAL RELATIONS

The modern perception of Byzantium must be considered under the

---

16. John Julius Norwich (ed.), *Liutprand of Cremona. The Embassy to Constantinople and Other Writings*, Dent, London, 1993.

17. See Romilly J.H. Jenkins, ed. *Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio. A commentary*, Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 2012.

18. Edward Luttwak, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2009.

Byzantinists and diplomats

perspective of the rise of the Human Sciences in the 19th Century, i.e. through the establishment of the disciplines of philology, history of law, economy, etc. This emergence is lately put under critical examination that departs from the positivism of the 19th century in order to consider these disciplines as power formations that cover the domains of life, economy, and language. This is the contribution of the analysis made by Michel Foucault who opposes to positivism and scientific value-neutrality the idea of the structure of “power/knowledge” to display the mechanisms of the disciplinary ordering of western and western-influenced societies¹⁹. The Foucauldian effort is not so distant from the epistemology of T.S. Kuhn who does not understand the practice of science as an abrupt rupture with common ideas or as a perpetual process of discovery but rather sees it crystallized in epistemological paradigms or scientific practices that are ordinary, sustained, and institutionally established. Foucault uses the term of *épistémè* to designate these expressions of institutional, scientific disciplinarity.

Byzantine studies fit quite perfectly in the disciplination of knowledge that produces the Human Sciences. The following example may offer some pertinent evidence: in 1830, the German historian Jakob Philipp Fallmerayer (1790-1861) published his theory of discontinuity concerning the history of the Greek nation, supporting the view that the descent of Slavs into Greece has led to the disappearance of the race of the Hellenes. This approach was undoubtedly influenced by the general discomfort felt by the Europeans before the Slavic menace, implying that what happened to Greece may well be repeated in the countries of mainland Europe. Certainly, there was evidence of the massive presence of Slavs in the Greek land but this was metaphysically substantialized in the concept of the nation-subject and according to the prerogatives of 19th century science. The political implication of Fallmerayer’s effort was the emergence of an opposition to the philhellenic party that was strongly present in Europe and especially in the court of the Bavarian King Ludwig whose son, Otto, would become the first King of the liberated from the Ottomans Greece.

The epistemic response, in the Foucauldian sense, was quite immediate in Greece. Fallmerayer, through the Greek intellectual opposition to him, was determinant for the formation of the Greek Byzantine studies

---

19. Michel Foucault, *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*, Routledge, London, 2002.

and in general the Greek Human Sciences. The romantic historiography about Byzantium was produced partly to refute Fallmerayer's theory either by the affirmation of the real continuity of the Greek nation (this was the view of the Greek historian Constantine Paparrigopoulos, 1815-1891) or by indicating the stages of the progress of the Greek nation, from the philosophical (Ancient Greece), through the religious (Byzantine) to the political phase (the modern independent Greece) which was the historical schema of the Greek historian Spyridon Zampelios (1815-1881). Beyond Byzantine studies, the Greek ethnography, a simulation of the German *Volkskunde*, was initiated by Nikolaos Politis to assert the presence of the eternal Hellenic features amidst the contemporary Greek folk, a position that without the epistemological cautions of Politis, moves to a solely ideological stronghold and turns out later to be quite decisive for the appearance of Greek populism.

The value of the Byzantine studies must be seen on the limits of this emergence of Human Sciences and in close relation to the international fluctuations in the European continent. The historicization of the correlation between diplomacy and Byzantine studies finds a theoretical Archimedean strongpoint in the idea that this relation is dependent upon the understanding of the construction of meaning, which especially in international relations is at the same time contingent and determined by the designation of the objects of interest which attract the attention of particular agents and alliances.

ABSTRACT

This article attempts to demonstrate the relationship between the modern science of Byzantine studies and the field of international relations, starting from the context of the "Eastern Question", the schism of the Churches and the relations between Europe and Russia. The conflicting and opposing forces that are developed in this way are responsible for the somehow degrading reception of the Byzantine world through the prism, successively, of Caesaropapism, theocracy and, ultimately, Byzantinism. The Byzantinism derives its particularity from the model of Byzantine piety, which relates the Byzantine world to the ancient Greek mentalities, especially in relation to the centrality of "Bios" in both the successive civilizations, as a narration that unifies the human life within the process of

Byzantinists and diplomats

an intellectualist valuation. This axiology of piety supported the international brilliance of the Byzantine administration at the time of its power and it allows actually the reconsideration of the Byzantine world in the context of the trans-national Human Sciences defined critically and in a non-positivist manner, making the Byzantine studies foremost a Human Science with its very own specific history of promotion and evaluation.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Βυζαντινολόγοι και Διπλωμάτες.

Ένας παραλληλισμός μεταξύ επιστήμης και διεθνών σχέσεων

Το παρόν άρθρο επιχειρεί την κατάδειξη των σχέσεων της μοντέρνας επιστήμης της βυζαντινολογίας με το πεδίο των διεθνών σχέσεων εκκινώντας από το πλαίσιο του «Ανατολικού Ζητήματος», του σχίσματος των Εκκλησιών και των σχέσεων Ευρώπης-Ρωσίας. Οι συγκρουσιακές και αντίρροπες δυνάμεις που αναπτύσσονταν με αυτό τον τρόπο είναι υπεύθυνες για τη συχνά υποβιβαστική πρόσληψη του βυζαντινού κόσμου μέσα από το πρίσμα, διαδοχικά, του καισαροπαπισμού, της θεοκρατίας και, τελικώς, του βυζαντινισμού. Ο βυζαντινισμός έλκει την ιδιαιτερότητά του από το μοντέλο της βυζαντινής ευσέβειας, που συνδέει τον κόσμο του Βυζαντίου με αρχαιοελληνικές νοοτροπίες, ειδικότερα σε σχέση με την κεντρικότητα του «Βίου» και στους δυο διαδοχικούς πολιτισμούς, ως εξιστόρηση που ενοποιεί τη ζωή κάτω από τη σκέπη μιας νοησιαρχικής αυταξίας. Η αξιολογία αυτή υποστήριζε τη διεθνή λάμψη της βυζαντινής διοίκησης την εποχή της ισχύος της και αυτή επιτρέπει την αναθεώρηση του βυζαντινού κόσμου, στο πλαίσιο των δι-εθνικών Επιστημών του Ανθρώπου που ορίζονται κριτικά και όχι θετικιστικά, καθιστώντας τη βυζαντινολογία μια τέτοια επιστήμη, στο εσωτερικό της πολύ συγκεκριμένης ιστορίας ανάδειξης και αποτίμησής της.

ΜΥΡΣΙΝΗ Σ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ
Μεταδιδακτορική ερευνήτρια
Τμήμα Φιλολογίας

ΤΟ ΜΑΡΤΥΡΙΟ ΤΟΥ ΟΣΙΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΔΑΜΙΑΝΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΩΔΙΚΑ 25 ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

Τò μαρτυρολόγιο τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας¹ περιλαμβάνει ἄπειρο ἄριθμò μαρτύρων λαϊκῶν καὶ κληρικῶν ποιικίλης μορφώσεως καὶ οἰκονομικῆς καταστάσεως². Ἰδιαίτερη θέση στὴ χορεία τῶν

---

1. Ἡ παροῦσα μελέτη ἔγινε στò πλαίσιο μεταδιδακτορικῆς ἔρευνας μὲ τίτλο: «Βίοι Νεομαρτύρων στὸν ἀνέκδοτο κώδικα Ξενοφώντος 25. Ἐπιδράσεις-Συγκρίσεις-Πολιτιστικò, Πολιτικò, Κοινωνικò καὶ Ἱστορικò Πλαίσιο», ὑπò τὴν ἐποπτεία τοῦ καθηγητῆ Ἀντωνίου Παναγιώτου (Ἐθνικò καὶ Καποδιστριακò Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν). Ἡ παροῦσα ἔρευνα συγχρηματοδοτεῖται ἀπò τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἴνωση (Εὐρωπαϊκò Κοινωνικò Ταμεῖο) μέσω τοῦ Ἐπιχειρησιακοῦ Προγράμματος «Ἀνάπτυξη Ἀνθρώπινου Δυναμικοῦ, Ἐκπαίδευση καὶ Διὰ Βίου Μάθηση», στò πλαίσιο τῆς Πράξης «Ενίσχυση Μεταδιδακτῶν ἐρευνητῶν/ἐρευνητριῶν - Β' Κύκλος» (MIS-5033021), ποὺ ὑλοποιεῖ τὸ Ἴδρυμα Κρατικῶν Ὑποτροφιῶν (ΙΚΥ).

2. Γιὰ τοὺς νεομάρτυρες βλ. ἐνδεικτικῶς Κωνσταντῖνος Δουκάκης, *Μέγας Συναξαριστής*, τ. 12, ἔκδ. Ἀ. Κολλαράκης - Ν. Τριανταφύλλου, Ἀθῆνα 1891-1896. — Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Οἱ Νεομάρτυρες*, Ἀθῆνα 1922. — Νικόδημος Ἁγιορείτης, *Νέον Μαρτυρολόγιον*, χ. ἔκδ., Ἀθῆνα 1961³. — Δ. Διωμόπουλος, *Οἱ Νεομάρτυρες καὶ ἡ ἔθνικὴ ἀναγέννηση*, χ.τ. 1971. — Ἰωάννης Περαντῶνης, «Τὰ αἴτια καὶ ἀφορμαὶ τοῦ μαρτυρίου τῶν Νεομαρτύρων», *Θεολογία* 42 (1971) σ. 129 ἑ. — Χρῆστος Κρικῶνης, «Ἡ συμβολὴ τοῦ κλήρου τῆς Ἐκκλησίας εἰς τοὺς ἀπελευθερωτικὸς ἀγῶνες τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς, Παράρτημα «Μνήμη 1821»*, Θεσσαλονίκη 1971. — Ἰωάννης Ἀναστασίου, «Σχεδιάσμα περὶ τῶν Νεομαρτύρων, Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς, Παράρτημα «Μνήμη 1821»*, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 9-61. — Στυλιανὸς Παπαδόπουλος, *Οἱ Νεομάρτυρες καὶ τὸ δοῦλον γένος*, ἔκδ. Ἀποστολικὴ Διοκονία, Ἀθῆνα 1973. — Σπυρίδων Μπιλάλης, *Οἱ μάρτυρες τῆς Ὁρθοδοξίας*, τ. Α': *Ἡ θεολογία τοῦ μαρτυρίου*, Ἀθῆνα 1973. — *Συναξαριστὴς Νεομαρτύρων (1401-1900)*, ἔκδ. Στυλιανὸς Κεμεντζετζίδης, Θεσσαλονίκη 1984. — Ἀρχμ. Χριστόδουλος Μουστάκας, *Τιμὴ καὶ Μνήμη Νεομαρτύρων*, ἔκδ. Μέλισσα, Τρίκαλα 1988, σσ. 13-17. — Χρῆστος Κρικῶνης, *Κληρικοὶ Νεομάρτυρες - Ἐθνομάρτυρες*, ἔκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1988. — Μακάριος μητροπολίτης Κορίνθου, *Συναξαριστὴς Νεομαρτύρων: ἔργον ψυχοφελέστατον καὶ σωτηρωδέστατον, περιέχον μαρτύρια 190 καὶ πλέον Νεοφανῶν Ἁγίων Μαρτύρων τῆς Ὁρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας μας τῶν ἐτῶν 1400 ἕως 1900 μετὰ Χριστόν*, Θεσσαλονίκη 1989. — Παντελεῖμων Χρυσοφάκης, *Ἁγιολογικὰ καὶ πατερικὰ*, ἔκδ. Π. Πουρναφᾶς, Θεσσαλονίκη 1990. — Ἰωάννης Περαντῶνης, *Λεξικὸν τῶν Νεομαρτύρων: Οἱ Νεομάρτυρες ἀπò τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς*

Επιστημονική Επετηρίς

νεομαρτύρων καταλαμβάνουν οί άπλοι μοναχοί, τών όποίων ό πολύ μεγάλος άριθμός δείχνει τή συμμετοχή τους στην όμολογία πίστεως στην όρθόδοξη έκκλησία καθ' όλους τούς αιώνες τής Τουρκοκρατίας³. Κατεξοχήν με τόν μαρτυρικό τους θάνατο συγκινούν τούς όμοδόξους και τούς ένθαρρύνουν νά παραμείνουν σταθερά πιστοί στην όρθόδοξη χριστιανική πίστη.

Τό Άγιον Όρος κατέχει ιδιαίτερη θέση στην Όρθοδοξία, έπειδή πλήθος νεομαρτύρων τό είχαν ως βάση και όρημητήριό τους. Έκει άσκοούνταν, έκει συμμετείχαν στα μυστήρια, έκει άνδρώνονταν πνευματικά και τέλος έκει με τήν καθοδήγηση και τήν συμπαράσταση σπουδαίων πνευματικών (των άλειπτών) έπαιρναν τή γενναία άπόφραση νά έπιστρέφουν στον κόσμο και νά μαρτυρήσουν. Οί μοναχοί ποϋ ξεκίνησαν άπό τό Άγιον Όρος για νά πραγματώσουν τήν ύπέρτατη θυσία ήσαν πάρα πολλοί. Θα τούς βρούμε νά μαρτυρούν σε διά-

---

άπελευθερώσεως τοϋ δούλου Έθνους, τ. 3, έκδ. Άποστολική Διακονία, Άθήνα 1972-1994· - Χρίστος Κρκώνης, *Η Όρθόδοξος Έκκλησία πρωταγωνιστής τής έθνεγερσίας τοϋ 1821: κληρικοί Νεομάρτυρες - Έθνομάρτυρες*, έκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1995· - Παντελής Πάσχος, *Άγιοί οί φίλοι τοϋ Θεοϋ. Είσαγωγή στην Άγιολογία τής Όρθοδόξου Έκκλησίας* [Ύμναγολογικά Κείμενα και Μελέτες 2], έκδ. Άρμός, Άθήνα 1995, σσ. 109-119· - Άπόστολος Γλαβίνας, *Οί Νεομάρτυρες τής Τουρκοκρατίας*, έκδ. Έπέκταση, Κατερίνη 1997· - Μανόλης Βαρβούνης, *Λαογραφικά τών Νεομαρτύρων*, Κομοτηνή 1998· - Δημήτριος Τσάμης, *Άγιολογία τής Όρθόδοξης Έκκλησίας*, έκδ. Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1999· - Βίκτωρας Ματθαίος, *Μέγας Συναξαριστής τής Όρθοδόξου Έκκλησίας*, χ.τ. 2000· - Μαρία Μαντουβάλου, *Έρμηνευτικές προσεγγίσεις τοϋ φαινομένου τών Νεομαρτύρων*, έκδ. Γ.Α.Κ. - Άρχειον Νομοϋ Άρκαδίας, Άθήνα 2004· - Συμεών Πασχαλίδης, *Τό Ύμναγολογικό έργο τών Κολλυβάδων. Συμβολή στη μελέτη τής άγιολογικής γραμματείας κατά τήν περίοδο τής Τουρκοκρατίας*, έκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007· - Βασίλειος Ψευτογκάς, *Νεομαρτυρολογικά μελετήματα*, έκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2008· - Παναγιώτης Ύφαντής, «Τό κύμα τών έξιςλαμισμών και οί έκδοχές τής παθητικής αντίστασης: Νεομάρτυρες και Κρυπτοχριστιανοί», *Ιστορία τής Όρθοδοξίας*, τ. 5: Περίοδος άγώνων και μεγαλείου 15ος-19ος αι., Άθήνα 2008· - Γεώργιος Τζεδόπουλος, *Όρθόδοξοί Νεομάρτυρες στην Όθωμανική Αύτοκρατορία: ή συγκρότηση τής πρακτικής και τής έρμηνείας τοϋ όμολογιακού θανάτου*, (διδ. διατριβή), Άθήνα 2012· - Συμεών Πασχαλίδης, *Η αύτόγραφη Νεομαρτυρολογική συλλογή τοϋ μοναχοϋ Καισαρίου Δαπόντε (1713-1784)*, έκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2012· - Τοϋ Ίδιου, *Κολλυβάδες και Νεομάρτυρες. Αγιότητα και Θεολογία τοϋ μαρτυρίου*, χ. έκδ., Θεσσαλονίκη 2017· - Δημήτριος Γόνης-Πατάπιος μοναχός Κανσοκαλυβίτης, (†1765) *Νεομαρτυρολογική Συλλογή* (Είσαγωγή - Κριτική έκδοση τοϋ χειμένου), έκδ. Κ&Μ Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2020· - Χαράλαμπος Στεργιούλης, *Νεομάρτυρες άπό τή Σκλαβιά στον Οϋρανό*, έκδ. Δομή-Άρχονταρίκι, Άθήνα 2021.

3. Βλ. Χρίστος Κρκώνης, «Κληρικοί Νεομάρτυρες - Έθνομάρτυρες», (έπιμ.) Χριστόφορος Κοντάκης, *Πρακτικά Θεολογικοϋ Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην τών Νεομαρτύρων (17-19 Νοεμβρίου 1986)*, Θεσσαλονίκη 1988, 241-310· - Ό ίδιος, *Η Όρθόδοξος έκκλησία πρωταγωνιστής τής έθνεγερσίας τοϋ 1821. Κληρικοί Νεομάρτυρες-Έθνομάρτυρες*, έκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1991.

Το μαρτύριο του οσιομάρτυρος Δαμιανού

φορα μέρη τῆς υπόδουλης Ἑλλάδος, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀλλὰ καὶ ἀκόμη στὶς Παραδουνάβιες περιοχὲς μέχρι καὶ τὴν Τραπεζούντα⁴.

Ἔργα ποὺ διασώζουν μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ τὰ μαρτύρια νεομαρτύρων μοναχῶν εἶναι τὸ *Νέον Μαρτυρολόγιον* τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, τὸ *Νέον Λειμωνάριον*, ἡ νεομαρτυρολογικὴ συλλογὴ τοῦ Καισαρίου Δαπόντε κ.ἄ.

Ὡστόσο εἶναι γνωστὸ ὅτι, πρῶτος ποὺ ἀσχολήθηκε διεξοδικὰ μὲ τὸ θέμα τῶν νεομαρτύρων καὶ συγκέντρωσε ἀλλὰ καὶ συνέγραψε πολλοὺς ἀπὸ τοὺς βίους, εἶναι ὁ Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης. Ὅσον ἀφορᾶ στὴ συγγραφὴ τοῦ *Νέου Μαρτυρολογίου* ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ἐκεῖνο ποὺ εἶναι σήμερα γενικὰ ἀποδεκτό, ὅτι δηλαδὴ τὸ βασικὸ ὑλικὸ τοῦ μαρτυρολογίου συλλέχθηκε ἀπὸ τὸν ἅγιο Μακάριο Κορίνθου, ἐνῶ ὁ Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης ἀπλῶς τὸ ἐπιμελήθηκε. Μάλιστα γιὰ τὶς ἐπεμβάσεις του στὰ κείμενα ἐπικρίθηκε ἀπὸ τοὺς μετέπειτα μελετητές. Ἀντίστοιχες ἐπεμβάσεις, ἂν καὶ ἐλάχιστες, ὁ Ἅγιος Νικόδημος ἐπέφερε καὶ στὸ μαρτύριο τοῦ οσιομάρτυρος Δαμιανοῦ, τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ *Νέον Μαρτυρολόγιον*.

Ὁ βίος καὶ τὸ μαρτύριο τοῦ οσιομάρτυρος Δαμιανοῦ⁵, ποὺ ἐκδίδεται στὴν παρούσα μελέτη, σώζεται στὸν κώδικα 25 τῆς μονῆς Ξενοφώντος τοῦ Ἁγίου Ὅρους καὶ καταλαμβάνει τὶς σελίδες 152 (πρὸς τὸ τέλος τῆς

---

4. Βλ. ἐνδεικτικῶς Γεώργιος Στόγιου, «Ἀγιορεῖτες Νεομάρτυρες (πρόδρομη ἀνακοίνωση)», (ἐπιμ.) Χριστόφορος Κοντάκης, *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τῶν Νεομαρτύρων (17-19 Νοεμβρίου 1986)*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 367-392· – Δημήτριος Τσάμης, «Ἡ θεληματικὴ προσέλευση στὸ μαρτύριο Ἀγιορειτῶν Νεομαρτύρων», (ἐπιμ.) Χριστόφορος Κοντάκης, *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τῶν Νεομαρτύρων (17-19 Νοεμβρίου 1986)*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 343-353· – Μανόλης Βαρθολομαῖος, *Κατὰ τὸ ὄρος τοῦ Ἄθωνος. Ἀθωνικὰ καὶ ἀγιορειτικὰ μελετήματα*, ἐκδ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 2006. – Ἀντώνιος - Αἰμίλιος Ταχιάος, *Ἄγνωστοι Ἀθωνῖτες Νεομάρτυρες* (Ἀγιορείτικη Βιβλιοθήκη), Ἅγιον Ὅρος 2006· – Μωσῆς Ἀγιορείτης, «Ἄγνωστα στοιχεῖα περὶ τῶν Ἀγιορειτῶν Νεομαρτύρων», (ἐπιμ.) Διονύσιος Διονυσίου, *Πρακτικὰ Διορθοδόξου Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου «Κωνσταντῖνος ὁ Ὑδραῖος - Νεομάρτυρες προάγγελοι τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Γένους»* (Ὑδρα 10-14 Νοεμβρίου 2000), Ὑδρα 2007, σσ. 317-339.

5. Γιὰ τὸν οσιομάρτυρα Δαμιανὸ βλ. ἐνδεικτικῶς Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, *Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθῆναι 1961, σ. 106· – Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Οἱ νεομάρτυρες*, ἐκδ. Τῆνος, Ἀθῆναι 1934², σ. 26· – Βίκτωρας Ματθαῖος, *Ὁ Μέγας Συναξαριστὴς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, τ. Β (Φεβρουάριος), Ἀθῆναι 1955², σσ. 256-257· – Νικόδημος Ἀγιορείτης, *Νέον Μαρτυρολόγιον*, ὁ.π., σσ. 54-56· – François Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca* (Subsidia Hagiographica 8), v. 3, Bruxelles 1957, 20· – Otto Meinardus, *The Saints of Greece*, χ. ἐκδ., Athens 1970, σ. 51· – Ἰωάννης Περαντώνης, *Λεξικὸν τῶν Νεομαρτύρων*, τ. Α', ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθῆνα 1972, σσ. 149-151· – Στυλιανὸς Κεμεντζετζίδης, *Συναξαριστὴς Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 2011, σσ. 300-301.

Επιστημονική Επετηρίς

σελίδας) έως 154. Ο κώδικας είναι χαρτώος, σχήματος 16ου (17,5X12) και αποτελεί ένα καινούργιο άγιολόγιο-μαρτυρολόγιο που συνετέθη περίπου την τελευταία δεκαετία του 18ου αι⁶. Συγκεκριμένα, ο κώδικας περιλαμβάνει δύο άγιολογικά κείμενα και μία ανώνυμη νεομαρτυρολογική συλλογή. Τα δύο άγιολογικά κείμενα που έμπεριέχονται στο χειρόγραφο είναι ο βίος του όσιου Μαξίμου του Καυσοκαλύβη και ο βίος του αγίου Άκακίου. Πρόκειται για δύο Καυσοκαλυβίτες αγίους ή παρουσία των οποίων στο χειρόγραφο οδηγεί τους έρευνητές στο συμπέρασμα ότι ο γραφέας του κώδικα προερχόταν από τα Καυσοκαλύβια. Την άποψη αυτή ενισχύει και η ύπαρξη ενός σημειώματος άγιολογικού περιεχομένου για τα θαύματα των νεοφανών μαρτύρων, όπου ολοκληρώνεται με τα λόγια: «*Ἀκάκιος ὁ ἐν τῷ Καυσοκαλυβίῳ, ἐρωτώμενος ἔλεγεν· «ἐπειδὴ ἔχουν ἐντὸς ὀλίγου νὰ φανερωθοῦν τὰ τοῦ ἀντιχρίστου θαύματα, τὰ ψευδῆ, διὰ τοῦτο ἔπαυσαν τὰ παρὰ Θεοῦ σημεῖα τώρα, τρόπον τινὰ παραχωροῦντος τοῦ Θεοῦ καὶ παρέχοντος χώραν τῷ ἀποστάτῃ διὰ τὰς κακίας τῶν ἀνθρώπων ἢ κατὰ ἄλλον οἰκονομικὸν τρόπον, διὰ νὰ διαλεχθοῦν καὶ νὰ λαμπρυνθοῦν οἱ δίκαιοι καὶ νὰ φανερωθοῦν οἱ ὑποκριταὶ καὶ ἀνάξιοι. Καὶ ταῦτα μὲν οἱ στοχασμοὶ τῶν ἀγίων· τὸ δὲ καθολικώτερον ὁ Κύριος οἶδε*»⁷. Ο συντάκτης του χειρογράφου είναι ο Διονύσιος Ξενοφωντικός, ο οποίος ἀνήκε στη συνοδεία των μοναχών τῆς σκήτης των Καυσοκαλυβίων, που μαζί με τὸν ἡγούμενο τὸν Λέσβιο Παῖσιο Καυσοκαλυβίτη, ἐπάνδρωσαν τὴ μονὴ Ξενοφώντος τὸ ἔτος 1784⁸. Κατὰ τὸν Σ. Πασχαλίδη αὐτὸ τὸ στοιχεῖο μπορεῖ νὰ αἰτιολογεῖ καὶ τὴν ἐν πολλοῖς ἐξάρτησιν τῆς νεομαρτυρικῆς συλλογῆς τοῦ χειρογράφου 25 τῆς Ξενοφώντος ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ Καυσοκαλυβίτη παπα-Ἰωανῆ⁹. Πρόκειται λοιπόν, γιὰ αὐτόγραφο χειρόγραφο τοῦ Διονυσίου, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε λόγιος μοναχός, που μόνασε στὴ μονὴ Ξενοφώντος γύρω στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. καὶ ἄφησε ὡς παρακαταθήκη πολλὰ καὶ σημαντικὰ χειρόγραφα.

6. Συμεὼν Πασχαλίδης, «Χειρόγραφες νεομαρτυρολογικὲς συλλογὲς καὶ τὸ Νέον Μαρτυρολόγιον», (ἐπιμ.) Διονύσιος Διονυσίου, *Πρακτικὰ Διορθοδόξου Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου «Κωνσταντῖνος ὁ Ὑδραῖος - Νεομάρτυρες προάγγελοὶ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Γένους»* (Ὑδρα 10-14 Νοεμβρίου 2000), Ὑδρα 2007, σ. 156.

7. Κώδ. Ξενοφώντος 25, σσ. 229-230.

8. Περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸν συντάκτη τοῦ χειρογράφου 25 τῆς μονῆς Ξενοφώντος Διονυσίου Ξενοφωντικοῦ βλ. Συμεὼν Πασχαλίδης, «Χειρόγραφες νεομαρτυρολογικὲς συλλογὲς καὶ τὸ Νέον Μαρτυρολόγιον», ὁ.π., σ. 158. – Τοῦ Ἰδίου, *Τὸ Ὑμνασιολογικὸ ἔργο τῶν Κολλυβάδων*, ὁ.π., σσ. 181-185.

9. Τοῦ Ἰδίου, «Χειρόγραφες νεομαρτυρολογικὲς συλλογὲς καὶ τὸ Νέον Μαρτυρολόγιον», ὁ.π., σ. 158.

Το μαρτύριο του οσιομάρτυρος Δαμιανού

Τὸ μαρτύριο τοῦ οσιομάρτυρος Δαμιανοῦ εἶναι περιγραφικὸ, δηλαδή εἶναι μία ἀπλὴ περιγραφή, ποὺ ἀναφέρεται σὲ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ οσιομάρτυρος, στὴν εὐσέβειά του καὶ στοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ὀδηγήθηκε στὸ μαρτύριο. Ἐπίσης, περιλαμβάνει τὴ σύντομη περιγραφή τῆς δίκης καὶ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ ἁγίου, χωρὶς ὅμως νὰ δίδεται ἰδιαίτερη σημασία καὶ βαρύτητα σ' αὐτήν. Σκοπὸς τοῦ συντάκτη τοῦ Ξενοφωντινοῦ κώδικα εἶναι νὰ ἀναδείξει τὴν ἀξία τῆς πίστεως στὸν Χριστὸ καὶ τῆς μετὰ παρρησίας ὁμολογίας τοῦ οσιομάρτυρος. Λόγος ποὺ τελικὰ ὁ Δαμιανὸς ὀδηγεῖται στὸ μαρτύριο εἶναι αὐτὴ του ἡ ὁμολογία ἀλλὰ καὶ ἡ ἄρνησή του νὰ ἀναγνωρίσει ὡς προφήτη τὸν Μωάμεθ.

Σύμφωνα λοιπόν, με τὸν Ξενοφωντινὸ κώδικα 25, ὁ οσιομάρτυς Δαμιανὸς μαρτύρησε τὸ 1568 στὴν Λάρισα ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ σουλτάνου Σελίμ (1524-1574)¹⁰. Τόπος καταγωγῆς του ὑπῆρξε τὸ Ρίχοβο¹¹ καὶ ἦταν γόνος εὐσεβῶν γονέων.

Ὅταν ἦταν ἀκόμη νέος πόθησε τὸν μοναχικὸ βίον. Ἔτσι, πῆγε στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἔλαβε τὸ μοναχικὸ σχῆμα στὴ μονὴ Φιλοθέου. Μετὰ ἀπὸ λίγον ἄφησε τὴ μονὴ καὶ πῆγε κοντὰ σὲ ἕναν ἐρημίτη μοναχό, τὸν Δομέτιο. Γιὰ τρία χρόνια ἐργαζόταν τὸ μέλι τῆς ἀρετῆς, ἐνῶ ἄκουσε θεία φωνὴ νὰ τοῦ λέει: «Δαμιανέ, μὴν βλέπεις μόνο τὰ σχετικὰ μὲ ἐσένα, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων». Αὐτὴ τὴ θεία φωνὴ ἄκουσε καὶ κατέβηκε στὴν Θεσσαλία. Συγκεκριμένα, πῆγε στὰ ὄρη τοῦ Ὀλύμπου καὶ μὲ λαμπρὴ φωνὴ κήρυττε στὰ ἐκεῖ χωρὶὰ τὴ μετάνοια. Πολλοὺς παρακίνησε στὸν ζῆλον τῆς ἀρετῆς καὶ τὴν ἀποχὴ ἀπὸ τὶς ἀδικίες καὶ τὴν ἀλλοτρίωση τῶν κακῶν. Ὅμως κάποιοι Ἄγαρῆνοὶ τὸν ἀποκάλεσαν πλάνο καὶ ἀπατεῶνα καὶ ἐπιβουλεύθηκαν τὴ ζωὴ του. Ἔτσι, ὁ ἅγιος ἀναχώρησε γιὰ τὸν Κίσσαβο καὶ τὴν Λάρισα, ὡστόσο ἔφυγε καὶ ἀπὸ ἐκεῖ λόγω δημιουργίας ἀντιδράσεων καὶ μετέβη στὰ Ἄγραφα ὄρη. Ἐκεῖ κήρυττε καὶ δίδασκε τοὺς χριστιανοὺς νὰ ἐπιμένουν στὴν πίστη καὶ στὶς ἐντολὰς τοῦ Κυρίου καὶ αὐτὸ προκάλεσε τὴν ἀντίδραση ἀνευλαβῶν ποὺ τὸν ὀνόμασαν πλάνο καὶ ψευτομοναχό. Ἔτσι ἔφυγε καὶ ἀπὸ ἐκεῖ καὶ ἐπέστρεψε στὸν Κίσσαβο, ὅπου ἔχτισε μοναστήρι καὶ συγκέντρωσε μοναχοὺς. Ἀπὸ ἐκεῖ μετέβη γιὰ κάποια πνευματικὴ ἀποστολὴ στὸ χωριὸ Βουλγαρινή¹². Στὴν Βουλγαρινὴ τὸν συνέλαβαν οἱ Τοῦρκοι καὶ τὸν παρέδωσαν στὸν ἄρχοντα τῆς Λάρισας μὲ τὴν κατηγορία ὅτι ἀπέτρεπε τοὺς χριστιανοὺς

10. Πρόκειται γιὰ τὸν Σελίμ τὸν Β', γιὰ τοῦ Σουλεϊμάν Α' τοῦ Μεγαλοπρεποῦς καὶ τῆς χασεκι Χουρὲμ Σουλτάν.

11. Πρόκειται γιὰ τὸ χωριὸ Μυρίχοβο ἢ Μεριχοβο ἢ Ἁγία Τριάδα Καρδίτσας.

12. Ἡ σημερινὴ ὀνομασία τοῦ χωριοῦ εἶναι Ἐλαφος καὶ ἀνήκει στὸν Δῆμο Ἁγιάς.

Επιστημονική Επετηρίς

ἀπὸ ἐμπορικῆς δραστηριότητες κατὰ τὴν Κυριακὴν, ἐνῶ ἀναθέρμαινε τὴν πίστη τους μὲ τὰ κηρύγματα τοῦ. Ἔτσι, τὸν φυλάκισαν καὶ ὁ ἄρχοντας διέταξε νὰ τὸν χτυπήσουν σκληρὰ καὶ νὰ τοῦ βάλουν βαρεῖες ἀλυσίδες στὸν λαιμὸ καὶ στὰ πόδια γιὰ 15 ἡμέρες. Καθημερινά, φοβερίζοντάς τον ἢ κολακεύοντάς τον τὸν προέτρεπαν νὰ ἀπαρνηθεῖ τὴν πίστη τῶν χριστιανῶν ἀλλὰ δὲν μπόρεσαν νὰ τὸν πείσουν. Ἀντιθέτως ὁ ἅγιος μὲ δυνατὴ φωνὴ ἤλεγχε τὴ θρησκεία τοῦ Τούρκου ἡγεμόνα καὶ ἀποκαλοῦσε τὸν προφήτη τοῦ πλάνου καὶ ἄθεο καὶ ἀντίχριστο καὶ τέλειο κατοικητήριον τοῦ διαβόλου. Ὁ ἄρχοντας μὲ ὀργὴ διέταξε νὰ θανατωθεῖ μὲ ἀπαγχονισμό καὶ ὕστερα νὰ τὸν παραδώσουν στὴν πυρὰ. Τὴν τέφρα τοῦ τὴν ἔριξαν στὸν ποταμὸ Πηνεῖο καὶ ἔτσι ἐτελειώθη μὲ χαρὰ ὁ μάρτυς λαμβάνοντας τὸν στέφανο τοῦ μαρτυρίου.

Καλὸ ὅμως, θὰ ἦταν νὰ δοῦμε ποιῆς διαφορῆς ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὸ Ξενοφωντινὸ κείμενο καὶ στὸ *Νέον Μαρτυρολόγιον*. Ἀρχικῶς, θὰ γίνεῖ ἀναφορὰ στὶς γλωσσικῆς διαφορῆς, ἀφοῦ ὁ ἅγιος Νικόδημος οὐσιαστικὰ μεταφέρει στὴν ἀπλούστερη ἑλληνικὴ γλῶσσα τὸ κείμενο τοῦ Μαρτυρίου. Αὐτὴ ἡ ἀπλούστευση σὲ καμμία περίπτωσι δὲν ἀλλοιώνει τὸ κείμενο, ἀλλὰ ἀντιθέτως βοηθᾷ στὴν κατανόησίν του καὶ ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀπλοῦς ἀναγνώστες. Κάποια ἐνδεικτικὰ παραδείγματα εἶναι τὰ ἑξῆς: ἀπῆλθεν = ἐπῆγεν, τῶν ἐτέρων = τῶν ἄλλων, ἐπανέκαμψε = ἐγύρισεν, συνέτρεχον = ἐπήγαιναν, κώμη = χωρίον, ἐκρατήθη = ἐπιᾶσθη, ἄρχοντι = ἐξουσιαστήν, ἐν τῇ εἰρκτῇ = εἰς τὴν φυλακὴν, τύφας = δειρουν, ἀπειλαῖς = φοβερισμούς, ἐξομώσασθαι = ἀρνηθῆ, ἐκέλευσε = προστάζει, πυρὶ = φωτιά, λαβόντες = παίροντες, πέπτωκεν = ἔπεσεν, τέφραν = στάκην.

Ἐπίσης, παρατηρεῖται ὅτι ὁ ἅγιος Νικόδημος σὲ κάποια σημεία ἐξομαλύνει τὸ κείμενο γραμματικὰ καὶ συντακτικὰ, ἀφοῦ, ὅπως φαίνεται, ὁ συντάκτης τοῦ Ξενοφωντινοῦ κειμένου δὲν εἶχε ἰδιαίτερη μόρφωση. Ἀκολουθοῦν κάποια ἐνδεικτικὰ παραδείγματα: ἔλαβε τὸ σχῆμα = ἔγινε μοναχός, πρὸς τινὰ σημειοφόρον τῶν ἀσκουμένων = εἰς ἕνα σημειοφόρον ἀσκητὴν, Δαμιανέ, οὐ μόνον τὸ ἑαυτοῦ δεῖ σε ζητεῖν, ἀλλὰ καὶ τὸ τῶν ἐτέρων = Δαμιανέ, δὲν πρέπει νὰ ζητῆς μόνον τὸ συμφέρον τὸ ἐδικόν σου, ἀλλὰ καὶ τὸ τῶν ἄλλων, καὶ εἰς τὰ τοῦ Ὀλύμπου ὄρη παραγεγόμενος = καὶ πηγαίνωντας εἰς τὰ ὄρη τοῦ Ὀλύμπου, τῶν ἀδικιῶν ἀποχὴν = νὰ ἀπέχουν ἀπὸ τὰς ἀδικίας, εἰς τὰ τοῦ Κυσσώβου καὶ Λαρίσσης μέρη παρεγένετο = ἐπῆγεν εἰς τὰ μέρη τοῦ Κυσσώβου καὶ τῆς Λαρίσσης, κάκει κηρύττων καὶ διδάσκων τοὺς χριστιανοὺς ἐμμένειν τῇ πίστει καὶ ταῖς ἐντολαῖς τοῦ Κυρίου = καὶ ἐκεῖ ἐδίδασκε τοὺς Χριστιανοὺς νὰ μένουν στερεοὶ εἰς τὴν πίστιν καὶ νὰ φυλάττουν τὰς ἐντολὰς τοῦ Κυρίου.

Το μαρτύριο του όσιομάρτυρος Δαμιανού

ου, ἐν ᾧ μοναστήριον οἰκοδομήσας = ᾠκοδόμησεν ἐκεῖ ἓνα Μοναστήριον, καὶ χαρίσματι θείῳ πεπληρωμένος = καὶ γεμάτος ἀπὸ θεία χαρίσματα, ἐκώλυε τοὺς χριστιανοὺς ἐν Κυριακῇ πωλεῖν καὶ ἀγοράζειν, ἀλλ' ἐμμένειν ἐδίδασκεν αὐτοὺς στερεοὺς τῇ πίστει = ἐμποδίζει τοὺς Χριστιανοὺς νὰ μὴν πωλοῦν, καὶ νὰ ἀγοράζουν τὴν Κυριακὴν, καὶ τοὺς διδάσκει νὰ μένουν στερεοὶ εἰς τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Διονύσιος Ξενοφωντινὸς μᾶς παραδίδει μία ἱστορικὴ πληροφορία ποὺ δὲν ὑπάρχει στὸ κείμενο τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου. Συγκεκριμένα, ἀναφέρει ὅτι ὁ όσιομάρτυς Δαμιανὸς μαρτύρησε ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Σουλτάνου Σελίμ. Εἶναι μία σημαντικὴ πληροφορία καθὼς καθορίζει τὴ χρονικὴ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία μαρτύρησε ὁ ἅγιος. Μία ἐπιπλέον πληροφορία ποὺ σώζεται στὸ Ξενοφωντινὸ κείμενο εἶναι ὅτι οἱ γονεῖς τοῦ Δαμιανοῦ ζοῦσαν μία ἀπλὴ ζωὴ, πρᾶγμα ποὺ δὲν ἀναφέρεται στὸ *Νέον Μαρτυρολόγιον*. Ἐπίσης, τὸν ἅγιο παρουσιάζονται νὰ κατηγοροῦν ὡς πλάνο καὶ ἀπατεῶνα ὄχι μόνο οἱ Ἁγαρηνοὶ ἀλλὰ καὶ κάποιοι Χριστιανοί. Τέλος, μία πληροφορία ποὺ δὲν ἀπαντᾶται στὸ κείμενο τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου εἶναι ὅτι ὁ Δαμιανὸς παρὰ τὰ βασανιστήρια, τὰ ὁποία ὑπέστη, παρέμεινε στέρεος στὴν πίστη του ἀποκαλῶντας τὸν προφήτη Μωάμεθ πλάνο, ἄθεο, ἀντίχριστο καὶ τέλειο κατοικητήριον τοῦ διαβόλου. Ὁ Ἅγιος Νικόδημος ἀρκεῖται σὲ μία γενικὴ ἀναφορά, δηλαδὴ ὅτι ὁ ἅγιος παρὰ τὰ βασανιστήρια ἤλεγχε μὲ γενναιότητα τὴ θρησκεία καὶ τὸν προφήτη τῶν Τούρκων. Κύριος σκοπὸς τῆς παρούσας μελέτης εἶναι ἡ ἔκδοση τοῦ Ξενοφωντινοῦ κειμένου, στὸ ὁποῖο διασῴζεται τὸ πρωτότυπο Μαρτύριο τοῦ όσιομάρτυρος Δαμιανοῦ. Ὅπου χρειάζεται διατηροῦνται σὲ μεγάλο βαθμὸ οἱ γραφῆς ποὺ ἐντοπίζονται σὲ κείμενα τῆς ἐποχῆς καὶ σὲ κάποια λεξικά, ἐπειδὴ ὁ κώδικας ποὺ διασῴζει τὸ Μαρτύριο τοῦ όσιομάρτυρος Δαμιανοῦ, ὅπως προανφέρθη, εἶναι αὐτόγραφος.

Το μαρτύριο του οσιομάρτυρος Δαμιανού

SIGLA

cod.: Athous, Xenofontos 25, pp. 152-154

p.: pagina, corr.: correxi(t)

<ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΟΣΙΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΔΑΜΙΑΝΟΥ>

Κατὰ τὸ ἀφῆξή:

Μαρτύριον τοῦ ὀσιομάρτυρος Δαμιανού.

- 5
p.153
1. Οὗτος ἐμαρτύρησεν ἐν τῇ πόλει Λαρίσση, ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ σουλ-
τάνου Σελίμ, ὅστις ὑπῆρχεν ἐκ τῆς δευτέρας τῶν Θετταλῶν ἐπαρχίας, ἔκ
τινος κώμης, Ῥίχθον κατ' ἐγχωρίου καλουμένης, πατέρων | εὐσεβῶν,
λιτῶς δὲ τὸν βίον διαγόντων.
- 10
2. Ἐτι νέος ὢν ἐπόθησε τὴν μοναδικὴν ζωὴν, κόσμῳ καὶ τοῖς ἐν κόσμῳ
χαίρειν εἰπὼν· ἀπῆλθεν εἰς τὸ περιώνυμον ὄρος τοῦ Ἰθῶ, καὶ ἔλαβε τὸ
σχῆμα ἐν τῇ σεβασίμῃ μονῇ τοῦ Φιλοθέου καὶ μικρὸν ἐν αὐτῇ προσκαρτε-
ρήσας, κατέλιπε τὴν μονήν, ἐφιέμενος μειζόνος ἀρετῆς καὶ πρὸς τινα ση-
μειοφόρον τῶν ἀσκουμένων, Δομέτιον τοῦνομα, παραγενόμενος, χρόνους
τρεῖς μικροῦ δέοντος, σὺν αὐτῷ τὸ μέλι τῆς ἀρετῆς ἐργαζόμενος, ὥστε καὶ
θείας ἐπακοῦσαι φωνῆς λεγούσης αὐτῷ· «Δαμιανέ, οὐ μόνον τὸ ἑαυτοῦ
δεῖ σε ζητεῖν, ἀλλὰ καὶ τὸ τῶν ἐτέρων».
- 15
3. Τοιαύτης τοίνυν θείας ἀκούσας φωνῆς, κατέλαβε τὴν Θετταλίαν, καὶ εἰς
τὰ τοῦ Ὀλύμπου ὄρη παραγενόμενος, ταῖς ἐκεῖσε κώμαις ἐκήρυττε λαμπρᾶ
τῇ φωνῇ τὸ, «Μετανοεῖτε». Πολλοὺς πρὸς ζῆλον ἀρετῆς παρακινήσας καὶ
τῶν ἀδικιῶν ἀποσχὴν καὶ ἀλλοτριώσιν τῶν κακῶν ἀλλ' οὐκ ὀλίγων τῶν πι-
στῶν, καὶ τῶν Ἀγαρηῶν τινάς παρώτρυνεν ὁ μισόκαλος, πλάνον καὶ ἀπα-
τεῶνα καλοῦντες, καὶ τοῦ ζῆν ἐπιβουλεύοντες.
- 20
4. Αὐτὸς δὲ χριστομμήτως ἐκείθεν ἀναχωρήσας, εἰς τὰ τοῦ Κυσσώβου
καὶ Λαρίσσης μέρη παρεγένετο· κάκειθεν τὰ αὐτὰ παθῶν, ἀνεχώρησεν
εἰς τὰ τῶν Ἀγραφῶν ὄρη· κάκει κηρύττων καὶ διδάσκων τοὺς χριστιανοὺς
ἐμμένειν τῇ πίστει καὶ ταῖς ἐντολαῖς τοῦ Κυρίου, ἡγείρει τοὺς ἀνευλαβεῖς
κατ' αὐτοῦ, πλάνον καὶ ψευδομόναχον ἀποκαλοῦντες.
- 25
5. Καταλιπὼν καὶ ταῦτα εἰς Κύσσωβον ἐπανέκαμψε διὰ τὸ ἀτάραχον, ἐν ᾧ
μοναστήριον οἰκοδομήσας, καὶ ὀλίγους τῶν μοναχῶν συναθροίσας, τῷ θεῷ
σὺν αὐτοῖς τὰς εὐχὰς ἀνέπεμπε καθεκάστην· πολλοὶ δὲ κακεῖσε συνέτρε-
χον | ὠφελείας χάριν, νουνεχῆς γὰρ ἦν καὶ χαρίσματι θείῳ πεπληρωμένος.
- p. 154
30
6. Τοίνυν ἐκείθεν ἐξεληθὼν διὰ τινὰς χρείας, μᾶλλον δὲ τῆς τῶν χριστιανῶν
ὠφελείας, εἰς τινα κώμην, Βουλγαρίνην καλουμένην, ἐκρατήθη παρά τινων
Ἀγαρηῶν καὶ παρεδώθη τῷ τῆς Λαρίσσης ἄρχοντι, οἵτινες ἀνέφερον ὡς
ἐκώλυε τοὺς χριστιανοὺς ἐν Κυριακῇ πωλεῖν καὶ ἀγοράζειν, ἀλλ' ἐμμένειν
ἐδίδασκεν αὐτοὺς στερεοὺς τῇ πίστει.
- 35
7. Τοῦτου γε ἕνεκα, καὶ ἐν τῇ εἰρκτῇ τοῦτον ῥιφήναι προσέταξεν ὁ ἄρχων,
τύψας πρότερον σφοδρῶς καὶ βαρείας ἀλύσεις ἐπιθείς τῷ τραχήλῳ καὶ
τοῖς ποσὶν ἡμέρας ἑ'. Καθεκάστην οὖν ὡμῶς τοῦτον ἐτυράννει καὶ ἀπει-
λαῖς καὶ κολακείαις παρότρυνεν εἰς τὸ ἐξομώσασθαι τὴν τῶν χριστιανῶν
πίστιν· μὴ δυνάμενος δὲ τοῦτον πείσαι, μᾶλλον δὲ ἰσχυρῶς τὴν τούτου
40
θρησκείαν ὀρῶν ἀπελέγχοντα, καὶ τὸν τούτου προφήτην πλάνον καὶ ἄθεον
καὶ ἀντίχριστον καὶ τέλειον κατοικητήριον τοῦ διαβόλου ἀποκαλοῦντα με-
γάλη τῇ φωνῇ, ἐκέλευσε μετ' ὀργῆς ἀγρόνην τοῦτον θανατωθῆναι πρῶτον,
εἶτα τῷ πυρὶ παραδοθῆναι.

Επιστημονική Επετηρίς

- 45 8. Λαβόντες οὖν αὐτὸν οἱ δῆμοι ἐκρέμασαν, καὶ τινες ἐξ αὐτῶν πελέκει ἐν τῷ
κρανίῳ αὐτοῦ κτυπήσαντος, ἐκόπη τὸ σχοινίον, καὶ πέπτωκεν ὁ μάρτυς, ὃν λα-
βόντες, ἔτι ζῶντα, ἔθρῖψαν ἐν τῷ πυρὶ: τὴν δὲ τέφραν αὐτοῦ παρέδωκαν τῷ πο-
ταμῷ, Πηγειῷ ὀνόματι.
- 50 9. Καὶ οὕτως ἐτελειώθη χαίρων, λαβὼν τὸν τοῦ μάρτυρος στέφανον, οὗ ταῖς
πρεσβείαις ῥυσθεῖν καὶ ἡμεῖς τῶν παρόντων ἀνιαρῶν, καὶ ἀξιωθεῖν τῶν
αἰωνίων ἀγαθῶν. Ἀμήν.

4 Σελήμ cod. 37 ἐτυρόβάνει cod. 43 παραδωθῆναι cod. 44 πελέκει corr.:
πέλεκι cod. 47 Πηγειῷ corr.: Πηγιῷ cod.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ἡ παροῦσα μελέτη στοχεύει στὴν παρουσίαση τῆς κριτικῆς ἔκδοσης τῆς ἀφήγησης τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου Δαμιανοῦ, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ κώδικα 25 τῆς μονῆς Ξενοφώντος τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Τὸ κείμενο ἀναφέρεται στὶς ἀρετὲς τοῦ ἁγίου, στὴ δράση του καὶ τέλος στὸ μαρτύριο του. Ἡ μελέτη περιλαμβάνει τὴ λεπτομερῆ παρουσίαση τῆς ἀφήγησης τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου Δαμιανοῦ, τὴ σύγκρισή του με ἓνα ἀντίστοιχο κείμενο τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτη καὶ τὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου τοῦ μαρτυρίου.

SUMMARY

The Martyrdom of Holy Martyr Damianos
from cod. Athos Xenophontos 25.

This study aims at presenting a critical edition of the narrative of the martyrdom of Saint Damianos, which is one of the texts of cod. Athos Xenofontos 25. The text mentions the virtues of the saint, his actions and finally his martyrdom. The study includes a detailed presentation of the narrative of the martyrdom of Saint Damianos, its comparison with a corresponding text by Saint Nicodemus the Hagiorite and a critical edition of the text of the martyrdom.

NIC PANAGOPOULOS
Assistant Professor
Department of English
Language & Literature

THE (UN-)POPULAR RECEPTION OF *CAIN*: THE MULTIPLE LIVES OF A TEXT

I am not a Manichean – nor *Any*-chean. I should like to know what harm my “poeshies” have done. – I can’t tell what [your] people mean by making me a hobgoblin¹.

Referred to by Byron as his “Waterloo”², *Cain: A Mystery* was risqué even for the standards of a poet who provoked more controversy during his lifetime than perhaps any other writer in the English canon. Too “Satanic” for contemporary reviewers and clergy, without sporting the typical Byronic hero³ to counterbalance its perceived weaknesses of form or poetic decorum, the play was given a very uneven reception from friends and foes alike. The paper attempts to trace these responses and the reasons behind the (un-) popular reception of *Cain*. It is argued that Cain represented an experiment in style that didn’t come off and was misunderstood—ironically, even by Byron himself who was not sure exactly what he was doing with the drama, other than being provocative. Eventually, more than any other poem that Byron wrote, the text of *Cain* became fused not only with the author’s life, but with everything that was said or written about it, both before and after publication, resulting in a plural, public, and radically de-centred work that escapes critical consensus and theatrical orthodoxy to this day.

---

1. Letter to John Murray, 17/7/1820, *Byron’s Letters and Journals*, Vol. 7, Leslie A. Marchand, ed., John Murray, London 1977 [cited hereafter as *BLJ*], 132.

2. *Don Juan* XI 56.2, *Lord Byron: The Major Works*, Oxford World’s Classics, Jerome McGann, ed., O.U.P., Oxford 2008, p. 734. All quotations from Byron’s poems are from this edition

3. As Ian Dennis has argued, defiance “doesn’t work nearly so well for the protagonist [of *Cain*] as earlier Byronic defiance did. Cain ends up a violent murderer, not a victim and, more tellingly still, looks mean and pathetic in the process: nastily, not theatrically guilty”. “*Cain*: Lord Byron’s Sincerity”, *Studies in Romanticism* 41 (Winter 2002), pp. 655-74, 661.

Επιστημονική Επετηρίς

From its very first appearance, the play provoked mixed feelings. At Byron's insistence, *Cain* was published together with *Sardanapalus* and *The Two Foscari* because his publisher, John Murray, viewed it as potentially blasphemous and was reluctant to take it on. He urged Byron at least to tone down some of Lucifer's speeches, but Byron made light of his fears, claiming that to make the Fallen Angel "talk like the Bishop of Lincoln – would not be in the character of the former"⁴. John Hobhouse was even more apprehensive, calling the work "irreligious" and urging Byron not to publish it if he valued his reputation or Hobhouse's friendship⁵. "*Cain* is a poem much too striking to be passed in silence", claimed Edgerton Brydges, "But its impiety is so frightful that it is impossible to praise it while its genius and beauty of composition would demand all the notice which mere literary merit can claim"⁶. Although Leigh Hunt ostensibly praised the work, he too was aware of the difficulties it posed its various readers: "The civil authorities would rather say nothing about it", he asserted, "the religious cannot say anything fairly; and the critical are exceedingly hampered between the two"⁷.

Other readers were more unequivocally supportive of Byron's latest extravaganza. Walter Scott, graciously accepted Byron's dedication of the play to him and, in a letter to Murray, defended Lucifer's heretical and dubious rhetoric as naturally suited to someone who wants to misrepresent God and undermine His authority. The Shelleys were even more effusive in their praise, with Percy Bysshe in particular claiming that *Cain* contained "finer poetry than has appeared in England since the publication of *Paradise regained*". "*Cain* is apocalyptic," he enthused, "a revelation not before communicated to man"⁸. Moore too called it «wonderful – terrible – never to be forgotten», and compared Byron favourably to Aeschylus, claiming, "here is the true spirit of the Poet and the Devil"⁹.

This concluding coupling of poet and Devil was not coincidental.

---

4. *BLJ* 9, p. 53.

5. Cited in *Medwin's Conversations of Lord Byron*, Ernest J. Lovell, ed., Princeton University Press, Princeton, NJ 1966, pp. 126-27, 126.

6. Cited in Philip W. Martin, *Byron: A Poet Before his Public*, C.U.P., Cambridge 1982, p. 152.

7. Cited in Martyn Corbett, *Byron and Tragedy*, foreword by Anne Barton, Macmillan, Basingstoke 1988, p. 146.

8. *The Letters of Percy Bysshe Shelley*, Vol. 2., Frederick L. Jones, ed., Clarendon Press, Oxford 1964, p. 388.

9. *The Letters of Thomas Moore*, Vol. 2., Wilfred Dowden, ed., Clarendon Press, Oxford 1964, p. 495.

The (Un-) Popular Reception of *Cain*

Even before *Cain* had been published, the Poet laureate, Robert Southey, had implicitly associated Byron with the “Satanic school” of poetry¹⁰, and although such a characterization seems to have been borne out by a long list of impious and rebellious personages sporting the pages of Byron’s works, *Cain* was the first time that the Enemy of Man had appeared in person, as it were. As E. H. Coleridge noted in his famous introduction to the play, “it was taken for granted that Lucifer was the mouthpiece of Byron, [and] that the author was not on the side of angels”¹¹. The same assumption was eloquently voiced in an 1821 review of Henry Hart Milman’s, *The Fall of Jerusalem*, where it was claimed that, Byron, one of the “mightiest spirits of the age, has apparently, devoted himself and his genius to the adornment and extension of evil”¹².

The play’s scandalized reception confirmed Murray’s and Hobhouse’s worst fears, and surpassed the uproar that had accompanied the appearance of *Don Juan* earlier in the year. Although Lord Chancellor Eldon, acting as censor, would not initially allow the play to come out until a jury ruled that it was not sacrilegious, John Murray was subsequently denied an injunction against pirated copies on the grounds that the play was blasphemous¹³. The government’s confusion regarding the play’s ethics did not seem to extend to the church, however, and as Byron facetiously put it, parsons began preaching “at it from Kentish Town and Oxford to Pisa”¹⁴, protesting that it was “a book calculated to spread infidelity”¹⁵. Nevertheless, as often happens in these cases, it is doubtful whether the clergymen in question had gone to the trouble of actually reading the work, since their attacks seemed to be aimed more at Byron himself and

---

10. Leslie Marchand writes that “Southey’s *Vision* appeared with a preface which made pointed reference to Byron, without naming him, as the leader of the Satanic school of writers whose works “breathe the spirit of Belial in their lascivious parts’ and a ‘satanic spirit of pride and audacious impiety’.” Leslie Marchand, *Byron: A Portrait*, Ebury Press, London 1987, p. 351. As Roderick Beaton proposed to the author in a private conversation, the timing of *Cain* may have rendered the play a literary response on the part of Byron to Southey’s attack designed to capitalize on and perhaps even confirm the poet laureate’s accusations in *The Vision*.

11. “From E. H. Coleridge’s Introduction to *Cain*”, *The Bare Bones Literature Handbook*, Will and Mimosa Stephenson, eds., University of Texas at Brownsville, Brownsville 1999, p. 177.

12. *BLJ* 7, p. 132.

13. Truman G. Steffan, *Lord Byron’s “Cain”*: *Twelve Essays and a Text with Variants and Annotations*, University of Texas Press, Austin TX. 1968, p. 14.

14. *BLJ* 9, p. 111.

15. Fiona MacCarthy, *Byron: Life and Legend*, Faber & Faber, Croydon 2003, p. 414.

his scandalous sexual history than at the play itself. The Reverend John Styles, for example, in a characteristic “fire and brimstone” sermon delivered from Holland Chapel, Kennington, castigated the author as a “denaturalized being, who having exhausted every species of sensual gratification, and drained the cup of sin to its bitterest dregs is resolved to show that he is no longer human”¹⁶. In a slightly more sophisticated yet still very personal vein, Bishop Heber, the author of the of Milman review referred to above, opined that...

it is better that Lord Byron should be a manichee, or a deist – nay, we would almost say, if the thing were possible, it were better that he should be a moral and argumentative atheist, than the professed and systematic poet of seduction, adultery, and incest¹⁷.

In the light of these impassioned attacks, Byron’s apology in the Prologue to *Cain* and elsewhere that it was difficult to make his Lucifer talk like a clergyman is highly ironic. Firstly, Lucifer frequently *does* talk like a clergyman, as “in his evident disgust for sexual intercourse”¹⁸ and, if we take the Hebrew meaning of the word “Satan” as “the accuser”, then the various incensed churchmen who pronounced fiery judgment on *Cain* from their pulpits can be said to have unconsciously repaid the compliment.

Peter Cochran has also pointed out that Lucifer’s theological position in *Cain* is very close to one expressed by Byron himself in a letter to Francis Hodgson, dated 13 September 1811, ten years prior to the play’s publication: “the basis of your religion is *injustice*; the *Son of God*, the *pure*, the *immaculate*, the *innocent*, is sacrificed for the guilty”¹⁹. Thus, the connection drawn by many spokesmen of the religious establishment between Byron and his work was not entirely unwarranted. As Fred Parker has argued, ...

most of the poems that made Byron famous are inescapably self-referential; they launch themselves as fictions, but curve back upon their author. This con-

---

16. Ibid, 415.

17. Cited in *Life and Legend*, 415.

18. Dimitris Karkoulis, “They pluck’d the tree of Science / And sin”: Byron’s *Cain* and the Science of Sacrilege, *European Romantic Review*, 18.2 (April 2007), pp. 273-81, 274.

19. Peter Cochran, *Byron’s Religions*, Cambridge Scholars’ Press, Newcastle, 2011, p. 4.

The (Un-) Popular Reception of Cain

tributed to their extraordinary success; the potency of their Satanic heroes was enormously enhanced by their relation to Byron's own reputation²⁰.

For example, Lucifer's and Adah's discussion of the changing ethics of incest in Act I of *Cain* is clearly intended to remind the audience of Byron's own close relationship with his half-sister, Augusta Leigh, which was the cause of his having to flee England in 1816. Indeed, theological and sexual seduction seem to go hand in hand in *Cain* in a way which, if not deliberately intended to scandalize its more pious readers, was certainly meant to bolster its author's "mad, bad, and dangerous to know" reputation; hence Lucifer's irresistible attraction for all that come into contact with him in the play. Adah, in particular, is seduced merely by setting eyes on the Fallen Angel, recalling the way Byron could proverbially magnetize members of the opposite sex through mere physical proximity:

There is a fastening attraction which
Fixes my fluttering eyes on his; my heart
Beats quick; he awes me, and yet draws me near
Nearer, and nearer: Cain – Cain – save me from him! (1.1.410-13)

"What dreads my Adah?" asks Cain, "This is no ill spirit". But all the evidence is to the contrary, and the clergymen who feared for their flock in the presence of Byron and his provocative work were partly encouraged to do so by the author himself.

But *Cain's* most scathing critic, by far, was Francis Jeffrey who, in the *Edinburgh Review* of February 1822, penned a venomous 40-page review of the volume in which Cain appeared. According to Jeffrey *Cain* was likely "to give great scandal and offence to pious persons in general – and may be the means of suggesting the most painful doubts as distressing perplexities to hundreds of minds that might never otherwise have been exposed to such dangerous disturbance"²¹. However, Jeffrey's most scathing criticism was not so much that Byron was "an apostle or disciple of Satan" whose poetry was "a mere compound of

---

20. Cited in Fred Parker, "Between Satan and Mephistopheles: Byron and the Devil", *The Cambridge Quarterly*, 35.1 (2006), pp. 1-29, 2.

21. Francis Jeffrey, "Sardanapalus: A Tragedy, The Two Foscari: A Tragedy, Cain: A Mystery – by Lord Byron", *The Edinburgh Review or Critical Journal*, Volume 36, Sydney Smith, et. al., Archibald Constable, Edinburgh 1822, pp. 413-52, 437.

Επιστημονική Επετηρίς

blasphemy and obscenity” – this was more or less taken for granted – but that the author possessed “the unlucky gift of personating ... love, patriotism, valour, devotion, constancy, ambition’ while really believing in none of them”. However, the opposite may also be true, and the poet may have been struggling to believe against his native skepticism, rather than dissimulating possession of those “sweet and lofty illusions,” as Jeffrey calls them, only to demonstrate their impotence. A comparable attempt at deliberate affirmation in the face of despair may be seen in Act III of the play when, after having struck Abel violently on the forehead, Cain is bending over his dying brother and hoping against hope that he is still alive:

His eyes are open. Then he is not dead.
Death is like sleep, and sleep shuts down our lids.
His lips are apart; why then he breathes.
And yet I feel it not. His heart! His heart!
Let me see, doth it beat? (3.1.337-41)

As David Eggenschweiler observes, the protagonist’s voice has lost its habitual cynical tenor in this scene, and “Cain is desperately trying to convince himself, rather than sarcastically playing with his certainties”²². And the same reaching out for faith is evident in Cain’s rare appeal to God a few lines later (“Oh, God! Oh, God!”) which verge on repentance and procure Abel’s forgiveness with his dying breath.

One of the many ironies of *Cain*’s reception is that Byron managed to alienate not only the more pious and conservative readers with his play, but also friendly skeptics and free thinkers alike. As an exasperated Shelley wrote to Horace Smith, disclaiming his own purported influence on *Cain*, I lament my “lack of power to eradicate from [Byron’s] great mind the delusions of Christianity which in spite of his reason, seem perpetually to recur”.²³ Moore too, for all his appreciation of the poem, warned Byron in the strongest possible terms not to refer to Cuvier in *Cain* for fear of disillusioning the young and tender-hearted reader with such a “desolating” scientific theory as geological Catastrophism.

---

22. David Eggenschweiler, “Byron’s Cain and the Antimythological Myth”, *The Plays of Lord Byron: Critical Essays*, Robert F. Gleckner and Bernard G. Beatty, eds., Liverpool University Press, Liverpool 1997, pp. 233-252, 246.

23. *Letters of Shelley* 2, p. 412.

The (Un-) Popular Reception of Cain

The young, the simple, – all those whose hearts one would like to keep unwithered, trouble their heads but little about Cuvier. You however, have embodied him in poetry which every one reads; and, like the wind blowing “where you list”, carry this deadly chill mixed up with your own fragrance into hearts that should be visited only by the latter²⁴.

Blake, too, hardly the most conservative thinker of his generation, found Byron’s pessimistic treatment of the biblical story hard to swallow and, replied to *Cain* in a seventy-line poetic drama called *The Ghost of Abel: “A Revelation In the Visions of Jehovah Seen by William Blake”*. He pointedly addresses the prelude “To LORD BYRON in the Wilderness”, implying that any equivocation in matters of true faith – which he evidently observed in Byron’s drama – as opposed to mere doctrine, place one in dangerous error²⁵. Even the friendly Walter Scott expressed what turned out to be one of the most common objections to the play: that the author hadn’t placed “in the mouth of Adam, or some good protecting spirit, the reasons which render the existence of moral evil consistent with the general benevolence of the Deity”²⁶. But, it can be argued that Byron does precisely this in Abel’s prayer before the two altars in Act III which presents the revealed theology position in a few simple words, effortlessly refuting everything that Cain and Lucifer have spent the whole play sophistically debating about the origin of evil as well as the nature and knowability of godhead.

Sole Lord of light!
Of good and glory, and eternity;
Without whom all were evil, and with whom
Nothing can err except to some end
Of thine omnipotent benevolence –
Inscrutable, but still to be fulfill’d – (3.1.231-36)

Although, as Martyn Corbett points out, “Byron has no wish to present

---

24. *Letters of Thomas Moore*, pp. 504-505.

25. Leslie Tannenbaum offers a diametrically opposed reading of *The Ghost of Abel*, arguing that, by placing Byron in the wilderness, Blake is associating him with Elijah and therefore with a reliable prophet of God. Leslie Tannenbaum, “Lord Byron and the Wilderness: Biblical Tradition in Byron’s ‘Cain’ and Blake’s ‘The Ghost of Abel’,” *Modern Philology*, 72.4 (May 1975), pp. 350-364, 351.

26. Cited in *Byron and Tragedy*, p. 166.

Lucifer of all –people! – as the purveyor of truth”²⁷, the balance in the play is clearly in favour of Deist as opposed to fideistic arguments without it being clear where the poet’s sympathies lay. In the end, no-one was pleased: intellectual readers found it philosophically inept and inexplicably disingenuous and pious readers deliberately provocative and dangerously irreligious.

Nor did Byron’s desperate efforts to defend the play in his letters succeed in elucidating his intentions and dispelling the misunderstandings surrounding the text. His early pronouncements, before the so-called “humbug Row about Cain”²⁸ had broken out, appear, in hindsight, to have been naïve: he claims to have “a good opinion of the piece as poetry” which he says is written in his “gay metaphysical style, and in the Manfred line”²⁹. But it is one thing to write a wholly invented drama like *Manfred* in the occult Faustian tradition and quite another to adapt a well-known biblical story for the stage and turn it into what many believed was a Manichean tract³⁰. In any case, as Phillip Martin points out, even if Byron was “no Manichean, nor *Any*-chean”, as he indignantly protested to Murray, in *Cain*, “he was prepared to play at Manichaeism for the benefit of a public who wished to be scandalized”³¹. Against the accusation that the author was expressing his usual Satanic irreverence through Lucifer’s and Cain’s pronouncements, Byron countered by saying that “Cain is nothing but a drama – not a piece of argument”³² and that the play represented “no creed nor personal hypothesis”³³ of his.

Trevor Hart has supported Byron’s defense by partially dissociating the author from the work and asserting that “in a genuinely creative act, the maker remains hidden behind as well as being revealed in and through his or her poetic output”³⁴. But what is a work of art other than the rhetorical expression of diverse “creeds” and “personal hypotheses” – whether the

---

27. *Byron and Tragedy*, p. 152.

28. *The Letters of John Murray to Lord Byron*, Andrew Nicholson, ed., Liverpool University Press, Liverpool 2007, p. 435.

29. *BLJ* 6, p. 361.

30. For an informed analysis of Byron’s relation to Manichaeism and the religious doctrines of similar sects, see Peter Cochran, “Byron and the Dualists,” in *Byron’s Religion’s*, pp. 274-285.

31. *A Poet Before his Public*, p. 156.

32. Letter to John Murray, 8/2/1922, *BLJ* 9, p. 103.

33. *Ibid.*, 53

34. Trevor Hart, “*Cain’s* Byron: A Mystery – On the Inscrutability of Poetic Providence”, *The Byron Journal*, 37.1 (2009), pp. 15-20, 15.

The (Un-) Popular Reception of Cain

author's or not – and how is it possible for an audience not to be affected by a work's ideological content? What Byron's apology reveals, in fact, is that *Cain* was an experiment in style that didn't quite come off and was therefore misunderstood; but we will speak more about this below.

Despite Byron's initial reluctance to take responsibility for the furor that was provoked by the publication of *Cain* ("I wrote it when I was drunk. When I reread it later I was astonished"³⁵), as soon as it appeared that Murray may be prosecuted on account of the play, he offered to stand trial in his place and refund the copyright, if necessary³⁶. Nevertheless, it is apparent from the Prologue to the play that Byron had few illusions about the objections that most readers were likely to have concerning his so-called "speculative" but "harmless production"³⁷. This does tend to suggest, as some critics argue, that the play was "concerned less with its artistry than with an assault upon decorum"³⁸.

The prologue begins by justifying the subtitle "a Mystery" which Byron gave the play on the grounds that this constituted a time-honoured tradition of popular drama, adding that "The author has by no means taken the same liberties with his subject". However, it is clear to anyone reading *Cain* that this is no Mystery or Morality play. These types of drama traditionally conveyed a kind of licensed profanity in keeping with the carnival tradition which was a period when the official control of public expression was lax in preparation for the strictness of lent. But, if anything, *Cain* is more "profane" than these works because its objective is not to poke carnival fun at figures of authority so that the audience may let their hair down before Christ's passion is remembered, but to explore certain wide-ranging cosmological and theological speculations that were challenging the literal interpretation of the Bible as a result of late-eighteenth and early nineteenth-century science³⁹ and Higher Criticism. In this regard, Byron flirts not only with Manichaeism in *Cain*, but with a wide range of other "isms" too: including skepticism, Gnosticism, Deism, rationalism, and arguably diabolism. In one of his letters, Byron also re-

---

35. Cited in *Poet Before his Public*, p. 150.

36. *BLJ* 9, p. 103.

37. Cited in Peter Quennell, ed., *Byron: A Self-Portrait in his Own Words: Letters and Diaries 1798-1824*, OUP, Oxford 1990, p. 694.

38. *Poet Before his Public*, p. 148.

39. For the philosophical influences on *Cain*, see Bernard Beatty, "Byron in the Eighteenth Century", *The Cambridge Companion to Byron*, Drummond Bone, ed., C.U.P., Cambridge 2004, pp. 247-248.

Επιστημονική Επετηροίς

vealed that the subtitle “a Mystery” was also an apt description of what the play was likely “to remain for the reader”⁴⁰, but he may have underestimated the full extent to which this insight was true.

In the prologue, Byron claims fidelity to the book of Genesis in terms of the language which his characters use, explaining that “where it is [rarely] taken from actual Scripture” the author “has made as little alteration ... as the rhythm would permit”. The irony is that these personages say very little in the Bible – indeed, the whole story of the fratricide and its consequences is dismissed in 16 lines – and the one instance where Byron does quote the biblical Cain, “Am I then my brother’s keeper” (3.1.468-69), he does so in a way which raises some interesting questions. Besides keeping more to the rhythm of Byron’s verse, the addition of “then” to this famous line, suggests that Cain is self-consciously, albeit reluctantly, quoting from scripture. As Leonard Michaels has observed, this detail...

reveals the various ways in which Byron has conceived this particular hero – as reliving rather than living the Biblical myth. In effect, Byron’s Cain is a dramatic creature who plays Cain until *voilà*, he murders his brother and discovers he is Cain⁴¹.

If this is the case, then the play invites a somewhat different reading from the ones it has traditionally received. In the short line, “Am I then my brother’s keeper?” it appears that, for all of Cain’s Promethean rebelliousness, he cannot help identifying with his biblical namesake and is unable to avoid playing the role scripted for him in the Holy Book that he would like to dispute. Or, in existentialist terms, by committing homicide, unpremeditated or not, Cain is sacrificing a multitude of possible futures and identities to become the first murderer in the biblical tradition, the patriarch of the tribe of Cain. The whole play, then, can be said to represent the dawning of the protagonist’s self-realization, or in terms familiar to students of tragedy, his *anagnorisis*.

There is a problem, however, with the chronology of the play. *Cain* begins with a prayer by Adam which echoes the onset of cosmic creation described in Genesis where the spirit of the Lord was hovering over the

---

40. Clement Tyson Goode, *Byron as Critic*, R. Wagner, Weimar 1923, p. 295.

41. Leonard Michaels, “Byron’s Cain”, *PMLA*, 84.1 (Jan., 1969), pp. 71-78, 71.

The (Un-) Popular Reception of Cain

waters: “God, the Eternal! Infinite! All-Wise – / Who out of darkness on the deep didst make/ Light on the Waters with a word – all hail!” (1.1.1-3). What is easy to overlook is that the Book of Genesis was written *after* the murder of Abel, so how does Adam know these details of the creation myth? This is only the first of many instances when Byron’s supposedly biblical characters behave as though the Old Testament has already been written and they have somehow got their hands on a copy of the text in which they first appeared but which they are simultaneously actors in. However, this kind of self-referential, or metatheatrical situation was not likely to have been understood by the average reader in the 1820s – indeed it can be argued that Byron himself was barely conscious of what he was doing with *Cain* – and hence the problems with the play’s reception.

Byron, also appeals to the biblical source in defense of Lucifer’s argument that the serpent which tempted Eve was nothing other than a common snake because, as he says, “the book of genesis does not state that eve was tempted by a demon, but by ‘the Serpent’”. This is the most outrageous part of Byron’s whole disingenuous apology in the Prologue for a number of reasons. Firstly, Lucifer’s account of the temptation scene in Genesis goes against scripture. The Bible says that only *after* the Fall was the Serpent cursed by God to crawl on its belly which means that before, it stood erect or moved in a different manner⁴². This contradicts Lucifer’s assertion to Cain that, “thy / Fond parents listen’d to a creeping thing / And fell ... I tell thee that the serpent was no more / Than a mere serpent” (1.1.231-32). To state the obvious, “mere serpents” are not wont to converse using human speech, so whatever it was that seduced Eve in the Garden of Eden was something more than that. Moreover, there can be little doubt that Satan acted through the serpent in question, and even if the authorized Bible does not make this explicit, many alternative versions of the genesis story do.

What Byron is trying to say – and this is Lucifer’s argument too – is that Adam and Eve could not have been tempted solely from without, so the blame cannot fall exclusively on him; hence Lucifer’s claim that the serpent “woke [a demon] / In those it spoke to” (1.1.229-30). But the conclusive evidence comes when Cain confesses to Lucifer that he would

---

42. Genesis 3.14.

Επιστημονική Επετηροίς

rather consort with spirits than with his own kind, to which Lucifer replies that were Cain not fit...

For such companionship, I would not now
Have stood before thee as I am: a serpent
Had been enough to charm thee as before. (1.1.192-95)

This does rather let the cat (or the serpent) out of the bag. Why, then, is Byron contradicting the evidence of his own text—not to mention his repeated claims of authorial impartiality—by lending his voice to a notoriously unreliable character who is, moreover, known as “the Father of Lies”? Whatever the reason, this kind of behaviour does lend fuel to the arguments of those critics who, like Jeffrey, claimed that “Lucifer is nothing more than the personified demon of [the author’s] imagination”⁴³. It is almost as if Byron is deliberately provoking controversy by siding with Lucifer in the Prologue, or as Martin puts it, “playing the vandal”⁴⁴.

Although *Cain* is nominally a play, it was considered too blasphemous to be performed for almost two hundred years, and even when it did eventually see the stage, the results were hardly what Byron would have had intended. As Cochran has written in “Twentieth Century Productions of *Cain*”⁴⁵, no less than three illustrious directors have attempted to stage the play since WWI: Konstantin Stanislavski, Jerzy Grotowski, and John Barton – and all three “ignored the text in different ways”⁴⁶. Stanislavski’s version, put on at the Moscow Arts Theatre in 1920, was a non-naturalistic affair designed to reflect the state of Russia following the Bolshevik Revolution, but its pacifist, anti-authoritarian politics did not find favour with the party. Moreover, the play had a distinctly mystical flavour, with a dark, church-like set and chanting monks holding candles, so it is hardly surprising that it ran for only seven nights under the newly inaugurated “dictatorship of the proletariat”. Grotowski’s version which toured Polish cities in the 1960s was almost the exact opposite in style to Stanislavski’s devotional production. As Cochran relates, ...

---

43. “Sardanapalus: A Tragedy”, p. 439.

44. *Poet Before his Public*, p. 152.

45. *Byron at the Theatre*, Peter Cochran, ed. Newcastle, Cambridge Scholar’s Press, 2008, pp. 59-62. I follow this source closely for the modern productions of the play.

46. *Ibid.*, p. 59.

The (Un-) Popular Reception of Cain

The pious members of Adam's family were parodied by being done as cabaret turns, singing their lines to contemporary hit tunes. Eve was in high heels and black stockings: Adam wore, over a flesh-coloured body-stocking, a striped shirt which rode up over his thorax, socks on suspenders, and a large fig-leaf. The actors said their lines sometimes operatically, sometimes at unrealistically high speed. There were fencing matches, boxing matches, and tennis matches woven into the action...⁴⁷

Finally, John Barton's 1995 RSC version of *Cain* which was performed at The Pit in London employed a modernized version of Byron's text, a multi-cultural cast, and was set in the pioneering West to the musical accompaniment of *Red River Valley*. Nevertheless, it was one of the most successful production of the play to date and ran for some time, largely due to John Carlisle's command performance as a father-like Lucifer who was genuinely interested in Cain's education and wanted to open his young apprentice's mind to the cosmic mysteries.

What emerges from the story of Byron's *Cain* is that a text possesses a multitude of distinct and often contradictory lives which depend on its different readers. It has a pre-life in the thoughts of its creator and in the opinions of those in which he confides – his closet friends, his colleagues, his agent or publisher; it has a life proper as a published work available for social consumption, public appropriation, commercial and ideological exploitation; and it has an after-life in the official interpretations and evaluations that the work receives from various "specialists" (e.g. critics, government officials, directors) which often continue to bear upon it many years after it is first published. What also becomes apparent with *Cain* is that an author is never entirely in control of his or her offspring – nor indeed fully informed of its doings—and only in vain does s/he attempt to affect its reception via disingenuous apologies and impassioned appeals in letters, diaries, prologues, and epilogues. But what *Cain* makes especially apparent is that a text cannot be entirely separated not only from the life and opinions of its author but also from everything extra- or meta-textual around it, given that the critical is itself a species of the literary, and the biographical a species of the fictional.

---

47. *Byron at the Theatre*, p. 61.

ABSTRACT

Referred to by Byron as “my Waterloo”, *Cain: A Mystery* was risqué even for the standards of a poet who provoked more controversy during his lifetime than any other writer in the English canon. Too “Satanic” for contemporary reviewers and clergy, without sporting the typical Byronic hero to counterbalance its perceived weaknesses of form or poetic decorum, the play was given a very uneven reception from friends and foes alike. The paper attempts to trace these responses and the reasons behind the (un-) popular reception of *Cain*. It is argued that Cain represented an experiment in style that was misunderstood—even by the author himself. Eventually, more than any other poem that Byron wrote, the text of *Cain* became fused not only with the author’s life, but with everything that was said or written about it, both before and after its publication, resulting in a plural, public, and radically de-centred work.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η υποδοχή του *Κάιν* – οι πολλαπλές ζωές ενός κειμένου

Το άρθρο σκιαγραφεί τους λόγους πίσω από τη μη-δημοφιλή υποδοχή του *Κάιν* (1821), ένα έργο που ξένισε φίλους και εχθρούς. Υποστηρίζεται ότι το *Κάιν* αποτέλεσε ένα πρωτοποριακό αλλά εν τέλει αποτυχημένο υφολογικό πείραμα που παρεξηγήθηκε ακόμη κι από τον ίδιο τον συγγραφέα, ο οποίος δεν ήταν σίγουρος τι ακριβώς ήθελε να κάνει με το μύθο, εκτός από το να είναι προκλητικός. Τελικά, περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο έργο του Βύρωνα, το κείμενο του *Κάιν* συγχωνεύτηκε όχι μόνο με τη ζωή του συγγραφέα, αλλά με όλα όσα ειπώθηκαν ή γράφτηκαν γι’ αυτό, τόσο πριν όσο και μετά τη δημοσίευση, με αποτέλεσμα να προκύψει ένα δημόσιο, πολύπλευρο και ριζικά αποκεντρωμένο έργο που ξεφεύγει της κριτικής συναίνεσης και του θεατρικού κανόνα μέχρι και σήμερα.

DIMITRI ROBOLY
Professeur associé,
Département de Langue
et Littérature françaises

MINORQUE, IBIZA, FORMENTERA: QUELLE PLACE DANS LES RÉCITS DE VOYAGE AU XIXe SIÈCLE ?

L'intérêt de la littérature française pour l'Espagne ne date pas du XIXe siècle. Plusieurs ouvrages historiques et des textes scientifiques avaient été publiés depuis le XVIe et, notamment, le XVIIe siècle. Depuis Cervantès, la littérature espagnole jouit d'une grande notoriété en France et des voyageurs, non dénués de préjugés, parcourent la route Madrid, Tolède, Grenade et Séville, se rendent à Barcelone et à Valence, visitent Cadix et, plus rarement, Bilbao. Il faudra, toutefois, attendre la période romantique pour que le voyage en Espagne acquière une importance capitale en se transformant en aventure personnelle. Nous avons affaire à un parcours initiatique qui, sous l'influence de certains stéréotypes ainsi que de la découverte de la peinture de Murillo et de Velázquez, devient synonyme d'exotisme et de mystère. Car, comme dira Victor Hugo, « *l'Orient commence en Espagne* » et la fascination mêlée de terreur constituent les deux ingrédients fondamentaux du voyage romantique, en quête incessante de frissons et de risques, de couleur locale et de romanesque. Custine, Mérimée, Gautier et Dumas font partie de cette génération avide de sensations, de ces écrivains passionnés aux yeux desquels l'Espagne est synonyme de pittoresque et d'aventure.

Il faut noter, ici, que la découverte de l'archipel des Baléares coïncide avec l'engouement romantique pour ce pays si divers et si étrange. Ainsi, l'inscription de Majorque, de Minorque et des îles Pithiuses dans le répertoire des voyageurs va de pair avec la recherche de l'originalité et de l'insolite, du mystère et de la surprise. Par ailleurs, la fièvre littéraire de l'insularité se propage de plus en plus et les îles constituent un lieu de désir et un espace féerique. Les ivresses senso-

rielles se mêlent aux rêves fantasmatiques et la sensibilité se mue en une esthétique de la subjectivité et du lyrisme. Certes, dans de nombreux récits, le ton savant et l'intertextualité empêchent l'expansion du lyrisme et le lecteur regrette l'effacement de l'étincelle romantique dans l'obscurité des divagations scientifiques mais, au bout du texte, l'âme du voyageur laisse entrevoir, et parfois même dominer, la douce lumière de l'émotion, l'éclat mystérieux de la nébuleuse existence des écrivains-voyageurs qui se sont rendus aux Baléares et en sont repartis émerveillés par la beauté des lieux et l'étrangeté des mœurs.

Dans son ouvrage *Bibliografia de viatges per les Balears i Pitiüses fins a 1900*¹, J. M. Fiol Guiscafré consacre 83 pages (pp. 57-140) et répertorie 682 livres de voyages (225-907) pour le seul XIXe siècle. Il est vrai que Guiscafré compte aussi les traductions de certains de ces textes dans d'autres langues, voire les rééditions de ces livres, ce qui augmente le nombre des textes originaux. Parmi les récits en français, on retrouve essentiellement des études scientifiques (géologiques, topographiques, botaniques, spéléologiques, climatiques) et très peu de textes de voyages proprement dits. Majorque occupe incontestablement la place centrale dans ce corpus dispersé. Vient ensuite l'île de Cabrera, en raison de sa situation pendant la guerre civile et du fait que de nombreux soldats français y ont été emprisonnés. Imprégnée de souvenirs lugubres, elle devient un leitmotiv des plus morbides dans des récits de captifs évadés. Quant à Minorque (colonie anglaise avec tout ce que cela suppose), Ibiza et Formentera, elles intéressent très peu et intriguent encore moins.

Si, dans ce corpus bibliographique, Majorque domine, c'est parce qu'elle est la première des Baléares et souvent même l'unique destination des voyageurs de l'archipel. De nombreuses études ont été réalisées ces dernières années, notamment par des chercheurs majorquins, sur l'image de cette île dans les récits de voyage². Il faut dire que le

---

1. J. M. Fiol Guiscafré, *Bibliografia de viatges per les Balears i Pitiüses fins a 1900*, Palma, Miquel Font editor, 1992.

2. Parmi ces études, signalons celles de Carlota Vicens-Pujol, d'Isabelle Bes Hoghton et de Miquel Seguí Llinás. Il va de soi que la liste qui suit n'est nullement exhaustive :

- Isabelle Bes Hoghton (ed), *Illes Balears i França : traces i intercanvis*, Publicaciones de la Casa-Museo Llorenç Villalonga, Mallorca, 2008.

- Isabelle Bes Hoghton, « Ré-écrire le voyage. La fonction de l'intertextualité dans les récits de voyage à Majorque au XIXe siècle », in *Çédille, revista de estudis franceses* n° 9, 2013, pp. 53-67.

- Isabelle Bes Hoghton, « Le regard sur l'étranger au XIXe siècle : à propos des

bref séjour de George Sand, qui a donné naissance à *Un hiver à Majorque* (1841), continue d'intriguer, le plus souvent négativement, et il constitue un passage obligé de toute étude sur le voyage aux Baléares. Or, l'objet de notre étude s'éloigne considérablement de Majorque. Ce sont les îles de Minorque, d'Ibiza et de Formentera qui seront privilégiées dans une tentative de déplacer le centre d'intérêt et de sortir de l'ombre majorquine ces îles plus ou moins oubliées par les voyageurs et les écrivains de l'époque.

I. L'IMAGE DES ÎLES : UNE ESTHÉTIQUE DE LA MÉLANCOLIE

La grande majorité des voyageurs qui se rendent dans les autres îles de l'archipel au XIXe siècle effectue le trajet en vue de compléter le périple. Minorque, Ibiza et, plus rarement, Formentera ne sont donc que des destinations complémentaires et, par cela même, secondaires. Il faut souligner ici que l'occupation anglaise de Minorque a suscité davantage d'intérêt du côté d'outre-Manche alors que les voyageurs français optent naturellement pour Majorque, du moins ceux qui ne sont pas dépendants d'une quelconque mission scientifique ou diplomatique.

Parmi les références des visiteurs des Baléares le texte d'André Grasset de Saint-Sauveur, *Voyage dans les îles Baléares et Pithiuses ; fait dans les années 1801, 1802, 1804, 1804 et 1805*, se trouve au premier plan. L'auteur nous livre une description extrêmement détaillée de la situation géographique (étendue, figure, situation, côtes et mouillage) de chacune des Baléares et en présente aussi un bref historique aperçu. Nous avons affaire à un récit souvent à caractère ethnographique (avec, entre autres, des descriptions relatives à l'éducation, à l'idiome linguistique et

---

voyageurs français aux Baléares », in *Çédille, revista de estudios franceses, Monografía 3*, 2013, pp. 49-61.

• Miquel Seguí Llinás, *El descubrimiento de las islas olvidadas. Las Baleares y Córcega vistas por los viajeros del siglo XIX*, Alpha 3, Palma, 1992.

• Miquel Seguí Llinás, « Bibliografía sobre los libros de viajes a las Baleares en el siglo XIX », in *Revista de Geografía*, Universidad de Barcelona XXVI, Barcelona, 1996, pp. 129-136.

• Francesca Tugores, *La descoberta del patrimoni. Viatgers decimonònics i patrimoni històric-artístic a Mallorca*, L'Hiperbòlic edicions, Palma, 2008.

• Carlota Vicens-Pujol, *George Sand (1804-2004). L'île et la Dame de Nohant*, Publicaciones y Promociones Universitarias (PPU), Barcelona, 2004.

• Priamo Villalonga de Cantos, « Los libros de viajes y la ilustración litográfica como medio difusor del romanticismo en Mallorca », in *BSAL* n° 45, pp. 343-356.

aux costumes) où les références à l'agriculture et au climat emboîtent le pas sur les impressions personnelles. L'ère du romantisme n'a pas encore sonné, du moins pour André Grasset de Saint-Sauveur, son récit a incontestablement beaucoup de mérite d'un point de vue scientifique et culturel, mais cela fait inéluctablement défaut à sa qualité littéraire. Minorque est présentée comme une île sans grandes ressources, caractérisée par l'indolence et l'apathie, plongée dans un état de langueur continue. Saint-Sauveur s'étonne même de la brillante description du port de Mahon qu'avait donnée dans ses *Mémoires* le cardinal de Retz³ (il affirmait que c'était le plus beau port de la Méditerranée⁴) et l'accuse de mensonge et de tricherie :

On ne peut que gémir de l'abus que tant d'écrivains ont fait de la crédulité du public. Sur le nombre immense de descriptions de voyages imprimés, et qu'on lit journellement, les deux tiers sont du cru du génie des auteurs qui nous ont peint effrontément les richesses, les mœurs, la religion, les coutumes et gouvernement des peuples qu'ils n'ont jamais vus. On punit, et avec raison, un misérable brocanteur, qui se jouant de l'ignorance des acheteurs, vend du clinquant pour de l'or. Les mensonges des écrivains sont-ils moins dignes de répréhension ?⁵

L'image de l'île ne fascine pas le voyageur qui se laisse séduire uniquement par la nudité du mont Sainte-Agathe, au nord-ouest de Mercadal. La vue de cette montagne est un rappel douloureux du caractère dévastateur et irréversible du temps et le passage que nous livre Saint-Sauveur contraste avec l'ensemble de ses impressions. Nous pourrions même y déceler des étincelles romantiques :

---

3. Voir Cardinal de Retz, *Mémoires*, Amsterdam, 1718, tome I, p. 301.

4. Ce sera aussi l'opinion de plusieurs autres voyageurs qui ont écrit sur Minorque sans l'avoir vraiment vue. C'est le cas, entre autres, d'Alexandre Louis Joseph de Laborde qui, n'ayant point voyagé dans l'archipel, a emprunté la plus grande partie de ses descriptions au récit de Saint-Sauveur tout en affirmant que Port Mahon est un « des plus sûrs et des plus beaux de la Méditerranée » (*Itinéraire descriptif de l'Espagne*, Paris, 1808, vol. 3, p. 473). Il en va de même pour François Arago aux yeux de qui « le port Mahon est un des plus beaux et des plus sûrs du Monde » (*Promenade autour du monde pendant les années 1817, 1818, 1819 et 1820 sur les corvettes du roi L'Uranie et la physicienne, commandées par M. Freycinet*, Paris 1822, tome 1, p. 14) alors que le voyageur aperçoit Minorque de loin, qu'il affirme être fâché de ne pas faire escale et que, par conséquent, son jugement doit beaucoup à ses lectures et idées reçues.

5. André Grasset de Saint-Sauveur, *Voyage dans les îles Baléares et Pithiuses ; fait dans les années 1801, 1802, 1804, 1804 et 1805*, Paris, 1807, p. 184.

Minorque, Ibiza, Formentera

Le voyageur éprouve à la fois un sentiment d'admiration et de terreur. Ses réflexions s'arrêtent sur les causes qui ont amené cet état sauvage dans cette partie de l'île. En considérant toutes ces montagnes, n'offrant plus qu'un roc pelé, son imagination se transporte au temps où elles étoient encore couvertes d'une terre fertile, chargée de plantes et d'arbres. Ce terroir aura été emporté à la suite des siècles par la force des pluies, et porté dans la plaine d'où s'élèvent ces montagnes. Peut-être de violentes secousses de tremblements de terre ont elles aussi contribué à accélérer l'éboulement du terrain. Les entrailles de ces montagnes sont en effet toutes entr'ouvertes, et ne présentent qu'un monceau de débris et de roches brisées⁶.

Cependant, la plupart des voyageurs se limitent, dans leurs récits, à la présentation du port de Mahon et nous livrent des descriptions parfois détaillées mais peu inspirées, souvent d'ordre topographique et sur fond de stéréotypes et proverbes. Ainsi, les *impressions* d'Alexandre de Laborde ne sont que des observations générales de quelqu'un qui n'a jamais mis les pieds aux Baléares, de même que l'*Itinéraire descriptif, historique et artistique de l'Espagne et du Portugal* d'Alfred de Lavigne est un pastiche d'idées reçues et de diverses lectures⁷.

Si l'île de Majorque devient rapidement une source d'inspiration romantique, de même que Cabrera (pour des raisons différentes), il faut attendre les dernières années du siècle pour que l'objectif véritable de tout texte de voyage, à savoir l'effet produit par le pays visité sur la sensibilité du voyageur, se cristallise dans les récits sur Minorque et Ibiza. Les impressions livrées par Marius Bernard, Gaston Vuillier et Édouard Conte méritent une place à part dans les anthologies du voyage en Espagne.

LA TRISTESSE DE MINORQUE

Aucun voyageur n'a perçu mieux que Gaston Vuillier la désolation de Minorque. Pourtant, ses premières impressions suivent la direction de ses prédécesseurs et s'inscrivent même sous le vieux dicton d'André Doria, rival de Barberousse, à qui l'on prête cette phrase devenue proverbiale : « *Juin, Juil-*

---

6. *Ibid.*, p.

7. Alfred Germond de Lavigne, *Itinéraire descriptif, historique et artistique de l'Espagne et du Portugal*, collection Joanne, Paris, Hachette et Cie., s.a. [1859].

Pour Laborde, voir note 4.

Επιστημονική Επετηρίς

let, Aouït et Port Mahon sont les meilleurs ports de la Méditerranée. » Or, au fur et à mesure que le lecteur poursuit son aventure dans les impressions de Vuillier sur les îles oubliées (le voyageur avait déjà visité Majorque un an auparavant et il revient dans les Baléares pour compléter son récit par des observations sur Minorque et Ibiza), il perçoit l'esquisse d'une esthétique picturale qui finit par envelopper le récit d'une lueur mélancolique. Il est vrai que les illustrations de l'auteur rendent au texte un aspect plus attrayant en attribuant à chacune des îles une couleur exotique et nostalgique, mais les mots sont à la hauteur de l'image et ils finissent par la surpasser :

Ce qui frappe en pénétrant dans cette ville, c'est la lucidité de l'ombre, sa transparence, l'éblouissement du soleil sur les murs. Les passants piquent d'une note intense la sérénité de ces ombres d'opale ; le prêtre au grand manteau flottant qu'on peut rencontrer paraît s'avancer dans des lueurs immatérielles⁸.

Le voyageur décrit le caractère poétique de cette île dont la musicalité se fait sentir à chaque coin de rue. Les entrailles de Minorque font surgir un air mélodieux et mélancolique à la fois et Vuillier s'interdit de rompre le charme des lieux :

Le soir, ces rues pittoresques, enveloppées d'ombre diaphane, sont imprégnées d'une grande poésie. Par les nuits de lune, j'allais, au hasard, appelé par le bourdonnement lointain d'une guitare, et je surprénais une sérénade sous quelque balcon. Souvent un jeune homme, appuyé contre un mur, soupirait un ancien chant d'amour en frôlant doucement les cordes, tandis que sur un balcon baigné de pâles clartés je devinais sous une tenture une forme féminine. Je me gardais de troubler cette scène, que j'épiais d'un coin obscur⁹.

Nous avons ici un leitmotiv persistant dans les récits de voyage, à savoir les sérénades des musiciens espagnols. Marius Bernard, médecin originaire de Cannes, grand voyageur et admirable rédacteur d'impressions pleines de couleur locale et de vivacité, revient sur ce point dans ses impressions sur Port-Mahon :

---

8. Gaston Vuillier, *Les îles oubliées. Les Baléares. La Corse et la Sardaigne. Impressions de voyage, illustrées par l'auteur*, Paris, Hachette et Cie., 1893, p. 114.

9. *Ibid.*, p. 123.

Minorque, Ibiza, Formentera

[...] ces disciples de saint Crépin joignent à leur métier des spécialités très joyales. Ils organisent des fêtes publiques et, en bande, quand approche le jour de Pâques, ils quêtent les victuailles destinées à leurs saintes mais bruyantes agapes ; ils sont acteurs et, pour la Noël, ils jouent des pastorales ; ils sont musiciens et, moyennant finances, ils vont, à la guitare, donner des sérénades sous les fenêtres que les amoureux leur désignent¹⁰.

Marius Bernard livre une description imprégnée de tristesse et de mélancolie en soulignant le caractère maussade de la campagne minorquine, ses « plaines insignifiantes », ses « maigres environs », sa « terre ingrate », sa « lande, désolée et crayeuses » : « ici c'est la mélancolie de la Bretagne, sous le ciel bleu de notre mer. » Il est à regretter que la critique littéraire et les spécialistes des récits de voyage se soient montrés tellement ingrats à l'égard de cet homme, si injustement oublié.

Pour revenir à Gaston Vuillier, c'est en allant vers Ciudadella et en parcourant le sentier de Subervei, qu'il aperçoit toute la tristesse et la désolation de Minorque :

Bientôt le spectacle a changé, la lune est devenu très pâle ; elle est montée, s'amointrissant dans le ciel pour disparaître dans les nuages.

Je n'oublierai jamais ce sentier de Subervei où j'allais par la nuit noire, au pas de cette mule, avec ce guide silencieux que j'entrevois à peine devant moi.

Je discernais vaguement, dans l'ombre des crêtes de montagnes farouches, des arbres tordus sur la pierre, étendant les bras comme des fantômes qui souffrent ou implorent, tandis que le vent passait dans les landes avec des grincements métalliques, de soupirs étouffés, des gémissements confus. Ces formes attristées, dramatiques, surhumaines, qui m'entouraient, ces bruissements pareils à des plaintes obscures, l'aboi de quelque chien errant autour d'un predio abandonné, des lueurs s'allumant par intervalles dans le pli d'une montagne lointaine, toutes ces choses m'enveloppaient de sensations presque douloureuses¹¹.

---

10. Marius Bernard, *L'Espagne de Tanger à Port-Vendres*, Paris, 1895, in *Le Voyage en Espagne. Anthologie des voyageurs français et francophones du XVIe au XIXe siècle*, édition établie et présentée par Bartolomé et Lucile Bennassar, Paris, Robert Laffont, 1998, p. 639.

11. Gaston Vuillier, *Les îles oubliées. Les Baléares. La Corse et la Sardaigne. Impressions de voyage, illustrées par l'auteur*, op. cit., p. 147.

Επιστημονική Επετηροίς

En lisant ces descriptions, le lecteur peut légitimement se demander si elles représentent fidèlement la réalité du paysage minorquin ou bien si elles dérivent de l'imagination débridée du voyageur. Mais ne sommes-nous pas là au cœur de la problématique du récit de voyage ? La seule réalité n'est-elle pas celle de l'auteur, le vrai n'est pas *ce qu'il peut* ? Le visiteur de Minorque est avant tout attiré par l'esthétique de l'île. C'est « un pays où les habitants vivent dans la rue et pour la rue » :

Ici, la rue n'est pas un chemin pour aller d'un point à un autre. La rue est un lieu où l'on mange et où l'on boit, où l'on digère, où l'on cause, où l'on bâille, où l'on songe, où l'on joue, où l'on conte fleurette aux femmes, où les femmes raccommode leurs robes, où on lit son journal, où l'on prend son café, où l'on débat d'affaires, où l'on se ferait faire la barbe, n'étaient les mouches, où l'on ferait l'amour, n'était la pudeur¹².

Édouard Conte se rend à Minorque en 1895. Il est un des derniers voyageurs des Baléares qui reste fidèle à l'esprit romantique. Il écrit plus qu'il ne décrit, il se livre plus qu'il ne livre des impressions. Parmi les plus belles pages de ce voyageur atypique, il y a celles sur la beauté déchue de Ciudadella :

Ciudadella n'est pas une ville morte, c'est une ville déchue. Capitale de Minorque autrefois, elle a été découronnée au profit de Mahon. Et elle en pleure ! Quelle ironie ! des monuments publics sans objets, des fortifications sans artillerie, des esplanades sans soldats, de vastes églises construites pour autant de fidèles qu'une capitale est susceptible d'en attirer les jours de grande dévotion, un port vide, les hautaines maisons des riches fermées, les maîtres étant partis d'ennui, des magasins dont la grandeur atteste l'absence des marchandises, maintes jeunes filles sans amoureux, les jeunes gens quittant une ville où il n'y a pas carrière à avancer.

Le citoyen reflète la déchéance de la cité. Il est timide d'allure. Il marche d'un pas circonspect. Il parle à voix basse. Il ne pousse pas bien loin sa promenade. On dirait qu'il porte le deuil de l'abaissement de la ville.¹³

---

12. Édouard Conte, *Espagne et Provence. Impressions*, Paris, Calmann Lévy, 1895, p. 247.

13. *Ibid.*, pp. 276-277.

Minorque, Ibiza, Formentera

Et lorsque, plus loin, il compare les deux villes, il souligne la petitesse de l'île pour souffrir deux pôles, sa langueur pour animer deux têtes :

Ciudadella et Mahon, à travers les quatorze lieues qui les séparent, se pointèrent avec jalousie dès que celle-ci commença de s'enfler au rang de ville, d'avorton qu'elle était, poussé à l'ombre d'une forteresse. Elles se regardèrent comme se regardent deux artistes, dont l'un tient l'avenir et l'autre le passé¹⁴.

IBIZA NAUSÉABONDE

En quittant Minorque pour Ibiza, les voyageurs abandonnent définitivement la douceur mélancolique pour pénétrer dans les profondeurs de la misère. La tristesse change de visage et se rapproche de la mort. La stérilité du lieu qui semble avoir fait donner le nom d'Ebusus, qui signifie infructueux en langue punique, la pénurie des habitants, la saleté des rues et les mœurs sauvages sont autant d'éléments susceptibles de faire fuir les visiteurs comme ils font fuir l'inspiration aux voyageurs qui s'y rendent. Heureusement, ce ne sera pas le cas de Gaston Vuillier qui construit l'essentiel de son récit autour même du leitmotiv de la misère et de la mort. Il nous présente une île malpropre et malsaine dont le tableau composent

[...] les agonisants sur leurs couches, les maisons aux pâleurs de tombeaux, les réalités sinistres, les silences équivoques ou lugubres, les émanations horribles, les souffles fiévreux, les infections constantes, la tristesse des longues jours dans le crépuscule des grandes demeures¹⁵.

Après avoir pris soin de distinguer soin de distinguer les Baléares des Pithiuses, « *au sujet desquelles on raconte des choses farouches* »¹⁶, Vuillier se plaît à décrire une Ibiza désolante dont l'odeur nauséabonde envahit le cœur du visiteur, même lorsqu'il se trouve à l'intérieur du seul établissement hôtelier de l'île :

Lorsque j'avais pénétré dans l'escalier de la fonda, une odeur immonde

---

14. *Ibid.*, pp. 277-278.

15. Gaston Vuillier, *Les îles oubliées. Les Baléares. La Corse et la Sardaigne. Impressions de voyage, illustrées par l'auteur*, op. cit., p. 179.

16. *Ibid.*, p. 167.

Επιστημονική Επετηρίς

m'avait saisi à la gorge et j'avais été obligé de fermer la porte du comedor pour y échapper un peu. [...]

On m'avait bien prévenu à Majorque qu'Ibiza était malpropre, mais je ne croyais pas à une telle infection¹⁷.

La misère et la présence de la mort dans la vision blanche d'Ibiza lui serrent le cœur et lui font percevoir l'aspect tragique de l'existence humaine. Et lorsque la nuit tombe les lanternes restent éteintes, les rues mornes plongent dans l'obscurité et le voyageur a le sentiment d'errer dans une ville abandonnée. L'insoutenable silence de cette île funèbre le plonge dans une émotion profonde jusqu'à ce qu'il regagne sa chambre de la fonda, où les moustiques le ramènent, « *par de cuisantes piqûres* »¹⁸, à la triste réalité :

Ce morne silence d'Ibiza, par les jours de chaleur, est d'une sensation poignante.

Ailleurs, au cœur de l'été, dans les moments les plus calmes de la nature, des bruissements mystérieux et confus peuplent les solitudes, réjouissent l'oreille. Ce sont les genêts qui pétillent, les oiseaux froissant les branches en sautillant, les mouches qui bourdonnent, les insectes qui esquissent un son musical, les infiniment petits qui se meuvent.

À Ibiza, rien... Un silence lugubre, sous un ciel aveuglant, blanc comme du métal en fusion, enveloppe une terre fendillée, haletante, que ne frôle ni un souffle d'air ni une vague haleine, où des flaques d'eau stagnante brillent par places, pareilles à des miroirs ardents¹⁹.

Ibiza est une île plongée dans la lamentation et la misère. Par cela même, elle est romantique. Possédant une puissance émotionnelle comparable à celle des villes orientales, elle incarne l'esthétique paradoxale de l'obscurité lumineuse et de la clarté crépusculaire. Lorsqu'on la voit de loin, rien ne laisse soupçonner que derrière cette beauté rayonnante se cache tant de douleur et de dénuement :

---

17. *Ibid.*, p. 172.

18. *Ibid.*, p. 173.

19. *Ibid.*, p. 205.

Minorque, Ibiza, Formentera

À voir de loin la ville d'Ibiza baignée de clarté avec quelques maisons roses ou azurées, à voir ce beau et vaste port où les édifices miroitent dans les eaux frissonnantes, où passent des voiles rapides comme des ailes d'oiseaux, où s'abritent des balancelles aux noms tendres et poétiques (Flor del mar, Estrella, Paloma de Ciudadella), à voir enfin cette ville d'un aspect idéal comme Alger, et où les flamants roses dorment perchés sur une patte, avec cette gaieté de couleur, cet éclat, ce pittoresque, ce mélange de romantisme et d'oriental produit par les forteresses ruinées et par la lumière et les constructions, on ne penserait jamais que c'est un asile de misère, de tristesse, de douleurs. Ce n'est pas de la musique qui traversait habituellement les airs, mais le glas funèbre des cloches et des sanglots étouffés et lointains²⁰.

Malgré tout, à la fin, l'image nauséabonde s'efface et la beauté naturelle du paysage s'avère supérieure à l'air malsain qui s'en dégage. À tel point que le voyageur oublie et s'oublie en contemplant le merveilleux spectacle du panorama mélodieux de l'île :

Quelles belles nuits que celles d'Ibiza ! Je les ai parfois contemplées de longues heures de ma fenêtre de la fonda, les yeux vers le port, vers la mer, vers l'infini.

J'oubliais alors le Cojo, les odeurs nauséabondes, les moustiques et d'autres piqûres plus cuisantes de la vie, ainsi que bien des tristesses. Je n'éprouvais aucunement le désir de voir quelque barque glisser à la surface de l'eau, d'entendre un chant de pêcheur. Les frissons de la mer elle-même étaient mélodieux, et le passage lent, dans le ciel, de quelque brume légère, frangée d'un rayon de lune, animait suffisamment l'espace²¹.

LE CAS DE FORMENTERA

Formentera attire peu les voyageurs et même pas du tout avant le XIXe siècle. Sa population est de douze cents personnes qui vivent éparpillées dans la campagne et sur les côtes et les géographes la représentent surtout comme une île « *non habitée à cause des serpents et autres reptiles qui y abondent* »²². Cependant, lors de sa visite dans l'île,

---

20. *Ibid.*, p. 178.

21. *Ibid.*, pp. 188-189.

22. Alexandre Laborde, *Itinéraire descriptif de l'Espagne*, op. cit., p. 499.

Επιστημονική Επετηρίς

Jacques Cambessèdes insiste sur le caractère légendaire de ces histoires de serpents et assure qu'il n'y en pratiquement pas à Formentera :

On a fait mille contes absurdes sur la quantité de serpents dont on assurait que cette petite île étoit infestée ; il n'en existe pas plus là que dans les autres Baléares. Cet archipel est non seulement exempt de reptiles venimeux, mais encore de tout animal nuisible²³.

Peu inspirés par leur visite en l'île, la plupart des voyageurs se limitent à des descriptions courtes et sommaires. Voici ce que rapporte Marius Bernard :

À droite bleuit dans la brume l'île de Formentera – l'ancienne Ophiuse –, l'île des serpents. Plate et semée de ce froment qui lui valut son nom latin, elle élève, dans le champ de Talayonna, la croix qu'Arago fit planter et qui marque le passage du méridien de Paris...²⁴

Un des rares auteurs à s'être véritablement penché sur Formentera au XIXe siècle et, en tout cas, « *le premier voyageur français qui ait écrit quelques lignes sur l'île* »²⁵, est Jean-Baptiste Biot qui s'y était rendu en 1807, accompagné de François Arago. La description des habitants et, notamment, leur étonnement à l'égard des étrangers est assurément la partie la plus intéressante des impressions de ce voyageur aujourd'hui oublié :

Les habitants de cette petite île sont très peu-nombreux et ceux d'Yvice les regardent comme des sauvages quoiqu'ils ne soient pas eux-mêmes très-civilisés. Leur étonnement fut extrême quand ils virent des étrangers, des hommes venus de France, projeter de passer une année dans leur pays, y louer une cabane, y porter des instrumens qu'ils ne connaissaient pas, en un mot y former un Observatoire²⁶.

Il faut rappeler ici que ce professeur au Collège de France et membre

---

23. Jacques Cambessèdes, « Excursions dans les Iles Baléares », in *Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire*, v. 30, 5-37, Paris, 1826, p. 36.

24. Marius Bernard, *L'Espagne de Tanger à Port-Vendres*, op. cit., p. 644.

25. Voir Bartolomé et Lucile Bennassar, op. cit., p. 1204.

26. Jean-Baptiste Biot, *Recueil d'observations géodésiques, astronomiques et physiques*, Paris, V. Courcier, 1821, p. 170.

Minorque, Ibiza, Formentera

de l'Académie des sciences s'est rendu à Majorque, en 1807, avec Arago, Chaix et Rodriguez, dans le cadre d'une mission scientifique ordonnée par Napoléon. Celle-ci consistait à poursuivre les recherches sur les mesures du méridien terrestre. Or, les habitants de Formentera, de nature méfiante comme tous les insulaires, éprouvent un grand étonnement à l'encontre de ces Français venus s'installer sur cet endroit isolé des Baléares. La surprise est de taille et bien plus forte que la méfiance. Si l'on considère en plus que ces autochtones n'ont que très rarement la possibilité (et nullement la volonté) d'entrer en contact avec des étrangers – et même avec des Espagnols (en parlant des Majorquins, le baron Karol Dembowski affirme qu'il est fréquent de rencontrer « *des gens qui se glorifient, non-seulement de n'avoir jamais visité l'Espagne, mais de n'y avoir jamais écrit une lettre à qui que ce soit* »²⁷) – il apparaît tout à fait normal que les scientifiques de la mission napoléonienne ne font pas exception à la règle.

Leur étonnement est celui des « vrais sauvages » et le visiteur (l'intrus) se livre à des descriptions qui reflètent l'étrange comportement de ces êtres aux confins de la civilisation et de la barbarie :

Quelquefois, ils venaient en troupe le soir, l'alcade à la tête, danser dans notre cabane, avec mille cris et mille postures bizarres ; les hommes sautant, ou plutôt trépigant, d'une manière moitié européenne, moitié africaine, tandis que les femmes ayant leurs cheveux serrés en longues queues pendantes, ordinairement postiches, tournaient et pirouettaient pieds nus, sans quitter la terre, comme des poupées à ressorts²⁸.

Le voyageur est frappé par « *ce contraste de la civilisation et de la barbarie* » qui « *avait je ne sais quoi de grand et de pénible qui affectait l'âme* » de façon inexplicée. Le contact avec les habitants est, durant cette période, de plus en plus recherché par les visiteurs et le portrait qu'ils esquissent des insulaires constitue un leitmotiv essentiel des récits sur les Baléares.

---

27. Karol Dembowski, *Deux ans en Espagne et en Portugal pendant la guerre civile. 1839-1840*, Paris, Charles Gosselin, 1841, p. 299

28. Jean-Baptiste Biot, *Recueil d'observations géodésiques, astronomiques et physiques*, op. cit., pp. XXIV-XXV.

II. L'IMAGE DES HABITANTS : CIVILISATION VS BARBARIE

La description des autochtones s'inscrit dans un contexte à la fois ethnologique et littéraire, elle dépasse souvent les conventions du récit de voyage traditionnel et, durant la période romantique, elle tend à se transformer en véritable quête de l'altérité et, par conséquent, de soi. L'image de l'autre se confond avec les stéréotypes et les idées reçues, elle s'altère et donne lieu à une vision complexe, personnelle mais pas toujours réelle. Ce manque de réalité ne doit pas, pour autant, se concevoir comme un manque de sincérité, plutôt comme une faiblesse d'observation (dans le cas des premiers voyageurs) ou comme une tentative d'assimilation et un désir d'introspection (dans le cas des romantiques). Parmi toutes les descriptions, celles qui présentent moins d'intérêt littéraire sont incontestablement celles qui se rapprochent le plus de la réalité.

André Grasset de Saint-Sauveur est un des rares voyageurs qui, même si son objectif se limite à une présentation détaillée des us et coutumes des habitants des Baléares, parvient, à plus d'une reprise, à saisir les contradictions du caractère des insulaires dans des descriptions qui vacillent entre ethnologie et littérature. Ainsi, alors que la majorité des visiteurs insiste sur les mœurs sauvages des habitants, Saint-Sauveur met l'accent sur la docilité des autochtones, qu'il oppose à la malice des étrangers. L'image qu'il donne des festivités locales correspond à l'idée qu'il s'est forgée de la bonté naturelle des habitants :

Dans toutes ces fêtes, où le peuple accourt et se réunit en foule, jamais de rixes ; une joie pure, une tranquillité parfaite en font les délices et l'objet de l'admiration de l'étranger. Pendant tout le temps que j'ai vécu parmi ces insulaires, je n'en ai vu aucun se porter à des crimes dignes du dernier supplice. Les vols, les violences ont toujours été commis par des étrangers²⁹.

Cette indolence reflète un besoin inné de tranquillité et laisse le voyageur perplexe. Incapable de savoir où finit la nonchalance et quand commence la paresse, il est de plus en plus frappé par l'état d'insouciance dans lequel vivent les habitants. Ainsi, lorsqu'il visite Ibiza, il ne peut que s'étonner de la pauvreté due à une aversion inconcevable pour le travail :

---

29. André Grasset de Saint-Sauveur, *Voyage dans les îles Baléares et Pithiuses ; fait dans les années 1801, 1802, 1804, 1804 et 1805*, op. cit., p. 299.

Minorque, Ibiza, Formentera

Ils poussent l'insouciance pour l'agriculture, au point de ne cultiver que la quantité du terrain qu'exigent leurs besoins³⁰.

Cette docilité, cette nonchalance méditerranéenne, se transforme souvent en indifférence, même pour les choses essentielles de la vie publique :

On reproche aujourd'hui à ces insulaires une espèce d'indolence et d'apathie qu'ils ont contractées par la variation successive des différens gouvernemens qui leur ont dicté des lois. La crainte de changer de maîtres ne fait sur eux aucune impression. Ils reçoivent avec docilité, je puis même dire avec indifférence, les nouvelles lois qui leur sont présentées. Contens de vivre dans la médiocrité, leurs vœux se bornent à n'être points troublés dans leur tranquillité. Ils prennent peu d'intérêt aux événemens politiques, et ils ne quittent qu'avec une répugnance bien marquée, le lieu natal, pour s'enrôler sous les drapeaux du souverain³¹.

Il y a, sans doute, quelque chose d'oriental dans le caractère de ces insulaires. Rien d'étonnant à ce que cette disposition naturelle à la paresse, qui n'est pas seulement apparente mais qui s'apparente à un mode de vie différent de celui des voyageurs, contraste le plus naturellement du monde à une irascibilité excessive et à une violence incontrôlable. Orgueilleux par nature, les gens des Baléares et des Pithiuses ne plaisant pas avec l'amour-propre. Leurs mœurs sont similaires et sont marquées par une forte dose de jalousie et un penchant naturel pour la vengeance. Saint-Sauveur parle de « défauts des caractères faibles et sans énergie »³² et fustige l'état navrant de l'instruction publique qui constitue, à ses yeux, une des causes principales de cette absence de civilisation :

La jeunesse des deux sexes est abandonnée à elle-même. Je ne regarde assurément pas comme des lieux d'éducation, quelques mauvaises écoles où des magisters et des moines, de la plus crasse ignorance, donnent, tant bien que mal, à des enfants des leçons de grammaire, et prétendent leur expliquer des auteurs classiques qu'ils n'entendent souvent pas eux-mêmes. Une bonne partie du temps de la classe est employée à réciter, à grands cris,

---

30. *Ibid.*, p. 287.

31. *Ibid.*, p. 300.

32. *Ibid.*, p. 301.

Επιστημονική Επετηρίς

le rosaire et quelques autres prières. Voilà ce que l'on appelle ici former l'esprit et le cœur de la jeunesse. Quelle pitié ! Donnerois-je aussi le nom d'écoles à quelques mauvaises chambres basses, où de vieilles dévotes, environnées de jeunes filles, leur enseigne à lire, à coudre ou à tricoter ; c'est à quoi se borne toute leur science. La plus grande partie du temps se passe toujours en prières, et les oraisons accompagnent jusqu'aux moindres actions de ces innocentes créatures³³.

LA FUREUR DES PASSIONS

Plusieurs voyageurs attribuent la rudesse des mœurs au manque de contact avec le monde civilisé. Nous avons là un stéréotype essentiel de la littérature du voyage et, en particulier, des îles. L'insularité est associée à un état primitif qui, depuis la pensée rousseauiste, a contribué à l'expansion du mythe du bon sauvage. Dans les textes de voyage, ce trait de sauvagerie naturelle est souvent décrit avec horreur et fascination. Le voyageur ressent des sentiments contradictoires, de même que les insulaires éprouvent de sentiments opposés. L'amour et la haine coexistent, de même que le Mal est inhérent au Bien :

Ils s'aiment les uns les autres mais leurs mœurs ont la rudesse des cailloux brisés qui jonchent leurs côtes et que n'a polis aucun frottement. Les morts et les baptêmes, les funérailles et les mariages sont, par eux, pleurés et fêtés en commun, mais cette fraternité primitive ne les empêche pas de se battre comme des Peaux-Rouges pour la moindre vétille, de se découdre et de se fusiller la nuit, pour la moindre rivalité amoureuse. Les assassinats passionnels sont fréquents dans leur île et, s'ils en connaissent le meurtrier, les parents de la victime tâchent de lui infliger la peine du talion, mais se gardent bien de le signaler à la vindicte de la loi. Leurs jeux mêmes ont conservé le caractère belliqueux et brutal des fêtes sarrasines et, publique ou privée, ils ne savent célébrer aucune réjouissance sans que leurs fusils prennent la parole, sans que, comme les Arabes, ils fassent parler la poudre³⁴.

Dans un récit profondément romantique mais peu connu aujourd'hui, Joseph Michel Guardia met l'accent sur ce dernier point, à savoir le recours

---

33. *Ibid.*, pp. 150-151.

34. Marius Bernard, *L'Espagne de Tanger à Port-Vendres*, op. cit., p. 643.

Minorque, Ibiza, Formentera

à la violence des armes, justifié par les insulaires comme un recours à la vengeance naturelle :

Les habitants, peu sociables, sont soupçonneux, défiants, un peu sauvages et parfois cruels. [...] Jamais ils ne s'aventurent un peu loin sans leur couteau de chasse et leur carabine. Au salut qu'on leur adresse dans les chemins ou à travers champs, le soleil couché, ils répondent par des coups de feu. On dirait que, parqués sous la tente, en camp volant, ils ont conservé les habitudes du désert. Ce n'est pas seulement en « faisant parler » la poudre à tout propos, particulièrement dans leurs jeux et leurs fêtes, qu'ils rappellent les Bédouins et autres tribus nomades de l'Afrique. Ils en ont les traits, le teint, les formes, l'agilité, et en partie le costume. [...] Les duels au couteau et à la carabine sont très fréquents. Ils ont une formule pour se défier au combat : « Nous allons voir lequel des deux a sucé le meilleur lait, » mêlant à leur férocité le plus innocent des souvenirs. Les déclarations d'amour se font à coups de fusil, et c'est en armes que les prétendants vont faire la cour à leur fiancée. Ils sont souvent huit ou dix, et chacun attend son tour. Passer de quelques minutes le temps convenu, c'est s'exposer à recevoir quatre balles de ceux qui s'impatientent à la porte. Quand elle a été suffisamment courtisée, la jeune fille fait son choix, et le jour des noces, au sortir de l'église, les prétendants éconduits lui font hommage de plusieurs salves. La vendetta est de tradition à Iviça. L'habitude de se venger, de se rendre justice à soi-même n'annonce pas une civilisation très humaine : on sait que cette coutume barbare persiste encore dans d'autres îles de la Méditerranée ; mais dans aucune il ne se commet autant de crimes. La vie y est estimée peu de chose, à voir les attentats dont elle est l'objet. Ceux qui veulent tout expliquer prétendent que la population d'Iviça se compose de deux couches bien distinctes. À les en croire, les premiers colons étaient des repris de justice, des bandits hors la loi. Pour améliorer cette population sinistre, on envoya plus tard du continent des cultivateurs et des ouvriers chargés de faire souche d'honnêtes gens. Ce qu'il est permis de supposer, à défaut d'autres preuves, c'est qu'après la conquête tous les Africains ne furent pas expulsés et que leurs descendants sont encore aujourd'hui en majorité, surtout à la campagne³⁵.

Les mœurs sauvages apparaissent comme le résultat naturel de la nature sauvage des insulaires. Leurs coutumes barbares ont intrigué les

---

35. Joseph Michel Guardia, « Une excursion aux îles Baléares », in *Revue des deux mondes*, tome LXXI, 55ème année, 3ème période, Paris, 15 septembre 1885, pp. 441-442.

Επιστημονική Επετηρίς

voyageurs des Baléares qui ont fait de la thématique de la vengeance le leitmotiv de leurs récits. Ce n'est pas un hasard si les îles de l'Archipel sont fréquemment comparées à la Corse, du moins en ce qui concerne la loi de la vendetta³⁶. Gaston Vuillier, qui a effectué ce double voyage (il est même allé jusqu'en Sardaigne !), insiste aussi sur la loi du silence qui enveloppe ces actes primitifs :

Parfois, trop souvent même, dans le silence de la nuit, au sortir des fatales veillées qui se prolongent quelquefois jusqu'aux premières heures du matin, dans le doux mystère et la paix nocturnes, sous le ciel étoilé, un cri, un cri aigu, un cri de détresse retentit, puis une plainte douloureuse déchire l'air. C'est tout ; le silence se fait ensuite, rien ne vient plus troubler le calme de l'obscurité profonde. C'est un cadavre de plus jeté dans quelque ornière et qu'on retrouvera demain³⁷.

Le meurtrier ne sera jamais arrêté parce que personne ne le dénoncera, ni même les parents de la victime. Mais la vengeance n'est pas l'unique reflet de cette vague déferlante des passions dans ces îles espagnoles. La fureur est dans la nature des habitants dont les mœurs se résument, pour quelqu'un comme Édouard Conte, à l'image de ce barbier minorquin, digne d'un personnage romantique :

[...] sur la devanture d'une boutique de barbier, je lis : Peluquero y sangrador. Et au-dessous de l'enseigne se recourbe la figure d'un volumineux tranchant à saigner. Un barbier qui saigne ! O Gil Blas ! O docteur Sangrado ! vos pratiques ne sont pas perdues. Votre médecine a ici ses derniers sectateurs. Qu'en dites-vous, commis-voyageur, qui me vantiez Minorque pour sa civilisation ? Ce barbier qui saigne vaut bien le lazaret de Palma ³⁸!

Si toutes les îles l'archipel se ressemblent, par leurs mœurs, aux yeux des voyageurs, c'est parce qu'ils ont gardé au loin tout contact non superficiel avec les Occidentaux. Dans une logique de supériorité culturelle, nous ne pouvons que regretter les idées reçues qui dominent les impressions de

---

36. Miquel Seguí Llinàs a parfaitement discerné les ressemblances dans les récits des voyageurs en Corse et aux Baléares au XIXe siècle : *El Descubrimiento de las islas Olvidadas. Las Baleares y Córcega vistas por los viajeros del siglo XIX*, op. cit.

37. Gaston Vuillier, *Les îles oubliées. Les Baléares. La Corse et la Sardaigne. Impressions de voyage, illustrées par l'auteur*, op. cit., p. 208.

38. Édouard Conte, *Espagne et Provence. Impressions*, op. cit., pp. 248-249.

Minorque, Ibiza, Formentera

certains voyageurs, comme Conte, lorsqu'ils fustigent la paresse des insulaires (« *un Mahonnais dort debout dans un champ au milieu de cochons qu'il est censé garder* »³⁹) ou leur soi-disant manque d'hygiène (« *une Mahonnaise cherche des poux dans les cheveux de son mari.* »⁴⁰). Mais nous ne pouvons que nous réjouir devant la description que ce même voyageur fait de sa visite au cimetière de Mahon, révélatrice des sentiments de jalousie et de fureur. Ainsi, en parcourant les sentiers de cet endroit d'amour et de mort, l'intrus lit sur une tombe l'épithète suivante :

ICI
REPOSE FRANCISCA SOLEUS
AGÉE DE QUATORZE ANS
ASSASSINÉE PAR SON AMANT, LE 9 AVRIL 1836

Cette jeune beauté a été prématurément enlevée au monde par celui-là même à qui elle avait juré sa foi. Sa candeur, son innocence, sa tendresse auraient retenu la main la plus furieuse. Mais lui, âgé de seize ans à peine, fut facilement abusé par les inventions que des monstres de méchanceté avaient faites sur cette fille chérie. Qu'il soit maudit pour avoir consommé son infortune et la nôtre ! Aux larmes, aux cris, au deuil des parents de Francisca Mahon a uni son affliction. Mais, assez pleurer. Si Francisca a abandonné le terrestre séjour, c'est pour aller au ciel où les anges l'ont emportée de leur vol rapide.⁴¹

Le voyageur ne peut que s'extasier devant cette expression unique de la passion minorquine :

Voilà me dis-je, encore surpris de la trouvaille, et la relisant sur la pierre, puis sur le calepin où je l'avais transcrite, voilà une caractéristique attestation de fureur espagnole, voilà un beau crime. Voilà une passion ardente comme la lumière où je baigne ! Quelle précocité dans l'amour ! Lui seize ans, elle quatorze. Plus jeunes que Roméo et Juliette. Et, avec cette jeunesse, la féroce jalousie d'un Othello⁴².

Les remarques de l'auteur portent, certes, la marque, de stéréotypes

---

39. *Ibid.*, pp. 253-254.

40. *Ibid.*, p. 254.

41. *Ibid.*, p. 257.

42. *Idem.*

Επιστημονική Επετηρίς

littéraires et culturels, mais elles renforcent le caractère légendaire de ces îles qui avaient souvent sombré dans le délaissement. Et comme pour ajouter au mystère, il y a l'élément religieux, teinté de fatalisme. Les autochtones sont présentés comme des gens dévoués qui « *suiuent régulièrement les pratiques extérieures du culte* »⁴³ mais qui, au fond d'eux-mêmes, sont « *extrêmement superstitieux* »⁴⁴.

SUPERSTITIONS ET AUTRES COUTUMES...

« *Les Minorquins sont en général superstitieux et fort attachés aux cérémonies religieuses* »⁴⁵, écrivait Saint-Sauveur dès 1807, et cette idée a fait son chemin tout au long du XIXe siècle et pour l'ensemble des îles Baléares et Pithiuses. Plusieurs pages, dans divers récits de voyage, sont consacrées aux différentes superstitions des insulaires. Plus un peuple est arriéré, plus il est soumis aux chaînes de la superstition. Le lien entre les mœurs sauvages et la résignation des autochtones à toutes sortes de croyances occultes et surnaturelles est établi par la majorité des voyageurs. En outre, les superstitions vont de pair avec un certain fatalisme et à une résignation à la volonté divine :

[...] s'il survient un grand malheur dans leur maison, ils disent : "Dios lo ha dispuesto (Dieu l'a voulu ainsi)", et ils se résignent⁴⁶.

Parmi tous les habitants de l'archipel, ce sont ceux d'Ibiza qui sont les plus superstitieux. Il est vrai qu'ils sont considérés comme les moins civilisés et leurs mœurs « *se ressentent de la misère de l'île et de son peu de communication avec les pays civilisés* »⁴⁷. La population est « *rude, presque barbare, ayant échappé à toute influence extérieure depuis les Maures* »⁴⁸. Pour eux,

---

43. Gaston Vuillier, *Les îles oubliées. Les Baléares. La Corse et la Sardaigne. Impressions de voyage, illustrées par l'auteur*, op. cit., p. 211.

44. *Idem*.

45. André Grasset de Saint-Sauveur, *Voyage dans les îles Baléares et Pithiuses ; fait dans les années 1801, 1802, 1804, 1804 et 1805*, op. cit., p. 301.

46. Gaston Vuillier, *Les îles oubliées. Les Baléares. La Corse et la Sardaigne. Impressions de voyage, illustrées par l'auteur*, op. cit., p. 211.

47. Jacques Cambessèdes, « *Excursions dans les Iles Baléares* », in *Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire*, op. cit., p. 32.

48. Gaston Vuillier, *Les îles oubliées. Les Baléares. La Corse et la Sardaigne. Impressions de voyage, illustrées par l'auteur*, op. cit., p. 197.

Minorque, Ibiza, Formentera

[...] le taon apporte de bonnes nouvelles, la rencontre de certains animaux est funeste, la vue de certains autres est d'un bon augure. Les chats jouissent d'une considération particulière ; les Ibizains croient fermement qu'un malheur s'abattra dans le courant de l'année sur celui qui tue un de ces animaux. Le chant du hibou les frappe de terreur, le mardi est néfaste, ils n'entreprennent rien ce jour-là⁴⁹.

Cependant, la pratique la plus impressionnante est rapportée à Minorque. Saint-Sauveur fait état de ses impressions à l'occasion de sa visite à Ciudadella. C'est là qu'il se rend compte que les habitants ont l'habitude de déposer les corps des morts dans les églises. Le voyageur s'étonne de cet usage morbide et malsain :

Cette pratique dont on n'éprouve que trop souvent les funestes effets, est maintenue ici par l'incroyable aveuglement des fidèles. [...]. Le temple où l'insulaire va offrir ses hommages au Tout-puissant, et implorer ses grâces, est converti en un lieu infecté d'exhalaisons cadavéreuses. On dit aux bons Minorquins, et ils le croient, que le dépôt de leurs corps au pied d'un autel, assure, ou au moins facilite l'entrée d leurs âmes dans le séjour céleste. Les parens, les amis qui viennent arroser de leurs larmes la pierre qui les couvre, ne rapportent souvent de leur piété, que le germe d'une maladie qui bientôt les précipite dans le même tombeau⁵⁰.

Minorque est le lieu d'étranges superstitions et coutumes séculaires, conservées pour la plupart dans leur intégrité. Dans l'esprit de Saint-Sauveur, Gaston Vuillier rapporte que le culte pour les morts allait jusqu'à surveiller le choix des tombeaux et que les Minorquins modernes, moins rigoureux que leurs ancêtres, utilisaient des édifices qui étaient à leur portée sans se soucier de leur usage antérieur :

Les sépultures peuvent même avoir servi plusieurs fois. Il est ainsi fort possible qu'un Vandale occupe la place d'un citoyen romain, et qu'un pirate barbaresque gise dans une naveta qui fut un temple consacré à Neptune ou à Isis, protectrice de la navigation⁵¹.

---

49. *Ibid.*, p. 211.

50. André Grasset de Saint-Sauveur, *Voyage dans les îles Baléares et Pithiuses ; fait dans les années 1801, 1802, 1804, 1804 et 1805*, op. cit., p. 225.

51. Gaston Vuillier, *Les îles oubliées. Les Baléares. La Corse et la Sardaigne. Impressions de voyage, illustrées par l'auteur*, op. cit., p. 134.

Επιστημονική Επετηρίς

Le voyageur consacre plusieurs pages aux coutumes anciennes de Minorque. Parmi les plus étranges, il y a celle à l'encontre des jeunes mariés, la première nuit des noces :

Pendant la nuit, des jeunes gens du voisinage ont la constance, après avoir transporté des pierres et du mortier, d'édifier, avec des précautions infinies une muraille contre la porte des jeunes mariés. Ceux-ci, qui n'ont rien entendu, sont fort désagréablement surpris le lendemain en se trouvant emmurés. On les délivre dans la journée, mais ils ont eu des moments d'angoisse, et longtemps leurs supplications et leurs prières se font entendre⁵².

ET LES FEMMES ?

Elles sont les grandes absentes des récits de voyage sur Minorque, Ibiza et Formentera. Leur présence se limite à quelques descriptions sur leur costume et leur aspect extérieur. Mais aucun voyageur ne pénètre dans leur cœur, sans doute parce qu'aucun ne parvient à entrer véritablement en contact avec elles. Et pourtant, la première question qu'un voyageur doit se poser est bien celle-ci : « *Et les femmes ?* »⁵³

Dans un tel contexte, on s'attendrait à ce que les prostituées soient plus accessibles. Il s'agit, en outre, d'un leitmotiv dominant dans les récits de voyage au XIXe siècle. Or, si Jacques Cambessèdes s'étonne du nombre prodigieux de filles publiques à Minorque⁵⁴, il n'en donne aucune autre information. Édouard Conte, lui, ne verra que quelques cabarets et quelques maisons de filles qui avaient survécu près des casernes mais passe sous silence tout détail susceptible d'éclairer le lecteur⁵⁵. Celui-ci n'apprendra, par la suite, que les Minorquines s'étaient considérablement assagies, à cause du départ des garnisons :

Les jeunes filles de famille ne se postent plus à la fenêtre puisque les bottes des officiers ne résonnent plus sur les cailloux pointus. Plus de ran tan plan, plus

---

52. *Ibid.*, p. 155.

53. Nous pensons ici à la formule de Théophile Gautier à propos du voyage en Orient : « *La première question que l'on adresse à tout voyageur qui revient d'Orient est celle-ci : – Et les femmes ?* » (Théophile Gautier, *Constantinople*, Paris, La Boîte à Documents, 1990, p. 182)

54. Jacques Cambessèdes, « Excursions dans les Iles Baléares », *op. cit.*, p. 29.

55. Édouard Conte, *Espagne et Provence. Impressions*, *op. cit.*, p. 264.

Minorque, Ibiza, Formentera

de taratata [...]. Elles se sont envolées les filles qu'on voyait, cheveux épars et caraco écarlate, traverser la rue aboutissant à la caserne⁵⁶.

La situation est différente à Ibiza. Là-bas, pas de soldats anglais, donc pas de prostitution. Les femmes y mènent une existence ennuyeuse et casanière :

Les Ibizaines sont comme condamnées à une vie claustrale et il est bien rare que l'une d'elles laisse voir dans la rue son corset noir, son tablier brodé, ses bijoux dévots et ses cheveux roulés en une corde que termine une houppie jaune. Aussi quelle tristesse dans cette ville trépassée⁵⁷!

Leurs yeux sont craintifs, elles-mêmes sont aussi captives que les mahométanes. Même Gaston Vuillier, dont les impressions présentent plus de profondeur que celles de ses prédécesseurs, parle peu du sexe féminin :

Les femmes à Ibiza sortent rarement. Elles vivent d'une existence morne, dans des demeures silencieuses où ne filtrent que de pâles reflets. C'est, je pense, un reste des coutumes maures. Il n'est pas séant à Ibiza de voir une femme souvent dehors⁵⁸.

Le voyageur peut difficilement entrer en contact avec les demoiselles du pays. D'ailleurs, « *une señorita ne s'aventure pas dehors sans être escortée [...], et jamais un domestique mâle ne l'accompagne, c'est la coutume à Ibiza* ». ⁵⁹ Ainsi, lorsqu'il apercevra, dans la campagne d'Ibiza, à la sortie de la messe de Santa Eulalia, une bande de paysannes joyeuses, il en sera tout simplement ébloui :

Quel charmant spectacle, sous la lumière ardente, offrent ces paysannes, la poitrine constellée de croix d'or, de colliers, la tête couverte de foulards jaunes, blancs et rouges, les lèvres vermeilles, la jupe retroussée afin de pouvoir marcher plus vite ! Et tandis qu'elles passent, les oliviers au léger feuillage frissonnent au soleil, versant sur le chemin des flaques d'ombre

---

56. *Ibid.*, pp. 281-282.

57. Marius Bernard, *L'Espagne de Tanger à Port-Vendres*, op. cit., p. 642.

58. Gaston Vuillier, *Les îles oubliées. Les Baléares. La Corse et la Sardaigne. Impressions de voyage, illustrées par l'auteur*, op. cit., p. 176.

59. *Ibid.*, p. 187.

Επιστημονική Επετηρίς

légère ; la lumière ruisselle arrachant des étincelles aveuglantes aux bijoux, aux visages, aux feuilles, aux pierres même du chemin, et le lointain se noie dans une poussière lumineuse, vibrante sous le ciel incandescent⁶⁰.

Faute de pouvoir fréquenter les femmes du pays, les voyageurs se borneront à des descriptions, le plus souvent de seconde main, sur la façon dont les jeunes gens entrent en contact avec les demoiselles, sur les soirées dansantes ou sur les coutumes des fiançailles. Ils ne chercheront pas à intégrer dans leurs récits des aventures rocambolesques, fruit d'une imagination sujette à maints stéréotypes, comme c'est le cas, durant cette même période, dans les récits de voyage à Constantinople. Là-bas, le seul contact oculaire avec une femme du sérail relève de l'exploit et garantit des promesses de danger mortel et de malheur éternel.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Μινόρκα, η Ίμπιζα και η Φορμεντέρα
στα κείμενα των Γάλλων περιηγητών του 19ου αιώνα

Το ταξίδι στην Ισπανία αποτελεί ένα απόσπαστο κομμάτι της περιηγητικής λογοτεχνίας από την εποχή της Αναγέννησης. Η Μαδρίτη, το Τολέδο, η Γρανάδα, η Σεβίλλη είναι μερικές από τις πόλεις που επισκέπτονται οι ταξιδιώτες αναζητώντας συγκινήσεις, περιπέτειες και εξωτισμό. Η γοητεία που ασκούν τα νησιά στη ρομαντική περίοδο θα κεντρίσει το ενδιαφέρον για τις Βαλεαρίδες Νήσους, ιδιαίτερα για τη Μαγιόρκα. Η παρούσα εργασία μελετά το ρόλο που διαδραμάτισαν στα κείμενα των Γάλλων περιηγητών οι λιγότερο γνωστές Μινόρκα, Ίμπιζα και Φορμεντέρα έχοντας ως βασικούς άξονες τη μελαγχολική αισθητική του τοπίου και την αναζήτηση της ετερότητας μέσα από την προσέγγιση των κατοίκων τους.

ABSTRACT

Minorca, Ibiza and Formentera in 19th century
French traveler texts

Travel to Spain has been an integral part of travel literature since Re-

---

60. *Ibid.*, p. 203.

Minorque, Ibiza, Formentera

naissance. Madrid, Toledo, Grenada, Seville are some of the cities that travelers visit in search of thrills, adventures and exoticism. The charm of insular life in the romantic era will pique the interest for the Balearic Islands, especially for Mallorca. The present work studies the role played by the lesser known Minorca, Ibiza and Formentera in the texts of French travelers, having as main axes the melancholic aesthetics of the landscape and the search for otherness through the approach of their inhabitants.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ
Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας
και Αρχαιολογίας

Η ΣΥΛΛΟΓΗ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΩΝ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΤΕΑ
ΜΙΑΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Μνήμη Χρύσανθου Α. Χρήστου (1922-2016)

Το 2009 το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, επί πρωτανείας Χρήστου Κίττα, εξέδωσε πολυσέλιδο (160 σελ.) έγχρωμο εικονογραφημένο τόμο για τη Συλλογή Προσωπογραφιών του Πανεπιστημίου Αθηνών, η οποία αριθμεί 347 πίνακες ζωγραφικής, έργα 90 Ελλήνων και αλλοδαπών ζωγράφων του 19ου και του 20ού αιώνα –το παλαιότερο έργο χρονολογείται το 1851, ενώ το νεότερο φιλοτεχνήθηκε το 2003. Η Συλλογή στεγάζεται στην Αίθουσα Τελετών, στην Αίθουσα Παλαιάς Συγκλήτου, στα γραφεία του Πρύτανη και των Αντιπρυτάνεων, όπως και σε διαδρόμους του κεντρικού κτηρίου του Πανεπιστημίου Αθηνών (Πανεπιστημίου 30), στο Μουσείο Ιστορίας του (Θόλου 5), στο Ιστορικό Αρχείο του (Σκουφά 45) και στο Πολιτιστικό Κέντρο - Εντευκτήριό του [Κτήριο «Κωστής Παλαμάς»] (Ακαδημίας και Σίνα 2).

Στον συγκεκριμένο τόμο, ο οποίος παραμένει εκτός εμπορίου, περιλαμβάνονται —εκτός κειμένου μου για τη φυσιογνωμία της Συλλογής, για προσωπογραφίες καθηγητών των Σχολών, διδασκάλων του γένους, ευεργετών και δωρητών, πολιτικών ανδρών, γενικών γραμματέων του Πανεπιστημίου Αθηνών, καθώς και ορισμένων σχέφεών μου για την τύχη της Συλλογής— μελέτες εργαζομένων στο Μουσείο Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Πρόκειται για κείμενα της νομικού-μεταπτυχιακής φοιτήτριας του Διατμηματικού Προγράμματος «Μουσειακές Σπουδές» (ΕΚΠΑ) Άννας-Μαρίας Κάντα για τη συγκρότηση της Συλλογής, της συντηρήτριας έργων τέχνης-μουσειολόγου Έλενας Κίττα για την ταύτιση προσωπογραφούμενων και καλλιτεχνών, της ίδιας, της συντηρήτριας έργων τέχνης-μουσειολόγου Ελευθερίας Κέντρου και

Επιστημονική Επετηρίς

του συντηρητή έργων τέχνης-εικαστικού στην Πινακοθήκη του Δήμου Αθηναίων Κωνσταντίνου Νικάκη για τη συντήρηση των προσωπογραφιών, του συντηρητή έργων τέχνης, M.Sc. στη Χημεία και Τεχνολογία Υλικών Γεώργιου Μαστροθεόδωρου για τη μικρομορφολογία και χημική σύσταση μικροδειγμάτων μιας προσωπογραφίας, του συντηρητή έργων τέχνης, M.A., στην Πινακοθήκη του Δήμου Αθηναίων Ανδρέα Σ. Σαμπατάκου και του Γεώργιου Μαστροθεόδωρου για τα πλαίσια των προσωπογραφιών και τη συντήρησή τους, των ιδίων για τη μελέτη διακόσμησης πλαισίων με χρήση ηλεκτρονικού μικροσκοπίου σάρωσης, της Έλενας Κίττα για λεπτομερή καταγραφή του συνόλου των προσωπογραφουμένων, των καλλιτεχνών και των χώρων όπου εκτίθενται ή φυλάσσονται τα έργα. Την έκδοση την ολοκληρώνουν περιλήψεις των κειμένων στην αγγλική γλώσσα. Ο τόμος παρουσιάστηκε στις 19 Απριλίου 2010 στη Μεγάλη Αίθουσα Τελετών του Πανεπιστημίου Αθηνών, με την παρουσία της υφυπουργού Παιδείας Εύης Χριστοφιλοπούλου, σε εκδήλωση στην οποία χαιρετισμό απηύθυνε ο πρύτανης, καθηγητής Δημοσθένης Ασημακόπουλος, ενώ μίλησαν ο αντιπρύτανης, καθηγητής Ιωάννης Καρακώστας, ο ομότιμος καθηγητής Ιστορίας της Τέχνης στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, αείμνηστος Νίκος Ζίας και ο επίκουρος καθηγητής Ιστορίας του Μεταπολεμικού Κόσμου στο ίδιο Τμήμα Ευάνθης Χατζηβασιλείου¹.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η έκδοση αποτελεί προσπάθεια διεπιστημονική, που ως σημειωθεί ότι έρχεται να συμπληρώσει δύο παλαιότερες, επετειακές εκδόσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών: της εκατονταετηρίδος του το 1937² με ασπρόμαυρες εικόνες ορισμένων καθηγητών, πολιτικών και ευεργετών του και της εκατονπεντηκονταετηρίδος του το 1987³ με ασπρόμαυρες και έγχρωμες εικόνες μερικών καθηγητών, διδασκάλων του γένους, ευεργετών και δωρητών του. Η έρευνα όμως δεν ανακόπτεται. Κατά το διάστημα που μεσολάβησε από την έκδοση του τόμου έως σήμερα νέα στοιχεία από διάφορες πηγές ήρθαν να προστεθούν, ενώ προέκυψαν και ελάχιστες διορθώσεις

---

1. «Παρουσίαση του βιβλίου “Η Συλλογή Προσωπογραφιών του Πανεπιστημίου Αθηνών”», *Το Καποδιστριακό*, 165-166 (1-15 Ιουνίου 2010), σ. 11. Γεράσιμος Ζώρας, «... από την ιστορία του Πανεπιστημίου. Εκδόσεις του Ε.Κ.Π.Α. Η “τύποις” και με ουσία αξιολόγηση του Πανεπιστημίου», *Εδώ Πανεπιστήμιο*, 170 (1 Δεκεμβρίου 2010), σ. 12.

2. *Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών. Εκατονταετηρίς 1837-1937*, Πυρσός, Αθήνα 1937.

3. *Προσωπογραφίες από τη Συλλογή του Πανεπιστημίου Αθηνών*, κείμενο Χρυσάνθος Α. Χρήστου, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1987.

Η συλλογή προσωπογραφιών

ημαρτημένων. Τα δεδομένα αυτά λοιπόν περιλαμβάνονται στο παρόν κείμενο, μικρή συμβολή στην ιστορία του πανεπιστημίου μας.

Το 1858 μαθαίνουμε από τον λόγο του προπρύτανη, καθηγητή της Φιλοσοφίας Φίλιππου Ιωάννου (1800-1886)⁴ ότι ανατέθηκε στον «επιτήδειο» Ζακυνθινό Διονύσιο Τσόκο (1820-1862)⁵, που είχε ήδη ζωγραφίσει επιτυχώς εικόνες αποβιωσάντων καθηγητών, να φιλοτεχνήσει από μικρή φωτογραφία τον κληροδότη του Πανεπιστημίου Αθηνών Δημήτριο Πλατυγένη (1803-1856), ο οποίος άφησε μετά τον θάνατό του 208.246 δρχ. που κατατέθηκαν στην Εθνική Τράπεζα για το ίδρυμα, αλλά και 2.578 ανείσπρακτα φλωρίνια αυστριακά⁶. Ομολογείται έτσι η τακτική της φωτογραφικής φιλοτέχνησης προσωπογραφιών που ανήκουν στη συλλογή. Η προσωπογραφία ήταν έτοιμη το 1861⁷.

Το 1866 χρονολογούνται τέσσερεις φωτογραφικές προσωπογραφίες της Συλλογής: του πρώτου πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών, καθηγητή της Ιστορίας Κωνσταντίνου Δ. Σχινά (1801-1857)⁸, του επίσης πρύτανη, καθηγητή της Γενικής Πειραματικής Χημείας Αλέξανδρου Βενιζέλου (1812-1862)⁹, του καθηγητή της Ρωμαϊκής Φιλολογίας και Αρχαιολογίας Ερρίκου Νικόλαου Ουλερίχου (Heinrich Nikolaus Ulrich, 1807-1843)¹⁰, και του καθηγητή του Εκκλησιαστικού Δικαίου Μιχαήλ Ποτλή (1812-1863), έργα και τα τρία του Βασίλειου Σκόπ[π]α (Καρού-

---

4. Παναγ. Ν. Πατριαρχέας, *Φίλιππος Ιωάννου. Ο από καθέδρας Έλλησ φιλόσοφος του 19ου αιώνας. (Συμβολή εις την ιστορίαν της ελληνικής φιλοσοφίας), εναίσιμος επί διδακτορία διατριβή υποβληθείσα εις την Φιλοσοφικήν Σχολήν του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.* («Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη εις μνήμην του καθηγητού Χρίστου Ανδρούτσου εκδιδομένη προνοία των εκτελεστών της διαθήκης αυτού Παναγ. Πουλίτσα και Κωνστ. Τσαλίχη», 1), Αθήνα 1936, σ. 24. Konstantin Kotsowilis, *Die griechischen Studenten in München unter König Ludwig I. von Bayern (von 1826 bis 1844). Werdegang und späteres Wirken beim Wiederaufbau Griechenlands*, Allgäuer Zeitungsverlag, Kempten/Allgäu 1995, σσ. 111-117.

5. Κατερίνα Σπετσιέρη-Beschi, «Η “Δολοφονία του Ιωάννη Καποδίστρια” και ο ζωγράφος Διονύσιος Τσόκος», *Ζυγός*, σσ. 116-121. Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών, ό.π., σσ. 346-347 (Ευθυμία Γεωργιάδου-Κούντουρα). *Η Τέχνη της Επτανησιακής Σχολής, 18ος-19ος αι.*, επιστημονική επιμέλεια Δώρα Φ. Μαρκάτου, Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Ιονίων Νήσων, Αργοστόλι 2014, σ. 124.

6. *Εγκαθίδρυσις των νέων αρχών του Πανεπιστημίου. Λόγος του πρυτάνεως Φιλίππου Ιωάννου, Παραδιδόντος την Πρυτανείαν εις τον διάδοχος αυτού κατά την 7 Σεπτεμβρίου 1859*, εκ του τυπογραφείου Λαζάρου Δ. Βιλαρά, Αθήνα 1858, σσ. 18-19.

7. Κ. Π. Οικονομίδης, «Οθώνειο Πανεπιστήμιον», *Πανδώρα*, 11/261 (1 Φεβρουαρίου 1861), σ. 508.

8. Θανάσης Χρήστου, *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινάς (1801-1857). Η ζωή - Το έργο - Η εποχή του*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1998.

9. Konstantin Kotsowilis, ό.π., σσ. 117-120.

10. Του Ιδίου, ό.π., σσ. 120, σημ. 83, 121, 122.

Επιστημονική Επετηρίς

μπα Αθηναίου, π. 1820-μετά το 1883)¹¹. Την πληροφορία της χρονολόγησης την αντλούμε από τον λόγο του πρύτανη, καθηγητή της Μαιευτικής Μιλτιάδη Βενιζέλου (1822-1887), αδελφού του Αλέξανδρου, κατά την παράδοση της πρυτανείας το 1866 στον καθηγητή της Αρχαιολογίας Αλέξανδρο Ρ. Ραγκαβή (1809-1892)¹². Ο ίδιος αποκαλεί τον Σκόπα «ζωγράφου του Πανεπιστημίου», ενώ μας πληροφορεί ότι, μολονότι αμειβόταν 250 δρχ. για κάθε πίνακα, ζήτησε αύξηση, και η Σύγκλητος, έχοντας υπ' όψιν της το μέγεθος των εικόνων, όπως και το ότι άλλοτε έδινε 500 δρχ. για κάθε εικόνα στον μακαρίτη Διονύσιο Τσόκο, πρόσθεσε 100 δρχ. στην αμοιβή του¹³. Το συνολικό κόστος των έργων ανήλθε στο ποσόν των 10.111 δρχ.¹⁴. Τον ίδιο χρόνο, το 1866, διατέθηκαν 40 δρχ. για χρυσό διάζευγμα της προσωπογραφίας του Ποτλή¹⁵.

Στο σώμα της Συλλογής Προσωπογραφιών του Πανεπιστημίου Αθηνών εντάσσονται και 15 ανυπόγραφες προσωπογραφίες διδασκάλων του γένους, προβολή της μετακένωσης της αρχαίας ελληνικής γραμματείας στη Δύση και πιθανόν εναρμόνισης προς τη σχέση αυτοχθόνων-ετεροχθόνων¹⁶. Απεικονίζονται ο ιστορικός, μαθηματικός, κρατικός αξιωματούχος και ένα από τα σημαντικότερα πρόσωπα της Παλαιολογίας Αναγέννησης Γεώργιος Παχυμέρης (1240-π. 1310), ο εισηγητής της ελληνικής γλώσσας και παιδείας στην Ιταλία Μανουήλ Χρυσολωράς (1350-1415), ο μεταφραστής Γεώργιος Τραπεζούντιος (1395-1486), ο φιλόλογος Θεόδωρος Γαζής (1398-1475), ο καρδινάλιος Βησσαρίων (1408-1472), ο δάσκαλος και φιλόσοφος Ιωάννης Αργυρόπουλος (1395-1486), ο ιστορικός Δημήτριος Χαλκοκονδύλης (1423-1511), ο φιλόλογος Κωνσταντίνος Λάσκαρις (1434-1501), ο επίσης φιλόλογος Ιανός Λάσκαρις (1445-1535), ο ποιητής Μιχαήλ Μάρουλλος Ταρχανιώτης (1454-1500), ο φιλόλογος Μάρκος Μουσούρος (1470-1517), ο γεωγράφος, μητροπολίτης Αθηνών

11. Για τον ζωγράφο αυτόν βλ. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών. Ζωγράφοι - Γλύπτες - Χαράκτες, 16ος-20ός αιώνας*, επιστημονική επιμέλεια Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, τ. 4, Μέλισσα, Αθήνα 2000, σ. 177 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

12. *Λόγος εκφωνηθείς τη ιστ' Οκτωβρίου 1866, ημέρα της επισήμου εγκαθιδρύσεως των νέων αρχών του Εθνικού Πανεπιστημίου υπό του τακτικού καθηγητού της Μαιευτικής και διευθυντού του μαιευτηρίου Μιλτιάδου Βενιζέλου παραδιδόντος την πρυτανείαν τω διαδόχω αυτού κυρίω Αλεξάνδρω Ρ. Ραγκαβή, τακτικώ καθηγητή της Αρχαιολογίας*, τύποις Διονυσίου Κορομηλά, Αθήνα 1867, σσ. 61, 177-178.

13. *Λόγος εκφωνηθείς...*, ό.π., σσ. 61-62.

14. Στο ίδιο, σσ. 178-179.

15. Ό.π., σ. 177.

16. *Η Συλλογή Προσωπογραφιών του Πανεπιστημίου Αθηνών*, ό.π., σ. 66 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

Η συλλογή προσωπογραφιών

Μελέτιος Μήτρου (1661-1714), ο εκκλησιαστικός ρήτορας Ηλίας Μη-
νιάτης (1669-1714), ο παιδαγωγός και μεταφραστής Ευγένιος Βούλ-
γαρις (1716-1806), ο θεολόγος, αρχιεπίσκοπος Σλαβονίου και Χερσώ-
νος Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800), ο κληρικός Κοσμάς Μπαλάνος
(1736-1805), ο λόγιος Αδαμάντιος Κοραΐς (1748-1833), ο χαρτογράφος
Άνθιμος Γαζής (1758-1828), ο κληρικός και φιλόλογος Κωνσταντίνος Οι-
κονόμος ο εξ Οικονόμων (1780-1857), ο δάσκαλος, μεταφραστής, λεξικο-
γράφος Κωνσταντίνος Κούμας (1777-1836) και ο ιστορικός, φιλόλογος,
αρχαιολόγος Ανδρέας Μουστοξύδης (1785-1860). Τα έργα αυτά επανα-
λαμβάνουν γραμμικές χαλκογραφίες¹⁷ του Ολλανδού χαράκτη Theodoor
Galle (1571-1633)¹⁸, ο οποίος αντιγράφει τις ξυλογραφίες σε πλάγιο ξύ-
λο¹⁹ του Ελβετού ζωγράφου και εικονογράφου Tobias Stimmer (1539-
1584) από το βιβλίο του *Icones sive Imagines Virorum*, που γνώρισε τις
αλληπάλληλες εκδόσεις του Nicolaus Reusner (1545-1602) στη Βασιλεία
μέσα στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα (το 1581, το 1587, το 1589 και
το 1599)²⁰. Μολονότι ο Χρυσάνθος Α. Χρήστου, βασιζόμενος σε τεχνο-
τροπικά κριτήρια, αποδίδει σε σελίδες του ίδιου κειμένου του²¹ τα έργα
σε δύο διαφορετικούς ζωγράφους, στον Σπυριδώνα Προσαλέντη (1830-
1895)²² και στον Διονύσιο Τσόκο, θεωρούμε ότι ζωγράφος τους είναι
μάλλον ο ιταλικής καταγωγής Αύγουστος Πικαρέλλης (π. 1870-1926;²³),

---

17. Για τη μέθοδο αυτή βλ. Δημήτρης Παυλόπουλος, *Χαρακτική - Γραφικές Τέχνες. Ιστορία - Τεχνικές - Μέθοδοι - Γλωσσάρια Όρων*, τρίτη έκδοση συμπληρωμένη και επαυξημένη, Color Network, Αθήνα 2011, σσ. 90-91.

18. *Η Συλλογή Προσωπογραφιών του Πανεπιστημίου Αθηνών*, ό.π., σ. 65 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

19. Για τη μέθοδο αυτή βλ. Δημήτρης Παυλόπουλος, ό.π., σσ. 67-68.

20. Διονύσης Φλάμπουρας, «Σύμμεικτα Βιβλιολογικά. Προσωπογραφίες Ελλήνων λογίων της Αναγέννησης σε ξυλογραφίες του 16ου αιώνα», *Βιβλιογραφική Επιθεώρηση*, 3 (Μάιος-Ιούλιος 1974), σσ. 153-160.

21. *Προσωπογραφίες από τη Συλλογή του Πανεπιστημίου Αθηνών*, ό.π., σσ. 40, 85-102, 104-105. *Η Συλλογή Προσωπογραφιών του Πανεπιστημίου Αθηνών*, ό.π., σ. 64 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

22. Για τον ζωγράφο αυτόν βλ. Ιστορικός, «Ο οίκος Προσαλέντι», *Ναυτική Ελλάς*, 31 Ιανουαρίου 1930, σ. 344. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., σ. 77 (Αθανάσιος Χ. Χρήστου).

23. Σπουδαστής της ζωγραφικής στο Σχολείο των Τεχνών της Αθήνας από το 1882 έως το 1890, το 1900 οργανώνει έκθεση έργων του, το 1907 εκθέτει στην Αθήνα φορητές εικόνες του και το 1914 φιλοτεχνεί την προσωπογραφία του στρατηγού Μακρυγιάννη. Ως *terminus post quem* του θανάτου του δεχόμαστε τη συμμετοχή του στην έκτη έκθεση του Συνδέσμου Ελλήνων Καλλιτεχνών στο Ζάππειο τον Απρίλιο-Ιούνιο του 1926. Ιωάννης Ν. Μπόλης, *Οι καλλιτεχνικές εκθέσεις. Οι καλλιτέχνες και το κοινό τους στην Αθήνα του 19ου αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 371, 383.

Επιστημονική Επετηρίς

στον οποίο αποδίδονται το 1890-91, οπότε μόλις είχε αποφοιτήσει από το Σχολείο των Τεχνών —γεγονός στο οποίο οφείλεται, θέλουμε να πιστεύουμε, και η έλλειψη της υπογραφής του από τις προσωπογραφίες της Συλλογής του Πανεπιστημίου Αθηνών—, τα παρομοίως ανυπόγραφα πανομοιότυπα αντίγραφα των προσωπογραφιών του Παχυμέρη, του Χρυσολωρά, του Τραπεζούντιου, του Βησσαρίωνα, του Αργυρόπουλου, του Χαλκοκονδύλη, των Λασκάρων, του Μάρουλλου Ταρχανιώτη, του Μουσούρου, του Μελέτιου Μήτρου, του Βουλγάρεως, του Θεοτόκη, του Μπαλάνου, του Γαζή, του Οικονόμου του εξ Οικονόμων, του Μουστοξύδη στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο²⁴.

Συμπληρώνουμε εδώ και μία πληροφορία για τον ζωγράφο της προσωπογραφίας του καθηγητή της Παιδαγωγικής Νικόλαου Εξαρχόπουλου (1874-1960) Κ.[ωνσταντίνου;] Γουναρόπουλο (π. 1900-μετά το 1960): εργάστηκε στη Νίκαια Αττικής κυρίως για τη βελτίωση (ρετούς) φωτογραφιών²⁵, επάγγελμα που έκαναν από αναδουλειά αρκετοί —όχι μόνον Έλληνες— ζωγράφοι...

Τέλος, στην έκδοση πρέπει να διορθωθούν οι χρονολογίες γεννήσεως και θανάτου του ζωγράφου Όθωνα Γιαβόπουλου (1862-1936)²⁶ και σε λεζάντα αντί Θεόδωρος Γαζής Ιωάννης Αργυρόπουλος.

---

24. Ιωάννης Αλ. Μελετόπουλος, *Οδηγός του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, έκδοσις Β',* χ.εκδ., Αθήνα 1975, σ. 41. *Η Συλλογή Προσωπογραφιών του Πανεπιστημίου Αθηνών, ό.π.,* σ. 64 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

25. *Νίκαια. Ιστορία-Θεολογία-Πολιτισμός, 325-1987*, Ιερά Μητρόπολις Νικαίας, Νίκαια 1988, σ. 411.

26. Νικόλαος Γραϊκός, *Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα. Πολιτισμικά και εικονογραφικά ζητήματα*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 82, 184, 276, 365, 372, 469, 747. Μάρω Θ. Σωφρονίου, *Όθων Γιαβόπουλος, ζωγράφος Αθηναίος, 1862-1936. Η ζωή και το έργο του στην Κύπρο*, Εν Τύποις, Λευκωσία 2011. — Ο γεννημένος στη Βυτίνα Όθων Γιαβόπουλος βρέθηκε από την Ελλάδα στην Κύπρο, στη Λεμεσό, όπου δούλεψε ως αμοιβάτης. Πρωτότοκος γιος του υπήρξε ο προοδευτικός γιατρός αφροδισιολόγος Νίκος Γιαβόπουλος (πεθ. 1975), ο οποίος απελάθηκε από την αποικιοκρατική κυβέρνηση το 1925, βρέθηκε στο Μπουένος Άιρες, διορίστηκε από τον Μακάριο επίτιμος πρόξενος της Κυπριακής Δημοκρατίας το 1961 και επέστρεψε στην Ελλάδα το 1968, ενώ ήταν νεανικός φίλος του σπουδαίου δημοσιογράφου, δοκιμιογράφου, μεταφραστή και θεατράνθρωπου Αιμίλιου Χουρμούζιου (1904-1973). Γιατρός σπούδασε και μία από τις τρεις κόρες του, η Φωφώ Βασιλείου (1906-1963), μητέρα του πρώην προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας Γιώργου Βασιλείου (γ. 1931), ο οποίος αφηγείται την ιστορία της οικογένειάς του στο βιβλίο του *Μια σύγχρονη Οδύσσεια [Αυτοβιογραφία]*, Παπαζήσης, Αθήνα 2013. Βλ. και Μάρω Θ. Σωφρονίου, *ό.π.,* σ. 168.

Η συλλογή προσωπογραφιών

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο συμπληρώνει και διορθώνει στοιχεία για έργα και καλλιτέχνες ζωγραφικών έργων που ανήκουν στη Συλλογή Προσωπογραφιών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο συντάκτης του είχε παρουσιάσει τα δεδομένα αυτά σε ενότητες κειμένου του δημοσιευμένου στον δίγλωσσο συλλογικό τόμο *Η Συλλογή Προσωπογραφιών του Πανεπιστημίου Αθηνών*, έκδοση του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών το 2009 εκτός εμπορίου. Το νέο υλικό που περιλαμβάνεται στο συγκεκριμένο άρθρο προέκυψε από μεταγενέστερη της έκδοσης έρευνα.

SUMMARY

The Portrait Collection of the University of Athens.
Addenda and corrigenda

In 2009 the National and Kapodistrian University of Athens published a multi-page (160 pp.) color illustrated volume for the Portrait Collection of the University of Athens, which numbers 347 paintings. There is no doubt that the volume is an interdisciplinary endeavor, which should be supplemented by two older, anniversary editions of the National and Kapodistrian University of Athens: in 1937 with black and white images of some of its professors, politicians and benefactors. and in 1987 with black and white and color images of some professors, teachers of the genus, benefactors and donors. But the study is not stopped. During the intervening period from the publication of the volume until today, new data from various sources came to be added, while there were also minimal corrections of sinners. These data are therefore included in this text, a small contribution to the history of our university.

MARIA ANGELA IELO
EDIP
Dipartimento di Lingua
e Letteratura Italian

LUOGHI E DIMORE DANNUNZIANI TRA AMORI, ESTETICA E GENIO LETTERARIO

Tra i tanti luoghi citati dalle varie guide culturali appartenuti a personaggi famosi, il carattere poliedrico ed eclettico del poeta Gabriele d'Annunzio sembra esercitare ancora oggi sul pubblico un fascino particolare: il Vittoriale degli Italiani, la fastosa dimora creata dal Vate italiano a Gardone di Riviera risulta infatti, il campione di incassi per le visite realizzate dal pubblico negli ultimi anni, attestandosi su circa 250.000 presenze annue calcolate sui biglietti paganti. La Casa di Leonardo da Vinci, quella di Dante e di Boccaccio in Toscana ed altre famose dimore, meta di molti turisti, come Casa Ferrari a Maranello, Casa Pavarotti a Modena e Casa Verdi a Roncole di Busseto si trovano, per quel che riguarda le visite degli utenti, tutte indietro al Vittoriale.

Tutti i luoghi in cui visse D'Annunzio ebbero infatti un posto importante nella vita del poeta di origine abruzzese (che nacque a Pescara il 12 marzo 1863, città in cui passò la maggior parte della sua giovinezza vivendoci stabilmente fino al 1881). Per poterne tracciare l'avventurosa vita, diviene quindi necessario seguire un itinerario geografico che si dipana tra varie regioni e città italiane e che per un lustro (1910-1915) ci condurrà anche a Parigi.

Per seguire correttamente tutti gli spostamenti in Italia del poeta, ci si dovrebbe recare dapprima a Pescara, poi a Roma, spostarsi successivamente a Napoli, a Venezia, in Toscana, in Lombardia, ed infine visitare altre località italiane minori. Anche se D'Annunzio soggiornò in queste ultime per un periodo di tempo limitato (come per esempio nel paesino di Scanno degli Abruzzi o nella cittadina laziale di Albano) questi luoghi furono ugualmente importanti per ciò che riguardò l'ispirazione letteraria del Vate. Basti pensare ai paesaggi maestosi e tempestosi dell'Abruzzo, riportati nell'ambientazione naturale di alcune opere dannunziane come *La fiaccola sotto il moggio*, *La figlia di Iorio*, *Le novelle della Pescaia* e di come

questa stessa regione venga spesso ricordata in altre sue opere, come il famoso Eremo del *Trionfo della Morte* che si trova realmente ubicato sopra le dolci vallate che vedono il mare di San Vito Chietino oppure nei componimenti poetici de *I Pastori* e *La pioggia nel pineto* che contengono espliciti i riferimenti alla terra amata.

Già dai primi componimenti quando il poeta, ancora studente del Real Liceo Classico Toscano Cicognini, ritornava per le vacanze presso i propri borghi di origine, l'Abbruzzo rappresentò per egli una dimora ideale, in cui maturare la propria vena poetica ed a cui dedicare, in un interesse sempre crescente, alcune descrizioni di tipo naturalistico e sociale. Queste giovanili osservazioni sfoceranno dapprima nel descrittivismo veristico ed impressionista di ispirazione verghiana che intride le prime raccolte poetiche di D'Annunzio, per espandersi poi, nel tragico simbolismo pastorale che caratterizzerà le sue opere teatrali più mature. Verrà infatti ripreso in parte, nella *Figlia di Iorio* e nella *La fiaccola sotto il moggio*, dove lo scrittore recupera alcune idee già espresse in un suo primitivo progetto (mai realizzato) riguardante un romanzo di tipo storico che egli stesso caratterizzava di stampo «quasi omerico, epico»¹ e che, come confiderà nel 1894 in una lettera indirizzata allo scrittore Enrico Nencioni, intendeva ambientare a Pescara, la sua città natale².

Il paese di Scanno degli Abruzzi, sul cui lago D'Annunzio soggiornò per alcuni mesi (nel 1884 e nel 1888) e sul cui territorio amava ritornare a volte anche per brevi gite, fu la fonte di ispirazione degli scenari dei luoghi rurali e di una parte dei costumi del *Trionfo della Morte*. Ambientato in un Abbruzzo quasi esotico, decadente ed a volte brutale, questo romanzo ricalca anche una parte della vita dello scrittore. Oltre al paesaggio, erano stati anche i costumi femminili di Scanno ad averne

---

1. Per gli elementi popolari della *Figlia di Iorio*, si veda l'interessante articolo di A. Andreoli, «Il popolo autore nella *Figlia di Iorio* di Gabriele D'annunzio», in *Indagini Letterarie*, Sinestesie, Avellino, 2012, pp.5-120. Per il carteggio tra d'Annunzio e il professore Enrico Nencioni si veda «Lettere ad Enrico Nencioni (1880-1896)», a cura di R. Forcella, in *Nuova Antologia* XVII 1939, pp. 3-30; «D'Annunzio e Nencioni (tredici lettere inedite)», a cura di G. Fatini, in *Quaderni dannunziani* XVIII-XIX 1960, pp. 645-704; «Nove lettere inedite di G. d'Annunzio a E. Nencioni (1889-95)», a cura di A. Brettoni, in *Studi e problemi di critica testuale*, 21 1980, pp. 195-20.

2. In una lettera del 1984, D'Annunzio esprimeva all'amico scrittore il suo entusiasmo in vista di questo progetto: «Ho qui una meravigliosa miniera di documenti, ci entreranno i Borboni, li uomini di Sapri, i cospiratori politici; ci entrerà tutta la vita religiosa, privata e pubblica piena di pettegolezzi, di congiure di odii, intricatissima, tumultuaria, tutta la vita di una città piazza forte dove il militarismo e il clericalesimo imperavano sovrani. Che scene!». Si veda *Lettere ad Enrico Nencioni*, op. cit.

attratto intensamente l'attenzione. Su tale argomento, il giovanissimo D'Annunzio scriverà a al suo primo amore Giselda Zucconi, la bella musa Elda o Lella, la «bianca figlia di Fiesole alta e sottile, da l'occhio d'aquila»³. In tali missive il giovane descrive all'amata, in modo entusiasmante, questi abiti tradizionali: «vedessi che costumi strani e splendidi portano le donne! Par d'essere in Oriente: l'illusione è perfetta. Turbanti di seta ricamati d'oro e d'argento, grandi grembiuli fiammanti, maniche larghissime, una ricchezza di pieghe meravigliose»⁴. Alcuni gioielli tradizionali scannesi tratteggiano invece la figura della giovane Candia nel Trionfo della Morte: «portava agli orecchi due grevi cerchi d'oro e sul petto la presentosa: una grande stella di filigrana con in mezzo due cuori»⁵. Nella breve descrizione della nuora del padrone della casa di campagna che il protagonista del romanzo, il principe Giorgio Aurispa vuol affittare a San Vito, viene descritta la vita delle ragazze contadine del luogo con le loro occupazioni: il matrimonio, i figli, le faccende domestiche e la tessitura. Gli stessi monili citati che quasi tutte le donne del luogo orgogliosamente portavano, non fanno altro che suggellarne la condizione.

D'Annunzio adoperò alcuni costumi femminili scannesi nella messa in scena dell'opera teatrale *La fiaccola sotto il moggio* del 1905, che egli volle ambientare nel castello normanno di Anversa degli Abruzzi. Gli scenari descritti in questo dramma, gli furono inoltre ispirati dalle zone del circondario abruzzese da egli visitati durante l'infanzia ed i primi anni della gioventù e che il poeta continuerà a frequentare saltuariamente ancora nel tempo. Durante una di queste gite svoltasi tra Scanno ed Anversa degli Abruzzi, D'Annunzio trascriverà le emozioni provate in una lettera rivolta all'amico e collaboratore abruzzese Antonio De Nino, stimato studioso di folklore e di archeologia locale. Nella missiva il poeta chiede a De Nino di inviargli anche due costumi da donna scannese che fossero «ben fatti, curati in tutte le loro particolarità» ed

---

3. In G. D'Annunzio, *Versi d'amore*, in Progetto D'annunzio, www.liberliber.it/biblioteca/licenze, pag. 7. Giselda Zucconi fu l'amore giovanile di D'annunzio.

4. Lettera a Giselda Zucconi del 15 settembre 1881. Per l'epistolario con la Zucconi si veda, G. D'Annunzio, *Lettere a Giselda Zucconi*, a cura di I. Ciani, Centro Nazionali di Studi Dannunziani, Pescara, 1985.

5. Gabriele D'Annunzio, 1894 *Il Trionfo della Morte* Libro II, in *Internet Archive* (<http://www.archive.org/index.php>). La presentosa era un ciondolo in genere d'oro basso che i suoceri regalavano alla futura nuora nel giorno del fidanzamento, come suggello del futuro matrimonio.

altri oggetti tipici locali da poter adoperare per la scenografia de *La fiaccola sotto il moggio*⁶. Il dramma si incentra su queste sue queste terre natali attraversate dal fiume Sagittario, che con il suo fragore assordante offriva già un «sottofondo perfetto» al dramma che si andava svolgendo nella tragedia⁷. Gonfiandosi e mugghiando all'interno delle impervie gole naturali montane, il Sagittario rappresenta un elemento naturale incontenibile di cui i protagonisti hanno timore: gli atti di Gigliola⁸, di Donna Aldegrina e di Simonetto, vengono infatti quasi scanditi da questo assordante fragore paragonato al rombo del tuono⁹. Tuttavia, la forza dirompente di queste stesse acque possiede anche un'insita bellezza: Donna Aldegrina ed il nipotino Simonetto ne ammireranno in seguito la maestà tempestosa, quando il giovanetto rivolgendosi all'anziana donna, gliene descriverà in termini quasi poetici la forza dirompente: «È bello il Sagittario, sai? E rompe e schiuma, giù per i macigni, mugghia, trascina tronchi, tetti di capanne, zangole, anche le pecore e gli agnelli, che ha rapinato alla montagna. È bello sai?... Sublime e terribile»¹⁰. L'amore di D'Annunzio per questo tipo di paesaggio montano di un Abruzzo impervio e quasi impenetrabile, sarà ricambiato più tardi da questa sua terra natale nella creazione,

---

6. Lettera di D'annunzio ad A. De Nino, Settignano, 8 Marzo, B. Mosca, *Antonio De Nino. Note e documenti*, Lanciano, Cooperativa Editoriale Tipografica, 1959 p. 157. Su D'annunzio Scanno ed Anversa degli Abruzzi si vedano Maria Teresa Imbriani, *La Fiaccola sotto il moggio*, ed. critica, Introduzione, pp. LVIII-LXXI e Adriano Ghisetti, «Gabriele D'Annunzio, Antonio De Nino e Emile Bertaux in Abruzzo», in *Rivista Abbruzzese*, anno LXVI, 2013, Lanciano, Cedam, pp. 205-213.

7. Nicola Longo, «La Fiaccola sotto il Moggio. Una proposta di lettura», in *Italianistica, Rivista di Letteratura italiana*, vol. 35, n.1, p. 73.

8. «No, Signoria non paventare, è il fiume che mugghia, è il Sagittario che si gonfia, nelle gole. Si sciolgono le nevi ai monti, alla Terrata, nell'Argatone; e il Sagittario subito s'infuria», G. D'Annunzio, *La Fiaccola sotto il Moggio*, Roma, il Vittoriale degli Italiani, 1942, Atto I, scena I, p. 16.

9. Gabriele D'Annunzio, *La Fiaccola sotto il moggio*, op.cit. Atto II, scena I, p. 64.

10. Gabriele D'Annunzio, *La Fiaccola sotto il Moggio*, op.cit. Atto III, scena IV, p.119. Sotto il ruolo di Simonetto si cela la figura del figlio Gabriellino. Su ciò si veda Maria Teresa Imbriani, «Simonetto: Gabriellino D'Annunzio tra Moretti e Marinetti», in *Archivio d'Annunzio*, 1, 214, pp. 123-140. Nel Taccuino di appunti numerato con il X dallo stesso autore (APV lemma 881, ms. 11861), in egli cui riporta le proprie osservazioni sulla gita di Scanno e di Anversa sugli Abruzzi, egli osserva le straordinarie gole di questo fiume che viene così annotato: «il Sagittario, il fiume spumoso. Si dilata in un luogo ricco di trote chiamato Acquazeta. L'acqua è gelida e cristallina, su un fondo di innumerevoli erbe molli», *Taccuini*, p. 137. Al contrario de *La figlia di Iorio* dramma anch'esso ambientato in Abruzzo, la *Fiaccola sotto il moggio*, non si trova fuori dalla storia, ma si svolge in un luogo preciso ed in un momento storicamente esistito. Il luogo è Anversa degli Abruzzi con le sue gole in cui rimbomba il Sagittario. Il periodo è quello di Ferdinando I di Borbone.

ad Anversa degli Abruzzi, del fiorentino Parco Letterario ad egli ancora oggi intitolato¹¹.

Se ci rechiamo oggi nel palazzetto neoclassico di Scanno (divenuto un piccolo albergo intitolato al poeta) in cui il Vate italiano abitò per due volte, fermandosi per ciascuna di esse per alcuni mesi, troviamo ancora le camere che avevano composto l'appartamento che il poeta aveva affittato. Queste stanze sono tuttora arredate con tematiche dannunziane e tre di esse sono dedicate ai suoi amori più importanti e cioè ad Elvira Fraternali Leoni, Maria Gravina ed Eleonora Duse. D'Annunzio, come sappiamo, ebbe molte relazioni sentimentali e fu per tutta la vita un grande amante del gentil sesso, tuttavia le donne che lo segnarono profondamente furono solo tre. La prima fu la bella romana Elvira Natalia Fraternali Leoni, la bruna Barbara dannunziana, incontrata nella Capitale nel 1887, quando ella si era già separata dal marito, il conte bolognese Ercole Leoni¹². D'Annunzio rimase sempre sposato con Maria Harduin, duchessina di Gallese in D'Annunzio e Principessa di Montenevoso¹³. La giovane Maria lo amò molto, sopportando per anni tutti i problemi creati da questo matrimonio a cui si aggiungeva (oltre ai tradimenti ed ai problemi economici causati dall'eccentrico marito) anche il distacco del ricco padre di lei, da sempre contrario a questo legame. I coniugi D'Annunzio, che ebbero tre figli maschi, si separarono nel 1890. Essi tuttavia, mantennero tra di loro rapporti amichevoli e continui sempre colmi di affetto e di stima¹⁴.

---

11. Si veda Maria Luigia Sipione, «D'Annunzio ed il paesaggio. Saggio di bibliografia», in *Archivio d'Annunzio*, 3, 2016, pp. 127-139.

12. I due si incontrarono in Via Margutta presso il Circolo degli Artisti, durante un concerto di musica classica. La passione scoppiò in maniera folgorante e fu capace di riaccendere felicemente e fecondamente la vena letteraria di D'Annunzio con la stesura prima del romanzo *Il Trionfo della Morte* e poi con la raccolta di poesia delle *Elegie Romane*. Barbara è bruna, bellissima e sensuale «dotata di viva sensibilità poetica e di una vena di follia, si prestò ai giochi erotici del suo amante, rievocati nelle lettere che si scambiarono. In un clima pregno di sesso e di prezioso intellettualismo Gabriel (come si faceva chiamare) si sente un super maschio o almeno si dipinge come tale, ma sarà Barbara, sua ispiratrice e musa, a fargli sentire i primi sussulti del superuomo che sta nascendo in lui» (Piero Chiara, *Vita di Gabriele D'Annunzio*, Oscar Mondadori, 1981, p. 58).

13. Principe di Montenevoso fu un titolo nobiliare creato dal Re Vittorio Emanuele per il poeta che fu anche il Condottiero della Prima Guerra Mondiale e l'eroe dell'Impresa di Fiume. Si veda, Andrea Borella, «Gabriele D'Annunzio», *Annuario della nobiltà italiana*, Ed. XXXII, Teglio, 2014, pp. 170-171.

14. La vita di Maria Harduin al fianco del poeta fu difficile. Cresciuta fra gli agi di Palazzo Altamps e pupilla dell'aristocrazia romana, la duchessina si innamorò giovanissima, perdutamente del poeta. Che la corteggiò come solo egli sapeva fare, sposandola contro il parere del suocero. La piccola Maria visse per qualche anno felice

La relazione del poeta con la Fraternali Leone durò poco più di cinque anni: di essa ci restano le testimonianze, contenute nell'appassionato carteggio delle oltre 1000 lettere (che la Fraternali non volle mai restituire all'ex amante) intrattenuto tra i due fino al 15 novembre 1892, anno in cui il D'Annunzio, già affascinato dalla principessa Maria Gravina, si congedava già gradualmente dalla sua "Barbarella". Contrariamente a ciò che appare, fu proprio «la Leoni» (come egli amava chiamarla) e non l'attrice Eleonora Duse, a lasciare il maggior segno nella vita sentimentale del poeta. Prova ne sono i capolavori letterari nati durante il lustro in cui durò il loro amore. Tra di essi ricordiamo i romanzi: *Il Piacere*, *Il Trionfo della Morte* e le *Elegie Romane*¹⁵ nelle cui trame si ritrovano, trasfigurati in modo romanzesco, i sentimenti di quest'amore. Come nel *Trionfo della Morte*, in cui sotto le sembianze della protagonista Ippolita Sanzio, il poeta descrive la figura dell'amata Barbara, sua musa ispiratrice. Questa relazione amorosa si dipanò tra Roma, Venezia e Napoli. Inoltre parecchi di questi incontri adulteri ed appassionati, si svolsero anche nella cittadina di Albano presso i Castelli

---

accanto all'uomo di cui fu sempre innamorata e che le diede tre figli. D'Annunzio però, pur amandola, non avrebbe mai potuto sottoporsi ad una normale vita di famiglia e ben presto si innamorò della Fraternali Leoni, lasciando sempre più sola la moglie devota, che aveva sacrificato per lui il suo amore di figlia assieme agli agi ed ai lussi della sua nobile e ricca famiglia originaria. Visse in povertà, oppressa dai debiti del suo geniale ma imprevedibile marito, soffrendo molto per l'indifferenza provata nei suoi riguardi dal padre che fingeva di non conoscere neanche i nipoti. Nel 1891, alcuni mesi dopo un tentativo di suicidio da parte della moglie, D'Annunzio iniziò la stesura del romanzo *L'innocente*. Non si può negare, leggendo questo capolavoro, che Giuliana, protagonista del romanzo, abbia molti tratti in comune con Maria Harduin Gallese e che il carattere e le vicende di Tullio Hermil, il protagonista maschile, non ricalchino anche le vicende amorose del poeta. I coniugi D'Annunzio alla fine, pur essendosi separati, rimasero sempre legati da affetto e da stima. Sarà Maria, alla fine, l'unica vera amica, dolce e consolatrice del poeta fino alla morte avvenuta il primo marzo del 1938. Maria di Gallese infatti gli fu vicina recandosi spesso, negli ultimi difficili anni del poeta, a trovarlo presso il Vittoriale. Ella dimorava presso una villetta soprannominata da D'Annunzio "Mirabella" (Maria bella) poco distante dalla prioria dove egli risiedeva con la sua piccola corte di amici fedeli e l'ultima compagna Luisa Bacara. La Duchessa lo aiutò anche ad arredare con gusto il Vittoriale scegliendo, su incarico del poeta, molti degli oggetti che ancora oggi ammiriamo. Maria morì nel 1954, assistita dal primogenito Mario, dopo che gli altri due suoi figli e cioè Gabriele Maria (detto Gabriellino) e Veniero si erano già spenti per una malattia prima di lei. Su Maria Hardouim di Gallese e Gabriele D'Annunzio, si veda Giuliana Vittoria Fantuz, *Il Peccato di Maggio*, Ianieri ed., Pescara, 1917.

15. G. D'Annunzio, *Lettere a Barbara Leoni*, Firenze, Sansoni, 1954; M. T., Gentile, «La fine di una grande passione: Gabriele e Barbarella», *Nuova Antologia*, 1956; G. D'Annunzio, *Quattoridici lettere inedite a Barbara Leoni*, Mondadori, Milano, 1976; F. Di Tizio, «D'Annunzio a Barbara Leoni – Lettere del luglio 1889», in *Rassegna dannunziana*, 36, ottobre 1999.

Romani, il cui paesaggio era amato da Barbara. Qui, il rifugio preferito dei due amanti era l'Albergo Togni, descritto dal poeta nel *Trionfo della Morte*: «il vecchio albergo di Ludovico Togni, con quel suo lungo androne dalle pareti di stucco marmorizzate e con que' suoi pianerottoli dalle porte verdigne tutti illustrati di lapidi commemorative, ispirava subito un senso di pace quasi conventuale. Ogni suppellettile aveva un aspetto di familiare vecchiezza. I letti, le sedie, le poltrone, i canapè, i canterani avevano forme d'altri tempi, cadute in disuso; i soffitti, dipinti a colori teneri, gialletti o celestini, portavano nel centro una ghirlanda di rose o un qualche simbolo usuale, come una lira, una face, un turcasso; i fiorami su i parati di carta e su i tappeti di lana erano impalliditi, quasi scomparsi; le tende di velo alle finestre pendevano da bastoni sdorati, candide e modeste; gli specchi rococò, riflettendo le antichette immagini in un'appannatura diffusa, davano ad esse quell'aria di malinconia e quasi d'inesistenza, che talvolta danno alle rive gli stagni solinghi»¹⁶.

Lo stesso Albergo Togni nel *Trionfo della Morte* diventerà il teatro della gelosia di Ippolita, indomita nel voler conservare, quasi morbosamente, tutte le lettere, i biglietti, i telegrammi e qualunque altro scritto a lei indirizzato dal poeta. In realtà sotto quest'attitudine di Ippolita, forse si celava già la reale consuetudine di Barbara nel custodire gelosamente tutte gli scritti a lei indirizzati dal poeta, seguita poi dalla sua ostinazione a non volergli cedere nulla del carteggio intrattenuto tra di loro, a lungo ed inutilmente richiestole dall'ormai ex amante: «Ippolita, che cercava qualche oggetto in una sua valigia, si volse d'un tratto a Giorgio mostrandogli un plico legato da un nastro. - Vedi? Le tue lettere... Le porto sempre con me. Giorgio esclamò con visibile compiacenza: - Tutte? Le hai conservate tutte? - Sì, tutte. Ho anche i biglietti, anche i telegrammi. Manca un biglietto solo, quello che gettai nel fuoco perché non cadesse nelle mani di mio marito. Ma conservo i pezzi bruciati: qualche parola è ancora leggibile. - Mi lasci vedere? - domandò Giorgio. Ella celò con un atto geloso il plico»¹⁷.

Affievolitosi l'amore per la Leoni, il poeta intrecciò una relazione sentimentale con la principessa di origine siciliana Maria Gravina Cruyllas di Ramacca, a cui dedicò il romanzo *L'innocente*. Sposata con il conte d'Anguissola di San Damiano, Maria era una donna dotata di una

---

16. Gabriele D'Annunzio, op. cit, V.

17. Gabriele D'Annunzio, op. cit, VI.

marcata bellezza meridionale, alta, slanciata e soprattutto molto ricercata e corteggiata dall'aristocrazia napoletana. Aveva sposato un uomo impostole dalla famiglia ed era già madre di quattro figli quando, nel 1891, cedette al fascino del Vate. La loro relazione fu tormentata: sorpresi in flagrante adulterio dal marito della donna all'interno di un appartamento di Via Caracciolo a Napoli, i due amanti vennero denunciati e successivamente condannati a cinque mesi di reclusione (che non scontarono mai grazie ad un'aministia regia). Maria, trasferitasi in seguito con il poeta nel villino della Mammarella a Francavilla, gli diede due anni dopo, l'amata figlia femmina Renata, dal poeta soprannominata affettuosamente Ciccuzza e che troviamo presente nel *Notturmo* sotto la figura della Sirenetta¹⁸. La Gravina partorì due anni dopo, anche un secondo figlio maschio che D'Annunzio non volle mai riconoscere come proprio, considerando già estinta da tempo la loro storia. La nobile siciliana, dopo la separazione dal poeta, lo tormentò a lungo con varie richieste economiche, essendo stata cacciata di casa dal marito e più volte condannata per debiti. La principessa finì per gestire, fino alla fine dei suoi giorni, sola, povera ed alcolizzata, una pensioncina di seconda categoria a Montecarlo¹⁹. L'attrice Eleonora Duse, che era divenuta nel frattempo la nuova compagna del poeta, si offrì di pagare personalmente gli studi di Renata presso il Collegio di Poggio Imperiale a Firenze, trovando in tal modo una specie di accordo compensativo per dare fine alle incessanti richieste economiche della donna.

La Divina Eleonora Duse fu la compagna di D'Annunzio per una decina di anni. Attrice già famosissima prima di conoscerlo, ella contribuì parecchio alla fama dell'amante, essendo già una stella dei palcoscenici europei ed americani. La Duse recitò i testi teatrali del più giovane compagno, finanziandone anche la produzione teatrale. Gli saldò anche gli ingenti debiti che lo tormentavano. D'Annunzio era infatti sempre indebitato, pur guadagnando molto denaro. Per un uomo estremamente poliedrico come lui la vita andava vissuta e goduta appieno. Al fascino personale, egli univa anche una spiccata intelligenza, che riusciva ad esprimersi sotto molti aspetti. Questi ultimi, fondendosi tra di loro, davano vita non soltanto al poeta ed al romanziere già universalmente

---

18. Sul rapporto del poeta con i figli, R. Castagnola, «D'Annunzio e i figli, con una lettera inedita al figlio Gabriellino», in *Quaderni de Il Garda*, Anno II, n. 5, Brescia, 2008, pp. 45-52.

19. R. Tiboni, *Lettere di Gabriele d'Annunzio a Maria Gravina ed alla figlia Ciccuzza*, Arti Grafiche Garibaldi, Pescara, 1978; A. Ercolani, *Carteggio D'Annunzio-Gravina (1915-1924)*, Bonacci, Roma, 1993.

riconosciuto, ma anche ad un politico di prestigio, ad un militare di ingegno e soprattutto ad un grande cultore del gusto estetico. Egli fu un vero artista: ogni sua azione, fosse essa rivolta verso la letteratura, la politica, le gesta militari o di natura estetica, sembrava discendere da un personale universo creativo capace a sua volta, di produrre e di applicare a queste stesse discipline delle nuove regole artistiche. Lo stesso D'Annunzio riconosceva che, che all'interno di tutti questi ambiti artistici che esercitava, non vi fosse nessuna di queste arti veramente capace di superare le altre. Questo compito veniva demandato al pubblico, che lo osannava attraverso l'una o l'altra delle sue gesta. Ciò contribuì a renderlo famosissimo già in vita. Egli stesso fu il creatore della pubblicità verso se stessi, riuscendo in tal modo a realizzare una quasi divinizzazione del suo stesso personaggio. Più tardi egli venne imitato in ciò da altri eccezionali artisti, come Salvator Dalì ed Andy Warhol, che usarono lo stesso metodo creato da D'Annunzio per rendere originale ogni proprio gesto²⁰.

Verso la fine della seconda metà dell'Ottocento, una tale idea di concezione artistica, edonisticamente incentrata tutta sulla forza delle proprie capacità personali, poteva suscitare scalpore. Appariva inoltre a parecchie persone inconcepibile e scandaloso che un personaggio già tanto famoso, potesse disinvoltamente utilizzare per autoconsacrarsi, tutti i mezzi possibili della comunicazione di massa. D'Annunzio non esitò a servirsi infatti per la sua pubblicità personale, di tutti i mezzi allora a sua disposizione come il giornalismo, la grafica e perfino dell'esaltazione del volo aereo, con cui compì, come pilota, memorabili transvolate (tra cui anche il volo su Vienna) di cui tutti parlavano e scrivevano. Usò con successo anche la forma pubblicitaria del volantinaggio, reputato un mezzo assai efficace per propugnare su larghissima scala popolare le proprie idee politiche²¹.

---

20. G. Alletto, «L'estetica espansa: il dannunzianesimo, i media e l'esplosione dell'estetica», in *Il Fascino degli Intellettuali, il mondo visto con gli occhi della cultura*, 15 gennaio, 2016.

21. Ricordiamo qui il famoso volo su Vienna del 9 agosto 1918 condotto ed ideato da D'Annunzio attraverso una transvolata compiuta da 11 velivoli trimotori SVA 5. Alcuni di questi subirono alcune avarie e furono costretti ad atterrare prima della meta stabilita, mentre i sette superstiti, dopo varie peripezie, arrivarono a Vienna dove lanciarono 50.000 copie di un manifestino tricolore (contenente il testo di un'esortazione scritta dallo stesso Vate), in cui si invitava la popolazione alla resa ed al termine della guerra. Uno di questi velivoli è tuttora visitabile presso il Museo dell'Aeronautica Gianni Caproni di Trento. Si vedano a tal proposito F. Esposito, *Fascism, aviation and mythical modernity*, London, 2015, pp. 80-115; G. Finizio, *Fra guerra, aviazione e politica. Giulio Dohuet, 1914-1916*, Yucanprint, Tricase, p. 423.

Oltre ad essere un attivo testimonial di sè stesso, D'Annunzio conìò, sotto lauti compensi, nuove idee anche per gli altri, realizzando manifesti e slogan di carattere sociale e commerciale, pubblicizzando e diffondendo di vari oggetti di uso comune a tutti tra cui anche liquori e dolci. Si deve a lui anche il marchio "La Rinascente" creato appositamente per gli storici grandi magazzini di Milano, nati dal fallimento di un famoso negozio di stoffe milanese creato nel 1887 dai fratelli Bocconi, che a loro volta, si erano basati sul modello francese del 1852 de *Le Bon Marchè* di Aristide Boucicaut, reso celebre dal romanzo *Au Bonheur des Dames* di Émile Zola.

Anche il cinema, una nuova forma arte popolare poco gradita agli intellettuali del tempo, venne invece abilmente trasformato ed usato dal poeta. All'inizio egli stesso non ne ebbe una buona impressione, rimanendo disgustato dalla cattiva qualità e dalla banalità dei prodotti proposti al pubblico. Proiezioni del tipo *L'arrivo del treno alla stazione di La Ciotat*, *La lente della nonna*, o le storielline melense in cui alcuni attori recitavano anche piuttosto male, gli effetti speciali di veloce consumo come per esempio quella proposta dall'ormai famosissimo film western *Assalto al treno* in cui alla fine l'attore Justus Barnes puntava la pistola verso verso la cinepresa, dando l'illusione ottica di sparare al pubblico, non potevano offrire nulla per elevare la mente degli spettatori²². Il

---

22. *L'arrivo del treno alla stazione di La Ciotat* (1895) fu uno dei primi cotrometraggi dei fratelli Lumière. E esso pur raccontando semplicemente l'arrivo del treno in questa stazione francese, fece fuggire dalla sala durante le prime proiezioni alcuni spettatori i quali crederono che, in base alla prospettiva delle immagini, il treno uscendo dallo schermo, li avrebbe davvero investiti. Nella *Lente della nonna* (girato nel 1900 dal regista inglese James Willimson) si racconta una storiella apparentemente banale, in cui un ragazzo gioca con la lente graduata della nonna, inquadrando i vari oggetti posti sul tavolo, l'uccellino nella gabbia ed il gatto di casa mentre scappa dal panier dove riposava. Si tratta invece di un nuovo modo di far cinema, in cui i primi piani, che vengono realizzati tramite un'inquadratura ottenuta piazzando davanti alla cinepresa una sagoma circolare che simula la lente d'ingrandimento, riescono a susseguirsi anche attraverso formidabili piani-sequenza. La stessa tecnica verrà adoperata più di cinquant'anni dopo da Alfred Hitchcock nel thriller *La finestra sul cortile* (1954). Fu invece il regista americano Edwin Stanton Porter che girò la pellicola di *Assalto al treno*, il primo film western narrativo della storia, ispirato ad una rapina realmente accaduta. Questo film è considerato dalla critica cinematografica molto importante per la storia del cinema, perchè il regista era riuscito a collegare per la prima volta tutte le scene tra di loro, portando a termine attraverso la successione delle inquadrature, una vera e propria storia che conteneva tutti gli elementi necessari (come i cattivi, i buoni ed il bene che alla fine vince sul male) per muovere i sentimenti e le simpatie del pubblico. Ed infine presentava la geniale, celeberrima scena finale: l'attore protagonista che, sogghignando, puntava la pistola verso la cinepresa, dando in tal modo l'illusione ottica di voler sparare al pubblico in sala.

cinema gli apparve a prima vista riduttivo e sciocco: un mezzo inutile che attraverso alcuni artifici virtuali sottraeva, grazie anche ad un biglietto poco costoso, l'attenzione delle masse popolari verso il teatro. Il poeta però in seguito ci ripensò e ne studiò le potenzialità, in quanto comprese che con una giusta ripulitura esso poteva tramutarsi in un eccezionale mezzo d'istruzione di massa ed in «uno strumento efficacissimo di elevazione del gusto e del pensiero, di raffinamento estetico, d'istruzione. Il popolo ignora tutto di sè, della sua storia, del suo Paese, della innumerabile vita. Il cinematografo può molto contro questa mortificante ignoranza»²³. Solo il cinema era infatti capace di generare nei ceti popolari un contatto immediato che poteva diventare utilissimo per l'educazione della gente, estetizzando la mente dello spettatore, in quanto in grado di usare contemporaneamente «musica (dal vivo), immagine, parola e coreografia». In tal modo, l'umiltà iniziale di questo mezzo poteva essere sublimata ed elevata grazie all'instancabile fervore della mente umana fino a fargli raggiungere «un'anima nuova o a foraggiare nell'anima una nuova, incerta energia»²⁴. Nel 1914 il Pescaraese debuttò così anche nel cinema, scrivendo le didascalie del film "*Cabiria*" diretto da Giovanni Pastore. Tale opera, viene considerata ancora oggi da una nutrita schiera di critici come il primo film moderno presentato dal cinema europeo.

Tutto ciò fece saltare per aria parecchie delle già consolidate gerarchie estetico-culturali europee, ed aprì nuovi ed elettrizzanti orizzonti del gusto anche ai ceti minori che avevano così la possibilità di seguire, soprattutto attraverso lo schermo cinematografico, tutte le influenze artistiche che si andavano schiudendo di quest'epoca che posta a cavallo tra la fine dell'Ottocento ed i primi due decenni del Ventesimo secolo fu eccezionalmente densa di eventi sociali e culturali. D'Annunzio ne fu l'artista italiano per eccellenza, l'unico veramente capace di realizzare una dimensione teatrale personale in cui potersi quotidianamente dispiagare. Come succede ancora oggi per le star del mondo dello spettacolo egli usava, dosandoli abilmente e sapientemente, tutti gli oggetti di cui amava circondarsi, fossero questi gli eleganti ed eccentrici abiti che indossava, o

---

23. E. Janni, *Interviste a D'Annunzio (1895-1938)*, a cura di Oliva G., R. Carabba, Lanciano, 2002., p. 131.

24. V. Valentini, *Un fanciullo delicato e forte. Il cinema di Gabriele D'Annunzio*, Il Vascello, Roma, 1995, p. 21; Janni, *op. cit.*, p. 130; A. Ruggeri, «Gabriele D'Annunzio tra letteratura e cinema», in *Humanitas*, III, 5, Messina, 2014, pp. 103-114.

l'uso personale verso alcuni oggetti che assumevano alla fine dei valori quasi simbolici. Le sue dimore soprattutto, vennero da egli concepite affinché creassero una scenografia in grado di incorniciare l'universo estetico-simbolico entro il quale viveva ed agiva un personaggio alla moda che poteva essere seguito ed osannato dalla gente comune.

L'idea dannunziana di creare una casa-museo aperta a tutti rappresenta ancora oggi una carta vincente. All'interno di essa, come in un contenitore perfetto, il poeta collocò tutto ciò che poteva comporre un'eccezionale scenografia, frutto di una perfetta relazione osmotica tra il personaggio che quotidianamente la riproduceva e l'ambiente stesso che lo circondava. In tal modo, il padrone di casa poteva esprimere liberamente le proprie idee ed i propri sentimenti, ponendoli all'interno di una storia da egli stesso ideata e narrata. Tutti i luoghi e gli ambienti in cui il Vate si venne a trovare, rappresentarono indistintamente uno strumento di espressione artistica, capaci di elaborare e di perpetuare l'esistenza del mito memorialistico ed autobiografico di sè stesso. Il Vittoriale degli Italiani (visitato ancor oggi da centinaia di migliaia di persone all'anno) ne è l'esempio principale. La sua stessa struttura sembra potenzialmente presagire già fin dall'inizio della sua progettazione, il grande e duraturo successo. Quest'abitazione, nelle intenzioni stesse del suo creatore non venne mai concepita come un'idea precostruita e perciò databile in un determinato momento, ma rappresentò invece, la risultante finale di un processo estetico e mentale, ideato e gestito in modo graduale attraverso «alcuni precisi spunti colti da D'Annunzio con grande sensibilità ed eclettismo dalla tradizione sia antica quanto contemporanea, per poi essere rielaborati e combinati in una formula che in seguito avrebbe fatto scuola, proprio nel suo essere privato e pubblico, espressivo e memorialistico»²⁵.

Il poeta descrive la primitiva dolcezza di questa dimora alla moglie Maria, quando, in una lettera del febbraio 1921, le annuncia di aver trovato «qui sul Garda una vecchia villa, appartenuta al defunto dottor Thode. È piena di bei libri... il giardino è dolce, con le sue pergole e le sue terrazze in declivio. E la luce calda mi fa sospirare verso quella di Roma. Rimarrò qui qualche mese, per licenziare finalmente il Notturmo»²⁶. Egli era quindi arrivato solo da pochi giorni a Gardone e

---

25. H. Hendrix, p. 289, «Le case di D'Annunzio. Fissare e/o sciogliere la memoria di un personaggio poliedrico», in *Gabriele d'Annunzio come personaggio nell'immaginario italiano ed europeo (1938-2008)*, ed. L. Curreri, Peter Lang, Bruxelles, 2008, pp. 291-300.

26. Le lettere di D'Annunzio sono conservate al Vittoriale. Sulle primitive condizioni

probabilmente aveva progettato colà un soggiorno limitato, giusto per finire il suo ultimo romanzo. In realtà il Vittoriale, si trasformerà per D'Annunzio, dopo i tragici fatti di Fiume (con la rovinosa caduta dei suoi ideali militari, seguiti poi dal tempestoso abbandono della scena politica) nel luogo definitivo in cui rifugiarsi. E l'intento del poeta sarà quello riponendo in Gardone come se fosse un quasi tempio, i resti del naufragio di questa sua eccezionale esistenza, di creare un complesso monumentale stabile in grado di rappresentare un sacrario commemorativo di tutte le sue gesta per donarlo più tardi a tutti gli italiani. Questa vecchia villa modesta, piena di crepe ma inondata di luce dolce, viene così gradatamente trasformata in un grande complesso in cui, sotto i fastosi decori si riesce a scorgere da ogni punto uno spettacolo esclusivo, tutto dedicato ad una vita inimitabile, vissuta tra grandi consensi popolari e tra critiche feroci, densa di personalissimi credo e di grandi ideologie. Il Vittoriale degli Italiani si estende per ben nove ettari: esso si snoda attraverso un complesso di edifici e di luoghi di alto valore estetico e commemorativo, come quelli dedicati alla Grande Guerra cui D'Annunzio (già deputato fin dal 1910 della Destra Storica) partecipò come volontario. Schierandosi a favore dell'intervento militare, egli infiammò il cuore dei patrioti italiani con i suoi discorsi, come quello che tenne a Quarto, contribuendo a spingere nel «maggio radioso» del 1915 tutti gli interventisti avverso la mobilitazione generale²⁷.

D'Annunzio fu anche un fine arredatore, capace di trasferire nelle

---

della villa Thode, si legga U. Ogetti, «La casa di D'Annunzio», in *Cose mai viste*, I, Treves, Milano, 1931, pp. 141-144.

27. «Beati i giovani che sono assetati ed affamati di gloria, perchè saranno saziati... beati i puri di cuore, beati i ritornanti con le vittorie, perchè vedranno il viso novello di Roma, la fronte ricoronata di Dante, la bellezza trionfale dell'Italia». Il cinque maggio 1915, a Genova due grandi cortei composti da oltre ventimila persone si recarono presso lo scoglio di Quarto da cui era partito Giuseppe Garibaldi, per l'inaugurazione di un monumento dedicato alla spedizione dei Mille del 1860. Gabriele D'Annunzio fu l'oratore principe dell'evento. Egli infiammò gli animi di tutti i presenti tenendo un discorso pieno di riferimenti sacrali, mistici ed eroici, in cui l'ardore per una patria libera era simile al fuoco sacro rigeneratore e la battaglia simbolo di gloria mentre la vita e la morte si fondevano all'interno di un purissimo ideale di libertà. Oltre al poeta, a favore della guerra furono anche la maggior parte dei futuristi legati a Tommaso Marinetti, alcuni intellettuali vociani come Papini, Prezzolini, Soffici, Salvemini e il filosofo Giovanni Gentile. Per un approfondimento su tali tematiche si vedano «L'intervento come rigenerazione della nuova Italia», in *Primavera*, 28 marzo, 1915, Soprintendenza Archivistica della Toscana; *La Domenica del Corriere*, maggio 1915, Milano; Indro Montanelli, *L'Italia di Giolitti, 1900-1920*, Bur, Milano, 2015, p. 180.

due garçonieres che già manteva da giovane nella Capitale²⁸ il suo genio estetico, che usò per migliorare anche le tendenze della moda internazionale presenti nei salotti mondani romani che egli frequentava²⁹. Questi due piccoli appartamenti (prendendo spunto dal romanzo *La Conquista di Roma* del Premio Nobel Matilde Serao e dalla *Maison d'une artiste* di Edmond de Goncourt) vennero da concepiti dal poeta come luoghi alla moda, in cui gli elementi pseudo-classici tradizionali riuscivano a fondersi perfettamente con le stoffe e con gli oggetti orientali adottati dal più ardito gusto del tempo. D'Annunzio elaborò e mischiò originalmente tra di loro gli oggetti d'arredamento classici con quelli della Parigi avanguardistica di fine Ottocento-inizio Novecento, che venivano proposti da pubblicazioni e riviste internazionali allora molto in voga³⁰. Tali influssi li ritroviamo, ormai maturi, anche nelle espressioni estetiche descritte nell'appartamento di fine Ottocento di Andrea Sperelli, il protagonista del romanzo *Il Piacere*. All'interno delle stanze, in cui il giovane principe aspettava la sua amante, viene infatti riproposto l'appartamentino dannunziano di Via Gregoriana a Roma. Attraverso la ridondanza dei particolari e della descrizione della cura profusa dallo stesso Sperelli nella disposizione dei preziosi oggetti che ornano la casa, l'autore riesce a comunicarci l'ansia amorosa che assale il protagonista (e che assaliva egli stesso) durante l'attesa dell'amata. Gli oggetti, prescelti ed elencati con cura nel romanzo, sono i testimoni della stessa vita del protagonista, dei suoi amori, delle sue gioie e delle sue tristezze. Tuttavia, questi oggetti tanto amati, finiscono per inglobare dentro sè stessi anche il loro possessore, isolandolo in una specie di oblio incantato, in cui il culto della bellezza ideale lo spinge a cercare forme ideali quasi di tipo platonico, che appartengono alla perfezione del mondo mentale e quindi inesistenti nella realtà³¹. All'interno di un simile contesto, sono gli oggetti a fungere da mediatori tra i personaggi che li usano ed il racconto. Essi esprimono infatti, i sentimenti e la sensualità di chi li possiede: attraverso la loro sopravvivenza alle vite ed alle storie umane solo essi sono in grado di descrivere il carattere dei loro possessori. Una simile concezione quasi

---

28. Arredò infatti per prima quella di via Borgogna e poi quella di Via Gregoriana. Ambedue gli appartamenti erano destinati ad ospitare l'amante Barbara Leoni. Si veda G. Gatti, *Le Abitazioni romane di Gabriele D'annunzio*, Staderini Editore, Roma, 1956, pp. 166-169.

29. M. Praz, *Bellezza e bizzarria. Saggi Scelti*, a cura di A. Cane, Mondadori, Milano, pp. 649-765.

30. Hendrix, cit., p. 290

31. G. D'Annunzio, *Il Piacere*, Treves, Milano, 1912, pp. 2, 16-17.

animistica degli oggetti, si era già espressa all'interno del mondo colto del Rinascimento italiano, in cui gli ambienti quotidiani diventavano anche luoghi di ricordo e di mnimotecnica utili per legare ai ricordi personali anche i significati storici. Fu nel periodo umanistico-rinascimentale che sorse l'idea di uno spazio particolare, di uno studiolo posto in un piccolo palazzo o in una villetta adiacente alla propria abitazione che il letterato concepiva come un ambiente ideoneo al proprio lavoro, in cui raccogliere oggetti e reperti antichi di suo gusto atti a stimolarne anche l'immaginazione, la memoria ed il ricordo storico. Si pensi allo studiolo di Cosimo de' Medici o meglio ancora del figlio Lorenzo. Ambedue furono degli eccezionali raccoglitori sia di oggetti antichi che di opere contemporanee: queste ne stimolarono il mecenatismo e la genialità oltre a regalarci nel tempo, gli inestimabili tesori presenti oggi in molti musei fiorentini. D'Annunzio si ispirava proprio a questo tipo di arte, che oltre ad offrirgli la possibilità di costruirsi una propria identità sociale ed artistica, fosse in grado di consacrarlo anche letterariamente, come successe già a partire dall'uscita al pubblico dei due romanzi de *Il Piacere* e de *Il Fuoco*.

Nel 1898, il Vate prese in affitto dal marchese Giacinto Viviani della Robbia, una bella villa quattrocentesca sulla collina di Settignano, già appartenuta alla storica famiglia toscana dei Capponi e per questo denominata "La Capponcina"³². Essa fu la prima dimora in cui D'Annunzio riuscì realmente a materializzare la propria ambizione di crearsi e di proporsi al suo pubblico come una vera opera d'arte. In un luogo in cui egli si sentiva in grado di esprimere appieno la sua sensibilità e che poteva fungere anche

---

32. Storica famiglia di origine senese, i Capponi furono presenti a Firenze già dal Tredicesimo secolo. Furono politicamente attivi in città, cercando dapprima di bilanciare il gioco politico tra le grandi famiglie borghesi, tra cui quella dei Medici. Famosa è rimasta su tutti i libri di storia italiani la frase dell'ambasciatore e condottiero Pier Capponi, che nel 1494 quando Carlo VIII di Francia discese in Italia per conquistare Napoli, alle minacce del monarca ed alle sue esose pretese finanziarie, incitando i suoi concittadini rispose: «e se voi suonerete le vostre trombe, noi daremo alle nostre campane!». La famiglia Capponi ebbe in seguito varie vicissitudini politiche con i Medici: essi ordirono anche una congiura, poi sventata, contro il Cardinale Giovanni de' Medici. In seguito, tuttavia, sotto il ducato di Alessandro de' Medici, anche le grandi famiglie cittadine, che come i Capponi che avevano sostenuto la Repubblica, entrarono nel Senato organizzato dal Duca Alessandro. I Capponi poterono così rinnovare i loro commerci ed il loro patrimonio, divenendo più tardi conti e poi marchesi. Amanti dell'arte, furono mecenati di artisti famosi come il Pontorno del quale furono i commissionari delle opere che ornano la Cappella a loro intitolata in Santa Felicità, mentre è del Bronzino il ritratto del giovane Lodovico Capponi. I vari rami familiari possedevano molteplici palazzi e ville sparse per tutta Firenze. Al marchese Gino Capponi, famoso statista e letterato del Risorgimento, è tuttora dedicata una via in città.

da crogiuolo in cui fondere tutte le sue sensazioni estetiche e poetiche, il poeta compose durante gli undici anni in cui vi dimorò, alcuni dei suoi più bei capolavori letterari come *La Gioconda*, *La Gloria*, *La Francesca da Rimini*, *La figlia di Iorio*, *La Fiaccola sotto il moggio*, *Più che l'amore*, *La nave*, *la Fedra* e le *Laudi*. A pochi passi dalla Capponcina, dall'altro lato della strada, si trovava la villetta in cui viveva la sua celebre compagna Eleonora Duse, dimora che il Vate soprannominò La Porziuncola, rievocando nella sua semplicità architettonica la piccola chiesa di pietra creata nel Trecento ad Assisi da San Francesco. La Capponcina fu concepita dal poeta come una specie di laboratorio di lavoro di tipo cinquecentesco, da cui trarre fonti di ispirazione creativa ed immaginativa³³. Egli amò farsi fotografare spesso in questa villa, in compagnia dei suoi bellissimi cani, in atteggiamento da poeta-dandy o come un signore del Rinascimento «nella mia villa di Settignano per compiacere un de' dei miei spiriti allora dominante, io ritrovava senza sforzo i costumi ed i gusti del Rinascimento, fra cani, cavalli e belli arredi» e possiamo aggiungere noi anche tante belle donne, oltre alla Duse che lo amò per quasi dieci tormentati anni³⁴.

La dimora per D'Annunzio assunse così una funzione peculiare, sconfinando alla fine da quello che razionalmente sarebbe dovuta rimanere e cioè un luogo creativo ed un porto sicuro in cui un letterato poteva svolgere indisturbato il proprio lavoro. Essa invece acquistò sempre di più, agli occhi del poeta, dei nuovi connotati psicologici, estetici e sociali, che la portarono a farla coincidere con l'idea esteriore di sè stesso. Essa finì per assumere alla fine, l'aspetto monumentale del Vittoriale degli Italiani, che troverà il proprio spazio nell'immaginario collettivo e sociale del Novecento. Tale immaginario, trova il culmine nell'Atto di Donazione

---

33. Benigno Palmerio il medico veterinario abruzzese che fu il segretario-amministratore di Gabriele D'Annunzio e della sua leggendaria dimora a Settignano, testimonia la vita pubblica e privata del poeta durante i mitici anni passati alla «Capponcina», parte integrante della dannunziana «favola bella» allestita e di continuo artisticamente ridisegnata dal suo protagonista. Si veda B. Palmerio, *Con D'Annunzio alla Capponcina*, Vallecchi, Firenze, 1995 e *Carteggio con Benigno Palmerio*, a cura di M. M. Cappellini e R. Castagnola, 2003. Informazioni dettagliate sulla villa e tutti gli oggetti in essa contenuti si trovano inoltre nel Catalogo della Collezione Gabriele d'Annunzio esistente nella villa di Settignano: mobili antichi, quadri, stoffe, maioliche, vetri di Murano, ferri, cuoi, bronzi, marmi, riproduzioni artistiche in terracotta, mobili ed oggetti d'uso ed arredamenti da giardino, Impresa Vendite Galardelli-Mazzini, Firenze, 1911, quando purtroppo sia essa che gli arredi, vennero messi all'asta nella storica vendita del 24 aprile 1910, non avendo il poeta saldato i debiti con i suoi numerosi creditori.

34. Piero Gibellini, *Gabriele D'Annunzio, l'arcangelo senza aureola*, Editoriale Bresciana, Brescia 2008, pp. 1-109.

della casa nell'1924, da parte del poeta verso tutti gli italiani. In quest'atto D'Annunzio stesso sosterrà, nell'espressione dei suoi sentimenti verso il popolo, che «tutto qui è dunque una forma della mia mente, un aspetto della mia anima, una prova del mio fervore»³⁵.

In tempi più recenti, per un certo periodo il Vittoriale venne meno apprezzato dai critici letterari. La sua eccessiva musealizzazione sembrava infatti avergli giocato a sfavore, tratteggiando il suo creatore come un uomo senz'altro geniale ma anche feticista e vuoto, perennemente affissato dai debiti e dalle pretese materiali delle sue donne, come quelle di Alessandra di Rudinì, che lo portarono nel 1910 sull'orlo della bancarotta e lo condussero per cinque anni in esilio in Francia³⁶.

A partire dalla metà degli anni Ottanta però, una nuova generazione di critici ha saputo saggiamente riconsiderare quelli che erano stati considerati come eccessi dannunziani, favorendone invece le parti migliori, quelle più intime e delicate. Vennero intraprese così nuove iniziative culturali ed estetiche come il restauro, nel 1993, della casa natale di Pescara del poeta e la creazione del Parco Letterario di Anversa degli Abruzzi ad egli dedicato proprio nei luoghi che gli furono sempre cari, ed infine anche la giusta valorizzazione di tutti i posti in cui visse o si trovò a soggiornare.

---

35. Anna Villari, *D'Annunzio ed il Vittoriale, Guida storico-artistica*, Silvana Editoriale, Milano.

36. Alessandra Carlotti di Rudinì conobbe il poeta quando egli aveva 41 anni. La Marchesa Starrabba di Rudinì vedova Carlotti aveva allora ventisette anni e proveniva da una famosa famiglia sicula molto attiva in politica. Suo padre infatti era stato Presidente del Consiglio e Sindaco di Palermo. La loro storia, intensa e passionale, durò quattro anni in cui ella pretese di avere in esclusiva l'amante, divenuto ormai un simbolo nazionale. D'Annunzio l'assecondò, dissipando molte delle sue energie fisiche ed economiche. Durante quel periodo infatti egli più che nella sua produzione artistica, spese il suo tempo soprattutto per organizzare alla Capponcina una vita di lusso, fasti ed eccessi tendenti ad enfatizzare l'amore tra lui e la giovane donna, che egli soprannominò Nike e che riuscì, per prima e per ultima, nell'impresa di tenerlo legato e fedele a sè per quasi un lustro. In questo periodo però la vena poetica del Vate sembra essersi spenta, distratta e sommersa dall'amore esclusivo reclamato dall'amante e dalle insistenze dei creditori che aspettavano con impazienza il riscatto dei tantissimi debiti da egli contratti. Dopo quattro anni alla fine, il D'Annunzio decise di chiudere il rapporto con la bella Nike, riprendendo il controllo della propria vita ed esercitando l'amore verso altre donne come la contessa fiorentina Giuseppina Mancini. La Di Rudinì non si rassegnò mai alla fine di quest' amore, tanto da rinchiudersi dopo aver subito una profonda depressione, abbandonando la vita mondana ed i suoi due figli, nel Convento del Carmelo della Trinità a Paray Le Monial nei Pirenei, dove divenne monaca di clausura e Superiora con il nome di Madre Maria del Gesù. Sulla vita della marchesa si veda Gigi Moncalvo, *Alessandra di Rudinì, dall'amore per d'Annunzio al Carmelo*, ed. Paoline, Milano, 1994 e Giordano Bruno Guerri, *Gabriele D'Annunzio ed Alessandra di Rudinì*. Carteggio, Silvana Editoriale, Milano 2013.

Επιστημονική Επετηρίς

Perchè, bisogna riconoscere che solo D'Annunzio riuscì per i suoi tempi ad incarnare in sè contemporaneamente la figura di un vero sperimentatore dell'arte, di uno straordinario scrittore e poeta, di un fervente politico e militare, di un maestro eccelso del gusto e della bellezza, e senza dubbio anche del primo, vero e grande imprenditore di sè stesso.

RIASSUNTO

La vita di Gabriele D'Annunzio fu eccezionale, come eccezionale fu il suo contributo in tutti i campi culturali in cui si trovò ad operare. Poeta, drammaturgo, politico, militare, giornalista e patriota italiano, il pescarese incarnò senz'altro il simbolo del decadentismo italiano. La sua arte fu inoltre determinante per la cultura di massa, finendo per influenzare usi e costumi del suo tempo e creando quella corrente, non solo letteraria, che verrà denominata dannunzianesimo. Attraverso un'analisi dei luoghi e delle dimore in cui questo poeta italiano visse ed operò si può ricostruire la sua vita con i suoi amori e grandi i momenti di ispirazione letteraria che sancirono la sua fortuna di poeta e di drammaturgo. L'affetto mai sopito per la sua terra d'Abbruzzo, la vita frizzante della Capitale, il decadentismo meridionale di Napoli, le fastose ville toscane e soprattutto il Vittoriale di Gardone di Riviera conducono D'Annunzio alla composizione di opere memorabili come *La Fiaccola sotto il Moggio*, *La figlia di Iorio*, *Il Piacere*, *Il Fuoco*, *Il trionfo della Morte* e molti altri capolavori letterari di livello mondiale. Attraverso la personalizzazione delle proprie dimore, il Vate Italiano realizzò anche la sua trasformazione personale, in cui è l'ambiente quotidiano a rappresentare il favoloso scenario all'interno del quale egli riusciva a sviluppare la sua natura artistica. Esse, quindi, non rappresentano soltanto lo sfondo della sua avventurosa vita ma, al contrario, sono la parte più integrante del gusto estetico che permeò tutta la sua produzione letteraria.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τόποι και χώροι διαμονής του D'Annunzio,
ανάμεσα σε έρωτες, αισθητική και ποιητική τέχνη

Η ζωή του Gabriele D'Annunzio υπήρξε μοναδική όπως μοναδική υπήρξε και η συμβολή του σε όλους τους τομείς του πολιτισμού με τους οποίους καταπιάστηκε. Ποιητής, δραματουργός, στρατιωτικός, δημοσι-

Luoghi e dimore dannunziani tra amori

ογράφος, ο Ιταλός πατριώτης από την Pescara αποτελεί το κατεξοχήν σύμβολο του ιταλικού decadentismo. Η τέχνη του υπήρξε καθοριστική για τη διαμόρφωση του πολιτισμού στη χώρα του, επιδρώντας στα ήθη και τα έθιμα του καιρού του και δημιουργώντας ολόκληρο ρεύμα, όχι μόνον λογοτεχνικό, που ονομάζεται dannunzianesimo. Με βάση τους τόπους και τους χώρους διαμονής, όπου έζησε και δημιούργησε ο ποιητής, μπορεί να φωτισθούν πτυχές της ζωής του, σφραγισμένες με έρωτες και καταξιωμένες με σημαντικές στιγμές έμπνευσης, που τον καθιέρωσαν ως ποιητή και δραματουργό. Η ακατάβλητη αγάπη του για τη γενέθλια γη τού Abruzzo, η πολυτάραχη ζωή του στη Ρώμη, ο decadentismo της Νεάπολης, οι πολυτελείς τοσκανικές επαύλεις και κυρίως το Vittoriale ενέπνευσαν τον D'Annunzio, κατά τη συγγραφή σημαντικών έργων του, παγκοσμίου φήμης, όπως τα *La Fiaccola sotto il Moggio*, *La figlia di Iorio*, *Il Piacere*, *Il Fuoco*, *Il trionfo della Morte* κ.ά. Με την περιγραφή των χώρων της καθημερινής διαβίωσής του, ο συγγραφέας γνωστοποιεί και αποκαλύπτει το περιβάλλον μέσα στο οποίο ανέπτυξε την καλλιτεχνική του φύση. Δεν πρόκειται απλώς και μόνον για χώρους που αποτελούν τον καμβά μιας πολυτάραχης ζωής, αλλά για συστατικά αισθητικού ύφους που διαπνέουν όλη τη λογοτεχνική παραγωγή του.

ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ
Επίκουρος καθηγητής
Τμήμα Γαλλικής
Γλώσσας και Φιλολογίας

«VIVE LA REPUBLIQUE... FRANÇAISE»
Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΓΑΛΛΙΑ ΩΣ ΣΥΜΒΟΛΟ
ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΕΥΟΜΕΝΟΥΣ
ΣΤΟ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ

Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930, η πολιτική αντίθεση ανάμεσα στη Γαλλία και στην Ελλάδα, δεν θα μπορούσε να' ναι μεγαλύτερη. Με πολίτευμα αβασίλευτης δημοκρατίας, η πρώτη τελούσε από τον Ιούνιο του 1936, υπό τη διακυβέρνηση μιας πλατιάς συμμαχίας κεντρικών και κεντροαριστερών κομμάτων, που συγκρότησαν το Λαϊκό Μέτωπο (1936-1938). Μετά την πραξικοπηματική κατάλυση των δημοκρατικών θεσμών από τον Ιωάννη Μεταξά, τον Αύγουστο του 1936, στην Ελλάδα επικράτησε, αντίθετα, ένα καθεστώσ βασιλευομένης δικτατορίας, με έντονα στοιχεία αυταρχικής διακυβέρνησης. Οι δύο αυτοί αντίθετοι κόσμοι ήρθαν σε άμεση επαφή, όταν τον Απρίλιο του 1937, ο Γάλλος Υπουργός Παιδείας της κυβέρνησης του Λαϊκού Μετώπου, επισκέφτηκε την Ελλάδα, στα πλαίσια των εορτασμών για την Εκατονταετηρίδα από την ίδρυση του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών¹. Επρόκειτο, εξ όσων είναι μέχρι σήμερα γνωστά, για το πρώτο επίσημο ταξίδι ενός μέλους της κυβέρνησης του Front Populaire στην ελληνική επικράτεια, οχτώ μήνες περίπου μήνες μετά την επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος.

Το ίδιο το γεγονός της επίσκεψης του Υπουργού Παιδείας Jean Zay στην Ελλάδα δεν είναι άγνωστο². Στο κείμενο που ακολουθεί θα επι-

---

1. Για τους εορτασμούς της Εκατονταετηρίδας του ΕΚΠΑ, βλ. μεταξύ άλλων, Κώστας Γαβρόγλου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Χάιδω Μπάροκουλα, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών [1837-1937] και η ιστορία του*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα, 2014, σ. 229-231 Βασίλη Γκόνη, *Η πολιτική του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου απέναντι στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 1936-1941*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, 2017, σσ. 42-46.

2. Βλ. ειδικότερα L. Flitouris, *A la recherche d'une véritable politique culturelle internationale. La présence culturelle et spirituelle de la France en Grèce de la fin de la Grande*

Επιστημονική Επετηρίς

χειρήσω, στηριζόμενος σε προϋπάρχουσες έρευνες και ανατρέχοντας σε γνωστές πηγές, να ανασυνθέσω κριτικά, καταρχάς, το ίδιο το ιστορικό γεγονός. Θα επιδιώξω, παράλληλα, να εμπλουτίσω την παραπάνω ανασύνθεση, αναδεικνύοντας νέα, αναξιοποίητα μέχρι σήμερα τεκμήρια, που φωτίζουν λιγότερο γνωστές πτυχές του πολιτικού απόηχου της επίσκεψης του Γάλλου υπουργού. Τέλος, θα προτείνω μια επανερμηνεία της πολιτικής σημασίας των κινητοποιήσεων που πυροδότησε η επίσκεψη Zay, καθώς, όπως θα επιδιώξω να δείξω, συγκροτούν μια κομβική στιγμή στις προσπάθειες των αντιπολιτευόμενων στο δικτατορικό καθεστώς να αντιπαρατεθούν σ' αυτό και να προσδώσουν σ' αυτήν τη δημοκρατική εναντίωση μια συλλογική και δυναμική διάσταση. Με άλλα λόγια, μια στενότερη σύνδεση του πολιτικού αντίκτυπου του ταξιδιού του Γάλλου υπουργού με την ιστορία της αντίστασης στη δικτατορία του Μεταξά μου φαίνεται εξαιρετικά γόνιμη.

Την άνοιξη του 1937, ο πρέσβης της Ελλάδας στη Γαλλία, Νικόλαος Πολίτης μετέφερε στον Γάλλο Υπουργό Παιδείας, κατ' εντολή του «Πρόεδρου της ελληνικής κυβέρνησης», όπως εύκολα εικάζει κανείς, επίσημη πρόσκληση συμμετοχής στους εορτασμούς που διοργάνωνε το Πανεπιστήμιο Αθηνών³. Ούτε ο Jean Zay, αλλά ούτε και ο Ιωάννης Μεταξάς, μπορούσαν τότε να φανταστούν ότι η εθιμοτυπικού χαρακτήρα υπουργική επίσκεψη, που αποτύπωνε τη γαλλική συμμετοχή στους εορτασμούς που διοργάνωσε το αθηναϊκό ίδρυμα, θα αποκτούσε έναν έντονα πολιτικό χαρακτήρα. Ως προσκεκλημένος της ελληνικής κυβέρνησης, ο Zay είχε άλλωστε ως δεδηλωμένη πρόθεσή του να σεβαστεί τους κανόνες της φιλοξενίας, αποφεύγοντας συστηματικά ο,τιδήποτε θα μπορούσε, με τις πράξεις ή με τα λόγια του, να παρερμηνευτεί και να φέρει σε δύσκολη θέση τις ελληνικές αρχές⁴.

Το πρόγραμμα του Γάλλου Υπουργού κατά τη διάρκεια της δεκαήμερης διαμονής (15-24 Απριλίου 1937) στην ελληνική επικράτεια, περιλάμβανε σειρά συναντήσεων με Έλληνες αξιωματούχους (βασιλιά, Πρόεδρο της Κυβέρνησης, Υφυπουργό Εξωτερικών, Υπουργό Παιδείας, Κυβερνήτη της πόλεως των Αθηνών, κ. ά.), κατάθεση στεφάνου στο μνημείο του

Guerre aux années 1960, διδακτορική διατριβή, Université de Versailles, 2004, σσ. 122-135· Λ. Φλιτούρης, «Όψεις της πνευματικής αντίστασης στη δικτατορία του Μεταξά: η επίσκεψη Jean Zay στην Αθήνα του 1937», *ΚΙ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό 2002. Πρακτικά, Θεσσαλονίκη*, 2003, σσ. 547-559.

3. Jean Zay, *Souvenirs et solitude*, Belin, Παρίσι, 1983⁵ (πρώτη έκδοση 1946), σ. 263.

4. Ό.π., σ. 267.

Άγνωστου Στρατιώτη, επαφές με μέλη της γαλλικής παροικίας, με ελληνογαλλικούς συλλόγους, επισκέψεις στα γαλλικά ιδρύματα της πόλεως των Αθηνών, συμμετοχή στον πανηγυρικό εορτασμό του πανεπιστημιακού ιδρύματος, περιηγήσεις σε μνημεία και αρχαιολογικούς χώρους, ταξίδια στη Θεσσαλονίκη, στους Δελφούς και σε πόλεις της Πελοποννήσου⁵. Ακολουθούσε δηλαδή τους τύπους μιας επίσημης επίσκεψης, μεγάλος μέρος της οποίας αναλωνόταν σε επαφές με αξιωματούχους του καθεστώτος και συμμετοχή σε εθιμοτυπικού χαρακτήρα εκδηλώσεις. Η προβλεπόμενη συνάντηση με τον ποιητή Κωστή Παλαμά (1859-1943), στην οικία του, ιδέα πιθανότατα του νεοελληνιστή και καθηγητή νεοελληνικής φιλολογίας στη Σορβόνη, Humbert Pernot, που συνόδευε τον Jean Zay στο ταξίδι του, συνιστούσε τη μόνη παρέκκλιση σε σχέση με τις εδραιωμένες πρακτικές μιας τέτοιου τύπου επίσκεψης ανώτατου κρατικού αξιωματούχου⁶. Ο Zay θέλησε, επιπλέον, να προσδώσει στο πρώτο ταξίδι της ζωής του στην Ελλάδα το χαρακτήρα μιας τουριστικής περιήγησης, μετακινούμενος και εκτός Αθηνών και επισκεπτόμενος χώρους αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Τίποτα δεν έμοιαζε, επομένως, να προμηνύει τις μαζικές πολιτικές κινητοποιήσεις που προκάλεσε αναπάντεχα η παρουσία του υπουργού του Front Populaire στην ελληνική επικράτεια, από την πρώτη κιόλας μέρα της άφιξής του. Η επίσκεψη του Zay λειτούργησε ως θρυαλλίδα που απελευθέρωσε συσσωρευμένα αισθήματα εναντίωσης στο αυταρχικό καθεστώς, που εκδηλώθηκαν, επιπλέον, δημόσια και επανειλημμένα.

Στη συνέχεια θα εστιάσω την ανάλυσή μου σε τρία επεισόδια, κατά τα οποία κορυφώθηκαν οι αντιδικτατορικές εκδηλώσεις, με την ευκαιρία της παρουσίας του Jean Zay στην Αθήνα. Πρόκειται για τη θερμή υποδοχή που επιφυλάχτηκε στον Γάλλο υπουργό όταν έφτασε στην ελληνική πρωτεύουσα, στις 15 Απριλίου του 1937· την επεισοδιακή δεξίωση του Zay από την *Ligue Francohellénique des Jeunes* στον Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσό, στις 20 Απριλίου· και την εξίσου επεισοδιακή διενέργεια στο Καλλιμάρμαρο φοιτητικών αθλητικών αγώνων, κατά των διάρκειας των οποίων το καθεστώς έγινε αποδέκτης μαζικών αποδοκιμασιών, παρουσία του Γάλλου υπουργού. Για να εξιστορήσω τα παραπάνω επεισόδια, θα καταφύγω σε δύο βασικές πηγές: τα απομνημονεύματα του Jean Zay (*Souvenirs et solitude*), γραμμένα κατά τη διάρκεια του φυλάκισής του

5. Εθνικά Αρχεία Γαλλίας (στο εξής Ε.Α.Γ.), Αρχείο Marcel Abraham 312AP, «Programme du séjour en Grèce de Jean Zay».

6. J. Zay, *ό.π.*, σ. 266-267.

Επιστημονική Επετηρίς

από το καθεστώς του Βισί στα χρόνια της Κατοχής και τα οποία εκδόθηκαν μετά θάνατον, και την αφήγηση των παραπάνω γεγονότων από τον Σπύρο Λιναρδάτο, που βασίζεται, εν πολλοίς, σε μαρτυρίες φοιτητών που συμμετείχαν σ' αυτά⁷. Έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς πόσο συγκλίνουν οι δύο παραπάνω αφηγήσεις. Γράφει ο Λιναρδάτος σχετικά με το πρώτο επεισόδιο:

Ο Γάλλος υπουργός από την πρώτη στιγμή που έφτασε στην Ελλάδα έγινε αντικείμενο θερμών εκδηλώσεων από το Λαό και ιδιαίτερα από τη φοιτητική νεολαία. Ο Ελληνικός Λαός με τον τρόπο αυτό εκδήλωνε τη συμπάθειά του στις δημοκρατικές δυνάμεις και την αντίθεσή του στο φασισμό. Στις 15 Απριλίου το απόγευμα, χιλιάδες φοιτητές και άλλοι νέοι (πάνω από χίλιοι ομολογούσαν ότι ήταν οι διευθυνόμενες από τη δικτατορία εφημερίδες της εποχής) υποδέχτηκαν έξω από το ξενοδοχείο της 'Μεγάλης Βρεταννίας' το Γάλλο υπουργό με επευφημίες, ζητωκραυγές και συνθήματα υπέρ της Γαλλίας και της Δημοκρατίας. Ακολούθησε διαδήλωση στην οδό Πανεπιστημίου που έφτασε ως το Πανεπιστήμιο και διαλύθηκε στις παρόδους προς την οδό Ακαδημίας⁸.

Ο Zay θυμάται την υποδοχή που του επιφυλάχτηκε κατά την άφιξή του στο κέντρο της Αθήνας, ερχόμενος από το αεροδρόμιο υδροπλάνων στο Μεγάλο Πεύκο, ως εξής:

Κατά την άφιξή μου, με υποδέχτηκαν καμιά εικοσαριά φοιτητές και φοιτήτριες, οι οποίοι παρείσφρησαν μεταξύ του Γάλλου πρέσβη και του Έλληνα ομολόγου μου, του κ. Γεωργακόπουλου, για να μου επιδώσουν ανθοδέσμες στα χρώματα της Γαλλίας. Όπως πληροφορήθηκα, λίγες μέρες αργότερα, στην πραγματικότητα πάνω από 2.000 φοιτητές είχαν κανονίσει να συναντηθούν στο αεροδρόμιο, αλλά είχαν βίαια διασκορπιστεί από τις αστυνομικές δυνάμεις, που ανέχτηκαν την παρουσία μόνο μιας μικρής ομάδας. Οι επίσημες προσπάθειες για να μετριάσουν τον ενθουσιασμό ή για να αποκρύψουν τον αληθινό νόημά του απέβησαν μάταιες. [...] Τα πλήθη συγκεντρώνονταν κατά το πέρασμά μας και φώναζαν: "Vive la République!..." ύστερα, παίρνοντας ανάσα και μετά από μια πονηρή παύση, πρόσθεταν, "...française"⁹.

7. Σπύρος Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1988, σσ. 250-260.

8. Σ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 255-256.

9. J. Zay, *ό.π.*, σσ. 265-266.

Αλλού αναφέρεται ότι ο αριθμός των διαδηλωτών φοιτητών και νέων ξεπερνούσε τους 1.000¹⁰. Η παραπάνω εκτίμηση δεν είναι, όμως, εύκολο να ελεγχθεί και να επιβεβαιωθεί, με βάση τα διαθέσιμα μέχρι στιγμής ιστορικά τεκμήρια. Εάν τα παραπάνω αριθμητικά δεδομένα αληθεύουν, τότε η άφιξη του Zay προκάλεσε, αναμφίβολα, μια από τις μαζικότερες κινητοποιήσεις αντίθεσης στο δικτατορικό καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου από την εγκαθίδρυσή του. Δεν θα' ταν, επομένως, υπερβολικό να ισχυριστεί κανείς ότι το φοιτητικό σώμα έτεινε να μετατραπεί σ' ένα φορέα μαζικής και δημόσιας εναντίωσης στο δικτατορικό καθεστώς.

Είναι δύσκολο επί του παρόντος, να αποφανθεί κανείς σε ποιο βαθμό οι παραπάνω μαζικές κινητοποιήσεις ήταν αυθόρμητες ή οργανωμένες από αντικαθεστωτικές ομάδες. Είναι, όμως, γνωστό ότι οι φοιτητικοί κύκλοι βρισκόταν σε κατάσταση αναβρασμού, ήδη από τις αρχές του 1937. Η απομάκρυνση καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών, γνωστών για τα δημοκρατικά τους φρονήματα, όπως ο Α. Σβώλος και ο Π. Λορεντζάτος, είχε πυροδοτήσει εκδηλώσεις διαμαρτυρίας¹¹. Τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν ότι μέρος του φοιτητικού πληθυσμού της Αθήνας γνώριζε, παρά τον αστυνομικό έλεγχο και την καταστολή, μια περίοδο έντονης πολιτικής ριζοσπαστικοποίησης. Η άφιξη του Jean Zay στην Ελλάδα, τον Απρίλιο του 1937, έδωσε μια ισχυρή ώθηση σ' αυτές τις πρώτες φοιτητικές και νεολαϊστικές κινήσεις εναντίωσης στη δικτατορία του Μεταξά.

Αυτό φάνηκε για ακόμη μια φορά, όταν λίγες μέρες αργότερα, στις 20 Απριλίου, η παρουσία του Γάλλου Υπουργού σε μια δεξίωση που διοργανώθηκε προς τιμήν του, οδήγησε σε νέα επεισόδια και σε νέες δημόσιες εκδηλώσεις αντίθεσης στο δικτατορικό καθεστώς. Ας δούμε πως αφηγείται ο Λιναρδάτος το περιστατικό:

Αλλά η σοβαρότερη και πιο οργανωμένη εκδήλωση των φοιτητών έγινε στις 20 Απριλίου. Την ημέρα εκείνη η Ελληνογαλλική Ένωση Νέων έδινε στον "Παρανασό" δεξίωση προς τιμήν του Γάλλου υπουργού και της γαλλικής αντιπροσωπείας. Στη δεξίωση μίλησε ο μεγάλος νεοελληνιστής Γάλλος καθηγητής Περόν. Η αίθουσα ήταν γεμάτη από σπουδαστές και άλλους νέους, αλλά και από μυστικούς αστυνομικούς του Μαναδιάκη. Μόλις φάνηκε ο Ζαν Ζαί, η αίθουσα και οι γύρω χώροι άρχισαν να σείονται από τις επευφημίες και τις φωνές. Ζή-

10. ΟΚΝΕ, 1922-1943, εκδόσεις «Οδηγητής», σ. 54 παρατίθεται από Χρήστο Λάζο, *Ελληνικό φοιτητικό κίνημα 1821-1973*, Αθήνα, Γνώσεις, 1987, σ. 56.

11. Κώστας Γαβρόγλου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Χάιδω Μπάρκουλα, *ό.π.*, σ. 254.

Επιστημονική Επετηρίς

τω η Δημοκρατία! Κάτω ο Φασισμός! Οι εκδηλώσεις συνεχίστηκαν σ' όλη τη διάρκεια της δεξίωσης. Οι μουσικοί απομόνωσαν μερικές ομάδες νέων και άρχισαν συλλήψεις. Οι φοιτητές αντιστάθηκαν και έγινε συμπλοκή. Τελικά πιάστηκαν 20 περίπου σπουδαστές που οδηγήθηκαν στη Γενική Ασφάλεια. Αργότερα τους μετέφεραν στην Ακροναυπλία όπου τους απομόνωσαν σε ιδιαίτερο θάλαμο. Τέλος αφέθηκαν ελεύθεροι ύστερα από έντονα διαβήματα της Γαλλικής πρεσβείας στην Κυβέρνηση¹².

Γι' άλλη μία φορά η αφήγηση Λιναρδάτου συμπίπτει, σε γενικές γραμμές, με τις ενθυμήσεις του Zay. Ο τελευταίος δεν παρέλειψε στα απομνημονεύματά του να αναφερθεί στο περιστατικό της 20^{ης} Απριλίου. Γράφει σχετικά:

Όταν εισήλθα στο “Παρνασσό”, μια τεράστια βοή ακούστηκε και σε λίγο ήχησε η Μασσαλιώτιδα : “Ζήτω η Γαλλία! Ζήτω η Δημοκρατία”. Όταν προέκυψε και πάλι μια σχετική ησυχία, από μια γωνιά ακούστηκαν κάποιοι –αντιδιαδηλωτές ή προβοκάτορες– να φωνάζουν: “Ζήτω η 4^η Αυγούστου ! Ζήτω ο Μεταξάς!”. Αυτό στάθηκε αρκετό για να ξεσπάσει μια συμπλοκή. Τραπέζια και καρέκλες ρίχνονταν σωρηδόν. Βρισκόμουν, ανήμπορος, στο μέσο ενός άγριου καυγά. Ευτυχώς, ο διακεκριμένος νεοελληνιστής, που με συνόδευε, ο κ. Humbert Pernot, καθηγητής στη Σορβόνη, και ο οποίος μιλούσε άπταιστα ελληνικά, κατάφερε να ανεβεί στο βήμα και μ' ένα δυναμικό λογίδριο να αποκαταστήσει την τάξη¹³.

Στην εκδήλωση για τον Zay στο Παρνασσό είχε παραβρεθεί, εκτός από τον Pernot, και ο καθηγητής της Νομικής στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αλέξανδρος Σβώλος (1892-1956)¹⁴. Εκλεγμένος στην έδρα του Συνταγματικού Δικαίου το 1929, τον Μάρτιο του 1935 είχε αποπεμφθεί από τη θέση του στα πλαίσια των εκκαθαρίσεων του καθηγητικού σώματος, λόγω προφανώς των δημοκρατικών του φρονημάτων. Τον Ιανουάριο του 1936, επανήλθε στο Πανεπιστήμιο, για λίγους μόνο μήνες, καθώς τον Αύγουστο, με την επιβολή της δικτατορίας, συνελήφθη από την

12. Σ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 258.

13. J. Zay, *ό.π.*, σ. 267.

14. Για τον Σβώλο, βλ. Γεώργιος Κασσιμάτης – Γεώργιος Αναστασιάδης (επιμ.), *Ο Αλέξανδρος Σβώλος. Ο συνταγματολόγος, ο πολιτικός, ο οραματιστής*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, 2009.

Ειδική Ασφάλεια και εξορίστηκε¹⁵. Η φήμη του «δημοκράτη» που συνόδευε τον Σβώλο είχε ως αποτέλεσμα όταν εμφανίστηκε στην αίθουσα του Παρνασσού να γίνει δεκτός από τους παριστάμενους φοιτητές με ζητωκραυγές υπέρ της Δημοκρατίας και κατά του Φασισμού¹⁶. Ο διαπρεπής συνταγματολόγος πλήρωσε, όμως, ακριβώς τη συμμετοχή του στην εκδήλωση προς τιμήν του Zay. Συνελήφθη λίγο αργότερα και εξορίστηκε εκ νέου σε νησιά των Κυκλάδων. Ο Octave Merlier ενημέρωσε, στα τέλη Απριλίου, τον διευθυντή του πολιτικού γραφείου του Γάλλου Υπουργού για τις διώξεις που υπέστη ο Σβώλος, επιχειρώντας, προφανώς, να εξασφαλίσει μια γαλλική διπλωματική παρέμβαση υπέρ του Έλληνα πανεπιστημιακού¹⁷. Η προσπάθεια αυτή δε φαίνεται να τελεσφόρησε. Η παρουσία του στην εκδήλωση για τον Zay στοίχισε τελικά στον Σβώλο δύο χρόνια εξορίας.

Η επεισοδιακή δεξίωση του Γάλλου Υπουργού στο Παρνασσό δημιούργησε προβλήματα και στους διοργανωτές της, τον *Ελληνογαλλικό Σύνδεσμο Νέων* (Ligue francohellénique des Jeunes), που είχε πρωτοστατήσει γενικότερα στην υποδοχή του Γάλλου πολιτικού. Για τη γαλλόφιλη αυτή νεανική οργάνωση λίγα στοιχεία είναι γνωστά, παρά το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε στην υποδοχή του Zay και παρά την πλούσια πολιτιστική δράση που ανέπτυξε μεταπολεμικά. Φαίνεται ότι ιδρύθηκε το 1936 στους κόλπους του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών, με πρωτοβουλία του καθηγητή και μετέπειτα διευθυντή του, Octave Merlier¹⁸. Ο Σύνδεσμος δε στεγάστηκε, όμως, στα κτήρια του γαλλικού ιδρύματος, αλλά διέθετε δικά του γραφεία στο κέντρο της Αθήνας, στην οδό Βουλής¹⁹. Στα μέλη του περιλαμβανόταν απόφοιτοι γαλλικών πανεπιστημιακών ιδρυμάτων και μαθητές του Ινστιτούτου. Έχοντας θέση ως βασική αποστολή του τη διάδοση της γαλλικής κουλτούρας, ο γαλλόφιλος σύλλογος δεν συνιστούσε πολιτική οργάνωση. Σύμφωνα με γαλλικό διπλωματικό έγγραφο, την ίδια περίοδο δραστηριοποιούνταν στην Ελλάδα ένας ελληνο-γερμανικός σύνδεσμος νέων και ένας ελληνο-ιταλικός σύνδεσμος νέων. Παρά τη σημαντική υποστήριξη που έτυχε ο πρώτος από διάφορους φορείς, δεν κατάφερε,

---

15. Βλ. Ακρίτας Καϊδατζής, «Ο Αλ. Σβώλος και το Πανεπιστήμιο Αθηνών: μια περιπετειώδης σχέση», https://www.constitutionalism.gr/1707-o-al-sbwlos-kai-to-panepistimio-atinwn-mia-peripet/#_ftn7.

16. Αλκης Ρήγος, *Τα κρίσιμα Χρόνια 1935-1941*, Παπαζήση, Αθήνα, 1995, σσ. 86-87.

17. Εθνικά Αρχεία Γαλλίας, Αρχείο M.Abraham, 312AP, φάκ. 11, Octave Merlier στον J.Zay, Αθήνα, 20 Απριλίου 1937.

18. L. Flitouris, *ό.π.*, σ. 128.

19. Εθνικά Αρχεία Γαλλίας, Αρχείο M.Abraham, 312AP, φάκ. 11, G. Michalidès, Président de la Ligue francohellénique des Jeunes, 28 Μαΐου 1937.

Επιστημονική Επετηρίς

όμως, να στρατολογήσει ένα μεγάλο αριθμό φοιτητών. Για τον δεύτερο αναφέρεται, στην την ίδια πάντοτε πηγή, ότι η δράση του παρέμενε περιορισμένη²⁰. Από το παραπάνω αρχειακό τευχάριο γαλλικής προέλευσης συναγεται, επομένως, ότι ο Ελληνογαλλικός Σύνδεσμος Νέων συγκροτούσε μια από τις πολυπληθέστερες και πιο δραστήριες νεανικές οργανώσεις κατά τον πρώτο χρόνο της μεταξικής δικτατορίας, με ισχυρή διείσδυση στο φοιτητικό πληθυσμό. Εκτίμηση, που με βάση και τα υπόλοιπα διαθέσιμα στοιχεία, δε φαίνεται να' ναι ανακριβής.

Για τον *Ελληνογαλλικό Σύνδεσμο Νέων* έχει υποστηριχτεί ότι συγχέντρωνε άτομα που εμφορούνταν από δημοκρατικές ιδέες. Σύμφωνα με την ίδια πάντοτε μελέτη, τα μέλη του βρέθηκαν συχνά, γι' αυτό το λόγο, υπό αστυνομική παρακολούθηση, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις οι δραστηριότητές τους παρεμποδίστηκαν από τις αρχές ασφαλείας²¹. Στα τέλη Απριλίου του 1937, ο Merlier ενημέρωνε με επιστολή του τον Γάλλο υπουργό ότι το δικτατορικό καθεστώς ετοιμαζόταν, μετά τα γεγονότα στον Παρνασσό, να ασκήσει δίωξη στα μέλη του *Συνδέσμου* και να διαλύσει την νεανική οργάνωση²². Φαίνεται ότι, σε κάθε περίπτωση, τα γεγονότα του Απριλίου 1937 σηματοδότησαν μια καμπή στη ιστορία του γαλλόφιλου συλλόγου. Η οργάνωση είχε τεθεί πια στο στόχαστρο των υπηρεσιών του καθεστώτος και αυτό εξηγεί πιθανότατα την απουσία αναφορών σ' αυτήν τα επόμενα χρόνια. Η ανάμνηση της προπολεμικής της πετυχημένης δράσης της, όμως, παρέμεινε ισχυρή και αυτό εξηγεί, εν πολλοίς, την μεταπολεμική αναβίωσή της από τους πρώτους μήνες της Απελευθέρωσης, ως *Union Francohellénique des Jeunes*, αυτή τη φορά.

Στο αρχείο του Octave Merlier έχει εντοπιστεί ένας κατάλογος απόμων που συνελήφθησαν και κρατούνταν από τις ελληνικές αρχές ασφαλείας²³. Πρόκειται πιθανότατα για άτομα που τέθηκαν σε κράτηση μετά τα γεγονότα στον σύλλογο Παρνασσό. Στον κατάλογο αναγράφονται συνολικά 13 ονοματεπώνυμα, ενώ αναφέρεται για το καθένα απ' αυτά αναφέρεται και η κοινωνική του ιδιότητα. Σύμφωνα με την παραπάνω πηγή, 11 συλληφθέντες κρατούνταν στη Γενική Ασφάλεια.

20. Εθνικά Αρχεία Γαλλίας, Αρχείο M.Abraham, 312AP, φάκ. 11, «La propagande étrangère en Grèce».

21. L. Flitouris, *ό.π.*, σ. 128.

22. Εθνικά Αρχεία Γαλλίας, Αρχείο M.Abraham, 312AP, φάκ. 11, Octave Merlier στον J. Zay, Αθήνα, 20 Απριλίου 1937.

23. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αρχείο Οκτάβιου Μερλιέ, φάκ. B2, «Visite de Jean Zay 1937», χωρίς χρονολογία.

Πρόκειται για τους : Φαίδωνα Βεγλερή, εντεταλμένο διδασκαλίας στη Νομική Σχολή, Ανδρέα Καραμπάτσο, φοιτητή νομικής, Ελευθέριο Διαμαντίδη, φοιτητή νομικής, Νικόλας Καμπάνη, φοιτητή ιατρικής, Ελένη Καμπάνη, φοιτήτρια οδοντιατρικής, Δωροθέα Καλούτση, φοιτήτρια σχολής φυσικών επιστημών, Κωνσταντίνο Παπαδόπουλο, φοιτητή σχολής φυσικών επιστημών, Βρασίδα Μακρή, φοιτητή Ανωτάτης Εμπορικής, Αντώνη Μυρίδο, φοιτητή, Δ. Δημάκος, φοιτητή. Άλλοι τρεις συλληφθέντες, κρατούνταν στην Ειδική Ασφάλεια, σύμφωνα με την ίδια πάντοτε πηγή. Πρόκειται για τους : Γιώργο Σίμο, φοιτητή της Φιλοσοφικής, και τους φοιτητές νομικής, Αργύρη Θεοδωρόπουλο και Αργύρη Καρράς. Στο σχετικό έγγραφο σημειωνόταν, επίσης, ότι στην Ειδική Ασφάλεια κρατούνταν ακόμη τρεις-τέσσερις φοιτητές, των οποίων τα ονοματεπώνυμα δεν ήταν γνωστά.

Η παρουσία του παραπάνω έγγραφου στο αρχείο του Merlier μοιάζει να επιβεβαιώνει την πληροφορία σύμφωνα με την οποία, όπως προαναφέρθηκε, οι γαλλικές διπλωματικές αρχές παρενέβησαν προκειμένου να εξασφαλιστεί η απελευθέρωση των συλληφθέντων²⁴. Συμμετέχοντες στην εκδήλωση φρόντισαν να καταρτίσουν έναν κατάλογο με τα ονοματεπώνυμα και τις ιδιότητες όσων κρατούνταν από τις αστυνομικές αρχές, όσο γίνεται πληρέστερο. Ο κατάλογος προωθήθηκε κατόπιν στον καθηγητή του Ινστιτούτου, ώστε να ενημερωθούν στη συνέχεια οι γαλλικές διπλωματικές αρχές και να ασκηθούν πιέσεις προς τις ελληνικές αρχές. Όπως είδαμε άλλωστε πιο πάνω, ο Merlier είχε επιχειρήσει, κατά τον ίδιο τρόπο, να εξασφαλίσει παρέμβαση του Γάλλου Υπουργού υπέρ του Σβώλου, ο οποίος, αν και δεν αναφέρεται στο έγγραφο, τελούσε και αυτός υπό κράτηση. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο φιλέλληνας καθηγητής του Ινστιτούτου βρισκόταν σε στενή επαφή με τους συμμετέχοντες στις εκδηλώσεις και δεν δίστασε να μεσολαβήσει προς τους συμπατριώτες του προκειμένου να βοηθηθούν οι Έλληνες δημοκράτες. Υποφιαζόμενο το δι-αμεσολαβητικό ρόλο που ασκούσε το γαλλικό ίδρυμα, ως σύνδεσμος μεταξύ των νεανικών δημοκρατικών κύκλων και των γαλλικών αρχών, το καθεστώς είχε θέσει, άλλωστε, το διδακτικό προσωπικό του ιδρύματος υπό αστυνομική παρακολούθηση, σύμφωνα τουλάχιστον με μαρτυρία του Roger Millieux²⁵.

24. L. Flitouris, *ό.π.*, σ. 129· Γ. Γιάνναρης, *ό.π.*, σ. 496.

25. Βλ. L. Flitouris, *ό.π.*, σ. 125.

Επιστημονική Επετηρίς

Όλοι οι συλληφθέντες ήταν φοιτητές, σχεδόν στο σύνολό τους σπουδαστές του πανεπιστημίου Αθηνών. Αξίζει να σημειωθεί εδώ η παρουσία μεταξύ των 13 συλληφθέντων δύο φοιτητριών. Το παραπάνω έγγραφο συνιστά μια ακόμη ένδειξη ότι στις εκδηλώσεις υποδοχής και δεξίωσης του Jean Zay πρωτοστάτησαν φοιτητικοί κύκλοι. Ο κατάλογος περιλάμβανε και έναν νεαρό πανεπιστημιακό, τον 34χρονο Φαίδωνα Βεγλερή (1903-1998), υφηγητή της Νομικής Σχολής. Με σπουδές νομικής στη Γαλλία (1919-1927), απόφοιτος των πανεπιστημίων του Μπορντώ και του Παρισιού, απ' όπου κατείχε και διδακτορικό τίτλο στο διοικητικό δίκαιο, ο Βεγλερής εξελέγη, το 1935, Υφηγητής Διοικητικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Μαζί με τους φοιτητές, κινητοποιήθηκαν, επομένως, και ορισμένοι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι. Σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Merlier, ο Βεγλερής τέθηκε υπό κράτηση με την κατηγορία ότι «έσπρωξε» μέλος των υπηρεσιών ασφαλείας, ο οποίος τον εμπόδιζε να επισκεφτεί τον Jean Zay στο ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετανία²⁶. Όπως και ο συνάδελφός του, ο Σβώλος, ο νεαρός γαλλοσπουδαγμένος πανεπιστημιακός πλήρωσε της συμμετοχή του στις εκδηλώσεις υποδοχής του Γάλλου Υπουργού, αρχικά, με φυλάκιση, αργότερα, με εκτόπιση στην Αίγινα. Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας επί μεταξικής δικτατορίας σφυρηλάτησε, όμως, τα δημοκρατικά ιδεώδη του νεαρού Έλληνα νομικού. Όπως είναι γνωστό, ο Βεγλερής δεν δίστασε να ασκήσει δημόσια κριτική εναντίον του Στέμματος κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών, το 1965, και, αργότερα, κατά τη διάρκεια της Χούντας των Συνταγματαρχών, ανέπτυξε, από το Στρασβούργο όπου είχε καταφύγει ως αυτοεξόριστος, σημαντική αντιστασιακή δράση.

Διδάσκοντες και φοιτητές της Νομικής Σχολής Αθηνών πρωτοστάτησαν, όπως φαίνεται, στις κινητοποιήσεις εναντίον της μεταξικής δικτατορίας, με την ευκαιρία της επίσκεψης στην Αθήνα του Γάλλου Υπουργού του Λαϊκού Μετώπου. Δύο από τους διδάσκοντές του, ο Σβώλος και ο Βεγλερής, περιλαμβάνονται στα θύματα των διώξεων που ασκήθηκαν ύστερα από τα γεγονότα του Απριλίου του 1937. Επίσης, μεταξύ των συλληφθέντων φοιτητών, οι περισσότεροι ήταν της Νομικής. Ας σημειωθεί, τέλος, ότι οι υπηρεσίες του καθεστώτος είχαν εκδηλώσει έντονη δυσσάρεσκεια εναντίον του Κοσμήτορα της Νομικής Σχολής. Του καταλόγι-

---

26. Εθνικά Αρχεία Γαλλίας, Αρχείο M. Abraham, 312AP, φάκ. 11, Octave Merlier στον J. Zay, Αθήνα, 20 Απριλίου 1937.

ζαν ότι είχε διαβάσει με «ανατρεπτικό» τρόπο το κείμενο αναγόρευσης του Jean Zay σε επίτιμο διδάκτορα του Πανεπιστημίου²⁷.

Σε κάθε περίπτωση, κάθε δημόσια εμφάνιση του Jean Zay δημιουργούσε προβλήματα στο μεταξικό καθεστώς. Η παρουσία του πυροδοτούσε ένθερμες δημόσιες εκδηλώσεις υπέρ του δημοκρατικού πολιτεύματος και έντονες επικρίσεις εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος. Οι μεταξικές αρχές τον αντιλήφθηκαν εκ νέου, όταν ο Γάλλος Υπουργός παρέστη, ως προσκεκλημένος, στους φοιτητικούς αθλητικούς αγώνες που διοργανώθηκαν στο παναθηναϊκό στάδιο. Γράφει σχετικά ο Λιναρδάτος:

Μεγάλες αντιφασιστικές εκδηλώσεις έγιναν και στο Στάδιο κατά την διάρκεια των φοιτητικών αθλητικών αγώνων. Οργανωτική επιτροπή από μέρους της ΚΟΑ (Κομμουνιστική Οργάνωση Αθήνας) ήταν οι Παύλος Νεφελούδης, Αδαμόπουλος (αυτοκινητιστής), κ. α. Άλλη οργανωτική επιτροπή είχε η νεολαία. Το στάδιο ήταν κατάμεστο από κόσμο. Η εμφάνιση του υπουργού Διοικήσεως Πρωτεύουσας έδωσε αφορμή για εκδηλώσεις άγριας αποδοκιμασίας της δικτατορίας και του ίδιου του 'γραφικού' αθλητοπατέρα και χιτλερικού Κ. Κοτζιά. Μόλις φάνηκε ο Ζαν Ζαι, ο κόσμος ξέσπασε ζητωκραυγές για τη Γαλλία και τη Δημοκρατία, ενώ χιλιάδες προκηρούξεις γέμιζαν το Στάδιο. Αστυνομικός επεσήμανε ορισμένους διαδηλωτές, λίγο πριν αρχίσουν οι εκδηλώσεις και πήγε να τους συλλάβει (Νεφελούδη, Αδαμόπουλο). Μα του ξέφυγαν. Τους προστάτευαν οι οργανωμένες αντιδικτατορικές ομάδες, που τους κάλυψαν κατά την έξοδο από το Στάδιο²⁸.

Μέλη του κομμουνιστικού κόμματος επιχείρησαν να εκμεταλλευτούν τον πολιτικό αναβρασμό που προκαλούσε κάθε φορά η δημόσια εμφάνιση του Jean Zay για να δώσουν ακόμη μεγαλύτερη διάσταση στην αντιδικτατορική τους δράση. Όσα έγιναν εκείνη την ημέρα στο Παναθηναϊκό Στάδιο, οι ενθουσιώδεις εκδηλώσεις υπέρ του Γάλλου Υπουργού, από τη μια, που εκλαμβάνονταν ως σύμβολο της δημοκρατίας, και οι δημόσιες επικρίσεις εναντίον του καθεστώτος της μεταξικής δικτατορίας, από την άλλη, επιβεβαιώνονται και από άλλες πηγές²⁹. Τις έντονες και μαζικές αποδοκιμασίες που εκδηλώθηκαν εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος κατά τη διάρκεια των αγώνων στο Καλλιμάρμαρο αντιλήφθηκε και

---

27. Ό.π.

28. Σ. Λιναρδάτος, ό.π., 259. Βλ. επίσης Γιώργου Γιάνναρη, *Φοιτητικά κινήματα και ελληνική παιδεία*, Αθήνα, Εκδόσεις Το Ποντίκι, 1993, σσ. 496-497.

29. Βλ. σχετικά L. Flitouris, ό.π., σ. 129.

Επιστημονική Επετηρίς

ο παριστάμενος Jean Zay. Δεν παρέλειψε, άλλωστε, να αναφερθεί σ' αυτές, έστω και εν συντομία, στις ενθυμήσεις του. Γράφει σχετικά, αναφερόμενος ειδικότερα στον βασιλέα Γεώργιο Β':

Παραβρέθηκα στο πλάι του σε μια αθλητική εκδήλωση στο μεγάλο στάδιο της Αθήνας, το οποίο αποτελούσε μία αναβίωση του αρχαίου σταδίου χωρητικότητας 40.000 θέσεων, και ένιωσα έντονη έκπληξη, καθώς ο μονάρχης, κατά την είσοδό του, έγινε δεκτός με μια εντυπωσιακή καταγίδα σφυριγμάτων αποδοκιμασίας. Διαπιστώνοντας την ταραχή μου, ο βασιλιάς γύρισε και μου πε: "Εδώ είναι όπως στη Νέα Υόρκη και στη Μασσαλία, οι επευφημίες εκφράζονται με σφυρίγματα"³⁰.

Οι αποδοκιμασίες των θεατών δεν στράφηκαν, επομένως, μόνο εναντίον του δικτάτορος και των εκπροσώπων του καθεστώτος. Άγγιξαν και τον ίδιο το μονάρχη. Η βασιλευομένη δικτατορία καταγγέλθηκε έτσι στο σύνολό της. Οι ζητωκραυγές υπέρ της δημοκρατίας και ακόμη περισσότερο η δημόσια και μαζική απόρριψη της αυταρχικής κυβέρνησης της 4^{ης} Αυγούστου, σ' ένα κατάμεστο στάδιο, παρουσία ξένων επισήμων και παρά την αστυνομική παρουσία, αποτέλεσε, αναμφίβολα, ένα βαρύ πλήγμα για τον Ιωάννη Μεταξά. Οι τελετές προβολής του καθεστώτος, μέσω του πανηγυρικού εορτασμού των 100χρονων του πανεπιστημιακού ιδρύματος, δεν εξελίχθηκαν όπως ο ίδιος επιθυμούσε. Είναι χαρακτηριστικό απ' αυτήν την άποψη ότι ακόμη και ο φιλοκυβερνητικός τύπος αναγκάστηκε να παραδεχθεί ότι τα επεισόδια στο Στάδιο είχαν αποδυναμώσει τη διεθνή εικόνα της ελληνική κυβέρνησης³¹.

Ο Γάλλος Υπουργός έγινε αποδέκτης θερμότατων εκδηλώσεων όχι μόνο κατά την άφιξή του στο ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετανία, στη δεξίωση στο Παρνασσό και στους αγώνες στο στάδιο, αλλά και σε άλλες στιγμές κατά τη διάρκεια της διαμονής στην Ελλάδα : κατά την εναρκτήρια τελετή στο Πανεπιστήμιο, κατά την επίσκεψη του στην Ακρόπολη, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στους Δελφούς. Όταν επισκέφτηκε το ιερό μνημείο της Αθήνας, φοιτητές διέκοψαν την πορεία του αυτοκινήτου του και του ζήτησαν να μιλήσει υπέρ της δημοκρατίας και εναντίον του φασισμού³². Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Jean Zay στα απομνημονεύματά του, παρότι, κατά τις μετακινήσεις του, παρακολουθούνταν στε-

30. J. Zay, *ό.π.*, σ. 269.

31. Βλ. L. Flitouris, *ό.π.*, σ. 129.

32. Σ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 256.

νά από δύο αυτοκίνητα γεμάτα με αστυνομικούς, άγνωστοι περαστικοί κατάφεραν να του γλιστρήσουν ένα σημείωμα στο χέρι, πριν εξαφανιστούν. Ζητούσαν από τον Γάλλο υπουργό να μην κρίνει την Ελλάδα με βάση το επίσημο πρόσωπό της³³. Όπως έχει εύστοχα επισημανθεί ο Jean Zay αντιμετώπιστηκε από τους Έλληνες πολίτες, κυρίως τους δημοκράτες ως «υπουργός του Λαϊκού Μετώπου και όχι ως υπουργός Παιδείας μιας ξένης χώρας»³⁴. Οι παραπάνω ένθερμες εκδηλώσεις συμπάθειας προς το πρόσωπό του, προς τη Γαλλία και το δημοκρατικό της καθεστώς, δεν άφησαν ασυγκίνητο τον Γάλλο υπουργό. Είναι δε χαρακτηριστικό απ' αυτήν την άποψη ο Jean Zay, ενθουμούμενος το ταξίδι του στην Ελλάδα με την ευκαιρία του θανάτου του πρέσβη Νικολάου Πολίτη, τον Μάρτιο του 1942, αφιερώνει πολλές σελίδες για να το αφηγηθεί, με πλήθος πληροφοριών, στις ενθυμήσεις του³⁵.

Πώς επηρέασε η επίσκεψη του Jean Zay στην Ελλάδα, τον Απρίλιο του 1937, τις απόπειρες εναντίωσης στη μεταξική δικτατορία; Παρά το αυξανόμενο ενδιαφέρον τα τελευταία χρόνια για το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου και την παραγωγή πολλών μελετών που εξετάζουν διάφορες πτυχές του³⁶, το ειδικότερο ζήτημα της αντίστασης στη δικτατορία δεν έχει τύχει, εξ όσων γνωρίζω, συστηματικής διερεύνησης. Η πληρέστερη μελέτη που διαθέτουμε παραμένει ακόμη το βιβλίο του Σπ. Λιναρδάτου³⁷. Στη βάση της παραπάνω ενδελεχούς έρευνας προκύπτει η ακόλουθη συνολική εικόνα. Την άνοιξη του 1937, οι προσπάθειες δημιουργίας ενός κινήματος αντιπαραθέσης στο καθεστώς βρίσκονταν σ' ένα κρίσιμο στάδιο. Οι διαμαρτυρίες πολιτικών προσώπων, μέσω υπομνημάτων και διαβημάτων, από τις πρώτες κιόλας ημέρες του πραξικοπήματος, δεν δημιουργήσαν καμιά δυναμική και δεν έδειξαν να ανησυχούν τον δικτάτορα. Οι απόπειρες δυναμικής αντίδρασης από συνδικαλισμένους εργάτες και αγρότες, υπό την επιρροή του ΚΚΕ, τέθηκαν γρήγορα υπό τον έλεγχο των δυνάμεων ασφαλείας, χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία. Οι κομμουνιστές συνέχισαν τον αντιδικτατορικό αγώνα τους σε καθεστώς παρανομίας, δέχτηκαν όμως ισχυρά πλήγματα, καθώς η δικτατορία αποδείχτηκε ιδιαίτε-

33. J. Zay, *ό.π.*, σ. 266.

34. Λ. Φλιτούρης, *ό. π.*, σ. 554.

35. J. Zay, *ό.π.*

36. Βλ., μεταξύ άλλων, Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή*, Ευρασία, Αθήνα, 2009.

37. Ο Λιναρδάτος αφιερώνει πάνω από 200 σελίδες για τη μελέτη της αντίστασης στη μεταξική δικτατορία, βλ. Σ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 207-438.

Επιστημονική Επετηρίς

ρα αποτελεσματική στις επιχειρήσεις καταστολής, προβαίνοντας σε συλλήψεις και εκτοπίσεις³⁸. Στα τέλη του 1936 και στις αρχές του 1937, οι προσπάθειες συγκρότησης πλατιών αντιδικτατορικών μετώπων, που θα συνένωναν διαφορετικές πολιτικές δυνάμεις στον αγώνα κατά του καθεστώτος, άρχισαν να καρποφορούν, όπως δείχνει μεταξύ άλλων η δραστηριοποίηση του Αντιδικτατορικού Μετώπου Νέων³⁹. Η δράση του δείχνει ότι το κίνημα αντίστασης είχε αρχίσει να διεισδύει και να αυξάνει της επιρροή του στους χώρους της νεολαίας και των σπουδαστών. Αυτό αποτυπώθηκε, μεταξύ άλλων, με δυναμικές ενέργειες, όπως διανομή προκηρύξεων και αναγραφή συνθημάτων στην Αθήνα, με πρωτοβουλία κυρίως πολιτικοποιημένων φοιτητών, μελών αριστερών οργανώσεων⁴⁰.

Η πολιτική σημασία της επίσκεψης του Zay στην Ελλάδα έγκειται στο γεγονός ότι προσέδωσε μια ισχυρή δυναμική σ' αυτό που μπορεί κανείς να διακρίνει ως μια νέα φάση του αγώνα αντίστασης στη δικτατορία του Μεταξά, όταν η σκυτάλη των κινητοποιήσεων πέρασε από τους οργανωμένους πολιτικά χώρους σ' ένα ευρύ νεολαιίστικο αντιδικτατορικό κίνημα, όπου πρωτοστάτησαν κυρίως φοιτητές. Η παρουσία του Γάλλου Υπουργού του Λαϊκού Μετώπου λειτούργησε, όπως είδαμε, καταλυτικά. Έδωσε την ευκαιρία στους αντικαθεστωτικούς να εκδηλώσουν δημόσια και μαζικά την αντίθεσή τους στη δικτατορία στην ίδια την πρωτεύουσα της χώρας. Την ευκαιρία αυτή την έδωσε άθελα του, σε ορισμένες περιπτώσεις, το ίδιο το αυταρχικό καθεστώς με τις μεγαλειώδεις τελετές που διοργάνωσε. Η νέα φάση αντίστασης σηματοδότησε ουσιαστικά το πέρασμα από τις «πεταχτές» συγκεντρώσεις των ολίγων πολιτικά οργανωμένων στις πολυπληθείς διαδηλώσεις και στις μαζικές αποδοκιμασίες.

Η δυναμική που απέκτησε το φοιτητικό αντιδικτατορικό κίνημα με την επίσκεψη Jean Zay δε φαίνεται, άλλωστε, να εξαντλείται στα γεγονότα του Απριλίου του 1937 στην Αθήνα. Οι ταραχές και οι διαμαρτυρίες εναντίον του καθεστώτος που ξέσπασαν στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του ίδιου χρόνου, οργανωμένες κυρίως από φοιτητές του τοπικού πανεπιστημίου, αλλά και η διοργάνωση νέων αντιδικτατορικών συλλαλητηρίων από σπουδαστές της Αθήνας τον Μάρτιο του 1938, θα πρέπει

---

38. Στο ίδιο, σσ. 208-255.

39. Στο ίδιο, σ. 230.

40. Κ. Γαβρόγλου, Β. Καραμανωλάκης, Χ. Μπάρκουλα, *ό.π.*, σ. 254.

να θεωρηθούν ως η συνέχειά του⁴¹. Η εντατικοποίηση της καταστολής στους φοιτητικούς κύκλους⁴² και η επίμονη προσπάθεια του καθεστώτος να διεισδύσει στον πανεπιστημιακό χώρο, μέσω της Ε.Ο.Ν. και της Φοιτητικής Φάλαγγας Εθνικής Νεολαίας⁴³, δείχνει ακριβώς την ανησυχία που προκάλεσε η εκδήλωση αυτής της νέας φάσης αντίστασης στις δικτατορικές αρχές.

Ως υπουργός της κυβέρνησης του Λαϊκού Μετώπου, της πλατιάς αντιφασιστικής συμμαχίας που συγκροτήθηκε στη Γαλλία μετά τα γεγονότα του Φεβρουαρίου του 1934, όταν θεωρήθηκε ότι η Γ' Γαλλική Δημοκρατία απειλήθηκε από αντικοινοβουλευτικές ακροδεξιές ομάδες, ο Jean Zay συμβόλιζε τον αγώνα ενάντια στη ναζιστική και φασιστική απειλή. Σ' ένα άλλο επίπεδο, ο Γάλλος πολιτικός συμβόλιζε, επίσης, το ίδιο το κοινοβουλευτικό καθεστώς, που είχε αυθαίρετα καταλύσει ο Μεταξάς, από τον Αύγουστο του 1936. Ο Γάλλος πολιτικός συμβόλιζε ακόμη την αβασίλευτη δημοκρατία, το πολίτευμα που είχε επικρατήσει στην Ελλάδα από το 1924 έως και το 1935, πριν ανατραπεί με πραξικοπηματικό τρόπο. Με άλλα λόγια, ο Zay ήταν φορέας πολλαπλών πολιτικών συμβολισμών, που απέκτησαν ξεχωριστή σημασία στην Ελλάδα, οχτώ μήνες μετά την διάλυση της Βουλής και δύο περίπου χρόνια μετά την αυθαίρετη κατάλυση της ελληνικής μεσοπολεμικής δημοκρατίας και την παλινόρθωση της μοναρχίας. Στο πρόσωπό του συνενώθηκαν αντιφασίστες και δημοκράτες. Το νεαρό της ηλικίας του ήταν ένα ακόμη στοιχείο που ενίσχυσε την τάση ταύτισης της σπουδάζουσας και μη νεολαίας με τον Γάλλο πολιτικό. Ο 32χρονος Zay έμοιαζε σχεδόν συνομήλικος με τους διαμαρτυρόμενους νέους σε σχέση με τον δικτάτορα, που μετρούσε υπερδιπλάσια χρόνια ζωής.

Όπως έχει εύστοχα επισημανθεί «τα εκατοντάχρονα από την ίδρυση του πανεπιστημίου αποτέλεσαν μια εξαιρετική ευκαιρία προβολής για το μεταξικό καθεστώς», που επεδίωξε να αποδείξει, τόσο στο εσωτερι-

---

41. Σ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 286-287· Χ. Λάζος, *ό.π.*, σσ. 260-261.

42. Χ. Λάζος, *ό.π.*, σσ. 497-49· Α. Φλιτούρης, «Όψεις πνευματικής αντίστασης...», *ό.π.*, σσ. 555-556· «Ενοικιάζεται και ο Πρύτανης δεν νοιάζεται». *Φοιτητές και πανεπιστήμιο στο Μεσοπόλεμο. Συζητούν Α. Χριστοδούλου – Β. Καραμανωλάκης*, ΑΣΚΙ, Αθήνα, 2021, σσ. 24-25.

43. Βασίλης Γκόνης, *Η πολιτική του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου απέναντι στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 1936-1941*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Ιστορίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2017, σσ. 63-64.

Επιστημονική Επετηρίς

κό, όσο και στο εξωτερικό, ότι έχαιρε ευρείας αποδοχής⁴⁴. Η δε παρουσία στις εορταστικές τελετές αντιπροσώπων ξένων χωρών είχε ως σκοπό να εξασφαλίσει στη μεταξική δικτατορία διεθνή αναγνώριση και νομιμοποίηση. Μόνο που ένας εκ των επίσημων προσκεκλημένων, ο Γάλλος υπουργός Jean Zay, αναδείχθηκε άθελά του σε «ταραχοποιό», σε ακούσιο υποκινητή διαμαρτυριών και ένθερμών εκδηλώσεων υπέρ της Δημοκρατίας, συμβάλλοντας καθοριστικά στο να μετατραπούν οι «φιέστες» του καθεστώτος σε μαζικές αντιδικτατορικές εκδηλώσεις. Η επίσκεψη του Zay στην Ελλάδα, όχι μόνο πυροδότησε ισχυρά δημοκρατικά αντανακλαστικά, αλλά δημιούργησε, επιπλέον, ένα ισχυρό κύμα γαλλοφιλίας, με έντονα πολιτικά χαρακτηριστικά και με επιρροή κυρίως σε νεότερες γενιές, που έμελλε να αναβιώσει εκ νέου στα χρόνια της Απελευθέρωσης.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το παραπάνω κείμενο εστιάζει στην πρόσληψη της Γαλλίας του Λαϊκού Μετώπου από μερίδα της ελληνικής κοινής γνώμης στα πρώτα χρόνια της δικτατορίας του Μεταξά, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930. Κεντρική θέση της μελέτης είναι ότι το γαλλικό δημοκρατικό και κοινοβουλευτικό πολιτικό καθεστώς αναδείχτηκε την περίοδο αυτή σε δημοκρατικό σύμβολο και πηγή έμπνευσης για τους αντιπολιτευόμενους στο δικτατορικό καθεστώς. Η νέα αυτή πρόσληψη της Γαλλίας έγινε ιδιαίτερα ορατή κατά τη διάρκεια της επίσκεψης στην Ελλάδα του Γάλλου υπουργού Παιδείας και μέλους της κυβέρνησης του Λαϊκού Μετώπου, Jean Zay, τον Απρίλιο του 1937, στα πλαίσια των εορτασμών για την εκατονταετηρίδα του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η έλευση του Γάλλου υπουργού πυροδότησε αναπάντεχα ένα ευρύ κίνημα διαμαρτυρίας ενάντια τόσο στο ίδιο το δικτατορικό καθεστώς και τους εκπροσώπους του, όσο και στη μοναρχία, που είχε πρόσφατα αποκατασταθεί πραξικοπηματικά, ύστερα από μια δεκαετή σχεδόν περίοδο αβασίλευτης δημοκρατίας. Προϊόν κινητοποιήσεων φοιτητών κυρίως κύκλων, που έτυχαν της υποστήριξης και ορισμένων πανεπιστημιακών δασκάλων, το πολιτικό αυτό κίνημα συνιστά τη μαζικότερη έκφραση αντίθεσης στο δικτατορικό καθεστώς, μέχρι και το τέλος της περιόδου Μεταξά. Υπ' αυτήν την έννοια, αποτελεί, παρά το βραχύβιο χαρακτήρα του, ένα κομβικό σημείο στις προσπάθειες των αντιπολιτευόμενων να συγχροτήσουν

---

44. Κ. Γαβρόγλου, Β. Καραμανωλάκης, Χ. Μπάρκουλα, *ό.π.*, σ. 231.

«*Vive la republique... Française*»

ένα ευρύ κίνημα αντίστασης στη μεταξική αυταρχική διακυβέρνηση. Η μελέτη βασίζεται σ' ένα ευρύ φάσμα πηγών που περιλαμβάνουν τεκμήρια από προσωπικά αρχεία (αρχείο O. Merlier, αρχείο M. Abraham), καθώς και εγγραφές από τις ενθυμήσεις του Jean Zay.

RÉSUMÉ

«*Vive la République... Française*»

La France républicaine comme source d'inspiration
aux opposants a la dictature du General Metaxas

Ce texte tente d'appréhender la perception de la France du Front Populaire dans l'opinion publique grecque pendant la période du régime dictatorial du général Metaxas, au cours de la deuxième moitié des années 1930. Il est notamment soutenu que le régime républicain et parlementaire français a été érigé en symbole et a servi de source d'inspiration pour les opposants grecs au régime autoritaire. Cette nouvelle perception de la France est devenue notamment visible lors de la visite en Grèce, en avril 1937, du ministre de l'Éducation nationale du gouvernement de Léon Blum Jean Zay, organisée à l'occasion des festivités pour le centenaire de l'Université d'Athènes. La visite ministérielle a déclenché inopinément un vaste mouvement de protestation à la fois contre la dictature et la monarchie, récemment rétablie, à la suite de la chute du régime républicain grec de l'entre-deux-guerres (1924-1935). Formé surtout par des étudiants et quelques universitaires et sévèrement réprimé par les services de sécurité, ce mouvement politique a été l'expression la plus massive d'opposition au régime dictatorial jusqu' à la fin de celui-ci en 1941. Dans ce sens, il marque un tournant dans les tentatives d'organiser une résistance active contre le gouvernement autoritaire de Metaxas. Notre recherche s'appuie sur un vaste éventail de sources, qui comprend, entre autres, des documents provenant d'archives privées (archives O. Merlier, archives M. Abraham), ainsi que les souvenirs de Jean Zay.

GERASIMOS ZORAS
Professore
Dipartimento di Lingua
e letteratura italiana

VINCENZO BIAGI IL PRIMO ITALIANISTA NELL'UNIVERSITÀ DI ATENE

Vincenzo Biagi, il primo docente di Lingua e letteratura italiana presso l'Università di Atene, è nato nel 1878 a Monteacuto delle Alpi, presso Lizzano Belvedere che dista 68 chilometri da Bologna. È caratteristico un componimento lirico che scrisse per la sua terra natale, intitolato «A Monteacuto dell'Alpe» le cui strofe iniziali recitano:

O Moneacuto, perla un dì smarrita
del silvestre Appenino in sulla traccia,
dove libai le prime aure di vita
d'una tenera madre in tra le braccia¹.

Ha scritto anche delle parole molto commoventi e piene d'amore per il padre Pietro Biagi, deceduto nel 1920: «Buono fu e magnanimo; solerte per la famiglia e per la scuola, dove insegnò per quarantacinque anni colla parola e coll'esempio. Da lui e da quella che per tutta la vita gli è stata saggia e dolce compagna, riconosco la parte migliore di me stesso: egli m'insegnò la disciplina del dovere e del lavoro anche rude, che a compenso solo in un'intima soddisfazione; egli mi iniziò tra i banchi della sua scuola elementare alla difficile arte d'insegnare per educare»². Vincenzo Biagi compì gli studi universitari alla Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Pisa (allora in via XXIX Maggio n. 3) dove si laureò il 4 luglio del 1902, dopo aver sostenuto la tesi di laurea dal titolo *L'autenticità e genuinità della "Quaestio de aqua et terra"* con relatore il professo-

---

1. Vincenzo Biagi, *Voci dell'anima*, parte I, Pisa, Simoncini, 1905, p. 8.

2. Vincenzo Biagi, «Pefazione», *Opere anonime e di dubbia autenticità nella letteratura italiana. I predanteschi: Il Fiore, Il Detto d'amore, L'Intelligenza*, Firenze, Bemporad, 1921, p. III.

re Vittorio Cian (al quale dedicò anche il sonetto «Il torrente»³). Scrive a proposito Pellegnini:

Vincenzo Biagi “di Pietro di Montecatino delle Alpi”, sull’Appennino bolognese, si laureò a Pisa presso la Facoltà di Filosofia e Lettere il 4 luglio 1902 “con punti novantanove su centodieci”, discutendo una tesi dal titolo *L’autenticità e genuinità della “Quaestio de aqua et terra”* (edita col titolo *La “Quaestio de aqua et terra” di Dante: bibliografia, dissertazione critica sull’autenticità, testo e commento, lessigrafia*, Modena, Vincenzi, 1907). Il Processo verbale per il suo esame di laurea conservato presso l’Archivio dell’Università (ma si veda anche l’*Annuario della R. Università di Pisa 1902-1903*, p. 446), da cui sono tratte le notizie anagrafiche, chiarisce che “la tesi con alcuni ritocchi” fu “giudicata degna di stampa”. La commissione era composta fra l’altro da Donato Iaia (presidente), Filippo Rosati (segretario), Alessandro Paoli, Mario Pelaez e Vittorio Cian che dovette seguire il lavoro di tesi (così pare evincersi dal volume di dedica *A Vittorio Cian*, dove l’articolo di Biagi 1909 [*L’Ode “La Chiesa di Polenta” di Giosuè Carducci*], è alle pp. 235-263). Successivamente, nel 1907-1908, Biagi risulta iscritto al primo anno della Facoltà di Lettere dell’Università di Bologna, come “già laureato in Lettere alla Regia Università di Pisa” (vd. Università di Bologna, Archivio Storico, fasc. 91)⁴.

Insegnò di seguito presso il Ginnasio di Modena, e dall’inizio degli anni Venti e per un decennio ottenne una cattedra presso l’Università di Pisa⁵, in qualità di insegnante privato con effetti legali di Letteratura italiana⁶. Bisogna ricordare che a quell’epoca era professore ordinario di Letteratura italiana Attilio Momigliano⁷, e di conseguenza era lui a scegliere i suoi collaboratori. Al contempo Biagi insegnava anche nel Liceo-Ginnasio “G.

---

3. Vincenzo Biagi, *Voci dell’anima*, cit., p. 35.

4. Paolo Pellegrini, *Dante tra Romagna e Lombardia. Studi di linguistica e filologia italiana*, Padova, libreriauniversitaria.it edizioni, 2016, p. 99, nota 155:

5. Vincenzo Biagi, «Prefazione», *Opere anonime e di dubbia autenticità nella letteratura italiana*, cit., p. IV: «Si sappia soltanto che questa volta non è veramente inteso che di offrire dei saggi, valendomi del materiale raccolto per lezioni svolte all’Università di Pisa nei due ultimi anni».

6. *Annuario Toscano. Guida Amministrativa, Professionale, Industriale e Commerciale della Regione. Città e Province di Arezzo, Firenze, Grosseto, Livorno, Lucca, Massa Carrara, Pisa, Pistoia, Siena. 1930-VIII, XXVa Edizione*, Direzione e amministrazione Via Ricasoli 63, Firenze, Telefono 26-533, Firenze, Ruffilli, 63, 1930, p. 18.

7. Ivi, p. 17.

Galilei” (Viale Regina Margherita) della stessa città⁸, e non aveva interrotto la sua attività di studioso di Dante e di altri poeti della letteratura italiana delle origini⁹. In quegli anni, come testimoniano i timbri sui libri, abitava in via S. Antonio, n. 19.

La sua vita cambiò agli inizi del 1934, allorché prese la decisione di lasciare l’Università di Pisa e la sua amata città per trasferirsi ad Atene ed occupare, in qualità di inviato del governo italiano, la cattedra di Lingua e letteratura italiana che era stata appena istituita. Più precisamente il 21 ottobre 1933 l’Ambasciata d’Italia in Atene aveva notificato al Ministero greco dell’Istruzione la proposta del Governo italiano di finanziare l’attivazione della cattedra di Lingua e letteratura italiana all’Università di Atene. Il senato accademico accettò la richiesta (24.10.1933) e di seguito l’Ambasciata italiana dichiarò (27.10.1933) che il Governo italiano aveva affidato l’incarico di insegnare il suddetto corso a Vincenzo Biagi¹⁰. Sull’istituzione, nel 1934, e sull’abolizione, nel 1940, della cattedra di Filologia Italiana all’Università di Atene, risulta illuminante il documento che fu inviato dal Rettore dell’Università di Atene Georgios Fotinòs al Ministero della Pubblica Istruzione il 16 novembre 1940, cioè un mese dopo lo scoppio della guerra greco-italiana, dove viene riportato quanto segue:

---

8. Ivi, p. 27.

9. Opere di Vincenzo Biagi: *–La Quaestio de aqua et terra di Dante Alighieri. Bibliografia, Dissertazione critica sull’autenticità, Testo e commento, Lessigrafia, Facsimili*, Modena, Vincenzi, 1907; *–Le Filippiche*, in *Miscellanea Tassoniana di studi storici e letterari pubblicata nella festa della Fossalta XXVIII giugno MDCCCXVIII*, a cura di Tommaso Casini e di Venceslao Santi, con Prefazione di Giovanni Pascoli, Bologna-Modena, Formiggini, 1908 [= *Le Filippiche*, Modena, Ferraguti, 1908]; *–«L’Ode “La Chiesa di Polenta” di Giosuè Carducci»*, in [Miscellanea] *A Vittorio Cian i suoi scolari dell’Università di Pisa (1900-1908)*, Pisa, Mariotti, 1909, pp. 235-263; *–«Giuseppe Boffito, L’Epistola di Dante Alighieri a Cangrande della Scala»*, *Bullettino della Società Dantesca Italiana. Rassegna critica degli Studi Danteschi*, nuova serie, vol. 16 / 1 (marzo 1909), pp. 21-37; *–Un episodio celebre della vita di Dante. L’autenticità dell’epistola Ilariana su documenti inediti*, Modena, Formiggini, 1910; *–L’Intelligenza: che sia e di chi*, Pisa, Mariotti, 1920; *–«Il Fiore, il Roman de la Rose e Dante»*, *Annali delle Università toscane*, vol. 40 / 3 (1921), pp. 61-144; *–Opere anonime e di dubbia autenticità nella letteratura italiana. I predanteschi: Il Fiore, Il Detto d’amore, L’Intelligenza*, Firenze, Bemporad, 1921; *–Dante e il Cardinale Niccolò da Prato*, Prato, La Tipografia, 1922; *–La prima storia del Pergamo di Giovanni Pisano*, Pisa, Mariotti, 1926; *–La Torre pendente di Pisa nella legenda, nella storia e nell’arte*, con documenti inediti, Pisa, Pacini-Mariotti, 1930; *–Laude votiva dei Pisani per la vittoria riportata nel 1087 su Timino re dei Saraceni: la morte di Ugo Visconti*, Pisa, Pacini-Mariotti, 1930; *–Antecedenti della Scuola Poetica Siciliana I*, Pisa, Giardini, 1936 *–Antecedenti della Scuola Poetica Siciliana II*, Estratto dal *Bollettino Storico Pisano*, n.s., vol. 6 (1938), Pisa, Giardini, 1938.

10. Vedi a proposito: Gerasimos Zoras, «Le lettere italiane nell’Università di Atene. Aspetti sconosciuti delle relazioni culturali italo-elleniche», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, vol. 31 (1996-1997), pp. 233-264.

Επιστημονική Επετηρίς

Έχομεν την τιμήν να γνωρίσωμεν Υμίν ότι η τέως ενταύθα Ιταλική Πρεσβεία δι' εγγράφου της από 21 Οκτωβρίου 1933 υπ' αριθμ. 7901 εγνώρισεν ημίν ότι η Ιταλική Κυβέρνησις παρεκάλει όπως ιδρυθῆ εν τῷ Πανεπιστημίῳ Αθηνῶν ἔδρα της Ιταλικῆς Φιλολογίας δαπάναις της Ιταλικῆς Κυβερνήσεως. Δια της από 24 Οκτωβρίου 1933 αποφάσεώς της ἡ Σύγκλητος του Πανεπιστημίου εν συνεννοήσει μετὰ του Σ[εβαστοῦ] Υπουργείου ἐνέκρινε τὴν πρότασιν περὶ ἰδρύσεως της ἔδρας ταύτης ὑπὸ της Ιταλικῆς Κυβερνήσεως, ἥτις δια της τότε εν Αθήναις Πρεσβείας της καὶ δια ρηματικῆς διακοινώσεως της 27 Οκτωβρίου 1933, εγνώρισεν ημίν ὅτι ἀνέθεσε τὴν ἔδραν ταύτην εἰς τὸν Καθηγητὴν του Πανεπιστημίου της Πίζας κ. Βικέντιον Μπιάτζι, ὅστις καὶ ἀνέλαβεν ἔκτοτε τὰ καθήκοντά του, μισθοδοτούμενος παρὰ της Κυβερνήσεώς του. Ἐπὶ τούτοις, ἔχομεν τὴν τιμήν να παρακαλέσωμεν Υμᾶς ὅπως γνωρίσητε ημίν τὰς ἐπὶ του προκειμένου ὁδηγίας Υμῶν περὶ της ἐκ τῶν περιστάσεων ἐπιβαλλομένης ἐνεργείας ημῶν¹¹.

Biagi fece la sua prolusione il 19 gennaio 1934, con argomento della lezione la poesia di Palamàs e di Pascoli. Contemporaneamente e con reciprocità veniva introdotto nell'Università di Roma l'insegnamento di Letteratura neoellenica, che fu affidato a Giorgio Zoras (1908-1982)¹², greco di madre senese, laureato in giurisprudenza (1928) e in scienze politiche (1929) nell'Università della Capitale italiana. Queste due cattedre saranno operative fino allo scoppio del secondo conflitto mondiale, per essere poi riattivate nel 1958, con la ripresa dei rapporti culturali italo-greci. Tra i due professori si sviluppò, come era naturale, uno stretto rapporto di amicizia e collaborazione; Biagi contribuì con cinque articoli¹³ alla *Rivista*

---

11. Pochi giorni più tardi, il 3 dicembre 1940, il Ministro della Pubblica Istruzione Nikolaos Spentzas, rispose al Rettore: «έχομεν τὴν τιμήν να γνωρίσωμεν ὅτι δέον να προβῆτε εἰς τὴν κατάργησιν της παρὰ τῷ Πανεπιστημίῳ Αθηνῶν υφισταμένης ἔδρας της Ιταλικῆς Φιλολογίας».

12. Per informazioni di carattere bio-bibliografico vedi in breve le voci relative nella *Enciclopedia Italiana*, nel *Dizionario Enciclopedico Italiano* e nel *Lessico Universale Italiano* (dell'Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani). Per un disegno biografico più dettagliato e ampio vedi P. Mastrodimitris, «Giorgio Zoras (1908-1982)», *Rivista di Cultura Classica e Medioevale*, vol. 24 (1982), pp. 131-134.

13. Si tratta dei seguenti articoli: «Ιταλοί φιλέλληνες: Ἐκτωρ Ρομανιόλι», *Rivista di cultura greco-italiana*, vol. 1 / 3 (giugno 1938), pp. 9-10; «Ἡ ἰταλικὴ λογοτεχνία δια τοὺς Ἕλληνας του '21», *Rivista di cultura greco-italiana*, vol. 1 / 4 (luglio 1938), pp. 1-2; «Ἐνας λησμονημένος φιλέλληνας: ὁ Ἰταλὸς ποιητὴς Μετζανόττε», *Rivista di cultura greco-italiana*, vol. 2 / 10 (ottobre 1939), pp. 345-348; «Ὁ Ἀμιλιος Τυπάλδος καὶ ἡ Ἑλληνικὴ ἀναγέννησις», *Rivista di cultura greco-italiana*, vol. 21 / 11 (novembre 1939), pp. 393-396; «Ἡ σύγχρονος ἰταλικὴ φιλολογία», *Rivista di cultura greco-italiana*, vol. 3 / 4 (aprile 1940), pp. 205-207.

di cultura greco-italiana. Pubblicazione mensile di cultura greco-italiana, pubblicata da Zoras a Roma nel periodo 1938-1940.

Ci interessa inoltre sottolineare le scelte didattiche di Biagi. Il suo interesse era centrato sulle tendenze letterarie e sugli aspetti storici che legavano culturalmente i due Paesi dal XV al XIX secolo. In particolare, negli *Ordini degli studi* dell'Università di Atene degli anni accademici del periodo 1934-1940, si riportano i programmi dei corsi tenuti da Biagi, sulla letteratura italiana e la letteratura comparata italiana – neellenica (insieme a quelli di altri professori straordinari e di altre lingue e letterature straniere: francese, tedesca e inglese):

[1934-1935:] «Μεγάλους τινάς συγγραφείς της Ιταλικής λογοτεχνίας: Dante, Foscolo, Carducci και σχέσεις αυτών μετά της νεωτέρας ελληνικής λογοτεχνίας»¹⁴; [1935-1936:] «Νεοέλληνας ποιητάς και συγγραφείς γράψαντας εις την Ιταλικήν γλώσσαν από Σολωμού¹⁵ μέχρι Μαρκορά»¹⁶; [1936-1937:] «1) Περί των μεγάλων διερμηνέων, 2) Ο Σολωμός και η Σχολή του, 3) Νεοέλληνας ποιηταί και συγγραφείς γράψαντες εις την Ιταλικήν γλώσσαν από Σολωμού μέχρι Μαρκορά, 4) Δάντου: Καθαρθήριον-Παράδεισος»¹⁷; [1937-1938:] «1) Νέοι Έλληνας συγγραφείς συγγράψαντες εις την Ιταλικήν: Ανδρέας Κάλβος και η Σχολή του Σολωμού, 2) Ιταλοί συγγραφείς. Από του Francesco Petrarca μέχρι του Torquato Tasso, 3) Στοιχεία συγχρόνου Ιταλικής Λογοτεχνίας»¹⁸; [1939-1940:] «Σύγχρονοι συγγραφείς της Ιταλίας. Ανέκδοτοι πληροφορία και έγγραφα επί τινων των εις Ιταλίαν μεταβάντων Ελλήνων μετά την πτώσιν της Κωνσταντινουπόλεως. Νεοέλληνας συγγραφείς χρησιμοποιήσαντες την Ιταλικήν γλώσσαν: Ανδρέας Λασκαράτος και Αριστοτέλης Βαλαωρίτης»¹⁹.

È particolarmente degno di nota che quando venne designato all'Univer-

14. *Επετηρίς του Πανεπιστημιακού έτους 1934-1935*, Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών, Εν Αθήναις 1934, p. 66.

15. Nello stesso periodo scrisse anche un saggio sulle poesie che Solomòs aveva composto in italiano: Vincenzo Biagi, *Τα ιταλικά ποιήματα του Σολωμού*, in Κώστα Καιροφόλα, *Η ζωή και το έργο του Σολωμού*, Ατене, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, s.a., pp. 539-547.

16. *Επετηρίς του Πανεπιστημιακού έτους 1935-1936*, Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών, Εν Αθήναις 1935, p. 68.

17. *Επετηρίς του Πανεπιστημιακού έτους 1936-1937*, Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών, Εν Αθήναις 1936, p. 127.

18. *Επετηρίς του Πανεπιστημιακού έτους 1937-1938*, Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών, Εν Αθήναις 1938, p. 127.

19. *Επετηρίς του Πανεπιστημιακού έτους 1939-1940*, Πανεπιστήμιον Αθηνών, Αθήναι 1940, p. 69.

sità di Atene, non si occupò solamente di diffondere la letteratura italiana in Grecia, ma volle rendere nota la letteratura neoellenica in Italia. E non avrebbe potuto cominciare da qualcun altro se non dal più grande poeta vivente in Grecia, Costis Palamàs. Con il suo libro, pubblicato a Pisa nel 1934²⁰, Biagi non solo portava a conoscenza dei lettori italiani l'opera di Palamàs grazie a dettagliate informazioni bio-bibliografiche e osservazioni estetiche, ma offriva loro anche una sistematica rassegna antologica di oltre sessanta componimenti lirici da lui tradotti in italiano. Aveva intenzione di cominciare una collana di scrittori greci moderni tradotti in lingua italiana (intitolata «Atene e Roma»), della casa editrice Nistri-Lischi. L'iniziativa però fu presto interrotta a causa dei tragici eventi storici che seguirono. Giorgio Zoras pubblicò nella rivista *L'Europa Orientale* un'ampia recensione del libro di Biagi su Palamàs²¹. Lo scrittore, in un suo articolo, osservava a proposito:

«Prima che io venissi ad Atene, cioè poco più di due anni fa, io conoscevo pochissimo di lui, e quasi nulla direttamente. Non che egli fosse ignoto in Italia; alcuni suoi versi erano stati tradotti dal Prof. Alessandro Pavolini, ora Accademico d'Italia, e da altri. Articoli e qualche studio erano apparsi su giornali e riviste, e un giudizio sommario era già quello del Prof. Giorgio Zoras, dell'Università di Roma, nella grande grande enciclopedia italiana. Che la sua fama e la sua grandezza fossero ormai ferme sopra un piedistallo di bronzo, si poteva subito intendere, e penetrare la natura e le ragioni. Giunto dunque in Grecia, sui primi del 1934, io fui portato subito ad avvicinarmi alla gigantesca opera sua, e già nella prolusione al mio corso di letteratura italiana, tenuta il 19 gennaio dello stesso anno, ero già in grado di tentare alcuni raffronti tra il Palamàs e il grande poeta italiano, a lui contemporaneo, Giovanni Pascoli»²².

Biagi non tardò a contrarre strette relazioni di amicizia con gli scrittori greci, e i circoli letterari della capitale lo accettarono di buon grado. È

---

20. Vincenzo Biagi, *Un grande poeta moderno: Costis Palamàs*, Poesie scelte e tradotte, Pisa, Nistri Lischi Editori, [Atene e Roma. Collana di scrittori greci moderni tradotti in lingua italiana 1], 1934.

21. Giorgio Zoras, [Recensione:] «Vincenzo Biagi, *Costis Palamàs, un grande poeta moderno*», *L'Europa Orientale*, vol. 15 / 3-4 (marzo-aprile 1935), pp. 199-200. Cfr. Laura Oliveti, *Bibliografia della Letteratura neoellenica in Italia (1900-1972)*, Istituto Italiano di Cultura in Atene, 1974, pp. 70-71.

22. Vincenzo Biagi, «Le onoranze a Costis Palamàs in Atene. Le parole del Prof. Vincenzo Biagi», *Olimpo*, vol. 1 / 3 (giugno 1936), pp. 11-12.

sufficiente riferire che, il 21 febbraio 1934, il più antico circolo letterario greco, il «Parnassos», lo elesse suo socio corrispondente²³. Inoltre nello stesso anno Nikos Kazantzakis, quando pubblicò la sua traduzione della *Divina Commedia* in greco²⁴, consegnò a Biagi una delle prime copie, conoscendo il suo interesse verso il grande poeta fiorentino e aspirando nel suo sostegno e nella sua critica benevola. Kazantzakis scrisse al suo amico Pandelis Prevelakis, il 20 novembre 1934: «Dante sta per essere finito in questi giorni. Sono state fatte 33 stampe ed è in vendita a 350 drachme. Mi è costato 65.000 drachme, e sono obbligato a regalarne un buon numero a persone che si sono dai da fare per me [...] Il professore italiano Biagi ha parlato della mia traduzione all'Università di Atene, gli intellettuali si sono divisi in due fazioni: pochi = entusiasti, la gente è impazzita per la lingua»²⁵.

Sull'insegnamento universitario del professore italiano presso l'Università di Atene (dal gennaio del 1934 fino allo scoppio della Campagna di Albania nel 1940), Bruno Lavagnini osserva che Biagi «servì in Grecia la cultura italiana con onesto impegno e fervore esemplare, senza mai farsi strumento di propaganda politica»²⁶. Inoltre Lavagnini pubblica, nel 1961, un sonetto che Biagi compose nel maggio 1940 mentre lasciava la Grecia. Allora sperava di ritornare l'autunno successivo per il nuovo an-

---

23. Γεράσιμος Γ. Ζώρας, «Ιταλοί λόγιοι μέλη του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός», *Παρνασσός*, vol. 37 (1995), p. 231.

24. Δάντη, *Η Θεία Κομωδία*, στα ελληνικά απ' τον Ν. Καζαντζάκη, Αθήνα, Εκδόση «Κύκλου», 1934.

25. Παντελή Πρεβελάκη, *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη, και σαράντα άλλα αυτόγραφα εκδιδόμενα με Σχόλια, ένα Σχεδιάγραμμα Εσωτερικής Βιογραφίας και τη Χρονογραφία του Βίου του Ν. Καζαντζάκη από τον Π. Πρεβελάκη*, Αθήνα, Εκδόσεις Ελένης Ν. Καζαντζάκη, 1965, σ. 442.

26. Bruno Lavagnini, «Proemio», in *Ausonia. Lettere e arti nell'Italia d'oggi (1900-1950)*, a cura di Bruno Lavagnini, Presidente Onorario dello Istituto Italiano di Cultura in Atene, Edizioni dello Istituto Italiano di Cultura in Atene, 1961, p. VIII. Cfr. Bruno Lavagnini, «Proemio», *Arodafnusa. 32 poeti neogreci (1880-1940). Presentazione e traduzione poetica col testo a fronte*, Edizioni dello Istituto Italiano di Cultura in Atene, 1957, p. VI: «Professore tra il 1933 e il 1940 di Lettere italiane nella Università di Atene, Vincenzo Biagi (1878-1954), ch'era nato presso Modena e fu a Pisa per lunghi anni professore di Liceo e libero docente, si legò d'affetto a questa terra ospitale e alla cattedra della Università di Atene, alla quale volle generosamente donare i suoi non molti ma buoni libri, prima che improvviso precipitare di eventi seminasse il sospetto nel solco dove era germogliato l'amore, e d'onde Egli poi colse messe di amarezza. Ma già nel 1934, a Pisa, pei tipi Nistri-Lischi, Egli aveva pubblicato con pio cuore quel suo caro volumetto (C. Palamàs, *Poesie scelte e tradotte da Vincenzo Biagi*), che diede anche da noi risonanza al nome del vate di Missolungi, e ne diffuse la fama».

Επιστημονική Επετηρίς

no accademico, ma nel frattempo scoppiò la guerra e il giovane professore non ritornò più nella sua amata Grecia:

PARTENDO DALLA GRECIA²⁷

Ch'io ti riveda, Atene, un'altra volta,
incanto di sereno e di splendore;
mentre io ti lascio mi si stringe il cuore;
ch'io ti riveda Atene un'altra volta!

Io parto e resta l'anima raccolta
nelle memorie che ridesta amore;
o Atene, o Roma, elette nella folta
nebbia dei tempi a trionfale onore!

Chi vi contese il seggio quando ad una
impugnaste la fiaccola splendente
di luce eterna ai popoli del mondo?

Voglia ora Iddio e faccia la Fortuna
che nell'urto dei popoli imminente
sia il vincolo di pace più fecondo.

Quando, nel 1952, Bruno Lavagnini è diventato il primo direttore del dopoguerra dell'Istituto Italiano di Cultura in Atene, Biagi gli ha inviato questo sonetto, accompagnato con una lettera²⁸ molto commovente:

Via Torelli²⁹ 13. Pisa, 12 nov. 1952. Caro Lavagnini, i versi qui acclusi li buttai giù nel viaggio da Atene a Patrasso, dove ricantai quel discorso che tra il generale entusiasmo avevo tenuto alla Casa d'Italia, e che ripetei anche a Corfù, sulla nostra non belligeranza e sulla salda amicizia tra i nostri due paesi. Giunsi in Italia colla certezza che noi non saremmo entrati

---

27. Bruno Lavagnini, «Proemio», in *Ausonia*, cit., p. XI. Biagi possedeva anche una vena poetica, come viene dimostrato dalle quaranta poesie liriche che formano la sua raccolta *Voci dell'anima*, cit., ed anche da altri versi composti in occasione di vari eventi: *-L'intelligenza: Che sia e di chi*, *Nelle bene auspiccate nozze della gentilissima signorina Lina Flamini col professore dottore Franco Landogna*, Pisa, Mariotti, 1920; *-Vincenzo Biagi, Le due chiese. Al nuovo Monsignore D. Emanuele Meotti arciprete di Gaggio Montano dotto infaticabile pio D. Telesforo Ferrari plaudendo*, s.a.

28. Ivi, pp. X-XI.

29. L'attuale via Cardinale Pietro Maffi.

Vincenzo Biagi

in guerra, fondandomi su documenti autentici che avevo potuto vedere in Legazione. Invece il turbine scoppiò; ed io da quel giorno non ebbi più pace. Quello che ò sofferto durante e dopo la guerra, le sventure che mi ànno colpito non sto a dirtele, perché richiederebbero un discorso troppo lungo. Ho perduto tutto: l'appartamento e la biblioteca – completamente saccheggiate e distrutte, poi la scomparsa amarissima della dolce compagna della mia vita e di tre fratelli, tutti più giovani di me, e un'odissea triste dei miei figli; e altro e altro! Io mi compiaccio dell'incarico che ti è stato affidato e che nessuno poteva assolvere meglio di te. Ti ringrazio vivamente del buon ricordo e ti prego di salutarmi i molti amici di costì, che ò sempre scolpiti nel cuore.

Due anni dopo aver inviato questa lettera commovente a Lavagnini, Biagi morì nel luglio del 1954³⁰ senza aver fatto più ritorno ad Atene. Con l'occasione del 700centenario di Dante e del 200centenario della Rivoluzione greca, riportiamo in seguito due scritti di Biagi: un sonetto dell'eccellente dantista³¹, dedicato al sommo poeta (1905)³², e una radio-conferenza del filelleno studioso sul filellenismo italiano dell'Ottocento (trasmessa dalla stazione radiofonica di Bari, nel 1938)³³.

---

30. Vedi Enrico Avanzi, «Relazione del rettore prof. _ per l'anno accademico 1954-1955», in *Annuario dell'Università degli studi di Pisa per l'anno accademico 1954-1955*, p. X: «Dobbiamo altresì lamentare la dolorosa scomparsa del prof. Lanfranco Bellegotti, libero docente di Diritto internazionale, del prof. Vincenzo Biagi, libero docente di Letteratura italiana e del prof. Giulio Selmi, libero docente di Clinica medica veterinaria. Essi erano largamente amati e stimati anche fuori del nostro Ateneo, che ne ricorda la benefica attività svolta nella scuola e nella vita». Cfr. «Deaths Elsewhere», in *Pittsburgh Post-Gazette*, 12.7.1954, p. 21: «Professor Vincenzo Biagi, 77, teacher of Italian literature at Pisa and Athens universities, in Pisa, Italy. He wrote many books on Italian and Greek literature».

31. Come già abbiamo citato, Biagi – a parte della sua tesi di laurea (*L'autenticità e genuinità della "Quaestio de aqua et terra"*, 1902)– scrisse anche altri importanti saggi su Dante: –*La Quaestio de aqua et terra di Dante Alighieri. Bibliografia, Dissertazione critica sull'autenticità, Testo e commento, Lessigrafia, Facsimili*, cit.; –«Giuseppe Boffito, *L'Epistola di Dante Alighieri a Cangrande della Scala*», art.cit.; –*Un episodio celebre della vita di Dante. L'autenticità dell'epistola Ilariana su documenti inediti*, cit.; –«Il Fiore, il Roman de la Rose e Dante», art.cit.; –*Opere anonime e di dubbia autenticità nella letteratura italiana. I predanteschi: Il Fiore, Il Detto d'amore, L'Intelligenza*, cit.; –*Dante e il Cardinale Niccolò da Prato*, cit.; ecc.

32. Vincenzo Biagi, *Voci dell'anima*, cit., p. 24.

33. Vincenzo Biagi, «Η ιταλική λογοτεχνία δια τους Έλληνας του '21», art.cit., pp. 1-2.

Επιστημονική Επετηρίς

LEGGENDO DANTE

Solo, in silenzio, al guizzo incerto e fioco
della lampada assiso io leggo Dante;
vive l'ombra severa a me davante
di Farinata, cui non doma il foco.

Poi, a sollievo della mente a poco
a poco sopita, e delle fibre affrante,
m'affaccio alla finestra, e alla fragrante
aura notturna nuovi sensi invoco.

Move frattanto da solinghi claustri
la sottil salmodia languida: a Dio
ardon nel cielo, scintillando, gli astri.

Da una vicina cameretta fuore
scoppietta di fanciulle un cicalho...
Oh! cose eccelse: Dio, arte ed amore!

Η ΙΤΑΛΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΔΙΑ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΑΣ ΤΟΥ 21

Ραδιοφωνική διάλεξις του καθηγητού κ. ΒΕΝΤΣΕΝΤΣΟΥΪ ΜΠΙΑΖΙ

Μία γενική ιστορία της ιταλικής φιλελληνικής κινήσεως που παρακολούθησε την Ελληνικήν Επανάστασι δεν έχει γραφή έως τώρα. Όποιος θελήσει να την γράψη πρέπει να χρησιμοποιήση όχι μονάχα όλα όσα έχουν μέχρι σήμερα δημοσιευθή, αλλά και το άφθονο ανέκδοτο υλικό που παραμένει θαμμένο στις βιβλιοθήκες και τ' αρχεία της Ιταλίας. Όσο βαθύτερα μελετά κανείς αυτό το θύμα, τόσο καλύτερα βλέπει ότι ή ιταλική συμβολή στην ελληνικήν υπόθεσιν στάθηκε μεγάλωψυχη και ανιδιοτελής. Πολλοί ήλθαν να πολεμήσουν στο ιερό χώμα της Ελλάδος· αρκετοί ενισχύσανε τον αγώνα με όπλα, χρήματα, ανυστερόβουλες συμβουλές· όχι λίγοι, λόγιοι, ποιηταί και καλλιτέχναι, ζωγραφίσανε, αφηγηθήκανε ή εξυμνήσανε τα κατορθώματα και τους ήρωες του επαναστατημένου ελληνικού λαού με πραγματικό αδελφικόν ενθουσιασμόν και πάθος. Από τα χρόνια του Ρήγγα και του Αλή Πασσά ήταν ζωηροτάτη η προσοχή των Ιταλών για τα ελληνικά ζητήματα και πιο ύστερα, κατά την παρα-

χώρησι της Πάργας, ενώ ο Φώσκολος³⁴ και ο Μουστοξύδης³⁵ σέ συνεργασία με τον Καποδίστρια έγραφαν την ιστορία της θλιβερής περιπετειάς, ο Μπεροσέ³⁶ εξυμνούσε το ηρωικό τέλος, σε στίχους, που γινήκανε πολύ λαϊκοί σ' όλη την ιταλική χερσόνησο. Στο μεταξύ άλλοι μετριώτεροι ποιηταί εγκωμιάζανε τον ηρωισμό του Σουλίου, και στους ποιητάς αρχίσανε να προστίθενται ζωγράφοι και μουσικοί. «Οι τελευταίες ημέρες στο Σούλι» έργο με μουσική του Φερράρι³⁷, είχε μεγάλη έπιτυχία: στις καλλιτεχνικές εκθέσεις της εποχής εκείνης, έβλεπε κανέννας συχνά πίνακας με ελληνικά θέματα, μερικούς μάλιστα ζωγραφισμένους από τους πιο διασήμους ζωγράφους. Το θέαμα ενός μικρού λαού, που επαναστατεί και αγωνίζεται εναντίον μιας αυθαίρετης βίας, η οποία τον κρατεί επί αιώνες σκλάβο, εξεγείρει στην Ιταλία τους διανοούμενους και το λαό. Κάθε Ιταλός αισθάνεται και βλέπει στους ηρωισμούς των Αρματωλών και των Κλεφτών το παράδειγμα, που θα τον εμπνή, όταν σιμάνη η ώρα για την απελευθέρωσι της πατρίδας. Ο Ρήγας, ο Μπότσαρης και ο Κανάρης θεωρούνται μυθικοί ήρωες, σχεδόν εθνικοί, και υμνηθήκανε από τη λύρα πολλών ποιητών, από τους οποίους θα 'φθανε ν' αναφέρουμε τους Αλεάρντι³⁸ και Μαμιάνι. Αλλά μπορούμε να μνημονεύσουμε και το ιστορικό διήγημα: «Ο τάφος του Μάρκου Μπότσαρη» που δημοσιεύτηκε στη Μεσσήνα [1837] από τον Φ. Σοράτσι³⁹, όπως και τα δυο μικρά ποιήματα του Κ. Μπαρμπιέρι, τυπωμένα στήν Νεάπολι [1840], το ένα «Στο Μάρκο Μπότσαρη» και το άλλο «Στον Κανάρη»⁴⁰. Άλλοι πάλι, καθώς ο Κ. Μαλπικά, προκαλούσανε τη γενική συμπάθεια περιγράφοντας σε στίχους με ρωμαντικήν απόχρωσι τις σφαγές της Χίου⁴¹.

34. Vedi Ugo Foscolo, *Narrazione delle fortune e della cessione di Parga*, Terza edizione a cura di Francesco Guardione, Arti grafiche Francesco Sanzo fu Carlo, Palermo 1927.

35. Vedi Andrea Mustoxidi, *Exposé des faits qui ont précédé et suivi la cession de Parga*, Parigi 1820.

36. Vedi Giovanni Berchet, *Fantasia ed I profughi di Parga. Romanze*, Presso Giovanni Resnati Libraio, In Milano 1848. Cfr. Ioannis D. Tsolkas, «Gli eventi storici di Parga, G. Berchet e A. Kalvos», *Parnassos*, vol. 45, Atene 2003, pp. 287-298.

37. Vedi *Ultimi giorni di Suli. Azione lirica*, poesia di Giovanni Peruzzini, musica del maestro Gio. Batt. Ferrari, da rappresentarsi nel Gran Teatro la Fenice, Il carnevale e quaresima 1842-43, Dalla Tipografia di Giuseppe Molinari, Venezia.

38. Vedi Aleardo Aleardi, *Le prime storie*, in *Canti*, Edizione notabilmente accresciuta e rivista dall'autore, O. Barbera Editore, Firenze 1864, pp. 27-72. Cfr. Ioannis Dim. Tsolkas, «La Palingenesi Greca e il Risorgimento Italiano», in *Il Risorgimento visto dagli Altri*, a cura di M. Dillon e G. Ferroni, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 2013, pp. 1-12.

39. Vedi F. Soraci, *La tomba di Marco Botsari*, Tommaso Capra, Messina 1837.

40. Vedi Carlo Barbieri, *Bozzari, Canari, Il firmamento. Poemetti*, Presso Borel e Bompard, Napoli 1840.

41. Vedi Cesare Malpica, «Canti ellenici: V. L'orfana di Scio», in *Religione, gloria e amore. Letture della sera*, Da' Tipi di Raffaele Trombetta, Napoli 1842, vol. II, pp. 57-60.

Επιστημονική Επετηρίς

Αλλά το κατόρθωμα που έκανε ζωηρότερη εντύπωση στην Ιταλία είνε η ηρωική έξοδος του Μεσολογγίου. Ο Α. Μπροφέρι⁴², ο Μαμιάνι⁴³, που αναφέραμε λίγο παραπάνω, ο Νικολίνι⁴⁴, εξυμνώντας την παράδοσι της ηρωικής πόλεως, παρομοιάζουνε τους νέους ήρωες με τους ήρωες της αρχαίας Ελλάδας. «Όπως οι τριακόςιοι των Θερμοπυλών βγαίνανε την νύκτα για να κατασφάξουνε τους Πέρσες, έτσι επιτίθενται κι' αυτοί κατά των εχθρών» και ο Νικολίνι τελειώνει μ' αυτά τα λόγια: «Τραγούδι, πέρασε το Ιόνιο πέλαγος, κι' εκεί όπου αγωνίζονται οι Έλληνες πέταξε γύρω σαν άγγελος εμψυχωτής ανάμεσα στα όπλα και τους ήρωες». Και κάποιος ανώνυμος, αφιερώνοντας στα 1826 ένα ποίημά του στο Σατωμπριάν, έκανε έκκλησι απ' αφορμή του Μεσολογγίου στους ισχυρούς της γης «να βοηθήσουνε τη χώρα, που έδωσε πρώτη τον πολιτισμό στους λαούς... το λίκνον του Περικλέους και του Πλάτωνος». Ο ίδιος Μαλπικά, που αναφέραμε, δεν αγνόησε το θέμα. Έχουμε ένα όχι σύντομο ποίημά του: «Η παρθένα τού Μεσολογγίου»⁴⁵... πάνω στα ερείπια της πατρίδας της, όπου περιγράφεται μια παιδούλα που κλαίει την τύχη της γενέθλιας γης, μεταμορφωμένης σε καπνίζοντα ερείπια.

Αργότερα, στα 1852, ο φιλέλληνας ποιητής και φίλος του Σολωμού Τζ. Ρεγκάλδι επανερχότανε στο ίδιο θέμα. Περιοδεύοντας την Ελλάδα και την Ανατολή, έφθασε στη Σύρο, όπου ο διευθυντής της σχολής, όπου εφιλοξενήθη, Εύαγγελίδης, του έδειξε ένα κρανίο, που είχε συλλέξει ο ίδιος από την πεδιάδα του Μεσολογγίου και φύλαγε σαν πολύτιμο λείψανο. Ο Ιταλός τροβαδούρος έγραψε τότε, σχεδόν αυτοσχέδια, ένα τραγούδι γεμάτο αίσθημα κι' έμπνευσι⁴⁶. Κι' ο Ρεγκάλδι δεν εστάθη βέβαια ο τελευταίος, που ετραγούδησε το Μεσολόγγι. Ο πρώτος ίσως και σίγουρα ο πιο εμπνευσμένος θα 'τανε ο Φώσκολο. Αλλά τί να 'γινε το ποίημα για την ηρωική έξοδο του Μεσολογγίου, που 'γραψε στο Λονδίνο, δυο χρόνια πριν πεθάνει; Ο Ούγκο Μπρουνέττι, ο πιο στενός φίλος

---

42. Vedi Angelo Brofferio, *La caduta di Missolongi. Ode*, Firmin Didot, Parigi 1826 [=Poesie di illustri italiani contemporanei, raccolte da Ferdinando Bosio, Guigoni, Milano 1865, vol. II, pp. 39-41]. Cfr. Ioannis D. Tsolkas, «Ο συνεπής «άγνωστος» φιλέλληνας και «Μεσολογγίτης» Angelo Brofferio (1802-1866)», *Ta Etolika*, vol. 7 (2006), pp. 130-142.

43. Vedi Terenzio Mamiani, «Invocazione dello stratego di Missolonghi alla morte» (1826), in *Poesie*, Nuova edizione con ammende dell'autore e aggiunta di parecchie composizioni, Felice Le Monnier, Firenze 1857, pp. 357-360.

44. Vedi Giuseppe Nicolini, «La resa di Missolongi», in *Poesie*, Nuovamente ordinate e precedute da un discorso del professore Daniele Pallaveri, Felice Le Monnier, Firenze 1860.

45. Vedi Cesare Malpica, «Canti ellenici: IX. La Vergine di Missolongi», in *Religione, gloria e amore. Letture della sera*, Da' Tipi di Raffaele Trombetta, Napoli 1842, vol. II, pp. 71-75.

46. Vedi Giuseppe Regaldi, Un cranio di Missolongi, in *Canti*, Francesco Rossi Romano Editore, Napoli 1860, pp. 177-179. Cfr. Ioannis Dim. Tsolkas, «Giuseppe Regaldi e il Risorgimento Greco», *Linguistica e Letteratura*, vol. 29 / 1-2 (2004), pp. 155-169.

Vincenzo Biagi

του Φωσκόλου, μας αφήκεν ακριβή πληροφορία σ' ένα χειρόγραφο αυτόγραφο που βρήκα στο σπίτι του κ. Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, ανάμεσα στα πολύτιμα χαρτιά του Αιμίλιου Τυπάλδου. Ο Μπρουνέτι λοιπόν λέει ότι το έργο αυτό του Φωσκόλου τυπώθηκε στο Λονδίνο από τον εκδότη Πίκεριγκ στα 1825 και ο ίδιος ο Φώσκολο αναφέρει σ' ένα γράμμα του, του ίδιου έτους, ότι είχε γράψει στίχους, τους οποίους έστειλε να δημοσιευθούν μαζί με άλλα πεζά του. Ωστόσο το ποίημα δεν ευρέθηκε: ή έχει χαθεί, ή είναι παραπεταμένο σε καμιά βιβλιοθήκη. Ο ευτυχής ευρετής του χαμένου αυτού κειμηλίου ας είνε βέβαιος ότι θα προσέφερε στους μάρτυρες του Μεσολογγίου και όλης της Ελλάδος το ωραιότερο στεφάνι και το διαρκέστερο μνημείο.

RIASSUNTO

Vincenzo Biagi, il primo docente di Lingua e letteratura italiana presso l'Università di Atene, è nato nel 1878 a Montecatini delle Alpi (che dista 68 chilometri da Bologna). Compì gli studi universitari alla Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Pisa, dove si laureò il 4 luglio del 1902. Insegnò di seguito presso il Ginnasio di Modena, e dall'inizio degli anni Venti e per un decennio ottenne una cattedra presso l'Università di Pisa, in qualità di insegnante privato con effetti legali di Letteratura italiana. Al contempo Biagi insegnava anche nel Liceo-Ginnasio "G. Galilei" della stessa città, e non aveva interrotto la sua attività di studioso di Dante e di altri poeti della letteratura italiana delle origini. La sua vita cambiò agli inizi del 1934, allorché prese la decisione di trasferirsi ad Atene ed occupare (dal gennaio del 1934 fino allo scoppio della Campagna di Albania nel 1940) la cattedra di Lingua e letteratura italiana nell'Università di Atene. È particolarmente degno di nota che, durante questo periodo, non si occupò solamente di diffondere la letteratura italiana in Grecia, ma volle rendere nota, con i suoi scritti, la letteratura neellenica in Italia.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Vincenzo Biagi

Ο πρώτος καθηγητής Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας
στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ο Vincenzo Biagi, πρώτος καθηγητής Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογί-

Επιστημονική Επετηρίς

ας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, γεννήθηκε στο Montecatino delle Alpi (που απέχει 68 χιλιόμετρα από την Μπολόνια). Ολοκλήρωσε τις πανεπιστημιακές του σπουδές στη Φιλοσοφική Σχολή της Μπολόνιας, στις 4 Ιουλίου 1902. Στη συνέχεια δίδαξε Ιταλική Λογοτεχνία στο Γυμνάσιο της Μόντενα, καθώς και για δέκα χρόνια στο Πανεπιστήμιο της Πίζας. Παράλληλα δίδασκε και στο Λύκειο-Γυμνάσιο “G. Galilei” της ίδιας πόλης, χωρίς ωστόσο να σταματήσει να ποτέ να συγγράφει μελετήματα για τον Δάντη και άλλους ποιητές των απαρχών της Ιταλικής Λογοτεχνίας. Η ζωή του άλλαξε στις αρχές του 1934, όταν πήρε την απόφαση να εγκατασταθεί στην Αθήνα, προκειμένου να καταλάβει (από τον Ιανουάριο του 1934 μέχρι την έκρηξη του ελληνο-ιταλικού πολέμου, το 1940) την έδρα της Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Είναι αξιοσημείωτο ότι, κατά αυτή την περίοδο, δεν περιορίστηκε να διαδώσει στην Ελλάδα την Ιταλική Λογοτεχνία, αλλά θέλησε παράλληλα να καταστήσει γνωστή τη Νεοελληνική Λογοτεχνία στην πατρίδα του.

ΕΛΕΝΗ ΚΟΝΔΥΛΗ

Καθηγήτρια Τμήμα Γαλλικής

Γλώσσας και Φιλολογίας

ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ ΤΟΠΙΟ ΣΤΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ
ΤΗΣ MALIKA MOKEDDEM,
LES HOMMES QUI MARCHENT

Ο χώρος στη λογοτεχνία μοιάζει με ένα διάνυσμα, που, εμπλουτισμένο με πράξεις και πρόσωπα, γίνεται τόπος και τοπίο. Η σχέση χώρου και χρόνου επαληθεύεται τόσο στην ελληνική γλώσσα, όσο και στη γαλλική, τη γλώσσα της λογοτεχνίας για την οποία θα μιλήσουμε, (γαλλόφωνη λογοτεχνία του αραβικού κόσμου): «λαμβάνω χώρο», «avoir lieu», είναι οι αντίστοιχες εκφράσεις για κάτι που συμβαίνει μέσα στο χρόνο. Στην κλασική αραβική γλώσσα, δεν γνωρίζουμε κάποια παρόμοια ρηματική έκφραση, ωστόσο, ο χώρος στα αραβικά λέγεται «μακάν», που σημαίνει ετυμολογικά, “εκεί όπου κάτι υπήρξε” (η λέξη “μακάν” προέρχεται από την αραβική ρίζα “κ-ου-ν”, του ρήματος “είμαι, υπάρχω”). Με ακριβώς την ίδια λογική, η λέξη “ουτοπία” σημαίνει όχι τόσο ο ανύπαρκτος τόπος, όσο η ανύπαρκτη δυνατότητα πραγμάτωσης ενός οράματος, ενός στόχου. Όντως, κάθε τι που συμβαίνει είναι περατό, καθορίζεται μέσα στο χώρο σε συγκεκριμένο χρόνο, από την αρχή και το τέλος του. Αυτό είναι στην ουσία ο χωρο-χρόνος. Ο χώρος αυτός λέγεται αντιληπτός χώρος – “perceived space” και “αφηγείται” την ύπαρξή του μέσα στο ιστορικό, στη μνήμη μιας συγκεκριμένης κοινωνίας ενός τόπου. Το ιστορικό ή το αφηγείσθαι μεταβάλλει το χώρο, το διάνυσμα μεταξύ ύπαρξης και πραγμάτωσης, σε συγκεκριμένο τόπο¹, στη συνέχεια ο τόπος διαφοροποιείται

---

1. Εξαιρετική βιβλιογραφία στο <https://geographielitteraire.hypotheses.org/bibliographie/geographie-litteraire>. Και φυσικά, αξίζει να αναφέρουμε: Bachelard, Gaston, *La Poétique de l'espace*, PUF, coll. « Quadrige », Paris 1994 (1957). Butor, Michel, *Répertoire II*, Minuit, Paris 1964, σσ. 42-50. Bakhtine, Mikhaïl, *Esthétique de la création verbale*, Gallimard, Paris 1984, ιδιαιτέρως το κεφάλαιο « Le tout spatial du héros ». Camus, Audrey / Bouvet, Rachel (éds.), *Topographies romanesques*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes - Presses Universitaires du Québec, 2011. Cauquelin Anne (επ.), *Le site et le paysage*, Presses Universitaires de France, Paris 2013, σσ. 73-87.

Επιστημονική Επετηρίς

ως “τοπίο”². Στη λογοτεχνία, το κάθε είδους τοπίο που περιγράφεται ή αναφέρεται, μπορεί να είναι ιστορικό, αισθαντικό, ακουστικό, τοπίο, και ενδεχομένως να λειτουργεί ως ‘topos’ ή και αλληγορία, εφόσον μπορεί να παραπέμπει σε κάτι εσωτερικό των ηρώων του κειμένου.

Ας υπενθυμίσουμε ότι η λέξη «topos» σε διάφορες λατινόγραφες γλώσσες είναι στην ουσία ο τρόπος παρουσίασης μιας θεματικής με σκοπό να βοηθήσει το κοινό να καταλάβει ή το συγγραφέα να πλησιάσει το κοινό, εξ ου και οι κοινοί τόποι (σχεδόν όπως τα στερεότυπα, τα κλισέ). Ο τόπος λειτουργεί συχνότατα ως “topos” στη γαλλόφωνη λογοτεχνία του αραβικού κόσμου, καθώς η λογοτεχνία αυτή παραπέμπει σε δύο πολύ δυνατές συνιστώσες και το ιστορικό και πολιτιστικό υπόστρωμά της είναι ιδιαίτερος ευρύ από κάθε πλευρά: η μεν γαλλική «επιφάνεια» είναι αυτή που επιτρέπει σε άλλους λαούς να επιλέγουν αυτή τη γλώσσα για να εκφραστούν, το δε αραβικό υπόστρωμα είναι επίσης ευρύτατο -κάποτε οι Άραβες επί πολλούς αιώνες δέσποζαν από την Ανδαλουσία ως την Κεντρική Ασία, ενώ συγχρόνως ο αραβικός πολιτισμός επηρέασε πολύ περισσότερο και σε χρόνο και σε χώρο τον κόσμο. Δίπλα σ’ αυτό το πολιτιστικό φορτίο, έρχεται και το μεγάλο φορτίο του Ισλάμ, θρησκείας που εξαπλώνεται και συνάμα θεωρεί ιερή την αραβική γλώσσα, άρα την διαδίδει. Συγχρόνως όμως, υπάρχουν στιγμές μέσα στην ιστορία, που η εξάπλωση της αραβικής γλώσσας παίρνει χαρακτήρα αρνητικό εξαιτίας της εμπλοκής ενός ριζοσπαστικού Ισλάμ³. Τότε ακριβώς, η γαλλόφωνη αραβική λογοτεχνία, αναλόγως και το πού ευδοκμεί (Μαγκρέμπ ή Μασρέκ), φέρει στερεότυπα που έχουν να κάνουν με την ιστορική, πολιτιστική, θρησκευτική και εθνοτική ταυτότητα του συγγραφέα ή/και αναγνώστη του κειμένου.

Το δίπολο “γαλλική-αραβική” κουλτούρα δημιουργεί άλλωστε από μόνο του στερεότυπα σχεδόν “καθησυχαστικά” για τη γνωριμία του ‘Άλλου’. Η έρημος παίζει συμβολικό ρόλο στην γαλλόφωνη έκφραση του Άραβα. Η έρημος και η πόλη είναι ένα δίπολο ανάμεσα στον παραδοσιακό τρόπο ζωής και την αποικιοκρατία (στερεότυπο κυρίως στο Μαγκρέμπ)⁴, από όπου και το υπό μελέτη μυθιστόρημα.

---

2. Μωραΐτης, Κωνσταντίνος (2012, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο), *Το τοπίο πολιτιστικός προσδιορισμός του τόπου: παρουσίαση και θεωρητικός συσχετισμός των σημαντικότερων νεότερων προσεγγίσεων της τοπιακής επεξεργασίας του τόπου* (διδακτορική διατριβή).

3. Bourget, Carine (επιμ.), *Coran et tradition islamique dans la littérature maghrébine*. Éditions Karthala, Paris 2002, σσ. 7-29.

4. Segarra, Marta, «Espace du dehors vs espace du dedans dans le roman maghrébin écrit par des femmes», *Women in French Studies*, 5 (1997), σσ. 27-42.

Τοπος και τοπίο

Το εξαιρετικό κατά τη γνώμη μας μυθιστόρημα της Malika Mokeddem, *Les Hommes qui marchent* (=LHQM), της δεκαετίας του 80⁵, δεν έχει χάσει την επικαιρότητά του, γιατί σήμερα αναβιώνουν τα βασικά θέματα που πραγματεύεται, ήτοι η δύσκολη ενσωμάτωση διαφόρων κοινοτήτων στη σύγχρονη αλγερινή κοινωνία και το αστικό τοπίο της, η προσπάθεια χειραφέτησης της γυναίκας, το θέμα της αποικιοκρατίας, η ανάρρηση ενός πολιτικού, δηλδ χειραγωγούντος Ισλάμ.

Η συγγραφέας⁶ του γεννήθηκε το 1949 στην Αλγερία, σπούδασε και άσκησε την ιατρική, ενώ τώρα διαβιώνει ως συγγραφέας στη Γαλλία. Το συγκεκριμένο αυτό έργο της, που ήταν και το πρώτο της, βοήθησε ώστε άμεσα να αναγνωριστεί η συγγραφέας, που στη συνέχεια εξέδωσε ένα δεύτερο έργο το 1992. Το LHQM δημοσιεύτηκε ξανά με κάποιες αλλαγές στις εκδόσεις Grasset το 1997.

Ο τίτλος του LHQM, επιλεγμένος από μια γυναίκα, είναι αμφίσημος ακόμη και ως φεμινιστική θεματική. Το υποκείμενο του ρήματος, *Les hommes*, θα μπορούσε να σημαίνει “άνδρες” ή “άνθρωποι”. Και τι θα μπορούσε να σημαίνει “προχωρώ”; Τουλάχιστον τριπλή σημασία, ανάμεσα στη γαλλική γλώσσα και την αραβική κουλτούρα. Αυτοί ‘που προχωρούν’ πρωτίστως είναι οι νομάδες, και η Μαλίκα προέρχεται από μια οικογένεια νομάδων. Όμως, οι άνθρωποι που προχωρούν, άραγε να είναι αυτοί που μένουν νομάδες ή αυτοί που αλλάζουν, που ‘πάνε μπροστά’; Και τελικώς, πήγαν μπροστά αυτοί που επαναστάτησαν εναντίον του αποικιοκράτη ή απλώς άλλαξαν δεσμά και πήγαν και πάλι προς τα πίσω δεσμεύοντας ξανά και ξανά τις γυναίκες σε ένα παραδοσιακό τρόπο ζωής εν ονόματι του Ισλάμ, λες και πρέπει κανείς απλώς να διαλέξει δεσμά για να επιβιώσει μέσα σε μια κοινότητα ανθρώπων... Το θέμα τίθεται ακριβώς έτσι μέσα στο μυθιστόρημα, που καλεί τον αναγνώστη στα τοπία του να γνωρίσει τις συνθήκες ζωής, την ιστορία της χώρας, τις συναλλαγές μεταξύ ανθρώπων της ίδιας ή διαφορετικής ράτσας και θρησκείας.

Η συγγραφέας γεννιέται σε μια εποχή, όπου ο αναλφαβητισμός είναι τρόπος ζωής. Η γραφή εμφανίζεται ως τόπος/τοπος όπου η συγγραφέας σταθεροποιεί την ανεξαρτησία και την ταυτότητά της: περνά

---

5. Malika Mokeddem, *Les Hommes qui marchent*, Éditions Ramsay 1990, Grasset, Paris 1997.

6. Chaulet-Achour, Christiane, «Portrait de Malika Mokeddem. Ecriture et implication», Helm, Yolande (επιμ.), *Malika Mokeddem: envers et contre tout*. Editions L'Harmattan, 2000, σσ. 21-34.

Επιστημονική Επετηρίς

από την προφορικότητα της γιαγιάς της, που ανοίγει το μυθιστόρημα λέγοντας ιστορίες, στη συμβουλή της: “γράφε”, στο τέλος του έργου, δλδ: “δώσε τη μνήμη σου στη μνήμη των άλλων”. Αγαπημένη διήγηση της Ζοχρά είναι η ιστορία του Τζελούλ: όταν κάποτε εμφανίζεται στο καραβάνι τους ένας “ταλέμπ” (δάσκαλος) που έχει ένα βιβλίο, και τους διαβάξει τις *Χίλιες και Μία Νύχτες*, ο μικρός Τζελούλ μαγεύεται κατά κυριολεξία από τη γραφή, κι όταν ο ταλέμπ φεύγει, ο Τζελούλ πέφτει σε μαρασμό:

Η γραφή, που καλά καλά δεν την είχε σχεδόν δει, ήταν γι' αυτόν ένας πόθος προς εκπλήρωση. Μια δίψα άγνωστη. Ο Τζελούλ το συνειδητοποίησε αυτό με μια βασανιστική χαρά, κι έγινε ακόμη πιο σιωπηλός. Περνούσε ώρες μπρούμυτα στην άμμο, να σχεδιάζει, να προσπαθεί να αναπαράγει εκείνα τα σύμβολα που διηγούνταν ιστορίες (σελ. 9).

Η αγάπη για τα βιβλία είναι χαρακτηριστικό και της Λεϊλά, της ηρώιδας του έργου. Στον τρυφερό διάλογο ανάμεσα σε γιαγιά και εγγονή, το βιβλίο σε πάει πιο πέρα κι από την ελευθερία της ερήμου:

— Και τι σου λέει τόσο όμορφο η σιωπή αυτών των χαρτιών, σπλάγγνο μου, για να σε κρατάει μακριά μας;

— Τα χαρτιά λένε για τη ζωή και τον κόσμο, γιαγιά. Αυτά που είναι πέρα από τους αμμόλοφους και πέρα από τους ωκεανούς. Εσύ, λες ότι η ακινησία του ανθρώπου της πόλης, είναι ο θάνατος που σ' αρπάζει από τα πόδια, ότι δεν έχεις παρά μονάχα τις λέξεις σου και τις ιστορίες σου για να συνεχίζεις να αναπνέεις, να κάνεις να ξαναζει ο νομαδικός σου κόσμος, κι έτσι δεν αφήνεις να πεθάνεις. Για μένα, θάνατος είναι η ακινησία του μυαλού. Και για να συνεχίζουν να προχωρούν οι σκέψεις μου, χρειάζομαι τις λέξεις των άλλων, των βιβλίων τους. Εδώ, βασιλεύει τέτοιο κενό! Λες ότι τα μάτια πηγαίνουν πιο μακριά από τα πόδια, ακόμη κι όταν αυτά τρέχουν. Πώς θα ήθελα να πήγαιναν μέχρι τη φαντασία! Κι ακόμα πιο μακριά! Πιο μακριά, ακόμα πιο μακριά, όπως στις δικές σου παλιές πορείες, γιαγιά. Τα βιβλία με λυτρώνουν από την διαρκή καταπίεση που μαστίζει εδώ τους πάντας (σελ. 121).

Περιέργως πώς, η έρημος είναι ένας τόπος χάριτος και για τους διανοούμενους Γάλλους που στηρίζουν την Λεϊλά:

Τοπος και τοπίο

Κι έπειτα, στο Μπεσάρ, ‘οι μαγείες της ερήμου’ αρκούσαν από μόνες τους για να τραβήξουν και να κρατήσουν εκεί τους εκπαιδευτικούς αξί-αας. Ήταν μια τύχη για τη Λειλά, που την ανακάλυψαν ανάμεσα στα σα-ράντα πέντε αγόρια της τάξης. Πολύ σύντομα έγιναν το στήριγμά της, οι άνθρωποί της (σελ. 119).

Εξαιρετικός τόπος του *LHQM* είναι βέβαια η έρημος. Στην πρώτη σελί-δα του μυθιστορήματος αναφέρεται ότι η Ζοχρά, που διηγείται ιστορί-ες, η ίδια “είναι η έρημος”. *Zohra est le désert*: απλά, καίρια, ουσιαστικά, ταυτίζεται το κεντρικό πρόσωπο της φυλής με την ίδια την έρημο, όπου οι νομάδες, όπως λέει ο τίτλος, προχωρούν. Πατρίδα τους είναι τα βήμα-τά τους, και όταν η αστικοποίηση σχεδόν δια της βίας τους κρατά σε ένα τόπο, τότε πατρίδα τους γίνονται τα λόγια που πετούν, οι προφορικές διηγήσεις της Ζοχρά (βλ. προηγούμενο απόσπασμα, σελ. 121).

Άλλοτε ως εξωτερικό τοπίο και άλλοτε ως εσωτερικό υπαρκτικό σύ-στημα, η έρημος δημιουργεί ένα “διάλογο” ανάμεσα στο απέραντο έξω και το ανεξερεύνητο μέσα, το “μέσα” που βρίσκεται σε ένα βιβλίο. Η ιστορία δίχως τέλος, που παίρνει μαζί του ο ταλέμπ, ξυπνά το κενό της ερήμου και του δημιουργεί ένα τεράστιο φόβο:

Τι φάχνουν αυτοί (οι νομάδες); άραγε το ξέρουν; άλλοτε λένε ότι πάνε να ανταλλάξουν εμπορεύματα, άλλοτε λένε ότι δήθεν αναζητούν βοσκή για τα ζώα. Το απαραίτητο και το βασικό φαίνεται να είναι πάντα το κάπου αλλού. Μα τι ελπίζουν; κάτι στο οποίο μάλλον δεν θα φτάσουν ποτέ», σκεφτόταν με απελπισία ο Τζελούλ. Προχωρούσαν από την αυ-γή ως τη νύχτα, τυλιγμένοι στη σιωπή και ντυμένοι με φως. (...). Ο Τζε-λούλ ένιωθε όλο και περισσότερο αποξενωμένος από τους δικούς του. Και φοβόταν. Ο φόβος του βασάνιζε τα σπλάγχνα. Βούιζε λίγο περσότε-ρο στο κεφάλι του. Μεταμόρφωνε την έρημο σε εφιάλτη. Άμμος, μοναξιά και ήλιος μέχρις ασφυξίας. Το αγόρι ήθελε να ζήσει άλλο πράμα από τις ατέλειωτες πορείες. Ήθελε να νιώσει άλλον ήλιο από απ’αυτόν της ατέλει-ωτης στέρφας γης. Οι λέξεις οι γραμμένες με τα αραβουργήματά τους τον είχαν σημαδέψει (σελ. 9).

Αυτό που μεταφράσαμε ως «άμμος, μοναξιά, ήλιος, μέχρις ασφυξίας», έστω κι αν είναι σωστό, δεν μπορεί να θεωρηθεί μετάφραση της φράσης “*Sable, solitude et soleil, jusqu’à la suffocation*”. Αυτές όλες οι λέξεις που αρχίζουν από το σιριστικό σ, σαν ένα ερπετό που σέρνεται στην έρημο,

Επιστημονική Επετηρίς

είναι πολύ πιο περιγραφικές του τοπίου της ερήμου και της μη αποδοχής του (η λέξη “ήλιος” στα αραβικά επιδέχεται αρκετές φορές αρνητική ερμηνεία, γιατί, συνδεδεμένος με την έρημο, είναι τόσο βασανιστικός όσο κι ο πόλεμος -γι’ αυτό και οι δυο αυτές λέξεις, ήλιος και πόλεμος, είναι θηλυκού γένους στα αραβικά).

Στο παραπάνω απόσπασμα γίνεται λόγος για το αγόρι που είχε ερωτευτεί τα γράμματα. Το βιβλίο, *Οι Χίλιες και Μία Νύχτες*, είναι το έμβλημα θα λέγαμε του αραβικού πολιτισμού, όπως και η έρημος είναι το έμβλημα για τους Άραβες. Η πρώτη ανατροπή συμβαίνει εδώ: για να εμβαθύνει στα γράμματα και να αποτελειώσει μόνος του το διάβασμα αυτού του βιβλίου, πρέπει να απομακρυνθεί από την έρημο. Αντίπαλο δέος αυτού, η πόλη, σε πρώτο πλάνο η πόλη με τους δασκάλους της (η ζωή του Μπουχαλιφά και της Λειλά), σε δεύτερο πλάνο η πόλη με τις πλάνες της (η ζωή του Μπουχαλιφά και της Σαάντια). Άρα, η έρημος, είναι η μόνη σταθερά, το αμετακίνητο τοπιο-σύμβολο των ανθρώπων και της ταυτότητάς τους, από όπου κι αν προέρχονται. Στο παρακάτω χωρίο, δυο διαφορετικοί άνθρωποι φιλιώνουν εμποτισμένοι με το τοπίο της ερήμου:

Μερικές φορές ούτε που μιλούσαν. Απλώς, κάθονταν εκεί να θαυμάζουν τον υπέροχο αμμόλοφο και τη δροσιστική νότα από λίγο πράσινο που μόλις είχε φυτρώσει. (...) Ο Ρουμί κι ο Άραβας έγιναν φίλοι (σελ. 34).

Η έρημος ως *ταυτότητα των ανθρώπων*, με όλα τα θετικά και τα αρνητικά μαζί, αναδεικνύεται ένα ηχηρό κατά κυριολεξία τοπίο:

Όταν ο ήλιος κατέβαζε επιτέλους τη φλόγα του από το ζενίθ, έγερνε και πρόσφερε τα καΐδια του για να ανάψει η δύση του ορίζοντα, τότε οι σκιές, στην αρχή διάφανες, αχνοφαίνονταν και μετά τρεμούλιαζαν με το παιχνίδισμα της φωτοσκιάς, έπειτα γίνονταν μακρόστενες και σταθερές οι σκιές. Ήταν η ώρα που η Λειλά έβγαζε τους σκύλους. Οι σκύλοι ήθελαν να τρέξουν κι εκείνη να περπατήσει. Περπατούσε σαν κατάδικος, χτυπώντας τα πόδια, ανασηκώνοντας σύννεφο την άμμο που της προκαλούσε βήχα, σαν να προσπαθούσε να σκοτώσει με τα βήματά της την ανικανοποίηση και τη βαρεμάρα. Μερικές φορές έβγαζε μια κραυγή. Μακρόσυρτη. Μόνο και μόνο για να απαλλαγεί από αυτό το βάρος στο στήθος της. Μόνο για να ξεσκίσει τη σιωπή, αυτή την άλλη βαρύτητα. Η φωνή της αντηχούσε πάνω στους βράχους που στεφάνωναν τους

Τοπος και τοπίο

αμμόλοφους, και την πολλαπλασίαζαν. Τότε η Λειλά σταματούσε για να ακούσει. Της φαινόταν σαν να ακούει ένα ξερόβηχα από τα έγκατα της πέτρας. Φρικιαστικός αντίλαλος. Σαν να ήταν ο επιθανάτιος ρόγχος του λόφου, που είχε θαφτεί κάτω από τον αμμόλοφο, και έβλεπες απ'αυτόν, εδώ κι εκεί μόνο κάποια βράχια, που έμοιαζαν απομεινάρια μιας επανάστασης που είχε καταπνιγεί. Η Λειλά σήκωνε τους ώμους της και συνέχιζε το δρόμο της. Ακολουθούσε τη σειρά των φοινίκων, δίπλα στον αμμόλοφο, που συνέχιζε και 4-5 χιλιόμετρα, κι έφτανε μέχρις ένα μικρό φοινικώνα γύρω από μια λακκούβα όπου κάποτε υπήρχε μια πηγή. Πάει πολύς καιρός όμως που η πηγή είχε χαθεί μέσα σε υπόγεια χαλάσματα, στερώντας από τον τόπο τη ζωή. (...) Παντού ολόγυρα, τίποτε άλλο πέρα από αυτή την έρημο γεμάτη κοτρόνια, που έμοιαζαν με ροκανισμένα και σαρακοφαγωμένα κόκκαλα. Όσο να χάνεται το μάτι, όσο να τρελαίνεται ο ουρανός, (...) Μπρούμυτα, με το πρόσωπο και τα μαλλιά στην άμμο, έκλαιγε με λυγμούς θέλοντας να πεθάνει εκείνη τη στιγμή για να αποφύγει το αναπόφευκτο. Πόσες φορές, όταν σταματούσε τα κλάματα, γυρνούσε ανάσκελα, για να δεχτεί σαν χαριστική βολή το θέαμα της δύσης του ήλου, που σε έλιωνε στο μεγαλείο του. Γιατί εδώ, ο ήλιος είναι ένας θεός ακόμη πιο σκληρός κι από τον Αλλάχ (σελ. 122).

Η αναφορά στην έρημο θα είναι πολλές φορές μέσα στο μυθιστόρημα τρόπος κατευνασμού και καθησυχασμού μπροστά στις αλλαγές και άλλοτε είδος απόλυτης έκφρασης συναισθημάτων. Στο παρακάτω απόσπασμα ο θρήνος μπροστά στο θάνατο ενός ανθρώπου:

«Σκοτώθηκε ο Μπελάλ!» κι η Ζοχρά (έπεσε) κάτω στο χώμα. Ο αμμόλοφος μαύρος, ο ουρανός μαύρος, καθώς τα μάτια δεν μπορούσαν πια να κοιτάξουν. «Ο Μπελάλ!» Ήταν ο ευνοούμενος της Ζοχρά. Τον αγαπούσε πιο πολύ κι από τους τρεις γιους της μαζί, για αυτό που ήταν, για το βαθύ είναι του κόσμου του, των ανθρώπων που περπατούν. Αυτός που τον είχε ονομάσει «Σ'μπάα», λιοντάρι, ήταν και το ίνδαλμα της Λειλά, που τον έβλεπε κάτι σαν δημιουργό, σαν «μαιτρ» όλων αυτών των ημιθέων του βουνού που βρυχάται. Νεκρός; Μα πώς είναι δυνατόν; η Λειλά ετοιμαζόταν να βγει, να φύγει μακριά από το αβάσταχτο. Να χωθεί να κλάψει μόνη της στην αγκαλιά του αμμόλοφου, όταν οι στριγκλιές του θρήνου των γιουγιού την έκαναν να ανατριχιάσει ολόκληρη. Η Λειλά στάθηκε ακίνητη. Και τότε δόστου τα γιουγιού ξανάρχισαν. Γιουγιού δόλωμα! κραυγές που ακόνιζαν τον πόνο τους. Σώμα και φωνητικές χορδές τεντωμένα στο έπακρο, το βλέμμα να περριονιάζει τη

Επιστημονική Επετηρίς

Ζοχρά, η Γιάμινα τα ‘δινε όλα εκείνη τη στιγμή. Τα βράχια που στεφάνωναν τον αμμόλοφο παίρναν το θρήνο, τον ενίσχυαν, τον εκτίναζαν ακόμη πιο ψηλά, σε ένα εμμονικό κρεσέντο. Και να ‘σου η γερόντισσα, που της μεταδόθηκε ο ίδιος πυρετός, άρχιζε τώρα και αυτή! (σελ. 57).

Εδώ τα χρώματα του περιβάλλοντος γίνονται τα συμβολικά χρώματα του πένθους (“μαύρος αμμόλοφος, μαύρος ουρανός”), και το τοπίο της ερήμου σχεδόν ανθρωποποιείται (“στην αγκαλιά του αμμόλοφου”). Το τοπίο γίνεται ακουστικό, περιγράφοντας το χαρακτηριστικό μοιρολόι των Αράβων, του γιουγιού, τόσο χαρούμενο στις χαρές, τόσο οδυνηρό στις λύπες. Η έρημος λοιπόν συμμετέχει σε ό,τι συμβαίνει στους ανθρώπους της. Έτσι, όταν οι δυο άντρες του σπιτιού κρατήθηκαν στο αστυνομικό τμήμα, η περιγραφή είναι η εξής:

Οι στεναγμοί της μόνο ειδοποιούσαν την Λεϊλά πως ήταν ξύπνια. Το κοριτσάκι διάβασε τον Μικρό Πρίγκιπα στο κρεβάτι της. Ήταν η πρώτη ανάνηψη που της μιλούσε για τη δική της έρημο. Μια αποκάλυψη που κατεύνασε το θόρυβο των σκέψεών της (σελ. 78).

Όταν οι Γάλλοι, αλλά και οι Εβραίοι, ανάμεσά τους πολλοί φίλοι της Λεϊλά, φεύγουν από την Αλγερία, η ηρωίδα καταφεύγει στον αγαπημένο της αμμόλοφο:

Αφήνοντας τα βιβλία της, η Λεϊλά έφυγε για να βρει καταφύγιο στον αμμόλοφο. Αφέθηκε στην άμμο, όπως όταν μπαίνεις στη θάλασσα. Βολεύτηκε κουλουριασμένη όπως στην αγκαλιά μιας μάνας. Εκεί, όλα έσβηναν, τα βάσανα των ανθρώπων, όπως και οι καταστροφές μέσα στην ιστορία τους. Όλα έμεναν ακίνητα, και η θλίψη, που λίγο πριν έμοιαζε αγιάτρευτη, λίγο-λίγο υποχωρούσε, καθώς την έσπρωχνε η ζεστή ανάσα του αμμόλοφου. Οι χτύποι μέσα στο κεφάλι της κυλούσαν τώρα πάνω στην άμμο, που τους μετέτρεπε σταδιακά σε τύμπανο, μακρινό και σχεδόν σιωπηλό μέσα στην έρημο. Το ντέφι των αμμόλοφων την νανούριζε. Αποκοιμήθηκε. Και μέσα στα όνειρά της, άφησε τον ανήσυχο και ακρωτηριασμένο κόσμο των ακίνητων ανθρώπων. Έφυγε μ’ αυτούς που προχωρούσαν, μέσα στο φως και μέσα στον αέρα, στα βαθιά της ερήμου. Αυτοί δεν άφηναν τίποτε πίσω τους, ούτε σπίτια τυφλά, ούτε πληγωμένες μνήμες, ούτε καταδικασμένους έρωτες, μοναχά ένα ελεύθερο βλέμμα μέσα στο φως (σελ. 99).

Τοπος και τοπίο

Ο ουρανός και η έρημος, ένωση γης και ουρανού, μέρας και νύχτας, γίνονταν ένα:

Τις νύχτες με πανσέληνο, ο αμμόλοφος έπαιρνε το χρώμα της οπαλίνας και ξάσπριζε σαν αλυκή, τότε όλοι σώπαιναν και θαύμαζαν. Ο ουρανός καθρέφτιζε τη μέρα μέσα στη νύχτα. Μέρα που είχε μαλακώσει από νύχτα, και αναδημιουργούσε ένα κόσμο σε σχήματα στρογγυλεμένα και απαλά. Οι οριζόντιες ευθείες μπερδεύονταν με τα όνειρα, και τα φώτα με τους αντικατοπτρισμούς. Οι Μπουχαλουφά θαύμαζαν ξανά και ξανά. Έλεγαν πώς όλη η μαγεία του κόσμου βρισκόταν μέσα στα χρώματα της ερήμου. Τα μάτια της κυράς Ζοχρά ξάναβαν, κι ο λόγος της τους έπαιρνε μακριά. Η Λεϊλά άκουγε ηδονικά (σελ. 103).

Όπως μπορούμε να δούμε στο παραπάνω απόσπασμα, δεν είναι μόνο το φως που “συγγχεί” μέρα και νύχτα, είναι και η ένωση τόπου και ήχου, χώρου και λόγου, που μας θυμίζει την πρώτη σελίδα ου μυθιστορήματος: “*Η Ζοχρά είναι η ίδια η έρημος*”.

Συχνές είναι οι περιγραφές του απόλυτου φωτός και του χρώματος του ουρανού, που μοιάζει πολύ με την έρημο στην απεραντοσύνη του. Η περιγραφή του σπάνιου ουρανού της βροχής είναι πολύ ενδιαφέρουσα. Το χρώμα του μετά τη βροχή περιγράφεται σχεδόν με τρυφερότητα:

Η γη γεύοταν με ηδονή κι απέπνεε μιαν άγνωστη μυρουδιά. Μετά τα σκοτεινά δίχτυα του ουρανού έσκαγαν, και χύνονταν άπειρα μικρά σύννεφα. Σαν άσπρα μικρά πουλάκια, που, σπρωγμένα από τον άνεμο προς μακρινές κατευθύνσεις, ταξίδευαν όλα μαζί σ’ ένα ξέφρενο στροβιλισμό. Ο ουρανός, καθαρός πλέον, είχε ένα βαθύ λαμπρό μπλε χρώμα, που αγχάλιαζε τη γη. Χάιδευε το βρεγμένο της κορμί με το φως του, αναγεννημένο και καθάριο. Κι αυτό το φως δεν ήταν πια η κάψα στα βάθος των ματιών. Τώρα, τα μάτια ένοιωθαν τη μεταξένια γλύκα του (σελ. 81).

Απέναντι σ’ αυτά τα δύο κεντρικά στοιχεία (έρημος και ουρανός), υπήρχε και η περιγραφή της αστικής εγκατάστασης των ανθρώπων. Το σπίτι παρουσιάζεται ως ένας συνδυασμός της νομαδικής ελευθερίας και της θετικής αστισκοποίησης με την εξής περιγραφή:

Στα εκατό μέτρα από το εργαστήριο, έχτισαν λοιπόν το σπίτι του φύλακα. Τίποτε το εξαιρετικό βέβαια, όμως τοίχοι ασβεστωμένοι, τσιμέντο στο

Επιστημονική Επετηρίς

έδαφος και παράθυρα σε όλα τα δωμάτια. Παραθυρόφυλλα και πόρτες; απλώς, κάτι σανίδια με δυο τρία καρφιά, μα όταν τα άνοιγες, τι θέαμα! στα εκατό μέτρα αριστερά του σπιτιού ο κυματισμός της άμμου είχε κυριαρχήσει και σκεπάσει ένα ολόκληρο λόφο. Στα μισά του μπροστινού αμμόλοφου, εμφανίζονταν βράχια έντονης ώχρας που τόνιζαν το χρυσο-καφέ της άμμου σαν ένα στέμμα από κοράλλια. Στην κορυφή, ένα λευκό βραχώδες λοφίο, κοίλο με σπηλιές, έστεφε μεγαλειωδώς τις κολοσσιαίες καμπύλες του αμμόλοφου. Στα δεξιά του σπιτιού, λεπτόκορμοι φοίνικες ανέμιζαν στο γαλάζιο τις σκουροπράσινες τρέμουσες φούντες τους. Όσο για τον ουρανό χωρίς τη σκόνη του κάρβουνου, είχε ένα μπλε αφόρητο, που κόλαζε το βλέμμα. Φαινόταν βέβαια καθαρά, κάτω προς το Νότο, ένα από τα μαύρα βουνά του ορυχείου. Ήταν μακριά όμως, σαν φαντασματική παρουσία μέσα στην αντανάκλαση του φωτός. Έμοιαζε σκοτεινό φόντο που τόνιζε τη λαμπρότητα του τοπίου. Ένα εμπόδιο να κρατά μακριά τους εφιάλτες (σελ. 35).

Στο ανωτέρω απόσπασμα, το σπίτι, που εκφράζει το γεγονός της μόνιμης εγκατάστασης, περιγράφεται κυρίως ως “βλέμμα”: τα μόνα στοιχεία για το σπίτι είναι οι ασβεστωμένοι τοίχοι, τα φτωχικά αλλά υπαρκτά παραθυρόφυλλα και το δάπεδο, πληροφορίες μέσα σε μια πρόταση όλη κι όλη, την πρώτη. Το φτωχικό σπίτι παρουσιάζεται ως κάτι εξαιρετικό χάρη στον περιβάλλοντα χώρο του. Η περιγραφή του χώρου είναι ενθουσιώδης και μεγαλοπρεπής θα λέγαμε, με μια νότα εσωτερική: ότι αρνητικό ελαχιστοποιείται, και με την ελαχιστοποίηση του κακού ή αρνητικού στις 2 τελευταίες προτάσεις, τελειώνει αυτή η παράγραφος. Το σπίτι είναι σήμα ότι οι άνθρωποι έπαψαν να είναι νομάδες, ωστόσο αυτοί που το κατοικούν κρατούν την βαθιά τους ταυτότητα -έτσι το σπίτι είναι κυρίως το βλέμμα στην ανοιχτοσύνη του τύπου τους.

Η πόλη και η έρημος είναι δυο αντίθετες εικόνες, η πόλη φέρνει σε αντίθεση νομάδες και ανθρώπους που αστικοποιήθηκαν. Τους χωρίζει η καχυποψία, που περιγράφεται σε δύο φάσεις, πρώτα αναφορά στην ιστορία (πρώτα Τούρκοι, μετά Γάλλοι), και κατόπιν στην ηθική:

Οι άλλοι (νομάδες) θα περιμένουν μακριά από το Τελλ, πάντα αρνητικό. Ρουμί⁷ αντικατέστησαν τους Τούρκους. Παίρνουν τα χωράφια και

---

7. Ρουμί, ρουμιά, στο γαλλόφωνο κείμενο του Μαγρέμπ είναι αργκό για τους

Τοπος και τοπίο

διώχουν τους ανθρώπους από τα υπάρχοντά τους! Γίνονται επαναστάσεις και σφαγές, τους είπανε. Τι εποχή! Οι άνδρες θα μείνουν στην πόλη όσο να ταχτοποιήσουν τον Τζελούλ κοντά σε κάποιο δάσκαλο. Περιέργα όντα, αυτοί που ζουν ανάμεσα σε τοίχους. Σίγουρα κρύβουν εκεί πολλές πράξεις αμαρτωλές [...] Να πού οδηγούν αυτές οι πόλεις κλεισμένες στις ντροπές τους! (σελ. 10-11).

Παρά αυτές τις σκέψεις, αργότερα, η οικογένεια της Ζοχρά αποφασίζει να αστικοποιηθεί προκειμένου να υπάρξει σχολείο έστω για ένα από τα παιδιά τους. Μετά την ειδυλλιακή περιγραφή της ερήμου, η πόλη περιγράφεται θα λέγαμε και πάλι “ηθικά” και όχι “πραγματικά”.

Ανάμεσα στους δύο τύπους και τους δύο τρόπους ζωής, που διαχέουν διαφορετικές ανάγκες των ανθρώπων, δημιουργείται κάτι σαν ένα ενδιάμεσο τοπίο, ώστε ο ένας τρόπος ζωής να πλησιαστεί από τον άλλον, συμβολικά. Θα θέλαμε να μελετήσουμε αυτό το “ενδιάμεσο τοπίο”, που έχει καθαρά προσωπικό και εσωτερικό χαρακτήρα, και όχι πραγματικό.

Ενώ το μυθιστόρημα αρχίζει με τη διήγηση της Ζοχρά για ένα αγόρι που κατέφυγε στις πόλεις για να μάθει γράμματα, αλλά και να γευτεί τη ζωή, ακολουθεί μια δευτερή τρομερή ιστορία, όπου μια μικρή έφηβη, η Σαάντια, προσπαθεί να ξεφύγει από τα βάσανα μιας οικογενειακής ζωής γεμάτης αδικίες, καταφεύγει σ’ ένα τοπίο στην άκρη της φάρμας, όπου ζει η αστικοποιημένη οικογένειά της, και της ερήμου:

Μεγαλώνοντας, (η Σαάντια) γινόταν ένα σιωπηλό κορίτσι, που απομακρύνονταν από το σπίτι και περνούσε μέρες ολόκληρες περπατώντας στην εξοχή, μακριά από αυτή τη στοιχειωμένη φάρμα. Μακριά από τις κατηγορίες της (μητριάς της) Αϊσά. Καμιά φορά έπαιρνε το μικρό δρομάκι που λικνιζόταν, όπως η ίδια, ανάμεσα στα χωράφια. Η Σαάντια έφτανε μέχρι το κατώφλι της κληματαριάς με την πολύ πλούσια σκιά που δημιουργούσαν οι φυλλωσιές των χαρουπιών από τις δυο πλευρές του δρόμου. Εμπρός της, το δρομάκι, καθώς έβγαινε από την παχύφυλλη κρυψώνα του, τυλιγόταν από έντομα κάθε μορφής που λαμπύριζαν με πρασινο-καφέ χρώματα. (...). Για τη Σαάντια, αυτός ο δρόμος ήταν ένα κάλεσμα στη ραστώνη και την ελευθερία. Έπαιρνε το δρόμο των ονείρων της. Κοιτούσε το δρομάκι κι ο ορίζοντας γέμιζε εικόνες (σελ. 20).

Στο τέλος ενός τέτοιου δρόμου, η Σαάντια, μικρό κοριτσάκι θύμα βια-

---

Γάλλους, ενώ ρουμί στο Μασρέκ είναι οι ορθόδοξοι χριστιανοί.

Επιστημονική Επετηρίς

σμού, κατέληξε πόρνη στην πολιτεία. Από την άλλη μεριά, η Λειλά, αρνούμενη να ενταχθεί στη γυναικεία ρουτίνα μια καταπιεστικής εργασίας, καταφεύγει επίσης στην άκρη του αστικού τοπίου:

Τις μέρες του καλοκαιριού, η πολύ υψηλή θερμοκρασία της άμμου δεν της επέτρεπε να ανεβαίνει στον αμμόλοφο. Το κοριτσάκι είχε ένα άλλο καταφύγιο, τον πλούσιο καλαμώνα. Ξάπλωνε εκεί στις καλαμιές, στο νοτισμένο χώμα από το πέρασμα του νερού, τα χέρια πίσω από το σβέρκο, κι άφηνε να την νανουρίζει το θρόισμα, και να ονειρεύεται. Ή να διαβάζει. Όταν τη φώναζαν για φαγητό, δεν απαντούσε. Προτιμούσε να μείνει νηστική παρά να έχει να αντιμετωπίσει όλες τις δουλειές που προκύπτουν μετά το φαγητό (σελ. 63).

Σε αυτό το ενδιάμεσο τοπίο, η Σαάντια, «*κυνηγένη από το μίσος, αντιμετώπισε τη βία και το όνειδος*» (σελ. 21), ξεφεύγει από το θάνατο μετά το βιασμό, και συναντά έναν έντιμο άνθρωπο κοντά σ' ένα ποτάμι: το ειρηνικό τοπίο συμβολίζει και την καθαρότητα αυτού του ανθρώπου, αντίθετα με τον προηγούμενο άγνωστο άνθρωπο. Η καθαριστική δράση του νερού είναι και εξωτερική και εσωτερική.

Το αστικό τοπίο αρχίζει για την Σαάντια έγκλειστη στο “νταρ αλ-κμπίρα” (δηλαδή “μεγάλο σπίτι” ήτοι πορνείο) μετά το βιασμό της. Άρα για αυτήν, το πρώτο αστικό τοπίο ήταν το χειρότερο, όμως το μυθιστόρημα συνεχίζει με ανατροπές. Τοπίο και πράξη έχουν συμβολική σχέση: όπως το ποτάμι με το καθαρό νερό και τον ευσυνείδητο άντρα που προσπάθησε να τη βοηθήσει, με τον ίδιο συμβολισμό και στο αστικό τοπίο, η Σαάντια ξεφεύγει από το πορνείο χάρη σε ένα ευσυνείδητο Γάλλο (βλ. παρακάτω στο άρθρο). Η περιγραφή του τοπίου μετά την απελευθέρωση της Σαάντια είναι τόσο υπέροχη όσο τα συναισθήματά της:

Μια εκπληκτική μέρα. Έκλαμπρο φως, γιορτή. Γιορτή, η ανοιχτωσιά! ένας υπερκόσμιος χορός, το μπλε τ' ουρανού να συναντά την κίνηση των αμμόλοφων. Όνειρο, ο καλπασμός των καμηλών. Η Σαάντια είχε μεθύσει. Κάνοντας πέρα κάθε επιφύλαξη, απομακρύνθηκε από την πόλη. Περιπάτησε πολύ, πολύ. Περιπάτησε για να νιώσει σωματικά, σε κάθε βήμα, την ελευθερία της. Κι όταν οι μύες της, πιασμένοι από την κούραση, πονούσαν και δεν την υπάκουαν πια, η Σαάντια ξάπλωσε στην άμμο και κοίταξε εκστατικά τους ορίζοντες να χάνονται. Αλλά ίσως να της χρειάζονταν μήνες πολλοί, ίσως

Τοπος και τοπίο

χρόνια, για να μπορέσει να νιώσει την αίσθηση για την οποία συχνά μιλούσε ο Τζελοούλ Μπουχαλουφά. Αυτό το βλέμμα μέσα στο φως. Το στοιχειωμένο από τη μνήμη των νομάδων βλέμμα, που αγκαλιάζει την έρημο (σελ. 30).

Τοπίο αναφοράς είναι φυσικά και ο ουρανός για τον νομάδα, όχι μόνο γιατί χάρη στη γνώση των αστερισμών και των αστεριών προσανατολίζεται, αλλά ο ουρανός ως χώρος ελευθερίας είναι ενδιάμεσο τοπίο ανάμεσα στην καταπίεση και την ελευθερία:

Ευτυχώς υπήρχαν τα άστρα για να κρεμάς εκεί κάποια όνειρα. Ξαπλωμένη, με το κεφάλι στα γόνατα της γιαγιάς, η Λειλά τα θαύμαζε. Ο ουρανός στο Μπιαρίτζ και τη Νίκαια ήταν τόσο ωραίος, είχε τόσα άστρα; Εδώ, -η απόλυτη ξηρότητα της ατμόσφαιρας έδινε στον ουρανό ένα βάθος σαν από σκόνη χρυσού και ασημιού, όπου τα άστρα πλέανε όμοια με στρας. Κι αυτή η ύφανση από φως έκανε έτσι ώστε, ακόμη και τις νύχτες χωρίς φεγγάρι, να μην είναι ποτέ μαύρος ο ουρανός, αλλά να έχει ένα βελούδινο ιριδίζον μπλε. Τα άστρα κυλούσαν σαν ποταμάκια, αγγίζονταν και μετά χάνονταν. Η Λειλά έμενε ώρες με το κεφάλι ανασηκωμένο να παρατηρεί την ατελείωτη σειρά αυτών των μακρινών ζωών. Αυτό το σύμπαν την αιχμαλώτιζε, κατεύναζε την αίσθηση αδικίας, και νανούριζε τις σκέψεις της. Ελάχιστα και αν, από καιρού εις καιρόν, σταματούσε για να ρίξει μια κυκλική ματιά στο χώμα. Σκορπιοί και οχιές μαζεύονταν πλήθος, καθώς τους προσείλκυε το φως (σελ 61).

Το τοπίο είναι πιο πολύ ο τόπος των συναισθημάτων. Στην περίπτωση της Σαάντια, το τοπίο είναι ένας βασικός παράγοντας μετάβασης: η μικρή έφηβη, αποτραβιόταν στα όρια της ερήμου μακριά από το βασιανιστικό σπίτι της, κι εκεί, στα όρια, στο άνοιγμα μετά τις χαρουπιές, πλήθος μυγάκια σχεδόν “συμβόλιζαν”, “προοιωνούσαν” τι τρομερό και ηθικά βρώμικο θα της συνέβαινε. Η ίδια εικόνα εδώ, αλλά αντεστραμμένη, όπου η Σαάντια, απελευθερωμένη από το “μεγάλο σπίτι”, βγαίνει από την πόλη και γιορτάζει την ελευθερία της στην έρημο με τον πεντακάθαρο ουρανό.

Ενδιάμεσο τοπίο μπορεί να είναι και το άνοιγμα προς την έρημο, για κάθε γυναίκα του μυθιστορήματος, στο παρακάτω απόσπασμα η μητέρα της Λειλά:

Πού και πού, άνοιγε την πόρτα του σπιτιού και κοίταζε, αποκαμωμένη, αυ-

Επιστημονική Επετηρίς

τό το έρμο τοπίο. Βόρεια, το βουνό με το κάρβουνο, καταθλιπτικό. Νότια, όπως και ανατολικά και δυτικά, τίποτα. Κάπου μακριά, έβλεπες μια μικρή καφετιά μάζα, στρογγυλή και σγουρή, ένα φυτό δλδ που γεννήθηκε από μια υποψία βροχής και κάηκε γρήγορα-γρήγορα από τις φλόγες του ουρανού. Κάτι σαν μικροί σκαντζόχοιροι που τους είχε χτυπήσει κεραυνός. Υπήρχαν υπέροχοι αμμόλοφοι και ένα ωραίο φοινικόδασος κι ένα χωριουδάκι όπου θα 'ταν ωραία η ζωή... (σελ. 33).

Αλλά αυτό ήταν από την άλλη μεριά του μαύρου. Η πόρτα κι ένα μαύρο βουνό είναι τα όρια: η γυναίκα ανοίγει την πόρτα και βλέπει την εσωτερική της απαξίωση στο τοπίο. Η ίδια κοιτάζει το βουνό από κάρβουνο και πέρα απ' αυτό, χωρίς να το βλέπει, αναπολεί μια ζωή σ' έναν όμορφο τόπο.

Απέναντι σ' αυτόν τον τόπο, όπου το μεγαλείο της φύσης γίνεται τρόπος ζωής για τους νομάδες, ορθώνεται ένας άλλος κόσμος, που έχουν δημιουργήσει οι Άλλοι (Τούρκοι, πρώτα, και Γάλλοι τώρα).

Το σωτήριο ενδιάμεσο που ενώνει τους δυο κόσμους, είναι το πέρασμα από τον αναλφαβητισμό στη γνώση της γραφής, το σχολείο. Περίπου στη μέση του βιβλίου διαβάζουμε:

Για να πάει σχολείο, η Λειλά εγκατέλειπε ένα κόσμο για να διασχίσει έναν άλλο (σελ. 68).

Τα αστικά τοπία έρχονται έτσι πιο κοντά στους ανθρώπους του νομαδικού κόσμου, να πώς περιγράφεται η πρώτη μέρα σχολείου για τη Λειλά:

Αξέχαστη μέρα. Έπρεπε να διασχίσουν τη γαλλική συνοικία που συνήθως παρέκαμπταν για να πάνε στο κσαρ, τις μέρες του χαμάμ. Μπροστά στο σχολείο, η Ζοχρά άφησε το χέρι της Λειλά και άλλα χέρια την έσπρωξαν προς τα μέσα. Άσπρα υπόστεγα, γέλια, φωνές, κλάματα, ανακατωμένα. Κοριτσάκια με φουσκωτές φουστίτσες γυρνοβολούσαν χαριτωμένα. Κεφαλάκια μελαχρινά, ξανθά, κοτσίδα που πηγαينوέρχονταν ή μαλλάκια φλου. Τόσα πολλά κουκλίστικα πρόσωπα. Αυτή η ανησυχία μεθούσε τη Λειλά που είχε συνηθίσει στην ησυχία και τη μοναξιά των αμμόλοφων. Ακουμπισμένη σε μια κολόνα, κοιτούσε ανήσυχη ολόγυρα. Πίσω από τα κλειστά κάγκελα έστεκε ακόμη η γιαγιά της μ' ένα ενθαρρυντικό χαμόγελο στα χείλη (σελ. 38).

Τοπος και τοπίο

Η περιγραφή του σχολείου γίνεται πιο λεπτομερειακή, όσο αυτό γίνεται πιο αγαπητό και οικείο στη Λεϊλά:

Επιτέλους άνοιξαν τα σχολεία και η Λεϊλά ξαναβρόηκε το λευκό σχολείο της με το περίστυλο ωραίο υπόστεγο γύρω από τις τάξεις, τη μεγάλη ψηλοτάβανη αίθουσα, θολωτή όπως στα τζαμιά. Το σχολείο δέσποζε στο φοινικώνα και το χωριό (σελ. 45).

Το σχολείο δεν είναι μόνο τα γράμματα, επιτρέπει και την ανάπτυξη/εξωτερίκευση των συναισθημάτων. Έτσι, όταν η Λεϊλά διαπιστώνει ότι δεν θα ξαναδεί την αγαπημένη της δασκάλα, τότε το σχολείο μοιάζει απαίσιο, και μόνη της παρηγοριά είναι και πάλι η έρημος:

Εκείνη την ημέρα το σχολικό κτίριο της φάνηκε ξαφνικά φρικτό. Για πρώτη φορά, το παιδάκι το έσκασε. Έτρεξε προς το σπίτι. Μόλις που άφησε την τσάντα της σε μια γωνιά, σα σίφουνας έτρεξε στην Μπαρκά, τον αμμολόφο της. Μοναδικοί μάρτυρες στον τεράστιο πόνο της η άμμος και ο ουρανός (σελ.66).

Ενώ στην αρχή η παρουσίαση του σχολείου μέσα στη γαλλική συνοικία είναι συνυφασμένη με τη λεπτομέρεια *‘οι Αλγερινοί συνήθως παρακάμπτουν τη γαλλική συνοικία’* (βλ. παραπάνω σελ.38 του μυθιστορήματος), η Λεϊλά, πιο απελευθερωμένη, αποκτά τη συνήθεια να περνά μέσα από τη συνοικία αυτή:

Για να πάει σχολείο, η Λεϊλά, πηγαينوφέροντας την σχολική τσάντα και τα μακριά σκουρόχρωμα κοτσίδα της, διέσχιζε την πιο σικ συνοικία του χωριού, τη συνοικία των Ρουμί (σελ. 66).

Το πέρασμα αυτό από τη γαλλική συνοικία εμπεριέχει όλη τη συμβολικότητα μιας μετάβασης: από τον ένα κόσμο στον άλλο, από την νομαδική κουλτούρα στην παιδεία, τον πολιτισμό και την κουλτούρα της Ευρώπης, αλλά και από την παιδική ηλικία στην ενηλικίωση, ας παρακολουθήσουμε τη συνέχεια μιας πρότασης που έχουμε αναφέρει λίγο πιο πάνω:

Για να πάει σχολείο, η Λεϊλά εγκατέλειπε ένα κόσμο για να διασχίσει έναν

Επιστημονική Επετηρίς

άλλο. Η Μπαρκά, ο αμμόλοφος, οι φοίνικές της, η γιαγιά της και τα παραμύθια της, αυτό το βλέμμα μέσα στο φως, όλα έμεναν εκεί, στο περιθώριο. Περνούσε μέσα από τον κόσμο των πλουσίων. Μερικές φορές, με κάποιο φόβο, περπατούσε γρήγορα κι όταν έφθανε σχολείο αναστέναζε από ανακούφιση. Άλλες φορές η περιέργεια νικούσε τον φόβο, έκανε σαν περίπατο και παρατηρούσε πώς ζούσαν οι άλλοι. Κυρίως τα κορίτσια. Φούστες φαρδιές ή στενές, τακούνια που ακούγονταν στο πλακόστρωτο, μαλλιά φτιαγμένα αλογουρά, η κοιλιά μέσα και το στήθος προτεταμένο. Αντιθέτως, τα κορίτσια του κσαρ λύγιζαν την πλάτη και το σβέροκο για να μην φαίνεται το στήθος. Η Λειλά δεν είχε ακόμη στήθος. Όμως να που όρθωνε τη σπονδυλική της στήλη και ξετύλιγε το λαιμό με την αυταπάτη να επιμηκύνει τη μικρή κορμοστασιά της... Θαύμαζε τα γυαλιστερά ποδήλατα, τα αυτοκίνητα, το εσωτερικό των σπιτιών μέσα από τις ανοιχτές πόρτες και τα παράθυρα, τους κήπους όπου υπήρχαν τόσα λουλούδια... (σελ. 68).

Η περιγραφή της γαλλικής συνοικίας (σελ. 62) είναι αδρή, ξεκάθαρη, διαφορετική από στη συνοικία των ντόπιων, αλλά σχεδόν σε εμπόλεμη κατάσταση με την άμμο: όταν ο αέρας φυσά, η άμμος σκεπάζει σχεδόν τα πάντα, δρόμους, κήπους, κλπ, και όταν ο αέρας πέφτει, εργάτες μαζεύουν την άμμο και την ξαναπετούν στον αμμόλοφο. Γύρω από τη γαλλική συνοικία, υπήρχαν άλλες συνοικίες. Ένα είδος νο-μανς λαντ ξεχώριζε τη μια συνοικία από την άλλη. Καθείς με τον τόπο του, κι έξω από τον δικό του τόπο, ανεπιθύμητος. Δεν γινόταν καμιά ανάμειξη. Ο ένας παρατηρούσε τον άλλον και τον πρόσεχε.

Στα πρόθυρα της ανακήρυξης της ανεξαρτησίας της Αλγερίας, η γαλλική συνοικία περιγράφεται με τα συναισθήματα μιας θανάσιμης ήττας, ή μιας φθίνουσας και παρακμιακής κατάστασης, στα πρόθυρα της εγκατάλειψης. Η μεταμόρφωση του τοπίου της γαλλικής συνοικίας σημαίνει σχεδόν τη φρίκη αυτών που συνέβησαν ανάμεσα στους δυο λαούς: οι Άραβες αφήνουν στην αρχή άδεια τη συνοικία των Ρουμί όταν αυτοί αποχωρούν, και μετά, δειλά στην αρχή, την καταλαμβάνουν και της αλλάζουν το πρόσωπο: ανεβάζουν μαντρότοιχους, αλλάζουν τη συνοικία.

Άμμος κατελάμβανε τους δρόμους, δημιουργούσε μικρούς αμμόλοφους. Αλλά δεν υπήρχαν πια οι υπηρεσίες που ταλαιπωρούσαν οι αφέντες ρουμί για να καθαρίζουν τις εισόδους. Δεν θα τους μιμούνται τώρα αυτοί, και δεν θα κάνουν πρόβλημα για τρία αμμολοφάκια στη χώρα της άμμου! Ας σκεπάσουν

Τοπος και τοπίο

οι αμμόλοφοι με το κεχριμπάρι τους την ασχήμια και τις πληγές της απελευθέρωσης (σελ. 108).

Παρακάτω, θα δούμε και κάποια συμβολικά σημεία ή κτίρια του αστικού τοπίου, όπως το καθαριστήριο, η ταβέρνα, το παζάρι, η πλατεία, αυτή η τελευταία ως συνδυασμός διαφόρων καταστάσεων. Η Σαάντια, ίσως η τρίτη κατά σειρά ηρωίδα, καταφέρνει να απελευθερωθεί από “το μεγάλο σπίτι” (εμείς θα λέγαμε “το σπίτι με τα κόκκινα φανάρια”) και, χάρη στη στήριξη ενός Γάλλου γιατρού, νοικιάζει ένα σπίτι (σελ. 41) και μεταβάλλει το μισό σε καθαριστήριο, με πελάτες το γαλλικό στρατό. Ας “μεταφράσουμε” την εικόνα: μια γυναίκα, πρώην πόρνη, μεταβάλλει ένα σπίτι σε τόπο κάθαρσης ενδυμάτων, ένας Γάλλος, άντρας, από αποικιοκράτης γίνεται αγαθός συμπορευτής και βοηθός μιας πολύ ταλαιπωρημένης γυναίκας Αλγερινής. Ο συμβολισμός του χώρου εις διπλούν θα λέγαμε, γίνεται τόπος κάθαρσης μέσα από τα πρόσωπα που συμμετέχουν στην αλλαγή.

Η ταβέρνα/χαμαιτυπείο είναι ένας επίσης συμβολικός χώρος που εξελίσσεται ακριβώς αντίθετα — όπως και τα πρόσωπα που πρωταγωνιστούν σε αυτόν —, σε ένα τελείως διαφορετικό φινάλε από το προηγούμενο:

Ο Νάσερ, μεθύστακας σύζυγος, θείος από τον πατέρα της Λεϊλά, είχε στην κατοχή του ένα μπουί-μπουί, ταβερνείο της κακιάς ώρας, που βρώμαγε ξυνησιμένο κρασί και όπου σύννεφα μύγες βούιζαν διαρκώς ποια θα πρωτοκαθίσει στα ποτήρια και γενικά στο χώρο όπου βρίσκονταν κάποιοι μπαταλεμένοι πελάτες. Ο Νάσερ μεθύσε άσχημα κι έδερνε τακτικά τη Ζίνα (σελ. 44).

Το χαμαιτυπείο εξελίσσεται σε αθλιότητα, όπως ακριβώς και τα πρόσωπα σε αυτό:

Η Ζίνα, ο σύζυγός της και τα παιδιά τους έμεναν σε ένα οίκημα «κενό ιδιοκτησίας» που είχαν αφήσει πίσω τους οι Γάλλοι *rieds-noirs*. Ο Νάσερ άνοιξε εκεί ένα δεύτερο μπουί-μπουί, πιο εξαθλιωμένο από το πρώτο. Αν, με το προηγούμενο του έμεναν κάποια λεφτά στην τσέπη για την οικογένεια, τώρα κάτι τέτοιο ανήκε πια στο παρελθόν. Η φυσική καταρράκωση, το ξεντράχτωμα του μυαλού, είχαν ως αποτέλεσμα να μην μπορεί να βγάλει ούτε όσα χρειαζόταν για να χορτάσει τη δίψα του για κρασί. Η φάτσα του είχε πάρει ένα βιολετί

Επιστημονική Επετηρίς

χρώμα και το βλέμμα του ήταν διαρκώς χαμένο σε μιαν ομίχλη από όπου δεν μπορούσε πια να βγει (σελ. 118).

Το παζάρι του χωριού δεν περιγράφεται ως η γνωστή μας οριενταλιστική εικόνα με τις μυρουδιές και τα χρώματα, αλλά σχεδόν με τρόπο του φωβισμού στη ζωγραφική, με ήχους, οσμές, και κίνηση που οδηγούν στην απέχθεια και το φόβο. Έτσι, σχεδόν εκδικητικά, γίνεται η περιγραφή της αγοράς την εποχή των Χριστουγέννων, όπου η δυσοσμία και η βρωμιά δημιουργούν φόβο στην ηρωίδα του μυθιστορήματος (σελ. 65). Ιδιαζόντως συμβολικός είναι ο τρόπος με τον οποίο περιγράφεται η πλατεία της περιοχής, κεντρικό δε ρόλο παίζει ένα κατάστημα φωτογραφίας που βρίσκεται εκεί (σελ. 125 και συνέχεια).

Ενώ η πλατεία είναι ο τόπος συνάντησης όλων των ανθρώπων ενός οικιστικού πλέγματος, κι ενώ ο λόγος της συνάντησης στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι η γιορτή της ανεξαρτησίας της Αλγερίας, η πλατεία περιγράφεται ως τόπος διαχωρισμού (όπου θα εξελιχθεί ένα παρολίγον μοιραίο επεισόδιο) και διχασμού: από τη μια μεριά οι άνδρες, από την άλλη οι γυναίκες. Το φωβικό πινέλλο της συγγραφέως συνεχίζει κι εδώ μια περιγραφή τρομερή: από τη μια μεριά το χρώμα, στα ενδύματα των ανδρών, κι από την άλλη ένα συνονθύλευμα γυναικών στα μαύρα, γυναικών μέσα στο χάικ τους, πάτου κορφής θα λέγαμε μέσα στο μαύρο. Η πλατεία είναι στολισμένη, έχει φώτα, φωτάκια παντού, — μόνο αν έχετε επισκεφθεί τζαμί στην περιοχή γίνεται πλήρως κατανοητή η εικόνα —.

Τα λιγοστά καταστήματα είναι βέβαια κλειστά, εκτός από το φωτογραφείο. Αυτή η λεπτομέρεια έχει σημασία, κι έτσι όπως θα εξελιχθεί η ιστορία, ο συμβολισμός του φωτογραφείου θα γίνει ακόμη εντονότερος.

Ποια είναι λοιπόν η θέση του φωτογραφείου και του φωτογράφου σε ένα κόσμο όπου δεν ζωγραφίζεται το ιερό, και γενικώς εικονικές παραστάσεις και φωτογραφίες δεν στολίζουν τα παραδοσιακά μουσουλμανικά σπίτια; Στον κόσμο όπου οι “γυναίκες από σπίτι” μένουν έγκλειστες σε αυτό, και, φυσικά, απαγορεύονται οι δημόσιες φωτογραφίες τους, ο φωτογράφος (σελ. 125) είναι αφενός κάποιος που κάνει μια αμφιβόλου αξίας εργασία, αφετέρου όμως χαίρει της εμπιστοσύνης των φαλλοκρατών: μπαίνει στο σπίτι τους για να φωτογραφίσεις τις γυναίκες και τις κόρες τους για τα δημόσια και λοιπά έγγραφα. Το φωτογραφείο είναι το μόνο που έχει το δικό του φωτισμό και παραμένει ανοιχτό στη μοιραία εκδήλωση:

Η ηρωίδα Λεϊλά και η μικρότερη αδελφή της, έχουν αποφασίσει και

Τοπος και τοπίο

αυτές να συμμετέχουν στη γιορτή και πηγαίνουν στην πλατεία, αλλά ξεχωρίζουν: φυσικά δεν εντάσσονται στους άνδρες, όμως επειδή δεν φοράνε τα μαύρα των γυναικών, -που, σημειωτέον, είναι οι μονάδες, θειάδες και αδελφές τους, αυτές δεν τις αποδέχονται κοντά τους, καθώς φοβούνται τις αντιδράσεις των ανδρών. Νεαροί επιτίθενται με τολμηρό τρόπο στα κορίτσια που φορούν πολύχρωμα ενδύματα, η Λεϊλά αντιδρά, και μέσα σε λίγα λεπτά μια αγέλη αγριεμένων νταήδων κυνηγούν τα δυο κορίτσια που τόλμησαν να αντισταθούν. Βρίσκονται μπροστά στον κίνδυνο μιας απόλυτης τιμωρίας, ήτοι τον εξευτελισμό και γιατί όχι; το λιθοβολισμό τους! Ο διχασμός δλδ της πλατείας ανάμεσα σε άντρες-γυναίκες, άντρες με χρώμα-γυναίκες με μαύρα, εκδιώκει και αφήνει αβοήθητα τα κορίτσια που δεν δέχονται τον ίδιο κώδικα εμφάνισης, δεν γίνονται αποδεκτά από καμιά ομάδα, ούτε των αντρών και πατεράδων τους, ούτε των φοβισμένων γυναικών και μητέρων τους. Το φωτογραφείο, μόνο ανοιχτό κατάστημα, γίνεται καταφύγιο και σωτηρία τους, ενώ οι φανατισμένοι νεαροί φθάνουν μέχρις εκεί, το καταστρέφουν, αλλά ο φωτογράφος καταφέρνει να σώσει τα κορίτσια με την βοήθεια της αστυνομίας που καταφθάνει πριν να είναι πολύ αργά. Οι δυο νεαρές μένουν αλώβητες ακόμη και στην ανάκριση που ακολουθεί, όπου μειώνονται «για την κακή τους συμπεριφορά». Εδώ δηλαδή το φωτογραφείο συμβολίζει το άνοιγμα της κοινωνίας σ' ένα τόπο κλειστό. Σ' αυτό το έξοχο μυθιστόρημα, η περιγραφή του χώρου, του τόπου, λειτουργεί ως τοπος, και άρα υποβαστάζει θα λέγαμε τον αναγνώστη στην εμβάθυνση του κοινωνικού προβληματισμού και της γυναικείας κραυγής για απελευθέρωση και ανεξαρτησία.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο άρθρο μελετάται το τοπίο όπου εξελίσσεται το μυθιστόρημα ως 'τόπος' που εισάγει τον αναγνώστη στη νομαδική κουλτούρα της συγγραφέως και τον αγώνα της προς την προσωπική και κοινωνική ανάπτυξη χάρη στα γράμματα. Κι ενώ μεν ο τόπος είναι θα λέγαμε ένας εξωτερικός παράγων που παίζει το ρόλο μιας θεατρικότητας, περιγράφοντας ή υπονοώντας εικόνες παρουσίας των ηρώων, ο τόπος λειτουργεί και ως αλληγορία για την περιγραφή του εσωτερικού κόσμου, καθώς τα τοπία φαίνεται ώρες-ώρες να υπονοούν στην περιγραφή τους τα συναισθήματα των πρωταγωνιστών του μυθιστορήματος.

ABSTRACT

Topos and Landscape in Malika Mokeddem's
Novvel *Les hommes qui marchent*

The article examines the landscape where the novel takes place as a 'topos' which introduces the reader to the author's nomadic culture, as well as to her struggle towards social and personal development thanks to schooling and a higher education. And although the landscape can be viewed as an extrinsic factor with the role of theatricalization within the novel, as it describes or implies images of the heroes' presence, it also functions as an allegory describing their inner world, their emotions and sentiments.

ELISSAVET MENELAOU
Docente a contratto
Dipartimento di Lingua
e letteratura Italiana

LA POTENZA PSICOGRAFICA NEI RACCONTI ROMANI DI ALBERTO MORAVIA

I *Racconti romani* rappresentano un mosaico di personaggi e situazioni che coinvolge la Roma popolana degli anni Cinquanta. Si tratta della Roma dei quartieri popolari, in un periodo assai importante per la storia contemporanea italiana, quella della ricostruzione fra la fine della Seconda guerra mondiale e il boom degli anni Sessanta. Il grande autore psicografico Alberto Moravia abbandona per un po' la società borghese e si cimenta con la resa neorealista di un ambiente affascinante in quanto ingenuo, originale, autentico, incorniciato da personaggi umili ma ambiziosi, semplici ma complessi. Moravia pubblica, presso Bompiani, nel 1954 la sua raccolta, appunto *Racconti romani*, costituita da sessantuno racconti che inizialmente erano stati pubblicati sulle colonne del *Corriere della Sera* (con l'eccezione di *Il terrore di Roma*, uscito su *L'Europeo*) fra il 30 dicembre 1948 e il 30 agosto 1953¹. Il volume riscontrò grande successo. Infatti, nel 1959, Moravia pubblicò i *Nuovi racconti romani*².

I protagonisti dei racconti, una carrellata di personaggi popolari o piccolo borghesi agiscono, riflettono, subiscono, sperano, complottano, insomma, esistono, spinti da un motore di massima efficienza; uno sfrenato istinto di sopravvivenza. Secondo Maiko Favaro la visione di Moravia getta luce sugli aspetti meschini di una lotta per la sopravvivenza intesa a non coinvolgere emotivamente il lettore che rimane osservatore, attento ma non empatico, di una realtà simpatica e grottesca:

---

1. Per le citazioni, si fa riferimento all'edizione dei *Racconti romani* in Alberto Moravia, *Opere*, vol. III, *Romanzi e racconti. 1950-1959*, a cura e con introduzione di Simone Casini, Bompiani, Milano 2004.

2. Moravia sembra prediligere il termine "racconti" piuttosto che "novelle", addirittura "sempre" come egli stesso dichiara in una lettera a Bompiani dell'8 dicembre 1951. Cfr. Simone Casini, «Note ai testi», in Alberto Moravia, *Opere/3. Romanzi e racconti 1950-1959*, Bompiani, Milano 2004, tomo II, p. 2094.

Essi sono raffigurati in una lotta senza esclusione di colpi di uno contro l'altro per la sopravvivenza e per il soddisfacimento del proprio tornaconto: Moravia mostra come la vita sociale sia tramata di menzogne e di conflitti spesso meschini anche presso le classi più umili. Sono personaggi perlopiù incapaci di identificarsi adeguatamente con il proprio ruolo sociale e destinati allo scacco. Memore anche del grande modello del Belli, l'autore usa spesso toni comico-grotteschi e ostacola l'immedesimazione empatica del lettore³.

Il titolo della raccolta *Racconti romani* sottolinea l'importanza della cornice della società romana, ma la vera ambientazione è quella umana. I personaggi tessono con le loro storie un'immagine di una città-simbolo della potenza popolare a partire dal dialetto e dagli idiomatismi romani, e compongono un paesaggio sociale che popola le strade, i bar, le botteghe, i piccoli appartamenti dando vita alla vera concezione della città, quella animata. Alcuni studiosi hanno sottolineato questa «città invisibile» dei *Racconti romani*, evidenziando, appunto la forza narrativa che emanano i personaggi⁴. Lo scrittore dichiara a proposito dei *Nuovi racconti romani* che «se il loro involucro è “romano”, le questioni che vi sono dibattute spesso non sono per niente popolari e “romane” [...] passai a scrivere racconti in cui quelle questioni venivano alla luce senza più necessità di involucri d'alcun tipo: *L'automa*, *Una cosa è una cosa*, *Il Paradiso*»⁵. Questo atteggiamento, tipicamente moraviano percorre tutta la sua opera e si conferma ogni volta come la linea guida delle sue storie narrate con l'intento di delineare attraverso i semplici gesti la psicologia più profonda dei personaggi. Nelle ultime opere dell'autore il suo legame con la psicoanalisi viene sempre più approfondito ed elaborato, mentre la funzione descrittiva si sposta

---

3. Maiko Favaro, «Piccoli drammi senza importanza. Pulsioni biologiche e costrizioni sociali nei Racconti romani (1954) di Alberto Moravia», in *Natura Società Letteratura*, Atti del XXII Congresso dell'ADI - Associazione degli Italianisti (Bologna, 13-15 settembre 2018), a cura di Andrea Campana e Fabio Giunta, Adi editore, Roma 2020, p. 1.

4. Cfr. Victoria Gayle Tillson, «A Nearly Invisible City: Rome in Alberto Moravia's 1950s Fiction», *Annali d'Italianistica*, XXVIII (2010), pp. 237-256, e Raffaella Brignola, «La rappresentazione cartografica nell'analisi del luogo letterario. L'immagine di Roma nei racconti di Alberto Moravia», in A. D'Ascenzo (a cura di), *Mundus novus. Amerigo Vespucci e i metodi della ricerca storico-geografica*, Brigati, Genova 2004, pp. 499-513.

5. Enzo Siciliano, *Moravia*, Longanesi, Milano 1971, p. 104.

La potenza psicografica

sempre di più verso il piano riflessivo⁶. Giorgio Pullini identifica, nella produzione letteraria di Moravia, il punto chiave del 1960, a cui corrisponderebbe una svolta fondamentale per lo scrittore per «il prevalere sempre più insistente e programmaticamente organizzato dell'elemento intellettuale su quello realistico», per il suo trascorrere dal gusto del «fabulare» allo sforzo del «decifrare»⁷.

In questa prospettiva psicografica delle sue opere, anche se in panni diversi, tra romanzi e racconti, Moravia esplora le pulsioni intime dell'animo umano come motivazione e causa prima dell'agire narrativo. Moravia scrittore di romanzi si scontra spesso con il Moravia scrittore di racconti, anche se l'ideazione e l'evoluzione emotiva dei suoi personaggi presenta una notevole affinità tra i due generi⁸. Gli studiosi, in base alla funzione narrativa del delineamento dei personaggi, pare abbiano a proposito idee contrastanti. Enzo Siciliano afferma: «Ho sentito affermare spesso che Moravia sia più artista come scrittore di racconti che come scrittore di romanzi», mentre in lui riconosce come «dono indiscutibile» l'arte del racconto⁹. Altri, invece, vedono in lui la grande capacità di romanziere, manifestata in giovanissima età, come testimonia il suo esordio con *Gli Indifferenti* (1929). Ai racconti, invece, viene attribuita una funzione ben precisa; quella di un genere poco impegnativo, commerciale e rapido nella sua procedura di stesura:

Bisogna chiedersi allora come mai uno scrittore che deve la propria fama presso il grande pubblico ad alcuni romanzi decisamente impegnativi (oltre a *Gli indifferenti*, *La noia*, *La romana*, *La ciociara*) opti così spesso e così fedelmente per la narrazione breve. Per ragioni commerciali, sarebbe la risposta più immediata (e certamente non priva di giustificazioni). O ancora, si potrebbe ritenere il racconto come assolutamente conforme ai ritmi di scrittura, quasi im-

---

6. Vedi Simone Casini, «Moravia e Freud, quasi un'amicizia», in Giancarlo Alfano - Stefano Carrai (a cura di), *Letteratura e psicoanalisi in Italia*, Carocci, Roma 2019, pp. 125-148.

7. Giorgio Pullini, «Un personaggio scomodo come coscienza critica», in AA. VV., *Alberto Moravia. Il narratore e i suoi testi*, Roma, La Nuova Italia Scientifica, 1987, p. 19.

8. Testi interessanti che propongono una dettagliata analisi del Moravia scrittore di racconti sono: Simone Casini - Federico Serra, *Introduzione ad A. Moravia, Racconti dispersi 1928-1951*, Bompiani, Milano 2000, e Piero Gudini, *Introduzione ad A. Moravia, Racconti 1927-1951*, Bompiani, Milano 2001.

9. Enzo Siciliano, «I paradossi di Moravia», in *A. Moravia, Romildo ovvero racconti inediti, perduti e d'autobiografia*, Bompiani, Milano 1993, p. V.

piegatizi, alla maniera americana, che lo scrittore mantenne per tutta la vita (sappiamo infatti che egli attendeva alla scrittura quotidianamente, dalle otto alle dodici antimeridiane). Oppure, ed è quello che noi crediamo, in una così assidua attività di scrittore di racconti si dovrebbe forse intravedere una più profonda necessità di esercizio, di prassi artistica¹⁰. Si tratterebbe di una ipotesi sostenuta anche da Enzo Siciliano il quale disse che per Moravia darsi al racconto significava “scaldarsi i muscoli, in vista di quello scatto duro e faticoso che mette a segno un romanzo¹¹”.

Tuttavia, la potenza psicografica dei personaggi proposti da Moravia nei suoi racconti, e soprattutto nelle sue serie di *Racconti romani*, testimonia la visione dell'autore stesso che studia e progetta i suoi racconti come romanzi brevi, tanto da annullare gli pseudo-dilemmi tra romanzo e racconto:

Ne *L'imbroglione* sono riuniti cinque racconti lunghi, o se si preferisce, cinque romanzi brevi nei quali, come già lo denota il titolo, l'autore ha cercato di dare un valore preponderante all'intreccio, perché la novella, egli dice, per risollevarsi dal presente stato d'inferiorità di fronte al romanzo, deve riacquistare il suo antico carattere, tornare all'intreccio e all'aneddoto, giovare delle sue possibilità di scorci violenti e di sintesi affrettate, condensare i fatti in vere e proprie narrazioni¹².

Il rapporto intrecciato tra racconto e romanzo che caratterizza la produzione letteraria di Moravia viene sottolineato anche dal fatto che tanti suoi racconti sono stati inediti o dispersi, raccolti successivamente in volumi, su cui non sappiamo l'intento iniziale dell'autore, ma soprattutto, dal fatto che alcuni rappresentano una forma non definitivamente elaborata di capitoli di romanzi già pubblicati, parte quindi organica di un romanzo, dal quale vengono estrapolati per ottenere una loro «vita» autonoma. Sarebbe questo il caso dei *Cinque sogni* riscoperti da Umberto Carpi, nati come capitolo de *Gli indifferenti* e poi

---

10. Valentina Mascaretti, *Alberto Moravia scrittore di racconti. Analisi della narrazione breve nell'opera moraviana*, Università degli studi di Bologna, 2007, p. 2.

11. Enzo Siciliano, «I paradossi di Moravia», in *A. Moravia, Romildo ovvero racconti inediti, perduti e d'autobiografia*, op. cit., p. V.

12. Federico Serra, «Note ai testi», in *A. Moravia, Opere/1. Romanzi e racconti 1927-1940*, op. cit., p. 1699.

La potenza psicografica

eliminati per ragioni di opportunità di trama¹³, come anche quello di *Valérie*, che, secondo Tonino Tornitore, doveva essere in origine un episodio de *La noia*¹⁴.

Moravia ha insistito, con metodo e senso di evoluzione stilistica, nello scrivere racconti che hanno incorniciato in modo complementare e costruttivo la sua produzione da romanziere. Tale successo venne confermato in diverse occasioni, come nel caso dei *Racconti* del 1952 (a cui si aggiunge nel '53 una nuova edizione ampliata di un racconto, che prende il titolo di *Racconti 1927-1951*), raccolta insignita del premio Strega¹⁵. Moravia subì il fascino del racconto, che ha difeso in contrapposizione alla novella, in quanto espressione di una modernità tutta novecentesca; i personaggi dei *Racconti romani* non intendono compiere il compito del neorealismo, fotografare le dinamiche della realtà del secondo dopoguerra in Italia, ma vanno ben oltre. Infatti, il racconto novecentesco assume questo ruolo complesso, ma estremamente interessante, di rappresentare la complessità dei fenomeni psicologici e sociali nella loro totalità, delineando un vero e proprio rapporto intrinseco. Alfonso Berardinelli definisce la funzione del racconto novecentesco:

Nel racconto italiano novecentesco a dominare sono la stravaganza, la bizzarra, la vicenda paradossale, il tipo insolito e strano, il caso sorprendente. [...] Insomma: la realtà sociale italiana del Novecento tende ad apparire ai limiti dell'irrealtà e la sua rappresentazione sembra richiedere una stilizzazione ipertonica. [...] Nella borghesia italiana del Novecento, come ci viene presentata dalla maggior parte di questi racconti, si è costretti a constatare un vero e proprio collasso dell'umanesimo sia tradizionale che ottocentesco. È assente l'eroe problematico. Ed è assente la rappresentazione seria, né tragica né comica, della vita quotidiana. [...] La borghesia rappresentata dal racconto italiano del Novecento è o infantile o senile. E comunque è

---

13. Cfr. Tonino Tornitore, «Nota», in *A. Moravia, La Noia*, con Introduzione di M. David, Bibliografia di T. Tornitore, Cronologia di E. Romano, Bompiani, Milano 2005, p. 359.

14. *Ibidem*.

15. L'assegnazione del premio Strega ai *Racconti* di Moravia suscitò diverse reazioni nel mondo dei letterati dell'epoca rafforzando il successo riscosso dell'opera. Tali reazioni venivano da autori come Carlo Emilio Praga, antagonista perdente, cfr. Simone Casini, «Gadda e Moravia. Due scrittori a confronto», *The Edinburgh Journal of Gadda Studies*, n. 4, 2004.

Επιστημονική Επετηροίς

bloccata, immobile, senza possibilità di sviluppo. Può tutt'al più esplodere come un involucro duro e vuoto, ma non può evolvere. Questo dato psicologico, o morale, o sociale, ha naturalmente delle conseguenze stilistiche¹⁶.

Moravia «costruisce» i suoi personaggi attraverso un meticoloso studio che oscilla tra il sociale e lo psicologico senza mai perdere di vista il fatto che è il carattere attraverso i suoi gesti a tessere l'ambientazione perfetta. È questo il caso del racconto *Non approfondire*, dove il lettore entra in una casa ordinata e pulita, che ben presto si prefigura non come un ambiente autonomo, ma come specchio dell'ipocondria del protagonista:

Tornai a casa che erano le undici e venti, entrai in sala da pranzo per confrontare il colore della frangia con quello della tenda e subito vidi sulla tavola il calamaio, la penna e una lettera. A dire la verità, mi colpì soprattutto una macchia d'inchiostro, sul tappeto della tavola. Pensai: «Ma guarda come ha da essere sciattona... ha macchiato il tappeto». Levai il calamaio, la penna e la lettera, presi il tappeto, andai in cucina e lì, fregando forte col limone, riuscii a togliere la macchia. Poi tornai in sala da pranzo, rimisi a posto il tappeto e, soltanto allora, mi ricordai della lettera. Era indirizzata a me: Alfredo. L'aprii e lessi: «Ho fatto le pulizie. Il pranzo te lo cucini da te, tanto ci sei abituato. Addio. Io torno da mamma, Agnese». Per un momento non capii nulla. Poi rilessi la lettera e alla fine intesi: Agnese se ne era andata, mi aveva lasciato dopo due anni di matrimonio. Per forza di abitudine, riposi la lettera nel cassetto della credenza dove metto le bollette e la corrispondenza e sedetti su una seggiolina, presso la finestra. Non sapevo che pensare, non ci ero preparato e quasi non ci credevo. Mentre stavo così riflettendo, lo sguardo mi cadde sul pavimento e vidi una piccola piuma bianca che doveva essersi staccata dal piumino quando Agnese aveva spolverato.

Il protagonista vive all'esordio della storia, il momento più drammatico del racconto, ovvero, la scoperta di essere stato abbandonato da Agnese. Tuttavia, le sue riflessioni non seguono un sillogismo logico, ma vengono dettate da una pulsione psicologica che altera la scala delle priorità e mescola sentimenti e ragionamenti in un quadro confusionario. Agnese, la coprotagonista invisibile del racconto, agisce silenziosamente per soprav-

---

16. Alfonso Berardinelli, «Forma e identità del racconto italiano», *Nuovi Argomenti*, n. 17, quinta serie, gennaio-marzo 2002, p. 256.

La potenza psicografica

vivere. È una tipologia di lotta per la sopravvivenza, particolare che risponde a un'esigenza vitale.

La sopravvivenza e la fuga si intrecciano nei personaggi moraviani e creano modalità diverse di agire; i protagonisti dei racconti si inventano vie di uscita, come la grande promessa dello spettacolo¹⁷. Sarebbe questo il caso del racconto *La controfigura*. La protagonista sogna la sua vita cambiata attraverso il mondo del cinema. Il protagonista Gino assiste al tentativo della sua amata Agata di tentare la sua fortuna cinematografica. Moravia non delinea soltanto la psicologia del personaggio ma anche una realtà plasmata attraverso la propaganda mussoliniana ideata dalla fondazione della cinecittà. Il ritratto psicologico del personaggio viene in questo caso intrecciato con una specie di documentarismo letterario, simile a quello realizzato al cinema con il film del 1951 *Bellissima* di Luchino Visconti. L'ironia dell'autore in questo caso è evidente già dal titolo, dove è decifrabile la connotazione del fallimento, oppure della scadente riuscita dell'intento ambizioso, in quanto il protagonista Gino, si presenta dicendo che è nato per fare l'attore ma un difetto di pronuncia glielo impedì, e, quindi, finì per fare la controfigura, «l'uomo di paglia, pupazzo, sosia d'occasione». La parola-chiave *controfigura* mette in rilievo la mancanza di personalità del protagonista. La controfigura non solo non è un attore ma non è neanche una comparsa. La controfigura non appare con i suoi tratti fisici ma scompare dietro l'identità altrui, in un istante creato artisticamente, affinché nessuno possa focalizzarci. Gino vive così la sua «carriera», come la sua esistenza¹⁸.

Ne «L'indiano» dei *Nuovi racconti romani* Moravia smitizza attraverso la storia di Enrico il quale si immedesima per un periodo con la vita popolare, benché alto borghese, l'approccio pseudo intellettuale alla realtà proletaria. La questione sociale passa in secondo piano, mentre l'autore focalizza sull'atteggiamento di rifiuto e noia che Enrico adotta verso la sua reale situazione; atteggiamento che lo spinge «a giocare a fare il povero», come da piccoli, appunto, si gioca agli indiani. Il protagonista osserva me-

---

17. Sarebbe questa una aspirazione legata, appunto, anche a un momento specifico della storia italiana, che esprime una specie di "sogno americano" all'italiana. Ricordiamo che anche Carla, la giovane protagonista del romanzo leggendario di Moravia *Gli Indifferenti* aspirava a fare l'attrice, Alberto Moravia, *Gli Indifferenti*, Bombiani, Milano 2007.

18. Per un'analisi del racconto *Controfigura* vedi, Luciano Vitacolonna, «Come leggere un racconto», in Milly Curcio (a cura di), *La fortuna del racconto in Europa*, Carocci, Roma 2012, pp. 136-146.

Επιστημονική Επετηρίς

ravigliato le scelte «rivoluzionarie» dell'amico Enrico, fino a quando non arrivasse all'amara constatazione: «Insomma, Iride ed io non giochiamo a far gli indiani, come Enrico; siamo indiani, per davvero»¹⁹. Le parole del protagonista attribuiscono alla saggezza popolare il carattere della concretezza forzata, la mancata possibilità di evadere, di esplorare, di «giocare» con la propria esistenza e traccia un ritratto di antica solidità e autenticità. L'inquadratura psicologica prevale su quella sociale e il materiale narrativo viene strutturato sulla visione della via di uscita, la fuga, la differenziazione fallimentare o vana che porta spesso sia a una cruda rassegnazione che ad una nuova illusione, capace di creare nuove speranze nella fatalità di destini preannunciati.

I personaggi dei *Racconti* spesso sembrano agire sotto una invisibile e indefinibile pressione. In un fatalismo simpatico e grottesco, i personaggi moraviani rivelano una versione loro intima attraverso i meccanismi freudiani. Questi personaggi «agiti» piuttosto che «agenti»²⁰ vengono guidati da impulsi interiori oscuri a loro stessi finché non si manifestano, spesso con conseguenze distruttive. Ne *Il biglietto falso*, il protagonista, in maniera apparentemente inspiegabile, rimanda sempre il momento di liberarsi della banconota falsa, nonostante le varie occasioni che gli si presentano. Spesso emerge in modo palese l'influsso della psicanalisi, che Moravia stesso riconosceva come punto di riferimento per la sua narrativa. Nel racconto *Arrivederci*, il protagonista esce di prigione salutandolo il direttore con un 'Arrivederci' anziché con un 'Addio', commettendo un *lapsus* esemplare.

Ma, se i personaggi dei racconti narrano una parte intima, attraverso l'ironia dei gesti e delle parole, quali sono i parametri che determinano la loro psicologia intima e le loro azioni? Moravia attribuisce al contesto sociale uno dei fattori più determinanti di tale atteggiamento. Ma non cade in nessun tipo di retorica. La visione verghiana è lontanissima da quella moraviana. Infatti, i temi che l'autore tratta nei suoi racconti appaiono ricorrenti e rivelano una indagine personale, intima che si svolge intorno alle pulsioni intime delle nostre azioni creando un approccio autentico che arricchisce il concetto realistico. Si potrebbe, quindi, parlare di *pattern* tematici:

---

19. Alberto Moravia, *Nuovi racconti romani*, Bombiani, Milano 1997, p. 283.

20. Maiko Favaro, «Piccoli drammi senza importanza. Pulsioni biologiche e costrizioni sociali nei *Racconti romani* (1954) di Alberto Moravia», op. cit., p. 2.

La potenza psicografica

Quanto ai temi, potremmo iniziare da quello dell'omicidio passionale compiuto in stato di incoscienza, che si trova dapprima ne *L'equivoco* (*Racconti 1927-1951*), per poi riemergere ancora, a breve distanza, nei *Nuovi racconti romani* (pensiamo al racconto *Io e lui*). E potremmo proseguire con quello dell'avarizia, che, dopo il celebre *L'avarò* (*Racconti 1927-1951*), ricorre almeno in un altro testo, *Banca dell'amore* (ancora in *Nuovi racconti romani*). Ed ancora con il tema dell'«amore coniugale» che, formalizzato dapprima ne *L'automa* (1962), percorre la trilogia al femminile degli anni '70 (*Il paradiso*, *Un'altra vita*, *Boh*), per approdare infine a *La villa del venerdì* (1990). Ed, infine, col tema dell'umanità delle macchine che dal racconto *L'automa*, eponimo della raccolta del '62, arriva fino a *Celestina* (*Una cosa è una cosa*, 1967)²¹.

I personaggi dei racconti moraviani agiscono nella loro diversità, nella quale sarebbe interessante osservare la differenziazione tra uomo e donna. La questione della sopravvivenza viene affrontata in modo opposto ma complementare tra i due sessi, in un rapporto di archetipico complementarismo contrastante. Nella *Serva padrona*, dei *Nuovi racconti romani* il protagonista corteggia per ben sei mesi la serva Adalgisa, che appare indifferente alle sue proposte. Il meccanismo psicologico che mette in atto il giovane è quello di seguire ciecamente, in un crescendo strutturato con ammirevole maestria da parte di Moravia, la presupposta volontà della ragazza, trascinato letteralmente da quello che sembra essere un suo labirinto mentale che gli impedisce di accettare il rifiuto come tale:

Insomma, vedendola così seria, nonostante la sua apparenza che seria invece non era, abbandonai piano piano l'idea del giretto in macchina ed entrai in quella di sposarla. Forse, mi dissi, è una ragazza tradizionale e vuole che io le faccia una dichiarazione in regola, e io ho sbagliato sistema e se le dico che la voglio sposare, accetterà²².

Il giovane protagonista appare vittima della sua debolezza caratteriale, mentre Adalgisa appare, con il suo «corpo parlante» in tutta la sua determinazione volta a declinare tutte le proposte di Giovacchino e a sposare il vecchio avvocato presso cui prestava servizio. La lotta per la sopravvivenza in lei appare come una lucida determinazione, confermata nel pragmati-

---

21. Valentina Mascaretti, *Alberto Moravia scrittore di racconti. Analisi della narrazione breve nell'opera moraviana*, op. cit., p. 110.

22. Alberto Moravia, *Nuovi racconti romani*, op.cit., p. 108.

smo delle sue ultime frasi verso Giovacchino, quando lui suona il campanello dell'avvocato per essere assunto come autista senza poter prevedere che adesso la padrona di casa sarebbe stata Adalgisa, la serva di una volta:

Tu sei venuto per quell'annuncio... e io ti prenderei, perché so che una persona fidata... però devi capire: ci hanno visto tante volte insieme qui nel quartiere, mio marito forse ti conosce... non vorrei... già circolano tante chiacchiere sul conto mio²³.

Senza nessun intento retorico, Moravia osserva l'universo femminile e struttura i suoi personaggi in modo da oscillare dalla parte della vittima a quella del carnefice, nell'amara constatazione della soluzione fallimentare, di uno stampo che pesa sugli impulsi più profondi ma si dissolve in misere opzioni di vita, come nel simpatico racconto *Le lagrime di Elvira*²⁴. L'inettitudine dei personaggi maschili nei racconti moraviani, spesso si contrappone alla determinazione femminile che non esprime però mai libertà di fondo. I personaggi femminili dei racconti romani vivono comunque nella costrizione sociale e storica che pesa sulla loro esistenza, ma in questo contesto spesso agiscono con determinazione evidente o silenziosa che sia. Il ragazzo romano affronta le stesse costrizioni sociali con rassegnazione o con un forte senso di autoironia che dona al testo un tocco geniale di autenticità, come nel caso del *Vaso cinese* dei *Nuovi racconti romani*:

Eh, come si dice finché c'è vita c'è speranza; ma io, quel brutto inverno nero di pioggia e di miseria, mi ero lasciato proprio andare, un po' per stanchezza e un po' per il mestiere che facevo; e con tutto che non avessi compiuto ancora i venticinque anni, non speravo più niente. Non sono brutto, anzi, forte, bruno, alto, sono un bell'uomo; ma a forza di trascurarmi ormai passavo per brutto. [...] Ma siccome ero avvilito e non speravo più niente, mi ero fatta la ragazza più brutta che ci fosse in tutta Roma, che dico in tutta Italia. Marietta si chiamava ed era cameriera presso un signore vecchio che abitava solo in un palazzo di via Giulia. Marietta aveva la faccia simile a un grugnetto di un cagnolino pechinese: occhi tondi e neri dall'espressione ansiosa, nasino schiacciato, bocca grande come un forno²⁵.

---

23. *Ibid.*, p. 111.

24. *Ivi*, pp. 451-457.

25. *Ivi*, p.141-142.

La potenza psicografica

Il protagonista vede nella bruttezza di Marietta l'unica realtà che si merita. Una specie di punizione per la sua incapacità di uscire da questo stato di miseria che lo trasforma da «bello» in «brutto». La sua è una rassegnazione consapevole che rende il personaggio grottesco, come caricaturale risulta la descrizione di Marietta²⁶. Lo stesso spirito di umorismo caricaturale domina la descrizione fisica di diversi personaggi, i quali comunque seguono una tipologia fissa; il debole, di solito è il protagonista del racconto, un bullo più ridicolo che temibile, una donna ridicola anch'essa al punto da impedire ogni lirismo, oppure determinata ma fredda che ma risponde all'amore del protagonista. Tornando alla particolare tipologia di descrizione fisica che Moravia attua per evidenziare i tratti psicologici dei suoi personaggi, ricordiamo il racconto *Scorfani*:

Spesso mi dicevo: facciamo la rivista delle qualità. Dunque, forza fisica: zero, sono piccolo, storto, rachitico, le gambe e le braccia come due stecchi, un ragno; intelligenza: poco più di zero, dal momento che, tra tanti mestieri, non sono riuscito a andare più su dello sgattero d'albergo; bellezza: meno di zero, ho il viso stretto e giallo, gli occhi color del can che fugge, un naso che par fatto per una faccia il doppio larga della mia, grosso e lungo, che sembra venire giù e poi, alla punta, si leva in su come una lucertola che alzi il muso. Altre qualità, come coraggio, prontezza, fascino personale, simpatia: meglio non parlarne²⁷.

Elisiana Fratocchi constata la continuità tra la comicità e l'ironia moraviana con le opere di Belli che inauguravano il gusto per la sdrammatizzazione:

Moravia pone programmaticamente la propria opera in continuità con i sonetti di Giuseppe Gioachino Belli e se deve ammettere una parentela non lo fa con il

---

26. Sono innumerevoli le descrizioni di una fisicità caricaturale e ridicolizzata in modo crudele da parte del naratore. Ricordiamo ancora *Rigoletta*: «Conoscete Rigoletta? Se non la conoscete, ve la presento io. Rigoletta, dunque, era una ragazza che solo a vederla vi veniva voglia di ridere: la faccia tonda e rossa, simile alla luna d'agosto, gli occhi a fior di pelle, il nasino schiacciato, la bocca larga, tagliata come quegli spacchi che i cocomerari fanno ai cocomeri per mostrare che sono maturi. I capelli che fuggivano indietro, una selva di capelli crespi, come se ci avesse avuto il vento in faccia; di persona sembrava un guanciaie legato per metà, ma con le gambe forti e un po' storte», Alberto Moravia, *Nuovi racconti romani*, op. cit., p.1 26.

27. Alberto Moravia, *Racconti romani*, op. cit., p. 70.

neorealismo letterario ma con il cinema della commedia all'italiana, inserendo la sua opera automaticamente nel solco della tradizione comica²⁸.

In realtà Moravia stesso, in una sua intervista a Enzo Siciliano ammette di trarre ispirazioni da Belli soprattutto per quanto riguarda le scelte linguistiche piuttosto che stilistiche; infatti, Moravia avrebbe potuto attingere molto dalla tradizione dialettale romana essendo romano di nascita:

L'apparizione della letteratura dialettale in Italia coincide con la crisi di quella che era stata per secoli la lingua erudita e aulica della cultura italiana. E in senso ancor più lato con il rivolgimento sociale che durante l'800 portò gradualmente alla sostituzione della nobiltà e borghesia urbana, con un'altra classe tutta nuova di borghesi recenti o di popolani imborghesiti. [...] Il Belli trasfigura il dialetto pur conservandogli l'immediatezza e la naturalezza originarie; dai proverbi, dai modi, dalle cadenze tolte direttamente dalla bocca del popolo e valide soltanto per la loro vivezza e autenticità, alle immagini e alle figure sintattiche che sarebbe vano ricercare nella parlata popolare. [...] In realtà il Belli si era impadronito del dialetto al punto di poter attribuire al popolo ciò che era suo e di potere servirsi di ciò che era popolare come di roba propria. Il Belli fece con il romanesco ciò che Dante fece con il toscano²⁹.

Moravia passa in questo caso dall'ambientazione sociale alla realtà psicologica; il personaggio narra di sé in una perpetua interazione tra realtà esterna e interna, e propone un testo che va ben oltre gli intenti neorealistici. Infatti, Moravia stesso non si compiaceva particolarmente nella sua

---

28. Elisiana Fratocchi, «Il rifiuto della norma come necessità ideologica: i 'giovannotti grassi e bollenti' di Alberto Moravia», in *Le forme del comico, Atti delle sessioni parallele del XXI Congresso dell'ADI-Associazione degli Italianisti* (Firenze, 6-9 settembre 2017), a cura di Fabio Castellano, Irene Gambacorti, Ilaria Macera, Gino Tellini, Firenze, Società Editrice Fiorentina, 2019, p. 65. Risulta di particolare interesse il collegamento che la studiosa effettua tra i personaggi dei Racconti romani di Moravia e i tipi fissi della Commedia dell'Arte: «Ma l'influenza della tradizione comica si evince nei Racconti anche ad altri livelli. Moravia, con la sua opera, sembra voler restituire una varietà più ampia possibile di personaggi per dar conto esaustivamente di una determinata realtà. Le figure – come è stato notato – assemblano caratteristiche riconducibili a tipologie fisse che ricordano le macchiette della tradizione comica meno raffinata, a partire dalle maschere della commedia dell'arte che contano proprio sulla fissità di personaggi e situazioni per generare il comico» (Ivi, p.68).

29. Alberto Moravia, *Introduzione a Cento sonetti di Gioachino Belli*, Bompiani, Roma 1944, pp. 7-9.

La potenza psicografica

identificazione come uno dei «padri» del Neorealismo. Lo studioso Piero Cudini afferma a proposito che l'autore dei neorealisti italiani individuava bene soprattutto i difetti, mentre apprezzava il neorealismo cinematografico con il quale aveva piuttosto frequentemente collaborato. Addirittura, secondo Cudini, sembra che alcuni elementi e modi propriamente cinematografici abbiano influenzato la narrativa breve di Moravia:

E penso al gusto per il taglio rapido dell'inquadratura, a certe elissi, a certa sprezzatura narrativa, a una almeno apparente povertà di mezzi espressivi che stilisticamente paiono apparentare questi racconti a modi del neorealismo cinematografico. [...] il personaggio che scrive io e che dunque costantemente controlla la vicenda di cui per lo più è (o è stato) protagonista sembra muoversi con una cinepresa, e con questa (con tecnica da "cinepresa a spalla") riesce a rendere insieme, nell'intrico di personaggi luoghi situazioni, un'idea di rappresentazione oggettiva e un'ottica di assoluta soggettività³⁰.

Tra l'altro, nel 1942, Moravia aveva scritto, sulla rivista «Documento» di Federico Valli, due emblematici articoli sul rapporto fra letteratura e cinema, reclamando il fondamentale ruolo dello scrittore nelle sceneggiature e ironizzando sulla tendenza del cinema a servirsi dei sceneggiatori di professione:

Oltre al regista, partecipano alla fabbricazione del film anche i cosiddetti sceneggiatori. Ed è qui che si rivela in tutta la sua palese disastrosità l'illusione di moltissimi che credono di potere occuparsi di cinema senza un'adeguata preparazione culturale. [...] Ma il cinema che, come l'Africa del detto antico, è fertile in cose nuove, ha purtroppo anche creato la figura infelice dello sceneggiatore senza attributi, specie di entusiasta e aficionado del cinema, il quale non possiede di solito altro bagaglio culturale che quello di un'antica e assidua frequentazione delle sale cinematografiche. Questo personaggio malinconico e trafelato, pieno, in mancanza di vere idee, di idee fisse, sempre pronto ad accendersi di entusiasmo per la "trovata" e a gridare al capolavoro, profondamente malsicuro e pasticcone, è la scaturigine impura da cui ogni anno ruscellano in tutto il mondo i più deplorevoli copioni»³¹.

---

30. Piero Cudini, Introduzione a Alberto Moravia, *Nuovi racconti romani*, Bombiani, Milano 1997, p. VII.

31. Alberto Moravia, «Letteratura e cinema», *Documento*, II (lug.-ago 1942) 7-8.

L'avvicinamento di Moravia alla tecnica cinematografica e la convinzione che la sceneggiatura debba partire dalla concezione letteraria rivela il modo in cui l'autore dava «vita» ai suoi personaggi; non da testimoni di un'epoca, non da esponenti di un'ideologia, ma da entità che esistono attraverso la narrazione della quale essi costituiscono il tessuto principale. In questo senso l'unica missione di cui sono incaricati i personaggi dei racconti moraviani è quella di svelare la loro natura attraverso meccanismi semplici, non forzati, dialoghi e gesti verosimili, dal punto di vista sociale, ma rivelatori dal punto di vista psicografico.

Molto indicativo, da questo punto di vista sarebbe *Il pensatore*. È la storia di un cameriere all'inizio «perfetto» perché non pensa. Ad un certo punto, però, comincia a pensare e, quel che è peggio, si lascia sfuggire i suoi commenti taglienti sui clienti, dapprima con voce impercettibile, poi in modo sempre più chiaro. Naturalmente viene licenziato, ma oltre a questo, finisce in prigione. Quando esce dalla prigione, la sua mente era già ritornata allo stato di “congelamento” di prima³². Il personaggio del racconto tenta una fuga mentale, una liberazione psicologica che si trasforma in un comportamento anomalo in quanto anticonvenzionale, simile a quelli dei personaggi pirandelliani, al caro personaggio di Belluca del *Treno ha fischiato*³³. La fuga, la via verso la sopravvivenza, in Moravia segue regole pragmatiche come nel caso di Adalgisa, la quale però non sconfigge i meccanismi sociali e le loro costrizioni, oppure viene incanalata in un procedimento psicologico, liberatorio ma fallimentare.

I personaggi di Alberto Moravia agiscono, secondo la normale assurdità della loro natura, secondo la paradossale logica dei meccanismi della realtà stessa. Pier Paolo Pasolini, ha individuato nell'opera di Moravia un meccanismo di coerenza intellettuale: «Come le *Mille e una notte*, i racconti di Moravia sono originati da un'anomalia del destino, che l'autore non giudica, ma si limita a enunciare e a rappresentare.

---

32. Alberto Moravia, *Racconti romani*, op. cit., pp. 459-466.

33. Una certa affinità con l'approccio tematico di Luigi Pirandello lo si vede in diversi casi, come per esempio nel “Io e lui” da *Nuovi racconti romani*. Si tratta di un bizzarro caso di sdoppiamento della personalità, raccontato in prima persona dal protagonista: «Cominciai a parlare da solo poco tempo dopo che mia moglie mi ebbe lasciato, perché, diceva lei, era stanca del mio silenzio». Segue poi la descrizione di una sindrome psicologica nella sua evoluzione finché il protagonista sente la responsabilità di salvare la moglie dalla furia omicida dell'altro «se stesso», Alberto Moravia, *Nuovi racconti romani*, op. cit., pp. 70-76.

La potenza psicografica

Solo insensibilmente e implicitamente tale anomalia viene poi assunta a un significato simbolico. [...] L'anomalia del destino da cui nascono i racconti di Moravia è inventata in funzione di una tesi: ne è la concrezione rappresentativa, vivente e fantastica. In ciò Moravia si distingue dall'affabulatore puro che prende dal destino le sue anomalie, non gliele attribuisce per dimostrare, in una pagina narrativa anziché in una pagina saggistica, la propria tesi o una propria interpretazione della realtà»³⁴. Questa coerenza nell'intento artistico rende l'idea di un sistema di ideazione, di progettazione che pone l'autore al centro di un progetto sistematico, tale da poter svelare i meccanismi intimi con una notevole naturalezza. Il fascino dei personaggi dei racconti moraviani è, appunto, questo; un microcosmo tracciato in breve che riesca a racchiudere l'enorme caos dell'anima.

RIASSUNTO

Alberto Moravia nei *Racconti romani* (1954) e nei *Nuovi racconti romani* (1959) presenta una carrellata di personaggi popolari e piccolo borghesi. Il contesto romano degli anni Cinquanta rappresenta solo la cornice di una vivace raffigurazione psicografica dei personaggi che attraverso complessi meccanismi psicologici tentano la loro fuga verso la sopravvivenza, mentre l'autore, da crudo osservatore, mette in atto l'arte dell'ironia e dell'umorismo per delineare questa lotta esistenziale dagli esiti spesso fallimentari.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ψυχογραφική ισχύς στα *Racconti romani* του Alberto Moravia

Ο Αλμπέρτο Μοράβια στα *Racconti romani* (1954) και στα *Nuovi racconti romani* (1959) παρουσιάζει μια πληθώρα λαϊκών χαρακτήρων και μικροαστών. Το αστικό τοπίο της Ρώμης της δεκαετίας του Πενήντα, εκφράζει μόνο μια ιδανική πλαισίωση για την ψυχολογική σκιαγράφηση των χαρακτήρων που σμιλεύουν ιδεατά την κοινωνική δομή της πόλης και δίνουν ιδιαίτερο χαρακτήρα στις γειτονιές που φιλοξε-

---

34. Pier Paolo Pasolini, *Alberto Moravia, Un'altra vita, in Saggi sulla letteratura e sull'arte*, Mondadori, Milano 1999, p. 1921.

Επιστημονική Επετηρίς

νούν απλά καθημερινά πάθη, μικροπεριπέτειες, τον αγώνα για επιβίωση. Πράγματι, οι χαρακτήρες των διηγημάτων αυτών, μέσα από ψυχολογικούς μηχανισμούς που υπαγορεύουν ποικίλες αντιδράσεις επιχειρούν τη φυγή προς την επιβίωση, ενώ ο αφηγητής, ψυχρός παρατηρητής, μέσω της ειρωνείας, καταγράφει αυτή την υπαρξιακή μάχη που συχνά καταλήγει σε μια χαριτωμένη αποτυχία.

ARGYRO PROSCOLLI
Professeure émérite
Département de Langue
et Littérature françaises

DE LA PROCÉDURALISATION
À L'OPÉRATIONNALISATION
DES CONNAISSANCES LINGUISTIQUES
EN FORMATION DIDACTIQUE :
LE RÉSEAUTAGE SOCIAL DANS L'ENSEIGNEMENT
DE LA LINGUISTIQUE APPLIQUÉE

INTRODUCTION

La thèse qui est à l'origine de cette présentation consiste à la nécessité d'optimisation des compétences pragma-socio-linguistiques des étudiants-futurs enseignants du Département de langue et littérature françaises dans le cadre de leur formation didactique et précisément du module obligatoire *Linguistique Appliquée et Enseignement des langues*. La complexité et la diversité de la nature des contenus à étudier (concepts et modèles linguistiques, de l'apprentissage et de la communication, de l'acquisition des langues...) dénotent une perception insuffisante de leur valeur sémantique surtout dans le cas des notions linguistiques. L'enjeu de la formation étant de doter les futurs enseignants de concepts opératoires, nous avons estimé qu'il fallait agencer les activités et les conditions de leur traitement et, par conséquent, de leur application et exploitation en classe de langue. Dans ce but, nous avons pensé à réviser l'approche didacto-pédagogique¹ jusqu'alors adoptée et opter pour un modèle mixte qui associe énonciation et connectivisme par intégration d'outils numériques interactifs. L'expérience a été esquissée et mise à l'épreuve du terrain dans l'année universitaire 2019-2020, par le biais de travaux pratiques sous forme d'un devoir semestriel.

Nous allons en premier lieu présenter le projet expérimental établi

---

1. Le terme recouvre 'approche pédagogique' et 'méthodes d'enseignement', car une approche en contexte éducatif ne peut être que pédagogique.

pour aborder par la suite la problématique de l'approche et des dispositifs adoptés et l'exposition des contenus étudiés et analysés dans le cadre de cette expérience, pour clore cette présentation par les constats de cette tentative.

1. Les efforts de procéduralisation des concepts pragma-socio-linguistiques

La problématique à la recherche du changement de modèle dans l'approche didacto-pédagogique des notions pragma-socio-linguistiques vient des difficultés éprouvées par les étudiants dans leur appropriation. Souvent, ils mémorisent les définitions des concepts et modèles linguistiques étudiés lors des cours magistraux sans toutefois être à même de reconnaître leur application dans un texte ni dans des énoncés isolés². Le problème devient encore plus grave avec les étudiants aux compétences langagières de niveau moyen et surtout faible. Nous avons ainsi pensé à remédier à cet état des choses par des tâches visant le développement de connaissances procédurales pour consolider les connaissances déclaratives instantanément mémorisées or non réellement saisies. Sans méconnaître l'importance des connaissances déclaratives abstraites nous savons qu'elles n'acquièrent de valeur sémantique sans mise en application. Les approches cognitives ont mis en évidence l'importance de l'application des connaissances théoriques dans des situations pratiques. Bon nombre d'études ont montré que les connaissances déclaratives et les concepts abstraits ne peuvent être pleinement compris qu'à l'usage, en référence au contexte de leur utilisation³. Parmi les dix approches pédagogiques reconnues pour avoir des retombées importantes dans le domaine de l'éducation, on peut repérer *Les concepts clés, les concepts du seuil (threshold concepts)* qui

visent à faire reposer une partie de l'enseignement sur des concepts clés, à partir desquels travailleront les étudiants pour comprendre divers phénomènes.

---

2. L'évaluation des connaissances et compétences des étudiants lors de l'examen semestriel se fait sur la base de reconnaissance des notions et modèles étudiés dans des textes courts ou des énoncés.

3. Cf. Jacques Tardif, *L'enseignement stratégique : L'apport de la psychologie cognitive*, Logiques – Écoles, Montréal 1992.

John Seely Brown, Allan Collins, Paul Duguid, «Situating Cognition and the Culture of Learning», *Educational researcher*, 18/1, (1989). Disponible sur <<https://core.ac.uk/download/pdf/4826414.pdf>>

De la procéduralisation

Un concept clé est un contenu qui s'avère souvent difficile à comprendre pour les étudiants. Une fois appris correctement, un concept clé ouvre la porte à une toute nouvelle façon d'aborder un problème, un sujet⁴.

Nous avons ainsi jugé nécessaire de les associer à la pratique dans le cadre d'un processus de création de sens et dans le but de réussir leur utilisation fonctionnelle. Autrement dit, le projet a été conçu dans l'optique de développement de compétences de l'ordre de l'action dans l'appropriation des connaissances déclaratives. Il s'agissait de tenter l'aménagement scientifique des sciences du langage : ne pas rester à l'acquisition théorique de leur métalangage, souvent vidé de sens, mais plutôt le faire saisir sous un angle pédagogique. Par ailleurs, nous avons pensé privilégier la co-construction des apprentissages (censée assurer une meilleure intégration des connaissances) en intégrant et exploitant des outils numériques, précisément en exposant les étudiants aux réseaux sociaux. Nous les avons ainsi invités à faire une analyse ciblée du discours utilisé au réseautage social (de préférence sur Twitter). Les instructions fournies insistaient pour l'analyse de l'échange d'idées et points de vue (tweets des followers) en signalant d'éviter un texte continu de type référentiel qui ne permettrait pas d'étudier comment les divers interlocuteurs construisent leurs énoncés en fonction des actes de langage et des fonctions du langage à réaliser, comment ils tiennent compte du contexte quand ils prennent la parole (utilisation des déictiques anaphoriques, cataphoriques, des indices personnels, spatio-temporels, ...). Cela permettrait aux étudiants de comprendre l'importance du contexte dans l'utilisation du langage, de réaliser que les mêmes déictiques sont souvent utilisés pour désigner des référents différents.

La participation au projet était facultative à la seule obligation de réaliser un devoir collaboratif et/ou coopératif en tandem qui leur permettrait d'améliorer leurs résultats de notation. La tâche proposée invitait à l'observation systématique d'un corpus de discours réels d'intérêt social et sociétal et à l'analyse de la dimension discursive des énoncés échangés sur la base d'un modèle linguistique parmi ceux qui avaient été étudiés dans le cadre du module. Le but de cette ob-

---

4. Dominic Leblanc et Felipe Antaya, « Prédire les tendances pédagogiques et technopédagogiques à venir », *Pédagogie collégiale*, 28/3, (2015).

servation était d'arriver à des définitions fonctionnelles des notions et modèles linguistiques analysés et enfin à des propositions de leur didactisation pour l'enseignement du FLE. Bref, outre la perception/acquisition des notions et modèles linguistiques, les résultats aspirés concernent le développement de compétences didactiques, transversales (de recherche, d'analyse et de collaboration) socio-culturelles (information sur des thématiques qui préoccupent la société française, interprétation des implicites). Cette approche rompt avec l'enseignement traditionnel basé sur la présentation théorique des contenus linguistiques et fait de leur acquisition l'affaire des étudiants. Leur apprentissage s'appuie ainsi sur l'expérience et se réalise au contact direct avec les formes et les structures de la langue dans des situations réelles de son utilisation.

2. Cadre conceptuel

2. 1. Les nouvelles approches didacto-pédagogiques

La problématique d'innovation des approches d'enseignement des différentes disciplines n'a jamais cessé de préoccuper didacticiens et pédagogues. De nouvelles approches voient le jour à la suite des changements de modèles des théories d'apprentissage et des disciplines enseignées mais également des recherches relatives. Les approches actuelles s'inscrivent dans une perspective socio-constructiviste (apprentissage conçu comme un acte social et développé à travers des échanges et des interactions de l'individu avec son entourage), connectiviste (apprendre les uns avec les autres, les uns des autres, les uns pour les autres) et éducationniste (favoriser des apprentissages par la création d'un environnement où l'apprenant serait confronté à divers événements ce qui va le rendre capable d'agir et donc d'apprendre)⁵ qui soulignent le rôle de la présence sociale à la co-construction du savoir et la transformation des savoirs en savoir-faire.

Ces perspectives nous intéressent particulièrement dans le cas de l'enseignement supérieur où les concepts de littératie et de translittératie⁶

---

5. « Le paradigme de l'éducation souligne la conviction que nous ne découvrons le monde qu'à travers nos interactions avec lui et que nous sommes incapable de nous représenter ce qui nous est extérieur. ». « Le paradigme de l'Éducation », Disponible sur <<https://www.alliance-coachs.com/wp-content/uploads/2015/06/lenaction-et-le-metier-de-coach-laurent-burrati.pdf>>.

6. Il s'agit de « l'habileté à lire, écrire et interagir par le biais d'une variété de plateformes, d'outils et de moyens de communication, de la signature à l'oralité en

De la procéduralisation

sont revendiqués par les programmes d'études depuis un moment : il ne suffit pas de stocker des connaissances déclaratives mais les convertir en connaissances procédurales, en « savoir-faire », professionnellement investissables. Comme le signalent Porquier et Py

[...] on apprend toujours dans des circonstances particulières, mais on ne peut réellement parler d'apprentissage que si les savoirs acquis accèdent à une certaine autonomie par rapport à ces circonstances, autonomie qui les rend à la fois disponibles et utiles pour d'autres usages⁷.

Par ailleurs, à la suite des répercussions positives des outils et ressources numériques sur les pratiques scolaires, la recherche de nouvelles approches didacto-pédagogiques a manifesté un vif intérêt à leur égard pour les accueillir en tant que dispositifs et moyens utilisés pour la maximalisation des apprentissages⁸. On partage aujourd'hui la conception qu'en plus des profits matériels et spatio-temporels (économie dans les déplacements, espaces abolis, cours sans local précis...), ils favorisent de nouvelles formes d'accès au savoir, de nouveaux styles de raisonnement (cf. exploration, résolution de problèmes, analyse critique de l'information...) et finissent par accroître le potentiel d'intelligence collective. Grâce à eux, on assiste au développement de nouvelles façons de communiquer mais aussi de penser, à l'acquisition de nouvelles compétences (adaptation au changement, autoapprentissage et autorégulation, gestion de la complexité,...) mais aussi de nouvelles habiletés sociales : multiplication et optimisation des possibilités d'interaction et de collaboration/coopération qui peuvent promouvoir la co-action, la

---

passant par l'écriture, la presse écrite, la télévision, la radio et le cinéma, jusqu'aux réseaux sociaux numériques ». Thomas A., et al., « Transliteracy: Crossing », *First Monday*, 12/12, (2007), cité par Bruno MARCHAL. « Médiation informationnelle au travers d'un dispositif socionumérique : hybridation d'un cours pour étudiants de 4e année de licence. », 3e Colloque International de l'ATPF *Enseigner le français : s'engager et innover*, (oct. 2017), Bangkok, Thaïlande, halshs-01852483. pp. 247-248.

7. Rémy Porquier et Bernard Py, *Apprentissage des langues étrangères : contextes et discours*, Didier, Paris 2004, p. 6.

8. « les TICs amplifient, extériorisent et modifient nombre de fonctions humaines. C'est le cas de la mémoire (avec les fichiers, les banques de données, les hyperdocuments); de l'imagination (avec les simulations, les études de cas, les résolutions de problèmes); des perceptions (avec les capteurs numériques, la téléperception, la réalité virtuelle); du raisonnement (avec l'intelligence artificielle, la modélisation de concepts complexes) ». Louise Marchand, « Un changement de paradigme pour un enseignement universitaire moderne », *Distances*, 2/2, (1998), p. 12.

co-construction de sens, des occasions d'échanger, de partager et de diffuser des informations et des connaissances. Les technologies numériques éducatives représentent des expériences pertinentes pour la dimension pratique qu'elles peuvent offrir et les possibilités pour l'enseignant de diversifier sa pédagogie. L'apport du numérique a permis aux projets de formation de varier leurs modalités d'enseignement : en dehors de la formation en présentiel on assiste à la formation à distance, synchrone ou asynchrone, hybride... qui permettent de faciliter les collaborations entre enseignants et étudiants et entre étudiants mêmes, de soutenir les étudiants dans leurs tâches même à distance.

Dans ce paysage, l'intégration des outils web 2.0 dans cette expérience était incontournable et nous avons opté pour les médias sociaux⁹ et précisément les réseaux sociaux très - parfois même trop - fréquentés par les jeunes. Depuis plus de dix ans, les initiatives d'exploitation de leurs fonctionnalités n'arrêtent pas de se multiplier en matière d'enseignement des langues ou d'autres disciplines¹⁰. Les constats de ces expériences font état de l'impact positif de leur utilisation pédagogique sur la communauté apprenante : réception positive par les étudiants ; engagement dans des pratiques de lecture et d'écriture numériques de façon créative, raisonnée et responsable, amélioration des compétences langagières et développement de compétences spécifiques sur l'objet d'études mais aussi sociales et citoyennes. Le fait que les conversations sur les réseaux sociaux constituent une pratique discursive s'est avéré décisif dans leur choix. Leur intégration représenterait un « apprentissage informel » additif à la formation formelle or susceptible de les impliquer au projet, de favoriser un lien entre enseignement et recherche. Nous nous sommes toutefois demandée sur le réseau à utiliser. À la suite d'une étude comparative entre Face-

---

9. Parmi les médias sociaux, on retient un grand nombre de catégories : des Outils de publication, de micropublication, de partage de vidéos, de discussion ; des Réseaux sociaux généralistes ; des Plateformes de *livecast* ; des Univers virtuels ; des Plateformes de jeux massivement multijoueurs ainsi que les portails de *casual game*...

10. Ils sont ainsi de plus en plus fréquemment utilisés dans leur apprentissage. A ce propos, voir

-Aurélie Beauné, « Utilisation des réseaux sociaux pour l'apprentissage des langues étrangères : le cas de Facebook. Compte-rendu de deux recherches récentes. », (2012). Disponible sur <<http://www.adjectif.net/spip/spip.php?article152>>

-Daphine Régnard, « Utiliser les réseaux sociaux en cours de littérature et de latin », 3/178, *Le français aujourd'hui*. Armand Colin, (2012). Disponible sur <<https://www.cairn.info/revue-le-francais-aujourd-hui-2012-3-page-99.htm>>.

-Les projets présentés par Muriel Grosbois dans *Didactique des langues et technologies : de l'EAO aux réseaux sociaux*. Presses de l'Université Paris-Sorbonne, Paris 2012.

book et Twitter (pour se limiter aux deux exemples les plus répandus et bien connus par la totalité écrasante de nos publics estudiantins), nous avons opté pour Twitter qui conviendrait mieux comme source d'initiation d'après ses caractéristiques :

— réseau plus ouvert : interactions directes libres ; possibilité de suivre les personnes averties/qualifiées sur les domaines d'activité qui nous intéressent sans obligation de validation des demandes

— utilisé majoritairement par des professionnels¹¹

— présenté comme la source des besoins en informations fiables (références aux sources) et pertinentes sur des événements et actualités chaudes ; plutôt utilisé pour faire passer ses idées ou des informations en temps réel¹²

— caractérisé comme «plus sérieux» et aux thématiques plus originales d'intérêt socio-politique

— possibilités de suivre des conversations sur différentes thématiques par les hashtags qu'il a été le premier à proposer

De point de vue linguistique, on retient :

— Vocabulaire plus riche

— Conversations/Discours plus élaborés de point de vue pragma-linguistique

— discours caractérisés de concision/brièveté¹³

— Variétés des langues

— Possibilités d'étude des divers actes de langage et de ses aspects pragmatiques : recours à l'ironie, à la dérision, à la subversion (parfois effort de dénonciation des individus ou des associations politiques, des gouvernements...).

Ces caractéristiques permettent d'envisager le caractère didactique de son usage dans une démarche pédagogique d'appropriation des concepts linguistiques et des possibilités de leur traitement/exploitation en classe de langue.

---

11. « Son public éclectique composé de journalistes, de politiciens, de stars et de professionnels, en fait une source d'information essentielle : 74% des twittos avouent s'informer sur le réseau social. » <<https://www.codeur.com/blog/twitter-facebook-lequel-choisir/>>

12. « 62% des utilisateurs de Twitter en France estime que l'information y est diffusée plus rapidement que sur les autres sites » tandis que « 55% estiment que sur Twitter on peut voir différents points de vue au sujet d'une même information. » <<https://blog.digimind.com/fr/tendances/twitter-chiffres-essentiels-france-monde-2020#France>>

13. Aspect éventuellement intéressant en formation linguistique dans le cadre de l'étude du respect des principes conversationnels.

2.2. Notions et modèles pragma-socio-linguistiques :
Analyse et Traitement des aspects langagiers

Si le terme « Linguistique Appliquée » s'est vu supplanté par celui de « Didactique des langues », nul ne peut contester l'importance des connaissances linguistiques dans la formation didactique des enseignants de langue(s). Comme le signale Chiss, « la didactique des langues a besoin par définition des sciences du langage, des descriptions et théorisations des langues en présence et des constants renouvellements apportés sur ces plans » et « les sciences du langage ont à charge de rappeler à la didactique des langues la spécificité de son objet, son inscription dans le 'réel de la langue' et dans le 'rapport au langage' »¹⁴. Depuis l'approche communicative, les sciences de référence de la Didactique des langues de type linguistique se sont vues multipliées dans le but de faire développer l'interaction langagière : théories des opérations énonciatives, pragmatiques, psycholinguistiques, sociolinguistiques auxquelles vient s'ajouter la perspective anthropologique avec l'ethnographie de la parole de Hymes.

Dans le cadre de cette présentation « didactico-linguistique », nous nous sommes limitée aux concepts et modèles retenus par les étudiants pour l'élaboration de leurs devoirs. Nous allons essayer d'esquisser l'essentiel des enseignements dispensés qui pourraient les amener à traiter les formes linguistiques à la fois comme traces des opérations de discours et comme indices pour l'interprétation et l'exploitation de leur corpus. Dans cette optique, nous tenterons aussi de proposer quelques pistes pour l'élaboration d'un cadre conceptuel susceptible de fournir aux étudiants une compétence procédurale leur permettant d'utiliser effectivement la langue pour communiquer et pour l'enseigner.

2.2.1. À la recherche des opérations énonciatives

L'apport de la linguistique de l'énonciation¹⁵ consiste au renversement qu'elle a apporté dans la conception de l'énonciateur (tout locuteur devient

---

14. Jean-Louis Chiss, « Sciences du langage et didactique des langues : une relation privilégiée », *Revue japonaise de didactique du français*, 2/1, *Études didactiques*, (2007), pp. 10 & 17.

15. On retient une diversité des approches énonciatives qui ont toutefois en commun de se fixer comme objectif l'étude de la langue dans son utilisation et des usages que les sujets font de la langue à titre individuel.

De la procéduralisation

« moi » dès qu'il dit « je »¹⁶), ainsi que du temps et du lieu et de leur rôle dans l'acte d'énonciation : le locuteur s'adresse à un interlocuteur précis dans un cadre spatio-temporel déterminé, autrement dit, dans une *situation d'énonciation* dont les paramètres (temps ; lieu et intention du locuteur) déterminent d'habitude la manière d'utiliser la langue pour s'exprimer. Les énoncés de son acte d'énonciation sont construits en fonction de sa propre intention : ce qu'il veut faire avec la langue (voir actes de parole, actes de langues et micro- et macro-fonctions). Ceci dit, dans l'usage du langage, tout locuteur se distingue par le choix des éléments lexico-grammaticaux et le registre de langue adopté, par ailleurs révélateurs de ses compétences linguistiques et de sa capacité à se poser comme sujet.

Aussi simple que puisse paraître cette présentation sommaire de la linguistique énonciative pour des étudiants en troisième année d'études ayant déjà suivi les modules de Linguistique théorique du programme d'études (tenus d'ailleurs pour prérequis pour le module de Linguistique appliquée), la perception de plusieurs concepts ne semble pas évidente. Tout d'abord à cause de la multitude et de la diversité des notions linguistiques, plus ou moins équivalentes d'après leurs appellations mais aussi par la valeur sémantique qui leur est accordée et qui, sans étude approfondie, les rendent pratiquement assimilables les unes aux autres (situation d'énonciation/situation de communication/contexte linguistique ; énonciateur/ locuteur/ émetteur ; embrayeurs/déictiques ; niveaux/registres de langue...).

Dans l'analyse du discours, il s'agit alors d'entraîner les étudiants à repérer les indices qui leur permettraient de reconnaître les divers paramètres de l'énonciation, à saisir les mécanismes linguistiques relatifs au positionnement des interlocuteurs dans une situation d'énonciation/de communication (orale ou écrite), positionnement physique mais aussi idéologique.

Nous allons essayer de donner quelques idées sur les champs d'application de ces notions.

2.2.2. À la recherche de la situation d'énonciation/de communication/du contexte

La plupart des références à la situation d'énonciation focalisent sur

---

16. « L'énonciation est définie comme la «mise en fonctionnement de la langue par un acte individuel d'utilisation.» Émile Benveniste, *Problèmes de linguistique générale II*, Gallimard, Paris 1974, p. 80.

les paramètres déjà évoquées *supra* : « Tout locuteur énonce sa position par rapport à des interlocuteurs et au contexte spatio-temporel au travers d'indices spécifiques tels les marques de personne et les temps du verbe »¹⁷.

La Didactique des langues privilégie les deux autres notions. Plusieurs modèles ont été proposés pour paramétrer la situation de communication aussi bien par des linguistes que par les didactologues. Depuis un moment, la référence au *contexte* gagne du terrain par rapport à celui de *situation*¹⁸ Kerbrat-Orecchioni signale deux types majeurs de contextes : interne (linguistique, discursif, endogène ou séquentiel) et externe (extralinguistique, exogène).

Dans les deux cas, le contexte envisagé peut être plus ou moins étroit (micro-contexte) ou large (macrocontexte). On appelle généralement « situation » le contexte externe étroit (*setting*, cadre spatio-temporel généralement immédiatement accessible aux participants à l'interaction), par opposition au macro-contexte social ou culturel.¹⁹

La réflexion épistémologique sur les situations contextuelles s'élargit : elles préoccupent diverses disciplines (la sociolinguistique, la pragmatique, la linguistique textuelle, l'analyse du discours et de la conversation, l'ethnographie de la parole et de la communication, la sociolinguistique...) qui viennent rajouter de nouvelles composantes au contexte. Outre les caractéristiques et aspects socioculturels des inter-locuteurs (genre, statut, rôle et relations) et les aspects spatio-temporels de la situation, on tient compte des aspects sociopolitiques, des facteurs économiques et des données démographiques, des facteurs idéologico-politiques, du cadre institutionnel... qui vont déterminer les attitudes exprimées et attendues, les pré-supposés et implicites partagés et les malentendus langagiers ou culturels et donc expliquer le registre de langue des discours, les signes de discurs-

---

17. I. Plazaola Giger, M.-C. Rosat et S. Canelas Trevisi, « Les procédés de prise en charge énonciative dans trois genres de textes expositifs », *Bulletin VALS-ASLA* (Association suisse de linguistique appliquée), 61, (1995), p. 12.

18. Rémy Porquier et Bernard Py (*op. cit.*) ont essayé d'établir une distinction entre contexte et situation en caractérisant la première comme notion « émique », la seconde comme notion « étique ».

19. Catherine Kerbrat-Orecchioni, « Le contexte revisité », *Corela*, (2012), HS-11, p. 10. Disponible sur <<http://journals.openedition.org/corela/2627> ; DOI : 10.4000/corela.2627>.

De la procéduralisation

sivité, les aspects pragmatiques de langage et de la communication (ambiguïté, ironie, sarcasme), etc.

Il s'agit bien là des indices à dénicher dans un discours ou un récit dans le but de saisir leurs dimensions contextuelles, ce qui permettrait d'étudier le bien fondé dans l'utilisation de la langue.

2.2.3. À la recherche des embrayeurs/déictiques

Notre discours contient des aspects indiciels du langage désignés de maintes appellations : embrayeurs, déictiques, indicateurs, opérateurs qui se réfèrent aux paramètres de la situation d'énonciation.

Repérer dans les énoncés d'un discours ou d'un récit des traces de ces paramètres exprimées par les déictiques peut s'avérer très utile pour saisir les fonctions du langage réalisées par les interlocuteurs (voir infra).

Or comment leur faire saisir la valeur sémantique de cette unité linguistique et surtout son fonctionnement ?

— Les enseigner éventuellement en termes métalinguistiques : Il s'agit de certains mots lexicaux (adverbes de temps et de lieu) et mots grammaticaux (pronoms personnels, déterminants et pronoms possessifs et démonstratifs de la 1ère et 2e personne du singulier et du pluriel). Les temps des verbes peuvent aussi représenter des embrayeurs : ils indiquent le moment de l'acte d'énonciation comme le présent, mais aussi la postériorité (futur) ou l'antériorité (temps du passé) par rapport au moment de l'échange langagier.

— Passer par la pratique pour faire découvrir leur fonctionnement sémantico-référentiel : Proposer un document avec une situation d'énonciation, inviter les étudiants à repérer des embrayeurs et leur demander de désigner leur référent. Par exemple, pour les signes « je » et « tu » les référents seront les deux interlocuteurs à indiquer par leur nom. Or, ces mêmes signes seront utilisés dans un autre document pour désigner des interlocuteurs différents.

— Expliquer que les embrayeurs ne prennent sens que par leur relation aux principaux paramètres de l'énonciation. Isolés (considérés séparément), ils n'ont pas de sens, si la situation dans laquelle ils sont utilisés (prononcés ou écrits) est inconnue. C'est par référence à l'énonciateur et au co-énonciateur, à leurs attitudes et intentions et à la dimension spatio-

Επιστημονική Επετηρίς

temporelle de la conversation qu'ils possèdent un signifié et un référent²⁰. Pendant la communication, ces embrayeurs seront saisis par l'interlocuteur qui va ainsi définir la poursuite de la communication.

2.2.4. À la recherche de la modalisation

Toute énonciation comporte à la fois une *dimension référentielle* (on parle de/se réfère à quelqu'un, à quelque chose, à des objets du monde...) et une *dimension modale* (cf. Ch. Bally) : quand on parle, on exprime aussi sa position/son attitude/ses sentiments par rapport à ce dont on parle. Selon Charles Bally l'expression de la modalité ou modalisation est omniprésente, qu'elle soit explicite ou implicite.

Par la modalisation l'énonciateur essaye de marquer son discours/récit en exprimant ses sentiments ou des doutes, en donnant son propre avis, en faisant des commentaires, en émettant des appréciations, en portant des jugements... Autrement dit, il utilise des modalisateurs pour réaliser certains actes de langage et agir sur son interlocuteur.

En termes métalinguistiques toujours, les modalisateurs sont :

— des termes mélioratifs ou péjoratifs : éléments lexicaux avec valeur évaluative/appréciative, positive ou négative (erreur, correct, intéressant, joli, agréable, faible, puissant, pertinent...)

— des verbes (*aimer, sentir, détester, croire, estimer,...*)

— des verbes impersonnels (*il est certain, il est fort probable, il est évident,...*)

— des modes verbaux comme le subjonctif ou le conditionnel (*Vous ne pensez pas qu'il soit capable d'accomplir cette tâche. La police aurait prévu son crime.*)

— des adverbes et expressions/locutions prépositionnelles ou adverbiales de modalisation (*certes, trop, évidemment, pertinemment sans doute, quant à/second moi, à mon avis, en vain, en particulier, en revanche, pas du tout, ...*)

— des embrayeurs et précisément des pronoms et des possessifs à la première personne (*je/nous, mon/notre/nos...*)

---

20. Catherine Kerbrat-Orecchioni définit les déictiques comme « unités linguistiques dont le fonctionnement sémantico-référentiel [...] implique une prise en considération de certains des éléments constitutifs de la situation de communication, à savoir - le rôle que tiennent dans le procès d'énonciation les actants de l'énoncé, - la situation spatio-temporelle du locuteur et éventuellement de l'allocutaire », *L'Énonciation. De la subjectivité dans le langage*. Armand Colin, Paris 1980, p. 36.

De la procéduralisation

— des figures de style : métaphore, hyperbole (*Il nous a montré ses dents ; Ses moindres actions lui semblent des miracles.* Molière)

— des phrases exclamatives ou interrogatives²¹(*Ah qu'ils sont beaux ! Vous n'allez pas nous dire que... ?*)

À noter enfin que

— par la modalisation on introduit une part de subjectivité dans un énoncé ;

— la modélisation peut être explicite, mais aussi implicite donc plus difficile à percevoir par le co-énonciateur surtout à un âge très jeune où il n'a pas encore développé des compétences pragmatiques (*Je pense que tu es idiot ! Imbécile ! ; Vous êtes blonde naturelle ?*) ;

— dans le récit, la modalisation est souvent utilisé pour éviter les anaphores, ce qui permet d'éviter les répétitions et faire avancer le récit (*la dame de fer pour Thatcher ; Chichi pour Chirac...*) ; il importe de signaler ici l'importance, pour le recours à la dimension modale, des connaissances générales qui permettent à l'interlocuteur/lecteur de saisir les implicites et les sous-entendus.

2.2.5. À la recherche des signes de « polyphonie »

Le terme « polyphonie » renvoie à une pluralité de voix manifestée dans le discours. Dans une situation d'énonciation, les énoncés sont souvent chargés de transmissions et d'interprétations des paroles d'autrui. Le locuteur/scripteur parle pour le compte de quelqu'un d'autre ou reproduit/rapporte le discours d'un autre locuteur ou convoque dans son énonciation les points de vue d'un autre locuteur. Il peut recourir à

« une “citation”, une “référence” à ce qu'a dit telle personne, à ce qu'“on dit”, à ce que “chacun dit”, aux paroles de l'interlocuteur, à nos propres paroles antérieures, à un journal, une résolution, un document, un livre. »²²

Or le recours à la polyphonie permet au locuteur/scripteur d'éviter toute responsabilité de ses dires ou bien de se cacher derrière un style « objectivisé ». En même temps, il se réserve une double présence dans la situation d'énonciation : il est le producteur de l'énoncé, et un des énonciateurs

---

21. Message exprimé par l'intonation à l'oral, par des signes typographiques à l'écrit.

22. Mikhaïl Bakhtine, *Esthétique et théorie du roman*, Paris, Gallimard 1978, p. 158.

Επιστημονική Επετηροίς

qui expriment leurs points de vue, des jugements... éventuellement pour véhiculer son propre point de vue dans le cas de décisions à prendre, ce qui rend la polyphonie une « stratégie discursive ».

Le repérage des signes de polyphonie consiste à analyser l'utilisation

- de verbes impersonnels: *il paraît que...; il semble/semblerait que...;*
- de « on »: *On dit que...*
- de la voix passive: *Des mesures sont prises pour...*
- des références à des personnages reconnus : *Comme disait X..., Ainsi que l'a signalé Y...*)

2.2.6. À la recherche des actes de langage/parole

Parmi les modèles présentés, celui de Searle²³ a été retenu qui présente cinq grands types:

- les représentatifs (décrire un état de fait) => assertion, information
- les directifs (mettre l'interlocuteur dans l'obligation de réaliser une action future) => ordre, requête, question, permission
- les commissifs (obligation contractée par le locuteur de réaliser une action future) => promesse, offre
- les expressifs (exprimer un état psychologique) => félicitations, excuse, remerciement, salutation
- les déclaratifs (rendre effectif le contenu de l'acte) => déclaration, condamnation, baptême.

Les étudiants sont invités à

- repérer, dans les contenus d'une interaction énonciateur/énonciataire, les actes de langage réalisés/produits dans l'échange verbal
- analyser si les actes de langage sont interprétés en tant que tels par les deux interlocuteurs (cf. malentendus provenant des implicites et des présupposés) et repérer les actes de langage des éventuelles réactions dans les cas d'incompréhension ou de méconnaissance.

2.2.7. À la recherche des fonctions du langage

La recherche devient plus complexe ici, vu la diversité des modèles étudiés suite à l'évolution de la réflexion épistémologique sur la no-

---

23. John R. Searle, *Les actes de langage. Essai de philosophie du langage.*, Hermann (coll. Savoir), Paris 1972.

tion. Sont aussi enseignés trois modèles, de Jakobson, de Dabène et de Halliday.

Le premier semble mieux saisi par les étudiants car les six types de l'acte linguistique que Jakobson propose (expressive/émotive, conative, référentielle/dénotative, phatique, métalinguistique, poétique) sont plus facilement repérés par des indices métalinguistique et le repérage sémantico-référentiel qui les déterminent. Il importe toutefois de signaler que chaque fonction détermine des énoncés structurellement distincts sur le plan sémantico-phonologique, autrement dit des énoncés isolés.

Halliday tente de repérer dans les structures du langage des traces de fonctions sociales : « le langage s'est développé au service de certaines fonctions qu'on peut, au sens le plus large, appeler des « fonctions sociales »²⁴. Sans rentrer dans les détails de son analyse – par ailleurs, difficiles à saisir par les étudiants en licence –, il importe de leur signaler que le linguiste distingue sa typologie (instrumentale, régulatrice/ régulatoire, interactionnelle, personnelle, heuristique, imaginative, informationnelle/ informative) en fonction de l'âge des locuteurs. Pour lui, « chaque énoncé ne sert qu'une seule fonction. Si un énoncé a la fonction instrumentale, cherchant la satisfaction de quelque désir, cet énoncé sera uniquement instrumental et rien d'autre. » ; or « chaque acte linguistique adulte, mis à part quelques exceptions [...], sert plus d'une fonction à la fois. »²⁵. Il fait alors état de macro-fonctions, trois au total - qui englobent en quelque sorte les fonctions - et pour lesquelles, l'étude de la langue se fait en quelque sorte sur la base de l'interaction entre trois niveaux, le contexte social, le niveau sémantique et le système lexico-grammatical par lequel les actes de langage se concrétisent :

— idéationnelle : la langue est l'idée/la représentation de la réalité ; elle se réalise par le système de transitivité qui comprend les participants (noms communs ou propres), des processus (les verbes), et les éléments/indices contextuels (de temps, de lieu, de manière...)

— interpersonnelle : la langue représente un moyen qui permet de réaliser des activités avec d'autres individus du groupe social en fonction des rôles adoptés pour soi-même et pour les autres et des relations développées avec eux ; elle se manifeste par la modalité (degré d'asser-

---

24. Michael Alexander Kirkwood Halliday, « La base fonctionnelle du langage », *Langages*, n° 34, (1974), La linguistique en Grande-Bretagne dans les années soixante.

25. *Ibidem*, p. 64.

tion/de probabilité exprimé par le type des propositions utilisés, indices de politesse etc.)

— textuelle : organisation thématique du discours/texte et rapport au contexte ; de point de vue transmissivité cf. thème-rhème, cohérence et cohésion textuelle et discursive, maximes de Grice (voir *infra*).

La proposition [...] est la réalisation simultanée de significations idéationnelle, interpersonnelle et textuelle. Mais ces composantes ne sont pas disposées dans la proposition d'une façon discrète de telle manière qu'on puisse faire correspondre tel sens à tel ou tel segment. Le choix d'un mot peut exprimer un type de sens, sa morphologie un autre, et sa position dans la séquence un autre encore. Il est probable que chaque élément remplira plus d'un rôle structural.²⁶

La notion de « macro-fonction » nous intéresse particulièrement pour avoir été utilisée par le Cadre européen commun de référence pour les langues ; l'ouvrage pratiquement officiel pour l'enseignement des langues dans plusieurs pays puisque la conception des programmes d'études s'appuient sur ce travail. Avec les « micro-fonctions » elles représentent les composantes principales de la compétence fonctionnelle sur laquelle se construit la didactisation d'un document pour la classe de langue. Les micro-fonctions²⁷ « sont des catégories servant à définir l'utilisation fonctionnelle d'énoncés simples [...] lors d'une intervention dans une interaction », tandis que les macro-fonctions « sont des catégories servant à définir l'utilisation fonctionnelle du discours oral ou du texte écrit qui consistent en une suite (parfois importante) de phrases »²⁸ (p. 98).

2.2.8. À la recherche des principes de fonctionnement des conversations

Inviter les étudiants à étudier si les communications/conversations réali-

---

26. *Ibidem*, p. 70

27. Il s'agit en fait de la classification des actes de langage dans le fameux *Threshold Level* de 1990 (*Niveau Seuil* pour les français) remaniée pour le CECRL en six grandes catégories appelées « micro-fonctions ». Sur le bien-fondé des catégories des deux composantes de la compétence fonctionnelle voir l'article de Yves Bardiere, « De la pragmatique à la compétence pragmatique. À la recherche d'indices dans le Cecl. », *Recherches en didactique des langues et des cultures*, 13/1, (2016). Disponible sur < <https://journals.openedition.org/rdlc/462>>.

28. Conseil de l'Europe, (2001). *Cadre européen commun de référence pour les langues, Apprendre, enseigner, évaluer*. Didier, Strasbourg, p. 98.

sées dans les réseaux sociaux respectent les principes du fonctionnement des conversations tels qu'ils ont été désignés par les maximes conversationnelles de Grice²⁹ :

— de quantité : la contribution du locuteur doit contenir autant d'informations qu'il est requis, pas plus ;

— de qualité : le locuteur doit rendre sa contribution véridique (conforme à la vérité rapportée avec exactitude) ; « ne pas affirmer ce qui est faux ou ce pour quoi on manque de preuve » ;

— de pertinence : la contribution doit être pertinente, appropriée, judicieuse ;

— de la modalité : le locuteur doit être bref et précis, « éviter les obscurités, l'ambiguïté³⁰, être bref et ordonné ».

3. Les effets de l'approche expérimentale d'analyse des contenus du réseautage social : Résultats et Discussions

Cette expérience visait à mettre en œuvre des réflexions sur l'acte du langage et les moyens et modes par lesquels il se concrétise. Nous espérons engager les étudiants dans une prise en main raisonnée des notions qui prescrivent tout autant qu'elles expliquent son fonctionnement, ce qui, dans l'avenir, pourrait servir de guide dans leurs des pratiques de classe FLE.

Une quarantaine d'étudiants se sont intéressés à participer à ce projet, or seuls 24 parmi eux se sont impliqués et déposé leurs devoirs (12 au total). Ce qui nous a agréablement étonnée c'est que dans leur majorité ils venaient de la dernière promotion (10 de 2017 et 7 de 2016), en d'autres termes c'était la première fois qu'ils suivaient le module. Les cas retirés venaient surtout de l'évitement voire du refus de travailler de manière collaborative³¹ tandis que les désistements avancés sont imputables à la longueur du travail exigé par rapport à la notation revendiquée (0 à 3 points en fonction de la qualité du travail)³², à la sur-

---

29. H. Paul Grice, « Logique et conversation », *Communications*, 30, (1979). La conversation.

30. Pour les non natifs l'ambiguïté proviendrait des implicites utilisés par les interlocuteurs confirmés.

31. Nous avons pratiquement introduit l'obligation de devoirs collaboratifs dans nos modules depuis plus de dix ans et, malgré nos efforts et explications fournies aux étudiants, nous avons toujours eu des désistements à travailler avec des camarades.

32. À noter que le barème de notation à l'université hellénique est de 0 à 10.

charge du travail exigé dans divers modules du semestre mais aussi des semestres précédents auxquels ils n'avaient pas réussi à avoir jusque-là une note « passable », au manque de temps disponible eu égard à l'instabilité de la situation économique qui les oblige à travailler, ce qui se traduit par la méconnaissance et parfois l'ignorance totale des notions³³ à analyser et prédétermine une surcharge de travail sans bénéfice significatif en termes de notation.

Malgré la participation restreinte, nous nous attendions à ce que les étudiants engagés à cette expérience entament une démarche réflexive dans la recherche des notions et/ou modèles choisies. Néanmoins, les résultats de cette expérience étaient loin de ce à quoi on s'attendait. En dehors des actes de langage et des fonctions du langage³⁴ dont le repérage était souvent réussi, fréquents sont les problèmes retenus dans l'analyse entamée que nous allons essayer de regrouper :

Pour la partie théorique (présentation succincte de la notion ou du modèle étudié) :

- copillage sur internet d'habitude avec des extraits cités sans guillemets ni référence à la source ;
- texte avec des répétitions qui s'expliquent par la disposition continue des extraits pris dans divers sites qui traitent de la notion analysée ;
- texte qui manque de cohérence et de cohésion³⁵ pour les mêmes raisons évoquées *supra*.

Au niveau du corpus :

- thématiques retenues : harcèlement scolaire et suicides des enfants à l'école primaire ; prolongation de l'âge de départ à la retraite ; renouvellement des TIC ; objets technologiques disparus suite à l'évolution de la technologie et du numérique ; historique des jeux vidéo ; grève des enseignants ; participation de la France au concours de chanson d'Eurovision ; littérature française et francophone ;
- corpus qui se limite au seul post initial ou à l'article de référence, sans échange des tweets ; l'analyse porte ainsi sur un texte de type référentiel sans possibilité de repérage d'embrayeurs (se demander sur la

---

33. La presque totalité des étudiants ne se met à l'étude des contenus du module que la veille des examens.

34. Avec toutefois des difficultés dans l'analyse et la didactisation des macro-fonctions.

35. Problème fréquent dans les devoirs des étudiants et qui est à l'origine du module optionnel libre relativement récent du programme d'études *Méthode de rédaction de travaux universitaires*.

De la procéduralisation

compréhension de la notion linguistique et encore plus de la consigne et des instructions) ;

— corpus structuré par l'assemblage de deux posts distincts relevés sur la thématique générale « littérature française et francophone » : le premier sur la fameuse phrase de Simone de Beauvoir « on ne naît pas femme on le devient » et le 2e sur la recherche de sujet pour l'élaboration du mémoire de Master.

Au niveau de l'analyse du discours :

- se limiter à la présentation théorique des notions traitées ;
- se limiter à la proposition de didactisation (hypothèse explicative : il s'agit d'étudiants des promotions antérieures (2014 et 2016) ayant déjà suivi des modules de Didactique ;
- recourir une « explication de texte » du contenu du corpus (tâche à laquelle les étudiants sont entraînés dans les modules de littérature) ;
- traiter d'indices ou d'éléments qui n'ont rien à faire avec la notion étudiée ;
- se tromper sur le choix du corpus par rapport à la notion linguistique à traiter (listage de tweets proposant des sujets différents analysé sur la base des maximes de Grice).

Au niveau des propositions de didactisation, les déviations repérées ne témoignent pas d'une compétence didactique élevée, ce qui est attendu vu que, dans le cadre du module, on prévoit une initiation aux notions didactiques en rapport avec les théories linguistiques étudiées (p.ex. notions pragmatiques + compétences pragmatiques...). Pour citer quelques exemples :

- activités dont les consignes adressées aux apprenants portent du métalangage linguistique (Relevez et classez les déictiques dans les textes suivants ; *Est-ce que les mots suivants sont déictiques ? Dans cet extrait repérez les embrayeurs démonstratifs. Quelle est l'intention du locuteur par ces questions ? Mettez les verbes au temps qui a pour référence le moment de l'énonciation et marque l'antériorité*) ;
- activités qui invitent les apprenants de niveau B1 à travailler sur les articles, les possessifs ou les auxiliaires ;
- didactisation qui se limite au repérage des éléments lexico-grammaticaux des fonctions du langage ;
- didactisation du seul post initial ;
- didactisation qui se limite à la recherche des compétences (voir CE-CRL) au développement desquelles s'offre le corpus choisi.

Ces déficiences seraient en partie expliquées par l'originalité du devoir (travailler sur un corpus de discours réel pris sur un réseau social) et surtout par le degré d'exigence des tâches requises : repérage d'un corpus avec des interactions ; analyse linguistique et approche discursive qui exige une recherche et une observation systématique, proposition(s) de didactisation de l'objet d'étude. Le retard dans la remise des devoirs (pratiquement à la veille de la session d'examen semestriel) pourrait également représenter une raison explicative puisque les étudiants n'ont pas eu l'occasion de discuter sur les points problématiques de leur travail et recevoir ainsi une rétroaction sur son élaboration. Nous ne cesserons enfin de signaler que la baisse du niveau de compétence linguistique des étudiants des dernières années a des incidences d'ordre cognitif sur leurs apprentissages.

Malgré les déficiences signalées, nous avons été particulièrement agréablement étonnée par les résultats d'évaluation semestrielle au module. Paradoxalement, et en dépit des problèmes évoqués, la participation au projet a néanmoins induit des effets positifs : il semble que l'implication des étudiants au projet s'est avérée déterminante pour sanctionner l'achèvement du module de manière réussie. Ce constat est d'autant plus important quand on connaît le faible taux de réussite pour ce module. Pour la session en question (février 2020) il a été de l'ordre de 23,14 % et la moitié des étudiants l'ayant réussi avait participé au projet. Bref, malgré les difficultés - voire les incompétences - repérées dans l'élaboration de l'analyse des discours de la part des étudiants, il y aurait des raisons de croire que les résultats de l'évaluation finale pourraient être dus, au moins en partie, à leurs efforts de participer à la réalisation de la tâche demandée. Ces constatations exigent certes une analyse plus poussée pour émettre des hypothèses explicatives suffisantes.

REMARQUES CONCLUSIVES

Ce projet expérimental a été conçu dans le but de faire saisir aux étudiants que « la langue n'est créée qu'en vue du discours » et que son étude, tout autant que son enseignement, doivent tenir compte de cette réalité. Nous avons essayé d'établir une « commutabilité » entre réseaux sociaux et espace formatif, de lier la connaissance à l'activité, à l'expérimentation, à l'utilisation réelle de la langue. En déplaçant le pa-

De la procéduralisation

radigme de l'enseignement vers celui de l'apprentissage³⁶, nous avons tenté la procéduralisation des connaissances déclaratives linguistiques par l'étude du discours réel des réseaux sociaux, dans une perspective de développement de compétences pragma-socio-linguistiques chez nos étudiants mais aussi sociales et citoyennes, toutes utiles pour l'avenir. Des compétences qui leur serviraient à re-connaître des tournures langagières pour être à même de les utiliser en tant que locuteur et de les enseigner à leurs futurs apprenants.

Consciente des problèmes de gestion et de régulation de cette expérience et sans être réellement satisfaite des résultats des efforts des étudiants, nous sommes toujours persuadée que cette pratique d'étude et d'analyse des concepts linguistiques sur la base des discours réels pourrait favoriser l'apprentissage procédural. Un usage averti des réseaux sociaux permet, en tant qu'interface d'apprentissage et de socialisation, d'élaborer des projets pédagogiques mobilisant étudiants mais aussi enseignants.

Des questions restent encore en suspens. Tout d'abord, l'opérationnalisation et la faisabilité de ce scénario nécessitent une préparation réfléchie et une gestion participative de la part de l'institution. Il est important de signaler que l'apprentissage procédural est l'aboutissement d'un processus long et complexe et nécessite un apprentissage informel offert par l'apprentissage par la recherche, la découverte et l'expérience. Or, on doit minutieusement réguler la part qui revient à l'apprentissage informel sans remettre en question toute planification curriculaire de l'enseignement formel académique. Par ailleurs, de prime importance serait une rétroaction à prévoir au bout de la remise du travail des étudiants pour chaque notion ou modèle analysé. Enfin, une telle expérience devrait passer de l'étude/analyse des contenus des réseaux sociaux à la participation aux échanges de points de vue, de la perception à la production de discours. En d'autres termes, lui accorder une dimension participative qui intègre des outils web 2.0 et plus tard du web sémantique 3.0. Pour reprendre les dires de Delphine Régnard, « un compte Twitter est la plupart [...] permet l'usage de logiciels d'écriture collaborative en ligne, s'inscrit dans un réseau social que l'on crée selon un projet, permet tour à tour de lire, d'écrire, de commenter, d'entrer en contact, de découvrir, de partager ».³⁷

---

36. Voir Tardif J., *Intégrer les nouvelles technologies de l'information. Quel cadre pédagogique ?* ESF, Paris 1998.

37. « Utiliser les réseaux sociaux en cours de littérature et de latin », Armand Colin, « Le français aujourd'hui », 3/178, (2012), p. 100.

RÉSUMÉ

Le propos de cet article est de présenter une expérience de modification de l'approche didacto-pédagogique d'enseignement des notions et modèles linguistiques étudiés en formation didactique au Département de Langue et Littérature françaises de l'Université nationale et capodistrienne d'Athènes. Cette entreprise vient du besoin de changement de paradigme dans le processus d'acquisition et surtout d'appropriation des connaissances déclaratives qui doivent être appliquées *a posteriori* en contexte professionnel et précisément dans des pratiques en classe de langue. Pour ce faire, nous avons procédé à une tentative expérimentale qui invitait les étudiants à s'impliquer dans une analyse discursive élémentaire des contenus des réseaux sociaux sur la base d'une notion ou d'un modèle linguistique préalablement étudié(e) dans les cours, et à en proposer un exemple de didactisation. Malgré les problèmes de perception et d'application repérés dans leurs productions, les résultats d'évaluation semestrielle des étudiants ayant participé au projet laissent croire que cette expérience s'est avérée profitable en ce qui concerne la progression dans leurs études.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Διαδικαστικοποίηση και λειτουργικοποίηση της γλωσσικής γνώσης στη διδακτική εκπαίδευση/κατάρτιση: η κοινωνική δικτύωση στη διδασκαλία της εφαρμοσμένης γλωσσολογίας

Στόχος αυτού του άρθρου είναι να παρουσιάσει μια εμπειρία τροποποίησης της διδακτο-παιδαγωγικής προσέγγισης στη διδασκαλία γλωσσικών εννοιών και μοντέλων που μελετήθηκαν στο πλαίσιο της διδακτικής εκπαίδευσης/κατάρτισης στο Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Το εγχείρημα αυτό προέρχεται από την ανάγκη αλλαγής παραδείγματος στη διαδικασία κατάρτισης και κυρίως ιδιοποίησης της δηλωτικής γνώσης, η οποία πρέπει μελλοντικά να εφαρμοστεί σε επαγγελματικό πλαίσιο και συγκεκριμένα στις πρακτικές διδασκαλίας της γλώσσας στην ξενόγλωσση τάξη. Για το σκοπό αυτό, ξεκινήσαμε μια πειραματική προσπάθεια καλώντας τους φοιτητές να επιχειρήσουν μία στοιχειώδη ανάλυση λόγου των περιεχομένων των κοινωνικών δικτύων στη βάση μιας γλωσσικής έννοιας ή ενός γλωσ-

De la procéduralisation

σικού μοντέλου μεταξύ αυτών που είχαν ήδη μελετηθεί στα μαθήματα της Εφαρμοσμένης Γλωσσολογίας στη διδασκαλία της γλώσσας και να προτείνουν ένα παράδειγμα διδακτοποίησής τους. Παρά τα προβλήματα αντίληψης και εφαρμογής που εντοπίστηκαν στις παραγωγές τους, τα αποτελέσματα της εξαμηνιαίας αξιολόγησης των φοιτητών που συμμετείχαν στο σχέδιο δράσης υποδηλώνουν ότι αυτή η εμπειρία αποδείχθηκε ωφέλιμη όσον αφορά στην πρόοδο των σπουδών τους.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Επέτειος

Αχνίζει το αίμα στα γιαταγάνια
αινεί ο νους το όραμα του ξεσηκωμού
συνωμοτούν οι ραγιάδες στα σοκάκια
σύννεφα στο Βόσπορο, σημαίες στη Μάνη
βουλιάζει ο Ιερός Λόχος στη μολδαβική λάσπη

μα οι αιώνες σηκώθηκαν, όρθιοι επευφημούν
αυτοί οι τρελοί του Νότου βάφουν τα όνειρα
τα χλωμά του Βορρά ομιχλώδη όνειρα, κόκκινα
στέμματα διαλύουν μισοφέγγαρα καταπατούν
σε εθνοσυνελεύσεις οραματίζονται
σε εμφύλιες διαμάχες υποβατούν
μια χούφτα ετερόκλητοι ενάντια σε υπερδύναμη

αγριοξύπνησε από τον Γαλάζιο Δούναβη
η Ευρώπη, το συνέδριο χόρεψε, αποκοιμήθηκε
η κλαγγή των Ναπολεόντειων πολέμων αντηχεί
στα κουφά αφτιά μιας χειμερίας νάρκης

άνοιξη τώρα στις γηραιάς ηπείρου το χώμα
και ταρακουνά τους θρόνους της οικουμένης.

Φάνηκε για λίγο η φλόγα της ελευθερίας·
δεν ήταν πυροτέχνημα εφήμερο:
το σαραντατρία θα φέρει το σαρανταοκτώ.

ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΗΜ. ΤΣΟΛΚΑΣ

Καθηγητής

Τμήμα Ιταλικής

Γλώσσας και Φιλολογίας

Ο ΦΙΛΕΛΛΗΝΑΣ ANGELO BROFFERIO (1802-1866)

Ο (Michel) Angelo Brofferio¹ θεωρείται σπουδαία προσωπικότητα και άξια αναφοράς στον λογοτεχνικό και πολιτικό χώρο της Ιταλίας. Κορυφαίος ποινικολόγος, δημοσιογράφος και λογοτέχνης, από τους πρωταγωνιστές στην ιταλική πολιτική ζωή κατά τη διάρκεια της Παλιγγενεσίας, βουλευτής του κοινοβουλίου του Πιεμόντε από το 1848 έως το 1866, δεινός ρήτορας, αντίπαλος του Camillo Benso conte di Cavour (1810-1861) και ηγέτης της Αντιπολίτευσης. Το λαϊκό και δημοκρατικό στοιχείο του ιταλικού Risorgimento θα συνδεθεί με τον φλογερό Angelo, προς τιμήν του οποίου μετά τον θάνατό του θα ανεγερθούν μνημεία στο Τορίνο και τη Ρώμη, θα πολλαπλασιαστούν οι μασονικές στοές με το όνομά του, οδοί και σχολεία σε πολλές ιταλικές πόλεις θα φέρουν το όνομά του. Όμως, σε σύντομο χρονικό διάστημα θα ξεχαστούν οι πολιτικοί του αγώνες, αφού θα θεωρηθούν μεγαλεπήβολοι και ακραίως αντικληρικοί. Ο θρίαμβος του μεγάλου ανταγωνιστή του Cavour ήταν ολοκληρωτικός στο πεδίο της πολιτικής και της ιστορικής μνημοσύνης. Ο Brofferio περιθωριοποιήθηκε στη διαδικασία νομιμοποίησης του Risorgimento, αφού τα ιδεολογικά ρεύματα που κυριάρχησαν μετά την ολοκλήρωση της ενοποίησης της Ιταλίας ήταν εκείνα της εξύμνησης της επινίκιας μετριοπάθειας, εδραιώνοντας τον μύθο του Cavour ως μοναδικού δημιουργού της ιταλικής ενότητας. Ο Brofferio, όπως οι μελετητές² διαπιστώνουν, είχε συνείδηση των βαθιών πολιτικών αλλαγών και της κοινωνίας της εποχής του εκπροσωπώντας την αστική δημοκρατική παράταξη που αντιπαράτιθετο στην αριστοκρατία και τους συντηρητικούς κύκλους.

---

1. Οι μεταφράσεις των κειμένων και των ποιημάτων έχουν γίνει από τον συγγραφέα του άρθρου.

2. L. Lajolo, *Angelo Brofferio e l'unità incompiuta: la biografia intellettuale di un democratico nel Risorgimento*, Viglongo, Torino 2011, σ. 233.

ΙΤΑΛΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ-ΛΟΓΟΤΕΧΝΕΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Ο Brofferio ήταν μεταξύ των πολλών Ιταλών λογοτεχνών του 19ου αιώνα που είχαν εμπνευσθεί από πατριωτικά ιδανικά για τη συγκρότηση του Ιταλικού κράτους και συνέδεσαν τα πρόσωπα και τα πεδία μαχών της Ελληνικής Επανάστασης με την τότε εποχή και τα περιστατικά. Σημαντικό θεμελιώδες στοιχείο της ανθρωπιστικής και αγωνιστικής στάσης του Brofferio ήταν η σταθερή υποστήριξη των Ελληνικών θέσεων και δικαίων. Η Ελλάδα είναι παρούσα στο έργο του με συνέπεια και συνέχεια από την αρχή, δεκαετία του 1820, μέχρι και το τέλος της ζωής του.

Τα κοινά οράματα, αλλά και ο τρόπος δράσης των Ελλήνων, οι οποίοι, ενώ είναι τόσο λίγοι συγκριτικά με τους δυνάστες τους, δεν λιγοψυχούν, είναι μόνο μερικά από τα στοιχεία που δικαιολογούν το κύμα του Ιταλικού Φιλελληνισμού. Αυτοί είναι άλλωστε και οι λόγοι για τους οποίους η ιταλική φιλελληνική λογοτεχνία έχει τόσο βάθος χρόνου και σημασία, διαφορετική από άλλες φιλελληνικές λογοτεχνίες.

Στην Ιταλία το κίνημα του φιλελληνισμού είχε σημαντικό αντίκτυπο, αν και διαφορετικού χαρακτήρα από εκείνο της Γαλλίας και της Αγγλίας, εξαιτίας της πολιτικής κατάστασης στην οποία βρισκόταν η χώρα. Γιατί, αν στην Ελλάδα ο τύραννος ήταν Τούρκος, στην Ιταλία οι δυνάστες ήταν Αυστριακοί.

Οι Giuseppe Mazzini (1805-1872), Francesco Guerrazzi (1804-1873), Vincenzo Gioberti (1801-1852), Cesare Balbo (1789-1853) είναι στην πολιτική, από τη μια πλευρά, αντίπαλοι, υποστηρικτές διαφορετικών λύσεων για το πρόβλημα της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας της Ιταλίας, αλλά από την άλλη έχουν πολλές κοινές ιδέες για τη λογοτεχνία. Θεωρούν ότι η φιλολογία είναι εργαλείο πολύ ισχυρό για την ηθική και πνευματική μόρφωση των λαών, αφού για να απελευθερωθεί ένας λαός ήταν αναγκαίο να μορφωθεί. Επομένως, στη λογοτεχνία και την τέχνη έπεφτε το βάρος της ηθικής και πολιτικής ανανέωσης, όπως και της πνευματικής ένωσης των Ιταλών.

Η αναφορά στην Ελλάδα είναι συχνή. Η Ελλάδα δεν είναι μόνο το αρχέτυπο, το υποχρεωτικό παράδειγμα του δυτικού κλασικισμού, αλλά μπορεί να απεικονίσει τη συγκεκριμένη περίπτωση πραγματοποίησης ενός νέου πολιτικού μοντέλου. Η Ελλάδα γίνεται το έδαφος συνάντησης στο οποίο συγκλίνουν Ιταλοί συγγραφείς μετριοπαθείς, αλλά κι εκείνοι που έχουν προσανατολισμό επαναστατικό και εθνικό. Σε αυτή τη συνάντηση η Ελλά-

Ο φιλέλληνας Angelo Brofferio

δα προσφέρει το πρότυπο, αφού είναι, όπως και η Ιταλία, χώρα με τεράστια πολιτιστική παράδοση που ανασυνθέτει επιτυχώς το μύθο της³.

Ο BROFFERIO, ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΣΚΗΝΕΣ ΚΑΙ Η «ΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ»

Ο Angelo Brofferio⁴ είναι από τους γνωστότερους πατριώτες Ιταλούς. Όταν το 1821 ο Santorre Derossi di Santarosa, βαθιά επηρεασμένος από τις ιδέες της ελευθερίας του λογοτέχνη συγγραφέα τραγωδιών Vittorio Alfieri (1749 – 1802) – ο οποίος καταγόταν και αυτός από την περιοχή του Πιεμόντε – και από τον πρίγκιπα Κάρολο Αλμπέρτο, σχεδίασε μια εξέγερση για να αποκτήσει το Βασίλειο της Σαρδηνίας – με πρωτεύουσα το Τορίνο – Σύνταγμα, που είχε ήδη παραχωρηθεί στην Ισπανία και στο Βασίλειο της Νεάπολης, ο νεαρός σπουδαστής Brofferio, και αυτός εμποτισμένος από το πνεύμα του Alfieri, συμμετείχε και μάλιστα ενεργά. Η εξέγερση καταπνίγηκε με μια σκληρή καταστολή. Βρήκε καταφύγιο στο Castelnuovo μετά από προτροπή των οικείων του. Άρχισε να γράφει δράματα και θεατρικά έργα. Κατάφερε να ολοκληρώσει τις σπουδές στη Νομική το 1822, όταν το πανεπιστήμιο τον ξαναδέχθηκε. Άρχισε να έχει επιτυχία στο θέατρο, ακολουθώντας το ύφος και το πολιτικό μοντέλο του Alfieri. Η βασιλική κομπανία της Carlotta Marchionni ανέβασε τις τραγωδίες του και τις περιόδευσε σε πολλές ιταλικές πόλεις, αλλά και στο εξωτερικό. Ο Brofferio ακολούθησε αυτές τις περιοδείες και βρήκε την ευκαιρία να έρθει σε επαφή με διανοούμενους και πατριώτες, που ενίσχυσαν το απελευθερωτικό πνεύμα του εναντίον των αντιδραστικών κυβερνήσεων. Στο Παρίσι γνώρισε τον Jean Pierre Bèranger, λαϊκό ποιητή που είχε μεγάλη φήμη στη Γαλλία της Παλινόρθωσης. Εκεί κατάλαβε ότι έπρεπε

---

3. Ι.Δ. Τσόλκας, *Η Ελληνική Παλιγγενεσία και ο αντίκτυπός της στη λογοτεχνία της Ιταλίας κατά το 19^ο Αιώνα*, διδακτορική διατριβή στη Φιλοσοφική Σχολή Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 90 <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/14565> ημερομηνία ανάκτησης 13-3-2021.

4. Για τα βιογραφικά στοιχεία και την εποχή του Brofferio σημαντικές πηγές ήταν: Guido Verucci, *L'Italia laica prima e dopo l'unità 1848 – 1876*, Laterza, [1981] 1996, Roma – Bari · Pietro Orsi, *L'Italia moderna (1750-1923)*, Hoepli, 1923, Milano · A. Giardina, G. Sabbatucci, Vit. Vidotto, *Profili Storici dal 1650 al 1900*, Laterza, 1997, Roma – Bari · Φρ. Βερτολίνη, *Ιστορία της Ιταλικής Παλιγγενεσίας*, μετ. Χ. Άννινος, Τόμος 2ος, τυπ. Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα, 1901 · *Dizionario bio-bibliografico e indici – Gli autori*, Vol. I, Einaudi, 1990, Torino · *Enciclopedia Italiana fondata da G. Treccani*, Vol. VII) [1930], 1949, Roma · *Dizionario letterario Bompiani degli Autori*, Vol. I, Bompiani, Milano, 1968 · Enzo Bottasso στο [https://www.treccani.it/enciclopedia/angelo-brofferio_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/angelo-brofferio_(Dizionario-Biografico)) ημερομηνία ανάκτησης 18-3-2021.

Επιστημονική Επετηρίς

να εγκαταλείψει τη λόγια γλώσσα του Alfieri και τα κλασικιστικά μοντέλα και να συνθέσει ποιήματα και μπαλάντες σε λαϊκή γλώσσα, εργαλείο αναγκαίο και αποτελεσματικό για να επικοινωνήσει και να μεταδώσει τα ιδανικά της ελευθερίας και της ενωμένης Ιταλίας σε περισσότερο κόσμο, εναντίον των κρατούντων και του κλήρου (την περίοδο αυτή γράφει την ωδή *La caduta di Missolongi*). Αυτά τα ποιήματα διέφευγαν από τη λογοκρισία και είχαν μεγαλύτερη λαϊκή απήχηση από τα θεατρικά έργα. Ο Brofferio ως ποιητής έγινε πολύ δημοφιλής. Το 1831 ενεπλάκη σε μια μασονική συνομωσία, καθοδηγούμενη από τον αξιωματικό Andrea Bersani. Στη μασονική αδελφότητα των *Cavalieri della libertà o Franchi muratori – Ιππότες της Ελευθερίας ή ελεύθεροι κτίστες*, συμμετείχαν αστοί και αξιωματικοί με την υποστήριξη του βασιλικού περιβάλλοντος. Πριν όμως γίνει πράξη η συνομωσία συνελήφθησαν όλοι οι υποκινητές. Απογοητευμένος από τις συνωμοτικές πράξεις, αρνήθηκε να συμμετάσχει στη νέα τότε οργάνωση του Giuseppe Mazzini *Giovine Italia* και αποφάσισε να συμμετάσχει σε ανοιχτές πολιτικές εκδηλώσεις (ιδιαιτέρως στους αστούς διανοούμενους και τους αγρότες) αποδεχόμενος τη μοναρχία του οίκου της Σαβοΐας ως σταθερή ελπίδα για μια ενωμένη Ιταλία. Εκτός της δικηγόρι-ας άρχισε να ασχολείται με τη δημοσιογραφία για να μεταφέρει τις προοδευτικές του ιδέες. Στο Πιεμόντε ο Brofferio ήταν ο πρώτος που άνοιξε τον δρόμο στην πολιτική δημοσιογραφία με την εφημερίδα *Messaggere Torinese*. Η εφημερίδα ασχολείτο με τη λογοτεχνία, το θέατρο, έκανε κριτική με πολεμικούς τόνους στα κρατούντα ήθη και εναντίον των αντιδραστικών, καθιστώντας πολύ λαϊκή την πολιτική εικόνα του Brofferio. Την περίοδο εκείνη δημοσίευσε τις *Scene Elleniche – Ελληνικές Σκηνές*, σύμφωνα με το πρότυπο του ύφους του Chateaubriand, γράφοντας τες με ακριβείς ιστορικές αναφορές. Οι *Ελληνικές Σκηνές* εκδίδονταν για φείγ-βολάν καθημερινά και διέδιδαν τις φιλελεύθερες ιδέες, παραθέτοντας το παράδειγμα του αγώνα των Ελλήνων εναντίον των Τούρκων. Αργότερα βγήκε μια πολύτιμη εικονογραφημένη έκδοση από τον εκδότη Fontana. Ο Brofferio ίδρυσε και άλλες εφημερίδες όπως *Galleria contemporanea*, *Il Diritto*, *La Voce della Libertà*, *La Voce nel Deserto*, *Lo Stendardo*, στοχεύοντας, με δριμύ πολεμικό πνεύμα, την αριστοκρατία και τον κλήρο. Η πολιτική κοινοβουλευτική παρουσία του ξεκινάει το 1848 με τον εντυπωσιακό πολιτικό του λόγο στο κοινοβούλιο υπέρ της ανεξαρτησίας της δικαστικής εξουσίας από την εκτελεστική εξουσία. Μετά τον πρώτο πόλεμο της Ιταλικής Ανεξαρτησίας και την ήττα στην Custoza, ο Brofferio κατήγγειλε στο κοινοβούλιο την ευθύνη των στρατηγών, εξυμνώντας αντιθέτως την

Ο φιλέλληνας Angelo Brofferio

αξία του Βασιλιά και των στρατιωτών, θυμίζοντας την αναγκαιότητα μιας σταθερής συμμαχίας ανάμεσα στη μοναρχία και τον λαό. Όταν ο conte Cavour το 1851 ανέλαβε πρωθυπουργός, πρωταρχικός πολιτικός στόχος του Brofferio έγινε η αντιπολίτευση στον Cavour, μέσα από τις εφημερίδες και φυσικά στη Βουλή. Η αντιπάθειά του δεν ήταν μόνο πολιτική αλλά και προσωπική. Ήταν διαφορετικοί οι στρατηγικοί ορίζοντές τους: το πατριωτικό πιεμοντέζικο όραμα του Brofferio ήταν θεμελιωδώς ασυμβίβαστο με τη θεσμική και ευρωπαϊκή διάσταση της ιταλικής ανεξαρτησίας που προεικονιζόταν από τον Cavour. Οι δύο πολιτικοί αντιπροσώπευαν διαφορετικά οικονομικά και κοινωνικά συμφέροντα: ο Cavour, εκφραστής της κτηματικής αριστοκρατίας και υπέρ των προγραμμάτων εκβιομηχάνισης, οξυδερκής υπολογιστής του πολιτικού παιγνίου, κατάφερε να συσπειρώσει γύρω του την αριστοκρατία και την μετριοπαθή αστική τάξη που υπολόγιζαν σε ρεαλιστικά αποτελέσματα. Ο Brofferio συμπαρατάχθηκε με τους βιοτέχνες και τους αστούς ενάντια στην εισαγωγή μηχανών της αρχόμενης εκβιομηχάνισης. Αντιτιθέμενος στην *Società Nazionale* του Cavour ο Brofferio συμπάχησε στο κοινοβούλιο με τον Rattazzi (επικεφαλής της αριστερής πτέρυγας) ιδρύοντας τη συμμαχία *Liberi comizi*. Η πολιτική πρόταση στόχευε στη συγκρότηση συμμαχίας της μοναρχίας με τον Γκαριμπάλντι και τους καλοπροαίρετους πατριώτες. Όμως ο Cavour, ανήσυχος για τις αντιδράσεις, κατάφερε να έχει την πολιτική υποστήριξη του Rattazzi κλείνοντας συμφωνία μαζί του, το γνωστό, όπως γράφηκε με το μοναδικό ειρωνικό ύφος των ποιημάτων του Brofferio «connubio – γάμος-συμμαχία», όρος που καθιερώθηκε στην ιταλική ιστορία. Όμως ο πιο σκληρός πόλεμος του Brofferio εναντίον του Cavour αφορούσε τη συμμαχία του Πιεμόντε με τον Ναπολέοντα τον 3ο, τον πόλεμο και την αποστολή στρατευμάτων στην Κριμαία (1853). Το πώς ο Brofferio καταφέρθηκε εναντίον αυτής της συμμαχίας που έβαζε σε κίνδυνο τους πραγματικούς, όπως υποστήριζε, συμμάχους και λαούς, όπως ο Ελληνικός, θα αναδειχθεί από το κείμενο της παρούσης εργασίας. Η ανεξαρτησία της Ιταλίας, όπως όλων των λαών, δεν μπορούσε να είναι «δώρο» μιας ξένης δύναμης, αλλά μόνο αποτέλεσμα πατριωτικών αγώνων των λαών. Η κοινοβουλευτική πολιτική του παρουσία χαρακτηρίστηκε από τους αγώνες του για βασικά θέματα της δημοκρατίας: η ελευθερία του τύπου και η λογοκρισία, οι μέθοδοι της αστυνομίας και ο σεβασμός των ατομικών ελευθεριών, η υποχρεωτική «λαϊκή» δωρεάν εκπαίδευση, το δικαίωμα του συνδικαλισμού. Ο Brofferio πέθανε στην Ελβετία την 25η Μαΐου 1866. Στη ζωή του ήταν κυρίως ένας κοινωνός που συγκινούσε τον λαό. Όλη του η ζωή βασίσθηκε

Επιστημονική Επετηρίς

στη γοητεία του λόγου: στο θέατρο και την ποίηση, τη δημοσιογραφία, τη δικηγορία και την κοινοβουλευτική του δράση. Ήταν μια προσωπικότητα αντισυμβατική, με ελεύθερη σκέψη, που ήξερε να εκφράζει τις ιδέες του μέσα από τα έργα του, χρησιμοποιώντας μοναδική ειρωνική ικανότητα, αλλά και αυτοσαρκασμό, χαρακτηριστικά που δεν είναι συνηθισμένα, κυρίως στην πολιτική ζωή. Ο Brofferio, συνεπής ριζοσπάστης⁵, αγωνιστής για τα ιδανικά της ελευθερίας και τη συγκρότηση του Ιταλικού κράτους, εμπνεύσθηκε από τους ελληνικούς αγώνες και έγραψε το ογκωδέστατο εξαιρετικό έργο *Ελληνικές Σκηνές – Scene elleniche*, συνδυάζοντας την αρχαία με τη σύγχρονη Ελλάδα⁶.

Ο Brofferio στις *Ελληνικές Σκηνές – Scene elleniche* περιγράφει τις δύο χώρες, καθώς επίσης και πως «χρησιμοποίησε» την Ελλάδα για την αφύπνιση της Ιταλίας: «Είσαι εσύ, ω Ελλάδα, που στις *Ελληνικές σκηνές* ζήτησα υποστήριξη για να δονήσω με την ανάσα της ελευθερίας την κοιμισμένη Ιταλία»⁷. Αυτός ο στόχος δεν αναφερόταν στην πρώτη έκδοση το 1844, αφού τότε ο ποιητής δεν μπορούσε να εκφραστεί ελεύθερα. Το ομολογεί όμως είκοσι χρόνια αργότερα αναφέροντας τον κοινό στόχο των δυο χωρών: «Ελευθερία για όλους τους λαούς, ανεξαρτησία για όλα τα έθνη, ιδού η κραυγή των αγώνων μας»⁸. Αυτός «ο απόστολος της ελευθερίας»⁹ εμπνεύσθηκε και συγκινήθηκε από το ελληνικό ζήτημα σε διάφορες περιόδους, από την πρώτη «θερμή» περίοδο του ελληνικού εθνικού – απελευθερωτικού αγώνα, αλλά και ύστερα από το 1830 και τη συγκρότηση του πρώτου ελληνικού κράτους.

Σε αυτή την πρώτη «θερμή» περίοδο πληροφορείται την άλωση της Ιερής Πόλεως του Μεσολογγίου (9^η προς 10^η Απριλίου 1826). Εμπνεόμενος από αυτή και φοβούμενος για το μέλλον της Ελληνικής

5. I. Montanelli, *L'Italia giacobina e carbonara*, B.U. Rizzoli, Milano 2000[1998], σελ. 372

6. L. Lajolo, “Angelo Brofferio, uno spirito libero” στο *Bicentenario di Brofferio e Siccardi*, I tascabili di Palazzo Lascaris, Torino 2003, αρ. 16, σ. 12.

7. Ang. Brofferio, *I miei tempi. Memorie*, 20 τόμοι, Tip. Eredi Botta – Tipografia Nazionale G. Biancardi, Torino 1857-1861, vol. IX σ. 290.

“Sei tu, o Grecia, che nelle *Elleniche scene* ho invocata or son vent’ anni a scuotere con l’alito di libertà la giacente Italia”.

8. Ang. Brofferio, *Scene elleniche*, II edizione, Guigoni, Milano 1862. Εισαγωγή στη νέα έκδοση, Τόμος 1^{ος} σ. XIV.

“Libertà per tutti i popoli, indipendenza per tutte le nazioni; ecco il grido delle nostre battaglie!”

9. F. Dall’Ongaro, «A. Brofferio», *Nuova Antologia*, II, 31-5-1866, σελ. 188-193. Ο γνωστός φιλέλληνας Dall’Ongaro με αυτόν τον τρόπο αποκαλεί τον Brofferio, γράφοντας μόλις τρεις μέρες μετά το θάνατο του Brofferio (28.5.1866).

Ο φιλέλληνας Angelo Brofferio

Επανάστασης, όπως όλοι οι λόγιοι πατριώτες αντίπαλοι της Παλινόρθωσης και της Ιερής Συμμαχίας, γράφει στις 17 Μαΐου 1826 στον πρόλογο της μεταφρασμένης και δημοσιευμένης στο Παρίσι, ανέκδοτης, στην ελληνική γλώσσα, ωδής του «Η Πτώση του Μεσολογγίου – La caduta di Missolongi»:

Δεν υπάρχει μεγαλύτερο ανδραγάθημα και ανταξιότερο στον αιώνα μας το οποίο να διεξάγεται και να διασώζεται για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα από αυτή τη σταθερότητα και την αξία ενός λαού, ο οποίος ήδη για έξι χρόνια πολεμά, αν και τρομερά αποκαρδιωμένος, για την ανεξαρτησία και τη θρησκεία της χώρας του. Η δικαιοσύνη πήρε τα όπλα εναντίον της καταπίεσης, το θάρρος θριάμβευσε κατανικώντας τον αριθμό, και η σημαία με τον Σταυρό διακρίνεται, όπως και στα πεδία της Παλαιστίνης, να ανασταίνεται μέσα από τις ήττες των απίστων. Ήδη η σκληρή σκλαβιά των Ελλήνων έφτανε στο τέρμα της και ήδη η πίστη στο Χριστό υποσχόταν νέες επιτυχίες και πιο μεγάλες νίκες... αλλά ιδού, ξαφνικά, χάνονται οι πιο χαρούμενες ελπίδες, και από το ύψιστο σημείο της χαράς η Ελλάδα βυθίζεται ξαφνικά στην ακρότητα του πόνου¹⁰.

Την απογοήτευση που του προκάλεσε το νέο της άλωσης του Μεσολογγίου ο Brofferio το παρουσιάζει με τρόπο εξαιρετο, με την αλλαγή των συναισθημάτων από τη χαρά, που απέρρευε από την θετική μέχρι τότε έκβαση του ελληνικού απελευθερωτικού αγώνα, στη λύπη και την απελπισία.

Σημαντικός, όμως, θεωρείται ο επίλογος της ωδής. Επειδή αρκετοί Ευρωπαίοι ενίσχυαν ως μισθοφόροι τις τάξεις του Οθωμανικού στρατού και ναυτικού, πολεμώντας τους χριστιανούς Έλληνες αγωνιστές, ο Brofferio αναθεματίζει και καταριέται αυτούς τους προδότες, όπως και τα παιδιά τους, να έχουν παρατεταμένη επώδυνη ζωή. Αυτό, άλλωστε, αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά λογοτεχνικά μοτίβα της ιταλικής πατριωτικής ποίησης της εποχής, δεδομένου ότι τόνιζε την ηθική κατάδικη όλων εκείνων που πρόδιδαν αρχές και ιδεώδη.

Ο Brofferio περιγράφει με ξεχωριστό τρόπο τους αγωνιστές του Μεσολογγίου και τον αγώνα τους:

---

10. Ang. Brofferio, *La caduta di Missolongi*, Dai Torchi di Firmino Didot, Parigi 1826, σ. 1

Επιστημονική Επετηρίς

...

Η Ελλάδα ξεσηκώνεται. Μέσα στο αίμα των νικημένων
Ακολουθώντας την τροφό τύχη
Πάνω στο υποταγμένο σύμβολο της Σελήνης
Μπήγει το ιερό λάβαρο του Χριστού¹¹.

Οι απόρθητοι αναστημένοι ηγέτες
Είναι από την Αθήνα, από τη Σπάρτη και από τη Θήβα,
Εδώ από νεκρούς σκεπάζεται η γη,
Εκεί από αίμα ανταριάζει η θάλασσα.
Και ένας νέος Θεμιστοκλής το πεπρωμένο
Της πατρίδας στα κύματα προασπίζει,
Και σε νέες Θερμοπύλες έρχεται
Ένας νέος Λεωνίδα να πολεμήσει.

Αλλά τι βλέπω; Ο σκόρπιος εχθρός
Διπλασιάζεται, μαζεύεται και επιταχύνει,
Από τα βήματά του βογκάει η γη,
Από τα πλοία του τρέμει ο Ωκεανός.
Καταφρονητής των κινδύνων το θάρρος
Δεν διστάζει, δεν κάμπτεται, δεν γκρεμίζεται
Αλλά τα σπαθιά αποκρούουν τα σπαθιά

...

Ω συμφορά! Το μάνιωμα των τυράννων
Χίμηξε στον βασανισμένο λαό.
Ω! πληγωμένος πάνω στον πατέρα λαβωμένος
Στέλνει ο γιος το απώτατο βογκητό¹².

...

Με την άλωση όμως της βουβής πόλης υποφέρει ακόμα και η φύση και ο ουρανός, που αποτελούν χαρακτηριστικά ρομαντικής επίδρασης:

Ήδη η σφαγή με ματωμένο χέρι
Τσάκισε τα τείχη και τις πύλες
Ο Τρόμος, η Εκδίκηση και ο Θάνατος

---

11. Ο Brofferio εδώ εννοεί από τη μια πλευρά την ημισέληνο και από την άλλη το σταυρό.

12. Ang. Brofferio, *La caduta di Missolongi*, ό.π., σσ. 6-7.

Ο φιλέλληνας Angelo Brofferio

Ήδη κατοικούν πάνω από τη βουβή πόλη.
Με το τρομερό αντίκρισμα της αιματοχυσίας
Βάζει μπροστά του τα σύννεφα ο Ουρανός
Η φύση σκεπάζεται με ένα πέπλο
Που η μελαγχολική ευσπλαχνία της παρέχει¹³.

...

Ο Brofferio κλείνει την ωδή δίνοντας ανάθεμα στους προδότες, τους οποίους ούτε η γη θα θελήσει να τους «υποδεχτεί»:

Ας βρέξει από πάνω του ουρανού η φλόγα
Σε εκείνους, που το δειλόψυχο χέρι
Πούλησαν στον απατηλό Προφήτη
Για να το δονήσει η καρδιά του Χριστού.
Καταραμένη αυτών στα εγγόνια
Ας κρατήσει πάντα τη μνήμη.
Ας είναι έγκλημα αυτή η νίκη,
Ας είναι ντροπή αυτό το θάρρος.

Στην εξορία των παιδιών του Αδάμ
Αντί να έχουν καλότροπο δρόμο
Ας υποφέρουν παρατεταμένη και επώδυνη ζωή
Με τύψεις, με κατασχώνη και με δυστυχία,
Και τότε, όταν με το πέρασμα των χρόνων
Έρθει η μέρα που αποσυντίθεται η ζωή,
Και διασκορπίζονται οι αέρηδες τη σκόνη,
Να αρνηθεί να τους δεχθεί η γη¹⁴.

Αυτή η καταδίκη των προδοτών¹⁵ υπογραμμίζεται και επισημαίνεται και

---

13. Ο.π., σ. 7.

14. Ang. Brofferio, *La caduta di Missolongi*, ό.π., σ. 8.

15. Ο κ. Βασίλειος Ψηλακάκος, υπό την επίβλεψή μου, έγραψε εξαιρετική διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία με θέμα «Η παρουσία της Ελλάδας στην εργοβιογραφία του Angelo Brofferio» ενώ κατά τη διάρκεια της έρευνάς του στο Τορίνο εντόπισε την ανέκδοτη, στην Ελλάδα, ωδή «La battaglia di Navarino-Η ναυμαχία του Ναβαρίνου» την οποία είχε συνθέσει ο Brofferio το 1828. Σε αυτή την ωδή, καταλήγει ο Ψηλακάκος, παρουσιάζονται «η παντοδυναμία και η πτώση του Ιμπραήμ, το πανευρωπαϊκό πρότυπο του Λόρδου Βύρωνα, η επιθυμητή επιστροφή στην αίγλη της Αρχαίας Ελλάδας και ο Χριστιανισμός ως συγκολλητική δύναμη Ελλήνων και Ιταλών ενάντια στους εχθρούς. Ιδιαίτερη, όμως, και πρωτότυπη μπορεί να θεωρηθεί η σύζευξη του πολυθεϊσμού της αρχαιότητας με τον μονοθεϊσμό της

Επιστημονική Επετηρίς

στο δίτομο φιλελληνικό πόνημά του *Ελληνικές Σκηνές – Scene elleniche*. Στο 13ο και εκτενέστερο κεφάλαιο, το αφιερωμένο στην άλωση του Μεσολογγίου και στο «Ιερό στράτευμα» της «Ιερής Πόλεως»¹⁶, οι συχνές αναφορές για τους προδότες κυρίως Άγγλους, Γάλλους και Ρώσους είναι άξιες λόγου. Οι αναφορές αυτές υπονοούν και τον ιταλικό αγώνα για την ανεξαρτησία. Οι Ιταλοί πατριώτες ποιητές υπογραμμίζουν το θέμα της προδοσίας, δεδομένου ότι οι λαοί δεν μπορούν να περιμένουν από άλλους να τους «χαρίσουν» την ελευθερία, χωρίς να αγωνιστούν. Στο μεγαλειώδες, με ελληνική πάλι θεματολογία, για τον Ιταλικό Ρομαντισμό ποίημα του G. Berchet (1783 – 1851) *Πρόσφυγες της Πάργας – Profughi di Parga* (1819 – 1820) υπάρχουν συνεχείς υπαινιγμοί για την προδοσία των Άγγλων προς τους κατοίκους της Πάργας¹⁷. Αυτός είναι ο λόγος που ο Brofferio λοιδορεί την προδοσία στην ωδή *Η πτώση του Μεσολογγίου*, όπως και στις *Ελληνικές Σκηνές*, «βάζοντας» τους Μεσολογγίτες να καταδικάζουν τους Γάλλους:

Απαίσια, απαίσια τέκνα της Γαλλίας, εσείς μπορείτε να εκπαιδεύετε τους βαρβάρους να εφορμούν στα τείχη της πόλεως, αλλά όχι στα στήθη των ανθρώπων που χτυπούν για την πατρίδα και για την πίστη. Την πίστη και την πατρίδα εσείς, αχρείοι, τις απαρνείστε, και οι μαθητές σας δεν τις γνώρισαν ποτέ...¹⁸. Αλλά και τους ευρωπαϊούς αξιωματικούς που ηγούνταν των εβδομήντα οθωμανικών πολεμικών πλοίων στο θαλάσσιο αποκλεισμό του Μεσολογγίου και των στρατευμάτων που ήταν κάτω από τα τείχη¹⁹.

σύγχρονης εποχής: όλες οι θεϊκές δυνάμεις είναι με το μέρος της Ελλάδας και θα της εξασφαλίσουν τη νίκη στον δίκαιο Αγώνα της», βλ. <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/2926859#contents> σ. 101, (ημερομηνία πρόσβασης 19-3-2021). Η φιλελληνική στάση του Brofferio αναδεικνύεται και σε αυτό το νεανικό ποιητικό του έργο.

16. A. Brofferio, *Antica e nuova Grecia, Scene Elleniche*, Stabilimento Tipografico Fontana, Torino, 1846. Ο Brofferio χρησιμοποιεί τους προσδιορισμούς *Ιερή Πόλη* και *Ιερό Στράτευμα* πολύ πριν το 1937 και την επίσημη υιοθέτησή τους από την Ελλάδα. Το *Ιερό Στράτευμα* αποτελεί μάλιστα μέρος του τίτλου του 13ου κεφαλαίου, όπως επίσης και του τέλους του κεφαλαίου με «την αναγνώριση και την ευγνωμοσύνη της Ελλάδας, κοσμώντας τους ενδόξους αγωνιστές με αυτόν τον προσδιορισμό καθώς και το θαυμασμό της Ευρώπης η οποία έγραψε τα ονόματά τους στους πίνακες των αθανάτων». Η *Ιερή Πόλη* αναφέρεται στις σσ. 334, 336, 345 της πρώτης έκδοσης του 1846.

17. Βλ. Ι. Δ. Τσόλκας, *Η Ελληνική Παλιγγενεσία και ο αντίκτυπός της στη λογοτεχνία της Ιταλίας κατά το 19^ο Αιώνα*, ό.π., σ. 62 «ο Berchet τονίζει τη σύγκρουση δύο διαφορετικών και αντίθετων ψυχικών καταστάσεων, ο Άγγλος που προσφέρει βοήθεια και ο Έλληνας που πάντα θυμάται την προδοσία των Άγγλων και που αρνείται κάθε βοήθεια»

18. Ang. Brofferio, *Antica e nuova Grecia, Scene Elleniche*, ό.π., σ. 328

19. Ό.π., σσ. 333, 334.

Ο φιλέλληνας Angelo Brofferio

Ο Brofferio, όμως, υπογραμμίζει τη διαφορά λαών και κυβερνήσεων, αφού οι ευρωπαϊκοί λαοί «συγκινήθηκαν από το μαρτύριο της Ιερής Πόλης και την εξαθλίωση της Ελλάδας και έστειλαν μια κραυγή πόνου και αγανάκτησης στη θέα ενός λαού τόσο ηρωικού και τόσο εγκαταλειμμένου»²⁰. Γι' αυτό ο Γαλλικός λαός που «έβλεπε στο όνομά του να ευνοείται η υπόθεση των Τούρκων, κι έβλεπε να στέλνουν μυστικά στον Ιμπραήμ στρατιώτες, όπλα και πολεμοφόδια, καλούσε το έθνος με την επαναλαμβανόμενη φωνή του τύπου να βοηθήσει με κάθε μεγάλη προσπάθεια τους υπερασπιστές του Μεσολογγίου»²¹, όπως επίσης ότι «Γάλλοι, Βρετανοί και Γερμανοί συνέχισαν να πληθαίνουν στα πλοία και στις σκηνές των Οθωμανών. Και ενώ οι Έλληνες υπέφεραν πολύ, διακόσιοι τυχοδιώκτες από όλα τα έθνη συναθροίζονταν στα τείχη του Ναβαρίνου και πήγαιναν να πολεμήσουν με τους Αιγυπτίους εναντίον του Μεσολογγίου»²², με αποτέλεσμα «ο Τουρκικός στόλος είχε γίνει Αγγλο-Γαλλικός»²³.

I MIEI TEMPI – TA XRONIA MOY KAI TO AGAPIHMENO MESOLOGGI

Στον 10ο τόμο του έργου *I miei tempi*-Τα χρόνια μου που αποτελεί την αυτοβιογραφία του Brofferio και την καταγραφή ιστορικών γεγονότων που έζησε²⁴ ο συγγραφέας, διακρίνοντας τη διαχρονική του φιλελληνική του διάθεση, αφιερώνει το εκτενές κεφάλαιο XCIV στον ζακυνθινό Ugo Foscolo, καταγράφοντας πως «λίγες νύξεις έχουμε για την Ελλάδα. Βλέπουμε από τα γραπτά του ότι ήθελε το 1826 να επισκεφτεί τη γενέθλια νήσο του Ζάκυνθο»²⁵, ενώ πιο κάτω γράφει για την επιστολή, με ημερομηνία 25 Σεπτεμβρίου 1826, του Foscolo στον Dionisio Bulzo που κατέληγε με την επιθυμία του ποιητή να «ζήσω και να πεθάνω εκεί όπου γεννήθηκα, και να με θάψετε στα χώματα της ελληνικής γενέθλιας γης»²⁶.

Στον 19ο τόμο του *I miei tempi* γράφει για τις «καταστροφές στην

20. Ο.π., σ. 336.

21. Ο.π., σ. 337.

22. Ο.π., σ. 338.

23. Ο.π., σ. 353.

24. L. Lajolo, "L'editore al lettore" της G. Spagarino Viglono, ό.π., σ. V. «Οι πρώτοι 20 τόμοι εκδόθηκαν μεταξύ 1857 και 1861 και οι τρεις της δεύτερης σειράς μεταξύ 1863 και 1864.

25. A. Brofferio, *I miei tempi*, τ. X, Biancardi, Torino 1859, σ. 89.

26. *I miei tempi*, ό.π., σ. 90.

Επιστημονική Επετηρίς

Ελλάδα» και την «Πτώση του Μεσολογγίου»²⁷. Ξεκινά με την περιγραφή των γεγονότων στην Ελλάδα όπου «ο πόλεμος ενάντια στην Τουρκία έκαιγε... Μιαούλης, Κανάρης, Κουντουριώτης στη θάλασσα και Τζαβέλας, Κολοκοτρώνης και Μάρκος Μπότσαρης στη ξηρά έκαναν πράγματα θαυμάσια και σπάνια»²⁸ για να συνεχίσει με το Μεσολόγγι και τη δεύτερη πολιορκία του τονίζοντας πως «θα απομακρυνόμουν πολύ από την ιστορία, εάν ήθελα να αφηγηθώ όλα τα ηρωικά κατορθώματα των Μεσολογγιτών την εποχή εκείνη της αξιομνημόνευτης πολιορκίας... Αξίζει να ακούσουμε πολιορκημένους πως αποκτιέται η ελευθερία!»²⁹. Ο θαυμασμός του Brofferio για το Μεσολόγγι κορυφώνεται με την περιγραφή της τελευταίας μέρας και νύχτας πριν και μετά την έξοδο, με θαυμαστές λεπτομέρειες για ιστορικά πρόσωπα και καταστάσεις, καλύπτοντας 21 σελίδες της Μεσολογγίτικης ένδοξης ιστορίας με την καταληκτική παράγραφο: «Η ευγνωμοσύνη της Ελλάδας μάζεψε εκείνους τους γενναίους κάτω από ένα λάβαρο με το όνομα *Ιερό Στράτευμα*, και ο θαυμασμός της Ευρώπης έκανε αθάνατα τα ηρωικά τους κατορθώματα»³⁰.

Αυτές οι αναφορές είναι σημαντικές για την πολιτική και αγωνιστική στάση του Brofferio που συμφωνώντας με την πολιτική στάση των Καρμπονάρων, Μασόνων και των οπαδών του Giuseppe Mazzini (1805-1872) επεσήμαινε πως οι λαοί μπορούσαν να δημιουργήσουν τα έθνη-κράτη, αλλά οι κυβερνήσεις των κρατών μελών της Ιερής Συμμαχίας, για τα δικά τους συμφέροντα, δεν θα βοηθούσαν τους εξεγερμένους, αφού θα προσέτρεχαν σε συμπαράσταση των αντίστοιχων, συμφερόντων τους, κυβερνήσεων. Έτσι ο αγωνιστής Έλληνας Μεσολογγίτης, όπως και κάθε αγωνιστής, δεν παραδίδεται, απαντάει, δε, στους χριστιανούς υποστηρικτές των απίστων, όταν αυτοί τους προτείνουν να παραδοθούν στον Ιμπραήμ:

καλύτερα θα ήταν να μας έφερνες λίγο φωμί, αντί να έρθεις εδώ για να γκρεμίσεις την πίστη και σταθερότητά μας. Εάν είχες θελήσει να ζήσουμε ελεύθεροι και χριστιανοί και να μη γινόμαστε εμείς ένοχοι της υποψίας των Ευρωπαίων βασιλιάδων, όταν εσείς φοβάστε και αποτραβιέστε λόγω της οργής τους, αφήνοντάς μας να πεθάνουμε από την πείνα, ας είχατε τουλάχιστον τη γενναιοδωρία να συμφιλιωθούμε στα πόδια του Εσταυρωμένου, σταματώ-

27. A. Brofferio, *I miei tempi*, ό.π., τ. XIX, Biancardi, Torino 1861, σ. 5.

28. *I miei tempi*, ό.π., τ. XIX, σ. 22.

29. *I miei tempi*, ό.π., τ. XIX, σσ. 22-23.

30. *I miei tempi*, ό.π., τ. XIX, σ. 43.

Ο φιλέλληνας Angelo Brofferio

ντας να προσπαθείτε να μας πείσετε να απλώσουμε τα χέρια ζητιανεύοντας τις βρεγμένες, ακόμα από το αίμα των αδελφών μας, αλυσίδες³¹.

Κλείνοντας ο Brofferio την ιστορική και λογοτεχνική αναφορά του στο Μεσολόγγι, στην αρχή του 14ου κεφαλαίου του ογκωδέστατου έργου *Ελληνικές Σκηές* κάνει μια αναδρομή στο τι κέρδισαν οι Τούρκοι από το Μεσολόγγι, μνημονεύοντας ότι:

Το Μεσολόγγι δε νικήθηκε, είχε ήδη καταστραφεί. Ο Ιμπραήμ δεν κυρίευσε μια πόλη αλλά μια έρημο. Και για να κατακτήσει μια γη σπαρμένη πτώματα και γεμάτη ερείπια, ο ηγέτης της Λιβύης όφειλε να θυσιάσει περισσότερο από το μισό του στρατεύματός του. Έναν τοίχο δεν μπόρεσε να κυριεύσει χωρίς να τον φουσκώσει με αίμα, ένα σπίτι χωρίς να το ανατρέψει από τα θεμέλια, μια έπαλξη δεν μπόρεσε να περάσει χωρίς οι επιτιθέμενοι να καταβροχθιστούν από τη γη που άνοιγε διάπλατα κάτω από τα πόδια τους [...] κατατρομαγμένοι από τόσο αδάμαστο θάρρος, οι Αιγύπτιοι φαίνονταν περισσότερο νικημένοι παρά νικητές και αντί να φέρουν στην όψη τους την αγαλλίαση του θριάμβου, εμφανίζονταν κυριευμένοι από τρόμο και φόβο³².

Και η συσχέτιση που κάνει με την έναρξη του 13ου κεφαλαίου είναι τα 4.000 κεφάλια που αποκόβονται από τα νεκρά σώματα για να αποσταλούν στην Κωνσταντινούπολη για να τα δει ο Σουλτάνος. Όμως στη θωριά αυτών των 4.000 κεφαλών:

Εσύ μπορείς, ώ Βυζάντιο, να κλείσεις τα μάτια σε λήθαργο; [...] Ξύπνα, ώ ανόητο, ξύπνα γρήγορα για να θεωρείς την επόμενη ημέρα και να βλέπεις εκείνα τα σβησμένα μάτια, τα μελανιασμένα χείλη, εκείνα τα ματωμένα μαλλιά... δες, τον μητροπολίτη Ιωσήφ... τον Μάρκο Μπότσαρη... τον αθάνατο Καψάλη... ο Στουρνάρης των κάμπων του Αχελώου, των ηρώων της Κλείσοβας και του Αιτωλικού... Ξύπνα, ξύπνα, ώ ανόητο! Ίσως δεν είναι μακριά η μέρα που δεν θα μπορείς πια να ξυπνήσεις, και που ο κόσμος θα παραβρεθεί ευχάριστα στην κηδεία σου... ούτε ο Καψάλης, ούτε ο Στουρνάρης, ούτε ο Ιωσήφ, ούτε οι ήρωες της Κλείσοβας και του Αιτωλικού, ούτε οι μάρτυρες του Μεσολογγίου θα πεθάνουν άδοξα και χωρίς εκδίκηση...ο τρόμος αυτών των ονομάτων έκανε να γλομιμάσει

31. *Antica e nuova Grecia, Scene Elleniche*, ό.π., σσ. 355, 356.

32. *Antica e nuova Grecia, Scene Elleniche*, ό.π., σσ. 393, 394

Επιστημονική Επετηρίς

ο Σουλτάνος πάνω στα μαλακά του μαξιλάρια...τα γεγονότα του Μεσολογγίου είναι τόσο μεγαλειώδη, που κάθε τολμηρότερη ορμή της φαντασίας θα είναι πάντα κατώτερη της γλώσσας της αλήθειας³³.

ΣΥΝΕΠΗΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΑΣ ΜΕΧΡΙ ΤΕΛΟΥΣ CANZONI PIEMONTESE STORIA DEL PIEMONTE DAL 1814 AI NOSTRI GIORNI

Ο Brofferio συνέχισε όλα τα χρόνια, με συνέπεια, τη φιλελληνική του στάση γιατί η Ελληνική «Μεγάλη Ιδέα» με τα χαρακτηριστικά της διεκδίκησης της κληρονομιάς τής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και με την «αυτονόητη» απαίτηση τής Ελλάδας να διεκδικήσει αλύτρωτα εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, κάνοντας πρωτεύουσα πόλη την Κωνσταντινούπολη, έδινε στους Ιταλούς λόγιους κοινό σημείο αναφοράς και πηγή άντλησης θεμάτων.

Το μέρος της εισαγωγής στη δεύτερη έκδοση των *Ελληνικών Σκηνών* – *Scene elleniche* του Α. Brofferio σκιαγραφούσε την επικρατούσα τότε κατάσταση και ψυχολογία:

Για τους Έλληνες η πλήρης νίκη είναι στο Βόσπορο, για τους Ιταλούς η εθνική ενοποίηση είναι στον Τίβερη: οι Ιταλοί θα έχουν δόξα και γαλήνη στη Ρώμη, οι Έλληνες θα μπορούν να την έχουν στην Κωνσταντινούπολη³⁴.

Ο Brofferio ακόμα και στα *Πιεμοντέζικα τραγούδια* – *Canzoni Piemontesi* που είναι γραμμένα στην πιεμοντέζικη διάλεκτο αναφέρεται με θαυμασμό στην Ελλάδα και τον ήρωα Μπότσαρη³⁵ ενώ σε άλλο τραγούδι το

33. *Antica e nuova Grecia, Scene Elleniche*, ό.π., σ. 296

34. Ang. Brofferio, *Scene elleniche*, ό.π., Τόμος 1^{ος}, Guigoni, Milano 1862, σ. XIV, «Per gli Elleni la compiuta vittoria è sul Bosforo, per gli Italiani l'unità nazionale è sul Tebro: questi avranno gloria e pace a Roma, quelli non potranno averla che a Costantinopoli».

35. Α. Brofferio, «UN VIAGE PR'ARIA» στο *Canzoni Piemontesi*, F. Casanova, Torino 1886, σ. 154. Την ημερομηνία 3-1-1838 ο Brofferio χαιρετίζει την Ελλάδα ως ναό της αρετής και ερωτά πόσο υπέφερε, πόσα έκανε και πόσο πολέμησε, ενώ η ελπίδα της ήταν ο Μπότσαρης.

D'j'uliv a l'ombra, del Cefiso in riva.
Salute, o Grecia, tempio dia virtù!
Ma per servì na rassa eh'a serviva,
T'as tant souffert, tant fait, tant combattù?
A toe speransse, o Botzari, as ribela
L'Asia e l'Europa, 'l Crist e l'Alcoran!

Ο φιλέλληνας Angelo Brofferio

1840 περιγράφει την Ελλάδα ως χώρα της δόξας και την ρωτά αν θα επιστρέψει στα όπλα, ενθαρρύνοντάς την να δείξει κουράγιο και πως η Ευρώπη θα νικήσει και θα εκδικηθεί³⁶.

Μεταξύ 1849 και 1852 ο Angelo Brofferio γράφει το έργο *Storia del Piemonte dal 1814 ai nostri giorni – Η ιστορία του Πιεμόντε από το 1814 έως τις μέρες μας*. Ακόμα και σε αυτό το έργο η Ελλάδα, τα προεπαναστατικά γεγονότα, η επαναστατική «θερμή» περίοδος περιγράφονται με λεπτομέρειες. Το έκτο κεφάλαιο του βιβλίου (όλο αφιερωμένο στην Ελλάδα) ξεκινά με τα ελληνικά προεπαναστατικά κινήματα, την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας, τον Ύψηλάντη και τα γεγονότα σε Μολδαβία και Βλαχία, συνεχίζει με την «απιστία» του τσάρου της Ρωσίας, τη μάχη στο Δραγατσάνι, την ήττα και τη φυγή του Ύψηλάντη ενώ τελειώνει με την κατάληψη της Τριπολιτσάς και την εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου³⁷. Στο έβδομο κεφάλαιο ο Brofferio καταγγέλλει την τότε κυβέρνηση του Πιεμόντε και τον Carlo Felice³⁸ ότι βιάσθηκε να συμπορευτεί με την Τουρκία και πως «μέσα από την Εφημερίδα της Κυβέρνησης δεν σταμάτησε να βεβαιώνει πως η ελληνική επανάσταση δεν ήταν παρά εξόρμηση των Πειρατών στο Αιγαίο και κάθοδος ληστοςυμμοριτών από τα βουνά της Ηπείρου και της Θεσσαλίας»³⁹, τονίζοντας ότι «η ευρωπαϊκή διπλωματία νυχθημερόν προσπαθούσε να κρύψει στην Ιταλία την επανάσταση στην Ελλάδα». Υποστηρικτής των ανθρώπινων δικαιωμάτων ο Brofferio στο δέκατο κεφάλαιο δεν παραλείπει να εκφράσει τον θαυμασμό και την εξύμνη-

---

Pilot del del, inalbera la vela;
Porteme, o vent, lontan, lontan, lontan!

36. A. Brofferio, «LITANIE PR' I ME MAI» στο *Canzoni Piemontesi*, F. Casanova, Torino 1886, σ. 203.

O Grecia, o fia dia gloria,
A l'arme it ses tournà?
Courage, e la vitoria
DI'Europa at vendicrà.
T'vedras d'soa vii ripulsa
I troni vergognè . . .
J'eu l'anima convulsa . . .

37. A. Brofferio, *Storia del Piemonte dal 1814 ai nostri giorni*, 2ο μέρος, 6ο κεφάλαιο, Magnaghi, Τορίνο 1850, σσ. 64-74.

38. Είναι γνωστό πως το Βασίλειο της Σαρδηνίας με τον βασιλιά Carlo Felice της Σαβοΐας συμμετείχε στο συνέδριο της Βερόνας το 1822, γνωστό ως το συνέδριο της σύσφιξης σχέσεων και συμφερόντων της Ιεράς συμμαχίας εναντίον των δικαιωμάτων των λαών.

39. A. Brofferio, *Storia del Piemonte dal 1814 ai nostri giorni*, ό.π., 2ο μέρος, 7ο κεφάλαιο, σ. 75.

Επιστημονική Επετηρίς

ση της θυσίας του αγαπημένου του Μεσολογγίου⁴⁰ και να υποστηρίξει, με έμφαση, πως κάθε Μεσολογγίτης που πέθαινε αναφωνούσε: «Αδέλφια, δεν μπορώ πια: ακόμα ένας για τον οποίο θα πρέπει να εκδικηθείτε!»⁴¹.

BROFFERIO – CAVOUR – ΚΡΙΜΑΪΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Η κάθε χώρα και η μυθοποίησή της στην κοινή γνώμη της άλλης, οι πολιτικές εξελίξεις και οι εθνικές ιδεολογίες, η ρευστότητα των ιδεών και επιδιώξεων καθώς και η σύγχυση των ρόλων είναι μερικά από τα χαρακτηριστικά της περιόδου από τη δεκαετία του 1850 και μετά.

Σε αυτή τη δεκαετία και από το 1852 ο Camillo Benso conte di Cavour (1810–1861), ένας πολιτικός εμπνεόμενος από το ρεαλιστικό και σύγχρονο φιλελευθερισμό, γνώστης των οικονομικών προβλημάτων, γίνεται πρωθυπουργός. Μετακινούμενος προς τα αριστερά (Συνασπισμός – *connubio* με τον Rattazzi), ο νέος πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου έβαλε στόχο τον οικονομικό εκσυγχρονισμό του κράτους στηρίζοντας το εμπόριο, τη βιομηχανία και κάνοντας δημόσια έργα. Η διατήρηση των συνταγματικών ελευθεριών, η οικονομική ανάπτυξη, η φροντίδα στους εξόριστους που προέρχονταν από τα άλλα Ιταλικά κράτη, έκαναν το Πιεμόντε του Cavour σημείο αναφοράς της δημόσιας φιλελεύθερης κοινής γνώμης όλης της χερσονήσου⁴².

Αυτό, όμως, το μικρό κράτος (που είχε μόλις 5 εκατομμύρια κατοίκους απέναντι στα 37 εκατομμύρια της Αυστρίας) είχε δύο αποφασιστικούς και αμείλικτους αντιπάλους, την Αυστρία και το Παπικό κράτος. Ο Cavour βεβαίωνε σε κάθε κατάλληλη ευκαιρία το άσβεστο συναίσθημα του Ιταλισμού, αλλά υποστήριζε ταυτόχρονα και με θάρρος την ανεξαρτησία της πολιτικής εξουσίας από την Εκκλησία.

Η υποστήριξη όμως και η συμμετοχή του κράτους του Πιεμόντε στον πόλεμο της Κριμαίας με την αποστολή 15.000 ανδρών έκανε τον, πάντα ενάντιο και κριτικό στην πολιτική του Cavour⁴³, Brofferio που ηγείτο της

---

40. A. Brofferio, *Storia del Piemonte dal 1814 ai nostri giorni*, ό.π., 2ο μέρος, 10ο κεφάλαιο, σσ. 115-127.

41. A. Brofferio, *Storia del Piemonte dal 1814 ai nostri giorni*, ό.π., 2ο μέρος, 10ο κεφάλαιο, σ. 127.

42. L. Salvatorelli, *Sommario della storia d'Italia*, Einaudi, Torino [1938] 1969³, σσ. 449-451.

43. Stuart J. Woolf, *Il Risorgimento Italiano*, “Vol. II, Dalla restaurazione all’Unità”, Einaudi, Torino 1981, σ. 651.

Ο φιλέλληνας Angelo Brofferio

αντιπολίτευσης στο κοινοβούλιο του Πιεμόντε να καταγγείλει τη συμμαχία των δυναστειών. Μην μπορώντας ο Brofferio, όπως και ο άλλος μεγάλος φιλέλληνας πολιτικός και διανοούμενος Francesco Guerrazzi, να κατανοήσει το πρόγραμμα των συμμαχιών των δυναστειών και τον πόλεμο των ηγετών, αντιπαραθέτει τη δημοκρατική θέση, δηλαδή το πρόγραμμα των επαναστάσεων και της ειρήνης που επιτυγχάνεται από τους λαούς και μόνο μέσα από τους λαούς, με αποτέλεσμα η πολιτική θέση του να διακρίνεται από άγονο ουτοπισμό, χαρακτηριστικό που ο ίδιος επέκρινε και προσέδιδε στον Giuseppe Mazzini. Επομένως, δεν μπορούσε να δεχθεί την πολιτική των μετριοπαθών Cavour και Balbo, θεωρώντας ότι ο πολιτικός εναγκαλισμός με τη Γαλλία θα φέρει απλώς μια εναλλαγή της τυραννίας στην Ιταλική χερσόνησο, με τη διαδοχή της Αυστριακής κατοχής από τη Γαλλική.

Σύμφωνα με το σχέδιο του Cavour μόνο το Πιεμόντε θα μπορούσε να πραγματοποιήσει την ιταλική ανεξαρτησία, αφού δεν ήταν υποταγμένο στην Αυστρία, γιατί θα αποτελούσε εγγύηση για τις ευρωπαϊκές μοναρχίες ότι η Ιταλία δεν θα ωθούνταν πολιτικά σε δημοκρατικές, ριζοσπαστικές ιδεολογίες και επαναστατικές πολιτικές θέσεις. Ο Cavour πίστευε πως οι μεγάλες δυνάμεις Γαλλία και Αγγλία, έχοντας αυτή την εγγύηση, θα μπορούσαν να βοηθήσουν το Πιεμόντε, είτε για να αδυνατήσουν την Αυστρία, είτε για να έβρισκε ο ιταλικός πατριωτισμός μετριοπαθέστερες λύσεις. Για να πραγματοποιήσει το σχέδιο έπρεπε να βρεθεί η κατάλληλη ευκαιρία. Η αποστολή των 15.000 πιεμοντζέων στον πόλεμο της Κριμαίας στο πλευρό της Γαλλίας και της Αγγλίας, οι οποίες είχαν επέμβει στρατιωτικά για να βοηθήσουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία στον πόλεμο εναντίον της Ρωσίας, απετέλεσε σημείο σφοδρής κριτικής των ακραίων φιλελεύθερων, προεξάρχοντος του Brofferio.

BROFFERIO – ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ & ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΔΕΩΔΗ

Στο λόγο που εκφώνησε ο Brofferio στο κοινοβούλιο του Πιεμόντε την 23η Φεβρουαρίου του 1855, για την επικύρωση της συμφωνίας που είχε κάνει ο Cavour τη 10η Ιανουαρίου 1855, η Ελλάδα και το ανατολικό ζήτημα αποτέλεσαν σημαντικά σημεία αναφοράς. Για το διεθνές δίκαιο και την επέμβαση στο πλευρό των Τούρκων λέει ο Brofferio:

Η Γαλλία, η Αγγλία και η Αυστρία πηγαίνουν να πολεμήσουν για το δίκαιο, όπως λέγεται στο σκεπτικό της συμφωνίας; Φυσικά και δεν είναι

Επιστημονική Επετηρίς

σωστό η Ρωσία να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη, αλλά δεν είναι λιγότερο σωστό η Κωνσταντινούπολη να είναι υπό την κατοχή της Τουρκίας. Να κάνεις ένα πόλεμο για το δίκαιο, αναγκαίος ήταν τότε που οι σύμμαχοι πήραν τα όπλα για να ανασυγκροτήσουν το ελληνικό έθνος, αλλά ήταν αναγκαίο η Κωνσταντινούπολη, έδρα της ελληνικής αυτοκρατορίας, να είχε αποδοθεί στην Ελλάδα: τότε, ω κύριοι, τότε, αυτοί οι υποστηρικτές του πολιτισμού, οι υπερασπιστές του δικαίου των λαών, θα είχαν ενεργήσει σύμφωνα με το δίκαιο και όχι να επιδίδονται να προστατεύσουν έναν βάρβαρο εναντίον ενός άλλου βάρβαρου! (αναταραχή). Το να κυματίζει πάνω από τους μιναρέδες της Κωνσταντινούπολης η ημισέληνος ή ο μοσχοβίτικος αϊτός, θα είναι πάντα ένα λάβαρο σφετερισμού και βίας. Στους πύργους της Αγίας Σοφίας δεν θα πρέπει να χαιρετίζεται παρά ο Ελληνικός σταυρός. Και οι σύμμαχοί σας αρχίζουν το εκπολιτιστικό και δίκαιο έργο τους καταπατώντας την ελληνική γη και κρατώντας φυλακισμένο στην Αθήνα τον βασιλιά της Ελλάδας⁴⁴, επειδή δήλωνε ότι οι επιθυμίες του ήταν και επιθυμίες του λαού του. Είναι αυτές, ω κύριοι, είναι αυτές οι γενναιοκαρδες πράξεις των συμμάχων σας, υποστηρικτές του δικαίου και δάσκαλοι του πολιτισμού; (χειροκροτήματα)... άντε κύριοι, αυτή τη λέξη, Δίκαιο, σβήστε την από τη συμφωνία σας, δεν ταιριάζει... (χειροκροτήματα)⁴⁵.

---

44. Ο αποκλεισμός του Πειραιά από το 1854 μέχρι και τον Μάρτιο του 1857 από τον Αγγλικό και το Γαλλικό στόλο ήταν πρόσχημα για τον Κριμαϊκό πόλεμο. Ουσιαστικός στόχος ήταν να μη βοηθήσει η Ελλάδα τους επαναστατημένους Ηπειρώτες και Θεσσαλούς και δημιουργηθεί μεγαλύτερο πρόβλημα στην Οθωμανική αυτοκρατορία, στο πλευρό της οποίας είχαν επέμβει. Αξίωσαν μάλιστα οι Άγγλο-Γάλλοι να αποδοκιμαστούν οι επαναστάσεις. Τα γαλλικά στρατεύματα μετέφεραν στον Πειραιά τη χολέρα που είχε μαστίσει την περιοχή της Κριμαίας κατά τη διάρκεια του πολέμου. Αυτή μεταδόθηκε και στην Αθήνα με αποτέλεσμα 3.000 κάτοικοι να βρουν το θάνατο, το 1/10 του τότε πληθυσμού.

Σχετικά με αυτό το ιστορικό γεγονός ο F.D. Guerrazzi στο έργο του «L'Asino – sogno», στη σελ. 109 του πρώτου τόμου, πληροφορηθείς ότι οι Γάλλοι βρίσκονται στην Ελλάδα και παρέμειναν πολύ αργότερα από το πέρας του πολέμου στην Κριμαία με το πρόσχημα «της βελτίωσης της άθλιας κατάστασης των πραγμάτων του Ελληνικού Βασιλείου» ειρωνικά γράφει: «Και στην Ελλάδα οι Γάλλοι... Ωιμέ! Εδώ το γέλιο εγκαταλείπει τη γαϊδουρινή μουσούδα μου, και σωριάζεται σχεδόν το ιστίο, όπως όταν κοπάζει ο αέρας».

Η αντιγαλλική πολιτική θέση των Guerrazzi και Brofferio είναι συνέχεια της παράδοσης των Machiavelli, Alfieri και άλλων μεγάλων ιταλών διανοούμενων και πολιτικών.

45. «Discorso dell'Avv. Profferio (sic) alla camera dei deputati Sulla discussione Contro il Trattato d'Alleanza», στο φάκελο 831- 66(1) Brofferio, σ. 1 στο Istituto Del Risorgimento Italiano της Ρώμης. Βλ. στο παράρτημα αντίγραφο του λόγου.

Ο φιλέλληνας Angelo Brofferio

Και κλείνοντας τον πολιτικό πολεμικό του λόγο ο Brofferio υπογραμμίζει:

Αλλά εσείς δεν μας μιλάτε μόνο για τη δικαιοσύνη. Επιθυμείτε να μας μιλάτε και για πολιτισμό και για σταυροφορία ενάντια στον δεσποτισμό... Ο βουλευτής κ. Torelli άρχισε το λόγο του αναφέροντας πέντε ή έξι μαύρες σελίδες της ιστορίας της Ρωσίας. Για να του απαντήσω δεν θα είχα να κάνω τίποτε άλλο παρά να του διαβάσω δέκα ή δώδεκα άλλες σελίδες της ιστορίας της Τουρκίας... και να αντιτείνω απλά τη σφαγή της Ελλάδας, την αιματοχυσία των Γενίτσαρων, το κεφάλι του Μάρκου Μπότσαρη εκτιθέμενο στην πόρτα του σαραγιού, τις σφαγές της Χίου και τα ερείπια των Ψαρών, την καταστροφή του Μεσολογγίου και τα κομμένα πόδια, χέρια, ακόμα και αυτιά των Ελλήνων κρεμασμένα, τρομερό τρόπαιο, στα τείχη της Κωνσταντινούπολης! Ω κύριοι! τις σελίδες του ρωσικού και του τούρκικου πολιτισμού ας τις αφήσουμε στην άκρη...⁴⁶.

Σε αυτό το απόσπασμα υπάρχουν όλα εκείνα τα ιδεώδη του έργου Ελληνικές σκηές, οι σκηές του Μεσολογγίου και των «Ελεύθερων πολιτορχημένων», που αποτέλεσαν τον κινητήριο λόγο του Brofferio για να επισημάνει πως «η Ευρώπη όφειλε να γράφει στις σύγχρονες σελίδες: Η ΝΟΥΜΑΝΤΙΑ⁴⁷ ΞΕΠΕΡΑΣΤΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ»⁴⁸.

Η ηρωική αντίσταση και η έξοδος του Μεσολογγίου τροφοδοτούν την ποίηση με τις ιδιότητες τής γενναιότητας και της αυτοθυσίας. Χαρακτηριστικά που είναι σταθερά στο έργο του Brofferio σχεδόν για 40 χρόνια. Η εξύμνηση όλων εκείνων που πότισαν με δάκρυα και αίμα τους αγώνες αποτελεί για κάθε λογοτέχνη μια πρόκληση, πόσο μάλλον για εκείνους που ήθελαν να ελευθερώσουν ή να ενώσουν πατρίδες με κοινούς πόνους και βάσανα.

---

46. «Discorso dell'Avv. Profferio (sic) alla camera dei deputati Sulla discussione Contro il Trattato d'Alleanza», ό.π., σ. 2

47. Η Νουμαντία ήταν αρχαία οχυρά πόλη των Κελτιβήρων στη Β. Ισπανία, κοντά στην πόλη Σόρια της παλιάς Καστίλης. Έγινε πασίγνωστη για την αντίστασή της εναντίον των Ρωμαίων. Πολιορκήθηκε ανεπιτυχώς από το 144 έως το 137 π.Χ. Η Ρώμη, μετά την παράδοση των στρατευμάτων της υπό τον Οστίλιο Μαγκίνο, έστειλε μετά από μεγάλη προετοιμασία το 134 π.Χ. 60.000 άνδρες υπό το στρατηγό Σκιπίωνα Αιμιλιανό και απέκλεισε την πόλη. Η πολιορκία διήρκεσε 15 μήνες και οι 1.600 υπερασπιστές της πόλης κατελήφθησαν πρώτα από την πείνα και μετά από τους Ρωμαίους. Η επιτυχία αυτή χαρακτηρίστηκε και πανηγυρίστηκε από τους Ρωμαίους ως ισάξια της πτώσης της Καρχηδόνας.

48. Ang. Brofferio, *Antica e nuova Grecia, Scene Elleniche*, ό.π., σ. 296.

Στο όνομα της ελευθερίας ο Angelo Brofferio γράφει μεταξύ 1844 και 1846 το *Scene elleniche*, το οποίο δημοσίευσε ο εκδότης Fontana σε μια εξαιρετική εικονογραφημένη έκδοση, στην οποία παρουσιάζει την ελληνική ιστορία και εξυψώνει την ελληνική επανάσταση, απηχώντας το συγκινητικό ποίημα του 1826 *La caduta di Missolungi* και τον ύμνο για τη νίκη στο Ναβαρίνο που γράφτηκε δύο χρόνια αργότερα.

Ο Brofferio ποτέ δεν θα ξεχάσει την Ελλάδα. Θα είναι μέχρι το τέλος της ζωής του ένας μεγάλος υποστηρικτής της Ελλάδας, παρουσιάζοντας τις κακοτυχίες και το ιστορικό πεπρωμένο που είναι κοινό στους δύο λαούς. Στη δεύτερη έκδοση του έργου *Ελληνικές σκηνές* (1862), η πρόθεσή του είναι κάτι παραπάνω από καθαρή, κρυστάλλινη! Οι λίγες σελίδες της εισαγωγής είναι μια αληθινή «απαγγελία κατηγοριών» σε όλους εκείνους που κερδίζουν από τη μοίρα των δύο λαών, οι οποίοι στις κοινές τους πληγές η Ιταλία έχει έναν ακόμη: Τον πάπα. Κοινή αιτία, κοινός πόλεμος. Νίκη για τους Έλληνες στον Βόσπορο, στη Ρώμη για τους Ιταλούς. Στο κάτω κάτω, τονίζει ότι η ελευθερία δεν είναι ένα δώρο που δέχεσαι, αλλά ένα αγαθό που αξίζει⁴⁹. Εκπληκτική είναι η ακρίβεια των ιστορικών γεγονότων, των σκηνών που είναι πλούσιες σε λεπτομέρειες και σε ηθικές αρχές. Το πάνθεον των Ελλήνων ηρώων, σύμβολο θάρρους και αρετής, είναι εντυπωσιακό. Κάθε σκηνή, συνοδεύεται από το πραγματικό ιστορικό υπόμνημα, και μας εκπλήσσει το γεγονός ότι παρουσιάζει τόσο καλά γνωστά μέρη, καθώς και πρωταγωνιστές, χωρίς ποτέ να έχει επισκεφτεί την Ελλάδα. Φιλέλληνες εξυμνούνται, όπως ο Λόρδος Βύρων, αλλά κυρίως ο Santorre di Santarosa, Πιεμοντέζος και αυτός, που πεθαίνει ηρωικά, αποκτώντας δόξα. Δεν θα μπορούσε να λείπει το αγαπημένο του Μεσολόγγι. Η τελική θυσία εξυψώνεται, ενώ οι δύο ήπειροι, η Ευρώπη και η Ασία, ενωμένες αγωνίζονται να καταστρέψουν μια μικρή πόλη, Ύμνησε, επίσης, τον Χρήστο Καψάλη, ο οποίος αποφάσισε να ανατιναχθεί μαζί με τους συντρόφους του στον αέρα, παίρνοντας μαζί του στον Άδη 3.000 Τούρκους.

Ο Angelo Brofferio δεν ξεχνά για ένα λεπτό στα έργα του την κοινή μοίρα των δύο λαών, τις κοινές αξίες, το παρελθόν, το πεπρωμένο, τις δυστυχίες. Ένας ύμνος στη μοίρα των δύο μεγάλων χωρών και εκπολιτιστικών δυνάμεων.

---

49. Τσόλκας Ιωάννης, *Η Ελληνική Παλιγγενεσία και ο αντίκτυπος της στην Λογοτεχνία της Ιταλίας κατά τον 19ο αιώνα*, ό.π., σ. 146.

Ο φιλέλληνας Angelo Brofferio

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ANGELO BROFFERIO

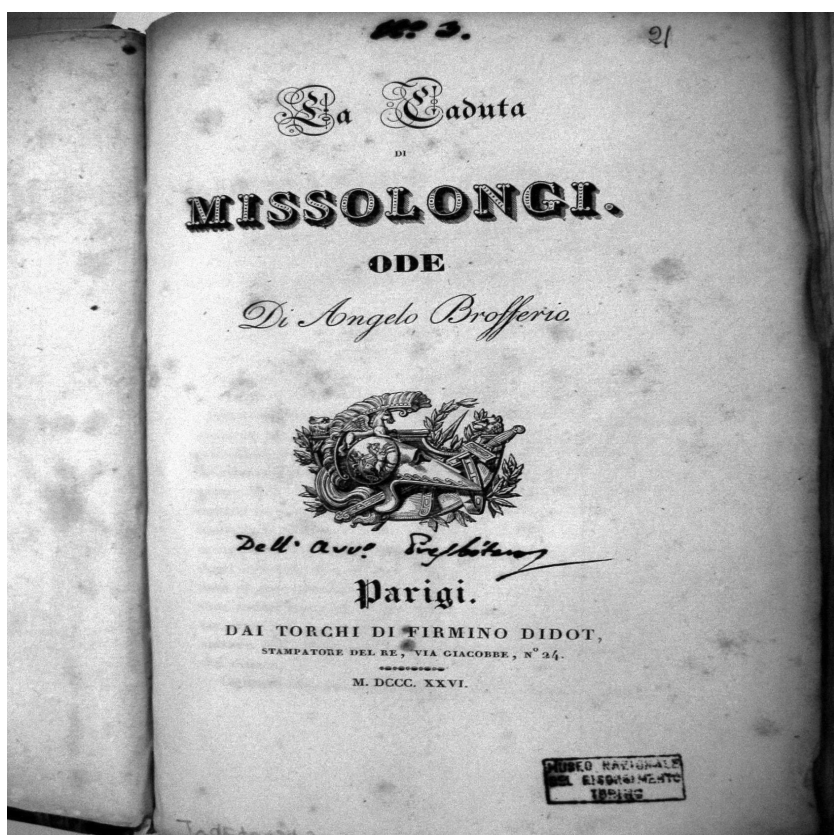
Δεν αναφέρονται τα πολυάριθμα γραπτά του, αν και σημαντικής πληρότητας, που δημοσιεύτηκαν σε περιοδικά, εφημερίδες, ανθολογίες, εκείνα με ψευδώνυμα ή τα ανυπόγραφα, όπως και οι κοινοβουλευτικοί του λόγοι. Η παρουσίαση των έργων γίνεται με χρονολογική σειρά.

- 1822: *Calloda*, tragedia di A.B., Torino, Stamperia Binaco
- 1825: *Un sogno della vita e di lamenti di Dante*, di A.B., Milano, Antonio Fortunato Stella
- 1826: *La caduta di Missolungi*, ode di A.B., Parigi, Firmin Didot
- 1827: *Le lagrime d'amore*, romanzo di A.B.; Torino, Pomba
- 1835/6: *Commedie*, Torino, Tipografia Chirio e Mina, vol. I (*Mio cugino, Salvator Rosa*); vol. II (*Il Vampiro, Tutto per il meglio*); vol. III (*Il matrimonio per violenza, Angelica Kauffmann*); vol. IV (*I Viaggiatori, Il curioso e la gelosa*).
- 1838: *Orazione dell'avvocato A.B. nella sua causa contro il dottore Maurizio*, Torino, Mussano e Bona
- 1838: *Nelle nozze di Adelaide Brofferio con Giovanni Pavia*, Torino, Cassone, Marzoratti, Vercellotti
- 1839: *Canzoni Piemontesi*, di A.B., Lugano, G. Ruggia
- 1839: *Il Messaggiere Torinese, prose scelte* di A.B., Alessandria, Luigi Capriolo, 2 volumi
- 1840: *Vitige re de' Goti*, tragedia di A.B., Parigi, Cassone e Marzorati (Firmin Didot)
- 1840: *Orazione nella causa del medico G. De Rolandis contro il medico M. Poeti*, pronunciata dall'avvocato A.B..., Torino, Mussano e Bona
- 1844/6: *Antica e Nuova Grecia. Scene Elleniche*, vol. I, vol. II, Torino, Fontana
- 1845: *Vittorio Alfieri in Biografia iconografica degli uomini celebri...*, Torino, Sotteri
- 1847/50: *Tradizioni italiane...*Opera diretta da A.B., Torino, Fontana, vol. I, di A.B.: *Il Carnovale d'Ivrea, L'Eremita della Tresa*; vol. II, 1848, di A.B.: *Il campo dei Saraceni, Il ratafià d'Andorno*; vol III, 1849, di A.B.: *Fra Dolcino e Margherita di Trento*; vol. IV, 1850, di A.B.: *La torre dei guffi*
- 1849: *Canzoni piemontesi edite ed inedite* di A.B., Torino, Fontana
- 1849: *Storia delle rivoluzioni italiane dal 1821 al 1848* di A.B., 2 volumi, Torino, Tipografia di G. Cassone

Επιστημονική Επετηρίς

- 1849/52: *Storia del Piemonte dal 1814 ai nostri giorni*, vol I, *Parte Prima regno di Vittorio Emanuele*, Torino, Fontana; *Parte Seconda, regno di Carlo Felice*, Torino, Pompeo Magnaghi; *Parte Terza, Regno di Carlo Alberto 1850*, volume primo, Torino Magnaghi, volume secondo, 1851, Magnaghi; volume terzo, Torino, Biancardi, 1852
- 1850: *La difesa della Strega* dell'avvocato A.B., Genova, Tip. Dagnino
- 1851: *Atto d'accusa e dibattimento nella causa criminale contro Luigi Viola...* di A.B., Torino, Biancardi
- 1852: *Il colpo di stato e la democrazia europea*, Genova, David Botto.
- 1853: *Fisionomie parlamentari* di A.B., Torino, Tip. Biancardi
- 1854: *Il Tartufo politico*. Dramma in tre parti di A.B., Torino, G. Benedetto e Comp.
- 1855: *Nuove canzoni piemontesi* di A.B., dispense I-XV, Torino, Tip. Biancardi
- 1856 *In morte di Béranger*. Versi di A.B., e Giuseppe Prati, Torino, Pelazza
- 1857/61: *I miei tempi, memorie* di A.B., voll. I-XX, Torino, Tip. Eredi Botta, palazzo Carignano, (dal III volume Torino, Biancardi)
- 1860: *Garibaldi o Cavour?* Memorie politiche tratte da' Miei Tempi, Torino, Tipografia del Diritto
- 1860: *Una visita all'Italia centrale racconta in cinque parti* per A.B., (estratto da I miei tempi), Italia
- 1862: *Giacomo Durando* per A.B., (vol. 51 di I Contemporanei italiani. Galleria nazionale del secolo XIX), Torino, Unione Tipografico Editrice
- 1863/4: *I miei tempi*. Memorie di A.B., serie seconda, voll. 3, Milano, casa Editrice Italiana di Maurizio Guigoni
- 1865/69: *Storia del parlamento Subalpino iniziatore dell'unità italiana* dettata da A.B. per mandato di Sua Maestà il re d'Italia, 1848, vol. I, Milano, Eugenio Bellini; Seconda edizione del 1849 e del 1850, vol. II, Milano, Editori Natale Battezzati e C., 1866, vol. III, 1867; vol. IV-V 1868; vol. VI 1869
- 1866: *Inno di Guerra ordinato da S.M. Vittorio Emanuele*, Milano, 13 Maggio 1866, Tip. Autori-Editori
- 1876: *Cenni storici intorno all'arte tipografica... dall'invenzione della stampa sino al 1835* dettati da A.B., Milano, Pio Istituto Tipografico

Ο φιλέλληνας Angelo Brofferio

Εικόνα 1. Φωτογραφία της πρώτης έκδοσης της ωδής *La caduta di Missolongi*

Ο φιλέλληνας Angelo Brofferio

Ma se parlavano di Novara le italiane frotte, rimasero pure le italiane speranze: anziché cedere, avevano ancora tempo nelle mani, come le polve, ferro e sale. E tutto ciò indicava che rimaneva ancora qualche speranza in cui vivere Italia. Tutto questo, intanto che gli italiani attendevano al giorno della vendetta, e nel giorno... fatti dell'incendio parca che si andavano per un momento...

Il grado dell'anima rimase era mutato. E tutto ciò era una L' Italia. A questo stato non era sfuggito la mano l'Italia non ha più che a morire.

Non dico che l'Austria non sarà accolta a voi che non accetti all'Inghilterra e alla Francia. Non accetterà a loro. L'Austria condividerà la Russia sul Po, e sarà la Lombardia non l'Italia, ma le due battaglie e non accetterà nessuno con sé. Non accetterà nessuno con sé. Non accetterà nessuno con sé.

Non dico che l'Austria non sarà accolta a voi che non accetti all'Inghilterra e alla Francia. Non accetterà a loro. L'Austria condividerà la Russia sul Po, e sarà la Lombardia non l'Italia, ma le due battaglie e non accetterà nessuno con sé. Non accetterà nessuno con sé.

Non dico che l'Austria non sarà accolta a voi che non accetti all'Inghilterra e alla Francia. Non accetterà a loro. L'Austria condividerà la Russia sul Po, e sarà la Lombardia non l'Italia, ma le due battaglie e non accetterà nessuno con sé. Non accetterà nessuno con sé.

Non dico che l'Austria non sarà accolta a voi che non accetti all'Inghilterra e alla Francia. Non accetterà a loro. L'Austria condividerà la Russia sul Po, e sarà la Lombardia non l'Italia, ma le due battaglie e non accetterà nessuno con sé. Non accetterà nessuno con sé.

Non dico che l'Austria non sarà accolta a voi che non accetti all'Inghilterra e alla Francia. Non accetterà a loro. L'Austria condividerà la Russia sul Po, e sarà la Lombardia non l'Italia, ma le due battaglie e non accetterà nessuno con sé. Non accetterà nessuno con sé.

Ora che stringete le mani all'Austria, in questi tempi di tanta violenza? Non lo so, ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so.

Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so.

Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so.

Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so.

Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so.

Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so.

contenti e dal desiderio della vendetta? Aggravate che coll'Austria, contro la libertà italiana, si senta la Francia, di fronte all'Inghilterra, non sono altri che il vostro nemico, e non sono altri che il vostro nemico.

Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so.

Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so.

Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so.

Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so.

Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so.

del vostro nemico? Oh! il vostro nemico. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so.

Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so.

Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so.

Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so.

Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so.

Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so.

Il giorno dell'Austria rimase era mutato. E tutto ciò era una L' Italia. A questo stato non era sfuggito la mano l'Italia non ha più che a morire.

Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so.

Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so.

Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so. Ma se lo so, non lo so.

Εικόνα 2. Ο πολιτικός πολιτικός λόγος του Angelo Brofferio στο κοινοβούριο στη συζήτηση για τη συμφωνία της συμμαχίας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Όσο τον ανατέλλοντα εθνισμό, τα χαρακτηριστικά και ιδεώδη των δυο αγαπημένων του λαών, του ελληνικού και του ιταλικού. Η Ελληνική επανάσταση, το Μεσολόγγι, το Ναβαρίνο, οι Santorre di Santarosa & Μάρκος Μπότσαρης, οι ελληνικοί αγώνες μέχρι και τη δεκαετία του 1850, ταυτίστηκαν με την Ιταλική προσπάθεια για εθνική καταξίωση και συγκρότηση Ιταλικού κράτους.

ABSTRACT

The Philhellene Angelo Brofferio (1802-1866)

In the context of rising nationalism, Angelo Brofferio projects and highlights in his literary oeuvre the characteristics and ideals of his two most favorite nations, the Greek and the Italian. The Greek revolution, Messolonghi, Navarino, Santorre di Santarosa & Markos Botsaris, the Greek struggles until the 1850s have been identified with the Italian effort for national recognition and the formation of an Italian state.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΛΛΗΣ

Επίκουρος καθηγητής

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΟ ΤΟΠΙΟ ΚΑΙ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

«Ἄλλὰ πῶς ἐρημώθηκε ἡ δόλια ἡ Ἀττικὴ ἀπ' τὸν πόλεμο!»¹. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ τοῦ Λουδοβίκου Ρος, συνοφίζει τὴν κατάσταση ποὺ επικρατοῦσε στὴν Ἀττικὴ λίγα χρόνια (1832) μετὰ τὸ τέλος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης. Οἱ ἐξαετείς εχθροπραξίες στα ἐδάφη τῆς περιοχῆς εἶχαν ὡς συνέπεια ὄχι μόνον τὴν ἀπώλεια καὶ τὴ φυγὴ σημαντικοῦ μέρους τοῦ πληθυσμοῦ τῆς, ἀλλὰ καὶ εκτεταμένες καταστροφές στο τοπίο καὶ, κυρίως, στὸν μνημειακὸ πλοῦτο τῆς. Ἡ συγκεκριμένη πτυχὴ ἐξετάζεται στὸ παρόν κείμενο, με βάση μαρτυρίες ἐπὶ τὸ πλεῖστον σύγχρονες τῆς περιόδου ἐκείνης. Ἀπὸ τὴν πραγμάτευση ἐξαιρεῖται ἡ πόλη τῆς Ἀθῆνας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἓνα ξεχωριστό, μεγάλο κεφάλαιο, καὶ ἔχει ἤδη γίνῃ ἀντικείμενο μελέτης, ἰδίως ὡς πρὸς τὰ ἀρχαία τῆς μνημεία².

Σε ἓναν πόλεμο τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 19οῦ αἰῶνα, δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ περιβαλλοντικές ἐπιπτώσεις, με τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν ἔκταση ποὺ ἔχει ὁ ὅρος αὐτὸς σήμερα. Ὡστόσο, οἱ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις εἶχαν καὶ τότε καταστροφικὲς ἐπιδράσεις στὸ περιβάλλον ὅπου διεξάγονταν, ἐνῶ ἡ συνεχῆς ἐμπόλεμη κατάσταση ἀποτελοῦσε παράγοντα ὁ ὁποῖος τὸ ἐπιβάρυνε σημαντικά. Αὐτὸ συνέβη καὶ στὴν περιοχή τῆς Ἀττικῆς, κατὰ τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης.

Τὸ κατεξοχὴν χαρακτηριστικὸ τοῦ αττικοῦ τοπίου ἦταν τότε ὁ μεγάλος

---

1. Λουδοβίκου Ρος, *Ἀναμνήσεις καὶ ἀνακρινώσεις ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα (1832-1833)*, μετάφραση Ἀπόστολου Σπήλιου, Ἐκδόσεις Ἀδελφῶν Τολίδη, Ἀθήνα 1976, σ. 185.

2. Βλ. ἐνδεικτικά: Μιχαὴλ Δ. Βολονάκης, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῶν διπλωματικῶν ἐνεργειῶν πρὸς διάσωσιν τῶν μνημείων τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν*, Διεύθυνσις Δημοσιευμάτων τοῦ Πανεπιστημίου, Ἀθήνα 1939. Ἐμμανουὴλ Γ. Πρωτοψάλτης, *Ἱστορικά ἔγγραφα περὶ ἀρχαιοτήτων καὶ λοιπῶν μνημείων τῆς ἱστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Καποδίστρια*, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, Ἀθήνα 1967, σσ. κγ'-κλ' καὶ σποραδικά. Ἄγγελικὴ Κόκκου, *Ἡ μέριμνα γιὰ τὶς ἀρχαιοτήτες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα μουσεῖα*, Ἐκδόσεις Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1977.

Επιστημονική Επετηρίς

ελαιώνας του αθηναϊκού πεδίου – ο «Λόγγος», όπως τον αποκαλούσαν οι Αθηναίοι³, ή οι «ἐλιές», όπως τον ονόμαζε απλοϊκά ο Μακρυγιάννης⁴. Χάρη στα χιλιάδες, μεγάλης ηλικίας ελαιόδεντρά του, είχε τη μορφή ενός πυκνού δάσους, που εκτεινόταν από το σημερινό Ίλιον μέχρι σχεδόν το Φάληρο, ακολουθώντας την καμπύλη του Κηφισού ποταμού, από τον οποίο αρδευόταν⁵. Ξεχωριστοί αλλά εξίσου πυκνοί ελαιώνες περιέβαλαν τα χωριά Χαλάνδρι, Μαρούσι και Κηφισιά⁶, ενώ άλλοι υπήρχαν στα χωριά των Μεσογείων. Ο Ελαιώνας συγκροτούσε το κύριο και πιο αποδοτικό κεφάλαιο της αγροτικής παραγωγής της οθωμανικής Αθήνας, με ετήσιες εξαγωγές μεγάλων ποσοτήτων ελαιολάδου⁷. Ενδεικτική της ζωτικής σημασίας του, είναι η απειλή που εξαπέλυσε ο Οδυσσεάς Ανδρούτσος προς τους πρόκριτους των Αθηνών, στις αρχές του 1825, εξαιτίας των μεταξύ τους διαφορών: «νὰ μοῦ στείλετε τὰ γρόσιά μου καὶ τὸν ἰατρόν μου ὅπου μοῦ βαστάτε, ἢ νὰ ἤξεύρετε ὅπου θὰ στείλω νὰ σᾶς κάψω ταῖς ἐλαιαῖς καὶ τὰ σπαρτά»⁸.

Στα πρώτα χρόνια της Επανάστασης, ο Ελαιώνας είχε μείνει μάλλον αλώβητος, όπως προκύπτει από την απάντηση των Αθηναίων στην παραπάνω απειλή του Ανδρούτσου: «Τοὺς Ἐλαιῶνας δὲ καὶ τὰ σπαρτά μὰς δὲν προσμένομεν νὰ τὰ ἴδωμεν καιόμενα καὶ φθειρόμενα ἀπὸ τὸν Στρατηγὸν Ὀδυσσεά, ἀφοῦ δὲν ἔπαθον τοῦτο ἀπὸ τοὺς τοσάκις εἰσβαλόντας εἰς τὴν γῆν μας Τούρκους, τοὺς ὁποίους ἐπολέμησες διὰ τὴν φύλαξιν καὶ τούτων»⁹. Ο George Waddington διαπίστωσε στις αρχές του 1824 ότι μεγάλο μέρος της γης γύρω από την Αθήνα εξακολουθούσε να καλλιεργείται και ότι οι ελιές και τα αμπέλια δέχονταν περιποίηση ίδια σχεδόν με εκείνην του καιρού της ειρήνης.¹⁰

3. Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *Ὁ Ἀναδρομάρχης τῆς Ἀττικῆς*, Εκδότης Μιχαήλ Σ. Ζηγάκης, Αθήναι 1920, σ. 113.

4. Στρατηγὸς Μακρυγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα*, τ. Α', Ἐκδόσεις Βιβλιπωλείου Ε. Γ. Βαγιονάκη, Αθήναι 1947, σ. 317.

5. Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *ὁ.π.*, σσ. 113-132. Ζωή Ε. Ρωπαῖτου-Τσαπαρέλη, *Ὁ Ελαιώνας τῆς Αθήνας. Ὁ χώρος καὶ οἱ ἄνθρωποι στο πέρασμα τοῦ χρόνου*, Ἐκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 2006. Γιώργος Πάλλης, *Τοπογραφία τοῦ αθηναϊκοῦ πεδίου κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο. Οικισμοί, οδικό δίκτυο καὶ μνημεῖα. Μεταβυζαντινά Μνημεῖα* 1, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 433-469, εικ. 216-247.

6. Γιώργος Πάλλης, *ὁ.π.*, σσ. 247, 284 καὶ 306.

7. Βλ. ενδεικτικὰ Φέλιξ Μπωζούρ, *Πίνακας τοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος στὴν Τουρκοκρατία (1787-1797)*, μετάφραση Ελένης Γαρίδη, Ἐκδόσεις Ἀδελφῶν Τολιδή, Αθήνα 1974, σσ. 102-113.

8. Διονύσιος Σουρμελής, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸν ὑπὲρ Ἐλευθερίας Ἄγωνα*, Τύποις Νικολάου Ἀγγελίδου, Ἐν Αθήναις 1853, σ. 108.

9. Διονύσιος Σουρμελής, *ὁ.π.*, σ. 109.

10. George Waddington, *A Visit to Greece in 1823 and 1824*, εκδότης John Murray, London 1825², σ. 94.

Οι επιπτώσεις των επιχειρήσεων της ελληνικής επανάστασης

Με την έναρξη της πολύμηνης πολιορκίας της Ακρόπολης από τον Κιουταχή (Ιούλιος 1826 - Μάιος 1827), ο αθηναϊκός Λόγγος απέκτησε στρατηγική σημασία, καθώς ήταν κατάλληλος για την εγκατάσταση στρατιωτικών σωμάτων και πρόσφερε τη δυνατότητα κάλυψης των κινήσεών τους. Ένα μεγάλο μέρος των δυνάμεων του Κιουταχί στρατοπέδευσε στα Πατήσια, εντός του Ελαιώνα, από τον οποίο εξερχόταν για να πολεμήσει, ενώ άλλοτε υποχωρούσε προς αυτόν για να προστατευθεί. Στην πρώτη μάχη του Χαϊδαρίου (6 Αυγούστου 1826), «οί έχθροι κτυπηθέντες κατά κράτος ἐτράπησαν εἰς φυγήν, διασωθέντες εἰς τὸν ἐλαιῶνα»¹¹. Αυτές οι κινήσεις επαναλήφθηκαν πολλές φορές. Στην τελική φάση των ελληνικών επιχειρήσεων για τη λύση της πολιορκίας, τον Απρίλιο του 1827, ο Λόγγος θα έπαιζε καίριο ρόλο. Σύμφωνα με τον Μακρυγιάννη, το σχέδιο της επίθεσης ήταν «νὰ γένουν δυὸ κολῶνες· μία κολῶνα νὰ πάγη ἀπὸ τοὺς Τρεῖς Πύργους, δυὸ χιλιάδες, νὰ δώσουν ἐκεῖ προσοχή οἱ Τοῦρκοι, κι' ἀπὸ τῆς ἐλιῆς νὰ κινηθῇ ὁ Καραϊσκάκης νὰ ἔμπη μέσα εἰς τὴν Ἀθήνα»¹². Ο αναπάντεχος θάνατος του Καραϊσκάκη και η βιαστική εφαρμογή του σχεδίου, με σημαντικές αλλαγές, οδήγησαν τελικά στην πανωλεθρία του Αναλάτου. Τα σώματα που θα κινούνταν μέσω των ελαιοδέντρων προς την Αθήνα, παρέμειναν άπραγα.

Όσο διαρκούσε η πολιορκία, σημαντικό μέρος του Ελαιώνα πυρπολήθηκε. Η καταστροφή συντελέστηκε κατά κύριο λόγο εξαιτίας ενός ιδιότυπου «ψυχολογικού πολέμου» που εκτυλισσόταν μεταξύ των δύο αντιπάλων: τόσο οι Τούρκοι, στα Πατήσια, όσο και οι εγκατεστημένοι σε άλλες θέσεις Έλληνες, τις νύχτες άναβαν συχνά φωτιές, όχι μόνο για ασφάλεια, αλλά και για λόγους δημιουργίας εντυπώσεων στον αντίπαλο, σχετικά με το μέγεθος των δυνάμεών τους. Ο Νικόλαος Καρώρης σημειώνει στο ημερολόγιό του στις 25 Ιανουαρίου 1827, όταν αποβιβάστηκαν ελληνικές δυνάμεις στον Πειραιά: «Τὴν νύκτα οἱ Τοῦρκοι εἶχον τὸν ἐλαιῶνα ὄλον τριγύρω τῶν Πατησίων γεμάτον φωτιαῖς, καίοντες ὡς λαμπάδας ὀλοκλήρους ἐλαίας. Τὸ ἴδιο ἔκαμαν καὶ τὴν περασμένην νύκτα. Ὅμοίως καὶ εἰς τὸ στρατόπεδον τοῦ Καματεροῦ ἐφαίνοντο αἱ χθεσβραδιναὶ φωτιαὶ»¹³. Ο ίδιος αναφέρει δύο ακόμη παρόμοιες περιπτώσεις κατά τη διάρκεια της πολιορκίας – στη μία (12 Φεβρουαρίου 1827),

11. Διονύσιος Σουρμελής, *ό.π.*, σ. 153.

12. Στρατηγός Μακρυγιάννης, *ό.π.*

13. Νικόλαος Α. Καρώρης, «Ημερολόγιον», (έπ. Ι. Βλαχογιάννης), *Άρχεῖα τῆς Νεώτερης Ἱστορίας. Α'. Ἀθηναϊκὸν Ἀρχεῖον*, τ. Α', Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Γ. Σ. Βλαστοῦ, Ἐν Ἀθήναις 1901, σ. 178.

Επιστημονική Επετηρίς

«είχον φωτιαῖς πολλαῖς εἰς τὸν ἐλαιῶνα (τὸν Μεγάλον Λόγγον), καίοντες ὄλοκλήρους ἐλαιάς εἰς διάφορα μέρη»¹⁴. Ἀλλά ἡ καταστροφή δεν περιορίστηκε ἐκεῖ· ἐξίσου ἐπλήγησαν οἱ μικρότεροι ἐλαιῶνες σε ἄλλες τοποθεσίες τῆς Ἀττικῆς, παρόλο που βρίσκονταν μακριὰ ἀπὸ τὸ κύριο θέατρο τῶν ἐπιχειρήσεων. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ τὸ χωριὸ Μαρούσι, τὸ ὁποῖο περιβαλλόταν ἀπὸ ἓνα πυκνὸ, αἰωνόβιο ἐλαιῶνα. Στὰ πρακτικὰ τῆς Μικτῆς Ἐπιτροπῆς που κατέγραψε τὸ 1831 τὶς οθωμανικὲς ἰδιοκτησίες τῆς περιοχῆς, ἐπαναλαμβάνεται στερεότυπα ἡ φράση «ἦταν πολλὰ καὶ ἐκάηκαν», κάθε φορά που γίνεται ἀναφορά σε ἐλαιόδεντρα¹⁵. Οἱ καταστροφές αὐτές ἀποδίδονται σε τουρκικὰ ἀποσπάσματα που περφόρονταν γύρω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα κατὰ τοὺς μῆνες τῆς πολιορκίας.

Ὅπως σημειώνει ὁ Σουρμελής, ὅταν στα τέλη τοῦ 1830 σχεδὸν ὅλοι οἱ ἐπιζώντες Ἀθηναῖοι ἐπέστρεψαν στὴν πόλη, βρήκαν «τὸν ἐλαιῶνα κεκαυμένον τὸ πλεῖστον μέρος»· ὁ ἴδιος ἐκτιμᾷ, ἴσως με μίαν δόση υπερβολῆς, ὅτι «ἡ ζῆμια δὲ τῶν ἐλαιῶν τῆς Ἀττικῆς καθ' ὅλον τὸ διάστημα τοῦ Πολέμου ἀναβαίνει περὶ τὰς ἑκατὸν πεντήκοντα χιλιάδας δένδρων»¹⁶. Ἐπάνω σε αὐτὸ τὸ ζήτημα, ὁ Ρὸς κάνει μίαν εὐστοχῆ παρατήρηση: «Καὶ μπορεῖ κανένας νὰ ἀπορήσει ποῦ δὲν ἔγιναν στοὺς ἐληῶνες ἀκόμα περισσότερες ζημιές. Μονάχα πού, εὐτυχῶς, οἱ τούρκικες καὶ οἱ ἑλληνικὲς περιουσίες ἦταν ἐδῶ ἀνάμιχτες»¹⁷. Ἦταν ἀκριβῶς τὸ μικτὸ ἰδιοκτησιακὸ καθεστῶς που προστάτευσε τὸν Ἐλαιῶνα ἀπὸ τὸν πλήρη ἀφανισμό, μαζὶ με τὴν προσδοκία, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἐξεγερμένων, ὅτι θα μοιράζονταν τὸ μερίδιο τῶν Οθωμανῶν σε αὐτὴ τὴν πολύτιμη περιουσία, ὅταν θα σχηματιζόταν τὸ ἐλεύθερο κράτος¹⁸.

Ἡ παραμονὴ στὴν Ἀττικὴ οθωμανικῶν ἢ ἐλληνικῶν στρατευμάτων – συνήθως ἀτάκτων – ἦταν μίαν ἄλλη πηγὴ καταστροφῶν γιὰ τὸ αγροτικὸ περιβάλλον τῆς περιοχῆς. Ἡ ἀνέχεια καὶ ἡ ἀνύπαρκτη ἐπιμελητεία, ὡδηγοῦσαν συχνὰ τοὺς στρατιώτες στο νὰ ἐξασφαλίζουν μόνοι τοὺς τα ἀναγκαῖα γιὰ τὴ διαβίωσή τους, με ὅ,τι συνεπαγόταν αὐτὸ γιὰ τὶς καλλιέρ-

14. Ὁ.π., σ. 189.

15. Γ.Α.Κ., Ἀρχεῖο τῆς Μικτῆς Ἐπιτροπῆς Οθωμανικῶν Κτημάτων, Ἐπαρχία Ἀττικῆς, φακ. 36, Μαρούσι (5-7 Ἀπριλίου 1831).

16. Διονύσιος Σουρμελής, ὁ.π., σ. 283. Ὁ Καμπούρογλου υπολογίζει πάντως σε ἑκατὸν πενήντα χιλιάδες ὅλα τα ἐλαιόδεντρα τῆς κοιλάδας τῶν Ἀθηνῶν πρὶν ἀπὸ τὸν ἀγῶνα (Δημήτριος Καμπούρογλου, ὁ.π.).

17. Λουδοβίκος Ρος, ὁ.π., σ. 282.

18. Δεν εἶναι τυχαῖο, ὅτι τὸν Ἰούλιο τοῦ 1822, οἱ πρόκριτοι τῆς Ἀθῆνας καὶ ὁ Ἄρειος Πάγος ὑπόσχονταν ἐπίσημα νὰ προσφέρουν «ἀρετῆς ἕνεκα δέκα χιλιάδες δένδρα ἐλαιῶν ἐκ τῶν Ἐθνικῶν», σε ἐκείνους που θα υπερασπίζονταν τὴν πόλη ἐνῶπι της καθόδου τοῦ Δράμαλη (Διονύσιος Σουρμελής, ὁ.π., σσ. 47-48).

Οι επιπτώσεις των επιχειρήσεων της ελληνικής επανάστασης

γυιες και – αναπόφευκτα – τη ζωή των μόνιμων κατοίκων της περιοχής. Ενδεικτική της κατάστασης είναι μία επιστολή του Μαρτίου του 1826 προς την Επιτροπή της Ανατολικής Ελλάδος, με την οποία δέκα ενοικιαστές των «Ἐθνικῶν περιβολίων» διαμαρτύρονταν διότι στρατιώτες έκοψαν τα δέντρα, ενώ τα ζώα τους κατέφαγαν τη σπαρμένη γη¹⁹. Επίσης, αναφέρεται ότι στο Κερατσίνι υπήρχαν πολλές χαρουπιές, «τάς ὁποίας ἐν τῇ ἐπαναστάσει κατέκοψαν ἄλλας τὰ στρατεύματα καὶ ἄλλας οἱ ὀλοτόμοι»²⁰. Επιπλέον, η φυγή των κατοίκων της Αθήνας και αρκετών κοντινῶν της χωριῶν στη Σαλαμίνα και την Αίγινα, όπου παρέμειναν από το 1826 ως το 1830, άφησε μεγάλες εκτάσεις εντελῶς ακαλλιέργητες.

Στα χρόνια της Επανάστασης τα ορατά αρχαία μνημεία της αττικής υπαίθρου ήταν λιγοστά και βρίσκονταν σε τοποθεσίες απομακρυσμένες από τους χώρους των συγκρούσεων ή ακόμα και των κινήσεων ἔστω των αντίπαλων δυνάμεων, ὅπως για παράδειγμα ο ναός του Ποσειδῶνα στο Σούνιο. Οι φθορές που δοκίμασαν ήταν επομένως πολύ περιορισμένες. Τα αρχαία οχυρά της περιοχής δεν γνώρισαν νέα χρήση στο πλαίσιο των στρατιωτικῶν επιχειρήσεων – τέτοια τουλάχιστον που να επέφερε σοβαρές επεμβάσεις και να άφησε ευδιάκριτα ίχνη στα κατάλοιπά τους²¹.

Από μία άλλη πλευρά, ο πόλεμος επέδρασε θετικά ως προς την προστασία των αρχαιοτήτων της Αττικής, καθώς ανέστειλε τη συστηματική διαρπαγή τους από τους διάφορους ξένους περιηγητές και άλλους «φιλάρχαιους», η οποία είχε κορυφωθεί στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Είναι χαρακτηριστική η τύχη που είχε ο διαβόητος Louis François Sébastien Fauvel, ο οποίος ζούσε στην Αθήνα από το 1793 – από το 1803 με την ιδιότητα του υποπρόξενου της Γαλλίας στην πόλη – καταλαθεύοντας συστηματικά τις αρχαιότητες από θέσεις και μνημεία της Αθήνας και της Αττικής, τις οποίες διακινούσε ως εμπόρευμα προς την Ευρώπη. Με την είσοδο των επαναστατών στην Αθήνα (25 Απριλίου 1821), η δράση του τερματίστηκε και αναγκάστηκε να καταφύγει στην Κέα, παίρνοντας μαζί του ὅσα μικρά αντικείμενα της συλλογής του μπορούσε να μεταφέρει. Όταν ο Ομέρ Βρυώνης ανακατέλαβε πρόσκαιρα την πόλη, το καλοκαίρι του ίδιου έτους, ο Fauvel επέστρεψε στην Αθήνα,

19. Κωνσταντίνος Α. Διαμάντης, *Τὰ ἱστορικὰ ἔγγραφα τοῦ Ἀγῶνος τοῦ 1821 τῶν Γενικῶν Ἀρχεῖων τοῦ Κράτους εἰς περιλήψεις καὶ περικοπὰς. Κατάλογος Πρώτος*, Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Αθήναι 1971, σ. 100, αρ. κατ. 140.

20. Διονύσιος Σουρμελής, *ό.π.*, σ. 203 υποσημ. (α).

21. James R. McCredie, *Fortified Military Camps in Attica. Hesperia Supplements*, Vol. 11, American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey, 1966, σσ. 94-96 και σποραδικά.

Επιστημονική Επετηρίς

για να αποχωρήσει οριστικά το 1822, μετά την απελευθέρωση της Ακρόπολης. Αρχικά διέμεινε στη Σύρο και έναν χρόνο μετά εγκαταστάθηκε μόνιμα στη Σμύρνη. Η αλληλογραφία του φανερώνει την εχθρική, οργανωμένη σχεδόν στάση που κράτησε απέναντι στην Επανάσταση, από την έναρξή της²². Παρά τις προσπάθειές του να ανακτήσει τη μεγάλη συλλογή αρχαιοτήτων που είχε αφήσει πίσω στην Αθήνα, αυτή διαλύθηκε και σε μεγάλο μέρος χάθηκε μαζί με την κατοικία του, κατά την πολιορκία του 1826-1827²³.

Τη μεγαλύτερη καταστροφή γνώρισαν αναμφίβολα τα εκκλησιαστικά μνημεία των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων που βρίσκονταν διάσπαρτα στους οικισμούς και την ύπαιθρο της Αττικής –μικροί και μεγάλοι ναοί, μοναστήρια και μετόχια μονών. Η χριστιανική πίστη αποτελούσε θεμελιώδες συστατικό της ταυτότητας των εξεγερμένων και τα κτίσματα που την αντιπροσώπευαν έγιναν αναπόφευκτα στόχος της οργής των Οθωμανών, με ιδιαίτερη ένταση. Η Επανάσταση συνιστά γι' αυτό τον λόγο έναν μείζονα σταθμό στην ιστορία των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της περιοχής.

Το πρώτο κύμα καταστροφών εκτυλίχθηκε το καλοκαίρι του 1821, όταν ο στρατός του Ομέρ Βρυώνη εισήλθε στην Αθήνα και έλυσε την πολιορκία της Ακρόπολης. Οι ναοί και τα μοναστήρια των πέριξ οικισμών και της υπαίθρου γνώρισαν τότε λεηλασίες και βανδαλισμούς, όπως και στις επιχειρήσεις που πραγματοποίησαν οθωμανικά στρατεύματα τα καλοκαίρια του 1823 και του 1824, δίχως να εισέλθουν στην Αθήνα. Η πιο σκληρή περίοδος υπήρξε όμως το διάστημα από τον Ιούλιο του 1826 ως τον Μάιο του 1827, όταν πολιορκήθηκε η Ακρόπολη από τον Κιουταχή. Κατά το συγκεκριμένο διάστημα στάθμευσαν και κινήθηκαν στην περιοχή πολυάριθμα στρατεύματα, αποσπάσματα των οποίων προκάλούσαν μεγάλες φθορές στους ναούς και τα μοναστήρια που συναντούσαν, με συννηθέστερο μέσον την πυρπόληση. Αυτό προκύπτει τόσο από την επισκόπηση της ιστορίας πολλών μνημείων, όσο και από αρχειακές μαρτυρίες των πρώτων χρόνων μετά την Ανεξαρτησία.

Δεν ήταν όμως μόνο ο στρατός του Κιουταχή που προκαλούσε κα-

---

22. Για τον βίο του Fauvel βλ. Alessia Zambon, «Louis François Sébastien Fauvel, le consul antiquaire (1753-1838)», Jörg Ulbert – Lukian Prijac (επ.), *Consuls et services consulaires au XIXe siècle – Consulship in the 19th Century – Die Welt der Konsulate im 19. Jahrhundert*, Dokumentation & Buch Wissenschaftlicher Verlag, Hamburg, 2010, σσ. 139-156.

23. Luigi Beschi – Ιωάννης Τραυλός, «La casa di L. S. Fauvel, primo museo ateniese». *Αρχαιολογική Έφημερίς* 2001, σσ. 72-128.

Οι επιπτώσεις των επιχειρήσεων της ελληνικής επανάστασης

ταστροφές. Αρκετά κτίσματα — και μάλιστα εκείνα που βρίσκονταν σε απομακρυσμένες περιοχές — υπέστησαν φθορές για άλλους λόγους. «Στη διάρκεια του πρόσφατου πολέμου, που γίνονταν λεηλασίες στα χωριά, οίτιο απομακρυσμένες από αυτές τις εκκλησίες χρησίμευαν σαν καταφύγιο στις οικογένειες των χωρικών για να κρύβονται από τις συμμορίες των Τούρκων που λεηλατούσαν κι έσφαζαν», σημειώνει ο James Skene σε μια υδατογραφία που ζωγράφησε μεταξύ του 1838-1845 και έχει ως θέμα έναν ναό σε ερημική τοποθεσία²⁴. Η πτυχή αυτή δεν ήταν δίχως επιπτώσεις, ιδίως σε όσα μνημεία ήταν τοιχογραφημένα, καθώς πολύ συχνά οι προσωρινοί ένοικοί τους άναβαν φωτιά στο εσωτερικό τους για να ζεσταθούν ή να παρασκευάσουν φαγητό.

Οι μεγαλύτερες καταστροφές σημειώθηκαν πάντως στα μνημεία εκείνα που χρησιμοποιήθηκαν από τους αντιμαχόμενους στη διάρκεια μαχών ή ως οχυρώματα — μία τύχη την οποία μοιράστηκαν εξίσου μικροί και μεγάλοι ναοί. Για παράδειγμα, αρχίζοντας από τους πρώτους, ο Άγιος Γεώργιος στη θέση Τρείς Πύργοι του Φάληρου²⁵, καταστράφηκε τη νύχτα της 27^{ης} Σεπτεμβρίου 1826, όταν κατέφυγαν σε αυτόν Επτανήσιοι που είχαν αποτύχει να προσεγγίσουν την πολιορκημένη Ακρόπολη. Οι Τούρκοι έστησαν δύο κανόνια και έβαλαν κατά της εκκλησίας μέχρι που «έκρήμνισαν τούς τοίχους»²⁶. Λίγο καιρό αργότερα, τον Μάρτιο του 1827, στις μάχες γύρω από τον Πειραιά, Τούρκοι οχυρώθηκαν στον ναό του Αγίου Διονυσίου, στην εκεί τοποθεσία Λίμνη²⁷. Παρόμοιες περιπτώσεις, αλλά και απλές διηγήσεις για λεηλασίες ή καταστροφές εκκλησιών σε όλες τις περιοχές της Αττικής, διασώζει η προφορική παράδοση και επιβεβαιώνει η μελέτη των σωζόμενων σήμερα μνημείων.

Μεγαλύτερες εκκλησίες και μοναστηριακά συγκροτήματα αξιοποιήθηκαν για τις ανάγκες πιο σοβαρών επιχειρήσεων. Η μονή του Δαφνίου, το σπουδαιότερο βυζαντινό μνημείο της Αττικής, με τα κλασικής ομορφιάς ψηφιδωτά του 11ου αιώνα²⁸, είχε την ατυχία να καταλαμβάνει μία θέση

24. James Skene, *Μνημεία και Τοπία της Ελλάδος, 1838-1845*, Ιστορική και Έθνολογική Έταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1985, σημείωση στον πίν. αρ. 58

25. Γιώργος Πάλλης, *ό.π.*, σσ. 420-421, εικ. 213, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

26. Διονύσιος Σουρμελής, *ό.π.*, σ. 166.

27. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ένθυμματα Στρατιωτικά της Έπαναστάσεως των Ελλήνων, 1821-1833*, Ι. Βλαχογιάννης (επ.), τ. Β', Χορηγία Παγκείου Έπιτροπής, Αθήνα 1940, σσ. 452 υποσ. 5, 453, 455-6, 483. Για τον ναό βλ. Γιώργος Πάλλης, *ό.π.*, σ. 420, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

28. Η πλούσια για το μνημείο βιβλιογραφία συγκεντρώνεται στο πρόσφατο άρθρο της Μαρίας Παναγιωτίδου-Κεσίσογλου, «Αναζητώντας τον ιδρυτή της μονής Δαφνίου», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας*, περ. 4, τ. 40 (2019), σσ. 193-220.

Επιστημονική Επετηρίς

στρατηγικής σημασίας επάνω στην κεντρική οδό που συνέδεε την Αθήνα με τη Θήβα και την Πελοπόννησο, ενώ διέθετε και ισχυρό οχυρό περίβολο. Από την έναρξη μάλλον της Επανάστασης μετατράπηκε σε στρατόπεδο και άλλαξε επανειλημμένα χέρια μεταξύ των αντιμαχόμενων. Στη διάρκεια των επιχειρήσεων του Κιουταχί γύρω από την Αθήνα, υπέστη μεγάλη καταστροφή όταν πολιορκήθηκε από τουρκικές δυνάμεις. Ο Κυριακός Σ. Πιττάκης, ο πρώτος Έλληνας Γενικός Έφορος Αρχαιοτήτων, σημειώνει: «Ἡ δὲ μεγαλοπρεπεστάτη αὕτη οἰκοδομή [ενν. το καθολικό της μονής] διετηρήθη ἀκέρατος μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ὅτε οἱ Τοῦρκοι θεωροῦντες τας εἰκόνας τοῦ θόλου ὀλοχρῶσους, ὡς οὐσας ἐσχηματισμένας ἐκ ψήφων ἐχόντων χρυσὴν τὴν ἐπιφάνειαν, ἄναψαν πῦρ ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, νομίζοντες ὅτι θέλει ἀναλύσῃ ὁ χρυσὸς καὶ χυθῆ κατὰ γῆς ἵνα τὸν λάβωσι»²⁹. Για τα περιστατικά της πολιορκίας και της καταστροφής του μοναστηριού, δημοσίευσε μία διήγηση ο Γεώργιος Λαμπάκης, σύμφωνα με την οποία το Δαφνί πολιορκήθηκε από τους Τούρκους και αλώθηκε μόνο μετά την προδοσία ενός μοναχού Παϊσίου, που υπέδειξε στους πολιορκητές μία μυστική δίοδο, μέσω συγκοινωνούντων πηγαδιών³⁰. Ακολούθησε η πυρπόληση του ναού, με την αφεληί ελπίδα ότι έτσι θα λιώσει ο χρυσός των ψηφιδωτών. Η ακρίβεια αυτής της παράδοσης ελέγχεται, αλλά σίγουρα απηχεί πραγματικά περιστατικά. Ο ίδιος ο Λαμπάκης διευκρινίζει ότι δεν βρήκε αυθεντικές μαρτυρίες για το γεγονός, αλλά διαπίστωσε επιτόπου τις φθορές που είχαν προξενήσει οι Τούρκοι. Ο Νίκος Βέης, βασιζόμενος σε επιστολή του Καραϊσκάκη, υποστήριξε ότι η πολιορκία και η άλωση της μονής πρέπει να συνέβησαν κατά την εισβολή του Κιουταχί, και όχι στις αρχές της Επανάστασης, από τον Ομέρ Βρυώνη ή τον Ομέρ Μπέη της Καρύστου³¹.

Πληροφορίες για την τύχη του Δαφνίου εξάγονται έμμεσα και από διάφορα έγγραφα –κυρίως από την αλληλογραφία των πρωταγωνιστών του Αγώνα στην περιοχή. Αχρονολόγητη επιστολή του Γκούρα προς τη Φιλόμυσο Εταιρεία των Αθηνών, που τοποθετείται από τον Βέη μεταξύ Σεπτεμβρίου 1824-Ιουλίου 1826, έχει υπογραφεί στο Δαφνί³², το οποίο

29. Κυριακός Σ. Πιττάκης, «Συνέχεια ὕλης ἵνα χρησιμεύσῃ πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι οἱ νῦν Ἕλληνες εἰσὶν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων», *Ἐφημερίς Ἀρχαιολογική* 1853, σ. 936.

30. Γεώργιος Λαμπάκης, *Χριστιανική Ἀρχαιολογία τῆς Μονῆς Δαφνίου*, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ἀλεξ. Παπαγεωργίου, Ἐν Αθήναις 1889, σσ. 61-62.

31. Νίκος Α. Βέης, «Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Μονῆς Δαφνίου καὶ τῆς περιχώρου αὐτῆς κατὰ τὸν Ἄγωνα (1821-1827)», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Εταιρείας*, περ. 2, τ. 4 (1927), σσ. 75-76 και 84-85.

32. Ὁ.π., σσ. 76-79.

Οι επιπτώσεις των επιχειρήσεων της ελληνικής επανάστασης

θα βρισκόταν τότε στα χέρια των Ελλήνων. Με την εισβολή του Κιουταχί πέρασε σε τουρκική κατοχή: «τὸ Μοναστήρι τὸ Δαφνί... κατὰ κακὴν τύχην τὸ ἔχουν πιασμένον οἱ ἔχθροί», γράφει ο Καραϊσκάκης σε γράμμα του από την Ελευσίνα, στις 4 Αυγούστου του ίδιου χρόνου³³. Ο Βέης θεωρεί ότι από τον Οκτώβριο, ο έλεγχος του περάσματος του Δαφνίου από τους Τούρκους είχε χαλαρώσει³⁴. Το μοναστήρι παρέμενε πάντως στην κατοχή τους, όπως συμπεραίνεται από συνάντηση που είχε εκεί στις 14 Ιανουαρίου του 1827 ο Κιουταχίς με τρεις Έλληνες που παρίσταναν τους εξωμότες³⁵.

Βέβαιο είναι ότι η Επανάσταση μετέτρεψε το συγκρότημα της μονής Δαφνίου σε σωρούς ερειπίων, με εξαίρεση το μεγάλο καθολικό, που αποδείχτηκε αρκετά ανθεκτικό, χάρη στη στιβαρή του κατασκευή. Στην πρώτη γνωστή φωτογραφική απεικόνιση της μονής, μία δαγγεροτυπία του 1842 του Joseph Philibert Girault de Prangey³⁶, οι πτέρυγες που πλαισιώναν την αυλή νότια του καθολικού παρουσιάζουν εικόνα πλήρους καταστροφής, αποτέλεσμα σφοδρού βομβαρδισμού ή πυρπόλησης – ή και των δύο. Σαφή ίχνη πυρκαγιάς διακρίνονται στον όροφο της ανατολικής πτέρυγας, όπου βρισκόταν η μεταβυζαντινή τράπεζα της μονής.

Η πιο σκληρή μάχη με επίκεντρο ένα μνημείο ήταν αυτή που δόθηκε στον Πειραιά το 1827, στη μονή του Αγίου Σπυριδώνα, η οποία βρισκόταν στη νοτιοανατολική ακτή του κύριου λιμανιού του. Η μονή είχε ιδρυθεί λίγο πριν από τα μέσα του 18ου αιώνα και αποτελούσε το μόνο άξιο λόγου κτίσμα στο έρημο τότε Πόρτο Δράκο³⁷. Το μέγεθός της δεν ήταν μεγάλο, αλλά, όπως όλα τα μοναστήρια της εποχής, διέθετε οχυρό περίβολο με πύργο. Στις 25 Ιανουαρίου του 1827, μετά την απόβαση ελληνικών δυνάμεων στον Πειραιά, Τούρκοι της φρουράς της Καστέλλας κατέφυγαν και οχυρώθηκαν στο μοναστήρι. Με την αυγή της επόμενης ημέρας, άρχισε ολόημερος βομβαρδισμός του από το ελληνικό ατμό-

---

33. Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία της Ιστορίας τῶν Ἀθηναίων*, τ. Γ', Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου, Ἐν Ἀθήναις 1892, σσ. θ'-ι'.

34. Νίκος Βέης, *ό.π.*, σσ. 87-88.

35. *Ο.π.*, σσ. 79-82 και 88-97.

36. Γιώργος Πάλλης, «Η μονή Δαφνίου στις δαγγεροτυπίες του Joseph Philibert Girault de Prangey (1842)», *Δωδέκατο Επιστημονικό Συμπόσιο "Ανασκαφή και Έρευνα, ΧΙΙ: από το ερευνητικό έργο του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας Τέχνης του Πανεπιστημίου Αθηνών"* (Αθήνα, 28-29 Μαρτίου 2019), *Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, χ. εκδ., Αθήνα 2019, 88-89.

37. Γιώργος Πάλλης, «Η μονή του Αγίου Σπυριδώνος στον Πειραιά», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 7* (2013), σσ. 187-194, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

Επιστημονική Επετηρίς

πλοιο *Καρτερία*³⁸. Η θέση είχε καίρια σημασία, διότι οι Έλληνες δεν θα μπορούσαν να προχωρήσουν σε επιχειρήσεις προς την Αθήνα, έχοντας έναν τουρκικό θύλακα στα νώτα τους. Οι έγκλειστοι Τούρκοι αντιστάθηκαν πεισματικά, ενώ οι δυνάμεις του Κιουταχί προσπάθησαν επανειλημμένα να τους ενισχύσουν. Η άφιξη και άλλων ελληνικών πλοίων τον Απρίλιο, με επικεφαλής τη φρεγάτα *Ελλάς*, σήμανε την έναρξη του δεύτερου γύρου του βομβαρδισμού, που ήταν κατά πολύ σκληρότερος από τον πρώτο. «Ἦρθε ὁ Μιαούλης, ἄλλα καράβια καὶ ἡ φρεγάδα καὶ τὸ παπόρι, καὶ βαρούσαν τὸ Μοναστήρι κι' ὅσα ταμπούρια εἶχαν πρόσωπον κατὰ τὴ θάλασσα. Ὡς τὴ γῆς τὸ πήγαν χτυπώντας τὸ μοναστήρι», γράφει ο Μακρυγιάννης³⁹, ενώ ο Σουρμελής προσθέτει ότι «κατεκρημνίσθησαν ἐπάνω των οἱ τοῖχοι τῶν οἰκοδομῶν ἀπὸ τὸν κτύπον τῶν κανονίων τοῦ πλοίου Ἑλλάς, ὄψιαντος κατ' αὐτῶν ὑπὲρ τὰς 2,000 βολάς»⁴⁰. Η μονή καταστράφηκε σχεδόν ολοκληρωτικά. Απελπισμένοι και αβοήθητοι, οι έγκλειστοι παραδόθηκαν εντέλει στις 16 Απριλίου και ακολούθησε η σφαγή τους, κατά παράβαση της συνθηκολόγησης, μία πράξη που αμαύρωσε το ελληνικό στρατόπεδο τις παραμονές της κρίσιμης επιχείρησης για τη λύση της πολιορκίας της Ακρόπολης. Το ερειπωμένο μοναστήρι έγινε ξανά μῆλον της έριδος μεταξύ των αντιμαχόμενων, ύστερα από την ήττα του Αναλάτου, και με την αποχώρηση των ελληνικών δυνάμεων πέρασε τελικά στα χέρια των Τούρκων.

Οι άλλες μεγάλες μονές της Αττικής, μπορεί να μη βρέθηκαν στο επίκεντρο των συγκρούσεων⁴¹, αλλά δοκιμάστηκαν σκληρά από τις τουρκικές επιδρομές. Εκτός από τις βαριές καταστροφές που υπέστησαν τα κτήριά τους, σχεδόν όλες απώλεσαν τις βιβλιοθήκες, τα αρχεία και τα φορητά κειμήλια που διέθεταν. Τα περισσότερα μοναστήρια είχαν μεταφέρει τα τιμαλφή και τις βιβλιοθήκες τους στην Αθήνα, αρχικά με εντολή της διοίκησης⁴². Μετά την πρώτη απελευθέρωση της πόλης από τους Έλληνες (25 Απριλίου 1821), η βιβλιοθήκη, τα έγγραφα και τα κειμήλια της μονής Καισαριανής αποθηκεύτηκαν στη Μητρόπο-

38. Νικόλαος Καρώρης, *ό.π.*, σσ. 177-178.

39. Στρατηγός Μακρυγιάννης, *ό.π.*, σ. 315.

40. Διονύσιος Σουρμελής, *ό.π.*, σ. 208.

41. Σχέδιο του Γκούρα (αρχές Αυγούστου του 1826) για αιφνιδιαστική επίθεση και διάλυση της πολιορκίας της Αθήνας, κατά το οποίο η μονή Καισαριανής θα χρησίμευε ως κρησφύγετο και αφετηρία των ελληνικών δυνάμεων, δεν εφαρμόστηκε (Νικόλαος Καρώρης, *ό.π.*, σσ. 59-60).

42. Κύριλλος Δέγλερης, ηγούμενος Πεντέλης, «Απομνημονεύματα», Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων*, τ. Α', Ἐκ του Τυπογραφείου Παρασκευᾶ Λεωνή. Ἐν Ἀθήναις 21891, σ. 388.

Οι επιπτώσεις των επιχειρήσεων της ελληνικής επανάστασης

λη Αθηνών, που έδρευε τότε σε οικήματα γύρω από την Γοργοεπήκοο. Από αυτά, ο Κυριακός Πιττάκης περισυνέλεξε έναν χρόνο μετά, σε υπόγειο πύργου δίπλα στο παρεκκλήσιο της Μητρόπολης, «φύλλα τινά συγγραμμάτων διεσπαρμένα, σπαραγμένα, και καταπατημένα από τούς Τούρκους»⁴³. Η κρύπτη είχε ανακαλυφθεί κατά τη σύντομη ανακατάληψη της πόλης από τον Ομέρ Βρυώνη (20 Ιουλίου-3 Νοεμβρίου 1821). Το ίδιο συνέβη και με τη μονή Πεντέλης, της οποίας τα κειμήλια – «ιερὰ σκεύη καὶ ἄμφια, ἄγια λείψανα, τὰ ἔγγραφα τῶν ἰδιοκτησιῶν τῆς μονῆς, προνόμια καὶ δικαιώματα τῆς οἰκογένειας [Δέγλερη]»⁴⁴ – τοποθετήθηκαν σε κρυψώνα, στο μετόχι της Αγίας Δύναμης στην Αθήνα. Όμως οι στρατιώτες του Ομέρ Βρυώνη, που όπως φαίνεται αναζητούσαν κρυμμένους θησαυρούς, τα εντόπισαν και έτσι χάθηκε «πᾶν ὅ,τι σπουδαῖον ὑπῆρχεν ἐν τῇ μονῇ». Η βιβλιοθήκη της Πεντέλης μεταφέρθηκε για ασφάλεια στην Ακρόπολη, πριν από την έλευση του Κιουταχί. Κατά την πολιορκία, «τὰ μὲν εἰς χάρτην βιβλία ἐχρησίμευσαν διὰ φυσέκια, αἱ δὲ μεμβράναι διεσκορπίσθησαν τῆδε κακείσε»⁴⁵. Παρόμοια τύχη είχε και η βιβλιοθήκη της μονῆς Αστερίου⁴⁶. Γενικά, το γεγονός ότι στην Αττική έχουν διασωθεί ελάχιστα φορητά αντικείμενα εκκλησιαστικής τέχνης — εικόνες, σκεύη, ἄμφια, χειρόγραφα — από τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο, οφείλεται κατά κύριο λόγο στις καταστροφές και τις διαρπαγές των χρόνων της Επανάστασης.

Τα οθωμανικά μνημεία που υπήρχαν στην Αττική, εκτός της Αθήνας, ήταν ελάχιστα και βρίσκονταν συγκεντρωμένα στον μικρό οικισμό της Κηφισιάς, 13 χιλιόμετρα βορειανατολικά της πόλης, η οποία αποτελούσε το αγαπημένο θερινό θέρετρο των ευκατάστατων Τούρκων. Επρόκειτο για ένα τζαμί και μία κρήνη που είχαν κτιστεί πριν από το 1667, έτος της παλαιότερης γνωστής μνείας τους, ένα λουτρό άγνωστου μεγέθους και χρονολόγησης, και μερικά πυργόσπιτα⁴⁷. Σήμερα σώζονται μόνο κατάλοιπα του τεμένους, στην πλατεία του Πλατάνου, η οποία βρίσκεται στο κέντρο του προαστίου.

Η τύχη των κτισμάτων αυτών ήταν αντίστοιχη εκείνης που επιφύλαξαν οι Οθωμανοί στα χριστιανικά μνημεία. Το τζαμί της Κηφισιάς

43. Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *ό.π.*, σ. 41. Του ίδιου, *Ιστορία τῶν Ἀθηναίων*, τ. Β', Βιβλιοπωλείον τῆς Ἑστίας, Ἐν Ἀθήναις 1890, σ. 202.

44. Κύριλλος Δέγλερης, *ό.π.*

45. *Ό.π.*

46. Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία τῶν Ἀθηναίων*, *ό.π.*

47. Γιώργος Πάλλης, «Τα οθωμανικά μνημεία της Κηφισιάς», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν* 39 (2006) 229-240, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

βρέθηκε στο στόχαστρο μίας από τις πρώτες πράξεις των επαναστατών στην Αττική. Το περιστατικό συνέβη πιθανότατα στις 12 Απριλίου και έχει καταγραφεί στο ημερολόγιο του τότε Ολλανδού προξένου στην Αθήνα⁴⁸. Χασιωτές από το πρόχειρο στρατόπεδο των χωρικών στο Μενίδι, επιτέθηκαν στην Κηφισιά, όπου λεηλάτησαν τα τουρκικά σπίτια και αφαίρεσαν τον μόλυβδο από τη σκεπή του τζαμιού, υλικό απαραίτητο για να παρασκευάσουν βόλια. Η τύχη του τζαμιού στα χρόνια που ακολούθησαν, δεν είναι γνωστή. Πρέπει να θεωρηθεί μάλλον βέβαιο ότι ξαναλειτούργησε κατά την πολιορκία της Ακρόπολης από τον Κιουταχλή, στη διάρκεια της οποίας είχαν στρατοπεδεύσει στην Κηφισιά τουρκικές δυνάμεις. Η πρώτη γνωστή απεικόνιση του εσωτερικού του, που έγινε το 1835 από τον Χριστιανό Χάνσεν⁴⁹, παρουσιάζει μία εικόνα λεηλασίας και απογύμνωσης, με καταστροφές στο μιμπάρ (άμβωνα) και τα παράθυρα (πιθανώς ως αποτέλεσμα αποξήλωσης κάποιων στοιχείων τους). Ο μιναρές είναι πολύ πιθανό να γκρεμίστηκε στους πρώτους χρόνους της Επανάστασης, όπως συνέβη και με εκείνους των τζαμιών της Αθήνας⁵⁰, καθώς αποτελούσαν τα κατεξοχήν μισητά σύμβολα της οθωμανικής κυριαρχίας. Σήμερα διατηρείται τμήμα της βάσης του, ενώ από το υπόλοιπο κτήριο, που κατεδαφίστηκε τη δεκαετία του 1890, σώζεται σε ικανό ύψος ο νοτιοδυτικός του τοίχος.

Οι καταστροφές που περιγράφηκαν και η όλη μεταχείριση της οποίας έτυχαν τα βυζαντινά, μεταβυζαντινά και οθωμανικά μνημεία της Αττικής, δεν πρέπει να μας ξενίζουν. Έχουμε κατ' αρχάς να κάνουμε με έναν πόλεμο των αρχών του 19ου αιώνα, όπου κάθε οικοδόμημα ήταν αναλώσιμο χάριν των στρατιωτικών επιχειρήσεων· είναι χαρακτηριστικό ότι οι ελληνικές δυνάμεις δεν είχαν τον παραμικρό ενδοιασμό να μετατρέψουν μία εκκλησία σε οχύρωμα, να τη βομβαρδίσουν ή ακόμα και να την ανατινάξουν⁵¹. Από την άλλη πλευρά, τα θρησκευτικού χαρακτήρα

---

48. Γεώργιος Θ. Ζώρας, «Τὸ “ἡμερολόγιον” τοῦ ἐν Ἀθήναις Ὀλλανδοῦ προξένου καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις», *Παρνασσός*, περ. 2, τόμ. 14 (1972), σ. 618. Η επίθεση έγινε γνωστή στην Αθήνα στις 24 Απριλίου, με το νέο ημερολόγιο.

49. Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *Αθήνα 1818-1853, Έργα Δανών καλλιτεχνών*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων, Αθήνα 1985, σ. 111, εικ. 139.

50. Λουδοβίκος Ρος, *ό.π.*, 49.

51. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Αγίου Γεωργίου του Αλεξανδρινού στην Αθήνα, ενός τρουλαίου μεσοβυζαντινού ναού που βρισκόταν κοντά στο Διονυσιακό Θέατρο (Χαράλαμπος Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα, 10ος-12ος αιώνες*, Μουσείο Μπενάκη, 6ο Παράρτημα, Αθήνα 2010, σσ. 157-158, εικ. 121). Στο εσωτερικό του οχυρώθηκαν Έλληνες πολεμιστές το 1821 και το 1826. Τη δεύτερη φορά, στις αρχές της πολιορκίας της Ακρόπολης, υπονόμισαν τα θεμέλιά του και αφού παρέσυραν

Οι επιπτώσεις των επιχειρήσεων της ελληνικής επανάστασης

κτήρια αντιπροσώπευαν κατεξοχήν την ταυτότητα του αντιπάλου και γι' αυτό έγιναν στόχος λεηλασιών και βανδαλισμών με έντονο τον χαρακτήρα της προσβολής και της εκδίκησης. Επιπλέον, τα εν λόγω κτίσματα δεν νοούνταν ως μνημεία: η έννοια αυτή βρισκόταν τότε στα σπάργαλα και περιοριζόταν μόνο σε έργα της αρχαιότητας, για τα οποία δεν υπήρχε ακόμα μέριμνα για τη θέσπιση κάποιου είδους προστασίας σε καιρό πολέμου. Χρειάστηκε να περάσουν πολλά χρόνια και να σημειωθούν πολλές ακόμα καταστροφές – και σε καιρό ειρήνης – ώσπου τα εξεταζόμενα μνημεία να αναγνωριστούν και να προστατευθούν ως τέτοια.

Η φύση και η καλλιέργεια της γης, ιδίως όσον αφορά στον μεγάλο Ελαιώνα, επούλωσαν σύντομα τις πληγές του αττικού τοπίου. Αντίθετα, η αποκατάσταση των μνημείων, υπήρξε μία διαδικασία αργή και ατελής. Η ανασυγκρότηση της Αττικής στις πρώτες δεκαετίες μετά την ίδρυση του ελεύθερου κράτους, βασίστηκε κατά μεγάλο μέρος στις αγροτικές κοινότητές της, οι οποίες δεν διέθεταν πόρους ούτε για τα πιο στοιχειώδη έργα υποδομής. Η διάλυση των περισσότερων μοναστηριών της περιοχής, η μεταβίβαση της περιουσίας τους στο κράτος και ο ασφυκτικός κρατικός έλεγχος υπό τον οποίο τέθηκε η Εκκλησία, επέδρασαν επίσης αρνητικά ως προς αυτό το ζήτημα. Ανασταλτικός παράγοντας ήταν επίσης η απαξία με την οποία αντιμετωπίζονταν τα μεσαιωνικά μνημεία και η βυζαντινή τέχνη γενικά, έναντι εκείνων της αρχαιότητας. Έτσι, μικροί και μεγάλοι ναοί και μοναστηριακά συγκροτήματα όχι μόνο αφέθηκαν με τις πληγές του πολέμου ανοικτές, αλλά υπέστησαν νέες και σημαντικές φθορές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το μείζον μνημείο της Αττικής, η μονή Δαφνίου: αφού διαλύθηκε και περιήλθε στο κράτος, χρειάστηκε να περάσουν πάνω από πενήντα χρόνια ώσπου να υπάρξει κάποια κινητοποίηση για τη συντήρηση του καθολικού και στο διάστημα αυτό συνέχισαν να καταστρέφονται τα ψηφιδωτά του⁵². Πολλές είναι οι περιπτώσεις μικρότερων μνημείων – όπως π.χ. της Νεραντζιώτισσας στο Μαρούσι⁵³ – που δείχνουν ότι ακόμα και έναν αιώνα μετά την κήρυξη της Επανάστασης, σε πολλά σημεία της Αττικής μπο-

---

στο εσωτερικό του τους επιτιθέμενους Τούρκους, έθεσαν πυρ και ανατίναξαν όλο το κτίσμα, προκαλώντας τον θάνατο πολλών αντιπάλων (Νικόλαος Καρώρης, *ό.π.*, 75). Σήμερα στη θέση του υπάρχει ένα μικροσκοπικό ναύδριο.

52. Ελένη-Άννα Χλέπα, *Τα βυζαντινά μνημεία στην Ελλάδα. Ιδεολογία και πρακτική των αποκαταστάσεων, 1833-1939*, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2011, 76-102, εικ. 65-93

53. Αναστηλώθηκε μόλις το 1923 (Γιώργος Πάλλης, *Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου, ό.π.*, σσ. 290-291, εικ. 133, με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

Επιστημονική Επετηρίς

ρούσε να συναντήσει κανείς ερειπωμένους ναούς και χαλάσματα που έφεραν ακόμα «ζωντανό» το αποτύπωμα του τιμήματος που πλήρωσε η περιοχή χάριν της ελευθερίας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα μελέτη εξετάζει τις επιπτώσεις της Ελληνικής Επανάστασης στο τοπίο και της μνημεία της Αττικής, εκτός της πόλης της Αθήνας. Οι εξαετείς πολεμικές επιχειρήσεις προκάλεσαν σοβαρές καταστροφές τόσο στο περιβάλλον όσο και στην πολιτιστική κληρονομιά της περιοχής. Ο αιωνόβιος αθηναϊκός Ελαιώνας φιλοξένησε ένα μεγάλο μέρος των οθωμανικών στρατευμάτων κατά την πολιορκία της Ακρόπολης (1826-1827), στη διάρκεια της οποίας πυρπολήθηκαν χιλιάδες ελαιόδεντρα. Τα θρησκευτικά μνημεία – εκκλησίες, μοναστήρια και τζαμιά – υπέστησαν λεηλασίες και βανδαλισμούς, καθώς αντιπροσώπευαν την πίστη και την ταυτότητα των αντιμαχόμενων. Τα πιο καταστροφικά επεισόδια συνέβησαν στις μονές του Δαφνίου και του Αγίου Σπυρίδωνα Πειραιά, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν ως οχυρώματα. Η συγκεκριμένη αντιμετώπιση ήταν αναπόφευκτη σε μία περίοδο κατά την οποία κτίσματα αυτού του είδους δεν αναγνωρίζονταν ακόμα ως μνημεία, ενώ η ιδέα της προστασίας των πολιτιστικών αγαθών σε καιρό πολέμου – και γενικά – ήταν πολύ νέα και περιοριζόταν μόνον στα έργα της κλασικής αρχαιότητας.

ABSTRACT

The impact of the Greek War of Independence (1821-1827)
on the landscape and the monuments of Attica

This study examines the impact of the Greek War of Independence (1821-1827) on the landscape and the monuments of Attica, the city of Athens apart. The six-years long hostilities caused serious damages to the environment and the cultural heritage of the area. The great Athenian olive grove hosted the barracks of a big part of the Ottoman army during the siege of Akropolis (1826-1827), when many thousands of trees were burnt down. The religious monuments – churches, monasteries and mosques – suffered lootings and acts of vandalism, as they were representing the faith and the identity of the opponents.

Οι επιπτώσεις των επιχειρήσεων της ελληνικής επανάστασης

The most destructive incidents took place at the monasteries of Daphni, on the Sacred Way, and of Agios Spyridon at Piraeus port, which were used as fortifications. This treatment was unavoidable in a period when buildings of this kind were not yet recognized as monuments, while the idea of protection of cultural heritage in war conflicts – and in general – was very new and restricted to works of classical antiquity.

ΓΙΩΡΓΟΣ Ν. ΠΟΛΙΤΗΣ
Αναπληρωτής Καθηγητής
Τμήμα Φιλοσοφίας

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ 200 ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ*

Η επετειακή χρονιά που διανύουμε κατακλύζεται από αφηγήσεις, πληροφορίες και «νέα» δεδομένα για την Επανάσταση. Πολλά απ' όσα παντοιοτρόπως προβάλλονται απηχούν την παλίρροια της πολιτικής ορθότητας, της εν γένει αναθεώρησης και ενός δήθεν εκσυγχρονισμού. Ωστόσο, κάθε τι που εμφανίζεται ως «νέο» δεν είναι αναγκαστικά ορθό, ούτε βεβαίως αναγκαστικά «νέο». Κάθε τι που αντιτίθεται σε ό,τι θεωρείται συντηρητικό δεν συνιστά εξ ορισμού πρόοδο. Παρά ταύτα, σε αυτό το κλίμα αγωνιώδους αναζήτησης στοιχείων που εξυπηρετούν συγκεκριμένες ιδεολογικές θεωρήσεις, η διανοητική συνέχεια του ελληνισμού και το ιστορικό βάθος της ελληνικής εθνικής ταυτότητας αμφισβητούνται. Αντιλήψεις που εκκινούν και εκφράζουν ιδεολογίες και ιδεοληψίες ενδύονται τον μανδύα της επιστήμης. Απεναντίας, οι αντίθετες θέσεις δεν κρίνονται από την εγκυρότητα των επιχειρημάτων που τις στηρίζουν. Αξιολογούνται λαμβάνοντας ως μείζον κριτήριο το πιθανό έδαφος πολιτικής αξιοποίησης. Ύπ' αυτές τις συνθήκες, επισημάνσεις σχετικές με το *Ελληνικό υπόδειγμα και την εθνική ταυτότητα*, κρίνεται εύλογο ότι αξίζει να αναδειχθούν.

Ένα πρόβλημα που απασχόλησε τους σημαντικότερους φιλοσόφους, κατ' εξοχήν μάλιστα τον Πλάτωνα, αλλά και –από αντιδιαμετρική σκοπιά– τους εμπειριστές του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού είναι εάν οι θεμελιώδεις έννοιες ενυπάρχουν στον άνθρωπο *a priori* ή εάν αποτελούν κατασκευές που εμφανίζονται *a posteriori*. Η αμιγώς θεωρητική διάσταση του ζητήματος δεν θα μας απασχολήσει εδώ. Ωστόσο, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι, ανεξάρτητα από το εάν γίνει δεκτή η μία ή άλλη θέση,

---

* Μέρος αυτής της μελέτης εμφανίζεται, σε προγενέστερη εκδοχή, στην έκδοση, Γιώργος Ν. Πολίτης, *Το παράδειγμα της Ελλάδας, 16 μαθήματα από την πανδημία*, Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα, 2020, σσ. 97-106.

Επιστημονική Επετηρίς

στο πρακτικό επίπεδο, οι όροι που διαμορφώνουν το αξιακό σύστημα κάθε κοινωνίας δεν διαθέτουν ένα ειδικό περιεχόμενο δοσμένο από τον Θεό ή τη Φύση. Κάθε όρος μοιάζει περισσότερο με άδειο κέλυφος. Αποκτά το ειδικό του νόημα, γίνεται έννοια, όταν αποκτήσει περιεχόμενο: όταν γεμίσει με κάτι¹.

Το περιεχόμενο παρέχεται από την κοινωνία –όχι συνολικά, όχι σχεδιασμένα– με τρόπους που είναι δύσκολο να αποκρυσταλλωθούν, πάντως δίνεται από κάθε κοινωνία. Γι' αυτό και το ιδιαίτερο νόημα κάθε όρου διαφέρει από μια κοινωνία σε μian άλλη. Για τον Αχιλλέα «Θεός» είναι ο Δίας· για τον Πατριάρχη είναι η χριστιανική, τριαδική θεότητα· για τους σύγχρονους άθεους «Θεός» είναι μια μεταφυσική ανοησία που χρησίμευσε ως μέσο παραπλάνησης των ανθρώπων. Αυτές οι σημασίες που αποκτούν οι λέξεις συνιστούν το ηθικό πλαίσιο αρχών και αξιών μιας κοινωνίας. Αυτές δίνουν περιεχόμενο στην έννοια του αγαθού, προσδιορίζουν τι είναι ορθό και τι είναι λάθος, τι είναι αληθές και τι είναι ψευδές, τι είναι δίκαιο και τι είναι άδικο.

Οι ηθικές αξίες και η ιεράρχησή τους διαφέρουν από κοινωνία σε κοινωνία: η αιμομιξία είναι ηθικά καταδικαστέα στις ανεπτυγμένες κοινωνίες, όχι όμως και σε πολλές πρωτόγονες φυλές. Η υστεροφημία αποτελεί ζητούμενο των ομηρικών ηρώων, έχει όμως μικρή αξία σε μια νεώτερη υλιστική κοινωνία –παρά ταύτα το μαυσωλείο του ταριχευμένου Λένιν, του μεγαλύτερου μετά τον Μαρξ υποστηρικτή του ιστορικού υλισμού, είναι το μεγαλύτερο ταφικό μνημείο της ιστορίας μετά τις Πυραμίδες².

Ας σημειωθεί εδώ, ότι από αυτήν την εύλογη αφετηρία εκκινούν πολλοί υπερασπιστές του ακαδημαϊκού μεταμοντερνισμού, για να γενικεύσουν υποστηρίζοντας την παράλογη θέση κατά την οποία όλες οι υποθέσεις, οι θεωρίες και οι διατυπώσεις είναι ισόκυρες. Κάθε ένας που, όπως ο Τζων Λοκ, υποστηρίζει τη δήθεν απηρχαιωμένη «λογοκεντρική» θέση ότι η αλήθεια είναι αντίθετη προς το ψεύδος, ότι μπορεί να βρεθεί και ότι αξίζει τον κόπο να αναζητηθεί και ότι «αυτή η αναζήτηση δεν είναι

---

1. Ββλ. την ανάλυση του Κορνήλιου Καστοριάδη για τις κοινωνικές φαντασιακές σημασίες, «τα συλλογικώς διαθέσιμα σημαίνοντα» και τα «σημαινόμενα που δεν υπάρχουν με τον τρόπο που υπάρχουν τα ατομικά σημαίνόμενα (ως αντικείμενα αντίληψης, νόησης ή φαντασίας ενός υποκειμένου)», Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, μτφρ. Σωτήρης Χαλικιάς, Γιούλη και Κώστας Σπαντιδάκης, Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα 1985, σσ. 202-217, ιδίως σ. 216.

2. Βλ. Νικήτας Χιωτίνης, «Άτομο, κοινωνία, πολιτική: προς ακύρωση αυτονόητων σχέσεων;», στο Γιώργος Ν. Πολίτης (επιμ.), *Φύση, πρόσωπο, κοινωνία*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2012, σ. 101.

Ελληνικό υπόδειγμα και εθνική ταυτότητα

μόνο το πολυτιμότερο, αλλά το απολαυστικότερο πράγμα στον κόσμο»³, γίνεται στόχος αυτού του επιθετικού ρεύματος. Οτιδήποτε κρίνεται ότι μπορεί να συνεισφέρει στον κοινό πολιτικό σκοπό, ο οποίος εκτός του ότι στρέφεται ενάντια σε ένα φαντασιακό *status quo*, κατά τα ειδικότερα παραμένει ευσχήμως απροσδιόριστος, αξιοποιείται ως εργαλείο και μέσο αυτού του ρεύματος.

Η πλήρωση κάθε κενού κελύφους με την ανάλογη σημασία είναι μια εξόχως σημαντική λειτουργία, γιατί ο προσδιορισμός των όρων, απηχεί και διαμορφώνει τις ηθικές αντιλήψεις μιας κοινωνίας. Στη διαδικασία διαμόρφωσης του νοήματος και του ειδικού περιεχομένου όρων και κατ' επέκταση των εννοιών, συμμετέχει μεν όλη η κοινωνία αλλά δεν μετέχει ισόποσα. Ορισμένοι έχουν μεγαλύτερη δυνατότητα παρέμβασης. Και αυτοί που έχουν την απολύτως μεγαλύτερη είναι οι Ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους, δηλαδή θεσμοί όπως η επιστήμη, η εκπαίδευση, η πολιτιστική βιομηχανία.

Όποιος έχει τη δύναμη να ορίζει κατά το συμφέρον του τις σημασίες των όρων ελέγχει την κλίμακα ηθικών αξιών της κοινωνίας, αποκτά ιδεολογική κυριαρχία επ' αυτής. Επομένως, ιδεολογική κυριαρχία αποκτά αυτός που δίνει στα κενά κελύφη το περιεχόμενο που τον εξυπηρετεί. Αυτός που μπορεί να ελέγξει τους ιδεολογικούς μηχανισμούς. Διαμορφώνοντας τις σημασίες, οι ιδεολογικοί μηχανισμοί αποκτούν έλεγχο του αξιακού συστήματος που υπαγορεύει στην κοινωνία το σωστό και το λάθος. Το αξιακό σύστημα είναι αυτό που κατευθύνει την πολιτική. Και είναι αυτό που παρέχει νομιμοποίηση στην πολιτική πράξη.

Στη νεώτερη Ελλάδα εθιστήκαμε να βλέπουμε την Ιστορία μας μέσα από τα μάτια της Δύσης. Την οποία Δύση θεωρούμε ως διά μαγείας αντικειμενική. Ξεχνώντας τη μακρά περίοδο ανταγωνισμού μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Ακόμη και τις Σταυροφορίες τις διαβάζουμε ως οργανωμένη κινητοποίηση ηρωικών ιπποτών με σκοπό να «απελευθερώσουν» τους Αγίους Τόπους και τους Βυζαντινούς ως σκοτεινούς και δολοπλόκους, στερνολείψανα της παρακμής. Καταγγέλλουμε την οπτική που πηγάζει από την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ως μεροληπτουσα. Παραβλέπουμε, ότι και η δυτική οπτική, αυτή που εκπηγάζει από την αυτοαποκαλούμενη Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, εκφράζει και αυτή αντιλήψεις και επιδιώξεις.

---

3. John Dunn, *Λοκ, Ελληνικά Γράμματα*, μτφρ. Γιώργου Ν. Πολίτη, Αθήνα, 2006, σελ. 117, παρά Τζων Λοκ, E.S. de Beer (επιμ.), *The Correspondence of John Locke*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1976, τ. 6, σσ. 294-5.

Επιστημονική Επετηρίς

Αφ' εαυτές οι τρεις λέξεις του τίτλου της αναδυομένης δυτικής ισχύος είναι αποκαλυπτικές: ο προσδιορισμός «Αγία» φανερώνει την έπαρση. Ο προσδιορισμός «Ρωμαϊκή» εμφανίζεται την εποχή που η ρωμαϊκή παγκοσμιότητα ανήκει σε αυτό που εκ των υστέρων και υποτιμητικά αποκλήθηκε «Βυζάντιο». Αυτό αποτελούσε την εκχριστιανισμένη και εξελληνισμένη συνέχεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Η απόκτηση αυτοκρατορικού τίτλου που γίνεται με τη στέψη του Καρλομάγνου συνιστά σφετερισμό του μοναδικού κληρονόμου της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Αυτός καθ' εαυτός ο όρος «Αυτοκρατορία» είναι επίσης προβληματικός, όταν προσδιορίζει τη νέα οντότητα: Τόσο η αυτοκρατορία της Ρώμης, όσο και αυτή της Κωνσταντινούπολης, (που ευσχήμως αποκαλούνταν Νέα Ρώμη) εκτεινόταν σε τρεις ηπείρους: Ευρώπη, Ασία και Αφρική. Αιώνες αργότερα η Βρετανική Αυτοκρατορία διέθετε κτήσεις και στις πέντε ηπείρους. Αντιθέτως, η αυτοκρατορική Γερμανία κατελάμβανε απλώς ένα τμήμα της Κεντρικής Ευρώπης. Η ίδρυση της σηματοδοτεί την κλιμάκωση της αντιζηλίας της ανερχόμενης Δύσης προς την Ανατολή.

Η φιλοσοφία μάς διδάσκει τη σπουδαιότητα που έχει η εκάστοτε επιλογή λέξεων και όρων: αναφερόμαστε σήμερα στο *Βυζάντιο* και υποθέτουμε ότι έτσι ονομαζόταν το μεγάλο κράτος της Κωνσταντινούπολης. Ωστόσο, ο όρος εμφανίζεται το 1562 από τον Γερμανό ιστορικό Ιερώνυμο Βόλφ. Ο προσδιορισμός «Βυζάντιο» έχει έκδηλο, υποτιμητικό χαρακτήρα. Παραβλέπει τα χίλια χρόνια της Κωνσταντινούπολης και επιστρέφει σε μια πολίχνη των Μεγαρέων. Με την ονομασία Βυζάντιο μικραίνει η Αυτοκρατορία. Γιατί η Δύση το επιχειρεί αυτό; Μα για να ιδιοποιηθεί τα σκήπτρα της διαδοχής της Ρώμης. Να μονοπωλήσει την κληρονομιά της.

Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει με τον όρο *ελληνιστικός*, που πλάστηκε από μεγάλους Γερμανούς ιστορικούς του 19^{ου} αιώνα. Τι σημαίνει «ελληνιστικός»; Δεν είναι ο Έλληνας ή ο ελληνικός, αλλά είναι αυτός που μιλά ελληνικά. Ακόμη κι αν δεν υπήρχε μειωτική πρόθεση από μέρους των ιστορικών, το αποτέλεσμα της μεταβολής είναι αυτό: ο χώρος και ο χρόνος που έως τότε ονομαζόταν ελληνικός – η εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου – ονομάζεται πλέον ελληνιστικός. Δηλαδή, όχι ελληνικός, αλλά ελληνόφωνος. Μικραίνει...

Πιο γνωστή και ασύγκριτα επιπόλαιη ήταν, βεβαίως, η διαβόγητη θεωρία του Αυστριακού Φαλμεράουερ για την ελληνική φυλετική ασυνέχεια και την υποτιθέμενη αντικατάσταση των Ελλήνων από σλαβογενείς ποι-

Ελληνικό υπόδειγμα και εθνική ταυτότητα

κιλίες κατά την περίοδο της Οθωμανικής κατοχής. Καταρρίφθηκε μεν εύκολα και γρήγορα, αλλά το στίγμα της το άφησε.

Αν, η αρχαία Ελλάδα σβήνει με το τέλος των κλασικών χρόνων και επιβιώνει μόνο ως γλώσσα στα χρόνια του Αλεξάνδρου, αν το «Βυζάντιο» δεν είναι η εκχριστιανισμένη και εξελληνισμένη συνέχεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, αλλά μεμονωμένο ιστορικό ατύχημα και αν οι Έλληνες του 19^{ου} είναι Σλάβοι, τότε πέρα από τη γνωστή γραμμή που χαράζει στον χάρτη ο Χάντινγκτον, για να χωρίσει τον πολιτισμένο κόσμο από τους βαρβάρους, υπάρχουν μόνο Σλάβοι. Αντίθετα, αν από την άλλη μεριά, η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, που στη μεγάλη της εκδοχή εκτείνεται από την σημερινή Ολλανδία έως την Πολωνία και από τη Δανία έως την Κεντρική Ιταλία, γεφυρώνει τον Καίσαρα με την χριστιανική πίστη και τον Καρλομάγνο, για να συνεχίσει ακμαία έως τις μέρες μας, τότε αυτή αποτελεί τον κατ' εξοχήν φορέα του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Ας μη παραβλέπεται λοιπόν ότι και η δυτική προσέγγιση εκφράζει αντιλήψεις και επιδιώξεις.

Στη χώρα μας, κατά τη μεταπολεμική περίοδο, οι κρατικοί ιδεολογικοί μηχανισμοί εξυπηρέτησαν την εθνοκεντρική ανάγνωση της Επανάστασης. Μεταπολιτευτικά, η άλωση των ιδεολογικών μηχανισμών και ο γενικότερος διασυρμός των συντηρητικών αξιών που επέφερε η επταετής δικτατορία, έδωσε έδαφος σε δύο νέες αναγνώσεις: Μία μαρξογενή και μία φιλελεύθερη. Αυτές διατείνονται ότι η εθνοκεντρική οπτική είναι ιδεολογική. Είναι, δηλαδή, στηριγμένη σε μύθους. Απεναντίας, εκείνες εμφανίζονται ως αντικειμενικές, επειδή πατούν πάνω στα ιστορικά δεδομένα. Εν τούτοις, η αναζήτηση της αμιγώς «αντικειμενικής» ιστορίας αποτελεί χιμαιρική επιδίωξη. Τα «δεδομένα» δεν είναι ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο τα προσεγγίζουμε.

Όπως παραστατικά εξηγεί ο Έντουαρντ Χ. Καρρ, τα γεγονότα δεν είναι σαν τα φάρια στον πάγκο του φαρμά, αλλά σαν τα φάρια που κολυμπούν σε απέραντη και δυσπρόσιτη θάλασσα. Επομένως, το τι θα φαρέψει κάθε ιστορικός, εξαρτάται κυρίως από το σημείο που επιλέγει να φαρέψει και τα σύνεργα, τα οποία χρησιμοποιεί –σε συνάρτηση πάντα με το είδος του φαριού, που θέλει να πιάσει⁴. Μάλιστα, οι ιστορικοί δεν συμφωνούν πλήρως ως προς το τι αποτελεί ιστορικό δεδομένο και πως αυτό μπορεί να αξιοποιηθεί. Και αν ακόμη συμφωνήσουν σε ορισμένες γενικές αρχές, από εκεί και πέρα η χρήση των λέξεων που επιλέγουν,

---

4. Ε. Χ. Καρρ, *Τί είναι ιστορία;*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1999, σ. 37.

Επιστημονική Επετηρίς

για να περιγράψουν ένα φαινόμενο, αποκαλύπτει την υποκειμενική προσέγγιση κάθε ιστορικού. Αυτή διαπερνά υπογείως τη σκέψη του. Ποιο είναι το συλλογικό υποκείμενο της γαλλικής επανάστασης που το καλοκαίρι του 1789 κυλάει τον τροχό της Ιστορίας; Είναι ο λαός, το πλήθος, οι πολίτες, η μάζα ή ο όχλος; Το γεγονός είναι γεγονός. Αλλά είναι η ερμηνεία μας αυτή που το χρωματίζει κάθε φορά με ιδιαίτερο τρόπο.

Επομένως, αντιπαραβάλλοντας την εθνοκεντρική με τη μαρξογενή και τη φιλελεύθερη οπτική, δεν συγκρίνουμε μια υποκειμενική ανάγνωση στηριγμένη στο μύθο με δύο διαφορετικές, αντικειμενικές αναγνώσεις. Και οι τρεις διατηρούν υποκειμενικά στοιχεία. Καμιά ιστορική ανάγνωση δεν είναι απαλλαγμένη πλήρως από τον υποκειμενισμό. Υπάρχουν όμως αναγνώσεις που διαστρεβλώνουν την αλήθεια. Αυτό, λοιπόν, το οποίο μπορούμε να κάνουμε είναι να αναζητήσουμε ποια έχει τον μικρότερο βαθμό υποκειμενισμού.

Πρώτα απ' όλα η μαρξογενής, αυτή που διαβάζει ταξικά το σύνολο της παγκόσμιας ιστορίας. Αυτή η ανάγνωση έχει καταπέσει από το βάρος της κριτικής. «Ούτε καν η ιστορία των ταξικών αγώνων δεν εξηγείται αποκλειστικά με όρους πάλης των τάξεων [...] Η αντιπαράθεση πλούσιων και φτωχών έχει πάντα μεγάλη σημασία, αλλά δεν εξηγεί τα πάντα»⁵. Δεν ανάγεται σε ταξικές συγκρούσεις το σύνολο της πορείας του ανθρώπου μέσα στο χρόνο. Μάλιστα, στην περίπτωση του '21, η ταξική ανάγνωση παρουσιάζει και ένα πρόβλημα διαφορετικής τάξεως: αποτελεί βαθύ αναχρονισμό. Στον ελλαδικό χώρο της εποχής, ασφαλώς υπάρχουν διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και συμφέροντα, που εκφράζουν προεστοί, ακτήμονες, αρματολοί, κλέφτες, έμποροι και λόγιοι. Ωστόσο, η κοινωνία είναι μία βραδυπορούσα, προβιομηχανική κοινωνία. Δεν υπάρχουν αστοί και προλετάριοι, στα βουνά της Ρούμελης και του Μωριά. Δεν υπάρχουν τάξεις με την έννοια που αποδίδει στον όρο ο Μαρξ στο *Μανιφέστο* ή το *Κεφάλαιο*.

Μπορούν να εντοπισθούν πολλά στοιχεία που αποκαλύπτουν κοινωνικές διαστάσεις της Επανάστασης. Αυτά όμως δεν αποδίδουν τη συνολική εικόνα. Αν ψάξουμε την ιστορία με το μεγεθυντικό φακό και μεγαλώσουμε ό,τι εξυπηρετεί αυτήν την ανάγνωση, ενώ παράλληλα συσκοτίσουμε τα συντριπτικά περισσότερα δεδομένα, που δεν την εξυπηρετούν, τότε, πράγματι, θα φιλοτεγήσουμε μια εικόνα της Επανάστασης κομμένης και ραμμένης στα μέτρα της μαρξογενούς θεωρίας.

---

5. Καρλ Πόππερ, *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*, τόμος δεύτερος, μτφρ. Ειρήνη Παπαδάκη, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2003, σ. 175.

Ελληνικό υπόδειγμα και εθνική ταυτότητα

Αλλά αυτό το εγχείρημα δεν συνιστά ιστορική έρευνα, παρά σύσφιξη της Ιστορίας στο κρεβάτι του Προκρούστη.

Η φιλελεύθερη θεώρηση διαθέτει ισχυρότερα τεκμήρια αληθείας. Υπό την έννοια ότι πράγματι μπορούν να βρεθούν στην Επανάσταση πολλά γνωρίσματα που την ενισχύουν. Αυτά τα βρίσκουμε στα πρωτοποριακά κείμενα των Συνταγμάτων, σε δοκίμια λογίων, εμπόρων, φιλικών. Ασφαλώς και είναι εξαιρετικά εμφανή. Ωστόσο, ούτε αυτά επαρκούν για να προσδιορίσουμε την Επανάσταση ως φιλελεύθερη. Οι πολεμιστές στο Βαλτέτσι ή στην Αλαμάνα δεν έχουν διαβάσει Καντ ή Μοντεσκιέ. Απλώς πολεμούν τους Τούρκους.

Το ξεκαθαρίζει άλλωστε ο Αρχιστράτηγος: «Η επανάστασις η εδική μας δεν ομοιάζει με καμμιάν απ' όσαις γίνονται την σήμερον εις την Ευρώπην. Της Ευρώπης αι επαναστάσεις εναντίον της διοικήσεώς των είναι εμφύλιος πόλεμος. Ο εδικός μας πόλεμος ήτον ο πλέον δίκαιος, ήτον έθνος με άλλο έθνος, ήτον με ένα λαόν όπου ποτέ δεν ηθέλησε να αναγνωρισθή ως τοιούτος, ούτε να ορκισθή παρά μόνον ό,τι έκαμνεν η βία. Ούτε ο Σουλτάνος ηθέλησε να θεωρήσει τον Ελληνικόν λαόν ως λαόν, αλλ' ως σκλάβους»⁶.

Για να συναχθεί η εικόνα μιας, πρωτίστως, φιλελεύθερης επανάστασης θα πρέπει να απομονώσουμε ό,τι εξυπηρετεί αυτήν την εικόνα, υποβαθμίζοντας ταυτόχρονα κάθε εθνοθηρησκευτικό στοιχείο. Όμως, ούτε και αυτή η μέθοδος αποτελεί αντικειμενική ιστορία: αποτελεί γενίκευση από ένα πραγματικό μέρος σε ένα φανταστικό όλον.

Ένα επιπλέον ζήτημα που τίθεται εδώ και απαιτεί διευκρίνηση είναι το ακριβές νόημα λέξεων όπως εθνικισμός και φιλελευθερισμός. Ο πρώτος αποτελεί έννοια που έχει πληγεί από νεώτερες, σκοτεινές σημασίες. Ωστόσο, δεν μπορούμε να ξεχνούμε ότι ο ευρωπαϊκός εθνικισμός του 19^{ου} αιώνα δεν είναι ο μιλιταριστικός εθνικισμός της Γερμανίας του Μεσοπολέμου. Είναι ο εθνικισμός της αυτοδιάθεσης και της ανεξαρτησίας.

Όσο για τον φιλελευθερισμό και εδώ απαιτείται προσπάθεια αποσαφήνισης του όρου. Για ποιον φιλελευθερισμό μιλάμε; Ο φιλελευθερισμός δεν αποτελεί μονοσήμαντη έννοια. Είναι ενδεικτικό ότι υπάρχει ηθικός φιλελευθερισμός, πολιτικός φιλελευθερισμός και οικονομικός φιλελευθερισμός. Συνδεδεμένος περισσότερο ή λιγότερο με αυτές τις αποχρώσεις, αλλά όχι ταυτιζόμενος με αυτές, είναι ο φιλελεύθερος εθνικισμός του 19^{ου} αιώνα. Αυ-

---

6. Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770-1836*. Αθήνα 1846, σ. 190.

Επιστημονική Επετηρίς

τός που αποδίδει ο Σολωμός στον Ύμνο του ως φιλελεύθερη λαλιά. Ο φιλελευθερισμός, που απηχεί την αγάπη προς την ελευθερία, το αίτημα για αυτοδιάθεση και αυτοπροσδιορισμό. Αυτός ο φιλελευθερισμός, αναντίρρητα παρόν και καθοδηγητικός το 1821, δεν μπορεί να ταυτισθεί με την σημερινή φιλελεύθερη αντίληψη της οικονομίας της αγοράς και πολύ περισσότερο με την καταχρηστική αντίληψη της κοινωνίας της αγοράς.

Κοινό στοιχείο που συνδέει τις δύο νεώτερες οπτικές είναι η απώθηση τους για έννοιες όπως έθνος, θρησκεία, Ανατολή. Το Έθνος θεωρείται ως τεχνητή κατασκευή που δημιουργείται μετά το 1789 στον απόηχο της γαλλικής επανάστασης. Πράγματι, αυτή έδωσε το έναυσμα για τον ευρωπαϊκό εθνικισμό. Η γαλλική επανάσταση ήταν ο ισχυρός άνεμος που διέδωσε την νεοελληνική ταυτότητα. Δεν ήταν όμως το χυτήριο, που την «κατασκεύασε». Ο 19^{ος} αιώνας συνετέλεσε στην αφύπνιση των εθνικών συνειδήσεων. Αλλά δεν πλάστηκαν, δεν δημιουργήθηκαν όλες τότε.

Οι Έλληνες έχουμε εθνική συνείδηση από την αρχαιότητα. Αποκαλούμε τους εαυτούς μας Έλληνες ή Γραικούς ή Ρωμιούς. Η έννοια του έθνους δεν αποτελεί ενός είδους αφαίρεση. Το ελληνικό έθνος δεν είναι κατασκευή. Είναι γεγονός. Αποτελεί δεδομένη ιστορική πραγματικότητα. Σε αυτόν τον τόπο μιλάμε και γράφουμε ελληνικά επί τρεις-σήμεσι χιλιάδες χρόνια. Διατηρούμε έθιμα, παραδόσεις και πολιτισμό. Η θρησκεία μας πηγαίνει πίσω στις πρώτες ημέρες του χριστιανισμού. Η γλώσσα μας έγινε εξ αρχής η γλώσσα του. Ο τρόπος που σκεπτόμαστε, ο τρόπος που μιλάμε και που ζούμε έρχεται από μακριά. Η διανοητική συνέχεια του ελληνισμού είναι ευδιάκριτη σε όποιον θέλει την αναζητήσει. Και είναι σκόπιμη η διαδεδομένη προσπάθεια συσκότισης αυτής της πορείας.

Διδάσκει ο Αίσωπος με τις παραβολές του, ότι στον κόσμο της φύσης, κάθε ζώο προσπαθεί να μεταφέρει τον ανταγωνισμό στο ιδιαίτερο πεδίο που το ευνοεί. Η αντίληψη «κατασκευής» της έννοιας του έθνους τον 19^ο αιώνα εξυπηρετεί, προφανώς, νεώτερα έθνη. Η επικράτηση της ιδέας ότι ο ελληνικός πολιτισμός διακόπτεται απότομα με τη ρωμαϊκή κατάκτηση και μεταλαμπαδεύεται μέσω τρίτων στη Δύση, η οποία αποτελεί τον νόμιμο κληρονόμο του, εξυπηρετεί προφανώς τη Δύση η οποία αποκτά έτσι βάθος χιλιετιών. Απαραίτητη προϋπόθεση, για τη μονοπώληση αυτού του παρελθόντος είναι η αποκοπή του νεώτερου ελληνισμού από τις ρίζες του. Κλειδί γι' αυτό το εγχείρημα αποτελεί πρώτα απ' όλα η υποβάθμιση της Βυζαντινής περιόδου και η πρόσληψή της ως μιας μη-ελληνικής εποχής.

Ελληνικό υπόδειγμα και εθνική ταυτότητα

Παρατηρείται συχνά η επιλεκτική αναφορά στο Βυζάντιο: συνήθως το θυμούνται είτε για να το συκοφαντήσουν είτε για να προβάλλουν πτυχές του, που σήμερα κρίνονται αρνητικά. Ενδεικτικές είναι αναφορές στο έργο των τριών Ιεραρχών την ημέρα της εορτής τους. Συχνά προβάλλονται παραθέματα κειμένων τους, που δείχνουν ότι είναι ξεπερασμένοι ή υπερσυντηρητικοί. Άλλες πτυχές του έργου τους παραμένουν στη σκιά, όπως συμβαίνει με τις θέσεις και τα επιχειρήματά τους για τις σχέσεις ιδιοκτησίας, την κοινωνική αδικία, την εκμετάλλευση. Ποιος θυμάται ότι η Ρόζα Λούξεμπουργκ καταφεύγει σε παραθέματα του Μεγάλου Βασιλείου και του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου και εκθειάζει την κριτική τους εναντίον του πλούτου και υπέρ της κοινοκτημοσύνης⁷; Είναι μήπως υπερσυντηρητική και αντιδραστική η Λούξεμπουργκ;

Αυτού του είδους η παραποιημένη γενίκευση εμφανίζεται συχνά στη μελέτη της Ιστορίας. Ωστόσο, μιλώντας για το Βυζάντιο, κατά κανόνα επιλέγονται αρνητικές πτυχές και εμφανίζονται ως αρνητικό σύνολο. Αυτή καθ' εαυτή η επιρροή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στη διαμόρφωση της Ευρώπης υποβαθμίζεται διαρκώς. «Ένας από τους πολλούς λόγους μελέτης του Βυζαντίου είναι το μοντέλο επιτυχίας που

---

7. «Οι Πατέρες της Εκκλησίας πάλεψαν επί μακρόν, με πύρινους λόγους, ενάντια στη διείσδυση της κοινωνικής ανισότητας μέσα στη χριστιανική κοινότητα, επιπλήττοντας τους πλούσιους και προτρέποντάς τους να επιστρέψουν στον κομμουνισμό [κοινοκτημοσύνη] των πρώτων Αποστόλων. Ο Άγιος Βασίλειος, τον τέταρτο αιώνα μ.Χ., κήρυξε με αυτόν τον τρόπο ενάντια στους πλούσιους: «Κακοί, πώς θα δικαιολογήσετε τον εαυτό σας ενώπιον του Ουράνιου Δικαστή; Μου λέτε: «Ποιο είναι το λάθος μας, όταν κρατάμε αυτό που μας ανήκει;» Σας ρωτώ: «Πώς πήρατε αυτό που κάνατε ως ιδιοκτησία σας; Πώς οι πλούσιοι γίνονται πλούσιοι, αν όχι με την κατοχή των πραγμάτων που ανήκουν σε όλους; Αν όλοι πήραν μόνο αυτό που μόνο είχαν ανάγκη, αφήνοντας τα υπόλοιπα στους άλλους, δεν θα υπήρχαν ούτε πλούσιοι ούτε φτωχοί». Ήταν ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος ... που κήρυξε με τον περισσότερο ζήλο στους χριστιανούς την επιστροφή στον πρώτο κομμουνισμό [κοινοκτημοσύνη] των Αποστόλων». Rosa Luxemburg, *Socialism and the Churches*, 1905. <https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1905/misc/socialism-churches.htm>. Τις θέσεις αυτές θα ζήτησε ακόμη και ο Πιερ-Ζοζέφ Προυντόν στο πολύχροτο *Qu'est-ce que la propriété?*, όπου στο ερώτημα του τίτλου ο ίδιος απαντά με την απόφαση: *Η ιδιοκτησία είναι κλοπή*. Pierre-Joseph Proudhon, *Qu'est-ce que c'est la propriété? ou recherche sur le principe du droit et du gouvernement*, Paris, 1840, σ. 13. Για τον Μαρξ, το έργο αυτό συνιστά την πρώτη, αναλυτική, ανηλεή και επιστημονική διερεύνηση του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας, βλ. Karl Marx, «The Holy Family», 1845, στο Karl Marx, *Selected Writings*, (ed.) David McLellan, Oxford University Press, Οξφόρδη 1977, σ. 132. Αργότερα, όταν ο Μαρξ ήρθε σε ρήξη με τον Προυντόν, υποστήριξε ότι η πατρότητα της σχετικής φράσης ανήκε στον Γιρονδίνιο Jacques Pierre Brissot de Warville, πβλ. Pierre-Joseph Proudhon, *The General Idea of the Revolution in the 19th Century*, Pluto Press, London 1989, (Paris 1851). «Εισαγωγή», Χxiv. Βλ. σχετικά Γιώργος Ν. Πολίτης, *Το δικαίωμα της πολιτικής ανυπακοής*, Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 2012, σσ. 90-92.

Επιστημονική Επετηρίς

παρέχει από την πλευρά της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής του σταθερότητας και της μακράς διάρκειάς του. Ελάχιστη προσοχή δίνεται και στα υπέροχα λογοτεχνικά έργα που παρήγαγε. Σαν η βυζαντινή αυτοκρατορία να διαγράφεται από την Ιστορία... Η ιστορία της Δυτικής Ευρώπης είναι ασφυκτική και στρεβλώνει την πραγματικότητα με επικίνδυνο τρόπο»⁸.

Εν τούτοις, επαναλαμβάνεται συχνά για το Βυζάντιο ότι εκεί δεν υπάρχει φιλοσοφία. Δεν υπάρχει δηλαδή βυζαντινή φιλοσοφία. Υπάρχουν απλώς ορισμένοι καλόγεροι, επίσκοποι και άγιοι της ορθόδοξης εκκλησίας. Δεν πρόκειται για «κανονικούς» φιλοσόφους. Η παρατήρηση θα είχε, ίσως, κάποιο νόημα εφ' όσον στο δυτικό κόσμο συνέβαινε κάτι διαφορετικό. Αλλά, για να αναλογιστούμε αυτό ακριβώς το ερώτημα: στη Δύση την ίδια εποχή, τι είναι οι φιλόσοφοι; Δεν είναι καλόγεροι, επίσκοποι και άγιοι; Ο Όκαμ, ο Ακυνιάτης, ο Αυγουστίνος, ο Άνσελμος, ο Φραγκίσκος τι είναι;

Το Βυζάντιο δεν είναι «μεσαίωνας», δηλαδή, εποχή χωρίς θεσμούς και πολιτισμό. Μεσαίωνα έχει η Δύση. Όχι το Βυζάντιο. Στον ελληνικό χώρο –αν υπήρξε μεσαίωνα– αυτόν αποτελούν οι σκοτεινοί αιώνες που μεσολάβησαν από την Άλωση έως τη στιγμή που ο Ύψηλάντης εκδίδει την προκήρυξη *Μάχου υπέρ Πίστεως και Πατρίδος*. *Υπέρ πίστεως, γένους και πατρίδας μάχεται* εξ αρχής και ο τρινήσιος στόλος, Ύδρας, Σπετσών και Ψαρρών. Αυτά δεν είναι ούτε ταξικά, ούτε φιλελεύθερα αιτήματα.

Το Βυζάντιο, έχει θεσμούς: έχει νοσοκομεία ήδη από τον έκτο αιώνα. Έχει ορφανοτροφεία και σημαντική κοινωνική πρόνοια. Δεν καίνε ζωντανές τις κοκκινομάλλες στις πλατείες των χωριών στο Βυζάντιο. Δεν έχουν Ιερά Εξέταση. Στο Βυζάντιο, η έννομη δουλεία καταργείται τον δωδέκατο αιώνα⁹. Πότε ακριβώς καταργείται η δουλεία στη διαφωτισμένη Δύση; Στις ΗΠΑ το 1865. Το Βέλγιο, που παρέχει τη σημερινή πρωτεύουσα της Ευρώπης, πότε ακριβώς καταργεί τη δουλεία στις αποικίες του; Μήπως στις αρχές του 20ου αιώνα;

Στις επετειακές συζητήσεις για τους σηματοφόρους των παρελάσεων

---

8. Παρά Peter Frankopan, διευθυντή του Oxford Centre for Byzantine Research, Συνέντευξη στον Απόστολο Λακασά, «Καθημερινή»: «Σαν να διαγράφεται η βυζαντινή αυτοκρατορία», 26 Ιουνίου 2019. Πβλ. Peter Frankopan, *Η πρώτη Σταυροφορία, το κάλεσμα της Ανατολής*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2019, *passim*.

9. Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο*; Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2009, σ. 250.

Ελληνικό υπόδειγμα και εθνική ταυτότητα

επαναλαμβάνεται μονότονα η γνώριμη παρερμηνεία του Ισοκράτη, κατά την οποία όσοι μετέχουν της ελληνικής παιδείας είναι Έλληνες. Στα χίλια χρόνια της αυτοκρατορίας, η γλώσσα είναι ελληνική, στα σχολεία και το Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης μελετούν Αριστοτέλη και Πλούταρχο, τα παιδιά μεγαλώνουν με την Ιλιάδα και τη Οδύσσεια. Αυτά δεν στοιχειοθετούν επαρκώς ελληνική παιδεία; Δεν παράγουν Έλληνες;

Ο Αλφρεντ Γουάιτχεντ υπήρξε κάθε άλλο παρά απολογητής της κλασικής φιλοσοφίας. Παρ' όλα αυτά, στη διάσημη παρατήρησή του, υποστήριξε ότι ο καλύτερος τρόπος, για να καταλάβουμε το σύνολο της δυτικής φιλοσοφίας, είναι να τη θεωρήσουμε σαν μια σειρά υπομνηματισμών στο περιθώριο του κειμένου του Πλάτωνα¹⁰. Ο Γουάιτχεντ δεν είναι τυχάρπαστος αρχαιολάγνος τηλεπωλητής: είναι ογκόλιθος της φιλοσοφίας και των μαθηματικών. Με τη θέση του αυτή φωτίζει τη σημασία και τη διαρκή παρουσία της αρχαιοελληνικής σκέψης στο σύνολο του δυτικού πολιτισμού. Γνωρίζουμε άραγε πως σώθηκαν αυτά τα περίφημα αρχαία κείμενα; Πώς εξηγείται ότι δεν χάθηκαν στην μακρά πορεία πολέμων και εισβολών;

Εκτός από ορισμένους ειδικούς, λίγοι γνωρίζουν σήμερα ότι τα αρχαία κείμενα μεταγράφονται σε περγαμηνές στο Βυζάντιο. Είναι ο Αρχιεπίσκοπος Καισαρείας Αρέθας, αυτός που μεταγράφει τα χειρόγραφα βάσει των οποίων εκδίδεται έκτοτε ο Πλάτων. Οι μοναχοί του Βυζαντίου είναι αυτοί που σώζουν τα κείμενα του Πλάτωνα. Δεν θα γνωρίζαμε σήμερα τα κείμενα αυτά, εάν δεν τα είχαν σώσει εκείνοι. Ας αναλογιστούμε πως θα ήταν η δυτική φιλοσοφία, ο δυτικός κόσμος και κατ' επέκταση ο κόσμος όλος, εάν ο «παπάς» στην Καισάρεια θεωρούσε τον Πλάτωνα «ειδωλολάτρη» και κατέστρεφε τα κείμενα του. Δάσκαλος του Αρέθα ήταν ο Πατριάρχης Φώτιος. Αυτός, που έδωσε το αλφάβητο στους εκχριστιανισμένους Σλάβους. Τούς έδωσε αλφάβητο, για να είναι ελεύθεροι. Αντιθέτως, οι δυτικοί, σε όσους λαούς διέδωσαν τον χριστιανισμό, επέβαλλαν πάντα ως υποχρεωτική τη λατινική γλώσσα. Για να τους ελέγχουν. Διατυπώθηκε πρόσφατα η άποψη ότι μετάδοση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας στη Δύση έγινε από τους Άραβες. Η εκδοχή αυτή καταρρίφθηκε αμέσως. Για ευνόητους λόγους, πολλοί επιμένουν ακόμη σε αυτήν. Εν τούτοις, η μετάδοση έγινε διά του Βυζαντίου¹¹.

Η ταυτότητα του νέου ελλητισμού σφυρηλατείται με την πρώτη Άλω-

10. Alfred North Whitehead, *Process and Reality*, Free Press, Νέα Υόρκη 1979, σ. 39.

11. Πβλ. Σουλβαίν Γκουγκεναίμ, *Ο Αριστοτέλης στο Μον Σεν Μισέλ, Οι ελληνικές ρίζες της χριστιανικής Ευρώπης*, Εκδόσεις Ολκός, 2009, *passim*.

Επιστημονική Επετηρίς

ση το 1204. Τα έκτροπα των Σταυροφόρων και ο πικρασμός της απώλειας δίνουν το έναυσμα για την εθνική αφύπνιση και συσπείρωση. Τότε ιδρύεται η Αυτοκρατορία της Νικαίας με σκοπό την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Γι' αυτό και ο αλυτρωτισμός είναι ταυτοτικό στοιχείο του νέου ελληνισμού. Δεν εμφανίζεται με τη Μεγάλη Ιδέα. Υπάρχει από τότε. Και ο ελληνικός λαός είναι ο μόνος λαός της βαλκανικής που δεν κατάφερε να ελευθερώσει την ιστορική του κοιτίδα.

Εξηγεί ο Αυτοκράτωρ Νικαίας Θεόδωρος Β' Λάσκαρις: «Τα έθνη είναι τοποθετημένα εχθρικός εναντίον μας. Ποιος λοιπόν θα μας βοηθήσει; Ο Πέρσης; αλλά πώς ο Πέρσης θα βοηθήσει τον Έλληνα; Μήπως ο Ιταλός; αλλά αυτός μαινεται εναντίον μας, όπως και ο Βούλγαρος. Ο Σέρβος δειλιάζει κάτω από την βία. Τί μένει λοιπόν; Μόνον οι Έλληνες μπορούν να βοηθήσουν τους Έλληνες αντλούντες δυνάμεις από τους εαυτούς τους»¹². Αν δεν είναι αυτή δήλωση ελληνικής συνείδησης, τότε τι είναι;

Ο Θεόδωρος Μετοχίτης, Πρωθυπουργός το 1315, επισημαίνει «είμαστε κοινωνοί και διάδοχοι του γένους και της γλώσσας των Ελλήνων»¹³. Ο μεγαλύτερος φιλόσοφος της ύστερης Βυζαντινής περιόδου είναι ο σπουδαίος μελετητής του Πλάτωνα, Γεώργιος Πλήθων. Γράφει ο Πλήθων στα 1416: «Είμαστε κατά το γένος Έλληνες, όπως το αποδεικνύει και η γλώσσα και η παιδεία που ξεκινάει από τους πατέρες μας. Μάλιστα δεν είναι δυνατόν να βρει κανείς άλλο αρμόζοντα χώρο για τους Έλληνες, παρά την Πελοπόννησο»¹⁴.

Αφού λοιπόν καταπέσει το επιχείρημα περί σκοταδιστικού και μη-ελληνικού Βυζαντίου, διατυπώνεται η ακόμη πιο προωθημένη θέση, ότι εάν έως τότε απέμενε κάτι από την παλιά εθνική ταυτότητα, αυτό χάθηκε οριστικά στα χρόνια της τουρκικής κατοχής. Ωστόσο, η εθνική ταυτότητα δεν είναι έγγραφο για να χαθεί. Δεν σκίζεται, δεν πέφτει από την τσέπη η εθνική ταυτότητα. Και ο χρόνος δεν κυλούσε τότε, όσο γρήγορα τρέχει στις μέρες μας.

Στα 1688, ο Τζων Λοκ, κορυφαίος εκφραστής της φιλελεύθερης φιλοσοφίας, όταν θέλει να θεμελιώσει το δικαίωμα των λαών στην αυτοδιάθεση, τους Έλληνες παίρνει ως υπόδειγμα. Γράφει συγκεκριμένα:

---

12. Θεόδωρος Β' Λάσκαρις, «Επιστολή μδ' προς Νικηφόρον Βλεμμύδην», *Festa*, 58, σσ. 79-84.

13. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Υπομνηματισμοί και σημειώσεις γνωμικαί*, 1966, [Λειψία 1821], σ. 595.

14. *Patrologia Graeca*, 160 821 B.

Ελληνικό υπόδειγμα και εθνική ταυτότητα

«Ποιος μπορεί να αμφισβητήσει το δικαίωμα των Ελλήνων Χριστιανών απογόνων των αρχαίων κατοίκων αυτής της χώρας να απαλλαγούν από τον τουρκικό ζυγό... οποτεδήποτε έχουν τη δύναμη να το κάνουν;»¹⁵. Βρισκόμαστε εκατό χρόνια πριν από τη γαλλική Επανάσταση. Εκατόν τριάντα χρόνια πριν από το ρεύμα του φιλελληνισμού και του ευρωπαϊκού εθνικισμού, που τάχα «κατασκεύασαν» το ελληνικό έθνος.

Δεκαεπτά σημαντικές εξεγέρσεις και πολλές μικρότερες ξέσπασαν από το 1457 έως το 1808. Επειδή ακριβώς υπήρχε ζωντανή ελληνική συνείδηση. Και οι Έλληνες, απόγονοι των παλιών κατοίκων αυτής της χώρας, πάλευαν να αποτινάξουν το ζυγό που τους είχε επιβληθεί διά του ξίφους. Και κάθε φορά καταπνίγονταν στο αίμα. Και κάθε φορά ξαναπροσπαθούσαν. Και όταν επιτέλους ξεσπά η νικηφόρα Επανάσταση, την οποία επιζητούσε ο Λοκ, η πρώτη περιοχή που ελευθερώνεται είναι η Πελοπόννησος. Όπως, ακριβώς, θα ανέμενε ο Πλήθων.

Μετά τη Γαλλική Επανάσταση τα επαναστατημένα έθνη της Ευρώπης υψώνουν τρίχρωμες σημαίες στο πρότυπο της γαλλικής τρικολόρ. Η Ελληνική Επανάσταση είναι πλούσια σε διαφορετικές σημαίες και λάβαρα που υψώθηκαν από διαφορετικούς αρχηγούς. Αυτό το στοιχείο δείχνει και τον πηγαίο, αυθόρμητο χαρακτήρα της εξάπλωσης της.

Όστόσο από τις πολλές δεκάδες σημαιών, ελάχιστες είναι τρίχρωμες. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει εκείνη του Ρήγα και των Ύψηλάντηδων. Όλες όμως φέρουν και χριστιανικά σύμβολα. Η σημαία του Ρήγα προβάλλει το ρόπαλο του Ηρακλή, για να δηλώσει τη δύναμη και τη σύνδεση με την αρχαιότητα. Φέρει όμως και τρεις σταυρούς. Η σημαία του Ύψηλάντη στη μια της όψη φέρει το φοίνικα και στην άλλη απεικονίζει τους αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη με το σταυρό στη μέση και την επιγραφή *Εν τούτω Νίκα*. Στρέφεται δηλαδή στις ιδρυτικές αρχές του Βυζαντίου. Είναι μάλιστα γνωστό ότι ο Αυτοκράτωρ Λέων ΣΤ' ο Σοφός στο έργο του *Τακτικά*, όριζε τη φράση *Ο Σταυρός Νικά* ως επίσημη πολεμική ιαχή του Βυζαντινού στρατού.

Ο σταυρός δεσπόζει στις σημαίες της Επανάστασης. Τα λάβαρα και οι σημαίες της δεν θυμίζουν τις τρίχρωμες ρεπουμπλικανικές σημαίες που υψώθηκαν στην Ευρώπη από το 1789 έως το 1848. Βεβαίως η πιο χαρακτηριστική είναι η γαλάζια σημαία με το λευκό σταυρό που ύψωσε ο Γιάννης Σταθάς στη Σκιάθο το φθινόπωρο του 1807. Ο ίδιος συ-

---

15. Τζων Λοκ, *Δεύτερη Πραγματεία περί κυβερνήσεως*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1990, XVI, 192.

Επιστημονική Επετηρίς

γκρότησε έναν πειρατικό στόλο από 70 πλοία και πλοίαρια. Όλα τους ήταν βαμμένα μαύρα με μαύρα πανιά και μαύρα κατάρτια. Ακόμη και τα ρούχα των μαχητών ήταν μαύρα. Αυτός ο απειλητικός στόλος πήρε τ' όνομα «μαύρα καράβια». Κρυβόταν στο λιμάνι της Σκιάθου κι από εκεί οργάνωνε καταδρομικές πειρατικές επιθέσεις εναντίον των Τούρκων. Από την Εύβοια ως τη Μικρασία, τα Δαρδανέλια και την Κασσάνδρα στη Χαλκιδική. Η εικόνα των κατάμαυρων πειρατικών με τη γαλάζια σημαία που κυριαρχούν στο βόρειο Αιγαίο, έδωσε αφορμή για δημοτικό τραγούδι: «Μαύρο καράβι έπλεε στα μέρη της Κασσάνδρας/Μαύρα πανιά το σκέπαζαν και τ' ουρανού παντιέρα»¹⁶. Αυτή η παντιέρα τ' ουρανού έγινε η πρώτη επίσημη σημαία του Ελληνικού κράτους.

Ένας μεγάλος στοχαστής υποστήριζε κάποτε ότι δεν μπορείς να είσαι ταυτόχρονα και με τον Περικλή και με τον Βυζαντινό Αυτοκράτορα. Επειδή οι διαφορές των μεταξύ τους κόσμων είναι αγεφύρωτες. Εν τούτοις, ο ισχυρισμός καταρρέει με την επίκληση του τελευταίου από τους Αυτοκράτορες. Την άνοιξη του 1453 ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος και η Πόλη του είναι περικυκλωμένοι από τις ορδές του Μωάμεθ. Αυτός προσφέρει στον Αυτοκράτορα, σωτηρία, πλούτη και την υπόσχεση να μη πειράξει το λαό, αρκεί ο Παλαιολόγος να εγκαταλείψει την Πόλη με την οικογένειά του. Ασφαλής και πλούσιος. Και ο Παλαιολόγος αρνείται. Και στις 29 Μαΐου πέφτει μαχόμενος στα τείχη. *Κοντά στου Ρωμανού την Πύλη.*

Στην παγκόσμια ιστορία δεν υπάρχει ηγέτης ανάλογου βεληνεκούς που να επέλεξε να σκοτωθεί υπερασπιζόμενος την πρωτεύουσά του, ενώ μπορούσε να σωθεί. Στα νεώτερα ελληνικά χρόνια, Βασιλείς, Πρωθυπουργοί, Γενικοί Γραμματείς, είθισται να φεύγουν νύχτα για το Κάιρο, το Παρίσι ή τη Μόσχα, πολύ πριν ανοίξουν οι Κερκόπορτες και μπουν στην πόλη οι εχθροί...

Ο περήφανος τρόπος, που ο Παλαιολόγος δεν συνθηκολογεί αλλά δίνει τη ζωή του, κρατά ζωντανή την εθνική συνείδηση στους σκλαβωμένους αιώνες που ακολουθούν: Όταν, το 1822, ο Ναύαρχος Χάμιλτον προτρέπει τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη να ζητήσει συμβιβασμό από τους Τούρκους, το βλέμμα του Κολοκοτρώνη συναντά το βλέμμα του Αυτοκράτορα. Και ο Γέρος απαντά με τούτες τις λέξεις: «...αυτό δεν γίνεται ποτέ. Ελευθερία ή θάνατος. Εμείς, Καπετάν Άμιλτον, ποτέ συμβιβασμόν

---

16. Αθανάσιος Χριστόπουλος, *Ανθολογία*, Εκδόσεις Ν. Αγγελίδης, Αθήναι 1865, σ. 50.

Ελληνικό υπόδειγμα και εθνική ταυτότητα

δεν εκάμαμεν με τους Τούρκους. Άλλους έκοψε, άλλους σκλάβωσε με το σπαθί και άλλοι, καθώς εμείς, εζούσαμεν ελεύθεροι από γεννεά εις γεννεά. Ο βασιλεύς μας εσκοτώθη, καμμία συνθήκη δεν έκαμε»¹⁷.

Αλλά δεν είναι μόνον η θυσία του. Είναι ακόμη περισσότερο ο απαράμιλλος τρόπος με τον οποίο ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος εξηγεί τη στάση του. Γράφει στην απαντητική επιστολή προς τον Μωάμεθ στις τελευταίες ημέρες της χιλιόχρονης Αυτοκρατορίας: «*Το δε την Πόλιν σοι δούναι ούτε εμόν εστίν ουτ' άλλων των κατοικούντων εν ταύτη. Κοινή γαρ γνώμη πάντες αυτοπροαιρέτως αποθανούμεν και ου φεισόμεθα την ζωήν ημών*».

Η αίγλη του Αυτοκράτορα, ακόμη και σε εκείνους τους ζοφερούς καιρούς είναι ανυπολόγιστη. Δεν υπάρχει σήμερα τίποτα που να μπορεί να τη θυμίσει: ο Πρόεδρος των Η.Π.Α., ο Ρώσος Πρόεδρος, ο ηγέτης της Κίνας, οι επί κεφαλής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όλοι μαζί, δεν πλησιάζουν την αίγλη του Βυζαντινού Αυτοκράτορα. Εκείνος λοιπόν – *Αυτοκράτωρ!* – μιλά για την πόλη, και δεν λέει η πόλη μου, η Αυτοκρατορία μου. Δεν μιλά σε πρώτο ενικό. Μιλά σε πρώτο πληθυντικό: *Κοινή γαρ γνώμη πάντες!*

Αυτός είναι ο κατ' εξοχήν ελληνικός τρόπος σκέψης: εκφράζει διαχρονικά το ελληνικό υπόδειγμα. Ανακαλεί το επίγραμμα πάνω στον τάφο των Τριακοσίων, *ότι τήδε κείμεθα τοις κείνων ρήμασι πειθόμενοι*. Ανακαλεί τον Επιτάφιο, *το εύδαιμον, το ελεύθερον, το δ' ελεύθερον το εύψυχον*. Γράφτηκε στην πόλη των Κωνσταντίνων από τον Παλαιολόγο. Θα μπορούσε να έχει γραφτεί στις Θερμοπύλες από τον Λεωνίδα. Θα μπορούσε να έχει γραφτεί στην Αθήνα από τον Περικλή. Γράφτηκε τότε, εκεί. Θα μπορούσε να γραφτεί και σήμερα, τώρα, εδώ. Και επιβεβαιώνει με τη λάμψη της τη διανοητική συνέχεια του ελληνισμού.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η επετειακή χρονιά που διανύουμε κατακλύζεται από αφηγήσεις, πληροφορίες και «νέα» δεδομένα για την Επανάσταση του 1821. Σε αυτό το κλίμα αγωνιώδους αναζήτησης στοιχείων που εξυπηρετούν συγκεκριμένες ιδεολογικές θεωρήσεις, η συνέχεια του ελληνισμού και το ιστορι-

---

17. Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Δήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770-1836*. Αθήναι, 1846, σ. 190.

Επιστημονική Επετηρίς

κό βάθος της ελληνικής εθνικής ταυτότητας αμφισβητούνται. Απαραίτητη προϋπόθεση, για την επιτυχία του εγχειρήματος είναι η αποκοπή του νεώτερου ελληνισμού από τις ρίζες του. Αντίθετα με αυτά, η παρούσα ανακοίνωση επιδιώκει να φωτίσει τη συνέχεια του ελληνικού υποδείγματος. Διερευνά τα κριτήρια της μαρξογενούς και φιλελεύθερης θεώρησης και την υποτιθέμενη αντικειμενικότητα της δημοφιλούς δυτικής προσέγγισης. Αξιοποιεί μαρτυρίες της κρίσιμης περιόδου από την πρώτη άλωση έως την Επανάσταση, οι οποίες αναδεικνύουν τη διανοητική συνέχεια του ελληνισμού.

ABSTRACT

Greek Paradigm and national identity 200 years after the Revolution

The current anniversary year is full of narratives, information and “new” data regarding the 1821 Revolution. An agonizing quest for data supporting particular ideological beliefs is being spread, in order to dispute the continuity of hellenism and the historical depth of hellenic identity. Cutting-of modern hellenism from its historical roots is a necessary condition for this revisionist approach. Contrary to that, this paper aims to light up the continuity of the hellenic paradigm. In order to achieve this scope, it critically addresses marxist and liberal criteria as well as the assumptive objectivity of the popular pro-western European approach. Moreover, it utilises evidences from the crucial period between 1204 and the 1821 Revolution, that help to clarify the intellectual continuity of hellenism.

ΔΩΡΑ ΜΕΝΤΗ

ΕΔΙΠ, Τμήμα Φιλολογίας

ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΩΔΗΣ

Πρότυπο Γενικό Λύκειο

Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης

«ΣΤΟΝ ΒΩΜΟ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ»
ΑΠΟ ΤΟΝ ΡΗΓΑ ΦΕΡΑΙΟ ΕΩΣ ΤΟΝ ΙΩΑΝΝΗ
ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ
ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ
ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥΣ
(ΑΠΟ ΤΟΝ 19^ο ΩΣ ΤΟΝ 21^ο ΑΙΩΝΑ)
ΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΤΗΣ ΤΡΙΤΟΒΑΘΜΙΑΣ
ΜΕ ΤΗ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Η Επανάσταση του 1821 υπήρξε μια σειρά πολεμικών, πολιτικών και κοινωνικών γεγονότων πολύ μεγάλης σημασίας, όχι μόνο για τους Έλληνες αλλά και για ολόκληρη την Ευρώπη. Παίρνοντας τη σκυτάλη από τα εθνικά και συνταγματικά κινήματα της Ισπανίας και της Ιταλίας, ο αγώνας των Ελλήνων για «πολιτική ύπαρξη και ανεξαρτησία» κρατούσε ζωντανά τα μεγάλα προτάγματα του Διαφωτισμού, της Αμερικανικής και της Γαλλικής Επανάστασης, σε μια εποχή που αυτά έμοιαζαν να σβήνουν στην Ευρώπη της Ιεράς Συμμαχίας. Σε αυτό το πλαίσιο η ελληνική επανάσταση έγινε παγκοσμίως γνωστή και δημιούργησε ένα ισχυρό φιλελληνικό ρεύμα. Καθώς κλονίζονταν τα θεμέλια του απολυταρχισμού και της αποικιοκρατίας, τα ανθρώπινα δικαιώματα και η εθνική αυτοδιάθεση αποτέλεσαν τις βασικές διεκδικήσεις της εποχής.

Ο Ρήγας είχε διακηρύξει την ανάγκη μιας Ομοσπονδίας Βαλκανικών Κρατών, βασισμένης στο αξιακό σύστημα της Ισονομίας, της Ισοπολιτείας και της Οικουμενικότητας. Οραματίστηκε τη συνεργασία των υπόδουλων βαλκανικών λαών για την απελευθέρωσή τους από τον οθωμανικό ζυγό και τη δημιουργία ενός ευνομούμενου κράτους, όπου θα κυριαρχούσε η ελληνική γλώσσα και παιδεία. Με το Σύνταγμά του, θεωρείται ο πρόδρομος των υπερασπιστών των ανθρωπίνων δι-

Επιστημονική Επετηρίς

καιωμάτων, ανεξάρτητα από θρησκευτικά, φυλετικά, πολιτισμικά και γλωσσικά χαρακτηριστικά, καθώς ορίζει την ισότητα, την ελευθερία, την προσωπική ασφάλεια και την ιδιοκτησία ως προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του ανθρώπου.

Πρωτεργάτης των επαναστατικών ιδεών και από τους πρώτους πεσόντες στο «βωμό της Πατρίδος», σύμφωνα με τον τίτλο που δανειζόμαστε από την ομώνυμη ωδή (1826) του Ανδρέα Κάλβου, ο Ρήγας επιλέχθηκε ως ο θεμέλιος λίθος για τη συνεργασία μας. Η δημιουργία των Λογοτεχνικών Ανθολογιών εκ μέρους της Δώρα Μέντη και η εκπαιδευτική χρήση του υλικού από τον Γιώργο Θώδη, θα ήταν η προσωπική μας συμβολή στον εορτασμό των 200 χρόνων από την επανάσταση. Η δράση, με αντικείμενο «Ποίηση και ιστορία: μορφές του '21», σχεδιάστηκε και απευθύνθηκε στους μαθητές της Β Τάξης του Πρότυπου Γενικού Λυκείου Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης. Ξεκίνησε το σχολικό έτος 2019-2020 και ολοκληρώνεται την τρέχουσα σχολική χρονιά 2020-2021. Τη δεύτερη σχολική χρονιά ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας επιλέχθηκε για πολλούς λόγους σαν επιστέγασμα της συνεργασίας μας.

Το συνολικό έργο του Καποδίστρια προάσπισε, κατά το δυνατόν, τις θεμελιώδεις αρχές του φιλελευθερισμού που δύσκολα εκφραζόταν στην πολιτική σκηνή της εποχής του. Στη συνέχεια ο ρόλος του ως Κυβερνήτη της Ελλάδας ήταν πρωταρχικός τόσο για τη δημιουργία του νεοσύστατου κράτους όσο και για το βαθύτερο νόημα της θυσίας του στο «βωμό της Πατρίδος». Προχώρησε με τόλμη στην οργάνωση της δημόσιας διοίκησης, ανασύστησε την οικονομία και την εκπαίδευση, ανασύνταξε τον στρατό, τη δικαιοσύνη, την υγεία, τη γεωργία, έδωσε διπλωματικές μάχες για την επέκταση της ελληνικής επικράτειας. Τα δύο τελευταία χρόνια, με αφορμή την εθνική μας επέτειο, ο Καποδίστριας κυριαρχεί στο λογοτεχνικό προσκήνιο της πεζογραφίας μας, αποτυπώνοντας τη ζωή και το έργο του σε όλες τις φάσεις του κοινωνικού και του πολιτικού του βίου. Τα σύγχρονα αυτά λογοτεχνικά έργα δεν μας απασχόλησαν. Ο συνολικός σχεδιασμός και η εκπαιδευτική δράση είχε αποκλειστικά ιστορικό περιεχόμενο: πώς αποτυπώθηκε η μορφή του Κυβερνήτη στα ποιήματα των συγχρόνων και των μεταγενεστέρων του, από τον 19^ο ως τον 21^ο αιώνα.

Η διετής αυτή συνεργασία μας αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του μαθήματος «Μέθοδοι προσέγγισης στη διδασκαλία της νεοελληνικής λογοτεχνίας» που διδάσκεται στον Τομέα Νεοελληνικής Φιλολογίας από την Ε.ΔΙ.Π. Δώρα Μέντη, η οποία έχει εργαστεί 25 χρόνια στη δευτεροβάθ-

«Στον βωμό της πατρίδος»

μια εκπαίδευση, διατηρεί στενούς δεσμούς με τα σχολεία και ειδικότερα με την Ευαγγελική Σχολή, όπου έχει υπηρετήσει 15 συναπτά έτη στο Γυμνάσιο. Η εκπαιδευτική δράση έχει αρκετά υψηλές απαιτήσεις κριτικού ελέγχου και ιδεολογικού προβληματισμού απέναντι στα ιστορικά γεγονότα και τα πρόσωπα, απευθύνθηκε αποκλειστικά στο Λύκειο όπου υπηρετεί ο Γιώργος Θώδης και εφαρμόστηκε διαδοχικά στο μάθημα της Νεώτερης Ιστορίας της Β Λυκείου. Αμφότερα τα μέρη, διδάσκοντες και διδασκόμενοι, έχουν στενούς δεσμούς με το εκπαιδευτικό περιβάλλον της Ευαγγελικής Σχολής, η εγγύτητα αυτή διευκόλυνε σημαντικά την επικοινωνία και ευόδωσε τη συνεργασία.

Τόσο η αρχική ιδέα όσο και το συνολικό μας εγχείρημα γεννήθηκαν μέσα από μια ουσιαστική ανάγκη να ερευνήσουμε βαθύτερα το παρελθόν, να εξετάσουμε διάφορες, σε μεγάλο βαθμό ανεξερεύνητες, πηγές, να δούμε κριτικά τις προσεγγίσεις, να ελέγξουμε τον βαθμό της μυθοπλασίας ή της μυθοποίησης που δημιουργεί η λογοτεχνία, να συνειδητοποιήσουμε ποια εικόνα επικράτησε και τι πιστεύουμε σήμερα. Η επιλογή της μορφής και της μεθόδου διδασκαλίας σχετίστηκε εξ αρχής με τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των μαθητών, καθώς και με τις ιδιαιτερότητες του συγκεκριμένου θέματος. Με αυτόν τον τρόπο το υλικό κάθε Ποιητικού Ανθολογίου έδωσε τη δυνατότητα στους μαθητές και στον διδάσκοντα να εξετάζουν πολύπλευρα μέσα από λογοτεχνικές, ιστορικές, λαογραφικές και γλωσσικές «διαδρομές» το ιστορικό φαινόμενο. Οι μαθητές, με ομαδοσυνεργατική διδασκαλία και αξιοποίηση των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας, κλήθηκαν να προσεγγίσουν τα επιλεγμένα κείμενα. Μέσα από τη συγκριτική μελέτη των κειμένων εξέτασαν πώς διαμορφώθηκε στο πέρασμα του χρόνου, στην Ελλάδα αλλά και παγκοσμίως, η αντίληψη σχετικά με τη σημασία, τον χαρακτήρα και τους πρωταγωνιστές της Επανάστασης του 1821, και συνέδεσαν την τελική κρίση τους με το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της λογοτεχνικής συγγραφής. Η συγκυρία, φυσικά, με την εξ αποστάσεως εκπαίδευση δεν ήταν η κατάλληλη. Το εγχείρημα όμως, παρά τις δυσκολίες, σε γενικές γραμμές υλοποιήθηκε και έδωσε επαρκείς καρπούς.

Συγκεκριμένα, κατά το σχολικό έτος 2019-2020 δουλέψαμε δια ζώσης (με εξαίρεση την άνοιξη του 2020, που είχαμε αποκλειστικά διαδικτυακή επικοινωνία) με 27 μαθητές του Β1. Η δράση είχε κεντρικό πρόσωπο τον Ρήγα Φεραίο. Η διδασκαλία έγινε από τον φιλόλογο της δευτεροβάθμιας, κατά τη διάρκεια των διδακτικών ωρών του μαθήματος της Ιστορίας. Προεκτάσεις του μαθήματος, με έμφαση στη Λογοτεχνία, έγιναν εξ αποστά-

Επιστημονική Επετηρίς

σεως από τη φιλόλογο της τριτοβάθμιας, κατά κύριο λόγο με την ομάδα των συμμετεχόντων μαθητών. Κατά το σχολικό έτος 2020-2021 δουλεύουμε κατά βάση διαδικτυακά με 27 μαθητές του Β3. Η δράση έχει κεντρικό πρόσωπο τον Ιωάννη Καποδίστρια. Η αξιοποίηση του υλικού έγινε από τον φιλόλογο της δευτεροβάθμιας, κατά τη διάρκεια των διδακτικών ωρών του μαθήματος της Ιστορίας, και, ιδιαίτερα, το δεύτερο τετράμηνο. Προεκτάσεις του μαθήματος, με έμφαση στην ποιητική απεικόνιση του Κυβερνήτη από τους συγχρόνους του ως τους σημερινούς ποιητές του 21^{ου} αιώνα, έγιναν εξ αποστάσεως από τη φιλόλογο της τριτοβάθμιας στο πλαίσιο ειδικού αφιερώματος που οργανώθηκε στις 22 Μαρτίου 2021 στο τμήμα Β3 για τον συμβολικό εορτασμό της φετινής επετείου.

Οι μαθητές μελέτησαν τα προτεινόμενα κείμενα με βάση το χώρο, το χρόνο, την ιδεολογία της εποχής του συγγραφέα ή του αφηγητή και συνέχρισαν τον διαχρονικό χαρακτήρα των ποιημάτων που γράφτηκαν για τον Ρήγα και για τον Καποδίστρια, εντοπίζοντας ομοιότητες και διαφορές στο χειρισμό του θέματος και στην αναγνώριση του έργου τους. Προσπάθησαν να ανιχνεύσουν κοινωνικά στερεότυπα σε κάθε είδους κείμενο αλλά και να ελέγξουν αν το λογοτεχνικό κείμενο τα αναπαράγει ή τα αποτρέπει και συνέδεσαν τις παραπάνω παρατηρήσεις τους με έργα άλλων τεχνών και με την ευρύτερη εμπειρία τους. Ταυτόχρονα απόλαυσαν τα λογοτεχνικά κείμενα, αναγνώρισαν τα διάφορα ποιητικά είδη, προσπάθησαν να ερμηνεύσουν τη στάση των λογοτεχνών και άσκησαν κριτική στο περιεχόμενό τους. Με τις διεργασίες αυτές ανέπτυξαν λειτουργίες ενσυναίσθησης, τοποθετώντας τον εαυτό τους στη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή και αναπτύσσοντας έτσι ιστορική κρίση.

Στα παραδοτέα συγκαταλέγονται:

1. Διδακτικό υλικό εκπαιδευτικών ανά διδακτική ενότητα. Ανθολόγιο λογοτεχνικών κειμένων
2. Υλικό αξιολόγησης ανά διδακτική ενότητα
3. Εργασίες συμμετεχόντων ανά διδακτική ενότητα
4. Φόρμες αξιολόγησης προγράμματος από τους συμμετέχοντες
5. Δημιουργία σχετικής ιστοσελίδας, στην οποία αναρτώνται όλες οι εργασίες των μαθητών: <https://1821epanastasi.webnode.gr/>

Η συνολική εργασία θα παρουσιαστεί ολοκληρωμένη τον Οκτώβριο 2021 σε φοιτητές του 7^{ου} Εξαμήνου του Τομέα Νεοελληνικής Φιλολογίας, στο πλαίσιο του μαθήματος που διδάσκει η Δώρα Μέντη, και θα γίνει αντικείμενο συζήτησης και σχολιασμού ως προς τη στοχοθεσία και την, επιτυχή ή μη, διενέργειά της.

«Στον βωμό της πατρίδος»

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η δράση «Στον βωμό της Πατρίδος...» Από τον Ρήγα Φεραίο έως τον Ιωάννη Καποδίστρια, αναπτύχθηκε με τη συνεργασία του Τομέα Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και του Πρότυπου Γενικού Λυκείου Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης. Οι μαθητές μελέτησαν τα προτεινόμενα κείμενα με βάση το χώρο, το χρόνο, την ιδεολογία της εποχής του συγγραφέα ή του αφηγητή και συνέκριναν κείμενα της νεοελληνικής και της παγκόσμιας λογοτεχνίας που αναφέρονται στον Ρήγα και στον Καποδίστρια, εντοπίζοντας ομοιότητες και διαφορές στο χειρισμό του θέματος και στο πρόταγμα της ηρωοποίησης. Με τις διεργασίες αυτές ανέπτυξαν λειτουργίες ενσυναίσθησης, τοποθετώντας τον εαυτό τους στη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή και αναπτύσσοντας έτσι ιστορική κρίση.

ABSTRACT

«In the shrine of the Country».

From Rigas Feraios to Ioannis Kapodistrias

In the action 'In the shrine of the Country...' From Rigas Feraios to Ioannis Kapodistrias, cooperation was developed between the Department of Greek Philology of the University of Athens and the Model General Lyceum of Smyrni.

The students studied the suggested texts on the basis of space, time, ideology of the time of the writer or narrator, and they compared texts of the greek and world literature which refer to Rigas and Kapodistrias. They detected similarities and differences in handling the topic and in contending heroization. Through these processes they developed empathy by placing themselves in the specific historical moment and thus building up historical judgement.

MARIA SIDIROPOULOU (Ed.)

Professor

Department of English

Language and Literature

SHAPING THE REVOLUTION THROUGH KOLOKOTRONIS' *MEMOIRS*

EDITOR'S PREFACE

The unit is an outcome of a postgraduate course entitled *Translation and Intercultural Communication*, of the MA programme 'English Language, Linguistics and Translation', Department of English Language and Literature, fall 2019, designed to commemorate the 1821 Greek revolution on its bicentennial celebration (2021). In translating Kolokotronis' *Memoirs*¹, postgraduates had an opportunity to zoom in on values of the subjugated Greek society, on aspects of the revolution and to come up with contributions to a postgraduate Symposium entitled *Shaping Revolution through Kolokotronis' Memoirs* which was set on March 23, 2020. The symposium was postponed because of the pandemic, at a time when everything was neatly organized, with Dr. Maria Efthymiou, Prof. of History, NKUA, having kindly accepted to give the keynote speech.

This unit comprises concise edited versions of the contributions to the Symposium, which take a linguist's analytic perspective to the text of the *Memoirs*. The papers are in English because this was the language of the MA Programme. Part A comprises four papers presenting a snapshot of prevailing societal values in the context of the Greek revolution 1821. Part B comprises another four papers oriented towards the theme of the revolution. The contents of the unit are summarized below:

PART A.

PORTRAYING SOCIETAL VALUES – 1. A nation in the making:
Greece in the 1820s, LEMONIA TSAVDARIDOU & PETROULA TSOLI, 2.

---

1. Τερτσέτης, Γ. *Διήγησις συμβάντων τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς, ἀπὸ τὰ 1770 ἕως τὰ 1846*; Ὑπαγέρουσε Θεόδωρος Κωνσταντῖνος Κολοκοτρώνης, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείας, Ἀθήνησιν 1846.

Επιστημονική Επετηρίς

Perceiving education and progress in a collectivistic social context, Konstantinos Daskalakis & Chara Vlachaki. 3. Shaping the Great Powers, Georgia Valasidou & Aristeia-Maria Metaxa, 4. Spatio-temporal landscapes in subjugated Greece, Despoina Dimaki & Athanasia Katsa.

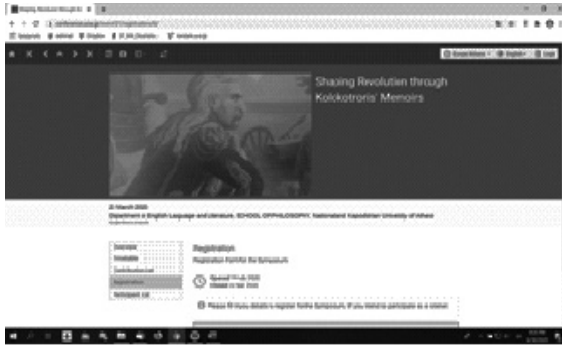
PART B. SHAPING THE REVOLUTION – 5. Perceiving betrayal, Georgia Psychogyiou & Marianna Tritou, 6. Death and dying in the revolution, Eleni Sitou & Ioanna Asanakidi, 7. The personality of the leader, Efi Pouliasi & Marianna Papageorgopoulou, 8. Metaphors of war and rebel fighting in 1821, Aikaterini-Sofia Panoutsou & Fioralbo Permeti.

The idea of a symposium emerged from the team of postgraduates – which I was glad to pursue, for witnessing their growing theoretical impetus and creative thinking. LEMONIA TSAVDARIDOU and PETROULA TSOLI highlight cultural values prevalent in the subjugated Greek society which are reflected in the narration of the General Theodoros Kolokotronis. The study uses a model of cultural values to identify a set of values which permeated the newly born Greek state. Konstantinos Daskalakis and Chara Vlachaki tackle the revolutionary leaders' perception of education and progress in the collectivistic context of the time. Georgia Valasidou and Aristeia-Maria Metaxa focus on power relations, namely, on how the *Memoirs* shape the relation of the Greek leaders with the Great Powers. They suggest that despite power imbalance, the relation with the Great Powers was one of cooperation. Despoina Dimaki and Athanasia Katsa analyze perception of time and space in the context of the revolution, identifying instances where the two notions merge. Georgia Psychogyiou and Marianna Tritou tackle the notion of betrayal. They use a model which accounts for the notion of trust, which they reverse to cater for the notion of betrayal. The authors identify which types of trust-violation the leader dealt with the most, in the narration and why. Eleni Sitou and Ioanna Asanakidi focus on the concept of death, namely, how death and dying is referred to and perceived, in the *Memoirs*. They highlight extracts where death and dying is perceived as a normal course of life. Efi Pouliasi and Marianna Papageorgopoulou highlight leadership qualities which they can attribute to the leader through the narration, and tackle aggression instances by identifying «conventionalized impoliteness formulae in the fighters» everyday communication. Aikater-

Sharing the revolution

ini-Sofia Panoutsou and Fioralbo Permeti examine conceptualizations of war and rebel fighting in the language of the Memoirs to reveal conventional and novel metaphors the leader perceived war and fighting by.

Snapshot of the postgraduate symposium homepage entitled 'Shaping Revolution through Kolokotronis' Memoirs' March 23, 2020, postponed because of the pandemic. <https://conferences.uoa.gr/event/21/>

PART A

LEMONIA TSAVDARIDOU and PETROULA TSOLI

A NATION IN THE MAKING: GREECE IN THE 1820s

The concept of national identity and its constituents have received a great deal of attention by experts in various disciplines. Wodak et al.² suggest that the notion of national identity reveals attitudes and perceptions of social conduct, which are similar among those belonging to the same group. However, a non-essentialist concept of identities³ does not consider them to be uniform and indicates that, lately, identities have actually become more «fragmented and fractured»⁴ and that they are prone to continuous change, due to the different conditions prevailing in historical

---

2. Wodak, R., de Cillia, R., Reisigl, M., and Liebhart, K., *The Discursive Construction of National Identity*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2009.

3. Hall, S. and Du Gay, P. (Eds), *Questions of Cultural Identity*, Sage, London 1996.

4. Hall, S. and Du Gay, P., *op.cit.*, p. 4.

contexts. The study intends to trace ‘fragmented’ values which shaped the identity of the emerging Greek state. Identities can become evident through discourse, so the study attempts a close look at the *Memoirs*. Two questions seem to arise: What are the cultural values shaping the upcoming state? How are those values manifested through discourse? The study uses a theoretical framework for categorizing cultural values, describes the research methodology, presents and discusses the data as to the cultural values they convey, in an attempt to trace cultural dimensions that govern the emerging Greek state.

Identity relates to time and space, it is not given by birth, but constructed within the social and historical context, and often through discourse. National identity has also been tackled, alongside a collective cultural identity strengthened by collective memory⁵, with a sense of belonging, inspiring loyalty and unity⁶. Smith⁷ distinguished between liberation nationalism and state nationalism, with *liberation nationalism* preceding the founding of the nation-state, which could be the case of (pre)-revolutionary Greece. National identity has also been defined as the result of a negotiation between the national consciousness and the perception of the nation by other nations⁸. Post-structuralist approaches view language as an agent which creates experiences and identities rather than simply reflecting them⁹.

The theoretical framework underpinning this study is proposed by Schwartz (2012) and concerns basic human values. There are ten basic values which can interact with one another. They appear in a circle, which reveals the motivation behind each one of them. The representation of the values as proposed by Schwartz is shown in Figure 1:

---

5. Renan, E., *Qu'est-ce qu'une nation?*, Presses-Pocket, Paris 1992.

6. Anderson, B., *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London 2006.

7. Smith, A. D., *Myths and Memories of the Nation*, Oxford University Press, Oxford 1999.

8. Rusciano, F. L., and Fiske-Rusciano, R., *World Opinion and the Emerging International Order*, Praeger Publishers, Westport, Connecticut 1998.

9. Benwell, B. and Stokoe, E., *Discourse and Identity*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2006.

Sharing the revolution

Figure 1. Schwartz' values

There are four categories in Schwartz's theory, namely 'Openness to Change', 'Self-Transcendence', 'Conservation' and 'Self-Enhancement', each assuming a number of values.

Openness to Change	Self-Transcendence	Conservation	Self-Enhancement
<i>Hedonism</i>	<i>Universalism</i>	<i>Tradition</i>	<i>Power</i>
<i>Stimulation</i>	<i>Benevolence</i>	<i>Conformity</i>	<i>Achievement</i>
<i>Self-Direction</i>		<i>Security</i>	<i>Hedonism</i>

'Openness to Change' includes the values of Hedonism, Stimulation and Self-Direction. *Hedonism* is connected with the organismic needs people have and the enjoyment they derive from satisfying them. *Stimulation* refers to people's natural need for various stimuli to exist in their lives so as to keep them active in the best possible and most constructive way. *Self-Direction* concerns people's instinctive need to be independent and autonomous and have control over their choices and interests. 'Self-Transcendence' includes the values of Universalism and Benevolence. *Universalism* focuses on the need for survival of individuals or groups. It revolves around the fact that people realize at some point that their only option is to rely on others as well, who do not belong in their primary group, despite their differences, and protect the natural environment in order to be able to survive. *Benevolence* refers to the organismic need for

affiliation and proves a requirement for conflict-free in-group relations¹⁰. It promotes cooperation and smooth group functioning that are two focal points in forming a unity. Benevolence is characterized by genuine concern for the well-being of others and differs from Universalism in that it exhibits a more in-group focus. 'Conservation' includes the values of Tradition, Conformity and Security. *Tradition* refers to devotion towards those aspects of life which are defined as common to all people by a nation's culture or religion. Therefore, it includes shared customs, beliefs, behavioural norms as well as a shared religion. Tradition is connected to subservience to more abstract objects, such as the ones that have just been mentioned. *Conformity* assumes conforming to behavioural norms set by the society, so that conflicts can be avoided and the smooth function of the society can be preserved. In contrast to Tradition, the value of Conformity mostly refers to subservience to people. *Security* concerns the basic needs of individuals (e.g. clean) and groups (e.g. national security) and promotes the ideas of safety and harmony of oneself and of the bonds existing among people. 'Self-Enhancement' includes the values of Power, Achievement and Hedonism. *Power* refers to a person's status in society and their prestige as well as to superiority over others. *Achievement* concerns personal success deriving from one's competence when handling situations based on dominant cultural norms. Even though values may apply to cultures internationally, there seem to be differences in the degree of importance attached to each value by each individual or group. The present study aims to highlight values which have informed the nation that Greeks were striving to create.

The study collected extracts from the *Memoirs* which conveyed values of the Schwartz model, as manifested in the revolutionary context. The extract below indicates sample values that shaped the subjugated Greek identity at the time.

---

10. Kluckhohn, C., «Values and value-orientations in the Theory of Action: An Exploration in Definition and Classification», in Parsons, T. and Shils, E. (Eds.), *Toward a General Theory of Action*, Harvard University Press, Cambridge MA 1951, pp. 388-433.

Sharing the revolution

Τοὺς εἶπα: Νὰ πᾶτε πίσω νὰ τοὺς εἰπήτε στοματικῶς, καὶ τὸ κάμνω καὶ διαγράφου: ὅτι νὰ κινήθωιν ὅσοι βαστοῦν ἄρματα καὶ πιστεύουιν Χριστὸ καὶ ἀγαποῦν τὴν Πατρίδα: Κρήτες, Αἰβαλιῶτες, ὅ,τι εἶδος στρατεύματα καὶ ἂν ἦτον, καὶ ἄς ἐλθοῦν νὰ ἀπαντήσωμεν καὶ αὐτὸν τὸν μεγάλον κίνδυνον, καὶ ἐγὼ γίνομαι μικρότερος ἀπὸ ὅλους. Νὰ μοῦ στείλουν καὶ πολεμοφόδια καὶ διὰ ζωοτροφίαις θὰ κάμω ὅ,τι ἠμπορέσω· μὲ νερὸ καὶ μὲ τὰ λείψανα τῶν προβάτων εἰμποροῦμεν νὰ περάσωμεν» [200-201]

The extract manifests instances of solidarity (*νὰ κινήθωιν...ἄς ἐλθοῦν νὰ ἀπαντήσωμεν*), loyalty (*ἀγαποῦν τὴν Πατρίδα*) and religion (*πιστεύουιν Χριστὸ*). Solidarity, Loyalty and Religion are concepts which fall under the category of Tradition and Benevolence, in Schwartz's theory.

The social solidarity within Greek society may relate to the value of Benevolence. Table 1 shows manifestations of it. Inclusiveness as regards the participation to the struggle gave people of different socio-economic background the opportunity to collaborate. Collaboration of the bodies and their representatives was the key to success, in example 2. Concerted action was highlighted in example 3. The value of amity is foregrounded in example 4, which highlights togetherness. Social solidarity is evident in Kolokotronis' selfless attitude (example 5). Social needs are top priorities and individuality follows, sacrificing the self to provide for the community. The collective spirit is manifested in the food which villagers brought to the rebels: freshly baked bread and cattle. Finally, in example 7, Tertsetis shows the collective suffering of Greeks, as spectators of their own tragedy, unable to change the course of events.

Table 1. Social Solidarity: Examples 1-7

1. ἡ φιλικὴ ἑταιρεία ἡ ὁποία ἐχρησίμευσε ὡς μία σύνοδος οἰκουμενικὴ τῆς Ἑλλάδος, πλησίον εἰς τὸν ἱερέα ἦτον ὁ λαϊκός, καθήμενοι εἰς ἓνα σκαμνὶ πατριάρχης καὶ τζοπάνης, ναύτης καὶ γραμματισμένος, ἰατροὶ καὶ ἄρρωστοι, κλεφτο-καπητανεῖοι, προσεστοὶ καὶ ἔμποροι, ἡ σύνοδος ἐργάζετο ἄκοπα ἄγιο τὸ χῶμα ἐκείνων ποῦ τὴν ἐφεύρηκαν: ἔπεσε εἰς τὰ 4 δάχτυλα ὡς μία βροχή, καταπανητισμός, ἡ ἐπιθυμία τῆς ἐλευθερίας μας. [λ']

Επιστημονική Επετηρίς

2. Ἐρχόμενοι εἰς τὸ Ναύπλιον ὠρκοθήκαμεν τὸ Βουλευτικόν, τὸ Ἐκτελεστικὸν καὶ ἡμεῖς εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ὅτι νὰ ἀφήσωμεν τὰ περασμένα, νὰ τὰ λησμονήσωμεν, νὰ ἐνωθῶμεν καὶ νὰ μὴν ἔχωμεν ἄλλην ἰδέαν, παρὰ νὰ δουλεύσωμεν τὴν πατρίδα μας... [144]
3. Κάμνομεν ὅλοι μία ἀναφορά, Σουλιῶται, Ρουμελιῶται καὶ Πελοποννήσιοι, εἰς τὸν Αὐτοκράτορα καὶ τοῦ ζητοῦμεν βοήθειαν διὰ νὰ ἐλευθερώσωμεν τὸν τόπον μας. [15]
4. Δὲν εἶναι καλὸ νὰ διαιρεθῇ τὸ Ἔθνος, μόνον ὁμόνοια καὶ εἰρήνη, καὶ ἡ Συνέλευσις νὰ κάμῃ τὰ ἔργα της. [242]
5. Ὅ,τι εἶδος στρατεύματα καὶ ἂν ἦτον, καὶ ἄς ἐλθοῦν νὰ ἀπαντήσωμεν καὶ αὐτὸν τὸν μεγάλον κίνδυνον, καὶ ἐγὼ γίνομαι μικρότερος ἀπὸ ὅλους [201]
6. οἱ Ἕλληνες, ὁποῦ μόνον τῶν ἄλλεθαι, ἐζύμωναν, ἔψαιναν τὸ ψωμί, καὶ τὰ ἔφεραν μὲ τὰ ζῶα τῶν εἰς τὸ στρατόπεδο. [72]
7. Στεκόμεθα μὲ μάτια κλαίμενα, θεαταὶ περίλυποι τῆς ἐσωτερικῆς ἀδυναμίας μας, καὶ ἐξωτερικῆς ἀνυποληψίας, καὶ ἡ χαρὰ δὲν ζωογονεῖ πλέον τὰ στήθη μας [ιβ']

Enhancing the welfare of people with whom an individual is affiliated seems a priority.

The value of Tradition is mostly connected to subordination and obedience, to abstract constructs. For that reason, loyalty to one's country has been assumed to belong to this category.

Table 2. Loyalty: Examples 8-12

8. Ὅσοι ἀγαπᾶτε τὴν Πατρίδα, ἐλάτε κοντάμου [61]
9. ...καὶ ἂν ἦτον κανένα ἔθνος ἄλλο, ἤθελε τουρκίσουν ὅλοι, μόνον ἦτον σκληρογνώμονες, διατὶ οὔτε ὀρκώθηκαν ποτὲ νὰ τὸν γνωρίσουν βασιλέα, οὔτε ἐπροσκύνησαν ὅλοι...[224]
10. ...ἂν ἐχανόμου, ἄς ἐπήγαινα· ἂν τὸν χαλοῦσα, ἐγλύτονα τὸ ἔθνος μου [221]
11. Αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ζωῆς ὁποῦ ἐκάμναμε μᾶς βοήθησε πολὺ εἰς τὴν ἐπανάστασι, διότι ἠξέυραμεν τὰ κατατόπια, τοὺς δρόμους, τὰς θέσεις, τοὺς ἀνθρώπους ἐσυνηθίσαμεν νὰ καταφρονοῦμεν τοὺς Τούρκους, νὰ ὑποφέρωμεν τὴν πείναν, τὴν δίψαν, τὴν κακοπάθειαν, τὴν λέραι, καὶ καθεξῆς [29]

Sharing the revolution

12. Καὶ εἰς πόλεμον καὶ εἰς εἰρήνην ἓνα εἶναι τὸ μονοπάτι τῆς τιμῆς, μία ἡ δύναμις τῆς πατρίδος, ἡ ἀρεταῖς ὅσαις ἐπανηγυρίσαμεν. [λα']

Kolokotronis invites fighters (example 8) suggesting that the revolution was based on sheer devotion to the country, rather than satisfaction of personal interests. In example 9, he highlights the qualities of the Greek population (strong willed), which allowed the majority to retain their Greek identity and not surrender to the Ottoman empire. We may be aware, nowadays, of how local identities may be shifting in view of a global power. Example 10, where Kolokotronis refers to Ibrahim, shows the freedom-or-death ideology and his level of commitment, determination and self-sacrifice, values which motivate revolutions. Example 10 (and 5 above) also show adherence to the value of tradition, in dire contrast to the values of self-direction and hedonism, (and in example 5, of power) in Schwartz' model. Example 11 reveals how resilient Greeks had become by enduring suffering and how loyal they were to their cause. The value of Tradition also becomes evident through the conceptual metaphor in example 12, where the virtues, in which the Greeks take pride, are presented as a unidirectional 'path' (*μονοπάτι*), along which values propel action.

Culture and religion are two components that are in abundance in the social context. They express the group's unique worth and are realized through religious practices, cultural customs and norms of behaviour. They do not easily succumb to change and are carried down from one generation to the next. Table 3 shows manifestations of Conformity, customs and norms. For instance, traditionally eight days after a wedding the bride's parents would prepare a meal for the groom's family and friends (*πιστροφία*), as mentioned in example 13. Example 14 also refers to traditional group-leisure activities (games, music, dances and sports) which the subjugated Greeks engaged in. Attending festivals (example 15) was another public activity creating conformity. Example 16 shows Kolokotronis' concern to normalize, in the mind of Greeks, the commemoration of the day of the uprising – another conformity manifestation.

Επιστημονική Επετηρίς

Table 3. Conformity
(customs and norms of behaviour):
Examples 13-16

13. ἤρχετο εἰς τὰ πιστρόφια ἢ νύμφη του. ἐγείναμε διακόσιοι [14]
14. παιγνίδια, ταμπουράδες, πηδήματα, χορούς, τραγούδια ἡρωϊκά, ταῖς ἀμάδαις τὰ τραγούδια τὰ ἔκαμναν οἱ χωριάτες, οἱ στραβοὶ μὲ ταῖς λύραις τὰ τραγούδια ἦσαν ὕμνοι, ἐφημερίδες στρατιωτικαῖς [40]
15. Ἐπῆγα εἰς τὴν Τριπολιτζᾶ, ἀποκεῖ ἐπῆγα εἰς ἓνα πανηγύρι τῆς ἁγίας Μονῆς, ὅπου ἐπῆγαινα κάθε χρόνο...[257]
16. πρέπει νὰ νηστεύσομεν ὅλοι, διὰ δοξολογίαν ἐκείνης τῆς ἡμέρας [τοῦ ξεσηκωμοῦ] καὶ νὰ δοξάζεται αἰῶνας αἰώνων ἕως οὗ στέκει τὸ ἔθνος, διατι ἦτον ἡ ἐλευθερία τῆς Πατρίδος. [ιζ']

Schwartz' other values are occasionally manifested in the narration. In examples 17 and 18, the leader defies the value of universalism (relying on others for survival). He highlights the importance of one's own power and trust in God to ensure security and sustainability. Example 19 draws a similarity between the revolting areas (which dared to resist Ottoman oppression) to a ship which, despite bad weather, leaves the port, fulfills its mission and returns to the port safe. This is a manifestation of the value of self-direction which «concerns people's instinctive need to be independent and autonomous and have control over their choices and interests». Example 20 seems to realize the values of self-enhancement, because the General instructs the young people to advance the legacy of the old: they are supposed to beautify the building they were given by the old.

Sharing the revolution

17. καὶ εἶπα νὰ μὴν ἔχωμεν ἐλπίδα λυτρώσεως ἄλλην παρὰ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν μας, καὶ ἀπὸ τὸν Ὑψιστον [λ']

18. Προτῆτερα τὰ ἔθνη δὲν ἐγνωρίζοντο, τοὺς βασιλεῖς τοὺς ἐνόμιζαν ὡς θεοὺς τῆς γῆς, καὶ ὅ,τι καὶ ἂν ἔκαμαν, τὸ ἔλεγαν: καλὰ καμωμένο. [49]

19. Ὅμοιάζαμεν σὰν νὰ εἶναι εἰς ἓνα λιμένα 50-60 καράβια φορτομένα, ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ξεκόβει, κάνει πανιά, πηγαίνει εἰς τὴν δουλιὰ του μὲ μιὰ μεγάλη φουρτούνα, μὲ μεγάλο ἄνεμο, πηγαίνει, πουλεῖ, κερδίζει, γυρίζει ὀπίσω σῶον [191]

20. Βλέπετε τοῦτον τὸν ὄντα, εἶναι ἀστόλιστος, καθίσματα δὲν ἔχει, οἱ τοῖχοι ξεροί – τούτη εἶναι ἡ Ἑλλάδα καθὼς ἐμεῖς σᾶς τὴν παραδόμεν, ἐμεῖς οἱ γέροι εἰς τοὺς νέους. Ἐμεῖς εἰς τὰ 1821 ἐκαθαρίσαμεν τὸν τόπον, ἐκουβαλίσαμεν τὰ λιθάρια, ἐκτίσαμεν τὴν οἰκοδομήν, ἐσεῖς θὰ ἐντύσετε τὰ γυμνά τεῖχη, θὰ φέρετε ταῖς πολυτιμαῖς ζωγραφιαῖς [λ']

The variety of values. Hall and Du Gay¹¹ described how identities are constructed by interlocutors manifesting values through discourse and Hertzfeld¹² suggests that nation-states are ideologically determined to sustain themselves through their shared values.

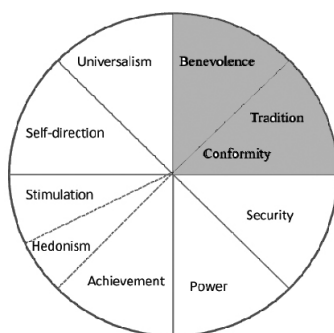

Figure 2. The most common of Schwartz' values in the *Memoirs*

The analysis showed some of Schwartz'¹³ values realized in the narration,

11. Hertzfeld, M., *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State*, 2nd edition. Routledge, London 2005.

12. Hertzfeld, M., *ibidem*.

13. Schwartz, S. H., «An overview of the Schwartz theory of basic values», *Online readings in Psychology and Culture*, 2 / 1, 2012. <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1116>

in an attempt to highlight cultural values prevailing in Greek society, at the time. Results show that a most manifested group of values is that encompassing Benevolence, Tradition and Conformity. Other values do appear occasionally but they have a lower frequency in the narration. The figure below highlights the most frequent values in the *Memoirs*.

The Enlightenment inspired Greeks to envisage a modern identity. Subjugated Greeks' cultural traditions and customs made them sustain their unity and feel free and sovereign. Lowenthal¹⁴ suggests that the past affects us on a personal and national level and the question arises as to whether and to what extent societal values of then and now may be similar: whether values registered in Kolokotronis' narration may be encountered in the discourse of similar genres nowadays. Hroch¹⁵ compares the past and the present of national movements in Central and Eastern Europe. How could social change may have modified the intensity or the scope of certain values? The answers to these questions are outside the scope of this research, but they suggest that the present study is a part of a broader project on Greek identity manifested through discourse.

Kolokotronis's *Memoirs* manifest societal values of a state in the making and the study has attempted to chart some core values which permeate the *Memoirs*. There are many more in the text, which are worth examining in detail, for the patriotic feelings the assume. Nathanson¹⁶ suggests two types of patriotism, extreme and moderate. Extreme patriotism often appears in times of war. The subjugated Greek territory must have developed its own variety of extreme patriotism.

ABSTRACT

National identity is strongly related to its immediate context¹⁷ and may eloquently be inscribed in discourse. The study examines cultural values in Theodoros Kolokotronis' *Memoirs* which shaped the Greek iden-

---

(accessed 2/2/2021).

14. Lowenthal, D., *The Past is a Foreign Country*, Cambridge University Press, Cambridge UK 1985.

15. Hroch, M., «Nationalism and national movements: Comparing the past and the present of Central and Eastern Europe», *Nations and Nationalism*, 2 / 1 (1996), pp. 35-44.

16. Nathanson, S., «On deciding whether a nation deserves our loyalty», *Public Affairs Quarterly*, 4 / 3 (1990), pp. 287-298.

17. Hertzfeld, M., *op.cit.*

Sharing the revolution

tity during the 1821 revolutionary movement. It investigates the values that are assumed to have given rise to a shared national identity. It uses Schwartz's categorization of human values model¹⁸ to suggest values that shaped the emerging Greek nation-state. Findings show that a close reading of the text reveals *Benevolence*, *Tradition and (Non)-Conformity* (in Schwartz's categorization) to be the values that governed the Greek cultural identity during the revolution.

* * *

KONSTANTINOS DASKALAKIS and CHARA VLACHAKI

PERCEIVING EDUCATION AND PROGRESS IN A COLLECTIVISTIC SOCIAL CONTEXT

The distinction between individualistic and collectivistic cultures lies in the observation that the *we* consciousness seems to function as a shield against the hardships of life, instead of prioritising the individual¹⁹. Theories of *face* suggest that the notion of group face should not be disregarded²⁰ as the individual face is realised through the collective. Although emphasis is placed on communities of practice (rather than whole cultures), there is evidence that «Greeks seem to emphasize involvement and in-group relations, i.e. the positive aspect [of face]»²¹.

In Kolokotronis' *Memoirs*, the collectivistic aspects of the Greek culture are manifested in various ways, namely, through solidarity in battle, willingness for self-sacrifice, and need for unity. This was also manifested as an attempt of educated Greeks to assist compatriots, offering their knowledge as an alternative resource. Subjugated Greeks seemed to favour collectivism as a vehemence, which strengthened their cause. The *Memoirs* show how collectivism functioned as the centripetal force against the thrall to the Ottoman Empire. Additionally, Kolokotronis' narration

---

18. Schwartz, S. H., *op.cit.*

19. Hofstede, G., Hofstede, G. J. and Minkov, M. *Cultures and Organisations: Software of the mind*, McGraw Hill, New York 2010.

20. Spencer-Oatey, H., «Face, (im)politeness and rapport», in H. Spencer-Oatey (Ed.), *Culturally speaking: Culture, communication and politeness theory*, Continuum, London 2008, pp. 11-47.

21. Sifianou, M., *Politeness Phenomena in England and Greece*, Oxford University Press, Oxford 1992.

depicts how education was perceived in the collectivistic context through certain conceptual metaphors on education and progress.

The study offers a brief overview of theoretical background on *face*, collectivism and conceptual metaphor theory and discusses the methodology and data analysis with emphasis on dimensions of collectivism, i.e. solidarity, self-sacrifice, and unity, before focusing on conceptual metaphors on education with regard to the Greek collective self of the time. Final remarks follow.

Face, identity, the collective self. The notion of *face*, «the public self-image»²² that members of a society claim for themselves, has received much attention during the last decades and different authors have attempted to delve into its application across cultures²³. The study portrays the collectivistic spirit of the 1821 society. Greeks tend to prioritise group over individual face and this might be attributed to the relevant affiliation of individuals with their group²⁴. Societies in our world may be individualistic/collectivistic to various degrees, and in some societies the interest of the individuals is downgraded, in favour of the interest of the group, where «relationships with ingroups are intensive and interdependence is high»²⁵. In-groupness may solely relate to friends and family, although in war for instance, the pertinent ingroups unify to be perceived as a whole, a nation. Hirschon²⁶ claims that the western concept of ‘individualism’ does not apply to Greece and assigns collectivistic attributes to the Greek culture by arguing that since «institutions such as the family are the basic elements of social life»²⁷, the Greek society places emphasis on involve-

---

22. Brown, P. and Levinson S., *Politeness: Some Universals of Language Usage*, Cambridge University Press, Cambridge 1978/1987, p. 61.

23. Sifianou (1992) on Greece; Nwoye (1992) on Nigeria; etc. Spencer-Oatey (2008) argues that emphasis has been placed on autonomy and individual freedom, resulting in the subsequent loss of the interpersonal and/or social perspective of *face*.

Nwoye, O. G., «Linguistic politeness and socio-cultural variations of the notion of face», *Journal of Pragmatics*, 18 /4 (1992), pp. 309–328.

24. Sifianou, M., «On the concept of face and politeness», in F. Bargiela-Chiappini and D. Z. Kádár (Eds.), *Politeness across Cultures*, Palgrave Macmillan, London 2011, pp. 42-58.

25. Triandis, H. C., «Cross-cultural studies on individualism and collectivism», in J. J. Berman (Ed.), *Nebraska Symposium on Motivation, 1989: Cross-cultural Perspectives*, University of Nebraska Press, Lincoln 1990, pp. 41-133, 325.

26. Hirschon, R., *Heirs of the Greek Catastrophe*, Berghahn, Oxford 1998.

27. Hirschon, R., «Freedom, solidarity and obligation», in A. Bayraktaroglu and M. Sifianou (Eds.), *Linguistic Politeness across Boundaries: The case of Greek and Turkish*, John Benjamins, Amsterdam 2001, p. 17-42, 23.

Sharing the revolution

ment and solidarity rather than anything else. The *Memoirs* do show instances of emphasis on involvement and solidarity.

Methodology and data analysis. The study qualitatively examines excerpts from Kolokotronis' narration to highlight the degree to which the Greek society favoured collectivism, during the Greek revolution. Our data analysis revealed that in 40 excerpts from the *Memoirs*, collectivism was demonstrably manifested. In these excerpts we discovered that solidarity, self-sacrifice and unity were prevalent in the subjugated Greek society. The first category of examples indicates the collective spirit, in terms of mutual support; the second category shows the willingness of fighters to die for homeland and compatriots, and the third category of examples shows the feeling of unity and amity among the Greek population. The study highlights an emerging subcategory of unity in which the Greek possessive pronoun *εδικός* was used in most of its variants. Furthermore, the data set showed three conceptual metaphors on education, namely, traders and the educated Greek as the 'ring finger', European literacy as a bride returning back to her parents, and philosophy as the bright light of the soul.

Solidarity, self-sacrifice, and unity are manifestations of collectivistic spirit. As suggested, collectivism encompasses eagerness to collaborate with other members of the ingroup²⁸, while a practical and psychological bond between the individual and the ingroup is co-constructed²⁹.

Solidarity. On certain occasions, the spirit of solidarity is acknowledged as a societal value. Example 1, uttered by Kolokotronis when he asked a compatriot to hide him, shows that the dependence relationship was taken for granted.

1. Ἐγὼ σᾶς ἐφύλαγα τόσον καιρὸ, τώρα πρέπει νὰ μὲ φυλάξετε καὶ 'σεῖς [22]

Solidarity was also realized when ammunition and clothing were distributed not randomly but to those in need. In example 2, Kolokotronis appears to care for his comrades and the benefit of the group.

---

28. Triandis, H. C., *op.cit* and Triandis, H. C., *Individualism and Collectivism*, Routledge, London 1995.

29. Hofstede, G., Hofstede, G. J. and Minkov, M., *op.cit*.

Επιστημονική Επετηρίς

2. μᾶς ἔστειλαν καὶ πολεμοφόδια καὶ πετζίᾳ γιὰ τζαρούχια
μοῦ τὰ ἔστειλαν ἐμένα καὶ ἐγὼ ἔδιδα ὅπου ἦτον ἀνάγκη [71]

Self-sacrifice. The spirit of collectivism realizes its potential in cases of self-sacrifice, when Kolokotronis invites compatriots to baptize themselves for a second time, in blood.

3. Μία φορὰ ἐβαπτίσθημεν μὲ λάδι, βαπτίζομεθα καὶ μίαν μὲ τὸ αἷμα διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος μας [15]

Hoogervorst et al. suggest that leaders can become motivated «to take on personal costs or risks to promote the interests of the group and its members»³⁰. Example 4 is another manifestation of self-sacrifice alluding to Leech's submaxims of generosity, as the essence of self-sacrifice is to benefit others by incurring personal costs³¹. Ali Farmakis and his men seem to owe «lifelong loyalty to [their] in-group»³², consequently, they preferred to die than betray Kolokotronis since «breaking this loyalty is one of the worst things a person can do».

4. ὅλοι νὰ χαθοῦμε, μὰ αὐτό δὲν εἰμποροῦμε νὰ τὸ κάμωμε· ἐγὼ τοὺς εἶπα, ὅτι ἔρχεσθε νὰ μὲ δώσετε νὰ ξεμπερδεύσουμε; ἐγὼ τὸ φωμί μου τὸ ἔφαγα. Ὁ Ἄλη-Φαρμάκης μοῦ εἶπε! δὲν εἶναι ἐδικήσου δουλιὰ, εἶναι ἐδική μας ἀπεφάσισαν ὅλοι λοιπὸν νὰ ἀποθάνουν [34]

Example 5 shows Kolokotronis to have a similar self-sacrificing intention when urging his group to face death away from their families:

5. νὰ ὑπάγωμε νὰ σκοτωθοῦμε μακρὰν ἀπὸ τὰ παιδιά μας καὶ ταῖς φαμελιάς μας [104]

There is decisiveness and no reluctance to sacrifice ourselves when outside groups threaten in-groupness³³. «Collectivists carry out their

---

30. Hoogervorst, N., De Cremer, D., van Dijke, M. and Mayer, D. M., «When do leaders sacrifice? The effects of sense of power and belongingness on leader self-sacrifice», *The Leadership Quarterly*, 23 (2012), pp. 883-896, 884.

31. Leech, G. N., *Principles of Pragmatics*, Longman, London 1983.

32. Hofstede, G., Hofstede, G. J. and Minkov, M., *op.cit.*, p. 91.

33. Lynch, R., Lummaa, V. and Loehr, J., «Self-sacrifice and kin psychology in war: Threats to family predict decisions to volunteer for a women's paramilitary organization»

Sharing the revolution

obligations and perform what is expected of them as specified by ingroup norms»³⁴. Triandis even suggests that although doing what they are expected to do carries «a moral obligation», they «enjoy doing their duty»³⁵.

Unity. Another collectivistic dimension highlighted in the text was unity, frequently manifested by occurrences of *ἐδικός* (mine, ours) when referring to people. In fact, 76 instances of the possessive pronoun appear, in all its variants (*ἐδικοί*, *ἐδικῶν*, *δικοί*, *δικός*), showcasing ingroupness in the *Memoirs*. In Spencer-Oatey and Žegarac's³⁶ terms, Kolokotronis treats his compatriots as 'insiders' and 'group members'. Unity was acknowledged to be of paramount importance as illustrated in example 6.

6. Οἱ Καλαβρυτινοὶ ἐτρώγοντο μεταξύ των: Ὁ Ζαΐμης, Σωτῆρ Χαραλάμπης καὶ Πετιμεζαῖοι, αὐτοὶ ἐτοιμάζοντο νὰ κτυπηθοῦν, ἔμαθαν τοὺς Τούρκους, ἀφίνουν ταῖς διχονιάς των καὶ κτυποῦν τοὺς Τούρκους, τοὺς χαλοῦν, καὶ τοὺς ἐπολιόρκησαν... [κ']

Rapport management requires management of face. In the case of the subjugated Greeks, the group face prevailed over individual face. Likewise, in example 7, individual face is perceived as group face.

7. οἱ καιροὶ τὸ εἶχαν φέρει, ποῦ ὁ ἕνας ἐσυλλογίζετο ὡς οἱ πολλοί, ἡ ἱστορία τοῦ ἑνὸς ἦτον ἱστορία τοῦ ἔθνους, καὶ τοῦ ἔθνους ἡ ἱστορία βιογραφία τοῦ καθενός. [ι']

As Sifianou³⁷ suggests, «very often, the individual's needs, desires, expectations, and even actions are determined by considering those of the other members of the ingroup» to achieve social cohesion³⁸. Unity might also be realized by the use of the inclusive *we*, which appears as a means to establish rapport. The use of first-person plural verb suffixes is typical in collectivistic cultures as in example 8.

---

on», *Evolution and Human Behaviour*, 40 (2019), pp. 543-550.

34. Triandis H. C., *op.cit.*, p. 11.

35. Triandis H. C., *ibidem*.

36. Spencer-Oatey, H. and Žegarac V., «Power, solidarity and (im)politeness», in J. Culpeper, M. Haugh and D. Z. Kádár (Eds.), *The Handbook of Linguistic (Im)politeness*, Palgrave Macmillan, London 2017, pp. 119-141, 122.

37. Sifianou, *Politeness Phenomena in England and Greece*, *op.cit.*, p. 41.

38. Shkumbin, M., «Language and ideology in the context of language policy of Albanian language», *Journal of Educational and Social Research*, 8 / 2 (2017), pp. 125-132.

Επιστημονική Επετηρίς

8. διατί θέλομε τὸν χαῦμό μας μονάχοιμας; ἡμεῖς ἐσηκώσαμε τὰ ἄρματα διὰ τοὺς Τούρκους καὶ ἔτσι ἀκουσθήκαμε εἰς τὴν Εὐρώπη, ὅτι σηκωθήκαμεν οἱ Ἕλληνες διὰ τοὺς Τυράννους, καὶ στέκεται ὅλη ἡ Εὐρώπη νὰ ἰδῇ τὶ πράγμα εἶναι τοῦτο [75]

He reminds them their collective identity by connoting «a certain degree of emotional investment, which enables individuals to feel like part of a common unity»³⁹. The collective spirit is occasionally highlighted lexically as via *οἰκουμενική σύνοδος* and through highlighting social connectivity, no matter the social origin of people, as in example 9.

9. Ἐμέστωσε καὶ ἡ ἔταιρία, ἡ φιλική ἔταιρία ἡ ὁποία ἐχρησίμευσε ὡς μία σύνοδος οἰκουμενική τῆς Ἑλλάδος, πλησίον εἰς τὸν ἱερέα ἦτον ὁ λαϊκός, καθήμενοι εἰς ἓνα σκαμνί πατριάρχης καὶ τζοπάνης, ναύτης καὶ γραμματισμένος, ἰατροὶ καὶ ἄρῶστοι, κλεφτοκαπητανεοί, προεστοὶ καὶ ἔμποροι, ἡ σύνοδος ἐργάζετο ἄκοπα. [λ']

The extract celebrates the ‘power of the group’ with the pillars of the Greek society being all-present, with or without education (see *educated* [γραμματισμένος] vs. *sailor*). It «enables social actors to act as unified and delimited subjects and to be in control of their own actions, but conversely they can act as collective bodies»⁴⁰.

Conceptual metaphors on education. Lakoff and Johnson⁴¹ claim that «the most fundamental values in a culture will be coherent with the metaphorical structure of the most fundamental concepts in the culture». The assumption is that one of the cardinal societal values is literacy and knowledge. The section highlights how education is perceived in the collectivistic context of the time.

THE EDUCATED as THE RING FINGER. In the preface of the *Memoirs*, the narrator informs the reader how Kolokotronis describes the invasion of the Sultan by employing a simile using his hands. The left hand symbolises the territories on the East, whereas he uses his right hand to represent the West and the rebellion of Greece in particular, with each

39. Melucci, A., «The process of collective identity», in H. Johnston and B. Klandermans (Eds.), *Social Movements and Culture*, UCL Press, London 1995, pp. 41-63, 45.

40. Mellucci, A., *op.cit.*, p. 46.

41. Lakoff, G. and Johnson, M., *Metaphors We Live By*, University of Chicago Press, London 1980, p. 22.

Sharing the revolution

finger standing for a different societal group. As seen in example 10, Kolokotronis' allusion to the traders and the educated as the 'ring finger' illustrates the heightened potential of the educated people

10. ὁ λαὸς ἦτον τότε τὸ λιανὸ δάκτυλο, καὶ τὸ ψηλότερο, τὸ γειτονικό του, οἱ ἔμποροι καὶ οἱ σπουδαγμένοι [κγ']

The conceptualization unravels the essentiality of scholars in the collective, assuming that EDUCATED PEOPLE (and traders) are THE RING FINGER, connoting that the role of scholars was intertwined with a collectivistic, holistic perspective of Greek culture.

THE EDUCATED IS A RETURNING BRIDE. In example 11, an educated person is presented as an adorned bride who comes back after visiting her in-laws.

11. φέρε εἰς τὸ ἔθνος σου τὴν μάθησιν τῶν Εὐρωπαϊῶν, ἡ ὁποία, ὡς ἀκουσα ἀπὸ τοῦς καλῆτέρους μου, εἶναι καὶ ἐπιστήμη Ἑλληνική. – Ἀπὸ ταῖς στερηαῖς τῆς γεννήσεώς μας ἐφύσησε ἐκεῖ ἀέρι εὐτυχισμένο σοφίας, φέρε εἰς τὰ επιστροφία τὴν νύμφη [λζ']

Apart from the important connotation of cross-fertilization and familial bonds with Europe, the extract may foreground the Greek scholars' desire to assist their repressed homeland. Conceptualizing their return as an act of benevolence in the collectivistic context implies the value of «caring for the welfare of ingroup members»⁴².

PHILOSOPHY IS LIGHT. This elucidation led to the third and last conceptual metaphor PHILOSOPHY IS LIGHT as manifested in example 12.

12. Ἡ φιλοσοφία εἶναι φῶς τῆς ψυχῆς, ἔρχεται εὐθὺς ἔπειτα ἀπὸ τὴν θρησκείαν φῶς φωτεινότερο [λζ']

In Ritchie's⁴³ terms, PHILOSOPHY is a vehicle of LIGHT. «In the collectivist society, a diploma is an honour to the holder (and his or her ingroup) and entitles the holder to associate with members of higher-status groups»⁴⁴. Greek scholars had to realize once more their identity role in terms of the collective.

The analysis highlighted the collectivistic dimension in the context of

---

42. Schwartz S. H., *op.cit.*

43. Ritchie, L. D., *Metaphor*, Cambridge University Press, Cambridge UK 2013.

44. Hofstede, G., Hofstede, G. J. and Minkov, M., *op.cit.*, p. 119.

the Greek War of Independence; messianic and neo Byzantine traces of the collective mentality occur in the case of prophecies and beliefs, which were spread by the Phanariots in the Greek world⁴⁵.

Koliopoulos and Veremis⁴⁶ observed that certain political figures, i.e. Kapodistrias, Mavrokordatos and later Trikoupis manifested the willingness of the elite to favour collective interest and solidarity. As cultures are susceptible to change, the degree of collectiveness manifested in the *Memoirs* may have changed in present-day communities of practice, so identifying levels of collectiveness nowadays is an open research problem. Koliopoulos and Veremis argue that in recent years, Georgios Papandreou seemed to foster an individualistic perspective by promoting laxity and personal effort instead of discipline and collective solidarity.

The study highlighted awareness of the collective dimension in the *Memoirs* and confirms Roosevelt's⁴⁷ view by outlining the notion of collectivism in terms of three categories, namely, *solidarity*, *self-sacrifice*, and *unity*, out of which solidarity appears as the dominant inclination. There is mutual support among the Greeks, yet, the kind of support differed depending on the occasion: they protect each other in the battle and are willing to fight in order to assist compatriots. This could suggest that Greeks valued 'group face' and their collective identity. Solidarity was also manifested in cases when they provided each other with ammunition, food and clothes. Additionally, self-sacrifice for the good of the nation was also prominent in the data: the leader would sacrifice himself for the nation; the nation for the leader; the individuals for the group interest. As for unity, the use of possessive pronoun *ἐδικός* (mine, ours) and the inclusive 'we' verb suffixes highlighted this parameter.

The mentality of collectivism was further elaborated in terms of three conceptual metaphors on education, which appear to represent the interrelation between education and the collective. Educated Greeks

---

45. Clogg, R., «Aspects of the movement of Greek independence», in R. Clogg (Ed.), *The Struggle of Greek Independence: Essays to mark the 150th anniversary of the Greek war of independence*, Palgrave Macmillan, London 1973, pp. 1-40. Mango, C., «The Phanariots and the Byzantine tradition», in R. Clogg (Ed.), *The Struggle of Greek Independence: Essays to mark the 150th anniversary of the Greek war of independence*, Palgrave Macmillan, London 1973, pp. 41-66.

46. Koliopoulos, J. S. and Veremis, T. M. *Modern Greece: A history since 1821*, Willy-Blackwell, West Sussex, UK 2010.

47. Roosevelt, F. D., *July 24, 1933: Fireside Chat 3: On the national recovery administration*. <https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/july-24-1933-fireside-chat-3-national-recovery-administration>. (accessed June 29, 2020).

Sharing the revolution

are advised to return and bring progress to homeland, which is related to awareness of the collective. Clogg⁴⁸ suggests that «great stress was laid on education as the essential precondition for the liberation of the Greeks». Young Greeks studied abroad, with a view to returning and supporting the nation.

The study elaborated on the interface between collectivism and education as perceived in the context of the Greek War of Independence and employed an interdisciplinary approach to highlighting perception of education in a collectivistic context, which could encourage further research on cultural values, in relation to identity and linguistic notions, of *face*.

ABSTRACT

Culture being nested in the minds of societies is passed from one generation to the other. Societal features are often inscribed in discourse diachronically, so that discourses become rich resources for advancing understanding of societal features in particular stages in culture. The study analyses Kolokotronis' *Memoirs* to (a) highlight a collectivistic spirit prevalent in the subjugated Greek society at the time of the 1821 Greek revolution and (b) to retrieve the leader's perception of societal progress through education for the collective Greek self. The findings highlight dimensions of collectivism, i.e. solidarity, need for unity, self-sacrifice, and qualitatively analyse the data to trace conceptual metaphors regarding education and progress. The study shows that the collectivistic spirit is ubiquitous in the *Memoirs* and that perceptions of education and progress relate to the collective-self of the newly born Greek state.

* * *

GEORGIA VALASIDOU and ARISTEA-MARIA METAXA
SHAPING THE GREAT POWERS

The study attempts to approach power through the narration of a historical figure. It seeks to outline the perception of power relations between the Greek nation and the Great Powers, namely the English,

---

48. Clogg, R. *op.cit.*, pp. 19-20.

French and Russian, during the War of Independence. In the years of the Greek Revolution, the Great Powers intervened into national matters and had an impact on the outcome of the war. The question arises as to how power was negotiated on an everyday basis, whether it was perceived as oppression or not.

Ide⁴⁹ and Wetzel⁵⁰ maintained that power is not unidirectional or non-reciprocal. It can be locally organized around relations of dependence rather than influence. For Searle, power, as opposed to repression, is legitimate by definition and the result of agreement rather than of force or struggle. An extensive analysis of Kolokotronis' *Memoirs* shows that Searle's understanding of power seems to apply to our data. Employing the leader's narrations, the study endeavours to shape the relationship of the two parties as one of reciprocity and cooperation, rather than one of coercion. By doing so, the study makes an effort to disprove any faulty perceptions about relations of oppression and shape a true identity of the relation of the Great Powers with the Greek rebels.

Literature review: On power by oppression or agreement. Power is a complex, highly debatable concept, because the values and assumptions associated with it are different, along with differences in beliefs and in the scope of cross-cultural comparisons.⁵¹ Most frequently, power is defined as the «ability or capacity to perform or act effectively, to exert control over others, moral efficacy, authority, and influence (political, social, or economic)»⁵².

Power relation studies tackle the 'powerful vs. powerless' binary (even among postmodern theorists seeking to deconstruct these relationships), but recently close ethnographic and sociolinguistic analyses have revealed how power is often situationally based and context related, and how each person may have several roles and identities with varying degrees of agency, efficacy, and control. Much like Foucault, Searle treats power «not as a negative or restrictive force, but as a condition that is actually productive of social reality»⁵³. Searle discusses power and its perva-

---

49. Ide, S., «Formal forms and discernment: Two neglected aspects of linguistic politeness», *Multilingua* 8 / 2-3 (1989), pp. 223-248.

50. Wetzel, P., «The language of vertical relationships and linguistic analysis», *Multilingua* 12 / 4 (1993), pp. 387-406.

51. Lukes, S., *Power: A Radical View*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, UK 2005

52. Keating, E., «Power and pragmatics», *Language and Linguistics Compass*, 3 / 4 (2009), pp. 996-1009, 997.

53. Searle, quoted in Leezenberg, M., «Power in communication: Implications for the semantics-pragmatics interface», *Journal of Pragmatics*, 34 (2002), pp. 893-908.

Sharing the revolution

sive nature. He, also, seems to concur with Foucault's claim that «power comes from below»⁵⁴: «it is not imposed from above in the force of domination by a sovereign, but arises from the collective action, or interaction, of the different social actors involved». Searle's difference with Foucault lies in that power—as opposed to repression—is the result of agreement rather than of force or struggle. In his analysis, he notes that «differences in individual powers only result from a prior agreement by individual actors presumed to be equal and autonomous»⁵⁵.

The traditional notion of power, as one group exercising sovereign control over another, has been made more complex by looking at the role of language pragmatics. In her view, «pragmatic uses of language as an important tool for constructing social difference and distinctions between individuals and creating and rationalizing particular ideas about power and distributions of power»⁵⁶.

Ways of speaking organize power relations through whether it is appropriate to speak at all, who can speak, and what forms of talk are appropriate. Status and power relations may be grammatically marked through word or morpheme choices, honorifics or status-marked speech. In languages without specific grammatical choices for signalling power and status relationships, status and power differences can be communicated through other pragmatic means, such as greeting patterns and use of status-distinguishing titles instead of first names⁵⁷.

An important concept, relevant to this research, was introduced by Bourdieu⁵⁸ and is that of 'capital', social, cultural or symbolic. Cultural capital – and the means by which it is created or transferred from other forms of capital – plays a central role in power relations, as this «provides the means for a non-economic form of domination and hierarchy, as classes distinguish themselves through taste»⁵⁹.

---

54. Foucault, M., *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*, Pantheon Books, New York 1970, p. 124.

55. Searle, J., «Reiterating the differences», *Glyph*, 2 (1977), pp. 199-208.

56. Keating, E., *op.cit.*, p. 1006.

57. Irvine, J., «Strategies of status manipulation in the Wolof greeting», in Bauman, Richard and Sherzer, Joel (Eds.), *Explorations in the Ethnography of Speaking*, Cambridge University Press, Cambridge UK 1974, pp. 167-191.

Duranti, A., *Linguistic Anthropology*, Cambridge University Press, New York 1997.

58. Bourdieu, P., «The Forms of Capital», in Richardson, J. G. (Ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Capital*, Greenwood Press, New York 1986, pp. 241-258.

59. Gaventa, J., *Power after Lukes: A Review of the Literature*, Institute of Development Studies, Brighton 2003, p. 6.

Επιστημονική Επετηρίς

Power also interacts with politeness. Brown and Levinson introduced the notion of politeness and the threats that certain speech acts could impose on someone's positive or negative face (FTAs), relative to variables such as Distance, Power and the Ranking of imposition of the act.

Power is an asymmetric social dimension of relative power"; they are not the only relevant factors but simply "subsume all others (status, authority, occupation, ethnic identity, friendship, situational factors, etc.) that have a principled effect on such assessments⁶⁰.

In light of the above, the study makes a hypothesis with regard to the relations between the Greeks and the Great Powers. It assumes that the 'powerful vs. powerless' binary as the relation between the two parties stands far from that of coercion.

Methodology and presentation of the data. The study conducted a thorough qualitative analysis of Kolokotronis' *Memoirs* to test the validity of the hypothesis. Theodoros Kolokotronis, a historical figure with a leading position during the Greek War of Independence, recounted his experiences from the Greek struggle to Georgios Tertsetis, whose text was used for the purposes of our research.

Looking extensively throughout the data, we retrieved and analyzed instances of Kolokotronis' references to the Great Powers, their role during and after the War and the relationship forged between the two sides. Both thematic and discourse analysis was carried out with a view to understanding Kolokotronis' perception of the relations and categorizing them accordingly. The text was originally written as an oral testament and is treated as such.

The detailed examination and analysis of the data revealed the kind of bonds between the Greeks and the Great Powers. The suggestion is that the relationship was one of cooperation, rather than one of blind obedience to the orders of the Great Powers. The Greek troops sometimes followed their lead and at other times decided to pursue a different course. There are even cases where the Great Powers acted under the instructions of the Greek chieftains if they found them more efficient. Kolokotronis reveals the feelings of the Greeks for their allied forces on many occasions. The following are some examples that support the above conclusions.

---

60. Brown, P. and Levinson S., *Politeness: Some Universals of Language Usage*, Cambridge University Press, Cambridge UK 1978 / 1987, pp. 77-80.

Sharing the revolution

Cooperation between the Great Powers and Greeks. As mentioned earlier, the relations between the Greeks and the Great Powers were a breach of cooperation and mutual assistance. After all, the Great Powers relied heavily on Kolokotronis' help to achieve their goals. We can observe this in example 1.

1. ἐγὼ σὰν τὸ ἔννοιωσα, εἶπα τοῦ Στρατηγοῦ: Στρατηγέ, δὲν πρέπει νὰ κάμωμε τεσβάρκο, διότι εἶμεθα μαζευμένοι ἀπὸ διάφορα μέρη, καὶ τὰ στρατεύματά μας δὲν γνωρίζονται καὶ ἡμποροῦμε νὰ σκοτωθοῦμε ἀναμεταξύ μας, ἀλλὰ νὰ ἐβγοῦμε μὲ τὰ χαράματα καὶ ἐγὼ σᾶς ὑπόσχομαι ἕως τὸ μεσημέρι νὰ πάρωμε τὴν χώρα· καὶ τότε ὁ Στρατηγὸς ἐδέχθη τὴν γνώμην μου καὶ διέταξε τὰ στρατεύματα νὰ ἔμβουν εἰς τὰ πλοῖα. [44-45]

This incident occurs in a battle that took place between the English and the French in the Ionian Islands. Kolokotronis' troops worked with the English. The English General follows Kolokotronis's advice. This incident reveals the mutual esteem between the two allies and the respect shown to Kolokotronis for his experience as a warrior.

Although we claim that the relationship between the Greeks and the Great Powers was that of cooperation and mutual appreciation, this is not to say that they were equals. The Great Powers, due to their expertise on the battlefield, are of course treated as having a higher power. We can reach this conclusion from examples like 2, where Governor Kapodistrias explains to Kolokotronis why the state troops should be established in Roumeli. Kapodistrias is aware of the power imbalance.

2. ἡ τρεῖς δυνάμεις [...] δὲν ἔχουν σκοπὸν νὰ μᾶς πλατύνουν τὰ σύνορα, καὶ ἐγὼ τὸ κάνω μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον ὅτι νὰ εὐρίσκωνται τὰ στρατεύματα τὰ Ῥουμελιώτικα εἰς τὰ ἄρματα εἰς τὰ σύνορά τους, καὶ οἱ Πελοποννήσιοι ἂν κάμουν ἄρματα Πελοποννησιακὰ οἱ σύμμαχοι θὰ εἰποῦν, τί θέλει ὁ Κυβερνήτης τὰ ἄρματα εἰς τὴν Πελοπόννησον ποῦ ἡ Πελοπόννησος εἶναι ἐλεύθερη· τηράει νὰ δυναμώνη τὰ στρατεύματά του καὶ δὲν τηράει ἐμᾶς ποῦ εἴμαστε διαφεντευτάδες τῶν Ἑλλήνων, καὶ κάνω κακὸ καὶ ὄχι καλὸ. [215]

However, there are several occasions mentioned in the text, where Greeks resisted the Great Powers' advice when they thought it was not to their benefit. In 3, Kolokotronis narrates that the Russian Emperor invited

Επιστημονική Επετηρίς

Greeks to fight against Napoleon, which he refused, because that war did not serve the interests of Greece.

3. ...καὶ μὲ λέγει, ὅτι ὁ Αὐτοκράτωρ τὸν διέταξε νὰ παραδεχθῆ εἰς τὴν δούλευσιν ὅσους θέλουν νὰ ἔμβουν καὶ νὰ ὑπάγουν νὰ κτυπήσουν τὸν Ναπολέοντα. Τοῦ ἀποκρίνομαι ὅσον διὰ τὸ μέρος μου δὲν ἐμβαίνω εἰς τὴν δούλευσιν. Τί ἔχω νὰ κάμω ἐγὼ μὲ τὸν Ναπολέοντα; [15-16]

When the Greeks were searching for a Governor for the newly-born state, Kolokotronis consulted General Codrington. Codrington sounded impolite, in the urgent situation and his answer registers his higher power and level of expertise.

4. καὶ ἂν μᾶς ἔδιδε ἡ Ἀγγλία καὶ ἕναν πολιτικὸν, καὶ ἐκεῖνον τὸν ἐβάναμεν καὶ δὲν ἐτζακίζαμεν τὸ κεφάλι μας στὸν ἕναν καὶ στὸν ἄλλον, καὶ δι' αὐτό, ὡς μοῦ λές, δὲν γίνεται· πρέπει νὰ καλέσωμεν τὸν Καποδίστρια. Μοῦ ἀποκρίθηκε ἐκ καρδίας. «πάρτε τον Καποδίστρια ἢ ὅποιον διάβολο θέλετε, διατὶ ἐχαθήκατε». – Αὐτὸ ἤθελα νὰ ἀκούσω ἀπὸ τὸ στόμα του, τὸ ἄκουσα, καὶ ἀπέκει ἐτελείωσε ἡ ὀμιλία μας, ... [188]

After the creation of the independent Greek State, Kolokotronis follows state commands, rather than demands of the Great Powers (e.g. the French asked him to evacuate a castle).

5. Ἐγὼ τοῦ εἶπα ὅτι εἶμαι διαταγμένος ἀπὸ τὴν κυβέρνησίν μου νὰ μείνω καὶ ἂν θέλετε ἄς γράφει ὁ Στρατηγός σας εἰς τὴν Κυβέρνησιν, καὶ ἂν μὲ διατάξει ὁ Κυβερνήτης, ἀναχωρῶ. [234]

Feelings of appreciation. As Kolokotronis reported in the *Memoirs*, he held the Great Powers in esteem. The leaders of the foreign troops are thought to be 'bravest', with military expertise. This is evident in example 6

6. Καὶ τότενες ἀπεφάσισεν ὁ γενναιοτάτος Κόδριγκτων καὶ οἱ γενναιοτάτοι Πούσσοι καὶ Γάλλοι καὶ ἐπήγαν εἰς τὸ Νιόκαστρο καὶ τοῦ ἔκαψαν τὴν ἀρμάδα. [209]

There is also evidence that the Governor welcomed the French when visiting Anapli. The troops that the French sent to help the Greeks were expected with great anticipation and Greeks were very pleased to have them, due to their expertise and ability to face powerful opponents like the Ottomans.

Sharing the revolution

7. καὶ ὁ Μαιζῶν ἐπῆγε εἰς τ' Ἀνάπλι καὶ τὸν προϋπάντησε ὁ Κυβερνήτης, καὶ τοῦ ἔκαμαν δεξιμάτα πολλὰ. [227]

Greeks considered the support of the Great Powers was indispensable. Example 8 reflects this view. Even though justice were on their side, it would not be enough to save them, if Great powers were against them.

8. καὶ ἂν πάλαι τὸ δίκαιον τὸ ἔχωμεν ἡμεῖς (πλὴν ἀσυνόδευτοι, ἔρημοι ἀπὸ σύνεσιν πολιτικῆν), καὶ ἡ μεγάλη δύναμις θελήσῃ νὰ μεταχειρισθῇ βίαν, νὰ καταπατήσῃ τοὺς ὁμολογουμένους νόμους τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ δικαιοσύνη θὰ φωνάξῃ, θὰ θρηγήσῃ εἰς τὰ δεινὰ μας, ἀλλὰ θὰ μᾶς φέρει τόσῃν βοήθειαν, ὅσῃν φέρει μᾶνα χελιδονιῶν ὅταν συντρίβει τὴν φωλεάν της ἀσπλαγχνῶ χέρι ἀναισθητῶν παιδιῶν, θρηνηλογεῖ, πονεῖ, ὀργίζεται, ἀλλὰ δὲν σώζει τὰ τέκνα της. [ιβ'-ιγ']

Acknowledging cultural capital. The aim of this research has been to examine how power was exercised among allied forces in the Greek war of independence, by focusing on data from Kolokotronis' *Memoirs* and exploring the relationships between the Great Powers and the Greek fighters during the struggle for independence. The results indicate that cooperation and mutual support relations had developed between the two sides. There were, of course, cases where the advice of the Great Powers was obeyed as a holy order, but there were a few cases where the Greeks resisted and did not follow their instructions. The data indicate that there was mutual appreciation and acknowledgement of the capabilities of both parties involved.

These results are in line with Foucault's claim that power derives from the consideration and interaction of several social factors which differentiate the powerful from the powerless. As Searle⁶¹ suggests, power is instead a result of agreement than one of domination or enforcement. Such an agreement could have been developed from acknowledging each other's 'cultural capital' manifested through their history – as Bourdieu⁶² suggests. The Great Powers treated Greeks with respect and considered their views in strategizing. Greeks also understood the power attained by the Great Powers and had trust in their potential for contributing. Power appears to be a result of reciprocity rather than strict enforcement.

61. Searle, J., *op.cit.*

62. Bourdieu, P., 1986, *op.cit.*, and Bourdieu, P., *Language and Symbolic Power*, Harvard University Press, Boston, MA 1990.

Επιστημονική Επετηρίς

The Great Powers were opposed to revolutionary movements of any kind. In fact, they initially denounced the Greek revolution at the Congress of Laibach (1821). But this position changed soon. Kolokotronis suggests why:

9. Ἡ ἐπανάστασις ἡ ἐδικὴ μας δὲν ὁμοιάζει μὲ καμμιάν ἀπ' ὅσαις γίνονται τὴν σήμερον εἰς τὴν Εὐρώπην. Τῆς Εὐρώπης αἱ ἐπαναστάσεις ἐναντίον τῶν διοικήσεών των εἶναι ἐμφύλιος πόλεμος· ὁ ἐδικός μας πόλεμος ἦτον ὁ πλεόν δίκαιος, ἦτον ἔθνος μὲ ἄλλο ἔθνος, ἦτον μὲ ἕνα λαὸν ὅπου ποτὲ δὲν ἠθέλησε νὰ ἀναγνωρισθῆ ὡς τοιοῦτος, οὔτε νὰ ὀρκισθῆ, παρὰ μόνον ὅ,τι ἔκαμνε ἡ βία· [190]

The primary aim of the present study was to examine the relations of the Greeks with the Great Powers as manifested through the words of one of the protagonists of the struggle, Theodoros Kolokotronis. A thorough analysis of the *Memoirs* reveals that this was a relationship of cooperation, appreciation and mutual help, not a sterile command-line.

ABSTRACT

Scholars have dealt with how power relations between interlocutors are shaped and practiced with extensive research on power relations in the workplace⁶³ and elsewhere. The study draws on Kolokotronis' *Memoirs* to examine the Greek fighters' relations with the Great Powers and their influence on the struggle for independence. We draw on Bourdieu's theory⁶⁴ on the importance of cultural capital for power acquisition, Foucault's⁶⁵ connection of knowledge, history and power, and of the positive/negative effects that power may have. The analysis of the data shows that, although the Great Powers were more powerful, their relationship with the Greek fighters was a cooperative one, rather than one of imposition.

---

63. Fairhurst, G., *Discursive Leadership: In Conversation with Leadership Psychology*, Sage, London 2007.

Holmes, J. and Stubbe, M., *Power and Politeness in the Workplace: A Sociolinguistic Analysis of Talk at Work* (2nd ed.), Routledge, London 2015.

64. Bourdieu, P., 1986 and 1990, *op.cit.*

65. Foucault, M., *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*, Pantheon Books, New York 1970.

Sharing the revolution

These results coincide with Searle's view of power⁶⁶ as a result of agreement rather than of force of struggle. It seems, then, that in the *Memoirs*, power is exercised through cooperative relationships, rather than coercion, to serve the interests of all parties involved.

* * *

DESPOINA DIMAKI and ATHANASIA KATSA

SPATIAL AND TEMPORAL LANDSCAPES IN SUBJUGATED GREECE

Spatio-temporal landscapes have attracted the attention of scholars worldwide; in the context of the Greek War of Independence spatio-temporal perception is worth examining as it advances understanding of aspects of the historical event. Scholars of urban studies draw on discourses to research aspects of places and the values attached to them, which also reveal ideals of the social world, change and conflict⁶⁷. Likewise, time has been preoccupying philosophy for centuries, as an essential part of life itself. Philosophers such as Heraclitus, Aristotle, and Augustine up to modern day theorists have all been concerned with the concept of time to some extent. «Today researchers point out different aspects of time: physical, biological, social, historical, objective, subjective, linguistic, etc.⁶⁸». In the *Memoirs*, time is mainly expressed through natural phenomena in the text. Watches were rather scarce. The study investigates how spatio-temporal landscapes are constructed in Kolokotronis' narration.

The concept of space and its abstract nature does not comprise only the physical aspect of it, i.e. the environment, but also mental and social dimensions attached to it⁶⁹. It is a material reality understood through mental conceptualizations of social life⁷⁰. The concept of 'cultural landscape' has been suggested as created and modified to various degrees by

---

66. Searle, J., *op.cit.*

67. Martin, D., Mccann, E., and Purcell, M., «Space, scale, governance, and representation: Contemporary geographical perspectives on urban politics and policy», *Journal of Urban Affairs* 25 / 2, ππ. 113-121, 2003.

68. Fedosova, T., «Reflection of time in postmodern literature», *Athens Journal of Philology*, 2 / 2, 2015, p. 77-88, 77.

69. Lefebvre, H., *The Production of Space*, D. Nicholson-Smith, Trans., Blackwell, Cambridge, MA 1991.

70. Massey, D., «Politics and space/time», *New Left Review* 196, 1992, pp. 65-84.

human activity and perception. Jones⁷¹ has identified seven ways in which the notion of 'cultural landscape' has been used in Norwegian literature, one of which seems highly relevant to this study: «The cultural landscape is defined as elements in the landscape which have meaning for a group of people in a given cultural or socioeconomic context». In this definition, a subjective nature to one's interpretation of their surroundings is allowed, tied closely to factors such as social class, ethnic affiliation etc. We examine construction of the Greek landscape, including rural population and the Greek fighters.

Another pair of notions are the 'location' and the 'locale'⁷². The Greek landscape is the 'location', the geographical area encompassing the setting for social interaction; the Greek revolution is the 'locale': the setting in which this interaction is performed and our interpretation is our 'sense of place'. The combination of these aspects makes a place meaningful and allows for the formation of a territorial identity. Gustafson⁷³ attempted to identify in what ways people relate to different places and what these places mean to them. Through semi-structured interviews he suggested a model, by mapping the meanings spontaneously attributed to a place by respondents. The model accounts for

- a) the relation between place and self, i.e. the meanings that a place takes as a part of someone's life path or someone's self-identification,
- b) the others-environment relation, whereby a place may be characterized by the properties of the inhabitants and
- c) the environment itself and the role of the distinctive characteristics of the natural environment.

Perception of time and space-time or chronotope. The notion of time has also preoccupied research extensively. It is the most defining mode of our experience and is considered more elusive than space⁷⁴ as it concerns a world of feelings and senses. Time «is private, personal, and subjective or, as is often said, psychological»⁷⁵. Another way to think about time is

---

71. Jones, M., «Progress in Norwegian cultural landscape studies», *Norsk Geografisk Tidsskrift - Norwegian Journal of Geography*, 42 / 2-3, 1988, pp. 153-169.

72. Agnew, J., *Place and Politics*, Routledge, London 1987.

73. Gustafson, P., Meanings of place: «Everyday experience and theoretical conceptualizations», *Journal of Environmental Psychology*, 21 / 1, 2001, pp. 5-16.

74. Fedosova, T., *op.cit.*

75. Meyerhoff, H., *Time in Literature*, University of California Press, Berkeley 1968, pp. 4-5.

based on the concept of «the objective structure of the time relation»⁷⁶ i.e. the time as perceived with the aid of watches etc. Two major factors concerning time are objectivity and subjectivity. Time is subjective because it is dependent on different dimensions of personality such as age, perspective etc. It is also psychological as it can be influenced by «personal aspects and situations and exists at the level of consciousness, perception, and feelings»⁷⁷. The concept of time has been measured in several ways, namely, in relation to the earth and moon 'lunar time', earth and sun 'solar time', fixed stars 'sidereal time', which is also the way we define time in modern times.

Time and space have been jointly studied as chronotopes⁷⁸. Changes in time can have an effect on space: «Shifts in time also cause shifts in space which is reflected in M. Bakhtin's theory about chronotope, as a unity of time and space»⁷⁹. The Bakhtinian chronotope is primary when it comes to the analysis of the interconnection between time and space, in literary and other text types. Bakhtin suggests that in all forms of art the temporal and spatial are intertwined. We often think about time metaphorically in terms of space⁸⁰. Literary chronotopes may be affected by historical change. The study attempts to trace chronotopes of Kolokotronis' narration to advance understanding of the historical circumstances. Chronology may be shaped differently, in agreement with the prevailing space-time relation⁸¹.

The extracts below present spatial, temporal and spatio-temporal references, which convey perception of chronotopes at the particular point in space or time (e.g. 1836). The Greek natural landscape realized through the references to mountainous areas and flatlands appears to be a defining aspect of the Greek agrarian society.

Perception of space. Kolokotronis describes the geomorphology of the mountains in which the klephts fought. There is a wide variety of diverse landscapes – rocky mountains (*πρόποδο του βουνού, καταράχια*), flatlands (*κάμπος*), lakes and seas. The Greek land and its natural products

---

76. Meyerhoff, H., *op.cit.*, p. 5.

77. Fedosova, T., *op.cit.*, p. 80.

78. Vukanović, Marija Brala., and Grmus a, Lovorka Gruić. *Space and time in language and literature*, Cambridge Scholars, Newcastle upon Tyne 2009.

79. Fedosova, T., *op.cit.*, 81.

80. Casasanto, D. and Boroditsky, L., «Time in the mind: Using space to think about time», *Cognition*, 106 (2008), pp. 579-593.

81. Vukanović, Marija Brala., and Grmus a, Lovorka Gruić, *op.cit.*

Επιστημονική Επετηρίς

are often referred to in the text: Example 1 refers to the fact that some Turks came out during a siege to estimate the amount of troops of the opposing Greeks. On that occasion, they found the chance to enjoy the fruits of the subjugated Greek land, as the vineyards were full of grapes at the time.

1. οἱ Τοῦρκοι ἐβγήκαν νὰ ἰδοῦν, ὅχι νὰ κάμουν πόλεμο. Ἐγύρισαν εἰς τὰ ἀμπέλια, ὅτι ἦτον προβαλμένα τὰ σταφύλια καὶ ἐπῆραν [109].

Peloponnese is known to have a long history of olive oil production. In example 2, Kolokotronis refers to the tradition of olive production in the village of Aghios Georgios.

2. Τραβάω καὶ ἴπαγω εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον, τὸ χωριὸ ἦτον γεμάτο ἀπὸ λάδι [106].

In example 3, the leader describes a battle in Saravali, near Patra, between his troops and Turks barricaded in the fortress of Patra. In that context, he refers to a raisins field

3. τοὺς εἶπα μπῆχτε τὸ μπαϊράκι ἐδῶ – χανόμεθα – σᾶς στέλνω μεντάτι ἐγώ, καὶ ἐγὼ ἐγύρισα καβαλάρης κατὰ τὴν σταφίδα τοῦ Κόλ. [95].

Olive oil production grew rapidly in the 19th century both in terms of production and in the number of oil presses⁸². More than 70 percent of the Greek people were farmers in the beginning of the 19th century⁸³. Reports on the Greek population in 1829 showed that there were about 2,150 villages with a total population of 400,000 people. Livestock farming was one of the most important parts of the agrarian culture, along with land cultivating, and constituted the basic occupation of the Greek lower social class. Land and nature was a resource for meeting a multitude of needs. During the winter, people left their villages along with their cattle and went to flatlands to protect themselves from cold weather.

---

82. Πατρώνης, Β., *Ελληνική οικονομική ιστορία – Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ος αιώνας)*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015.

83. Doukas, K., «Agrarian reform in Greece», *American Journal of Economics and Sociology*, 5 / 1, (1945), pp. 79-92.

Sharing the revolution

In example 4, Kolokotronis narrates that he and his troops had to change location during the night to ambush the Turks, and they had difficulty in finding people so as to ask if the Turks preceded them. He explains that there were no people in certain villages because the villagers, mainly making their living by animal husbandry, moved their flocks to flatlands, in winter time, to protect the cattle from extreme weather conditions and provide them with feed, as their villages were located on mountainous areas and the living conditions in the winter were extremely difficult.

4. Τότενες τὰ χωριά, τὰ Βλαχοχώρια ἔλειπαν ζ' τα χειμαδιὰ καὶ δὲν ἦτον ἄνθρωποι· ἠύραμε ἕναν ἄνθρωπον, τὸν ἐρωτήσαμε ἂν οἱ Τοῦρκοι ἐπέερασαν ἀπὸ τὴν Λαγκάδα...[61]

This connection between a place and its social and economic context gives locals a «subjective territorial identity»⁸⁴ and meaningfully enhances aspects of local perception.

Kolokotronis narrated how they found their food supplies: he mentioned Gastouni, as a main resource. At the time, Gastouni provided a lot to the rebellious Greeks. The soil was fertile and several official positions in Gastouni were held by the Sissinis family who were highly supportive of the revolution. As a consequence, they made sure that food was always sent to the Greek rebels.

5. Ἡ τροφή ὅλου τοῦ στρατεύματος ἤρχετο ἀπὸ Γαστούνη. [...] 4,000 σφαχτὰ, 80 κεφάλια γελάδια, ψωμί ἀπὸ τὴν Γαστούνη. Ἡ Γαστούνη ἦτον μελίσσι ἄτρογο, καὶ μᾶς τὰ ἔστελνε ὅλα ὁ Σισίνης. [96]

Perception of time. Time may also have a psychological aspect to it, as it can be influenced by «personal aspects and situations and exists at the level of consciousness, perception, and feelings»⁸⁵. Time in the text is defined via natural elements, i.e. the moon and the sun. In example 6, Kolokotronis refers to the time when he travelled from village to village to gain people's support for the revolution. At the time, he was near Karytaina village, in Peloponnese:

6. Τὴν αὐγὴ ἐξημέρωσε ζ' ταῖς 26...[55]

---

84. Agnew, J., *op.cit.*, p. 28.

85. Fedosova, T., *op.cit.*, p. 80.

Επιστημονική Επετηρίς

Time is measured through nature and the colours of the sky. For instance, in example 7, he mentions the siege of a fortress in Marathonisi by the Turkish troops, near Gytheio, Peloponnese. As the Greeks lost hope, they decided to exit the fortress in the middle of the night, when the Turks were on the mountains.

7. ἐβασίλευσε τὸ φεγγάρι εἰς τὴν μέσην νύκτα, καὶ βασιλεύοντας τὸ φεγγάρι ἐβγήκαν. [8]

A precise reference to time and landscape appears in example 8. The moon is depicted as the ruler of the nocturnal landscape having the power to vanish every human activity on its way. Kolokotronis along with his troops went from Stemnitsa to Chrysovitsi to confront the Turks. On his way, 100 of his 300 men were lost in the night.

8. ἐτράβηξα μὲ τοὺς 300. Σ' τον δρόμο ἐκρύφτηκαν οἱ Ἕλληνες, 100 τοὺς ἔφαγε τὸ φεγγάρι ὥστε νὰ πᾶμε ζ'τὸ Χρυσοβίτζι. [61]

Throughout the *Memoirs*, Kolokotronis rarely uses specific time in narrating events. In example 9, he refers to hours. In the first extract, he refers to a point during the night, when 200 of his own men moved to Valtetsi to help him. His troops were caught by surprise and fired, thinking that the Turks were coming towards them. Luckily, they recognized each other and soon joined the troops that were already there. The second extract is a reference to the duration of the battle (23 hours) highlighting how demanding it was. He is describing the battle of Valtetsi, the first decisive Greek victory against the Ottoman rule:

9. Εἰς ταῖς 2 ὥραις τῆς νυκτός ἦλθαν 200 ἐδικοί μας καὶ ἔρρίξαν μία μπαταρία, ἐνομίζαμε ὅτι εἶναι Τοῦρκοι καὶ ἦτον Ἕλληνες. [...] Δώδεκα δεκατρεῖς Μαΐου ἦτον. 23 ὥρες ἐβάσταξε ὁ πόλεμος. [69-70]

It's the first time there is an indirect reference to a clock in the text, although at the beginning of the 19th century and during the revolution some of the Greek fighters owned pocket watches (exhibited in the National Historical Museum, Athens). Example 10 refers to the duration of the battle of Valtetsi, in terms of nighttime and daylight. Kolokotronis narrates that the Greek troops were fighting against the Turkish ones on

Sharing the revolution

the mountains, all night long. When the sun came out, the Turks raised a cannon against the Greek fortresses.

10. Ἐξενυκτίσαμε καὶ τὰ δύο μέρη, ὁ ἕνας πῶς θὰ φύγει ὁ ἄλλος. Ἐξημερώσαμεν εἰς τὸν πόλεμο βάνω τὸ κιάλι καὶ τηράω, βλέπω τοὺς Τούρκους εἰς ἕνα μέρος, ὁ Ρουμπής ἦτον ἀπελπισμένος. Τὴν αὐγὴ ὁ Κεχαγιάς ἔβαλε τὸ ταμπούρι τοῦ Μπειζαντὲ τοῦ Ἡλία [69]

When time and space merge. Examples 11 and 12 show the interrelation of space to time and confirm that it is difficult to set clear boundaries between them. Human perception seems to interrelate them in the flow of events. In example 11, Kolokotronis uses time to describe distance (2 ὥραις μακρὰν). He was in Dervenakia when he learned about the battle in Agionori, a village situated near Nafplio.

11. Ἐκίνησα διὰ τὴν Καρύταινα. Ἡμέρα καὶ νύκτα ἐπεριπάτησα καὶ ἔφθασα εἰς τὴν Δημιτζάνα μαζώνοντας στρατιώτας [101] [...] ἐκίνησε ὁ Νικήτας καὶ οἱ ντοπικοὶ καὶ αἱ γυναῖκες ἀκόμα. Τότε μᾶς ἔδωσαν εἶδησι εἰς τὰ Δερβενάκια (2 ὥραις μακρὰν τὸ Ἁγιονόρι ἀπὸ τὰ Δερβενάκια) [114].

In example 12, Kolokotronis was established in Melegitika, whereas the other Greek group were in Agianetika voting for the Parliament. He did not attend the meeting, though he was at a very close distance. Here, space is again described in terms of time (at the distance of a shot). This last example is an absolute metaphor, where the narrator used *gunshot* to refer to how closely the other place was to his position:

12. ...[ἦταν] μία τουφεκιὰ μακρούα. [125]

Shaping the chronotope. By investigating the spatial and temporal landscapes in the *Memoirs*, the study outlined the spatio-temporal structure of the text through the narrator's perception of the chronotope. The Greek natural landscape with its mental and social aspects of representation of the text's historical 'locale', the Greek War of Independence, are key elements that shape the chronotope.

As chronotopes are subject to historical change, the *Memoirs'* spatio-temporal awareness is very different from a contemporary perception of time and space. Urban landscapes and present-day perception

of time is far more precise with the advent of digital technology. References to the colours of nature and to the moon and sun are not typical of present-day circumstances, as a more objective representation of spatio-temporal reality is possible. The narration sheds light on how the societal and cultural narrative of the era built people's lived experience of the temporal and spatial landscape. It shows how the Greek fighters' and the rural population's perception was shaped by their surroundings and how the reality of war and the survival instincts shaped spatio-temporal awareness.

The significance of the study lies in that it attempts to shape the chronotopic make-up of a historical text. It reveals aspects of the relation between place and self (of the narrator), the relation of others to the environment, where place is shaped by the «properties of the inhabitants»⁸⁶ and the contribution of the natural environment to shaping this perception.

The concepts of time and space co-exist and overlap in the narration and reveal a lot about the representations of time and space, raising additional open research questions. An open research question may be what other aspects of the chronotope may be different today, in addition to the degree of vagueness or precision in the discursive representations of time/space.

ABSTRACT

This paper examines perception of the spatial and temporal landscape as described in Kolokotronis' *Memoirs*. It explores references to space and time in the narration, viewed in the light of Bakhtin's chronotope⁸⁷. The Greek landscape outlined through references to mountainous areas and flatlands appears to be a defining aspect of the Greek agrarian society and of the war outcome. With time being expressed through natural phenomena and space, we observe an interrelation between the two concepts in the mind of the narrator. A close reading of the text indicates how these

---

86. Gustafson, P., *op.cit.*

87. Bakhtin, M. M., «Forms of time and of the chronotope in the novel: Notes towards a historical poetic», in *The Dialogic Imagination: Four Essays* (by Bakhtin, M. M., Holquist, Michael), University of Texas Press Slavic series, University of Texas Press, Austin 1981, pp. 84-258.

Sharing the revolution

concepts are inextricably intertwined and to what extent they uniquely contribute to shaping the socio-historical event.

* * *

PART B

GEORGIA PSYCHOGYIOU and MARIANNA TRITOU

PERCEIVING BETRAYAL

Betrayal as a form of trust violation. There has been a lot of discussion on trust theory and its relation to multiple fields, such as trust in organizations⁸⁸, in advertising⁸⁹ etc. Although considerable research has been devoted to these areas, rather less attention has been paid to the violation of trust and the forms it takes, in periods of historical crises. The study aims at exploring the notion of betrayal as violation of trust. It first considers some basic theoretical notions concerning trust theory.

Mayer, Davis and Schoorman⁹⁰ define trust as «the willingness of a party to be vulnerable to the actions of another party based on the expectation that the other party will perform a particular action important to the trustor irrespective of the ability to monitor or control that other party». Clark and Payne⁹¹ focused on the psychological aspect of trust, while others see trust as an essential principle within a cooperative community⁹².

Combining multiple theories on the factors which affect a trustor's be-

---

88. McAllister, D., «Affect – and cognition – based trust as foundations for interpersonal cooperation in organizations», *Academy of Management Journal*, 38 (1995), pp. 24-59.

89. Soh, H., Reid L.N., and King, K.W., «Measuring trust in advertising», *Journal of Advertising*, 38 / 2 (2009), pp. 83-104.

90. Mayer, R.C., Davis, J.H. and Schoorman, F.D., «An integrative model of organizational trust», *Academy of Management Review*, 20 (1995), pp. 709-734, 712.

91. Clark, M.C. and Payne, R.L. «The nature and structure of workers' trust in management», *Journal of Organizational Behavior*, 18 (1997), p. 205-24.

92. Coleman, J.S., *Foundations of Social Theory*, Harvard University Press, Cambridge MA 1990.

lief in another human being⁹³, McKnight and Chervany⁹⁴ provide a model which groups some trust-related characteristics together. They create a highly operative framework, based on four second-order conceptual categories: competence, predictability, benevolence and integrity. Each category assumes certain features that need to be met for the conceptual category to be realized. For instance, in

— *competence*, the trustor needs to have faith in the trustee's competence, expertise, and dynamism,

— *predictability*, *-benevolence*, a person needs to believe that the trustee is good (possesses a good will), moral, benevolent, caring and responsible. The last category,

— *integrity* is relevant to the trustor's belief that the trustee is honest, credible, reliable and dependable.

The present study reverses the above model to account for instances of trust violation in warfare, as described in the *Memoirs*. Betrayal presupposes an element of initial trust, on the trustor's behalf⁹⁵. The study attempts to approach betrayal through violation of McKnight and Chervany's four second-order conceptual categories. It raises the following questions

1. Which was the most commonly violated trust category during the war of independence, in relation to betrayal incidents?

2. Which was the least violated trust category during the Greek war of independence in 1821, in betrayal phenomena?

The answer to these questions is significant because they suggest a hierarchy of values prevailing in the 1821 societal context. Our hypothesis is that the benevolence-based trust category would be violated more often, because benevolence and integrity are assumed to be important values in times of war ensuring solidarity, whereas the competence-based trust category may be a less violated one, because no matter a person's competence at war, benevolence and integrity may be considered more important for devotion to the cause.

---

93. Mayer, R.C., Davis, J.H. and Schoorman, F.D, *op.cit.* Cook, J. and Wall, T., «New work attitude measures of trust, organizational commitment and personal need non-fulfilment», *Journal of Occupational Psychology*, 53 (1980), pp. 39-52. Deutsch, M., «The effect of motivational orientation upon trust and suspicion», *Human Relations* 13 (1960), pp. 13-140.

Lieberman, J.K., *The Litigious Society*, Basic Books, New York 1981.

94. McKnight, D. H. and Chervany, N. L., «What is Trust? A Conceptual Analysis and an Interdisciplinary Model», *AMCIS 2000 Proceedings*, 2000, pp. 827-833.

95. Elangovan, A.R. and Sharipo, D.L., «Betrayal of Trust in Organizations», *Academy of Management Review*, 23 / 3 (1998), pp. 547-566.

Sharing the revolution

Lewicki et al.⁹⁶ differentiated the concepts of trust and distrust. They defined trust as the positive feelings towards another person's behaviour. When those expectations fail to be met, trust turns into distrust. They also considered the concepts of trust and distrust by emphasizing trust violation and betrayal. Any trust relation between the offender and the trustor is normally lost due to the damage to the offender's face.

Elangovan and Shapiro⁹⁷ define betrayal as «a voluntary violation of mutually known pivotal expectations of the trustor by the trusted party (trustee), which has the potential to threaten the well-being of the trustor». Following Elangovan and Shapiro, betrayal is defined in this study as voluntary, harmful to the well-being of trustor and constitutes a behaviour which violates the trustor's expectations. The study analyzes instances of betrayal as narrated in Kolokotronis' *Memoirs* to bring to light which trust category is violated the most and which one is least violated.

Methodology and data presentation. The *Memoirs* is a narration of fighting and strategizing, but also shows the living conditions and the adversities that Greeks faced. The research takes both a quantitative and qualitative approach, as it includes a statistical analysis of the findings (the narration of betrayal instances) and a qualitative interpretation of them in relation to trust theory. Instances of betrayal are analyzed and categorized, in four 'non-trust' categories; lack of competence, predictability, benevolence and integrity, in the entire narration, although only a representative sample of betrayal instances is discussed in this paper. The following section provides an analysis of the data and a closer look at each trust category.

COMPETENCE. Competence-based trust,⁹⁸ is defined as «a trustor's belief about trustee's competency or ability to carry out obligations». Key concepts of competence-based trust are competence, expertise and dynamism. The violation of this principle therefore challenges the trustor's belief that the trustee is able to live up to the expectations. An example of competence-based trust violation in the *Memoirs* appears in example 1. Kolokotronis sends a messenger to announce to Mavromichalis that a battle is about to begin and that he needs him to arrive on time with his

---

96. Lewicki, R. J., McAllister, D. J. and Bies, R. J., «Trust and Distrust: New Relationships and Realities», *Academy of Management Review*, 23 / 3 (1998), pp. 438-458.

97. Elangovan, A.R. and Sharipo, D.L., *op.cit.*, p. 548.

98. Cook, J. and Wall, T., cited in Lee, H., «The role of competence-based trust and organizational identification in continuous improvement», *Journal of Managerial Psychology*, 19 / 6 (2004), pp. 623-639, 625.

men. The messenger failed to deliver the message to Mavromichalis causing severe deficiency of soldiers in the battlefield. This failure was a result of the messenger's inability to live up to Kolokotronis' expectations and be dynamic enough to complete the mission.

1. Τὴν αὐτὴν ἡμέραν ποῦ ἐκίνησα, ἤγουν 27, μὲ ἔφθασε ἕνας ντεσκερὲς τοῦ μακαρίτου τοῦ Μπειζαντὲ Ἡλία, ὅτι ἔφθασε μὲ 200 Σπαρτιάτας εἰς τὸ Λεοντάρι, καὶ τοῦ ἔγραψα, ὅτι νὰ φθάσῃ γλήγορα, γιατί σήμερο ἔχομε τουφέκι. Ἀπὸ ἐκεῖ ὁποῦ τοῦ ἔγραφα ἕως εἰς τὸ Λεοντάρι εἶναι 4 ὥραις τραβικταῖς, καὶ κατὰ τύχη ἔντεσε ὁ παλιάνθρωπος ὁ πεζός καὶ δὲν ἐπῆγε, ποῦ νὰ φθάσουν εἰς τὸν πόλεμον. [56-57]

This was the only example of competence-based trust referred to in the text.

PREDICTABILITY. Predictability-based trust relies on the trustor's judgment, concerning the most feasible choice of behaviour of the trustee⁹⁹. The key concept of predictability-based trust is being predictable. Violation of the trustor's expectation entails cancelling the trustor's judgment on the trustee's behaviour.

Examples of predictability-based trust violations in the *Memoirs* appear in examples 2-3. In example 2, Kolokotronis refers to the civil war and the decision of some members of the opposing faction to switch sides and join forces with Kolokotronis. The action of switching sides constitutes a form of betrayal, which violates the element of predictability, since the expected choice of behaviour of the subjects is confuted.

2. Ἐκεῖ ἔσμιξεν ὁ Πᾶνος μὲ τὸν Ζαήμην καὶ Λόντον. Αὐτοὶ ἦσαν δυσαρεστημένοι μὲ τὸν Κουντουριώτην ἐνώθησαν μὲ ἡμᾶς. [141]

Example 3 narrates an unexpected treacherous behaviour of Lala residents to cooperate with the Ottomans. On top of that, they did not surrender but they anticipated Omer Vrionis' help in order to gain the loots. The action constitutes a violation of predictability-based trust, because the expectation would have been different.

---

99. Kramer R. M. and Tyler T. R., *Trust in Organizations: Frontiers of Theory and Research*, Sage, Thousand Oaks CA 1996.

Sharing the revolution

3. ἐπήγαιναν ἀπό τοὺς Κορινθινοὺς καὶ τοὺς ἔλεγαν, μὴν παραδίδασθε εἰς τὸν Κολοκοτρώνη διατι σᾶς ἔρχεται μεντάτι, καὶ ὁ σκοπὸς τοὺς ἦτον νὰ φύγωμεν ἡμεῖς, καὶ τότε νὰ μείνουν μόναχοι, νὰ πάρουν τὰ λάφυρα, καὶ ὁ φθόνος ἦτον ἀκόμη. [89]

BENEVOLENCE. Benevolence-based trust is identified as a sincere concern for fellowmen's interests and the motivation to do good for them¹⁰⁰, especially in a conflict situation. Key concepts of benevolence-based trust are being good, moral, benevolent, responsive and having good will. Trust violation assumes that the trustee fails to satisfy the trustor's expectations, concerning moral behaviour on their behalf.

Examples of benevolence-based trust violations in the *Memoirs* appear in examples 4 and 5. In example 4, Kolokotronis chronicles the betrayal he faced in the civil war, when he was arrested and imprisoned in Hydra by his opponents. The narration presents the act as immoral, a violation of benevolence, as his former comrades did not take into account his contribution to the shared cause.

4. ἐκεῖ εἰς ἓνα δὺώ ἡμέραις βλέπω νὰ διώχουν τοὺς ἀνθρώπους μου καὶ νὰ μὲ ἀφίνουν μοναχόν, in arresto ἕως ὅτου νὰ μαζώξουν καὶ τοὺς ἄλλους. Μᾶς ἐβαρκαρίσαν εἰς μίαν Γολέταν, Γοργώ, ἦτον καὶ ὁ Σκούρτης, καὶ μᾶς ἐπήγαν εἰς τὴν Ὑδραν. Ἐκαθίσαμεν δὺώ ἡμεραις καὶ μᾶς ἔστειλαν στὸν Προφήτην ἄγιον Ἡλίαν, ἓνα μοναστήρι. [142]

Example 5 refers to a form of betrayal on the Turkish side. The extract explains how Deligiannis was responsible for the tension between Veli Pasha and Ali Farmakis, as he turned them against one another. Exploiting people's trust is rather immoral and a violation of benevolence-based trust, although anything may be possible in war.

---

100. Xie, Y. and Peng, S., «How to repair customer trust after negative publicity: The roles of competence, integrity, benevolence and forgiveness», *Psychology and Marketing*, 26 / 7 (2009), pp. 572-589.

Επιστημονική Επετηροίς

5. Εἰς τὰ 1808 τὴν ἀνοιξι, ὁ Βελήπασσας ἐφοβέριζε τὸν Ἀλι-φαρμάκη, ἢ τὸν πύργο νὰ τοῦ δώσῃ ἢ ὁ ἴδιος νὰ ὑπάγῃ, ἢ τὸ παιδί του ἐνέχυρο νὰ δώσῃ. Ἐρεθίζετο ὁ Βελήπασσας ἀπὸ τὸν Δελι-γιάννη. Ὁ Δελι-γιάννης [sic], μὴ θέλων νὰ ὑπάρχῃ ὁ Ἀλῆ-φαρμάκης, ἔλεγε εἰς τὸν Βελή-πασσᾶ, ὅτι πρέπει νὰ κρεμισθῇ ὁ πύργος διὰ νὰ τοῦ κρεμίσει τὴν δύναμιν, καὶ τοῦ Ἀλῆ-φαρμάκη: Μὴν πηγαίνεις, διότι ὁ Βελι-πασσᾶς ἔχει σκοπὸν νὰ σὲ σκοτώσῃ. Ὁ Ἀλῆ-φαρμάκης λοιπὸν ἐτοιμάζετο νὰ ἀντι-παραταχθῇ εἰς τὸν Βελι-πασσᾶ. [32]

INTEGRITY. Integrity-based trust, as defined in Xie and Peng¹⁰¹, is «the adherence to a set of sound principles», namely, being honest, credible, reliable and dependable. The violation of integrity-based trust entails being dishonest, unreliable and non-dependable. Instances of integrity-based trust violations in the *Memoirs* appear in examples 6 and 7. In example 6, the prominent leader refers to soldiers who betrayed their chieftains' trust and were behaving in a dishonorable way, by defalcating benefices for their advantage, instead of distributing the resources in equal shares to every chieftain. The soldiers violated the conceptual category of integrity and more specifically the principle of reliability.

6. Εἰς ὅλα αὐτὰ τὰ μέρη ἦτον στρατιῶταις καὶ ἔκαναν μύριαις καταχρήσεις καὶ τὰ χρέη ἦτον αὐτῆς τῆς ἐπιτροπῆς, νὰ συνάξουν ὅσους προσόδους ἔχουν νὰ δώσουν αἱ ἐπαρχίαι καὶ νὰ διαμοιράζονται εἰς τοὺς διαφόρους ὄπλαρχηγούς, ἀναλόγως μὲ ἐκεῖνα ὅπου ἔχον νὰ λάβουν καὶ νὰ μαζέβουν ζωοτροφία μὲ ὅλην τὴν δυνατὴν εὐταξίαν εἰς τέτοιες ἀναρχικαῖς περιστάσεις. Ἐπήγαμε λοιπὸν ὁ καθένας εἰς τὴν θέση του. Ὁ Τζαβέλας καὶ Νότης ἐπήγαν εἰς τὴν Πάτρα: ἐγὼ καὶ ὁ Χατζῆ Χρήστος ἐπήγαμεν εἰς τὴν Τριπολιτζά καὶ οἱ λοιποὶ ἔμειναν εἰς τὸ Ἄργος. [251]

In example 7, betrayal is depicted with reference to the body of Turkish mercenaries, who abandoned Ibrahim Pasha because he didn't pay their salaries. This behaviour may be considered unreliable, since they prioritized money over trust, which is a violation of integrity-based trust and specifically it cancels the principle of being reliable and credible.

---

101. Xie, Y. and Peng, S., *ibidem*.

Sharing the revolution

7. ἔστειλε ὁ Ντελῆ Ἀχμέτης ἕναν ἄνθρωπό του νὰ πᾶνε οἱ ἀρχηγοὶ νὰ κουβεντιάσουν. Ἐσηκώθηκαν οἱ δύο μπέηδες οἱ χαλδούπιδες ἵπου ὠρίζαν τὴν καβαλαρίαν καὶ ἐπῆγαν μέσα διὰ νὰ τοὺς κουβεντιάσει· τοὺς ῥώτησε «διατί φεύγετε ἀπὸ τὸν Ἱμπραΐμη;—Δὲν μᾶς ἔδωκε τοὺς μισθοὺς μας – Ἐγὼ σᾶς δίδω τοὺς μισθοὺς σας νὰ καθήσετε μεταμένα. Ἦλθε καὶ ὁ μπέης ὁ Ἀρβανίτης καὶ ὠμίλησε μὲ τὸν πασά διὰ νὰ μείνει, αὐτὸς δὲν τὸ ἔστερξε διὰ νὰ μείνει, ἔτσι τὸν ἐκτύπησε ὁ πασάς, τὸν ἐβάρωσε μὲ τὸ σπαθί· τότε τοῦ φωνάζει, μὴ βαρῆς, καὶ ἐβγάλε τὴν κουμπούρα καὶ τὸν ἐφόνευσε· τότε καὶ οἱ ἄλλοι νεοφερμένοι ἐπῆραν τὸ Κάστρο. [220]

The study traced thirty-two instances of betrayal in the narration and calculated their distribution across the trust-violation categories. The frequency of occurrence of each betrayal type is assumed to show the relative significance which these events were implicitly assigned, in the context of the revolution.

Interpretation of findings: A local system of values? Our hypothesis regarding the most violated trust category in the narration seems to be verified, as the majority of betrayal incidents are benevolence-based violations. Out of the 32 instances of occurrence, 19 were benevolent-based violations assuming benevolence to be a default societal value. As previous research has shown, «self-interest is a major factor driving betrayal behavior»¹⁰² and the most prominent motivation for betrayal¹⁰³. A link between self-interest driven betrayal and benevolence-based violations is evident, as the concepts of good will, morality, benevolence, responsibility and caring for the other are disregarded. Some people did behave opportunistically and selfishly, especially when the war ended, and tried to benefit from the civil war that followed, placing personal interest above other principles. Table 1 summarizes the distribution of the 32 betrayal instances collected from the *Memoirs* per violation of trust category.

---

102. Elangovan, A.R. and Sharipo, D.L., *op.cit.*, and Lake, T. and Hills, A., *Affairs: The anatomy of extramarital relationships*, Open Books, London 1979, p. 552.

103. Grover, S. L., «Lying in organizations: Theory, research, and future directions», in Giacalone R., and Greenberg J. (Eds.), *Antisocial Behavior in Organizations*, 68-84, Sage, Thousand Oaks CA 1997.

Table 1.	Number of trust violation instances	Percentage
Competence	1	3.1%
Predictability	2	6.3%
Benevolence	19	59.4%
Integrity	10	31.2%

Another potential explanation for the frequency of such violation instances in the text is the level of severity attributed to benevolence-based betrayal. Kolokotronis evidently considered this kind of betrayal worth-mentioning over and over again, because benevolence (and integrity) are key values, for a society in crisis.

Benevolence was also included in the refined theory of basic individual values (among 18 others) proposed by Schwartz (2012)¹⁰⁴. If Schwartz associates benevolence with in-groupness, then the high occurrence of the benevolence-related trust violation is crucial because it may cancel the collective spirit and unity in the social context and is therefore worthy of attention.

The second hypothesis concerning the least violated trust category, in the *Memoirs*, is also verified because competence-based violations appear only once among other betrayal instances. We would like to borrow insights from management theory. One reason for the imbalance is probably that competence is a less primary value than benevolence. In examining trust and innovation in organizations, Svare et al.¹⁰⁵ suggest that benevolence-based trust is a condition for sharing, it «functions as a performance facilitator», higher levels of trust correspond to higher performance and that «[b]efore ability-based trust can become relevant, benevolence-based trust can reach a certain level».

Kolokotronis seemed to have been intuitively aware that violating benevolence-based trust was a more harmful type of betrayal for their

104. Schwartz, S.H., «Refining the theory of basic individual values», *Journal of Personality and Social Psychology*, 103 / 4 (2012), pp. 663-688.

105. Svare, Helge, Haugen Gausdal, Anne, Möllering, Guildo, «The function of ability, benevolence, and integrity-based trust in innovation networks», *Industry and Innovation*, 27 / 6 (2019), pp. 585-604, 599.

Sharing the revolution

shared cause and kept returning to it. The longing desire of the rebel to administer justice and break free from oppression was so fierce, that people exceeded themselves and, if incompetent, they paid for their incompetence with their lives. The oppressed were walking a tightrope, trying to regain their freedom or eventually die.

Values on the Greek territory. The study categorized forms of betrayal in Kolokotronis' *Memoirs*, across types of trust-violation, based on the theoretical framework of McKnight and Chervany¹⁰⁶. Results showed that the most common type of betrayal referred to in the narration is the benevolence-based trust violation, and the least common type refers to competence-based trust violation. The leader seems to have intuitively acknowledged that a driving force behind the shared cause of liberation was benevolence-based trust, which, if violated, could be highly erosive.

Among the limitations of the study is that the categorization of betrayal instances in the narration was done by the authors alone; the study would benefit from an emic approach, namely relying on respondents' categorization of trust-violation instances. Further research with present day respondents may reveal how these values are assessed nowadays by a local public and whether socio-cultural parameters may have favoured a different set of priorities. Betrayal also tallies with impoliteness; 'betraying' may parallel 'being impolite'. Future research in the area of betrayal as a form of impoliteness¹⁰⁷ may highlight aspects of the phenomenon of impoliteness which may advance understanding of human behaviour in particular circumstances.

ABSTRACT

This study analyses instances of betrayal in Kolokotronis' *Memoirs* to retrieve the values these instances are a violation of, on the subjugated Greek territory. It reverses McKnight and Chervany's model of trust (which identified four second-order conceptual categories, corresponding to competence, predictability, benevolence and integrity)¹⁰⁸, in order to categorize instances of betrayal as trust-violation. The study uses both

---

106. McKnight, D. H. and Chervany, N. L., *op.cit.*

107. Culpeper, J., «Towards an Anatomy of Impoliteness», *Journal of Pragmatics*, 25 / 3 (1996), pp. 349-367.

108. McKnight, D. H. and Chervany, N. L., *op.cit.*

quantitative and qualitative criteria to show that the mostly discussed trust-violation instances in the *Memoirs* relate to the conceptual category of benevolence, while the least encountered category is related to competence. Findings seem to shed light on the values the subjugated Greek society considered important at the time. Studying betrayal as a violation of trust brings to light further implications linking betrayal to impoliteness, which does not seem to have been tackled in impoliteness studies.

* * *

ELENI SITOU and IOANNA ASANAKIDI

DEATH AND DYING IN KOLOKOTRONIS' *MEMOIRS*

Human beings have always had a hard time coming to terms with death. They often resort to euphemisms in discourse, namely the use of indirect words/phrases in order to avoid the literal term. Kolokotronis' *Memoirs* abounds in both literal and metaphorical references to death and dying, which deserves scholarly attention because it may shed light on aspects of the revolutionary experience.

Kolokotronis (1770-1843), one of the most notable leaders of the Greek War of Independence (1821-1829) collaborated with Tertsetis in composing the *Memoirs* and it is believed that the latter did not interfere with the text¹⁰⁹. The *Memoirs* recounts several events of fighting and death from 1770 up to 1836, when both Greeks and Turks lost their lives during the almost nine years of revolt.

The aim of the paper is to engage the reader with how Kolokotronis refers to death, and the conceptualizations he assumes. The topic is expected to advance understanding of aspects of reality on subjugated territory under the Ottoman rule. The research question is how death is conceptualized in Kolokotronis' *Memoirs* and what implications might arise from these conceptualizations.

Because of the negative connotations the notion conveys, speakers have preferred a variety of figurative devices to refer to and comprehend human mortality. Death is a mystery¹¹⁰ and as such, is prone to be

---

109. Dimaras, C. T., *A History of Modern Greek Literature*, State University of New York Press, New York 1972.

110. Jankelevitch, V. *Penser la mort?*, Liana Levi, Paris 1994, p. 38.

mentioned by oblique and indirect terms, known as euphemisms. Several studies on death and English language metaphoricality show that our western society tends to utilize more euphemisms for death than any other period, which bring about a «gradual suppression of direct reference to death»¹¹¹.

Al-Kharabseh¹¹² investigated metaphorical euphemistic conceptualizations, verbalization and translation of *death* in Jordanian newspapers. His analysis indicated that fatalistic language is more prominent in Arabic than in his English data and the majority of the metaphors seemed to draw on Islamic beliefs. The taboo-language of death has also been analyzed by Crespo-Fernandez¹¹³ in obituaries during the Victorian times. Crespo-Fernandez suggests that metaphor is a euphemistic device for the notion of death and confirms what Brown¹¹⁴ (cited in Rawson)¹¹⁵ pointed out concerning the nineteenth century attitude, namely, that after 1980, direct reference to death became taboo:

During the eighteenth century, according to my churchyard observation, people were allowed, quite simply, to die. [...] But about the year 1980 everything goes [...] Simplicity vanishes, as well as the stately and sonorous rhythm. People no longer die, like Adam: they pass over, they go home, they are carried to rest, they fall asleep [...]. Anything but the plain fact of death.

Jamet¹¹⁶ argued that we reinvent the reality of death through euphe-

---

111. Allan, K. and Burridge, K., *Euphemism & Dysphemism. Language Used as Shield and Weapon*, Oxford University Press, Oxford 1991.

112. Al-Kharabseh, A., «Arabic death in translation: euphemism and metaphorical conceptualization in Jordanian obituaries», *Across Languages and Cultures*, 12 / 1 (2011), pp. 19-48.

113. Crespo-Fernández, E., «The language of death: euphemism and conceptual metaphorization in Victorian obituaries», *SKY Journal of Linguistics*, 19 (2006), pp. 101-30.

Crespo-Fernández, E., «Euphemistic conceptual metaphors in epitaphs from highgate cemetery», *Dialnet*, 9 / 1 (2011), pp. 198-225.

114. Brown, N. O., *Life against death: The psychoanalytical meaning of history*, vol. 1, Wesleyan University Press, Middletown, Connecticut 1985.

115. Rawson, Hugh, *Rawson's Dictionary of Euphemisms and Other Doubletalk: Being a Compilation of Linguistic Fig Leaves and Verbal Flourishes for Artful Users of the English Language*, 1995.

116. Jamet, D., «Euphemisms for death: reinventing reality through words?», in S. Sorlin (Ed.) *Inventive Linguistics*, Presses Universitaires du Languedoc et de la Méditerranée, Collection Traverses, 2010.

misms. Fahlander and Oestigaard¹¹⁷ examined the materiality of death and suggested that «beliefs or the places these beliefs are acted out and transformed into rituals and practices are most often materialized in one way or another». The study intends to describe how death and dying were perceived in the leader's mind. For instance, Kolokotronis used metaphors to refer to the unpleasant reality of losing fellow warriors and relatives (e.g. *φίλοι χαμένοι*), although literal expressions outnumber the metaphorical ones, highlighting a realistic approach to the circumstances.

Methodology and data analysis. The text offers a plethora of data, in which the difference between literal and metaphorical meaning may be viewed as a continuum rather than a dichotomy. The paper takes a qualitative and quantitative approach to the investigation of how death and dying are used in the General's discourse. The data resource is the 272 pages of the *Memoirs* referring to 47 literal expressions of death and 19 metaphorical instances, i.e. the literal uses outnumber the metaphorical ones (47/19), which suggests a highly realistic approach to death, in the context of the 1821 Revolution. Figure 1 shows the ratio of non-/literal expressions of death and dying in the *Memoirs*.

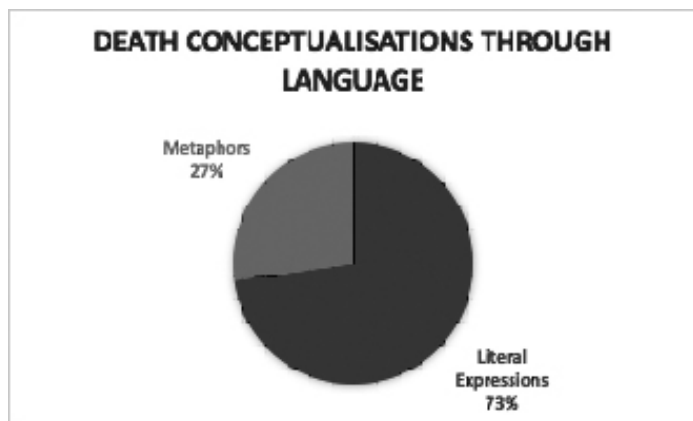
The non-literal uses. The analysis starts with the metaphorical expressions and, following Lakoff and Johnson, it adopts the formula TARGET DOMAIN IS SOURCE DOMAIN. Lakoff and Johnson's cognitive linguistic approach implies metaphorical mappings in the human mind, which facilitate understanding of the way in which the human mind perceives and handles various concepts as «human *thought processes* are largely metaphorical»¹¹⁸. The following subsections present death metaphors in the *Memoirs*.

---

117. Fahlander, F. and Oestigaard, T., «The materiality of death: Bodies, burials, beliefs», in Fahlander, F. and Oestigaard, T (Eds), *The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs*, Archaeopress, Oxford 2008, pp. 1-16, 8.

118. Lakoff, G. and Johnson, M., *Metaphors We Live By*, University of Chicago Press, Chicago 1980, p. 6.

Figure 1. Ratio of literal /metaphorical references to death and dying in the *Memoirs*

DEATH IS A LOSS. One of the most recurrent conceptual metaphors follows the formula DEATH IS A LOSS, the domain of death is understood in terms of the domain of loss. It is as if, when humans die, they get lost forever from the universe and will be never seen again¹¹⁹. Kolokotronis utilizes the well-known euphemism of loss to mitigate sadness when his compatriots die in the battle, but also for the death of Turks:

1. ...όλοι έχάθησαν εκτός από τον Θεοδωράκη τόν Κολοκοτρώνη – όπου έβεβαίωσαν ότι ο Θεοδωράκης ήτον χαμένος [25]
2. Είς τούς πολέμους έχάθη ο αδελφός του Κολοιόπουλου [73]
3. Δέν ήλθαμε διά να φύγουμε, αλλά να χαθούμε με τούς... [262]
4. Τακτικοί Τοῦρκοι έχάθησαν εἰς τρεῖς ἡμέρας [163]

DEATH IS A JOURNEY. Lakoff and Johnson suggest that the source domain *journey* is projected onto the target domain *death*. It is a «path schema, where dying is conceptualised as a journey from a starting point (source) along a pathway (path) to a destination (goal)»¹²⁰. There are two conceptual metaphors in the *Memoirs* which assume the analogy TO DIE IS TO TRAVEL. In example 5, Kolokotronis refers to a battle against the Ottomans in 1806. After a long day fighting, the Greeks decided to rest

119. Al-Kharabseh, A. *op.cit.*

120. Marín-Arrese, J. I., «To die, to sleep: a contrastive study of metaphors for death and dying in English and Spanish», *Language Sciences*, 18 / 1 (1996), pp. 37-52, 48.

Επιστημονική Επετηρίς

in the countryside, near Kalamata, and Kolokotronis suggested that they should scatter around the area so as to be alert for potential attacks. In this context, death, like a journey, has a final destination, perhaps Heaven, which mitigates the sadness of those left behind. These analogies are valid today.

5. Τὸ βράδῳ τοὺς εἶπα [...], νὰ διαμοιρασθοῦμε καὶ ἔτσι ἐχωρισθήκαμε λέγοντες ὁ ἕνας στὸν ἄλλον: καλὴ ἀντάμωσι εἰς τὸν Κόσμον τὸν ἄλλον [21]

6. ...εἶς ἐκ τῶν 150 ἐσώθη, καὶ αὐτὸς πλακωθεὶς ὑπὸ τῶν πτωμάτων τῶν φονευθέντων. Ἀπέθαναν οἱ ἥρωες, ἀλλ' ἄφ' οὗ ἐπεμψαν ὑπὲρ τοὺς 1000 ἐχθροὺς εἰς τὸν ἄδην [267]¹²¹

Example 6 refers to a battle in Gastouni, in November 1825. The Greeks were outnumbered and struggling to fight the Ottomans. Although there were several casualties, Greeks managed to *send one hundred enemies to Hades*, where reference is made to the ancient notion of the underworld and the analogy is also TO DIE IS TO GO TO HADES. This analogy is not operative any more in realistic contexts of death. One may wonder, how could the two religious ideologies be compatible. Tarlow suggests that different understandings of the otherworld «might be logically incompatible, but it is nevertheless possible for a single person to hold many of them at the same time»¹²².

DEATH IS DARKNESS. Giannakis has observed that in Greek *light* pairs with *life* and *darkness* with *death*. The analogies LIFE IS LIGHT and DEATH IS DARKNESS may be cognitively encrypted in the metaphor DEATH IS SLEEP. Light is associated with feelings of security and certainty, whereas darkness with uncertainty, since the inability to see is connected to the feelings of emptiness that surround death¹²³. The

---

121. We conducted a survey on recent death conceptualisations through language to check whether the merging of mythological and Christian conceptualizations co-exist in recent times. We designed a questionnaire which was answered by 140 respondents [ages of 18-24 (53.6%) and 25-40 plus (46,4%)], the majority of which were women (72.1%, 101 women in total). The questionnaire showed that Christian beliefs nowadays seem to have a much higher resonance than metaphysical and mythological ones, e.g. *the Other World, in Hell*. Nearly 60 of the participants answered that souls are transferred to the 'unknown' after death.

122. Tarlow, S., *Bereavement and Commemoration: An archaeology of mortality*, Blackwell, Oxford 1999, p. 103.

123. Giannakis, G. K., «Light is life, dark is death: An ancient Greek and Indo-

Sharing the revolution

DEATH IS DARKNESS analogy appears in Tertsetis' introduction to the text, in example 7. Another feature of dying unfolding throughout the *Memoirs* is DEATH IS GLORY, as implied in example 8, e.g. when dying for the liberation of a nation, at war times and hopeless situations. More details on this analogy are given in section 4, which presents the literal uses.

7. ...μελανιάζει ο κόσμος τῶν ψυχῶν [17]

8. ...ἔθασαν καὶ τοὺς ἐνδόξως ἀποθανόντας Ἑλληνας [267]

The literal uses. As mentioned, the literal expressions outnumber the non-literal ones evidently because of the realistic gloss of discourse (the narration is about struggles, fights and sacrifices in wartime). In example 9, Kolokotronis faces death as an imminent and inevitable fact, assuming that 'dying in the battlefield away from one's family' is dying with glory and pride, assuming lives of honour, selflessness and self-sacrifice. He encourages his soldiers that the Turks they would confront are not many and that they may have the benefit of dying away from their families – as if it were a positive outcome.

9. ...δὲν εἶναι πολλοὶ οἱ Τοῦρκοι ὅσους τοὺς λέγουν. Νὰ ὑπάγω με νὰ σκοτωθοῦμε μακρὰν ἀπὸ τὰ παιδιὰ τους καὶ ταῖς φαμελιαῖς μας μὴν παίρνετε μαζί σας οὔτε μουλάρια [104]

He was fully aware of the danger and probably encountered death as an unavoidable consequence. The narration shows an amazing familiarization with death, rather expected in rebel life and their dire living conditions. Example 8 refers to his father's and two of his uncles' death. It is as if he distanced himself from the sorrow and the trauma has been healed.

10. Ὁ πατέρας μου ἐσκοτώθηκε μὲ δύο τοῦ ἀδέλφια, Ἀποστόλη καὶ Γεώργη, ὁ ἓνας εἰς τὸν λόγκον, ὁ ἄλλος μοναχός του διατὶ ἐλαβώθηκε [8]

European metaphor», *Δωδώνη / Φιλολογία*, 30 (2001), pp. 127-153, 140.

Επιστημονική Επετηρίς

11. ἀκούοντας ἡμεῖς τὸν πόλεμον, ἐκινήσαμεν εἰς μεντάτι, ἦτον δύο ὥραις μακρά, καὶ, ὅσο νὰ πᾶμε ἡμεῖς, δὲν εὐρήκαμε οὔτε Ἑλληνας, οὔτε Τούρκους τὰ σπήτια καυμένα, τοὺς 15 κοφοκέφαλους ἐγυρίσαμε πίσω εἰς τὴν Μαρμαριά...

12. Ταῖς ἴδιαις ἡμέραις ἦρθε το παιδί μου, ὁ μακαρίτης ὁ Πάνος μὲ τὸν Γενναίο, μὲ 30 νωμάτους καὶ μὲ ἐγύρευαν [64]

The study examined perception of *death* in Kolokotronis' narration. LOSS, JOURNEY and DARKNESS are prevailing conceptualisations shaping death and dying, confirming Ullman's¹²⁴ understanding of metaphors as 'harmless substitutes' for the harsh reality of war. The much higher frequency of the non-metaphorical occurrences (73%, in 252 pages) vs. the metaphorical ones is justified on the grounds of the genre of the text. Tertsetis confirms the historical character of the *Memoirs* at the beginning of the introduction: «τέτοια εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀγῶνος καὶ τὸ θέμα τοῦ νέου βιβλίου». The findings add to a growing body of evidence in the literature regarding our understanding of death at the time of the 1821 revolution, where expressions on death and dying assuming mythological and Christian perceptions of dying co-existed; dying with pride as sacrifice was also an option.

ABSTRACT

The study investigates perception of death and dying in the context of the 1821 Greek revolution, as manifested in Kolokotronis' *Memoirs*. As metaphor is key to unlocking cognitive aspects of language use, the study analyses literal and metaphorical death and dying expressions in the data, in the framework of the Conceptual Metaphor Theory. The study uses a qualitative and quantitative research methodology to account for literal and metaphorical discourse realizations of death and intuitively contrasts it to present day use. Findings show that the well-known formula TARGET DOMAIN IS SOURCE DOMAIN is operative in describing perception of death and dying, in the context of the revolution.

* * *

---

124. Ullman S., *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*, Blackwell, Oxford 1970.

MARIANNA PAPAGEORGOPOULOU and EFI POULIASI

THE PERSONALITY OF THE LEADER

Discourse analysis (DA) studies language use «beyond the sentence boundary» and analyzes naturally occurring language use, rather than invented examples. *The Memoirs*, a text where General Kolokotronis narrated events of the Greek revolution, has a unique potential to reveal aspects of the narrator's personality and enlighten features of the socio-cultural context. The study shapes the personality of the General by highlighting aspects of his behaviour, acknowledged in present day theories of leadership. The study then uses aspects of the theory of impoliteness to shed light on more aspects of the personality and round off the character of the leader.

Scholars seem to agree that there are «two sides to leading: the 'hard' side of analysing, planning, making decisions, and strategizing, and the 'soft' side of leadership that involves inspiring, motivating and persuading followers, building good working relations, networking, rallying and cajoling»¹²⁵. They have emphasized the importance of emotional intelligence required for conceptualizing and developing soft leader skills¹²⁶ and the question arises as to whether the narration displays some of present-day leadership qualities. Maxwell¹²⁷ suggests that a good leader has a futuristic vision and knows how to turn his ideas into real-world success stories. General Kolokotronis did have a vision of creating a free nation and an independent country.

Hashan¹²⁸ discusses leadership qualities that make a good leader and the study uses the model in analysing Kolokotronis' leadership qualities, for its concise nature and the deftly articulated categories. We start with identifying realizations of Hashan's model of leadership, encompassing

---

125. Riggio, Ronald E., «The 'hard' science of studying and developing leader 'soft' skills», in Riggio, Ronald E., and Tan, Sherylle J. (Eds.), *Leader Interpersonal and Influence Skills – The Soft Skills of Leadership*, Routledge, London 2014, pp. 1-8, 1.

126. Cheriss, Cary and Boyatzis, Richard E., «Using a multilevel theory of performance based on emotional intelligence to conceptualize and develop 'soft' leader skills», in Riggio, Ronald E., and Tan, Sherylle J. (Eds.), *Leader Interpersonal and Influence Skills – The Soft Skills of Leadership*, Routledge London 2014, pp. 53-72, 53.

127. Maxwell, John C., *The 21 Irrefutable Laws of Leadership Workbook: Follow Them and People Will Follow You*, Thomas Nelson. Nashville, Tennessee 2007.

128. Hashan, Sharmad, «Top 15 Leadership Qualities That Make Good Leaders», <https://blog.taskque.com/characteristics-good-leaders/> 2019 (accessed 14 Nov. 2019)

Επιστημονική Επετηρίς

values like honesty and integrity, confidence, commitment and passion, decision making skills, good communication skills, commitment and passion, accountability, humility, empathy and resilience.

A pragmatic linguistic model of conventionalized impoliteness¹²⁹ is also used to highlight aspects of the leader's negative attitude towards other players. The text shows quite a few instances of this. Kolokotronis had most, if not all of them, as shown in the analysis. The data fragments were collected from, Kolokotronis' *Memoirs*, and were categorized per leadership feature, drawing on the leadership literature and impoliteness.

A top priority quality of leadership is HONESTY and INTEGRITY. Leaders succeed when they stick to their values and core beliefs. Kolokotronis had ethics, honesty and integrity, and did not compromise these values. These values inspired his men and discouraged his enemies. For instance, he did not accept money offered to him by the Government when he thought he should not.

1. Τότε με έστειλε ό Ζαΐμης τόν Κίτζο Τζαβέλα, και τόν Νότη Βότζαρη και άλλους, και με είπαν να πάρω 70 χιλιάδαις γρόσια δια τὰ έξοδά μου από ταις σταφίδαις. Τους είπα ότι όχι μόνον 70 χιλιάδαις να ήναι, ούτε 70 μιλλιούνια να ήναι δέν παίρνω, έδούλευσα τόν τόσον καιρόν χωρίς μισθόν τήν Πατρίδα μου, θα τήν δουλεύσω και τώρα, τὸ κατά δύναμίν μου. [178]

He defies power and titles, does not seem to be interested in personal benefit.

2. Είς τήν Κόρινθο άντάμωσα τόν Μάρκο Μπότσαρη, ό όποίος έπρόσμενε εκεί δια τήν αλλαγήν τής φαμηλιάς του αὐτός μου είπε να υπάγω εις τήν Δυτικὴν Έλλάδα και να με κάμουν αρχηγόν όλων τών στρατευμάτων, έγώ του έκαμα ταις ίδιαις παρατηρήσεις, έπρόβαλα εις τήν Κυβέρνησιν να υπάγη ό Μαυροκορδάτος όπου ήτον τότε πρόεδρος του εκτελεστικου [98]

Hashan suggests that an effective leader should be CONFIDENT enough to encourage others to follow commands. Kolokotronis man-

---

129. Culpeper, J., «Conventionalized impoliteness formulae», *Journal of Pragmatics*, 42 / 12 (2010), pp. 3232-3245.

Sharing the revolution

aged to gain his men's trust. He used assertiveness to inspire them and to make sure that they followed his commands. He was highly respected as if he were a king, even by those who had submitted to the Turks. He managed to gain their respect for not having submitted, no matter the cost.

3. Ἐκεῖ ὅπου ἐσυνάχθησαν ὠμίλησε ὁ Πασᾶς καὶ τοὺς εἶπε: ὅτι μοῦ ἤλθε εἶδησις ὅτι ὁ Κολοκοτρώνης εἶναι εἰς τοὺς Πετζᾶκους μὲ 400 καὶ νὰ πάμε νὰ τὸν κτυπήσωμεν ἕνας καπετάνιος προσκυνημένος λεγόμενος Σταμάτης Μποτιώτης εἶπε δὲν πάμε εἰς τοὺς Πετζᾶκους ἐμεῖς ἕνα βασιλέα ἔχομε δὲν πᾶμε νὰ τὸν χαλάσωμε καὶ αὐτόν [202]

He had a skilled administrative personality. He knew that revenging Kapodistrias' assassination would divide Greeks and he discouraged those proposing it. Instead he proposed a plan for electing a new governor in the smoothest possible way.

4. Πολλοὶ τρελοὶ ἤρχοντο καὶ μὲ ἐφορτόνοντο καὶ μοῦ ἔλεγαν, Κολοκοτρώνη ἐκδίκησιν κάμε, σκότωσε τοὺς φονεῖς, καὶ ἐγὼ τοὺς ἐμάλωσα καὶ τοὺς ἔδιωξα ἀπὸ τὸ σπήτι, λέγοντάς τους, πηγαίνετε εἰς τὰ σπήτια σας, δὲν εἶναι ἐδική σας δουλιὰ. [240-241]

A good leader should be able to INSPIRE SUBORDINATES and easily overcome challenges. Kolokotronis' inspiring discourse entailed a sense of unity. People revolted and wanted to kill the notables because they sent Ypsilantis away. Kolokotronis made the devastating effects of a civil war clear to them: If Greeks started killing each other, this will have a catastrophic impact for their reputation, and the great powers of Europe would not support the revolution. He describes what their current situation were:

5. Οἱ Τοῦρκοι ὅλοι εἶναι ἀκόμη ἀ π ε ρ α γ ο ι εἰς τὰ Κάστρα καὶ εἰς ταῖς χώραις, καὶ ἡμεῖς εἰς τὰ βουνά, καὶ ἂν σκοτώσωμεν τοὺς προεστοὺς θὰ εἰποῦν οἱ Βασιλεῖς, ὅτι τοῦτοι δὲν ἐσηκώθησαν διὰ τὴν ἐλευθερίαν, ἀλλὰ διὰ νὰ σκοτωθοῦν συνατοῖ τους, καὶ εἶναι κακοὶ ἀνθρώποι, Καρβονάροι, καὶ τότε εἰμποροῦν οἱ Βασιλεῖς νὰ βοηθήσουν τὸν Τοῦρκο καὶ νὰ λάβωμε ζυγὸν βαρύτερον ἀπὸ ἐκεῖνον ὅπου εἶχαμε γράφομε καὶ ἔρχεται ὀπίσω ὁ Ὑψηλάντης καὶ μὴν ἐπῆρε ὁ νοῦς σας ἄερα. [75]

Επιστημονική Επετηρίς

He gained people's trust. He started building houses and planting vines. This inspired Greeks in various ways. It made them feel that the time of independence has come and that in order for them to become an independent nation, they had to act and behave like one.

6. Εἰς τὰ 1826 ἀρχίγησα διὰ τὸν θαρρῶν τὸν κόσμον, καὶ ἔφτασα τὰ σπίτια ἀπέξω ἀπὸ τὸ κάστρο καὶ πύργον, καὶ ὁ κόσμος ἔλεγε ὅτι ἂν ὁ Κολοκοτρώνης δὲν ἤξευρε ὅτι θὰ ἐλευθερωθούμε δὲν ἔκτιζε σπήτια, οὔτε ἔβαζε ἀμπέλια σ' ἐθνικὴ γῆ. Καὶ διὰ τὸ ἰδῆ ὁ κόσμος αὐτόν, ὅτι ἔκανε σπήτια, ἐμψυχόνετο ὁ κόσμος, ἐλάμβανε ἐλπίδαις... [211]

Hashan¹³⁰ argues about the importance of the qualities of COMMITMENT and PASSION in leadership contexts:

When men see their leaders being committed and passionate, they will also give their best shot. It will also help the leader to gain the respect of the subordinates and infuse new energy in them. If they feel that their leader is not fully committed or lacks passion, then it would be impossible for the leader to motivate the followers to achieve the goal.

Kolokotronis was utterly committed and passionate. This is obvious in the way he talked to his subordinates, to his enemies and to the authorities. He fought not only with rifles but also with words. He confronted Ibrahim suggesting that «honorable men fight for their country but do not burn and destroy places or kill innocent people». He made clear to Ibrahim that Greeks were going to fight until no one was alive.

7. Μόνον ἕνας Ἑλληνας νὰ μείνη πάντα θὰ πολεμοῦμε καὶ μὴν ἐλπίζης πῶς τὴν γῆν μας θὰ τὴν κάμης δική σου, βγάλτο ἀπὸ τὸ νοῦ σου. [207]

His only fear was submission and subjection of Greeks, namely, that Greeks may surrender and stop fighting. It would then be easy for the Turks to take over.

---

130. Hashan, Sharmad, *ibidem*.

Sharing the revolution

8. εἰς τὸν καιρὸν τοῦ προσκυνήματος ἐφοβήθηκα μόνον διὰ τὴν πατρίδα μου, ὄχι ἄλλη φορά, οὔτε εἰς τὰς ἀρχάς, οὔτε εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Δράμαλι ὅπου ἦλθε μὲ 30.000 στρατεύματα ἐκλεκτά, οὔτε ποτέ, μόνον εἰς τὸ προσκύνημα ἐφοβήθηκα ἢ Ρούμελη ἦτον ὅλη προσκυνησμένη, ἢ Ἀθήνα πεσμένη, τὰ ρουμελιώτικα στρατεύματα διαλυμένα. [210]

He invited Greeks to baptize in blood to die for the freedom of their country

9. μία φορά ἐβαπτισθήκαμεν μὲ τὸ λάδι, βαπτίζομεθα καὶ μίαν μὲ τὸ αἷμα καὶ ἄλλη μίαν διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος μας. [sic] μένω 15 ἡμέρας εἰς τὴν Ζάκυνθον, δὲν συμφωνῶ, ἀφίνω 28 ἀπὸ τοὺς συντρόφους μου καὶ τὸν Νικήτα ἀνεψιὸ μου καὶ τοῦ Γιάννη Κολοκοτρῶνη αὐτοῦ. [16]

An effective leader communicates the vision to team and suggests «the strategy to achieve the goal, otherwise it will be very difficult for the leader to get the desired results. Words have the power to motivate people and make them do the unthinkable»¹³¹. Kolokotronis is also a leader who demonstrates substantial counter espionage capacities. He knew that the Turks were spying on him and his men, so he pretended that he was having a relaxing time playing games with his men (rather than preparing for a battle) and that he had more men with him than he actually did. He managed to organize dispersed men into an army capable enough to fight against an empire.

10. Οἱ Τοῦρκοι μὲ ἔμαθαν ὅτι ἦλθα καὶ μὲ ἐνόμιζαν ὅτι ἦλθα μὲ 5 μὲ 6.000 ἐγὼ ἦμουν μὲ τέσσαιρους. Ἦλθαν Ἀρχαδινοὶ καὶ Μιστριῶται Τοῦρκοι μὲ ῥαγιατικά σκουτιὰ ἐνδυμένοι, καὶ ἦλθαν νὰ ἰδοῦν μὲ πόσους ἦμουν, καὶ ἐγὼ ἔπαιζα ταῖς ἀμάδαις καὶ ἐγύρισαν ὀπίσω καὶ ἔλεγον, ὅτι: εὐρήκαμε ἓνα γέρο καὶ ἐπαιζε ταῖς ἀμάδαις. [50-51]

He showed enormous diplomatic competence and proved to be an excellent negotiator with the Government, earning their respect.

---

131. Hashan, Sharmad, *ibidem*.

Επιστημονική Επετηρίς

11. Ἐγὼ τοὺς εἶπα νὰ μὴν ἔβγῃ ὁ Ζαΐμης, ἀλλὰ νὰ γράφουν μίαν διαταγὴ εἰς τὸν Γιάννη, καὶ μιὰ εἰς τὸν Παναγιώτη νὰ λέγῃ ὅτι αὐτοῦ ἔρχεται ὁ Γενικὸς Ἀρχηγὸς καὶ νὰ τὸν ακούσετε εἰς ὅ,τι σᾶς εἰπεῖ καὶ ὁ Ζαΐμης ὡς πρόεδρος, νὰ μὴν ἔβγῃ διὰ νὰ μὴν χαλάσῃ...[176]

One of the most crucial qualities is making decisions at the right time. Certain decisions may have «a profound impact on masses. A leader should think long and hard before taking a decision but once the decision is taken, stand by it»¹³². Kolokotronis is a skilled and intelligent leader with immense awareness of tactics and strategies, a strong personality and a bright mind.

12. Οἱ Τούρκοι ὁποῦ ἦτον εἰς τὴν Τριπολιτζᾶ, εἶχαν συνήθειαν κάθε ἡμέραν κατὰ ταῖς ρίζαις καὶ ἐθέριζαν καὶ ἐμάζευαν καὶ χορτάρια ἔστειλα καταπατητάδες καὶ ἐπαρατήρησαν σηκόνομαι διὰ νυχτός, χωρίζω τὴν ἄτακτη καβαλαρία, ἐπικεφαλῆς ὁ Χατζὴ Μιχάλης, καὶ παγαίνει μετὰ τὸν Νικηταρά μετὰ 1000, νὰ πάγουν νὰ χορτασθοῦν κρυφά. [179]

13. Δίδαξα τὰ στρατεύματα εἰς τοὺς Μύλους τοὺς Ἀφεντικὸς νὰ πιάσουν ἐκεῖ καὶ νὰ ἀνάψῃ καθένας ἀπὸ 20 φωτιάς, καὶ τὰ τριπολιτζότικα τὰ ἔβαλα ἀντίκρου εἰς ταῖς ῥάχαις νὰ κάμουν καὶ αὐτοὶ τὸ ἴδιο. Ὁ Κολιόπουλος μετὰ τὸ στρατεύμα του νὰ πιάσῃ τὸ Σκηνοχώρι ἀνάμεσα εἰς ταῖς δύο Δημοσιαῖς ποῦ πᾶνε εἰς τὴν Τριπολιτζᾶ. Βλέπωντας οἱ Τούρκοι τόσαις φωτιάς ὄλο-τρόγυρα, ἀπεφάσισαν ὅτι δὲν ἔμποροῦν νὰ περάσουν διὰ Τριπολιτζᾶ εἶχαν ἔλλειψι ἀπὸ τροφάς, διότι ὁ Τζόκρης εἶχε κάψει ἡμροστήτερα τὸν κάμπον τῆς Τριπολιτζᾶς. [109]

He organizes escape plans for his men in battle. He asks them to move to shelter points in case the Turks attack, for him to come to their rescue.

14. ἐπῆγα καὶ ἐγὼ εἰς τὸ Βαλτέτζι, [...] τοὺς λέγω: νὰ φτιάσετε τὰ ταμπούρια κλειστά εἰς τὴν ἄκρη τοῦ χωριοῦ ἦτον μίαν ἐκκλησιά, νὰ γένη ταμπούρι, καθὼς καὶ δύο καταράχια, ποῦ ἐδιαφέροντευαν τὸ χωριό, ὁποῦ ἂν ἔλθουν Τούρκοι, νὰ κλεισθῆτε μέσα μου ἀπεκριθήκαν ἐκεῖνοι: χανόμεθα — ἐσεῖς κλεισθῆτε καὶ ἐγὼ σᾶς ἔρχομαι μεντάτι, σᾶς πέρονω εἰς τὸν λαϊμόμου [66]

132. Hashan, Sharmad, *ibidem*.

Sharing the revolution

He acknowledges the importance of supplies, ammunition and food, when at war. He ordered his men to gather supplies in 4 houses, and in case the Turks attacked, to set them on fire so that the Turks would not obtain them.

15. Τῆς εὐθὺς ὀρδινάρησα ἐγὼ εἰς τὸν ἅγιο Γεώργιο νὰ μαζώξουν ὅλαις ταῖς ζωτροφίαις εἰς 4 σπήτια οἱ Τζαουσάδες, ὅπου ἐὰν ἰδοῦν καὶ ἔρχονται εἰς δύο κολόνες, νὰ σᾶς κάμω σενιάλι νὰ κάψετε ταῖς τροφαῖς καὶ νὰ μὴν τὰ λάβουν οἱ Τοῦρκοι ἐγὼ ἐπῆρα τὸ λοιπὸ στράτευμα καὶ ἔπιασα τὸ Δερεβενάκι. [110]

He developed strategic back-up plans to anticipate the enemy's moves.

16. μόνον ἐσεῖς νὰ πάρετε τὰ στρατεύματά σας καὶ νὰ πάτε εἰς ἓνα χωριὸ εἰς τὸν δρόμον ποῦ πηγαίνει ἀπὸ τὸ Ἄγιονόρι εἰς τὴν Κόρινθο, καὶ νὰ σταθῆτε ἐκεῖ νὰ βάλετε Καραούλι νὰ μὴν ἔπεράσουν οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τὸ Ἄγιονόρι, ἂν ἔλθουν κατ' ἐμᾶς, νὰ ἐλθῆτε ἀπὸ ἴσως, καὶ ἡμεῖς τοὺς καρτεροῦμεν ἐμπρός – ἐσεῖς ἔρχεσθε ἀπὸ ἴσως, σὺν προσπεράσουνε κατὰ ἴμας – διὰ νὰ πιάσωμε τοὺς Πασάδες ζωντανούς [113]

He encouraged accountability. The Government asked the chieftains to leave Patra and go to Roumeli at the most crucial moment of the siege. Kolokotronis foreseeing that if they retreated, the Turks would destroy the provinces and kill many in retaliation, did not grant his permission. He asked them to officially submit their demand in writing and then leave, bearing full responsibility for their decision

17. καὶ ἐγὼ τοὺς εἶπα ὅτι, δὲν συμφέρει νὰ διαλύσωμε τὴν πολορκίαν, διότι οἱ Τοῦρκοι θὰ ἔβγουν καὶ θὰ χαλάσουν ταῖς Ἐπαρχίας, νὰ ποῦ κοντεύει νὰ πέση ἡ Πάτρα, αὐτοὶ μὲ ἀποκρίθησαν ὅτι δὲν ἠμποροῦμε νὰ μείνωμε, διὰ τὴν διαταγὴν λέγει ὅτι, ἂν δὲν πᾶμε, θὰ μᾶς κυριεύσουν τὸ ἓνα τρίτο τῆς ἰδιοκτησίας μας: τότε ἐγὼ τοὺς ἀποκρίθηκα, ἴσως εἶναι ἔτσι, δόσετέ μουτο διαγράφως, ὅτι ἐγὼ δὲν σᾶς διαλύω, παρὰ φεύγετε σεῖς, καὶ πηγαίνετε στὸ καλὸ. [100]

It is important for a leader to focus on key responsibilities while delegating the rest to others, thus empowering them.

Επιστημονική Επετηρίς

18. και ἐγὼ ἄφηκα τὸν Κολιόπουλο εἰς τὰ στρατεύματα ἐπὶ κεφαλῆς, καὶ ἐπῆγα εἰς τὴν Κόρινθον διὰ τρεῖς ἡμέρας...[97]

A leader must be creative and innovative at the same time. Creative thinking and constant innovation is what makes leaders and their team stand out from the crowd.

19. ἐπροσπάθησα, ἐνέργησα εἰς τὴν Μάνην νὰ ἐνώσωμεν διάφορα σπῆτια Μανιάτικα κατὰ τὴν συνήθειάν τους, καὶ τοὺς ἐνώσαμεν, τοὺς ἀδελφώσαμεν' ἔστειλα καὶ εἰς τὰς ἐπαρχίας τῆς Μεσσηνίας, [...] τοὺς ἔλεγα, ὅτι: τὴν ἡμέρα τοῦ Ευαγγελισμοῦ νὰ ᾔναι ἔτοιμοι, καὶ κάθε Ἐπαρχία νὰ κινηθῆ ἔναντίον τῶν Τούρκων τῶν τοπικῶν, καὶ νὰ τοὺς πολιορκήσουν εἰς τὰ διάφορα φρούρια [50]

Empathy and resilience are the last features of Hashan's model:

20. Ἄφοῦ ἔμαθα ὅτι ἀπέθανε, ἐβγήκα εἰς τὸν Μορέα καὶ ἐπῆγα εἰς τοῦ Λάλα διὰ νὰ παρηγορήσω τὴν φαμιλιάν του. [39]

Conventionalized impoliteness. The section describes instances of the leader's aggressive behaviour as accounted for, in the framework of impoliteness¹³³. These are the categories of conditional threat, curse, insult, criticism and personalized vocatives which are dispersed in the text and also shape the leader's personality in everyday communication.

Conditional threats were used by Kolokotronis for mobilising warriors and galvanising public spirit. The directive force of a conditional threat utterance comes, in part, from its strong illocutionary force.

21. Ὅποιο χωριὸ δὲν ἤθελε νὰ ἀκολουθήσει τὴν φωνὴν τῆς Πατρίδος τζεκούρι καὶ φωτιά [55]

Internal hesitation and conflict was combated and discouraged for the sake of unity and freedom:

---

133. Culpeper, J., *Impoliteness: Using Language to Cause Offence*, Cambridge University Press, Cambridge UK 2011.

Sharing the revolution

22. Ἐὰν θέλετε νὰ βαρέσετε τοὺς Ἀρβανίτες, σκοτώσετε ἐμένα πρῶτα, εἰμὴ καὶ εἶμαι ζωντανὸς ὅποιος πρωτορίζει ἐκείνονε πρωτοσκοτώνω πρῶτα. [82]

Such utterances fail to convey the illocutionary force of a threat because they are context-bound, in the revolutionary environment they occur in. They are rather used for guiding and ensuring unity among the people. Brown and Levinson¹³⁴ discuss intrinsic FTAs (Face Threatening Acts), such as curses. *Damn them* in 23 is a curse, referring to the Turks:

23. Ἀνάθεμα νὰ ἔχουν [85].

Kolokotronis was accused of mobilizing people to gain power. He refers to his accusers as schemers against him (insulting):

24. Ὅπισω εἰς τὸ Ἀνάπλι οἱ ραδιοῦργοι δὲν ἔλειψαν νὰ παρασταίνουν εἰς τὴν Κυβέρνησιν, ὅτι ὁ Κολοκοτρώνης κάνει συνελύσεις καὶ ἄλλαις παρόμοιες ψευτῆσις [257]

On various occasions, he makes pointed criticism. There are five instances of the conventionalized impoliteness strategy of pointed criticism. In 27, Kolokotronis explicitly characterizes his soldiers as *unfaithful* after they missed an ethical obligation and continues with a threat – which he fulfilled – to leave them and create a new group of soldiers by his side.

25. Τί κάμνετε τώρα; Νὰ μοῦ παραδώσετε ὅλα τὰ κάστρα καὶ τὰ ἄρματά σας, καὶ νὰ σᾶς γλυτώσω τὴν ζωὴν καὶ τὰ παιδιά σας, νὰ πάρετε δύο μόνον ἀλλαξῆς καὶ νὰ σᾶς βαρκάρω εἰς καράβια Ἑλληνικά, καὶ νὰ πᾶτε ὅπου θέλετε. [120]

26. Τί κάνετε; Κάμετε ὅ,τι κάμετε, ὑπογράψατε ὅ,τι σᾶς ζητεῖ ὁ Ὑψηλάντης διὰ νὰ τελειώσει καὶ αὐτὸς ὁ βρασμός. [77]

27. Εἶσθε ὅλοι ἄπιστοι καὶ δὲν ἤξεύρω τί νὰ κάμω. Ἐγὼ ἀναχωρῶ νὰ κάμω στράτευμα ἐδικό μου καὶ ἐσεῖς μείνετε στὴ θέση τὴν ἐδικὴν μου. [203]

Mock impoliteness among warriors occurs in the data showing the close

---

134. Brown, P. and Levinson S., *Politeness: Some Universals of Language Usage*, Cambridge University Press, Cambridge UK 1978/1987, pp. 65-68.

Επιστημονική Επετηρίς

relationship between them. The data show that mock-impoliteness is far less of a real impoliteness speech act, occurring between close friends, and manifests a group perception of self. Grigorios Dikaiou (Papaflessas) a close fellow-warrior of Kolokotronis and a friend, afraid that Kolokotronis' stubbornness to stay alone on the mountains may cost him his life, orders a soldier to stay with him, to protect him from being eaten by the wolves. Normally such an order regarding a General Commander of the army would be insulting, but with the relationship they had, it shows good rapport and comradeship.

28. Μείνε μαζί του, μὴ τὸν φᾶνε τίποτες λύκοι. [62]

The study highlighted the potential of Kolokotronis' *Memoirs* to show aspects of the leader's figure, by identifying manifestations of categories anticipated in two theoretical frameworks, one describing qualities of leadership and the other describing instances of conventionalized impoliteness. The fact that Kolokotronis ticked most, if not all, boxes of the leadership profile model explains why he had so great an impact on the revolutionary war outcome and the fulfilment of his vision, namely, the creation of a free Greek state.

The study accounted for leadership features drawing on present theoretical perspectives, foregrounding what, in the collective consciousness, is past and old. It used a present-day yardstick, devised for corporation leadership, to highlight values and qualities of a revolutionary leader, who evidently possessed much more than that, because he was operating under conditions of crisis and conflict between a subjugated territory and an empire.

A limitation of the present study may be that a model of leadership in a corporate environment would be inadequate for advancing understanding of a revolutionary leader's figure in conditions of oppression. The value of self-sacrifice may be unlikely to be accounted for in a corporation leadership model. In addition, considering impoliteness models which may account for the cruelty of war, the loss of life and the experience of a territory occupied for 400 years, would also round off the leader's personality and produce a more fine-grained version of the historical figure.

ABSTRACT

The study shapes the figure of Theodoros Kolokotronis as a leader, in the revolutionary context of 1821, by analysing his discourse. It uses a model of leadership qualities and identifies these qualities through the narration. The study then turns to Culpeper's model of conventionalized impoliteness formulae to highlight aspects of the leader's qualities which the theory would call 'impolite'. The models help shape the multi-faceted aspects of the leader's personality and highlight the traits and attributes the four hundred years of the Ottoman occupation had accumulated in him.

* * *

AIKATERINI-SOFIA PANOUTSOU and FIORALBO PERMETI

METAPHORS OF WAR AND REBEL FIGHTING IN 1821

Scholars¹³⁵ suggest that “the creation of military power only partially depends on state's material and human resources.” An important factor is how a state uses these resources. The study attempts to identify ways in which the *Memoirs* allow glimpses into how the subjugated Greek territory used its human resources to achieve the shared goal. Historical texts, as resources for studying humanity, have attracted scientific attention, occasionally, for understanding the context that gave birth to them. Kolokotronis' *Memoirs* allows snapshots of war and rebel fighting, in the context of the 1821 Greek War of Independence, narrating conflict, casualties on both sides, the tactics and strategies applied, gain and loss. The theoretical background of the study draws on discourse analysis and the Conceptual Metaphor Theory (CMT) by Lakoff and Johnson¹³⁶, especially the novel metaphors.

The study aims at making use of Kolokotronis' strategic, operational, tactical perception of warfare, to reach an understanding of how war and

---

135. Brooks, R., «Introduction: the impact of culture, society, institutions, and international forces on military effectiveness», in B. Risa and E. Stanley (Eds.), *Creating Military Power*, Stanford University Press, CA 2007, p. 1-26, 1.

Brathwaite, K. J. H., «Effective in battle: Conceptualizing soldiers' combat effectiveness», *Defence Studies*, 18 / 1 (2018), pp. 1-18.

136. Lakoff G. and Johnson M., «Conceptual Metaphor in Everyday Language», *The Journal of Philosophy*, 77 / 8 (1980), pp. 453-486.

battle were conceptualized at the time. Azeem¹³⁷ highlighted the significant role of rebel warfare in revolutions, by providing historical examples, and Kaempf¹³⁸ noted the role of rebel warfare in overthrowing a colonial state, the violence involved in the guerilla operations. The study takes a qualitative approach to conceptual metaphors to highlight expressions related to war, fighting and rebel warfare. The text depicts the fervent nature of the conflict, the destructive effect of warfare and several images of it. For instance, the following examples document the conflict between the Greeks and the Ottomans, at the fall of Tripolitza (1), the battle in Alitouri (2, 3), another conflict in Tripolitza (4), and Kolokotronis' narration of his triumph against Dramali Pasha in Dervenakia (5).

1. Τὸ ἀσκέρι ὁποῦ ἦτον μέσα τὸ Ἑλληνικὸ ἔκοβε καὶ ἐσκότωνε ἀπὸ Παρασκευῆ ἕως Κυριακῆ, γυναῖκες, παιδιὰ καὶ ἄνδρες 32.000, μία ὥρα ὀλόγυρα τῆς Τριπολιτζᾶς. [ιζ']

2. Τὸ βράδῳ ἐπήγαμεν εἰς τὸ Ἄλιτοῦρι, καὶ ἐκεῖ μᾶς ἐπλάκωσαν Ἄνδρουσανοί, Λεονταρίτες καὶ λοιποὶ ἕως 700. [Ι9]

3. Ὁ Κεχαγιᾶς ἄρχισε νὰ παλουκῶνει τοὺς Χριστιανοὺς (γιατάκηδες), διὰ νὰ δώσῃ φόβο εἰς τὸν Κόσμον. [20]

4. Οἱ στρατιῶτες ὁποῦ εἶχα στείλει ἐκτύπησαν τοὺς Τούρκους ἀποπάνω, καὶ τοὺς ἐτζάκισαν, καὶ ἐγλύτωσαν τὸν Νταγρέ καὶ τοὺς ἐβάρεσαν οἱ ἐδικοί μας [79]

5. Ὅταν ἐτζάκισα τὸν Δράμαλη εἰς τὰ Δερβενάκια, τὸ στρατεῦμα μὲ ὑπόγραψε Ἀρχιστράτηγο καὶ ἔλαβα τὸ Δίπλωμα ἀπὸ τὴν Γερουσία. [116]

The study comprises a high number of items which connote the fierceness of war, particularly in instances referring to attack or defeat. Instead of formal expressions, the recollections employ lower tenor expressions like *ἔκοβε καὶ ἐσκότωνε* (cut and killed) in 1, *μᾶς ἐπλάκωσαν* (crashed us down) in 2, *νὰ παλουκῶνει* (impale [people]) in 3, *ἐκτύπησαν, τοὺς ἐτζάκισαν, τοὺς ἐβάρεσαν* (they hit, crushed, struck) in 4, *ἐτζάκισα* (crushed) in 5, which raise the level of expressiveness in the narration.

---

137. Azeem I., «Conceptualisation of guerrilla warfare», *Small Wars & Insurgencies*, 15 / 3 (2004), pp. 112-124.

138. Kaempf S., «Violence and victory: Guerrilla warfare, 'authentic self-affirmation' and the overthrow of the colonial state», *Third World Quarterly*, 30 / 1 (2009), pp. 129-146.

Sharing the revolution

The expressions assume the analogy FIGHTING IS CRUEL CONFLICT. Examples 6-9 show instances of conflict where *χαλάω* (spoil/break down) implies destruction on both sides, example 10 assumes that FIGHTING IS STRAW HARVESTING allowing implications of helplessness.

6. τί νισάφι νά σᾶς κάμω ὁποῦ ἤλθετε κι ἐχαλάσατε τήν πατριίδα μου, μᾶς πήρατε σκλάβους καί μᾶς ἐκάματε τόσα κακά. [6]

7. Εἰς τήν Πάτραν διέλυσαν τήν πολιορκίαν διατι τοὺς ἐχάλασαν ἕνα δυὸ φοραῖς οἱ Τοῦρκοι. [73]

8. καί ἔπειτα ἐβγήκαν τὰ Τούρκικα, ἀπαντήθηκαν μὲ τὰ Ρωσικά εἰς τήν Τένεδο, καί μετὰ ἕνα πόλεμο ἐχαλάσθη ὁ στόλος ὁ Τούρκικος. [31]

9. Καί μὲ τοῦτον τὸν τρόπο ἐχαλιώντο πολλοὶ Τοῦρκοι χωρὶς νὰ χάσωμεν Ἑλληνας. [164]

10. Τοὺς ἐσκότωσε ἡ καβάλα ὡς οἱ θεριστάδες, ἔπεσεν ἡ καβαλαριά [...] τοὺς θέρισε. [6]

Images of warfare. Examples 11 and 12 assume the conceptual metaphors WAR IS FIRE and WAR IS DANCE, requiring artistic expertise. Kolokotronis maps the action of ending a conflict on to extinguishing a fire, in example 11. In 12, during a meeting with the Executive body, he responds to Petrobeis that he will keep fighting as long as the ‘songs carry on’. WAR IS FIRE and FIGHTING IS STRAW HARVESTING are conventional metaphors, WAR IS DANCE is a rather novel analogy, as in the analogy in example 13, another lengthy conceptual metaphor which deserves special mention, in the *Memoirs*.

11. δὲν ἠμπορῶ νὰ ἀφήσω 12.000 Τούρκους εἰς τήν Πάτρα, καί νὰ ὑπάγω ἐμπροστά πρέπει πρῶτον νὰ σβύσουμε τήν φωτιά τοῦ εἶναι μέσα...[97]

12. καί μοῦ ἀποκρίθηκε ὁ Πετρόμπεης ὅτι, ὡς πότε θὰ χορεύης, Κολοκοτρώνη [...] καί τοῦ εἶπα, ὅσο τραγουδάτε σεῖς χορεύω ἐγώ· παῦτε τὰ τραγούδια καί παύω τὸν χορόν [129]

Επιστημονική Επετηρίς

13. Ὅμοιάζαμεν σὰν νὰ εἶναι εἰς ἓνα λιμένα πενήντα καράβια φορτωμένα, ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ξεκόβει, κάνει πανιά, πηγαίνει εἰς τὴν δουλιὰ του καὶ μὲ μιὰ μεγάλη φουρτούνα, μὲ μεγάλο ἄνεμο, πηγαίνει, πουλεῖ, κερδίζει, γυρίζει ὀπίσω σῶον τότε ἀκοῦς ὅλα τὰ ἐπίλοιπα καράβια καὶ λέγουν, ἰδοὺ ἄνθρωπος, ἰδοὺ παλικάρια, ἰδοὺ φρόνιμος, καὶ ὄχι σὰν ἐμεῖς ὅπου καθόμεθα ἔτσι δειλοί, χαϊμένοι, καὶ κατηγοροῦνται οἱ καπετανεοὶ ὡς ἀνάξιοι. Ἄν δὲν εὐδοκίμοῦσε τὸ καράβι, ἤθελε εἰποῦν, μὰ τί τρελὸς νὰ σηκωθῆ μὲ τέτοια φουρτούνα, μὲ τέτοιον ἄνεμο, νὰ καθῆ ὁ παλιάνθρωπος, ἐπῆρε τὸν κόσμον εἰς τὸ λαιμὸ του. [191]

In 13, Kolokotronis maps rebellious and fearless attitude, in warfare, on to a ship daring to leave a harbor in bad weather, which does its intended commercial exchanges and returns to the port safe. The novel metaphor/analogy is WAR IS SAILING IN BAD WEATHER. This is an optimistic way to view the Ottoman rule, because a tempest can be a short-lived rather than a permanent phenomenon.

Images of the rebel fighter. Kolokotronis describes a battle in which the Greeks were lurking silently and waiting to strike the enemy at the right moment. Kolokotronis unleashed the troops (*χουμοῦν*) which caught the enemy by surprise and shattered (*ἐτσάκισε*) their first defense line (*τὸ πρῶτο τζογκάρι*). The extracts give rise to the metaphor WAR IS ANIMAL STRUGGLE and ENEMY IS PREY, which assumes a key element of rebel warfare, the surprise attack.

14. Ἐμπηξα τὴν φωνήν, ποῦ εἶστε μωρὲ Ἕλληνες, [...] χουμοῦν οἱ Ἕλληνες, ἐτσάκισε τὸ πρῶτο τζογκάρι [95-96]

Brooks¹³⁹ suggests that a crucial property of an effective military is responsiveness. In the following fragment on Ibrahim Pasha, one of the most intimidating forces of the time, the opponent is presented as a dog, enforcing the WAR IS ANIMAL STRUGGLE mapping.

15. γιὰτὶ αὐτοὶ τοῦ εἶχαν στείλει πρῶτα νὰ παύσῃ τὸν πόλεμο, πλὴν ἐκεῖνο τὸ σκυλί δὲν ἄκουε καὶ ἐτήραε τὴν ἔχθρα. [209]

---

139. Brooks, R., *op.cit.*

Sharing the revolution

Example 16 gives rise to the novel metaphor THE REVOLUTIONARY IS A PREACHER.

16. και τότε ἄρχισα νὰ κατηγῶ καὶ ἐγὼ διαφόρους εἰς τὴν Ζάκυνθο, Κεφαλονιά, καὶ διαφόρους Καπετανέους Σπετζιώτικων καραβιῶν καὶ Ὑδραϊκῶν [47]

Leading a troop of Greek fighters was extremely demanding for the multiple roles a leader would have to play, as suggested in example 17. Kolokotronis explains that leading a rebel army assumes many different roles, such as that of captain, judge and caretaker, which was both physically and mentally exhausting. Example 17 assumes the analogy LEADING A REBEL ARMY IS TORMENT.

17. Ἡ ἀρχηγία ἐνὸς στρατεύματος Ἑλληνικοῦ ἦτον μία τυραννία, διατὶ ἔκαμνε [ὁ ἐπικεφαλῆς] καὶ τὸν ἀρχηγό, καὶ τὸν κριτή, καὶ τὸν φροντιστή [191]

In fact, a feature of fighting is that motives, intentions and significance of movements may not be clear at the time of the fighting. This is highlighted in Tertsetis' introduction.. He assumes that history will bring clarity and that the course of HISTORY IS MIRROR, reflecting the significance of events for the new generation: *Καὶ ἡ νέα γενιὰ θὰ ἰδεῖ ὡς εἰς καθρέφτην τὰ ἱερὰ ἔργα τοῦ ἀγῶνος* [1γ].

Aspects of war in the Memoirs. War and fighting have been conceptualized in various ways in the *Memoirs*. Narration referred to the fierceness and intensity of fighting, the pain inflicted, and the 'artful' skill it required. Figure 1 summarizes the target domains which the source domain (fighting) is mapped on to, in the narration. The upper half of the figure summarizes rather conventional mappings of the source domain 'fighting', whereas the bottom half of the figure rather summarizes less conventional metaphorical mappings.

Figure 1. Mappings of the source domain ‘rebel/fighting’

The variety and range of the conceptual metaphors in the narration allows immersion into the historical context of the *Memoirs*. The narration vividly constructs the rebel fighter in the Greek War of Independence through highlighting various facets of their qualities (e.g. responsiveness), their living conditions and the intense and unimpeded series of conflicts and uprisings.

The study shaped the war, battle and the rebel figure in terms of CMT: speakers interpret abstract notions by comparing them to more salient representations. In a similar way, the narrator conceptualizes notions such as independence, freedom and revolution. Analysis of the metaphorical assumptions in this study highlighted some conventional and novel metaphors describing war and fighting at the time of the 1821 Greek revolution. It provides an original view of Kolokotronis’ perception of the struggle for liberation. The study highlighted the potential of discourse to contribute to our understanding of war and rebel fighting, at the time of the 1821 revolution.

ABSTRACT

The research focuses on expressions which shape the experience of war, battle and the rebel figure. It takes a qualitative approach to the *Memoirs*, analyzing the different ways in which war, battle and the rebel figure are shaped in the leader’s mind. The study traced both conventional and novel

Sharing the revolution

metaphors (Lakoff and Johnson¹⁴⁰, Engstrøm¹⁴¹), providing a comprehensive overview of rebel life and the way military affairs were perceived at the time. The contribution of the study lies in the novel conceptualizations which advance understanding of the 1821 war and rebel fighting.

* * *

ABSTRACT

This is a unit of eight edited postgraduate presentations which analyze socio-cultural aspects of Greek society and the liberation struggle during the 1821 war of independence, as manifested through Theodoros Kolokotronis' 'Memoirs' (MA in *English Language, Linguistics and Translation*). They analyze values and concepts as the narrator shapes them, e.g. education and collective life, betrayal, death and dying, spacio-temporal awareness, the relationship with the Great Powers, aspects of the narrator's leading role, war and klepht fighting etc. The texts emerge from analysis conducted with a view to translating the 'Memoirs' into English (*NARRATING EVENTS OF THE GREEK RACE, from 1770 to 1836*, electronic co-publication of the Centre of Byzantine, Modern Greek and Cypriot Studies, University of Granada and The National and Kapodistrian University of Athens, to appear).

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Κολοκοτρώνη *Απομνημονεύματα*: Σκιαγραφήσεις της Επανάστασης

Ενότητα οκτώ επιμελημένων μεταπτυχιακών παρουσιάσεων που αναλύουν κοινωνικο-πολιτισμικές όψεις της ελληνικής κοινωνίας και του απελευθερωτικού αγώνα (1821), κατά την περίοδο του ξεσηκωμού, όπως αυτές αναδεικνύονται από τα 'Απομνημονεύματα' του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη (ΠΜΣ *Αγγλική Γλώσσα, Γλωσσολογία και Μετάφραση* 2019-2021). Σκιαγραφούν αξίες και έννοιες όπως τις προσεγγίζει ο αγωνιστής στην αφήγησή του, π.χ. τη μόρφωση και τη συλλογική ζωή, την προδοσία, το θάνατο, την αντίληψη του χώρου/χρόνου, τη σχέση με τις Μεγάλες Δυνάμεις, όψεις του αρχηγικού του ρόλου, του πολέμου και

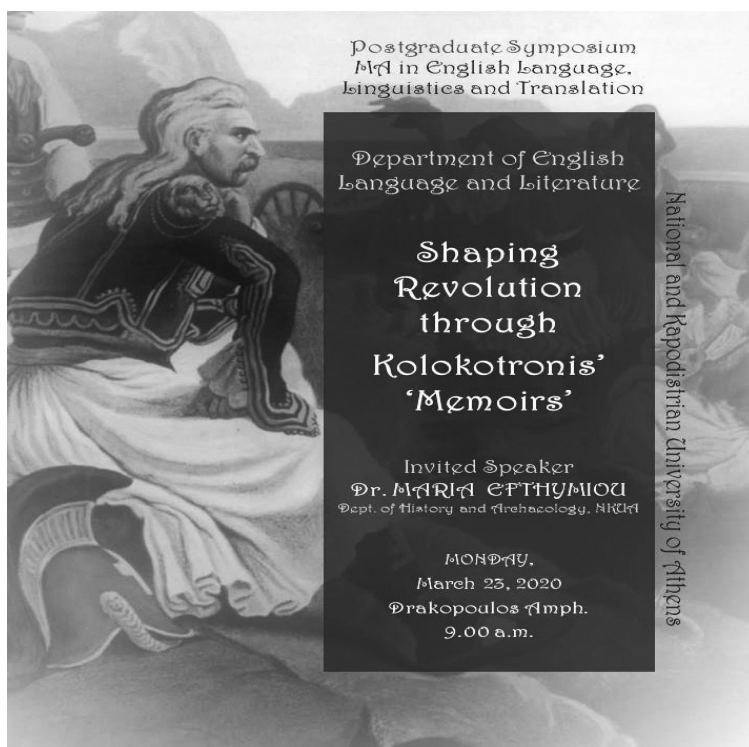
---

140. Lakoff G. and Johnson M., *op.cit.*

141. Engstrøm A., «The Contemporary Theory of Metaphor Revisited», *Metaphor and Symbol*, 14 / 1 (1999), pp. 53-61.

Επιστημονική Επετηρίς

κλεφτοπόλεμου κτλ. Τα κείμενα είναι απόρροια ανάλυσης προκειμένου να μεταφραστεί το έργο στα αγγλικά (*NARRATING EVENTS OF THE GREEK RACE, from 1770 to 1836*, ηλεκτρονική συνδημοσίευση του Κέντρου Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο της Γρανάδα, και του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, προς έκδοση).

Postgraduate Symposium
MEd in English Language,
Linguistics and Translation

Department of English
Language and Literature

Shaping
Revolution
through
Kolokotronis'
'Memoirs'

Invited Speaker
Dr. ΜΑΡΙΑ ΕΡΤΗΥΜΙΟΥ
Dept. of History and Archaeology, NIKIF

MONDAY,
March 23, 2020
Prakopoulos Amph.
9.00 a.m.

National and Kapodistrian University of Athens

ΜΕΡΟΣ Β'

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
(την 31-8-2021)

Επιμέλεια ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Χ. ΚΑΛΑΜΑΚΗ
(σε συνεργασία με τον φιλόλογο Χρήστο-Στέφανο Δήμο Οικονόμου)

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΟΣΜΗΤΩΡΩΝ

ΒΑΜΒΑΣ ΝΕΟΦΥΤΟΣ (1837-1838)
ΔΟΜΝΑΝΔΟΣ ΚΥΡΙΑΚΟΣ (1838-1841)
ΒΑΜΒΑΣ ΝΕΟΦΥΤΟΣ (1841-1844)
ΙΩΑΝΝΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΣ (1844-1845)
ΒΟΥΡΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (1845-1846)
ΛΑΝΔΕΡΕΡ ΞΑΒΕΡΙΟΣ (1846-1847)
ΙΩΑΝΝΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΣ (1847-1848)
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ (1848-1849)
ΜΑΝΟΥΣΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ (1849-1850)
ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΗΡΑΚΛΗΣ (1850-1851)
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ (1851-1852)
ΙΩΑΝΝΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΣ (1852-1853)
ΡΑΓΚΑΒΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΡΙΖΟΣ (1853-1854)
ΛΑΝΔΕΡΕΡ ΞΑΥΕΡΙΟΣ (1854-1855)
ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ (1855-1856)
ΣΤΡΟΥΜΠΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (1856-1857)
ΚΟΤΖΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (1857-1858)
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ (1858-1859)
ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (1859-1860)
ΙΩΑΝΝΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΣ (1860-1861)
ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (1861-1862)
ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΗΡΑΚΛΗΣ (1862-1863)
ΚΑΣΤΟΡΧΗΣ ΕΥΘΥΜΙΟΣ (1863-1864)
ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ (1864-1865)
ΙΩΑΝΝΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΣ (1865-1866)
ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ (1866-1867)
ΚΑΣΤΟΡΧΗΣ ΕΥΘΥΜΙΟΣ (1867-1868)
ΙΩΑΝΝΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΣ (1868-1869)

Επιστημονική Επετηρίς

ΛΑΚΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ (1869-1870)
ΟΡΦΑΝΙΔΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ (1870-1871)
ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΗΡΑΚΛΗΣ (1871-1872)
ΧΡΗΣΤΟΜΑΝΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ (1872-1873)
ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (1873-1874)
ΦΙΝΤΙΚΛΗΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ (1874-1875)
ΣΕΜΙΤΕΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (1875-1876)
ΚΟΝΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (1876-1877)
ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ (1877-1878)
ΦΙΝΤΙΚΛΗΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ (1878-1879)
ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΗΡΑΚΛΗΣ (1879-1880)
ΚΑΣΤΟΡΧΗΣ ΕΥΘΥΜΙΟΣ (1880-1881)
ΠΑΝΤΑΖΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (1881-1882)
ΚΥΖΙΚΗΝΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ (1882-1883)
ΣΕΜΙΤΕΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (1883-1884)
ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ (1884-1885)
ΜΙΣΤΡΙΩΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (1885-1886)
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΧΡΗΣΤΟΣ (1886-1887)
ΚΟΚΚΙΔΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (1887-1888)
ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (1888-1889)
ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΤΙΜΟΛΕΩΝ (1889-1890)
ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (1890-1891)
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΥΠΑΡΙΣΣΟΣ (1891-1892)
ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (1892-1893)
ΛΑΜΠΡΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ (1893-1894)
ΒΑΣΣΗΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ (1894-1895)
ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ (1895-1896)
ΠΑΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (1896-1897)
ΠΟΛΙΤΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (1897-1898)
ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ (1898-1899)
ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ (1899-1900)
ΚΑΡΟΛΙΔΗΣ ΠΑΥΛΟΣ (1900-1901)
ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (1901-1902)
ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ (1902-1903)
ΑΙΓΙΝΗΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (1903-1904)
ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ (1904-1905)
ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (1905-1906)
ΤΣΟΥΝΤΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ (1906-1907)

Οργάνωση της Φιλοσοφικής Σχολής

ΜΙΣΤΡΙΩΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (1907-1908)
ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (1908-1909)
ΛΑΜΠΡΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ (1909-1910)
ΒΑΣΣΗΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ (1910-1911)
ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ (1911-1912)
ΠΟΛΙΤΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (1912-1913)
ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ (1913-1914)
ΛΑΜΠΡΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ (1914-1915)
ΣΚΙΑΣ ΑΝΔΡΕΑΣ (1915-1916)
ΜΕΝΑΡΔΟΣ ΣΙΜΟΣ (1916-1917)
ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (1917-1918)
ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ (1918-1919)
ΒΟΡΕΑΣ ΘΕΟΦΙΛΟΣ (1919-1920)
ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ ΘΕΟΦΑΝΗΣ (1920-1921)
ΕΞΑΡΧΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (1921-1922)
ΜΕΝΑΡΔΟΣ ΣΙΜΟΣ (1922-1923)
ΒΟΡΕΑΣ ΘΕΟΦΙΛΟΣ (1923-1924)
ΚΟΥΓΕΑΣ ΣΩΚΡΑΤΗΣ (1924-1925)
ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ ΘΕΟΦΑΝΗΣ (1925-1926)
ΣΚΑΣΣΗΣ ΕΡΡΙΚΟΣ (1926-1927)
ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ (1927-1928)
ΣΚΑΣΣΗΣ ΕΡΡΙΚΟΣ (1928-1929)
ΕΞΑΡΧΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (1929-1930)
ΠΕΖΟΠΟΥΛΟΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ (1930-1931)
ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΣ ΠΑΝΑΓΗΣ (1931-1932)
ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ (1932-1933)
ΑΜΑΝΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (1933-1934)
ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (1934-1935)
ΒΟΛΟΝΑΚΗΣ ΜΙΧΑΗΛ (1935-1936)
ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (1936-1937)
ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ (1937-1938)
ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (1938-1940)
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ (1940-1942)
ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (1942-1943)
ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (1943-1944)
ΒΛΑΧΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (1944-1945)
ΧΑΤΖΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ (1945-1946)
ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ (1946-1947)

Επιστημονική Επετηρίς

ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ (1947-1948)
ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ (1948-1949)
ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (1949-1950)
ΒΛΑΧΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (1950-1951)
ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (1951-1952)
ΖΩΡΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (1952-1953)
ΚΑΛΛΙΑΦΑΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ (1953-1954)
ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (1954-1955)
ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (1955-1956)
ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ (1956-1957)
ΚΟΥΡΜΟΥΛΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (1957-1958)
ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (1958-1959)
ΜΕΓΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (1959-1960)
ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ (1960-1961)
ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ (1961-1962)
ΚΟΡΡΕΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ (1962-1963)
ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (1963-1964)
ΣΠΕΤΣΙΕΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (1964-1965)
ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (1965-1966)
ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (1966-1967)
ΚΟΛΙΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (1967-1968)
ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (1968-1969)
ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (1969-1970)
ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ ΦΑΙΔΩΝ (1970-1973)
ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (1973-1974)
ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (1974-1975)
ΣΚΙΑΔΑΣ ΑΡΙΣΤΟΞΕΝΟΣ (1975-1976)
ΛΙΒΑΔΑΡΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (1976-1977)
ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ ΜΙΝΩΣ (1977-1978)
ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (1978-1979)
ΛΙΒΑΔΑΡΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (1979-1980)
ΚΟΜΙΝΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ (1980-1981)
ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (1981-1983)
ΔΑΝΑΣΣΗΣ-ΑΦΕΝΤΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ (1983-1989)
ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (1989-1995)
ΔΑΝΑΣΣΗΣ-ΑΦΕΝΤΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ (1995-1998)
ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ (1998-2001)
ΠΕΛΕΓΡΙΝΗΣ ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ (2001-2007)

Οργάνωση της Φιλοσοφικής Σχολής

ΘΩΜΑΔΑΚΗ ΜΑΡΙΚΑ (2007-2011)

ΜΟΖΕΡ ΑΜΑΛΙΑ (2011-2013)

ΚΑΡΑΜΑΛΕΓΚΟΥ ΕΛΕΝΗ (2013-2019)

Κοσμήτορας: ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ, Καθηγητής

ΚΟΣΜΗΤΕΙΑ

Γραμματέας της Σχολής: ΣΤΑΜΑΤΙΝΑ ΣΠΥΡΑΚΗ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ
ΘΕΟΔΩΡΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ
ΦΩΤΟΥΛΑ-ΙΟΥΛΙΑ ΛΟΜΠΟΤΕΣΗ
ΗΡΩ ΣΙΩΚΟΥ
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Εφορευτικό Συμβούλιο

ΑΧΙΛΛΕΥΣ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ, Καθηγητής, Κοσμήτωρ Φιλοσοφικής
Σχολής, Πρόεδρος του Εφορευτικού Συμβουλίου της Βιβλιοθήκης
ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ, Τμήμα Φιλολογίας
ΣΟΦΙΑ ΜΕΡΓΙΑΛΗ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Τμήμα Φιλοσοφίας
ΜΑΡΙΑ ΔΑΣΚΟΛΙΑ, Παιδαγωγικό Τμήμα Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΣΑΚΕΛΛΙΟΥ, Τμήμα Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας
ΕΛΕΝΗ ΤΑΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και
Φιλολογίας
ΡΟΥΜΠΙΝΗ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, Τμήμα Ισπανικής Γλώσσας και Φιλολογίας

Επιστημονική Επετηρίς

ΚΩΣΤΑΝΤΖΑ ΓΕΩΡΓΑΚΑΚΗ, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών
ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ, Τμήμα Μουσικών Σπουδών
ΠΑΝΑΝΟΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΣΟΦΟΥΛΗΣ, Τμήμα Ρωσικής Γλώσσας και
Φιλολογίας και Σλαβικών Σπουδών
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Τμήμα Ψυχολογίας
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΤΟΥΡΚΟΓΙΑΝΝΗΣ, Υπεύθυνος Λειτουργίας Βιβλιοθήκης
Φιλοσοφικής Σχολής
ΑΡΓΥΡΩ ΦΡΑΝΤΖΗ, Τμήμα Φιλολογίας, Υπεύθυνη Λειτουργίας
Βιβλιοθήκης Φιλοσοφικής Σχολής

Υπεύθυνος: ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΤΟΥΡΚΟΓΙΑΝΝΗΣ

Υπεύθυνη: ΑΡΓΥΡΩ ΦΡΑΝΤΖΗ

Προσωπικό

ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ ΣΟΦΙΑ
ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ ΕΛΕΝΗ
ΑΡΓΥΡΙΟΥ ΛΟΥΚΑΣ
ΒΓΟΝΤΖΑΣ ΜΙΧΑΛΗΣ
ΒΛΑΜΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ
ΔΕΛΛΗ ΣΤΑΜΑΤΙΑ
ΔΙΑΚΑΤΟΣ ΒΑΣΙΛΗΣ
ΖΟΥΠΑ-ΜΠΟΚΑ ΖΩΗ
ΚΑΝΑΚΑΚΗ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ
ΚΑΡΑΣΟΥΛΗ ΜΑΡΙΑ
ΚΟΛΕΖΑΣ ΑΝΔΡΕΑΣ
ΚΡΗΤΙΚΟΥ ANNA
ΜΑΡΚΟΥ ΔΗΜΗΤΡΑ
ΜΟΙΡΑΛΙΩΤΗ ΘΕΩΝΗ
ΛΟΥΜΠΑΚΗ ΜΑΡΙΑ
ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ ΚΥΡΙΑΚΗ
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΥΡΙΑΚΗ
ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ
ΠΑΤΑΚΑΣ ΑΓΑΠΗΤΟΣ
ΠΕΠΠΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΡΕΠΠΑ ΕΙΡΗΝΗ
ΡΟΥΓΓΕΡΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΣΙΑΠΕΡΑΣ ΛΑΜΠΡΟΣ
ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ ANNA

Οργάνωση της Φιλοσοφικής Σχολής

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ
ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ
ΣΩΤΗΡΙΑΔΟΥ ΜΑΡΙΑ
ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΤΟΥΡΚΟΓΙΑΝΝΗΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ
ΤΣΑΛΑΤΣΑΝΗ ΒΙΡΓΙΝΙΑ
ΤΣΟΜΠΑΝΗ ΕΛΕΝΗ
ΦΡΑΝΤΖΗ ΑΡΓΥΡΩ
ΧΡΗΣΤΙΔΗ ΜΑΡΙΑ

Τηλεφωνικό κέντρο της σχολής
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΠΠΑ

ΤΜΗΜΑ ΑΓΓΛΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Πρόεδρος: ΑΣΠΑΣΙΑ ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, καθηγήτρια
Αναπληρώτρια Πρόεδρος: ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΤΖΑΝΝΕ, αναπληρώτρια καθηγήτρια
Γραμματέας: ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

Τομέας Γλώσσας-Γλωσσολογίας

Διευθύντρια: ΕΥΔΟΚΙΑ ΚΑΡΑΒΑ, αναπληρώτρια καθηγήτρια

Καθηγητές

ΜΑΡΙΑ ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΥ, Μεταφραστικές Σπουδές: Πραγματολογική Προσέγγιση
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΝΙΚΗΦΟΡΙΔΟΥ, Θεωρητική Γλωσσολογία με έμφαση στη Γραμματική και Σημασιολογία Αγγλικής και Ελληνικής
ΕΛΛΗ ΥΦΑΝΤΙΔΟΥ, Πραγματολογία και Εφαρμογές στην Αγγλική Γλώσσα
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΗΦΑΚΗΣ, Η Διδασκαλία της Αγγλικής Γλώσσας για Ειδικούς Σκοπούς

Αναπληρωτές Καθηγητές

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΤΖΑΝΝΕ, Αγγλική Γλώσσα-Εφαρμογές
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΗΤΣΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, Αγγλική Γλώσσα: Θεωρία-Ειδικές Εφαρμογές
ΕΥΔΟΚΙΑ ΚΑΡΑΒΑ, Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία στη Διδακτική της Αγγλικής ως Ξένης Γλώσσας

Επιστημονική Επετηρίς

Επίκουροι Καθηγητές

Μόνιμοι

ΤΡΙΣΕΥΓΕΝΗ ΛΙΟΝΤΟΥ, Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία: Διδασκαλία και Εκμάθηση της Αγγλικής Γλώσσας

ΜΙΧΑΗΛ ΓΕΩΡΓΙΑΦΕΝΤΗΣ, Γενική Γλωσσολογία: Σύνταξη

Μη μόνιμοι

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΛΑΒΙΔΑΣ, Γλωσσολογία: Θεωρία και Εφαρμογές

Λέκτορες

Μόνιμοι

ANNA XATZHΔAKH, Γλωσσολογία: Διαγλωσσικές Σπουδές Αγγλικής-Ελληνικής

Εργαστήριο

Διγλωσσίας και Ψυχογλωσσολογίας (BiPsy)

Διευθύντρια: ΤΡΙΣΕΥΓΕΝΗ ΛΙΟΝΤΟΥ

Μεταφραστικών Σπουδών και Διερωμηνείας ΜΕΤΑ-ΦΡΑΣΕΙΣ

Διευθύντρια: ΜΑΡΙΑ ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΥ, καθηγήτρια

Τομέας Λογοτεχνίας-Πολιτισμού

Διευθύντρια: ΘΕΟΔΩΡΑ ΤΣΙΜΠΟΥΚΗ, καθηγήτρια

Καθηγητές

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΣΑΚΕΛΛΙΟΥ-ΣΟΥΛΤΣ, Αμερικανική Λογοτεχνία-Συγγραφική

ΑΣΠΑΣΙΑ ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Αγγλική Λογοτεχνία και Πολιτισμός

ΘΕΟΔΩΡΑ ΤΣΙΜΠΟΥΚΗ, Αμερικανική Λογοτεχνία

ΜΑΡΙΑ ΚΟΥΤΣΟΥΔΑΚΗ, Αμερικανική και Συγκριτική Λογοτεχνία

ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΜΑΝΟΥ, Αγγλική Λογοτεχνία

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΗΤΣΗ, Αγγλική Λογοτεχνία και Πολιτισμός

ANNA ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Αγγλική Λογοτεχνία και Πολιτισμός

Αναπληρωτές Καθηγητές

ΑΣΗΜΙΝΑ ΚΑΡΑΒΑΝΤΑ, Λογοτεχνική Θεωρία και Πολιτισμός των Αγγλόφωνων Λαών

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΑΡΚΙΔΟΥ, Αγγλική Λογοτεχνία και Πολιτισμός 16ος, 17ος και 18ος αιώνας

Οργάνωση της Φιλοσοφικής Σχολής

Επίκουροι Καθηγητές

Μόνιμοι

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΝΤΟΚΟΥ, Αμερικανική Λογοτεχνία και Πολιτισμός

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, Λογοτεχνία, Πολιτισμός και Κριτική
Θεωρία της Βρετανίας από το 1800 έως σήμερα

ΣΤΑΜΑΤΙΝΑ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Αμερικανική Λογοτεχνία 19ος και
20ός αιώνας

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΠΛΑΤΑΝΗΣ, Αμερικανική Λογοτεχνία και
Πολιτισμός με έμφαση στο Αμερικανικό Θέατρο

Ε.Ε.Π. του Τμήματος

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΑΡΕΤΟΥΛΑΚΗΣ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΓΕΩΡΓΟΥΝΤΖΟΥ

ΚΟΣΜΑΣ ΒΛΑΧΟΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΟΓΩΝΑΣ

ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΛΑ ΚΟΡΔΑ

ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ΦΡΑΓΚΟΥ

Ε.Τ.Ε.Π. του Τμήματος

ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΧΡΥΣΑΦΗ

ΠΕΛΑΓΙΑ ΚΑΜΠΟΥΡΑΚΗ

ΠΕΡΙΚΛΗΣ-ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ

Εργαστήρια του Τμήματος

Πολυμέσων για την Επεξεργασία Λόγου και Κειμένων

Διευθύντρια: ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΝΤΟΚΟΥ, επίκουρη καθηγήτρια

Γραμματεία του Τμήματος

Κτήριο Φιλοσοφικής Σχολής, Πανεπιστημιόπολη

Γραμματέας: ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΦΟΥΝΤΑΣ

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΔΟΥΛΗ

ΜΑΡΙΑ ΧΡΥΣΑΦΗ

Επιστημονική Επετηρίς

ΤΜΗΜΑ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Πρόεδρος: ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ-ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΡΟΜΠΟΛΗΣ, αναπληρωτής
καθηγητής

Αναπληρώτρια Πρόεδρος: ΕΛΕΝΗ ΚΟΝΔΥΛΗ, καθηγήτρια

Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ANNA ΠΑΣΤΡΑ

Τομέας Γαλλικής Γλώσσας-Γλωσσολογίας

Διευθύντρια: ΑΡΓΥΡΩ ΜΟΥΣΤΑΚΗ, αναπληρώτρια καθηγήτρια

Καθηγητές

ΡΕΑ ΔΕΛΒΕΡΟΥΔΗ, Γενική Γλωσσολογία - Ιστορία των γλωσσικών
ιδεών

ΜΑΡΙΑ ΠΑΤΕΛΗ, Η γαλλική γλώσσα και η φωνητική της

Αναπληρωτές Καθηγητές

ΜΑΡΙΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ, Γαλλική Γλώσσα και Μεταφραστική
Πράξη

ΑΡΓΥΡΩ ΜΟΥΣΤΑΚΗ, Διδασκαλία της Γαλλικής Γλώσσας: Θεωρητικά
Ζητήματα και Εφαρμογές

Επίκουροι Καθηγητές

Μόνιμοι

ΜΑΡΙΝΑ ΒΗΧΟΥ, Διδακτική της Γαλλικής ως Ξένης Γλώσσας με
έμφαση στον διαπολιτισμό

Μη μόνιμοι

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΒΛΑΧΟΥ, Γενική Γλωσσολογία - Γαλλική Γλωσσολογία

Ε.Ε.Π.

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΦΟΡΑΚΗΣ

Τομέας Γαλλικής Λογοτεχνίας

Διευθύντρια: ΕΛΕΝΗ-ΟΛΓΑ-ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΤΑΤΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΟΛΥΧΡΟ-
ΝΟΠΟΥΛΟΥ, επίκουρη καθηγήτρια

Οργάνωση της Φιλοσοφικής Σχολής

Καθηγητές

ΕΛΕΝΗ ΚΟΝΔΥΛΗ, Αραβολογία: Κλασική Λογοτεχνία και Πολιτισμός

Αναπληρωτές Καθηγητές

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ-ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΡΟΜΠΟΛΗΣ, Γαλλική και Συγκριτική Λογοτεχνία

Επίκουροι Καθηγητές

Μόνιμοι

ΕΛΕΝΗ-ΟΛΓΑ-ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΤΑΤΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ,
Γαλλική Λογοτεχνία

Μη μόνιμοι

ΜΑΡΙΑ ΣΠΥΡΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, Γαλλική Λογοτεχνία
ΣΩΤΗΡΙΟΣ ΠΑΡΑΣΧΑΣ, Γαλλική και Συγκριτική Λογοτεχνία
ΙΩΑΝΝΑ ΠΑΠΑΣΠΥΡΙΔΟΥ, Γαλλική Λογοτεχνία

Τομέας Ιστορίας του Γαλλικού Πολιτισμού

Διευθυντής/ντρια:

Καθηγητές

ΛΟΥΚΙΑ ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Ιστορία του Γαλλικού Πολιτισμού: Ιδεολογικά Ρεύματα - Θέματα Φύλου και Ισότητας
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΠΡΟΒΑΤΑ, Ιστορία του Γαλλικού Πολιτισμού

Αναπληρωτές Καθηγητές

ΕΙΡΗΝΗ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ιστορία του Γαλλικού Πολιτισμού με έμφαση στην τέχνη και την κοινωνία

Επίκουροι Καθηγητές

Μόνιμοι

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Ιστορία του Γαλλικού Πολιτισμού

Τομέας Μετάφρασης-Μεταφρασεολογίας

Διευθυντής/ντρια:

Επιστημονική Επετηρίς

Καθηγητές

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΔΗΜΑ, Θεωρία και Πράξη της Μετάφρασης

Αναπληρωτές Καθηγητές

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΑΡΣΟΣ, Θεωρία της λογοτεχνίας και μετάφραση

Επίκουροι Καθηγητές

Μόνιμοι

ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ-ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΠΑΝΤΑΖΑΡΑ, Μεταφραστική Πράξη και
Νέες Τεχνολογίες (Γαλλική-Ελληνική Γλώσσα)

ΕΛΕΝΗ ΤΖΙΑΦΑ, Μετάφραση

Εργαστήριο

Πολυμέσων για την Επεξεργασία Λόγου και Κειμένων

Διευθύντρια: ΕΛΕΝΗ ΤΖΙΑΦΑ, επίκουρη καθηγήτρια

Αναπληρώτρια Διευθύντρια: ΛΟΥΚΙΑ ΕΥΘΥΜΙΟΥ, καθηγήτρια

Ε.Ε.Π. του Τμήματος

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ

ANNA ΚΑΛΥΒΑ

ΚΑΝΕΛΛΑ ΜΕΝΟΥΤΗ

Ε.Τ.Ε.Π. του Τμήματος

ΜΑΡΙΑ ΣΩΤΗΡΙΑΔΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΣΚΟΥΡΙΩΤΗ

ΕΙΡΗΝΗ ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΛΟΥΜΠΑΚΗ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΘΩΜΑΣ

Γραμματεία του Τμήματος

Κτήριο Φιλοσοφικής Σχολής, Πανεπιστημιόπολη

Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ANNA ΠΑΣΤΡΑ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΡΑΓΙΑΝΝΗ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΖΗΣΗΣ

ΗΛΙΑΣ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Οργάνωση της Φιλοσοφικής Σχολής

ΤΜΗΜΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Πρόεδρος: ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΗ ΜΠΑΤΣΑΛΙΑ, καθηγήτρια

Αναπληρώτρια Πρόεδρος: ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΑΡΑΚΑΣΗ, αναπληρώτρια καθηγήτρια

Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΦΙΛΗ

Καθηγητές

ΒΙΛΧΕΛΜ-ΧΑΪΝΡΙΧ ΜΠΕΝΝΙΝΓΚ, Γερμανική Λογοτεχνία

ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΗ ΜΠΑΤΣΑΛΙΑ, Γερμανική Γλωσσολογία

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΗΤΡΑΛΕΞΗ, Γερμανική Λογοτεχνία

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Γερμανική Λογοτεχνία 19ου και 20ού αιώνα - Συγκριτική λογοτεχνία

WINFRIED LECHNER, Γερμανική Γλωσσολογία-Θεωρητική Γλωσσολογία

ΜΑΡΙΟΣ ΧΡΥΣΟΥ, Γερμανική Γλωσσολογία και Διδακτική της Γερμανικής Γλώσσας

Αναπληρωτές Καθηγητές

ΕΥΔΟΚΙΑ ΜΠΑΛΑΣΗ, Γερμανική Γλωσσολογία

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΤΣΟΚΟΓΛΟΥ, Γερμανική Γλωσσολογία με έμφαση στη Θεωρία της Γραμματικής

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Γερμανική Λογοτεχνία 20ού αιώνα και Συγκριτική Γραμματολογία

ΔΑΦΝΗ ΒΗΔΕΝΜΑΪΕΡ, Γερμανική Γλωσσολογία. Διδακτική της Γερμανικής ως Ξένης Γλώσσας

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΑΡΑΚΑΣΗ, Γερμανική Λογοτεχνία και Συγκριτική Γραμματολογία

ΧΡΙΣΤΙΝΑ-ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, Γερμανική Γλωσσολογία - Υπολογιστική Γλωσσολογία

Επίκουροι Καθηγητές

Μόνιμοι

ΟΛΓΑ ΛΑΣΚΑΡΙΔΟΥ, Γερμανική Λογοτεχνία 20ού αιώνα

ΙΩΑΝΝΑ ΚΑΡΒΕΛΑ, Γερμανική Γλώσσα: Εφαρμογές

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΑΣΚΑΡΟΛΗ, Λογοτεχνική Μετάφραση και Συγκριτική Γραμματολογία

ΑΓΛΑΪΑ ΜΠΛΙΟΥΜΗ, Γερμανική Λογοτεχνία και Πολιτισμός

Επιστημονική Επετηρίς

STEFAN GEORG LINDINGER, Γερμανική Λογοτεχνία
PAUL-JOACHIM THEISEN, Ιστορία της Γερμανικής Γλώσσας

Μη μόνιμοι

ANNA ΧΗΤΑ, Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία - Διδακτική της Γερμανικής
ως ξένης γλώσσας
ΝΙΚΟΛΑΟΣ-ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΣΚΙΝΑΣ, Γερμανική Φιλολογία

Ε.Ε.Π.

ΙΩΑΝΝΑ ΡΙΖΟΥ
ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΚΟΝΤΟΜΗΤΡΟΥ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΖΕΠΠΟΣ

Ε.ΔΙ.Π.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΟΥΚΙΣΗΣ
ΕΛΕΝΑ-ΦΟΙΒΗ ΧΥΤΗΡΗ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΟΥΡΝΑΖΙΔΗ

Ε.Τ.Ε.Π.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΣΤΑΜΑΤΗΣ

Εργαστήρια

Πολυμέσων και Γλωσσικών Εφαρμογών
Διευθυντής: WINFRIED LECHNER, καθηγητής

**Έρευνας και Μελέτης της Γερμανόφωνης Λογοτεχνίας και της
Συγκριτικής Γραμματολογίας**
Διευθυντής/ντρια:–

Γραμματεία του Τμήματος

Κτήριο Φιλοσοφικής Σχολής, Πανεπιστημιόπολη, 157 84 Ζωγράφου
Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΦΙΛΗ
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΑΚΗ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΡΥΣΤΗΝΑΙΟΣ
ΜΑΡΙΑ ΤΡΟΥΛΛΙΝΟΥ

Οργάνωση της Φιλοσοφικής Σχολής

ΤΜΗΜΑ ΘΕΑΤΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Πρόεδρος: ΙΩΣΗΦ ΒΙΒΙΛΑΚΗΣ, καθηγητής

Αναπληρωτής Πρόεδρος: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΕΦΑΝΗΣ, καθηγητής

Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ΕΛΕΝΗ ΜΠΕΡΝΙΔΑΚΗ

Καθηγητές

ΠΛΑΤΩΝ-ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΜΑΪΡΟΜΟΥΣΤΑΚΟΣ, Θεατρολογία – Ιστορία του Θεάτρου του 20ού αιώνα

ΙΩΣΗΦ ΒΙΒΙΛΑΚΗΣ, Θεατρολογία – Ιστορία του Θρησκευτικού Θεάτρου του Μεσαίωνα και των Νεοτέρων Χρόνων

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΕΦΑΝΗΣ, Θεατρολογία - Φιλοσοφία και θεωρία του θεάτρου και του δράματος

ΚΩΝΣΤΑΝΤΖΑ ΓΕΩΡΓΑΚΑΚΗ, Θεατρολογία - Ιστορία του Ελληνικού Θεάτρου με ιδιαίτερη έμφαση στην Ιστορία του Θεάτρου των Αθηνών 19ος-αρχές 20ού αιώνα

ΕΥΑΝΘΙΑ ΣΤΙΒΑΝΑΚΗ, Θεατρολογία – Ιστορία του Ελληνικού Θεάτρου με ιδιαίτερη έμφαση στο θέατρο της Περιφέρειας

Αναπληρωτές Καθηγητές

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, Ιστορία της Τέχνης της Ευρώπης και της Ελλάδας με ιδιαίτερη έμφαση στον 19ο και 20ό αιώνα

ΑΝΝΑ ΚΑΡΑΚΑΤΣΟΥΛΗ, Ιστορία και Πολιτισμός της Ευρώπης και της Ελλάδας των Νεοτέρων Χρόνων

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΔΙΑΜΑΝΤΑΚΟΥ, Θεατρολογία – Θεωρία και θεατρολογική ανάλυση της αρχαίας δραματουργίας με έμφαση στην Αρχαία Κωμωδία

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, Θεατρολογία – Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου με ιδιαίτερη έμφαση στην ανάλυση ρεπερτορίου.

ΣΟΦΙΑ ΦΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, Θεατρολογία – Ευρωπαϊκή Δραματολογία των νεωτέρων χρόνων

ΓΕΩΡΓΙΑ ΒΑΡΖΕΛΙΩΤΗ, Θεατρολογία – Ιστορία του Ελληνικού Θεάτρου του 16ου και 17ου αιώνα

Επίκουροι Καθηγητές

Μη μόνιμοι

ΑΛΕΞΙΑ ΑΛΤΟΥΒΑ, Θεατρολογία – Ιστορία του Νεοελληνικού Θεάτρου με έμφαση στην Υποκριτική (19ος-20ός αιώνες)

Επιστημονική Επετηρίς

ΚΛΕΙΩ ΦΑΝΟΥΡΑΚΗ, Θεατρολογία – Διδακτική του Θεάτρου: θεωρία και πράξη

ΞΕΝΗ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Θεατρολογία – Το Αγγλόφωνο θέατρο 15ος-18ος αιώνας

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Θεατρολογία – Ιστορία του Νεοελληνικού Θεάτρου, με έμφαση στη σκηνοθεσία: θεωρία και πράξη

Λέκτορες

Μόνιμοι

ΙΩΑΝΝΑ ΡΕΜΕΔΙΑΚΗ, Θεατρολογία – Αρχαίο Θέατρο. Ιστορία και Παράσταση

Ε.Ε.Π.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΑΡΡΑ

Ε.ΔΙ.Π. του Τμήματος

ΘΕΟΔΟΥΛΗ ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ, Ιστορία Νεοελληνικής Λογοτεχνίας και Θεωρία Λογοτεχνίας, με έμφαση σε ζητήματα ετερότητας

ΑΓΛΑΪΑ ΛΑΚΙΔΟΥ, Θεατρολογία - Ιστορία Νεοελληνικού Θεάτρου με έμφαση σε ζητήματα όψης

ΜΙΧΑΕΛΑ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Θεατρολογία - Υποκριτική: Θεωρία και Πράξη

Εργαστήρια του Τμήματος

Αρχαίου Δράματος και Θεατρολογικής Έρευνας

Διευθυντής: ΠΛΑΤΩΝ-ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΜΑΥΡΟΜΟΥΣΤΑΚΟΣ, καθηγητής

Ιστορίας του Βιβλίου

Διευθύντρια: ANNA ΚΑΡΑΚΑΤΣΟΥΛΗ, αναπληρώτρια καθηγήτρια

Θέατρο, Φιλοσοφία και Εκπαίδευση

Διευθυντής: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΕΦΑΝΗΣ, καθηγητής

Έρευνας και Τεκμηρίωσης του Νεοελληνικού Θεάτρου

Διευθύντρια: ΑΛΕΞΙΑ ΑΛΤΟΥΒΑ, επίκουρη καθηγήτρια

Γραμματεία του Τμήματος

Κτήριο Φιλοσοφικής Σχολής, Πανεπιστημιόπολη, 157 84 Ζωγράφου

Οργάνωση της Φιλοσοφικής Σχολής

Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ΕΛΕΝΗ ΜΠΕΡΝΙΔΑΚΗ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΦΙΛΙΠΠΟΥ
ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΜΠΕΝΑΡΔΗΣ
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΣΤΑΘΟΥΛΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΠΑΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Πρόεδρος: ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΔΡΟΣΟΣ, καθηγητής
Αναπληρώτρια Πρόεδρος: ΑΝΘΗ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, αναπληρώτρια
καθηγήτρια
Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΚΟΡΔΑΣ

Καθηγητές

ΕΥΘΥΜΙΑ ΠΑΝΔΗ-ΠΑΥΛΑΚΗ, Ισπανόφωνη και Συγκριτική Λογοτεχνία
ΚΑΡΛΟΣ-ΑΛΜΠΕΡΤΟ ΚΡΙΔΑ-ΑΛΒΑΡΕΘ, Ισπανική Λογοτεχνία και
Πολιτισμός
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΔΡΟΣΟΣ, Ισπανικός-Ισπανοαμερικανικός Πολιτισμός
ΑΝΘΗ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Θεωρία και Πρακτική της Ισπανικής
Μετάφρασης
ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΚΡΗΤΙΚΟΥ, Ισπανοαμερικανική Λογοτεχνία

Αναπληρωτές Καθηγητές

ΑΡΤΟΥΡΟ ΒΑΡΓΚΑΣ-ΕΣΚΟΜΠΑΡ, Πολιτισμός της Λατινικής
Αμερικής. Προκολομβιανοί - Ιθαγενείς Πολιτισμοί

Επίκουροι Καθηγητές

Μόνιμοι

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία της
Ισπανικής Γλώσσας
SUSANA LUGO MIRON, Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία της Ισπανικής ως
Ξένης Γλώσσας. Προφορικός Λόγος

Μη μόνιμοι

ΜΑΡΙΑ ΤΣΩΚΟΥ, Σύγχρονη Ισπανόφωνη Λογοτεχνία, Πεζογραφία
ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΑΥΡΙΔΗΣ, Ισπανοαμερικανική Λογοτεχνία. Θέατρο
ΕΙΡΗΝΗ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ, Μετάφραση και Διαπολιτισμικότητα

Επιστημονική Επετηρίς

Ε.Ε.Π.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΕΛΛΙΟΥ

Ε.ΔΙ.Π.

ΚΥΡΙΑΚΗ ΠΑΛΑΠΑΝΙΔΗ-ΠΑΓΩΝΗ, Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία στη
Διδασκαλία της Ισπανικής ως Ξένης Γλώσσας

ΜΑΡΙΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΑΤΑΛΔΟ

ΑΓΛΑΪΑ ΣΠΑΘΗ

Ε.Τ.Ε.Π.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΕΩΡΓΑΚΗΣ

Γραμματεία του Τμήματος

Κτήριο Φιλοσοφικής Σχολής, 157 84 Πανεπιστημιόπολη

Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΚΟΡΔΑΣ

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΘΗΝΑ ΜΠΑΡΜΠΟΪ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Πρόεδρος: ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, αναπληρωτής καθηγητής

Αναπληρώτρια Πρόεδρος: ΜΑΡΙΑ ΕΥΘΥΜΙΟΥ, καθηγήτρια

Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ΕΙΡΗΝΗ ΚΑΤΣΙΚΑΡΕΛΗ

Τομέας Ιστορίας

Διευθυντής: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, αναπληρωτής καθηγητής

Καθηγητές

ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ιστορία του Μεταπολεμικού Κόσμου
ΕΛΕΝΗ ΨΩΜΑ, Αρχαία Ελληνική Ιστορία με έμφαση στους Αρχαίους
και Κλασικούς Χρόνους

ΑΝΤΩΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Βυζαντινή Ιστορία

ΜΑΡΙΑ ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Ο Ελληνισμός κατά την Τουρκοκρατία 1453-1828.

Κοινωνία και Οικονομία

ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΓΙΑΝΤΣΗ, Ιστορία Μέσων και Νεωτέρων Χρόνων της
Δύσεως με έμφαση στη Μεσαιωνική Περίοδο

Οργάνωση της Φιλοσοφικής Σχολής

Αναπληρωτές Καθηγητές

ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ ΚΟΝΟΡΤΑΣ, Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία (16ος-18ος αιώνας)

ΣΟΦΙΑ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, Βυζαντινή Ιστορία: 11ος-15ος αιώνας

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους - Πρώιμη και Μέση Βυζαντινή Περίοδος

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΡΑΠΤΗΣ, Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία από τη Γαλλική Επανάσταση ως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1789-1939)

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Αρχαία Ιστορία: Ρωμαϊκοί Χρόνοι

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία (από τη Γαλλική Επανάσταση ως την έναρξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου)

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία (1830-2000)

ΣΟΦΙΑ ΑΝΕΖΙΡΗ, Αρχαία Ιστορία με έμφαση στην Ιστορική Ερμηνεία Επιγραφών

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ, Νεώτερη και Σύγχρονη Ιστορία: Ιστορία και Θεωρία της Ιστοριογραφίας

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Ιστορία Νέου Ελληνισμού με έμφαση στην Ιστορία της Βενετοκρατίας

Επίκουροι Καθηγητές

Μόνιμοι

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΕΙΡΗΝΙΔΟΥ, Ιστορία Νέου Ελληνισμού

Μη μόνιμοι

ΔΗΜΗΤΡΑ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία (1830 έως σήμερα) - Κοινωνική Ιστορία

Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης

Διευθυντής: ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΛΑΝΤΖΟΣ, καθηγητής

Καθηγητές

ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΤΖΟΥΡΑΝΗ, Προϊστορική Αρχαιολογία με έμφαση στην Αρχαιολογία της Κύπρου

Επιστημονική Επετηρίς

ΠΛΑΤΩΝ ΠΕΤΡΙΔΗΣ, Βυζαντινή Αρχαιολογία με έμφαση στην Παλαιοχριστιανική περίοδο (4ος-7ος αι. μ.Χ.)

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΛΑΝΤΖΟΣ, Κλασική Αρχαιολογία: Θεωρητικές Προσεγγίσεις στον Κλασικό Πολιτισμό

Αναπληρωτές Καθηγητές

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ-ΜΙΧΑΗΛ ΠΛΑΤΩΝ, Προϊστορική Αρχαιολογία: Μινωική Αρχαιολογία

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Γενική Ιστορία της Τέχνης με έμφαση στη Νεώτερη Τέχνη

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ, Προϊστορική Αρχαιολογία με έμφαση στην Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΑΒΟΥΡΑΝΑΚΗΣ, Προϊστορικό Αιγαίο: Θεωρητική Αρχαιολογία

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΠΑΝΙΑΣ, Η Αρχαιολογία της Ανατολίας και της Εγγύς Ανατολής: από την Νεολιθική Εποχή έως την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου

ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Κλασική Αρχαιολογία με έμφαση στην αρχιτεκτονική

Επίκουροι Καθηγητές

Μόνιμοι

ΕΥΘΥΜΙΑ ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΗ, Ιστορία της Ευρωπαϊκής Τέχνης

ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΚΕΦΑΛΙΔΟΥ, Κλασική Αρχαιολογία με έμφαση στην Κεραμική και στην Εικονογραφία των Αρχαϊκών και των Κλασικών Χρόνων

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΚΑΤΑΚΗΣ, Ρωμαϊκή Αρχαιολογία

Μη μόνιμοι

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΛΛΗΣ, Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Βυζαντινή Αρχαιολογία: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Ζωγραφική

ΜΑΡΙΑ ΜΟΥΛΙΟΥ, Μουσειολογία

Λέκτορες

Μόνιμοι

ΑΦΡΟΔΙΤΗ-ΙΩΑΝΝΑ ΧΑΣΙΑΚΟΥ, Προϊστορική Αρχαιολογία

Οργάνωση της Φιλοσοφικής Σχολής

Ε.ΔΙ.Π. του Τμήματος

ΛΑΜΠΡΟΣ ΑΡΑΧΩΒΙΤΗΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΜΠΑΛΗ, Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΥΡΟΕΡΑ, Κλασική Αρχαιολογία

ΦΩΤΕΙΝΗ ΜΠΑΛΛΑ, Κλασική Αρχαιολογία

ΜΙΣΣΕΛ ΡΟΓΚΕΝΜΠΟΥΚΕ

Ε.Τ.Ε.Π.

ΜΑΡΙΑ ΓΚΙΩΝΗ

Μουσείο Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης

Διευθυντής: ΠΛΑΤΩΝ ΠΕΤΡΙΔΗΣ, καθηγητής

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΖΥΓΟΥΡΗΣ

ΜΑΡΙΝΑ ΛΕΟΝΤΑΡΗ

ΝΙΝΑ ΜΠΑΚΑ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΑΓΟΥΔΑΡΑΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΓΓΕΛΗΣ

ΜΙΧΑΗΛ ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ

Εργαστήρια του Τμήματος

Ιστορικής Έρευνας και Τεκμηρίωσης

Διευθυντής: ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ, αναπληρωτής
καθηγητής ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ

Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης

Διευθυντής: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΑΒΟΥΡΑΝΑΚΗΣ, αναπληρωτής καθηγητής
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ

Γραμματεία του Τμήματος

Κτήριο Φιλοσοφικής Σχολής, Πανεπιστημιόπολη, 157 84 Ζωγράφου

Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ΕΙΡΗΝΗ ΚΑΤΣΙΚΑΡΕΛΗ

Επιστημονική Επετηρίς

ΔΗΜΗΤΡΟΥΛΑ ΤΣΙΩΤΑ
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΚΟΥ
ΜΙΧΑΛΙΤΣΑ ΣΚΟΥΝΤΖΟΥ
ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΤΑΧΜΙΤΖΗΣ
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΠΕΡΕΡΗ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΡΥΦΙΑΤΗΣ
ΕΛΠΙΔΑ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΗΤΣΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Πρόεδρος: ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, καθηγητής
Αναπληρώτρια Πρόεδρος: ΓΙΑΝΝΟΥΛΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ,
καθηγήτρια
Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΛΥΚΟΚΑ

Καθηγητές

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΖΩΡΑΣ, Ιταλική Λογοτεχνία. Αλληλεπιδράσεις μεταξύ
της Ιταλικής και της Ελληνικής Λογοτεχνίας
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΙΚΡΟΣ, Γλωσσολογία: Υπολογιστική και Ποσοτική
Επεξεργασία Γλωσσών
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, Ιταλική Ιστορία και Πολιτισμός.
Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία (16ος-19ος αι.)
ΜΑΡΙΑ ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ, Ιταλική Λογοτεχνία
ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΣΟΛΚΑΣ, Ιστορία της Ιταλικής Λογοτεχνίας και
Ευρωπαϊκός Πολιτισμός
ΓΙΑΝΝΟΥΛΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Γλωσσολογία και ειδικό
αντικείμενο στην αντιπαραθετική ανάλυση ιταλικής και ελληνικής
DOMENICA MINNITI-ΓΚΩΝΙΑ, Ιταλική Γλωσσολογία. Μετάφραση

Αναπληρωτές Καθηγητές

ANNA ΘΕΜΟΥ, Σύγχρονη Ιταλική Λογοτεχνία
ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΗΛΙΩΝΗ, Η διδασκαλία της Ιταλικής ως ξένης γλώσσας

Οργάνωση της Φιλοσοφικής Σχολής

Επίκουροι Καθηγητές

Μόνιμοι

ΡΟΥΜΠΙΝΗ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ, Λατινική Λογοτεχνία του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης

Μη μόνιμοι

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΟΥΤΣΟΜΠΙΝΑ, Ιταλικός Πολιτισμός: Η Μουσική στην Ιταλία από τους μεσαιωνικούς έως τους νεώτερους χρόνους
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΦΛΩΡΟΥ, Διδασκαλία και Περιγραφή της Ιταλικής Γλώσσας με τη χρήση Υπολογιστικών Μεθόδων

Ε.Ε.Π.

ΜΑΡΙΑ – ΑΝΤΖΕΛΑ – ΠΑΤΡΙΤΣΙΑ ΙΕΛΟ
ΑΡΕΤΗ ΣΠΙΝΟΥΛΑ

Ε.ΔΙ.Π.

ΙΩΑΝΝΑ ΤΥΡΟΥ

Ε.Τ.Ε.Π.

ΑΝΝΑ ΚΑΡΑΜΠΑΛΗ

Εργαστήρια

Υπολογιστικής Υφολογίας

Διευθύντρια: ΓΙΑΝΝΟΥΛΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, καθηγήτρια

Γλώσσας, Μετάφρασης και Μελέτης σχέσεων μεταξύ της Ιταλικής και της Ελληνικής Γλώσσας

Διευθύντρια: DOMENICA MINNITI-ΓΚΩΝΙΑ, καθηγήτρια

Γραμματεία του Τμήματος

Κτήριο Φιλοσοφικής Σχολής, Πανεπιστημιόπολη, 157 84 Ζωγράφου

Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΛΥΚΟΚΑ

ΕΛΛΗ ΤΟΥΛΙΑΤΟΥ

ΣΟΥΛΤΑΝΑ ΤΣΙΟΥΠΗ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΝΙΡΓΙΑΝΝΑΚΗΣ

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΑΛΑΝΤΖΗΣ

Επιστημονική Επετηρίς

ΤΜΗΜΑ ΜΟΥΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Πρόεδρος: ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ - ΤΑΣΟΥΛΑ ΓΕΩΡΓΑΚΗ, καθηγήτρια
Αναπληρωτής Πρόεδρος: ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΑΛΑΓΕΩΡΓΟΣ,
αναπληρωτής καθηγητής
Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ΜΗΝΑΪΣ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

Τομέας Ιστορικής και Συστηματικής Μουσικολογίας

Διευθυντής: ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΛΙΑΡΑΣ, καθηγητής

Καθηγητές

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΛΙΑΡΑΣ, Ιστορική Μουσικολογία (Ιστορία Μουσικών Οργάνων)

ΜΑΡΚΟΣ ΤΣΕΤΣΟΣ, Αισθητική της Ευρωπαϊκής Μουσικής

ΜΗΝΑΣ ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ, Ιστορία του Μουσικού Θεάτρου με έμφαση στην Όπερα

Αναπληρωτές Καθηγητές

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Παλαιογραφία της Μουσικής

ΠΥΡΡΟΣ ΜΠΑΜΙΧΑΣ, Ιστορική Μουσικολογία

ΠΑΥΛΟΣ ΣΕΡΓΙΟΥ, Διεύθυνση Φωνητικών και Οργανικών Συνόλων

ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΟΥΛΙΑΣ, Συστηματική Μουσικολογία-Θεωρία της Μουσικής (18ος-19ος αιώνας)

Επίκουροι Καθηγητές

Μόνιμοι

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΨΑΡΟΥΔΑΚΗΣ, Αρχαία Ελληνική Μουσική (30.3.2009)

Μη μόνιμοι

ΙΑΚΩΒΟΣ ΣΤΑΪΧΑΟΥΕΡ, Αισθητική της Μουσικής με έμφαση στον 20ό και 21ο αιώνα

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΛΕΒΙΔΟΥ, Ιστορική Μουσικολογία

Εργαστήριο

Μελέτης της Ελληνικής Μουσικής

Διευθυντής: ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΛΙΑΡΑΣ, καθηγητής

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΦΛΕΡΙΑΝΟΣ

Οργάνωση της Φιλοσοφικής Σχολής

Τομέας Εθνομουσικολογίας και Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας

Διευθυντής: ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΧΑΨΟΥΛΑΣ, καθηγητής

Καθηγητές

ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΒΟΥΡΑΣ, Πολιτισμική Ανθρωπολογία (Εθνογραφία
Παραδοσιακής Μουσικής)

ΛΑΜΠΡΟΣ ΛΙΑΒΑΣ, Εθνομουσικολογία

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΧΑΨΟΥΛΑΣ, Εθνομουσικολογία

Αναπληρωτές Καθηγητές

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ, Εθνομουσικολογία – Μουσικές της Μεσογείου

Επίκουροι Καθηγητές

Μόνιμοι

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΛΑΛΙΩΤΗ, Ανθρωπολογία της Επιτέλεσης

Λέκτορες

Μη μόνιμοι

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΟΥΛΟΣ, Ισλαμική Τέχνη (Μετακίνηση από το Τμήμα
Τουρκικών και σύγχρονων Ασιατικών σπουδών)

Εργαστήριο

Εθνομουσικολογίας και Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας

Διευθυντής: ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΒΟΥΡΑΣ, καθηγητής

Τομέας Τεχνολογίας, Ήχου, Μουσικοπαιδαγωγικής και

Βυζαντινής Μουσικολογίας

Διευθύντρια: ΦΛΩΡΑ ΚΡΗΤΙΚΟΥ, αναπληρώτρια καθηγήτρια

Καθηγητές

ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ, Βυζαντινή Μουσικολογία και Ψαλτική
Τέχνη

ΣΜΑΡΑΓΔΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Μουσική Παιδαγωγία και Διδακτική

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ -ΤΑΣΟΥΛΑ ΓΕΩΡΓΑΚΗ, Μουσική Τεχνολογία

Αναπληρωτές Καθηγητές

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΑΛΑΓΕΩΡΓΟΣ, Βυζαντινή Μουσικολογία

ΧΡΙΣΤΙΝΑ-ΕΞΑΚΟΥΣΤΗ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Μουσική Πληροφορική

Επιστημονική Επετηρίς

ΘΩΜΑΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Βυζαντινή Μουσική και Μουσικές
Παραδόσεις της Ανατολικής Μεσογείου
ΦΛΩΡΑ ΚΡΗΤΙΚΟΥ, Βυζαντινή Μουσικολογία

Επίκουροι Καθηγητές

Μη μόνιμοι

ΑΡΕΤΗ ΑΝΔΡΕΟΠΟΥΛΟΥ, Μουσική Τεχνολογία

Ε.ΔΙ.Π. του Τμήματος

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΚΟΥΥΔΑΣ, Ιστορική Μουσικολογία με έμφαση στην
έντεχνη ελληνική μουσική και ψηφιακές τεχνολογίες
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΟΥΛΑΚΗΣ, Εθνομουσικολογία και Κινηματογράφος

Εργαστήρια

Μουσικής Ακουστικής Τεχνολογίας

Διευθύντρια: ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ - ΤΑΣΟΥΛΑ ΓΕΩΡΓΑΚΗ, καθηγήτρια
ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΕΪΚΙΔΗΣ

Βυζαντινής Μουσικολογίας

Διευθυντής: ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ, καθηγητής

Μουσικής Παιδαγωγικής

Διευθύντρια: ΣΜΑΡΑΓΔΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, καθηγήτρια

Μουσικής, Γνωσιακών Επιστημών και Κοινότητας

Διευθύντρια: ΧΡΙΣΤΙΝΑ-ΕΞΑΚΟΥΣΤΗ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ,
αναπληρώτρια καθηγήτρια

Ε.Ε.Π.

ΕΛΙΣΣΑΒΕΤ ΠΕΡΑΚΑΚΗ

Γραμματεία του Τμήματος

Κτήριο Φιλοσοφικής Σχολής, Πανεπιστημιόπολη, 157 84 Ζωγράφου
Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ΜΗΝΑΪΣ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ
ΣΤΑΥΡΟΣ ΓΙΑΚΜΟΓΛΟΥ
ΕΥΓΕΝΙΑ ΑΠΟΣΚΙΤΗ
ΕΛΕΝΗ ΒΟΥΛΓΑΡΗ

Οργάνωση της Φιλοσοφικής Σχολής

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Πρόεδρος: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΣΙΑΣ, καθηγητής

Αναπληρώτρια Πρόεδρος: ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΕΝΑ, καθηγήτρια

Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ΓΑΡΥΦΑΛΛΙΑ ΚΟΡΟΜΗΛΟΥ

Καθηγητές

ΠΟΛΥΧΡΟΝΗΣ ΚΥΝΗΓΟΣ, Ηλεκτρονικοί Υπολογιστές στην Εκπαίδευση
- Διδακτική των Μαθηματικών

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΕΝΑ, Ειδική Αγωγή

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΦΡΥΔΑΚΗ, Θεωρία και Πράξη της Διδασκαλίας

ΜΑΡΙΑ-ΖΩΗ ΦΟΥΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, Θεωρία και Πράξη της Διδασκαλίας
της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Διοίκηση και Οικονομικά της
Εκπαίδευσης

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΣΙΑΣ, Συγκριτική Παιδαγωγική - Ευρωπαϊκή Διάσταση
στην Εκπαίδευση

Αναπληρωτές Καθηγητές

ΜΑΡΙΑ-ΚΑΛΟΜΟΙΡΑ ΔΑΣΚΟΛΙΑ, Θεωρία και Πράξη της
Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΦΩΤΕΙΝΟΣ, Ιστορία της Παιδείας και της Νεοελληνικής
Εκπαίδευσης

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΑΡΘΕΝΗΣ, Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: Επιστημολογικές
παραδοχές και εκπαιδευτική πράξη

Επίκουροι Καθηγητές

Μόνιμοι

ΦΩΤΕΙΝΗ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Παιδαγωγική των Ατόμων με Ειδικές Ανάγκες

ΖΑΧΑΡΟΥΛΑ ΣΜΥΡΝΑΙΟΥ, Διδακτική Θετικών Επιστημών

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΙΧΑΛΗΣ, Διδασκαλία της Ελληνικής ως Μητρικής και
ως Δεύτερης Γλώσσας και με τη Χρήση των Νέων Τεχνολογιών

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΒΕΡΔΗΣ, Εκπαιδευτική Έρευνα και Αξιολόγηση

Μη μόνιμοι

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Επαγγελματικός Προσανατολισμός
και Λήψη Επαγγελματικών Αποφάσεων

ΑΝΤΙΓΟΝΗ-ΑΛΜΠΑ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Κοινωνιολογία της
Εκπαίδευσης

Επιστημονική Επετηρίς

Ε.ΔΙ.Π.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΟΛΥΜΠΙΑ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ

ΠΕΤΡΟΣ ΓΑΛΑΝΗΣ

ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΕΞΑΡΧΟΥ, Αισθητική Αγωγή

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ, Μάθηση και Αξιολόγηση: Παιδαγωγικές και Διδακτικές Προσεγγίσεις

ΑΝΤΩΝΙΑ ΣΑΜΑΡΑ, Συγκριτική Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση

Ε.Τ.Ε.Π.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΚΑΚΑΡΟΥΧΑ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΡΑΤΖΙΔΗΣ

ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΑΜΑΓΚΟΥ

Εργαστήρια

Εκπαιδευτικής Τεχνολογίας

Διευθυντής: ΠΟΛΥΧΡΟΝΗΣ ΚΥΝΗΓΟΣ, καθηγητής

Ειδικής Αγωγής και Συμβουλευτικής της Οικογένειας

Διευθύντρια: ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΕΝΑ, καθηγήτρια

Πειραματικής Παιδαγωγικής

Διευθυντής: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, καθηγητής

Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης

Διευθύντρια: ΚΑΛΟΜΟΙΡΑ - ΜΑΡΙΑ ΔΑΣΚΟΛΙΑ, επίκουρη καθηγήτρια

Συμβουλευτικής Επιστήμης και Επαγγελματικής Σταδιοδρομίας

Διευθύντρια: ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, επίκουρη καθηγήτρια

Διαπολιτισμικής Αγωγής

Διευθυντής: ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΑΡΘΕΝΗΣ, αναπληρωτής καθηγητής

Μουσείο της Παιδείας

Διευθυντής: ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΦΩΤΕΙΝΟΣ, αναπληρωτής καθηγητής

Γραμματεία του Τμήματος

Οργάνωση της Φιλοσοφικής Σχολής

Κτήριο Φιλοσοφικής Σχολής, Πανεπιστημιόπολη, 157 84 Ζωγράφου
Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ΓΑΡΥΦΑΛΛΙΑ ΚΟΡΟΜΗΛΟΥ
ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΟΥΡΟΥΠΑΚΗ
ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΓΕΡΑΦΕΝΤΗ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΜΠΟΥΓΕΛΗ
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΤΡΙΦΙΑΤΗ

ΤΜΗΜΑ ΡΩΣΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΣΛΑΒΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Πρόεδρος: ΟΛΓΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ, αναπληρώτρια καθηγήτρια
Αναπληρώτρια Πρόεδρος: ΤΑΤΙΑΝΑ ΜΠΟΡΙΣΟΒΑ, αναπληρώτρια
καθηγήτρια
Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ΣΟΦΙΑ ΜΑΪΚΙΔΟΥ

Αναπληρωτές Καθηγητές

ΟΛΓΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ρωσική Φιλολογία: Απαρχές μέχρι τον
19ο αιώνα
ΤΑΤΙΑΝΑ ΜΠΟΡΙΣΟΒΑ, Ρωσική Γλώσσα και Γραμματεία

Επίκουροι Καθηγητές

Μη μόνιμοι

ΠΑΝΑΝΟΣ-ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΣΟΦΟΥΛΗΣ, Ιστορία των Λαών της
Νοτιοανατολικής Ευρώπης με έμφαση στους Μέσους Χρόνους
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗΣ, Ιστορία της Ρωσίας και της
Σοβιετικής Ένωσης (19ος-20ός αιώνας)
ΠΟΛΥΔΩΡΟΣ ΓΚΟΡΑΝΗΣ, Βυζαντινή και Μεσαιωνική Νοτιοσλαβική
Γραμματεία
ΕΛΕΝΑ ΣΑΝΤΟΡΙ, Σλασβικές Γλώσσες: Μετάφραση και Πολιτισμός

Λέκτορες

Μόνιμοι

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΜΙΝΕΒΑ, Βυζαντινή και Μεσαιωνική Νοτιοσλαβική
Γραμματεία

Ε.ΔΙ.Π. του Τμήματος

Επιστημονική Επετηρίς

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Εργαστήριο του Τμήματος

Πληροφορικής

Διευθυντής/ντρια: -

Γραμματεία του Τμήματος

Κτήριο Φιλοσοφικής Σχολής, 157 84 Πανεπιστημιόπολη

Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ΣΟΦΙΑ ΜΑΪΚΙΔΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΜΠΑΛΑΦΟΥΤΗ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΛΙΑΤΣΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Πρόεδρος: ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΣ ΠΑΠΑΘΩΜΑΣ, καθηγητής

Αναπληρωτής Πρόεδρος: ΕΥΡΥΠΙΔΗΣ ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ, καθηγητής

Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ΜΕΛΑΧΡΟΙΝΗ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ

Τομέας Κλασικής Φιλολογίας

Διευθυντής: ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΜΑΤΘΑΙΟΣ, αναπληρωτής καθηγητής

Καθηγητές

ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΣ ΠΑΠΑΘΩΜΑΣ, Αρχαία Ελληνική Φιλολογία-
Παπυρολογία

ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Λατινική Φιλολογία

ΣΟΦΙΑ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Λατινική Φιλολογία

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΣ, Αρχαία Ελληνική Φιλολογία

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΑΔΗΜΑΣ, Αρχαία Ελληνική Φιλολογία

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΕΝΤΑΚΗΣ, Αρχαία Ελληνική Φιλολογία

Αναπληρωτές Καθηγητές

ΣΟΦΙΑ ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Λατινική Φιλολογία

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΜΠΕΝΕΤΟΣ, Μεσαιωνική Λατινική Φιλολογία

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΜΑΤΘΑΙΟΣ, Αρχαία Ελληνική Φιλολογία

ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΚΑΡΛΑ, Αρχαία Ελληνική Φιλολογία: Αυτοκρατορικοί
Χρόνοι-Υστερη Αρχαιότητα

Οργάνωση της Φιλοσοφικής Σχολής

Επίκουροι Καθηγητές

Μόνιμοι

ΕΥΓΕΝΙΑ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ, Αρχαία Ελληνική Φιλολογία

ΜΥΡΤΩ ΓΚΑΡΑΝΗ, Λατινική Φιλολογία

ΡΟΖΑΛΙΑ ΧΑΤΖΗΛΑΜΠΡΟΥ, Αρχαία Ελληνική Φιλολογία

Μη μόνιμοι

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΒΕΡΤΟΥΔΑΚΗΣ, Αρχαία Ελληνική Φιλολογία

ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΚΑΝΑΒΟΥ, Αρχαία Ελληνική Φιλολογία

ΧΡΗΣΤΟΣ ΦΑΚΑΣ, Αρχαία Ελληνική Φιλολογία

ΑΘΗΝΑ ΜΠΑΖΟΥ, Αρχαία Ελληνική Φιλολογία

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ-ΝΙΝΑ ΚΑΡΒΟΥΝΗ, Αρχαία Ελληνική Φιλολογία

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΡΟΛΗ, Αρχαία Ελληνική Φιλολογία

Διοικητικό Προσωπικό

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΦΩΤΟΥ

Τομέας Βυζαντινής Φιλολογίας και Λαογραφίας

Διευθύντρια: ΘΕΟΔΩΡΑ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, καθηγήτρια

Καθηγητές

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΟΛΕΜΗΣ, Βυζαντινή Φιλολογία

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, Βυζαντινή Φιλολογία

ΘΕΟΔΩΡΑ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Βυζαντινή Φιλολογία

ΜΑΡΙΝΑ ΛΟΥΚΑΚΗ, Βυζαντινή Φιλολογία

Αναπληρωτές Καθηγητές

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΚΑΛΑΜΑΚΗΣ, Βυζαντινή Φιλολογία

ΜΑΡΙΑΝΘΗ ΚΑΠΛΑΝΟΓΛΟΥ, Λαογραφία

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΪΔΑΣ, Βυζαντινή Φιλολογία

Επίκουροι Καθηγητές

Μόνιμοι

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Κοινωνική Λαογραφία

Τομέας Νεοελληνικής Φιλολογίας

Διευθυντής: ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, καθηγητής

Επιστημονική Επετηρίς

Καθηγητές

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΓΓΕΛΑΤΟΣ, Νεοελληνική Φιλολογία και Θεωρία της Λογοτεχνίας

ΕΥΡΥΠΙΔΗΣ ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ, Νεοελληνική Φιλολογία

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, Νεοελληνική Φιλολογία: 12ος-18ος αιώνας

Επίκουροι Καθηγητές

Μόνιμοι

ΛΗΤΩ ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΟΥ, Συγκριτική Φιλολογία

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΓΑΘΟΣ, Νεοελληνική Φιλολογία: 19ος-20ός αιώνας

ΙΩΑΝΝΗΣ ΞΟΥΡΙΑΣ, Νεοελληνική Φιλολογία: 1453-1821

ΣΤΑΜΑΤΙΝΑ ΛΕΝΤΑΡΗ, Δημώδης Μεσαιωνική-Πρώιμη Νεοελληνική Γραμματεία (10ος-17ος αιώνας)

ΜΑΡΙΑ ΡΩΤΑ, Νεοελληνική Φιλολογία: 19ος-20ός αιώνας

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΚΑΡΠΟΥΖΟΥ, Θεωρία της Λογοτεχνίας

Τομέας Γλωσσολογίας

Διευθύντρια: ΜΑΡΙΑ ΙΑΚΩΒΟΥ, αναπληρώτρια καθηγήτρια

Καθηγητές

ΑΜΑΛΙΑ ΜΟΖΕΡ, Θεωρητική Γλωσσολογία με έμφαση στη Σημασιολογία

ΣΠΥΡΙΔΟΥΛΑ ΒΑΡΛΟΚΩΣΤΑ, Γλωσσολογία με έμφαση στην Ψυχολογολογία

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΓΟΥΤΣΟΣ, Γλωσσολογία: Κειμενογλωσσολογία

ΣΠΥΡΙΔΟΥΛΑ ΜΠΕΛΛΑ, Γλωσσολογία: Πραγματολογία και Διδασκαλία Δεύτερης Γλώσσας

Αναπληρωτές Καθηγητές

ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΚΟΥΤΣΟΥΛΕΛΟΥ-ΜΙΧΟΥ, Γλωσσολογία: Ανάλυση Ομιλίας

ΕΛΕΝΗ ΠΑΝΑΡΕΤΟΥ, Θεωρητική Γλωσσολογία: Κειμενογλωσσολογία

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΝΤΕΛΙΔΗΣ, Ιστορικοσυγκριτική Γλωσσολογία

ΜΑΡΙΑ ΙΑΚΩΒΟΥ, Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία με έμφαση στη Διδασκαλία της Νέας Ελληνικής ως Δεύτερης/Ξένης Γλώσσας

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Γλωσσολογία με έμφαση στην υπολογιστική επεξεργασία γλωσσικών δεδομένων

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γενική Γλωσσολογία: Γενετική Σύνταξη

Οργάνωση της Φιλοσοφικής Σχολής

Επίκουροι Καθηγητές

Μη μόνιμοι

ΑΓΓΕΛΟΣ ΛΕΓΓΕΡΗΣ, Γλωσσολογία: Φωνητική-Φωνολογία

Ε.ΔΙ.Π. του Τμήματος

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΙΤΣΙΝΕΛΗΣ, Βυζαντινή Φιλολογία

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΓΙΑΝΝΑΡΗΣ, Ιστορική Γλωσσολογία

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΙΝΤΖΙΔΗΣ, Γλωσσολογία Γραμματισμός - Γλωσσική Αγωγή

ΘΕΟΔΩΡΑ ΜΕΝΤΗ, Νεοελληνική Φιλολογία

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΕΣΣΗΣ, Βυζαντινή Φιλολογία

ΜΑΡΙΑ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Νεοελληνική Φιλολογία

ΛΟΥΚΑΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Αρχαία Ελληνική Φιλολογία

Ε.Τ.Ε.Π. του Τμήματος

ΑΘΗΝΑ ΚΟΝΤΟΣΤΑΥΛΑΚΗ

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΑΓΟΥΛΑΣ

ΜΑΡΙΑ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ

ΛΑΜΠΡΟΣ ΣΙΑΠΕΡΑΣ

Μουσείο του Τμήματος

Λαογραφικό Μουσείο και Αρχείο

Διευθύντρια: ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, επίκουρη καθηγήτρια

Ε.Τ.Ε.Π.: ΖΩΗ ΖΟΥΠΑ - ΜΠΟΚΑ (2ήμερη εβδομαδιαία εργασία, με διάθεση από τη Βιβλιοθήκη της Φιλοσοφικής Σχολής).

Εργαστήρια του Τμήματος

Φωνητικής και Υπολογιστικής Γλωσσολογίας

Διευθυντής: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, αναπληρωτής καθηγητής

Πληροφορικής

Διευθυντής: ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΣ ΠΑΠΑΘΩΜΑΣ, καθηγητής

Νεοελληνικής Φιλολογίας

Διευθυντής: ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ, καθηγητής

Ε.Τ.Ε.Π.: ΚΥΡΙΑΚΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (2ήμερη εβδομαδιαία εργασία με διάθεση από τη Βιβλιοθήκη της Φιλοσοφικής Σχολής)

Επιστημονική Επετηρίς

Ψυχολογολογίας και Νευρογλωσσολογίας

Διευθύντρια: ΣΠΥΡΙΔΟΥΛΑ ΒΑΡΛΟΚΩΣΤΑ, καθηγήτρια

Παπυρολογίας

Διευθυντής: ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΣ ΠΑΠΑΘΩΜΑΣ, καθηγητής

Κυπριακών Μελετών

Διευθυντής: ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΣ ΠΑΠΑΘΩΜΑΣ, καθηγητής

Παλαιογραφίας

Διευθυντής: ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, καθηγητής

Ψηφιακής Επεξεργασίας και Διαχείρισης Αρχαίων Ελληνικών και Λατινικών Γλωσσικών Πόρων

Διευθυντής: ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΜΠΕΝΕΤΟΣ, αναπληρωτής καθηγητής

Γραμματεία του Τμήματος

Κτήριο Φιλοσοφικής Σχολής, Πανεπιστημιόπολη, 157 84 Ζωγράφου

Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ΜΕΛΑΧΡΟΙΝΗ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΜΠΟΪΝΤΑ

ΡΟΔΑΝΘΗ ΞΕΖΩΝΑΚΗ

ΗΛΙΑΝΑ ΦΩΤΟΥ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΛΙΑΤΣΙΚΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Πρόεδρος: ΕΥΓΕΝΙΑ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΚΥΡΙΑΝΙΔΟΥ, αναπληρώτρια
καθηγήτρια

Αναπληρωτής Πρόεδρος: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΕΙΡΗΣ, αναπληρωτής καθηγητής

Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ΕΛΕΝΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑ-ΜΕΡΒΑΚΙΤΗ

Καθηγητές

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΑΝΤΑΖΑΚΟΣ, Ηθική

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΡΕΛΟΡΕΝΤΖΟΣ, Νεότερη και Σύγχρονη Φιλοσοφία

Αναπληρωτές Καθηγητές

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΑΡΟΣ, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία

Οργάνωση της Φιλοσοφικής Σχολής

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΣ, Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία
ΕΥΓΕΝΙΑ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΚΥΡΙΑΝΙΔΟΥ, Πολιτική Φιλοσοφία
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ, Βυζαντινή Φιλοσοφία
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΕΙΡΗΣ, Φιλοσοφία των Μέσων Χρόνων και της
Αναγέννησης στη Δύση
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, Κοινωνική Φιλοσοφία
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Εφαρμοσμένη Ηθική

Επίκουροι Καθηγητές

Μόνιμοι

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΑΚΟΛΥΡΗΣ, Σύγχρονη Ηπειρωτική Φιλοσοφία
ANNA ΛΑΖΟΥ-ΒΟΥΤΟΥ, Φιλοσοφική Ανθρωπολογία

Μη Μόνιμοι

ΦΩΤΕΙΝΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Φαινομενολογία

Ε.ΔΙ.Π. του Τμήματος

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΠΑΡΜΠΑΡΟΥΣΗΣ, Νεοελληνικός Διαφωτισμός
ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΓΚΑΛΟΣ, Αναλυτική Φιλοσοφία και Φιλοσοφία της
Πράξης
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Φιλοσοφία της κλασικής αρχαιότητας και
οι επιδράσεις της

Ε.Τ.Ε.Π.

ΚΟΣΜΑΣ ΣΑΡΙΜΠΑΛΙΔΗΣ
ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΚΛΕΙΣΟΥΡΑΣ

Εργαστήρια

Φιλοσοφικής Συμβουλευτικής και Φιλοσοφίας της Αυτογνωσίας
Διευθυντής: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΑΝΤΑΖΑΚΟΣ, καθηγητής

Φιλοσοφίας - Διακυβέρνησης - Οικονομίας

Διευθυντής: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, αναπληρωτής καθηγητής

Πολιτικής Φιλοσοφίας

Διευθύντρια: ΕΥΓΕΝΙΑ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΚΥΡΙΑΝΙΔΟΥ, αναπληρώτρια
καθηγήτρια

Επιστημονική Επετηρίς

Μελέτης του Θεσμικού Λόγου

Διευθυντής: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ, αναπληρωτής καθηγητής

Εφαρμοσμένης Φιλοσοφίας

Διευθυντής: ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, αναπληρωτής καθηγητής

Γραμματεία του Τμήματος

Κτήριο Φιλοσοφικής Σχολής, Πανεπιστημιόπολη, 157 84 Ζωγράφου
Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ΕΛΕΝΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑ ΜΕΡΒΑΚΙΓΗ
ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΑΡΚΟΥΔΗ
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΟΜΠΟΛΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

Πρόεδρος: ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΤΑΝΤΑΡΟΣ, καθηγητής

Αναπληρώτρια Πρόεδρος: ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΓΚΑΡΗ, καθηγήτρια

Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ΜΑΡΙΑ-ΑΝΝΑ ΣΑΝΤΑΜΟΥΡΗ

Καθηγητές

ΧΡΥΣΗ ΧΑΤΖΗΧΡΗΣΤΟΥ, Σχολική Ψυχολογία

ΑΝΤΩΝΙΑ ΠΑΠΑΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Κοινωνική Ψυχολογία

ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ΜΟΤΤΗ-ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ, Σχολική Ψυχοδιαγνωστική

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΤΑΝΤΑΡΟΣ, Ψυχολογία της Ανάπτυξης

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΥΛΩΝΑΣ, Μεθοδολογία Επιστημονικής Έρευνας
και Στατιστική στην Ψυχολογία

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΓΚΑΡΗ, Κοινωνική Ψυχολογία

Αναπληρωτές Καθηγητές

ΑΝΝΑ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Κλινική Κοινωνική Ψυχολογία

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ψυχαναλυτική Προσέγγιση στην
Κλινική Ψυχολογία

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Διαπολιτισμική Ψυχολογία

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Νευροψυχολογία

ΠΕΤΡΟΣ ΡΟΥΣΣΟΣ, Γνωστική Ψυχολογία

ΦΩΤΕΙΝΗ ΠΟΛΥΧΡΟΝΗ, Εκπαιδευτική Ψυχολογία

Οργάνωση της Φιλοσοφικής Σχολής

ΦΙΛΙΑ ΙΣΑΡΗ, Συμβουλευτική Ψυχολογία
ΔΙΑΜΑΝΤΩ ΦΙΛΙΠΠΑΤΟΥ, Μαθησιακές Δυσκολίες
ΑΣΗΜΙΝΑ ΡΑΛΛΗ, Εξειδικευτική Ψυχολογία

Επίκουροι Καθηγητές

Μόνιμοι

ANNA ABENTISIAN-ΠΑΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ψυχολογία της Τρίτης
Ηλικίας-Ψυχοκοινωνική Στήριξη των Ηλικιωμένων

Μη μόνιμοι

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Εφαρμοσμένη Σχολική Ψυχολογία
ΠΗΛΙΟΣ – ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΤΑΥΡΟΥ, Κλινική Ψυχολογία

Ε.ΔΙ.Π.

ΑΡΧΟΝΤΟΥΛΑ ΧΑΡΙΛΑ, Γνωσιακή συμπεριφοριστική προσέγγιση
στην Κλινική Ψυχολογία

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΑΠΟΥΝΑ ΧΑΤΖΗΑΡΣΕΝΗ, Κοινωνική εργασία και
φροντίδα

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Θέματα σχολικής αποτελεσματικότητας

Ε.Τ.Ε.Π.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ

Εργαστήρια του Τμήματος

Ποιοτικής Έρευνας στην Ψυχολογία και την Ψυχική Υγεία

Διευθύντρια: ΦΙΛΙΑ ΙΣΑΡΗ, αναπληρώτρια καθηγήτρια

Επαγγελματικού Προσανατολισμού και Συμβουλευτικής «Μιχάλης Κασσωτάκης»

Διευθύντρια:

Ψυχομετρικό Εργαστήριο: Ι.Ν. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ

Διευθύντρια: Αλεξάνδρα Οικονόμου, αναπληρώτρια καθηγήτρια

Συμβουλευτικής Φοιτητών/τριών

Διευθύντρια: ANNA ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, αναπληρώτρια καθηγήτρια

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΑΓΡΕΒΗ

Επιστημονική Επετηρίς

Εφαρμογών Διαπολιτισμικής και Κοινωνικής Ψυχολογίας

Διευθυντής: ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, αναπληρωτής καθηγητής

Πειραματικής Ψυχολογίας

Διευθυντής: ΠΕΤΡΟΣ ΡΟΥΣΣΟΣ, αναπληρωτής καθηγητής

Σχολικής Ψυχολογίας: Εκπαίδευση, Έρευνα και Εφαρμογές

Διευθύντρια: ΧΡΥΣΗ ΧΑΤΖΗΧΡΗΣΤΟΥ, καθηγήτρια

Ανάπτυξης της Δημιουργικότητας

Διευθύντρια: ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΓΚΑΡΗ, καθηγήτρια

Κλινικής Έρευνας: υποκειμενικότητα και κοινωνικός δεσμός

Διευθύντρια: ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, αναπληρώτρια καθηγήτρια

Γραμματεία του Τμήματος

Κτήριο Φιλοσοφικής Σχολής, Πανεπιστημιόπολη

Γραμματέας (κατ' αναπλήρωση): ΜΑΡΙΑ-ΑΝΝΑ ΣΑΝΤΑΜΟΥΡΗ

ΙΩΑΝΝΑ ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΒΑΚΑΡΤΖΗ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΠΑΠΑΔΗΜΑ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΛΕΝΗ ΚΑΛΗΜΕΡΗ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Μέρος Α'	7
Αχιλλεύς Γ. Χαλδαιάκης. Νεομεθοδικές συνθετικές πρακτικές: ιδέα, διαμόρφωση και επέκεινα προοπτικές	9
Αμφιλόχιος Παπαθωμάς – Μαριάννα Θωμά. Άθλοι μεγάλων ανδρών και ανδρειοτέρων της φύσεως γυναι- κών. Σχετικά με τη θέση των γυναικών στη <i>Λαυσαϊκή Ιστο-</i> <i>ρία</i> του Παλλαδίου	49
Αμφιλόχιος Παπαθωμάς – Ελένη Τσιτσιανοπούλου. Τρόποι εκφοράς του κωμικού στοιχείου κατά τη σκιαγράφηση του χαρακτήρα του σχολαστικού στη συλλογή ανεκδότων <i>Φιλόγελως</i>	73
Νικολέττα Καναβού. Παρατηρήσεις στα <i>Ερωτικά</i> του Κλέρχου Σολέα	93
Salvatore Costanza. Παπυρικά εγχειρίδια μαντικής. Θρησκευτική και κοινωνική ζωή	103
Georgios Arabatzis. Byzantinists and Diplomats. A parallel between science and international relations	127
Μυρσίνη Αναγνώστου. Το μαρτύριο του οσιομάρτυρος Δαμιανού από τον κώδικα 25 της Μονής Ξενοφώντος του Αγίου Όρους	141

Επιστημονική Επετηρίς

Nic Panagopoulos. The (Un-)Popular Reception of <i>Cain</i> . The Multiple Lives of a Text	151
Dimitri Roboly. Minorque, Ibiza, Formentera : quelle place dans les récits de voyage au XIXe siècle?	165
Δημήτρης Παυλόπουλος. Η συλλογή προσωπογραφιών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Παραλειπόμενα και διορθωτέα μιας έκδοσης	191
Mariangela Ielo. Luoghi e dimore dannunziani tra amori, estetica e genio letterario ..	199
Νικόλας Μανιτάκης. Vive la Republique... française. Η δημοκρατική Γαλλία ως σύμβολο για τους αντιπολιτευόμενους στο δικτατορικό καθεστώς του Μεταξά	219
Gerasimos Zoras. Vincenzo Biagi. Il primo italianista nell'Università di Atene	237
Ελένη Κονδύλη. Τοπος και τοπίο στο μυθιστόρημα της Malika Mokeddem, <i>Les Hommes qui marchent</i>	251
Elissavet Menelaou. La potenza psicografica nei <i>Racconti romani</i> di Alberto Moravia	271
Argyro Proscolli. De la procéduralisation à l'opérationnalisation des connaissances linguistiques en formation didactique	287
Αφιέρωμα στο '21	311
Βάλτερ Πούγχερ. Επέτειος (ποίηση)	313

Περιεχόμενα

Ιωάννης Δημ. Τσόλκας. Ο φιλέλληνας Angelo Brofferio (1802-1866)	315
Γιώργος Πάλλης. Οι επιπτώσεις της Επανάστασης στο τοπίο και τα μνημεία της Αττικής	341
Γιώργος Ν. Πολίτης. Ελληνικό υπόδειγμα και εθνική ταυτότητα 200 χρόνια μετά την επανάσταση	357
Δώρα Μέντη, Γιώργος Θώδης. «Στον βωμό της Πατρίδος». Από τον Ρήγα Φεραίο έως τον Ιω- άννη Καποδίστρια. Λογοτεχνική απεικόνιση των ιστορικών προσώπων και ιδεολογικές προσεγγίσεις τους, από τον 19ο ως τον 21ο αιώνα	373
Maria Sidiropoulou. Shaping the revolution through Kolokotronis' <i>Memoirs</i>	379
Μέρος Β'	449
Οργάνωση της Φιλοσοφικής Σχολής	451

Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Ελλάδα)
Imprimé en Union Européenne (Grèce)
Printed in the European Union (Greece)

Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΜΕ' (2020-2021). Σχεδιασμός, στοιχειοθεσία και αναπαραγωγή: εργαστήριο γραφικών τεχνών Ηρόδοτος (Αθήνα), με Απλά, Apollonia, Bodoni, Oera και Symbol. Εκτύπωση και βιβλιοδεσία: τυπογραφείο QPC (Αθήνα), σε χαρτί Book paper ivory (bouffantivoire) ειδικής παραγωγής. Για λογαριασμό των εκδόσεων Ηρόδοτος. Δημήτριος Κ. Σταμούλης, εκδότης. Αριθμός έκδοσης 541 Αθήνα, γ' τετράμηννο 2021. (Made and printed in Greece.)

